

A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543*

Ha a középkori Magyar Királyság – Horvátországgal együtt kerekén 325 000 négyzetkilométeres – területét régiókra osztanánk azon az alapon, hogy 1526 előtt melyik rész mennyire szenvedte meg a folyamatos török szomszédságot, Baranya megye afféle „köztes” kategóriába kerülne. Bár a megye lakossága már korán megtapasztalhatta, hogy a délről északnak terjeszkedő hódítóval szemben egy oly széles folyó sem nyújthat teljes biztonságot, mint a sebes folyású Száva, a Drávától északra eső részeken, a két folyó „takarásában”, ritkábbak voltak a török beütések, noha a török portyázók már 1400 előtt (!) elérték Pécs vidékét is (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 43). Alkalmról alkalomra tehát az itteni lakosság is kapott némi ízelítőt a török módszerekből, ám a betörések ekkor még viszonylag nagy időbeli távolságra követték egymást, így a török portyázóktól való rettegetés közel sem válhatott a mindennapi élet olyan állandó kísérőjelenségévé, mint azokban az Al-Duna menti és szerémségi megyékben vagy Erdélyben, ahol már a 14–15. század fordulóján hatalmas károk keletkeztek.¹

1526-ban aztán már maga a szultán is megfordult ezen a vidéken, s látogatását Pécs bevételéig, 1543-ig még négy ízben megismételte. Hadserege augusztus 14. és szeptember 7. között több mint három hétig időzött a Drávától Tolnáig terjedő Du-

* Az alábbi írás alig tekinthető többnek, mint a dél-dunántúli térség 16. század közepi – kivált hadi – viszonyait közelebről-távolabbról érintő tanulmányaink országos kontextusba illesztett, rendszerezett összefoglalásának. Jól elkülönítendő a korábbi és az újabb „eredményeket”, e tanulmányokat ott, ahol a kérdést bennük korábbi írásainkkal lezártak tekintjük, s csupán a lényeges pontokat emeltük át, a folyó szövegben, zárójelben és rövidítve citáljuk, míg a tárgyalásba újonnan bevont adatokra számos jegyzetben utalunk. A szövegbe iktatandó tanulmányok rövidítésjegyzéke a következő: *Tolna megye*=Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). *Tanulmányok Tolna megye múltjából* 2 (1969), *Schreiber Farkas*=Schreiber Farkas pécsi bíró (1527–1542). Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal. *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 20–21 (1975–76), *Az első dunántúli szandzsák*=Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég. *Keletkutatás* 1995 tavasza, *A két „pécsi” Schreiber Farkas*=A két „pécsi” Schreiber Farkas. In: Szakály Ferenc, *Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)*. Budapest, 1995 (Humanizmus és reformáció, 23), *Pécs*=Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996., *Magyar nyelvű bibliafordítás*=A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez (Egy 1557. évi magánlevél reformáció- és irodalomtörténeti tanulságai). In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk.: Balázs Mihály. Szeged, 1997. (Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.), *Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez*=(Dávid Gézával közösen) Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez (Hajdar bin Abdullah timár-birtoka). *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996).

¹ Szakály Ferenc: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 11–58. passim, a következőkhez: Uő.: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). *Történelmi Szemle* 1979. 242–243.

na-szakaszon (ebből egy hetet Mohácson pihent).² Aligha túlzás tehát feltételezni, hogy Baranya megye az 1526. évi török hadjárat elsőszámú áldozatai közé tartozott; hasonló csapásokat csak azok a Buda és Pest környéki országrészek szenvedhettek, amelyeken többször keresztülgázoltak a több mint egy hónapig a magyar királyi székvárosban állomásozó szultán portyázói.³

Könnyen meglehet, hogy Pécs nemcsak legzsírosabb áldozata, hanem egyszerszemint célpontja is volt a mohácsi táborból kirajzó törököknek, akik hihetőleg bőséges ismeretekkel rendelkeztek a megtámadandó területekről. Akár készültek Pécs felprédálására, akár nem, a mezőváros helyben maradt lakói elemi hibát követtek el azzal, hogy a behódolásban kerestek menedéket. A törökök állítólag kétnapi rablás után a vásártérre terelték, majd ott lekaszabták őket, s távoztukban csóvát vetettek a városra. Nyilván ekkor semmisültek meg a közösség királyi privilégiumlevelei is, amelyeket a pécsiek 1528 tavaszán pótolattak I. Ferdinánddal (*Schreiber Farkas*, 95–96; *A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 44–45). A hódítóknak a megerősített püspökvárba azonban nem sikerült behatolniuk. Miközben a domonkosoknak a városban épült kolostora a lángok martalékává vált, a székesegyház és a püspöki palota épségben maradt.⁴

Az akindzsik előszeretettel gyűjtöttek rabszolgákat, akiket aztán jobbára a táborhoz csapódott rabszolga-kereskedőknél értékesítettek. Az embervadászat egyik epizódját, drámai zsánerkép hitelességével, így örököltette meg egy szemtanú, aki tizenöt esztendővel később az óbudai török táborban már szultáni tolmácsként és belső deákként („*interpres Thurca et intimus secretarius imperatoris Thurcarum*”) látta viszont egykori barátját. Pécsi Kis Péter deák – aki egy, a török táborozási rendet bemutató, *Exegeticon* című kis kötettel (1564) hagyott emléket maga után a magyar irodalomban – 1541-ben a tárgyalni ide küldött Niklas Graf zu Salm és Sigismund von Herberstein báró kíséretében jutott el a Buda bevétele után Óbudán pihenő szultán táborába. Amikor elléptek a janicsárok és a szolákok sorfala között, az említett tolmács, akit eredetileg Ösztéri Péternek neveztek, arcvonásairól felismerte, majd felkereste őt: „Vele Lajos király tragédiája előtt, körülbelül tizenhárom éves fiúként, a pécsi gimnáziumban egyazon tanító keze alatt tanultunk és nevelődtünk, s akit a néhai felséges Lajos magyar király Mohácson történt szerencsétlen kimenetelű csatavesztése idején, amikor mindketten apám Pécs közelében fekvő szőlejebe igyekeztünk, a törökök mellett fogtak el az országos közúton. Én hanyatt-homlok a legsűrűbb tüskés bokrok közé futván Krisztus kifürkészhetetlen kegyéből megmenekültem.”⁵

² *Török történetírók*. Fordította Thúry József. I–II. Budapest, 1893–1896. (Török-magyar történelmi emlékek I–II.) I. 314–316., vö. Anton C. Schaendlinger: *Die Felzugstagebücher der ersten und zweiten ungarischen Feldzüge Suleymans I.* Wien, 1978. (Beihäfte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 8.) 81–84.

³ Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi csatavesztés után I.* Pest, 1847. 18–24. és *Török történetírók* i. m.

⁴ Vö. Sándor Mária: *A pécsi Püspökvár a korai és késői középkorban*. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára (Tanulmányok)*. H. n. 1994. (Művészettörténet – műemlékvédelem) 143–155.

⁵ Pécsi Kis Péter: *Exegeticon*. Sajtó alá rendl., a bev.-t és a jegyz.-t írta Bessenyei József. Budapest, 1993. (Új Történelmi Tár – Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes 5.) 30–31.; magyar fordításban: Zay Ferenc: *János király árullatása – Kis Péter: Magyarázat – [Bánffy György]: Második János... török császárhoz menetele*. Összeállította Bessenyei József. Budapest, 1983. (Régi magyar könyvtár. Források 2.) 53–54.

A tehetősebb polgárok persze nem várták be a törököket, s miután csulai Móré Fülöp püspök (1524–1526) is a mohácsi csatatéren maradt, menekülőre fogták a fő nélkül maradt pécsi káptalan tagjai is (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 44). Az ő menekülésük amiatt híresült el, hogy útközben maga az ország nádora „szabadította meg” őket javaiktól azzal az ürüggyel, hogy az értékek biztosabb helyen vannak nála. Báthori István még a következő év elején sem szolgáltatta vissza a lefoglalt tárgyakat – köztük a káptalan pecsétnyomóját (amelyet az, mint forgalmas hiteleshely⁶ nem nélkülözhetett hosszabb ideig) –; a kanonokok véleménye szerint azért nem, mert miközben ő a megözvegyült királyné, Habsburg Mária pozsonyi udvarában húzta meg magát, Pécs városa János király uralma alá került. Amikor 1527. február 27-én János engedélyt adott a testületnek újabb pecsétnyomó vésetésére, az érintettek így mesélték el a történeteket: „Amikor néhai felséges Lajos király úr [...] megütközött a török császárral [...], a győztes császár [...] pedig, miután legyőzte a királyt, szétszórta és megfutamtította az ország haderejét, tűzvészként járta be az egész országot, s magát Pécs városát is teljesen tönkretette. Ők [= a kanonokok] hivatalukra és egyházukra gondolva a pecsétet és minden más kincset [...] kimentettek a veszedelemből és lelkiismeretesen gondoskodtak arról, hogy azokat néhány testvérük és kanonoktársuk biztonságosabb megőrzés végett nyugodtabb helyre vigye. Ám amikor ezek nagyságos Báthori Istvánnak, Magyarország nádorának kíséretével, sőt magával Istvánnal találkoztak, úgy gondolván, hogy magukat, pecsétjüket és egyházuk fentebb említett tárgyait egy ilyen [...] patrónus épségben és sértetlenül meg tudja oltalmazni, teljesen az ő védelmére [...] bízták magukat. István azonban [...] nem törődve a vallással, hittel, becsülettel, megfélemléssel az elmúlt veszedelemtől, amiből elmenekülve alig tudta kikerülni az [...] ellenség csapatait, az előbb említett egyház minden kincsét [...], köztük magának a káptalannak a pecsétjét is magának foglalta, s a kanonokokat, akik azt sürgetve visszakövetelték, szidalmak és sértések közepette elűzte. Azután, hogy a bűnt bűnnel tetézte, az emberi és isteni jog, továbbá a haza törvényei ellenére a német párthoz csatlakozott, s így hűtlen keresztények fosztották meg az előbb említett káptalant a felszerelésétől, kincseitől és pecsétjétől, amelyeket a törökök kezéből ragadtak ki.” A kincsek végül jó két év múltán kerültek vissza eredeti tulajdonosaikhoz, nyilván az időközben úgyszintén Ferdinánd pártjára állott Sulyok György pécsi püspök (1527–1537) közbenjárására; a püspök, valamint Nagyváti István és Egresi László kanonokok 1528. november 30-án a pozsonyi káptalan előtt külön-külön nyugtatták erről a nádort és leszármazottait.⁷

Bár a Ferdinánd által 1528-ban kibocsátott privilégialis is kihangsúlyozza, hogy a törökök az egész várost elpusztították („*ipsa quoque civitas Quinqueeclisiis funditus exusta et eversa fuit*” – *Schreiber Farkas*, 96), ezt, az uralkodó által tanúvallatással is el-

⁶ 1543-ban a miatt panaszkodik a káptalan Ferdinándnál, mert Istvánffy István Körösön (Baranya m.) megtámadta a testimoniumként kiküldött Mátét, a halottak oltárának rektorát. Österreichische Staatsarchive, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Hungarica Allgemeine Akten (= AA) Fasc. 50. 1543. März. f. 64.^{rv}

⁷ *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* (E. T. E.) I–V. Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Raymund, Karácsonyi János, Kollányi Ferenc és Lukács József. Budapest, 1902–1912. I. 303–304.; *Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből [1009–1962]. Történelmi olvasókönyv*. Főszerk.: Márfi Attila. Szerk.: Nagy Imre Gábor és dr. Kövecz Ferenc. Pécs, 1966. 61–62.; Joseph Koller: *Historia episcopatus Quinqueeclisiarum V. Posonii et Pestini*, 1801. 211–215. (mindkettő: 1528. nov. 30.)

lenőriztetett, állítást – bár még 1540-ben is akadtak nyomai a 1526. évi pusztításnak⁸ – nem kell feltétlenül szó szerint vennünk. Pécs belvárosa igazolhatóképp nagyjából a kőházakból állott (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 35),⁹ amelyeket nehezen lehetett néhány csóvával porrá égetni. Más jelek pedig arra utalnak, hogy a mezőváros már a következő év tavaszán komoly erőtenyezőnek számított, s láthatólag helyre tudta állítani kereskedelmi kapcsolatait a Duna-Tisza közti országrésszel: még olyan hatalmas környékbeli urak is óvakodtak vele ujjat húzni, mint amilyen az alábbiakban még sokszor említendő Török Balint volt (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 44–45, 52).

Csapás csapás után

Mintegy az akkor már legalább százhusz esztendeje megszakítás nélkül folyó magyar-török összecsapás-sorozat lezárásaként a törökök 1526–27-ben megfosztották a Magyar Királyságot azoktól a természetes akadályoktól (Al-Duna, Száva, bosnyák hegyvidék), amelyekre addig a magyar védelmi rendszer támaszkodott. Ha az északnak tartó törökök a Drávát is maguk mögött hagyják – ami, lévén meglehetősen könnyen áthidalható, nem volt ördögös mesterség –, egészen a Dunakanyarig nem kell olyan hegyességgel vagy nyugat-keleti folyású folyóval számolniuk, ahol a magyarok az elvesztetthez fogható, újabb végvárrendszert építhetnek. Azok, akiknek még az 1526. és az 1529. évi hadjárat után is voltak kételyei a törökök további szándékai felől, világos választ kaptak Eszék 1530 tavaszán befejezett megerősítéséből és szokatlanul nagy erőkkal való feltöltéséből.¹⁰ Ez ugyanis országnak-világnak jelezte, hogy a törökök nemcsak az Al-Duna–Dráva és a Száva–Dráva közti térségben (a Szerémségben és Szlavóniában) kívánnak tovább terjeszkedni, hanem állandóan használni kívánják a hídverésre kiválóan alkalmas eszéki átkelőt, márpedig azon át már a Dunántúlra vezetett az út. (Nem véletlen, hogy a Habsburg hadvezetés legnagyobb hadi vállalkozása 1537-ben éppen Eszék bevételére irányult; Hans Katzianer királyi főhadparancsnok serege azonban Garánál [Gorjánál] október 10-én súlyos vereséget szenvedett.)

A Dráva áthidalatlanul sem volt leküzdhetetlen akadály Jahjapasaoglu Mehmed szendrői-belgrádi bég hadai előtt, amelyek jelen ismereteink szerint 1527 októberének elején és decemberében egyaránt elérték Pécs környékét; az első alkalommal, meglehet, egy egész hónapot ennek pusztításával töltötték. Egy 1528. márciusi velencei kémjelentés szerint a törökök Perényi Péter vára, Siklós ellen készültek.¹¹ E betörések

⁸ A mohácsi csata óta elpusztítva álló Szent Imre oltárigazgatósághoz tartozó ház, szőlő és kaszáló („cuius domus vineaque et feneta et alia bona ad ipsum rectoratum pertinentia a clade Mohaciensi desolata iacerent”) helyreállítását Eszéki János püspök 1540-ben engedélyezte elődje örököseinek, a Sulyok-testvéreknek E. T. E. 369–370.

⁹ Vö. Szita László e kötetben közölt tanulmányával.

¹⁰ Vö. Dávid Géza tanulmányával e kötetben; Úgy tűnik, a munkálatok 1530 tavaszán fejeződtek be: „[...] Mehmet bég Eszéken rakott egy tornyot mostan, mind ágyúkat, mind élést, igaz, eleget hoztanak beléje. Ők azt tartják, hogy övéjük ez szegény ország, de csak ötezeren vagyon, ingyen több sem lehet ez esztendőben [...]” Mára, [1530. máj. 20. e.] Thardassy István provizor Bakics Pálnak. In: *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk. HEGEDŰS Attila és Papp Lajos. Budapest, 1991. (Régi magyar levéltár I.) 201.

¹¹ Barta Gábor: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez). *Történelmi Szemle*, 37 (1995) 10., 12. és 30.

evidensen szoros kapcsolatban álltak Ferdinánd 1527. november 3-i fehérvári koronázásával, amikor a dolog természeténél fogva az egész Dél-Dunántúl János királytól az erősebbnek bizonyult Habsburg uralkodóhoz pártolt.¹² E betörések üzenete úgy dekódolható, hogy a teljesen kiszolgáltatott Szlavónia és Dél-Dunántúl csakis az esetben számíthat a hódító kíméletére, ha a Porta védenca, János király uralma alá adja magát. (A környékbeli nehéz helyzetbe kerültek, hiszen akkor sem térhettek volna a hamarosan Lengyelországba menekült Szapolyai hűségére, ha ez a legfőbb szándékuk.)

Bécs ostromára igyekezve 1529-ben a szultán ismét végigvonult a buda–eszéki hadiút e szakaszán, még szerencse, hogy 1526-hoz hasonlóan – mintegy megszemlélendő legújabb zsákmányát –, a Duna-Tisza között igyekezett hazafelé.¹³ Amikor 1532-ben megismételte a Bécs elleni vállalkozást, nem az immár hagyományossá vált úton haladt, hanem Eszéknél nyugatnak fordult, és Baranya, Somogy és Zala megyék területén átvonulva (a Babócsa–Bélavár–Curgó–Kanizsa–Kapornak vonalon) igyekezett célja felé. Köztudott, hogy ezúttal – talán nem is egészen szándékolatlanul – csaknem három hétre leragadt a jelentéktelen Kőszeg alatt, s kísérletet sem tett arra, hogy V. Károly császár Bécs térségében összegyűlt jelentős létszámú seregével megütközzen.

Az 1529. és az 1532. évi hadjárat módszeres feldolgozása török kori történetírásunk nagy adósságai közé tartozik. Tudjuk, hogy a török közeledtének hírére 1529-ben pánikszerű menekülés indult meg a Duna mentén, ami kiterjedt Pécsre is: a mezőváros hangadó személyiségei – miután felderítő tevékenységgel próbáltak lendíteni a védelem ügyén – Bécs felé menekültek. Oláh Miklós a morvaországi Znojmban úgy értesült (1529. szept. 4.), hogy a törökök Pécszet és Fehérvárt el is foglalták, de ezt az információt más források, köztük a török krónikások, nem erősítik meg. Ezzel persze nem akarjuk azt sugallni, hogy a két város nem szenvedte meg a török csapatok jelenlétét (*Schreiber Farkas*, 96–97; *A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 49–50).

Ami a pusztításokat illeti, abból kell kiindulnunk, hogy ilyen nagy hadsereg mozgatása akkor sem mehetett végbe nagyobb károkozások nélkül, ha a parancsnokság, egyébként a lakosság megnyerésére törekedvén, azt szigorúan megtiltotta, és valóban büntette is. A lakossággal szembeni kíméletnek amúgy is eleve megvoltak a maga határai, hiszen – hogy mást itt ne is említsünk – a hadvezetés előbb-utóbb rákényszerült arra, hogy a helyszínről élelmezze – vagyis rekvirálni engedje – csapatait, ami szülőágya volt a minden rendbéli más visszaélésnek és kihágásnak is. Az 1532. évi szultáni hadinaplóban olvassuk július 18-ánál, hogy Kápolna vára mellett „kihirdette, hogy a hitetlenek összes élelmiszere zsákmány lehet, csak foglyokat nem szabad ejteni”.¹⁴ Az ilyesféle parancsoknak nemigen lehetett érvényt szerezni. A Kőszeg alól Szlavónián át Belgrád felé vonuló törökök Csázma körüli pusztításairól beszámolva – „itt szörnyen romboltak, égettek és öldököltek, az embereket korra és nemre való tekintet nélkül elhurcolták” – Brodarics István szerémi püspök így ír a helyszínről János királynak Ibrahim pasával folytatott beszélgetéséről (1532. okt. 1.): „Valamennyi környező falut és a parasztok termését felégették. Később meglátogattam a tekinte-

¹² Fraknói Vilmos: *Magyar országgyűlések története* I. 1526–1536. Budapest, 1874. 62–75.

¹³ A szultáni sereg 1529. aug. 18-án Mohácsnál, 24-én Szekszárdnál volt. *Török történetírók* i. m. I. 331–332.

¹⁴ *Török történetírók* i. m. I. 352. és *Kőszeg ostromának emlékezete*. Vál., szerk., a bev.-t és a jegyz.-t írta Bariska István. Budapest, 1982. 175.

tes uraságot, aki engem királyi felséged iránti tiszteletből jóindulattal és udvariasan fogadott. [...] Innen egyenes úton Belgrád felé vonul; ő maga ugyan tiltja a pusztítást és gyűjtogatást, de semmi sem marad ép.”¹⁵ A hadsereghez csapódott akindzsiknak és martalócoknak persze hiába tiltották meg a fogolyszedést; mivel ez volt elsődleges jövedelemforrásuk, minden felső tilalom ellenére is nagy buzgalommal és szakértelemmel gyakorolták förtelmes mesterségüket.¹⁶

Baranya megyében, a Dráva mentén a török hadsereg felvonulása során váratlanul várfoglalásokhoz fogott: Július 17.: „Ma lefoglalták Arsán és Siklós várát, továbbá Szercsianos [=Szerecsen János] nevű bánnak a várát is. Beren [= Perényi] Péter nevű bánt viszont elfogták és fogságba vetették.” Július 18.: „Ma elfoglalták Kápolna várát.” Július 19.: „Selje vára mellett. A vár meghódolt és elfoglalták.”¹⁷ Ezeket a várfoglalásokat – amelyek Somogy megyébe érve egy csapásra megszűntek –, persze úgy kell elképzelnünk, hogy az előrenyomuló törökök felszólították az útjukba eső várak védőit, hogy hódoljanak meg, s miután azok ezt megtették, a nélkül haladt tovább, hogy beléjük megszálló csapatokat helyezett volna. Hogy miért éppen Perényi Péter és a már elhunyt Szerecszen János tolnai ispán egyes várainál fogta el őket a foglalhatnék, alkalmasint János király sugallatai magyarázhatják. Sajnos, ezt nem könnyű tisztázni: Perényi pártállásáról és Szerecszenről lesz még szó, Kápolnáról azt sem tudtuk, hogy volt vára. (Sellye Szerecszené, majd Török Bálinté volt.)

Jó okunk van feltételezni, hogy Pécs tájékára folyamatosan nagy nyomás nehezedett. Bár legjobb tudomásunk szerint Pécs ekkor ismét János király érdekszférájához tartozott, s kereskedőpolgársága különösen jó kapcsolatban állt az egyre nagyobb hatalmú Fráter Györggyel, Török Bálint már 1537 novemberében fenyegetőleg vonta össze csapatait környékén. 1538. június 18-án Thurzó Elek azt a hírt továbbította Bécsbe, hogy jelentkezett nála Török egyik szervitora. Ura nevében közölte, hogy Mehmed szendrői bégtől, akivel jó barátságban van, megtudta: a szultán máshol készül hadakozni, s az itteni hadakat is átvezényli más (immár tudjuk: a moldvai) hadszíntérre. E hír – Vas Mihálynak, Perényi siklói várnagyának információi alapján – már úgy került tovább Rómába, hogy 100 000 török valójában Valpó és Siklós elfoglalására készül, akik Török Bálinttól kapnak majd élelmiszert.¹⁸

1540 áprilisában még csak arról érkezett hír, hogy Mehmed bég – Szlavónia közelebb eső részeinek nyugtalanítását előkészítendő – a Valpótól kétmérföldnyire levő

¹⁵ Kurjáni Gábor: *Brodarics István levelezése*. TT 1908. 286–287. (= Kovács Sándor: *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Budapest, 1971. [Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet] 578–579.) és *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981*. Pécs, 1981. 67.

¹⁶ A Kőrös megyei Hévízről „martalócok járnak [...], valamennyit megfogathasz benne, azonnal felakasztasd őket”. Bécs, 1539. dec. 13. Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhhoz. *Középkori leveleinek (1541-ig)*. i. m. 452.

¹⁷ *Török történetirók* i. m. I. 352. és *Köszeg emlékezete* i. m. 175.; 1532. júl. 21-én Szigligeten úgy tudták, hogy a szultán Pécshez érkezett, amit nyilván úgy kell érteni, hogy a Dráva partján Pécs magasságában járt. *Enyingi Török Bálint*. A bev.-t írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Budapest, 1994. 67. (Lengyel László és Sulyok István Nádasdy Tamáshoz)

¹⁸ Szombathely, 1537. nov. 29. Kecseti Márton veszprémi püspök és Bakics Pál Ferdinándhoz. In: *Enyingi Török Bálint* i. m. 141. és Sempte, 1538. júl. 4. A bécsi pápai nuncius által Rómába továbbított kivonatokból: *III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése (1535–1549)*. Közli Öváry Lipót. Budapest, 1879. (Monumenta Hungariae Historica [= MHH] Diplomataria XVI.) 39–40.

Garán keres alkalmas helyet muníció tárolására. November 10-én azonban már Ferdinánd Óbudánál állomásozó táborában is tudták, hogy a nándorfehérvári törökök, úgymond, „néhány ártó szándékú ember rábeszélésére” betörték a pécsi egyházmegyébe, s ott portyáztatnak. Úgymond, feltett szándékuk, hogy „akár erőszakkal, akár hízelgéssel zsarnoki igájukba hajtják” a környéket. Fogjanak össze – tanácsolták Óbudáról – a szomszéd vármegyékkel, akik úgyszintén megkapták e levelet.¹⁹

A fentiekben csupán szemelgettünk a Pécs környéki török hadmozdulatok történetéből, ami persze nehezen képzelhető el a Szlavóniában történtek minóciózus tisztázása nélkül. Itt nem vállalkozhatunk arra, hogy a szerteszört apró adalékokat és utalásokat összegyűjtsük és rendszerezzük. Így aztán bőven van még kutatnivaló a Pécszet ért – vagy Pécszet is érintő – török portyák ügyében. Benyomásunk szerint ez a munka csak a belgrádi és az eszéki, majd a szlavóniai török helyőrségek tevékenységének részletekbe menő tisztázásával együtt végezhető el jó eredménnyel. Paradox módon úgy tűnik, hogy Pécs a körülötte csapkodó villámok közepette viszonylag jól megúsza az 1526 és 1541 közti éveket.

Pécs „újjáépítése”

Bár elképzelhetetlennek tartjuk, hogy Pécs teljességgel megúsza volna a szultáni sereg és a környékén kószáló török segédcsapatok látogatásait – nem is beszélve a mezőváros úton levő kereskedőiről –, szörványos forrásaink azt a benyomást keltik, hogy az 1526 utáni évek az újjáépítés és a középkorból örökölt gazdaságszervezési, igazgatási, egyházi és kulturális funkciók helyreállításának jegyében folytak. Már önmagában az is beszédes adalék, hogy a település német közössége – ellentétben az 1529-ben oszladozni kezdő budaival²⁰ – szilárdan kitartott, s megőrizte pozícióit a városirányításban is. Meglepetésünkre visszatértek ide a német nemzetiséghez szorosán kötődő karmelita rend tagjai is.²¹ Változatlanul voltak Pécsnek itáliai lakói, akik közül egyesek még a török megszállás után is itt keresték boldogulásukat. Nyilván ekkor is azokat a pettaui olasz „cégeket” képviselték, amelyek elsődlegesen a magyar szarvasmarha Velencébe juttatásával és viszontárúként az itáliai posztók importálásával foglalkoztak (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 40). Ha már a nemzetiségi összetétel-nél tartunk, megemlíjtük, hogy a lakosságon belül szembetűnően növekedni kezdett az északabbra húzódtott szlavóniaiak („tótok”) arányszáma.²² Az első török defterek névanyagának tanúsága szerint nagy számban választották menedékkül Pécszet a szélesebb környék mezővárosainak és falvainak lakói is.²³

¹⁹ Bécs, 1541. ápr. 10. Thurzó Elek Ferdinándhoz. ÖStA HHStA Turcica Konv. 1(1540) f. 31.^r és E. T. E. III. 509–510.

²⁰ *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Szerk. Gerevich László és Kosáry Domokos. Budapest, 1973. (Budapest története. Főszerk. Gerevich László. II.) 208–209.

²¹ Regényi Kund: *Die ungarischen Konvente des Oberdeutschen Karmelitenprovinz im mittelalterlichen Ungarn*. Heidelberg, 1998. (Kézirat PhD-disszertáció)

²² Ezekben magunk elsősorban északra menekült szlavóniai magyarokat sejtünk.

²³ Vass Előd: *Válogatott dokumentumok a török megszállás történetéhez 1526–1689*. Kézirat a Baranya Megyei Levéltár birtokában N° 26–27. (1546. évi defter fő számai közül: *Pécs ezer éve* i. m. 67–70.)

Ugyanezekből a forrásokból értesülünk arról is, hogy a török foglalást két, 1526 után újjáépített pécsi kolostor is túlélte. A Szent László utcában 1546-ban és 1550-ben 3–3, a Fazekas utcában 1546-ban 8, 1550-ben pedig 6 nőtlen papot vettek nyilvántartásba egy bokorban – ami egyértelműen egy elsorvadóban levő, s egy éppen hanyatlásnak indult kolostorra utal. (Az előbbi alighanem a domonkosoké, az utóbbi pedig a ferenceseké lehetett, akiknek 1530-as évekbeli történetéről egyébként számos adattal rendelkezünk.)²⁴ A vár 1543. évi eleste kapcsán arról is értesülünk, hogy megvolt a domonkos apácáknak a városfalakon kívüli Szentlélek kolostora is, amely az 1542. évi dikajegyzék szerint Patacson volt részbirtokos.²⁵ Teljesen helyreállt a székeskáptalan, amely az előbbi magyar összeírás szerint több mint 350 portával rendelkezett Baranyában, nem számítva a püspök – akinek 141 portája volt Tolnában (*Tolna megye*, 13) –, a vikárius, a kis- és nagyprépost, az örkanonok, az ispotálymester és a Szent István oltár külön kezelt birtokait.²⁶ Romhányi Beatrix kutatásai szerint 1543-ig megvolt a várbeli Keresztelő Szent János társaskáptalan és az Ágoston-rendiek, s legalább 1533-ig a beginák rendháza is.²⁷

Van adatunk a világi papságról – nevezetesen a belvárosi Szent Bertalan plébániatemplom plébánosáról – is. A Bécsben, 1514-ben nyomtatásban kiadott esztergomi misekönyv egyik példányában olvassuk: „Sum magistri Mathiae de Chara (talán: Gara?) canonici Quinqueecclesiensis ac plebani divi Bartholomei in civitate Quinqueecclesiensi. 1539”.²⁸ Az 1526 utáni évekre is vonatkoztatható tehát Oláh Miklós *Hungariaj*ának (1536) azon megjegyzése, hogy Pécs arról (is) nevezetes, hogy rendkívül sok egyházi személy lakja (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 34).²⁹ Továbbra is a környékbeli tanulóifjúság rendelkezésére állt a Pécsi Kis Péter által emlegetett pécsi gimnázium is.³⁰ Ugyanakkor viszont némi meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a bécsi egyetemről már 1526 előtt elmaradtak a pécsi hallgatók.³¹

A kereskedelem-történeti adalékokból 1526 előtt is, utána is egy, a forgalomba inkább csak a saját szükségleteinek kielégítése céljából bekapcsolódott város képe bon-

²⁴ Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I-II.* Budapest, 1922–1924. II. 227.

²⁵ Horváth J. Gyula – Timár György: XVI. századi konskripciók Baranya megyéből (1542, 1551, 1564). *Baranyai Helytörténetírás* 1972. Szerk.: Szita László, Pécs, 1973. 25.

²⁶ Uo. 25–49. l. passim; Kispréposti kinevezés: E. T. E. II. 64. (1530), kanonoki kinevezések: J. Koller: *Historia episcopatus* i. m. V. 223–225. (1532), 245–246. (1539); Pécssett kerestek menedéket a pozsegai Szt. Péter társaskáptalan kanonokjai is, miután a törökök 1536-ban elfoglalták székhelyüket: J. Koller: *Historia episcopatus* i. m. V. 196–198.

²⁷ Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. (Kéziratoss Ph.D.-disszertáció)

²⁸ Radó Polikárp: Nyomatott liturgikus könyveink bejegyzései. *Pannonhalmi Főiskola Évkönyve* 1942. 345. (Ugyanó 1545-ben pécsi és váradi kanonoknak írja magát.)

²⁹ A középkori Pécs egyházi társadalmáról: Petrovich Ede: Janus Pannonius Pécssett. In: *Janus Pannonius* (Tanulmányok). Szerk. Kardos Tibor – V. Kovács Sándor. Budapest, 1975. (Memoria Saeculorum Hungariae 2.) és Uő.: *A pécsi káptalani házak*. Pécs, 1983. (Dunántúli dolgozatok C. Történettudományi sorozat 1.) 7–20.

³⁰ Petkó Béla: *A pécsi iskola történetéhez* (1540. aug. 24.). TT 1887. 802–803.; Vö. Békefi Remig: *A népoktatás Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1906. 142–143. és Uő.: *A pécsi egyetem*. Budapest, 1909. 49.

³¹ A pécsiek fogyása már 1526 előtt szembetűnő, az 1526 és 1541 közti időszakban mindössze egy pécsi tanuló található a bécsi egyetemi matrikulákban. Kubinyi András szíves közlése.

takozik ki, amely piachelyként viszont rendkívül nagy szerepet játszott a távolsági és helyi árucseré szervezésében. Pécs kiesett a Duna-Tisza közéről Velence felé vezető marhahajtó utak vonalából, s egyébként is tudjuk, hogy hol alakultak ki a marhakereskedelem itteni empóriumai.³² Így a pécsi vásárok feltehetőleg elsődlegesen a nyugatról érkezett posztó, fém- és szatócsáru elosztó központjai voltak. A fentieket azokból, a török szandzsák-összeírásokban található becslésekből olvashatjuk le, amelyek a közvetlenül a megszállás utáni Pécs – az 1541 előttihez képest nyilván jócskán visszaesett – forgalmáról adnak hírt. Az első két defter becsült forgalmi bevételei a következők:

	1546	1550
A boltok után járó illeték	18480	19800
A szarvasmarha, bor, posztó, stb. vámja	2000	17250
Piaci helypénzek és szárazvám	14468	16520
A behozott borok kimérésekor járó ún. monopoliye	2000	2000
Sőr- illetve bormérésre kivetett illeték	3000 + 3000	3000 + 3000
Összesen	42948 akcse = 859 Ft	61570 akcse = 1231 Ft

Nem valami impozáns számok, de gyorsan visszarendeződő kereskedelmi életről vallanak. Ennél lüktetőbb kereskedelmi életre a középkori szórványadatokból sem következtethetünk.

Ami a társadalmi megoszlást illeti: egyedül az akkor tájt zömmel még mindig foglalkozásnévvel jelölt kézművesek, kalmárok és deákok elkülönítésére van kipróbált módszerünk. A török megszállás első tíz esztendejében felfektetett adóösszeírások – nyilvánvalóan egy, már bomlásnak indult közösségről tájékoztató – névanyagának elemzéséből e tekintetben ellentmondásos következtetéseket vonhatunk le. Egyfelől: a városban űzött mesterségek száma – 1546-ban 24, 1550-ben 23, 1554-ben 18 – teljességgel megegyezik a hasonló státuszú mezővárosokban megszokottal. Másfelől: az iparúzó arányszáma viszont másfél-kétszerese – 1546-ban 42,2%-a, 1550-ben 37,1%-a, 1554-ben 45,1%-a – a más mezővárosokban mértnek (20–25%).³³ E meghökkentő tény magyarázatába itt nem mélyedhetünk el, azt a következtetést azonban bizvást levonhatjuk belőle, hogy 1526 után helyreállott a város – egyébként csak szórványadatokból rekonstruálható – középkori kézműipari struktúrája. Ugyanakkor lepusztulásra utal a más hódoltságai mezővárosokban erős ötvösség szembevetülő visszaesése; 1526 előtt virágzó ötvöscéh működött itt (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 36), ehhez képest az 1546-ban, 1550-ben és 1554-ben regisztrált 5, 8, 4 mester kevésnek tűnik.

³² Szakály Ferenc: Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század dereka táján. In: *Somogy megye múltjából* 4. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1973. 55–112. passim

³³ A módszerről: Szakály Ferenc: Magyar kézművesség a 16. századi hódoltságai mezővárosokban. In: *Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Veszprém, 1984. november 20–21. Szerk. Nagybakay Péter és Németh Gábor. Veszprém, 1985. 7–32. passim, vö. Uó.: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege* [...] Hrsg. von Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 255–257.

A kalmárok és a nagyobb részén úgyszintén kereskedésből élő deákok arányszáma (16=3,3%, 16=3,0%, 8=3,0% illetve 23=4,7%, 15=2,8%, 9=3,4%) közel sem emelkedik ki annyira a hódoltsági mezőnyből, mint a kézműveseké.³⁴ Mindez a megszokottnál nagyobb súlyú kézműipar mellett a kereskedés másodlagosságára mutat az 1526 és 1541 közötti pécsi gazdaságban.³⁵

Bellum omnium contra omnes

Baranya az eszéki hídfő kiépítése következtében, elsőként a Dunántúlon, az állandó veszélyeztetettség állapotába került, ám mint dombokkal, sőt hegyekkel jól tagolt területnek egyben komoly lehetősége volt arra, hogy legalábbis a kisebb portyákkal szemben helytállni képes várhálózattal fegyverezze fel magát. Igaz, nem állíthatjuk, hogy jól el lett volna látva olyan helyekkel, amelyek ennek az új konstrukciónak alapul szolgálhattak. Bár az idézett 1532. évi szultáni napló tanúsága szerint a Dráva mentén alkalmasint akadtak frissiben megerősített váracsák, (esetleg Kápolnát és Sellyét tekinthetjük ilyennek), messze volt még az az idő, amikor a török folyamatos közelsége nemessel és paraszttal egyaránt megértette: minden védhető pontot – várat, kastélyt, nagyobb kúriát, kolostort, templomot, stb. – meg kell erősíteni ahhoz, hogy a lakosság a mindennapok folyamatos küzdelmében legalább a kétes biztonság reményéhez jusson.³⁶ Régészeti kutatásokból tudjuk, hogy Bakics Pál 1528 és 1533 között – reneszánsz elemekkel – inkább szépítette, semmint védhetőbbé tette kicsiny mecsei várát, az akkor még Tolna megyéhez számító Márét.³⁷ Csüggedten kell konstatálnunk: Pécs polgárai aligha fordítottak jelentősebb összegeket a városfalak védhetővé tételére a királyi privilégiumok által erre a célra felszabadított összegből. Elestének körülményei arra utalnak, hogy a város – akárcsak 1526-ban – 1543-ban is gyakorlatilag védhetetlen állapotban volt.

Az első, felületes pillantásra úgy tűnhet, hogy a megye birtokmegosztása – ez a védelem szempontjából oly fontos tényező – az országos átlagnál sokkalta kedvezőbb esélyeket nyújtott a védelem megszervezéséhez. Maksay Ferenc számításai szerint 1549 körül a birtokos osztály háromszáz portánál többel rendelkező elitje 23 nagybirtokos-nemzetségből állott. Ezek közül a dél-dunántúli térségben 1526 után öt atyafiság volt vártulajdonosként komolyan érdekelt. Török Bálint általában Szigeten tartotta ud-

³⁴ Vö. *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 571., *Tolna mezőváros monográfiája*. Szerk. Glósz József, V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 124., *Makó története a kezdetektől 1849-ig*. Szerk. Blazovich László. Makó, 1993. (Makó monográfiája 4.) 231.

³⁵ A kereskedést és a kézműveséget nem szabad mechanikusan szembeállítani, hiszen pl. a mészárosok többsége köztudottan foglalkozott marhakereskedéssel is. Egy 1542. jún. 13-i királyi pátenst szerint Egidius Huebmer pécsi pannicida özvegve 170 Ft-ot követelt posztó árában néhai Fehér Lőrinc fehérvári polgár leszármazottain. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 47. 1542. Jun. f. 9.^{rv}

³⁶ Vö. a somogyi példákkal: Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. In: *Somogy Megye Múltjából* 5. Szerk.: Kanyar József, Kaposvár, 1974. 13–48.

³⁷ G. Sándor Mária: A baranyai művészet a reneszánsz stílusáramlatában (A reneszánsz kezdetei és kibontakozása Pécsen és környékén). *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 20 (1980) 118–126. és Uő.: *Reneszánsz Baranyában*. Budapest, 1984. 34–48.; a Perényiek siklósi építkezéseiről: 51–63., vö. *Márévár és környéke* (Kistáji monográfia). Szerk.: Füzes Miklós. Magyaregregy, 1997. 72–74.

varát, s ekkor még gyakorta megfordult siklósi várában Perényi Péter is. Rajtuk kívül Zrínyi Miklós (Csurgó), Bakics Pál (Lak, Máré), a somlyai Báthori család (Babócsa) sorolható e kategóriába. 1534-ben feltűnt a térségben Werbőczy István is, akinek eddig e tájon nem voltak érdekeltségei. A házasság útján kezére került Dáró, Dombó, Döbrököz és Nyék várához 1542-ben 245,5 porta tartozott (*Tolna megye*, 13), így nem lehet kétséges, hogy az országban szétszórta fekvő számtalan birtokával együtt ő is tagja volt a 300 porta felettiek „klubjának”. Ide számíthatjuk továbbá a vidék egyetlen számottevő birtokos testületét, a pécsi püspökséget és székeskáptalant is; igaz, birtokai egy része gyakran valamelyik környékbeli földesúr haszonélvezetében lévén, tényleges anyagi súlyukat nehéz volna egyértelműen megbecsülni (*Tolna megye*, 17–18).³⁸

Könnyű belátni, hogy ha a megnevezett birtokosok akárcsak kisebb csoportonként is összefognak – magukkal vonva a familiájukba tartozó, vagyis nekik szolgáló köznevesi szervitoraikat is –, komoly veszteségeket okozhattak volna a török portyázóknak, sőt viszonylag sokáig késleltethették volna a nagyobb seregek előrenyomulását is.

Ezt látszik igazolni Török Bálint példája, akit Gárdonyi Géza halhatatlan *Egri csillagok*-ja a törökellenes harc rendíthetetlen híveként és az 1526 és 1541 közti időszak legnagyobb törökverőjeként, például állított az utókor elé.³⁹ Sajnos, az általa rajzolt kép tökéletesen elhibázott.⁴⁰ Ennél azonban nagyobb baj, hogy a felsorolt urak között csak Zrínyi Miklós és Bakics Pál komolyabb törökellenes erőfeszítéseiről tudunk. (Megjegyzendő persze, hogy ekkortájt Zrínyi nem itt, hanem a Dráva túloldalán, Szlavónia és Horvátország védelmében fejtette ki általában valóban áldásos tevékenységét.)⁴¹ A töröktől 1526-ban átszökött ortodox vallású szerb kenéz, Bakics Pál (az utolsó szerb despota) – akinek birtokközpontja viszont nem itt, hanem a püspöki jövedelmek birtokosaként Győr környékén volt – ritkán jutott el a török hadszíntérre; ura, Ferdinánd oda rendelte, ahol tökéletesen megbízható emberre volt szükség. Így tulajdonképpen megtévesztő, hogy végül is e térségben – Eszék sikertelen 1537. évi megtámadásakor – vesztette életét.⁴²

A többiekéről a legnagyobb jóindulattal sem állíthatni, hogy a törökellenes harc elkötelezett hívei lettek volna. Kivált nem Perényi Péterről, aki a mohácsi csatában a magyar balszárny felőre alatt kudarcba fulladt támadását vezényelte. Azt követőleg legközelebb az 1540-es évek elején értesülünk róla, hogy hadba szállt a török ellen.⁴³ Török Bálint, aki 1521-ben Nádorfehérvár elvesztésével írta be a nevét a magyar had-

³⁸ Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II.* Technikai szerk. Búzás János. Budapest, 1990. I. 10–11. Fraknói Vilmos: *Werbőczy István.* Budapest, 1899. 354–363.

³⁹ Nemeskürty István joggal mutatta be példáján az országa sorsa iránt közömbös főurat: *Ez történt Mohács után (Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről, 1526–1541).* Budapest, 1966. passim

⁴⁰ Benda Kálmán: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős. In: *Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára.* Szerk. Rúzsás Lajos. Budapest, 1966. (Az MTA Dunántúli Intézete. Értekezések 1966.) 25–30.

⁴¹ Vö. Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I–II. Közrebocsátja Barabás Samu. Budapest, 1898–1899. (MHH Diplomataria XXIX–XXX.) passim

⁴² Nenad Lemajić: *Bakići, porodica poslednjeg sopljig despota.* Novi Sad, 1995. (Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Odsek za Istoriju; Istorijjski Arhiv «Srem», Sremska Mitrovica. Monografije 26.) Bakics győri tevékenységére: Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598.* Győr, 1999. 41–44.

⁴³ Károlyi Árpád: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542. *Századok* 14 (1880) 632–635.

történet legsötétebb lapjaira, 1526 után legfeljebb csak akkor került szembe törökkel, ha éppen esedékes pártváltása ezt feltétlenül megkövetelte, 1540–1541-ben pedig a „török párt” legszilárdabb hívének bizonyult.⁴⁴

A nevezett urakat egészen más érdekelte! Mit szépítsük: oly boldogan vetették rá magukat a kettős királyválasztásból fakadó birtok- és hatalomszervezési lehetőségekre, mintha azok nem abból eredtek volna, hogy a Magyar Királyság területe – akkor persze még nem tudhatták: százötven esztendőre – két világhatalom tiporta hadszínterré vált. Igaz, egyelőre úgy tűnt, hogy a törökök vagy folyamatosan afféle félfüggő állapotban tartják, vagy – ha akarják – előbb-utóbb egész Magyarországot bekebelezik – és ezzel kiszakítják a nyugati keresztény közösségből –, hiszen a Habsburgok egyelőre szánalmasan gyenge teljesítményt nyújtottak ezen a hadszíntéren. Az urak bizvást gondolhatták: akár így, akár úgy lesz, célszerű mindent megragadni, ami megszerezhető; az előbbi esetben, mert minden szerzemény megmarad, az utóbbiban, mert az elkerülhetetlen bukásig is jobb minél hatalmasabbnak lenni, hátha az még a túlélés esélyeit is javítja. Bár a – polgárháborúnak is nevezett – társadalmi felbomlás jeleit mindenütt regisztrálhatjuk, térségünk különösen lesújtó példákkal szolgál az addig elkötelezetten törökellenes magyar földesúri osztály irány- és aránytévesztésére, s felelőtlenségére.

A magyar politikát destabilizáló tényezők közül külön is kiemelhető Perényi Imre nádor (1504–1519) mindkét király pártját megjárta és eközben jócskán tovább tollasodott fia, Péter. Ő ugyanis tulajdonképpen mindvégig „Perényi-párti” volt. Egész „politikájából” süt az az egyébként megalapozatlan meggyőződés, hogy tulajdonképpen ő lenne Szent István koronájának legalkalmasabb örököse. (Arról, hogy milyen eszközökkel próbált e célhoz közelebb jutni, az alábbiakban szólunk majd.) Leszámítva a kezdeti ingadozásait követően meggyőződéses Ferdinánd-párti Bakicsot, illetve a János-párt rendíthetetlen oszlopát, Werbőczyt, persze valamennyi többi úr is tett egy vagy több fordulatot. Kivételesen sem adódott tehát olyan konstelláció, hogy a térség mértékadó urai legalább a török kérdésben egy irányba húztak volna. Ellenkezőleg többnyire elszántan hadakoztak – egymás ellen.

Szép példával szolgál az 1530-as esztendő. A dolog augusztusban azzal kezdődött – vagy inkább folytatódott –, hogy az akkor éppen János-párti Török Pécsnél alaposan megverte a Bodó Péter és Szerecsen János tolnai ispán, a pécsi püspökség javainak „kezelője”, vezényletével Ferdinánd részére hódoltató sereget. Ezt követően Török, a Kászim eszéki parancsnok vezényelte török segédcsapatokkal együtt, a megerősített somogyvári bencés kolostorra támadt. Itt azonban vereséget szenvedett, s családjával beszorult az ostromra egyébként jó előre alaposan felkészített Szigetre. Itt Szerecsen, Kápolnay Ferenc és Nádasdy Tamás, több ezer ember élén, szabályos ostrom alá fogta. Miután Sziget legfontosabb „védművét”, a mocsarat nem tudták hatástalanítani, Pécsről ide szállított ágyukkal próbálkoztak, sikertelenül. Törököt végül is nem Sziget természeti adottságai mentették meg, hanem az, hogy

⁴⁴ Bessenyei József: *A Héttorony foglya. Török Balint*. Helikon Kiadó (Labirintus), H. és. é. n. [Budapest, 1968] 66. skk., vö. *Török Balint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke és emlékirata 1555–1585*. (A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel). Budapest, 1986. (A magyar nyelv-történet forrásai 1.), amely Török számos akciójáról tartalmaz nélkülözhetetlen egyedi adatokat.

Ferdinánd hadai október 31-én ostrom alá vették Budát, s a Ferdinánd-párti erőknek sietve csatlakozniuk kellett hozzájuk.⁴⁵

Török egyébként gyakrabban tűnik fel e térségben (is) ostromlóként, mint ostromlottként. Elsősorban annak a Héderváry Ferencnek az ozorai uradalmára (Tolna m.) fájt a foga, aki annak idején 1521-ben nándorfehérvári bán-társa volt, és a pótolhatatlan határvár elvesztéséért még nagyobb felelősség terhelte, mint az akkor jószerivel még gyerekkorú Törököt. Bár Héderváry feleségére testálta a rangos uradalmat, Török legott a halála után, 1532 februárjában Ozorára támadt, ám – immár János király képviselőjében – Nádasdy Tamás megakadályozta a vár elfoglalásában. Az újabb átállásával kapcsolatos tárgyalásokon Török alighanem feltételül szabta, hogy szabad kezet kap Ozora ügyében, amelyet 1537 februárjában meg is szerzett. Már innen keltezte levelét korábbi párttársához, Bakics Pálhoz, akit azzal vádolt, hogy az Lak várának környékén az életére tört, s felszólította: párbajban mérjék össze erejüket. (A párbaj ugyan elmaradt, a két rivális észak-dunántúli magánháborúja viszont hosszú időre „emlékezetes” eseményeket hagyott a vidék lakosságára.) Ezt követően leszámolt a Dél-Dunántúl másik nevezetes Ferdinánd-párti kapitányával, Kápolnay Ferencsel is. Miközben kiküldött emberei szétverték Kápolnay Köblinél (Tolna m.) gyülekező csapatait, maga a Kapos mocsarai köz é frissiben emelt erősségére, Gerenásra rontott, és azt széthányatta (*Tolna megye*, 16–18).

Bár éppen a szóban forgó urak voltak azok, akik – úgymond, az ország megmentése érdekében – 1531–1532-ben számos ún. királytalan országgyűlést tartottak (1531-ben a somogyi Babócsán, Bélaváron és Zákányban, 1532-ben a veszprémi Kenesén, majd Berenhidán), mindössze egyetlen esetben történt meg, hogy valamelyik nagy birtokszerző, politikai gesztusként, valamelyik foglalmányát átengedte egyik potenciális vetélytársának. A vránai perjelségért folytatott maratoni küzdelem során Török Bálint elfoglalta a Zrínyiek csurgói uradalmát és más somogyi fekvőségeit. 1537-ben a bitórló, nyilvánvalóan Zrínyinek a János-pártra való átcsábítása érdekében, váratlanul visszabocsátotta ezeket, minek következtében Ferdinánd horvát bánjai csakhamar elkeseredetten jelentették Bécsbe, hogy a horvát nagyúr egyszerűen elkergette birtokairól adószedőiket.⁴⁶

A pártvillongásokból persze az egyháziak sem vonhatták ki magukat, kivált nem a jelentős birtokokkal rendelkező főpapok. Így természetesen a pécsi püspökök sem, akiknek bevételeit évi tízezer forintra becsülték. A püspöki szék a tárgyalt tizenhét esztendőben végig be volt töltve; nem számítva természetesen a szokványos, rövidebb-hosszabb széküresedéseket.⁴⁷

A királlyá választott Szapolyai János még az 1526. novemberi fehérvári országgyűlésen lekcsei Sulyok Györgyre bízta e tiszteket, aki miután 1527-ben – jószerivel az egész országgal egyetemben – ez a vidék is Ferdinánd ellenőrzése alá került, pártot váltott. A szakirodalom szerint ki is tartott a Habsburg-oldalon egészen 1537-ben bekövetkezett haláláig. A dolog azonban bonyolultabbnak és ellentmondásosnak látszik: 1529-ben

⁴⁵ Németh Béla: *Szigetvár története*. Pécs, 1903. 72–73. és BESSENYEI J.: *A Héttorony foglya* i. m. 43–44.

⁴⁶ Bessenyei J.: *A Héttorony foglya* i. m. 59–62. és 76.

⁴⁷ J. Koller: *Historia episcopatus* i. m. V. 154–313. és *A pécsi egyházmegye schematizmusa* 1981. i. m. 67–68. és 153. (= *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből*. Szerk. Fricsy Ádám. Pécs, 1993. 75–77.)

ugyan a Dél-Dunántúlon is ismét a János-pártiak kerültek fölénybe, a püspök ahelyett, hogy messze elkerülte volna székvárosát, jobbára Török Bálint szigeti várában húzta meg magát, majd beköltözött Pécsre. (Itt végrendelkezett és itt is temették el.)⁴⁸

Beneficiumát János király előbb Szerecsen János tolnai ispánra bízta, majd 1532 nyaratól fogva egy, e rendhagyó korban is egészen szokatlan konstrukció keretében hasznosította. 1532 júniusában legsikeresebb diplomatáját, Brodarics István szerémi püspököt⁴⁹ nevezte ki a „pécsi püspökség commandatariusává”, akit ugyan 1535 tavaszán hivatalosan is prezentált Rómának, ám mégsem sikerült kiutnie Sulyokot (jóllehet az sem rendelkezett pápai megerősítéssel). Így aztán 1537-ben – éppen Sulyok halála évében – János jobbnak látta védencét „átvezényelni” a biztonságosabb váci püspökségbe. Brodarics az uradalmat fivérével, Mátyással kezelte, akinek leginkább a környék egyik Ferdinánd-párti potentátjával, Kápolnay Ferencsel gyűlt meg a baja, ki előszeretettel hatalmaskodott itt, sőt le is foglalt egyes birtokrészeket.⁵⁰

Sulyok halála után a tisztt két esztendeig üresedésben volt, nagy öröme a környékbeli uraknak, elsősorban az 1540 őszén Ferdinánd-pártivá lett Perényi Péternek. 1539-ben azonban még ismét János jelöltje, Eszéki János kapta meg a pécsi püspökséget, akinek – elsőként a tárgyalat korszakban – sikerült elnyernie Róma megerősítését is. Eszéki 1541-ben bekövetkezett halála után ismét *sedis vacantia* állott be, majd ezúttal, az időközben elhunyt János helyett, immár Ferdinánd prezentált püspököt Váraljai Szaniszló fehérvári prépost személyében. Az átmeneti időben a még Izabella özvegy királyné által ide küldött, majd Ferdinándhoz állt Athinai Simon deák kormányozta a várat, a várost és az uradalom megmaradt részét.

A török áfium

Az említett 1530. évi somogyvári eset nem áll egyedül. Ahogy előbbre haladunk e csüggesztő történetben, úgy szaporodnak annak jelei, hogy az érintett nagyurak saját szakállukra a törökkel egyezkednek, illetve, hogy török csapatokkal vállvetve harcolnak.

A rendszeresen Mumin, illetve Kászim vajdák irányította szerémségi naszádosok és lovasok, János király megsegítésének ürügyén, időről időre felszáguldottak a meg-

⁴⁸ Szigetvári levelei Nádasdy Tamáshoz: 1532. jún. 14: *Enyingi Török Bálint* i. m. 64.; 1532. jún. 18: i. m. 66.; 1532. aug. 27: i. m. 68.; 1534. márc. 10: i. m. 116.; 1537 elején tér vissza Pécsre: Kanizsa, 1537. jan. 7. Mátéssy György Nádasdy Tamásnak. E. T. E. III. 197–200. Pécssett kelt végrendelete, nov. 19.; Pettkó B.: *A pécsi iskola történetéhez* i. m. 787–789.; Töröknek a (nyilván pécsi) temetésen való részvételéről: Szentgrót, 1537. dec. 7. Bornemissza Pál Kecseti Márton veszprémi püspöknek: *Enyingi Török Bálint* i. m. 144.

⁴⁹ Sörös Pongrác: *Jerosini Brodarics István (1471–1539)*. Budapest, 1907. (Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléseiből 62.) passim, különösen 104–105. és 121–122., Kurjáni Gábor: *Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez* (Forrástanulmány). Budapest, 1913. (Történeti értekezések 3.); Szerecsen haláláról: Buda, 1532. júl. 10: Kurjáni Gábor: *Brodarics István levelei* i. m. 178. (Állítólag egy ideig Siklós és Sellye is Szerecsen birtokában volt: E. T. E. III. 197. [id. levél].) Buda, 1532. dec. 26: Kurjáni G.: *Brodarics István levelei* i. m. 292.; Kápolnay foglalásairól: Buda, 1532. okt. 20: i. m. 287–289.; Buda, 1533. jan. 18: i. m. 324.; 1533. márc. 18: i. m. 325–326.; 1533. máj. 18: i. m. 587. (= *Magyar humanisták levelei*. i. m. 580., 581., 585. és 587.)

⁵⁰ Perényi 1540-ben is, 1541-ben is alaposan megkopasztotta a környékbeli megyéket. Szederkényi Nándor: *Heves vármegye története* II. Eger, 1892. 51. és 54.

szállatlan területekre, ahol esetleg több – 1533 őszén például Pécssett két – hónapig állomásoztak a király kíséretében (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 50–51). Nem csoda, hogy a másik oldalon állók már az 1530-as évek elején nemes egyszerűséggel „töröknék” minősítették János király párthíveit. „Bizonytalán írhatom tekegyelmednek – jelentette valamikor 1530. május 20. előtt urának, Bakics Pálnak Thardassy István márévári provizor –, hogy egész Törökországnak szinte közepette vagyok, ez áruló magyarok mind törökké lőnek; csak én vagyok az tekegyelmed házával és az én szegény szolgálommal keresztény. Mind pap, mind barát, mind deák, mind nemes mind törökké lőnek e bestyék. Bizonyos legyen tekegyelmed ámbá [?], hogy ez árulókkal megfűztem az Márévára hegyét; mostansággal is mind egész Baranya vármegye, mind Tolna vármegye megrettent tőlem. Csak kegyelmed ötven lovon való embert küldene, egész mind a föld népe mellém támadna, csak azon imádják Isteneket, hogy tekegyelmedet hoznája Isten alá. Továbbá Tolna vármegye diákja írt volt rejám János vajdának, hogy míveli [sic!] csak engemet vesztene el, ottan bízván szolgálhatnának neki. Ismét avval kérkeztek volt, hogy egy nyaláb szalmával rejám gyűjtja az várat, bizonytalán is hiszem [?], tekegyelmed, hogy az nyásban fűthezik [sic!] érette. Továbbá Héderváry Ferenc küldte vala egy fő szolgáját hozzám az vár kérni, bizony az is az követségét haza soha nem viszi. Mostan tíz egész mélyföldig [sic!] nincs sohol nemesember, mind elfutottak, annyira megrettentek tőlem, akik törekkel tartják.”⁵¹

Kászim, akivel alább még sok dolgunk lesz, jelen ismereteink szerint 1530 és 1541 között legalább nyolcszor járt Budán vagy Pesten: kétszer 1530-ban, egyszer 1532-ben, 1536-ban, 1538-ban, 1538 táján és kétszer 1541-ben.⁵² Mi tagadás: Jánosnak néha valóban szüksége volt a törökök közbeavatkozására, akik – néhány botrányos esetet leszámítva –, úgy állomásoztak vagy haladtak át a magyar hadszíntéren, hogy jelenlétük különösebben feltűnővé vált volna. Így aztán nem kárhozzátthatjuk azt sem, hogy János hívei időről-időre bevonták őket saját helyi ügyeikbe is. Még csak azt sem mondhatnók: ezzel komolyabban hozzájárultak, hogy a törökök jól megismerhessék a hadszínteret, hiszen annak viszonyaival amúgy is részletekbe menően tisztában voltak. Messze károsabb volt az a – némi túlzással szólva – „kedvező” benyomás, amit Budán vagy Székesfehérvárott keltettek, azt sugallván, hogy nem is olyan veszélyesek, mint a hírük, s tényleg együtt lehet velük működni. (Miközben sorozatos csapásokat mért rá, ezt a megtévesztő eszmét sugározta a súlyos etikai válságba jutott Magyarország felé maga a Porta egész politikája is, amikor János király elkötelezett védelmezőjének tüntette fel magát.)

Ezúttal is Perényi Péter lesz az első példánk, akiről, Széchenyi István szavait idézve, bizvást elmondhatjuk, hogy „a magyar mindent fél, mit hisz vagy remél”. Perényi a körülményektől elrugaskodott rendíthetetlen ego-optimista prototípusa. Már az 1529. évi török hadjárat idején módjában állott megismerkedni az Oszmán Birodalom nagyjával, miután a Szent Koronával Siklósról északnak menekülve Szerecsen János tolnai ispán

⁵¹ *Középkori leveleink* i. m. 201.; Thardassy egyébként szép példával szolgál a szervitor-köznemesség állhatatlanságára; még ura életében 1533-ban adományba kérte (Nagy Zsigmond társaságában) a „török” János királytól. *Márévár és környéke* i. m. 74.

⁵² Ld. Dávid Géza e kötetben közölt tanulmányát; vö. Szakály Ferenc: *Vesztőhely az út porában (Gritti Magyarországon 1529–1540)*. Helikon Kiadó (Labirintus) H. és é. n. [Budapest, 1986] 130–131.

Kajdacsnál elfogta és átadta a törököknek.⁵³ „Akkor mind a császár, mind pedig Ibrahim pasa [a nagyvezír – Sz. F.] fölötté nagy csodálatra méltó irgalommal volt iránta, mert egy hajszála sem görbült meg, úgy engedték el, hogy minden várát, birtokát [...] visszakapta.”⁵⁴ A beléivódott török méreg ugyan nyilván már ekkor hatni kezdett, ám Perényi nem volt az az ember, aki sokáig kitart előbbi meggyőződése mellett. A fentebb már említett királytalan országgyűléseken például Perényi saját érdekében a három magyar „király” – Habsburg Ferdinánd, János és kormányzója, Gritti – letételén fáradozott.

Tróntörekvései ellenére – vagy éppen azok következményeként – Perényi 1532. július 13-án Eszéknél kötelességszerűen jelentkezett a Bécs felé igyekvő törökök táborában nagy pártfogójánál, Ibrahim pasánál.⁵⁵ Nem egészen a várt fogadtatásban részesült: hosszú fogságra vetették (Gritti őriztette Budán), ahonnét csak bő egy esztendő után szabadult, Ferenc fiát azonban a törökök túszként magukkal hurcolták; a szerencsétlen gyermek évekig hányódott a Buda–Belgrád–Isztambul térségben, míg nem 1540-ben, a szultáni fővárosban körülmetélték. Nyilvánvaló, hogy apját akarták zsarolni, de a valós hátsó szándékokat egyelőre még nem ismerjük.⁵⁶

Bár Perényi fia kiszabadítása érdekében követeket küldött Ibrahimhoz Isztambulba, egyáltalán nem lehetünk meggyőződve arról, hogy a megrendíthetetlen önbizalmú nagyúr tárgyalásai csak és kizárólag ezt a célt szolgálták, hiszen változatlanul nem mondott le azon tervéről, hogy török segítséggel magyar király lesz. (1536-ban például francia közvetítéssel tört erre.) János 1539 tavaszán csak úgy tudott szabadulni tőle, hogy megígérte: „királlyá teszi, ha [...] gyermektelenül halna el”. Perényi nem tudta – pedig észrevehette volna –, hogy a Portában hiába reménykedik. Mi viszont egy – igaz, másodlagos forrásból – tudjuk, hogy Perényi gúny tárgyává tette magát a divánban: „A világ teremtése óta nem volt és nincs is nagyobb áruló a földön – mondotta állítólag maga a szultán –, mint amilyen Perényi Péter. Kétszer árult el engem [...], elárulta János királyt, elárulta a németek királyát, elárulta saját fiát, saját vérét, aki a markomban van. Én azért vettem a kezembe Perényi Péter fiát, mert láttam, hogy János király halála után vagy Péter maga, vagy a fia lett volna Magyarország királya. De látom, hogy ennek az árulónak a vére nem méltó a királyságra.”⁵⁷ Az első olvasásra a híradás hízelgőnek tűnhet Perényire nézve, hiszen eszerint I. Szulejmán egy ideig alkalmasnak tartotta őt arra, hogy János utódja legyen. Valójában azonban e szavakban súlyos fenyegetés körvonalazódik: amennyiben a szultán leplezetlenül maga állít – Perényi Ferenc személyében ráadásul muszlimmá tett – helytartót Magyarország élére, úgy Magyarország visszazökken arra az útra, amelyről 1534-ben Gritti meggyilkolásával az utolsó pillanatban sikerült letérnie.

Miközben fél Európa a szultán Perényire vonatkozó – gyorsan elterjedt – szavain rágódott, ő – igaz, már 1540 nyarán – rendíthetetlen önbizalommal azzal dicsekedett, hogy nagyobb becsben és kegyben áll Jahjapasaoglu Mehmed szendrő-nádorfehérvári

⁵³ Enying, 15[2]9. [júl. 30.] Somogyi Ferenc Batthyány Ferenchez. *Középkori leveleink* i. m. 172.; A törökök aug. 20-án Bátaszéknél kapták kézhez Perényit: 1529. évi hadinapló. *Török történetírók* I. 331.

⁵⁴ Sztárai Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról – Perényi Péter élete és halála*. [Budapest], 1985. (Magyar ritkaságok) 105.

⁵⁵ *Török történetírók* i. m. I. 352. és *Köszeg emlékezete* i. m. 174.

⁵⁶ *Perényi Péter élete és halála* i. m. 107–129. passim

⁵⁷ Uo. 118–119., vö. 122. és 125.

bégnél, mint maga János király.⁵⁸ Bár vitézül küzdött annak keresztény kézen tartásáért, Buda eleste sem döbbsentette rá: jobb lenne feledtetnie gyanús török kapcsolatait. 1542. április 1-jén maga újságolta Ferdinándnak: „Bali bég, aki most a budai basa, és aki sok jótéteményével halmozott el, mert előző fogságom idején [1532] a mindenható Isten ennek az embernek az útján ajándékozott meg mostani életemmel. Abban a fogságomban fiává fogadott a basa, én pedig őt atyám-apámmá”. Bár „fogadott apjának” küldött ajándékoktól hírszerzési lehetőségeket várt – és állítólag szerzett is –, jobban tette volna, ha nem buzgólkodik annyira.⁵⁹ A bécsi hadvezetésnek nyilván ez az epizód is az eszébe ötlött, amikor újra feltámadt a gyanú, hogy Perényi az, aki részletesen tájékoztatja a törököket a Buda visszavételére ekkor felvonuló keresztény seregek nagyságáról és mozgásáról. Bár 1540 őszi átállásától az országos főkapitányi és a kancellári méltóságot is viselte, 1542 októberében vasra verték, s miután kitartóan faggatták a helyi török erőkhöz és a Portához fűződő kapcsolatairól, hosszú fogságra vetették, ahonnét csak közvetlenül halála előtt, 1548-ban szabadult. Mindössze 54 esztendő volt. Török Bálinttal ellentétben őt nem a szultán, hanem Ferdinánd király iktatta ki az ország sorsát öncélokából formálni szándékozó nagybirtokosok sorából.

Bár ha szüksége volt rá, Török is szívesen vett igénybe török segítséget, s viszonzásul például 1537-ben ő élmezte az Eszéket védelmező török hadakat, stb. Bálint úr azonban túlon túl belemerült a dél-dunántúli csetepatékba, semmint hogy a Perényihez hasonló távlatos tervek foglalkoztassák. Érdekes módon ő a Buda eleste előtti utolsó öt évben merült bele a törökkel való – egyre szorosabb – együttműködésbe; akkor, amikor már meglehetősen pontosan kirajzolódott a Porta valódi szándékai; olyannyira, hogy a két király is észbe kapott és egyezkedni kezdett. János király halála után özvegye és csecsemő fia védelmezőjéül szegődött, s a Buda birtokáért folytatott 1540–1541. évi küzdelmekben végre egyszer megmutatta valódi katonai képességeit – a rossz oldalon. Szorosan együttműködött a szerémi törökökkel, majd a Buda alá érkezett szultánnal. A fejlemények ismeretében, némi éllel, akár úgy is mondhatnók, hogy oroszlánként küzdött azért, hogy az akkor már védhető állapotba hozott Buda várát Ferdinándtól megvédje és a szultán kezére játssza. (Ebben persze számos „büntársa” akadt; az ő szerepe annyiban különbözött a többiekétől, hogy azoknál nagyobb kockázatot vállalt: ő kívülről támogatta az ostromlott várat.) Alaposan megnőtték politikai ambíciói is: azok közé tartozott, akik a királlyá választott csecsemő János Zsigmond mellett szívesen elképzelték magukat szultáni helytartóként.⁶⁰ Szulejmán azonban ismeretlen oknál fogva különösen neheztelt rá – leginkább az ő váraitra fáj a foga –, a bevett Buda alól visszavonulva magával hurcolta, s 1550-ben, isztambuli fogságában érte a halál. Láthattuk: ennek oka aligha lehetett a megalkuvást nem ismerő törökellenessége.

Alighanem Törököt tekinthetjük azon 1537–38. évi mozgalom spiritus rektorának is, amely még Zrínyi Miklóst is kísértésbe tudta vinni. A Zrínyi-testvérek, Miklós és György 1534-ben, legott apjuk halála után felmondták az adófizetést a töröknek, s vitézül küzdöttek hatalmas birtokaik és egyben az ország védelmében a törökellenes háborúskodás elsőszámú – sőt 1541-ig egyetlen – hadszínterén, Szlavóniában és Hor-

⁵⁸ Uo. 127.

⁵⁹ Uo. 131–132. és 135–136.

⁶⁰ Bessenyei J.: *A Héttorony foglya i. m. passim*

vátországban.⁶¹ Megingásuk a legrosszabb pillanatban következett be; akkor, amikor a két magyar király, hosszas tárgyalások után, a megegyezés küszöbére jutott. Ekkor tájt tűnt fel egykori szolgálati helyén, a Krajnát oltalmazó végeken Hans Katzianer királyi főhadparancsnok, akit a gorjáni csatavesztés után Ferdinánd börtönbe vettett, ám megszökvén Szlavóniában Ferdinánd-ellenes mozgolódás megszervezésébe kezdett. Amennyiben a környékbeli urak meghódolnak János királynak – állította –, a törökök nemcsak megkímélik birtokaikat, hanem visszaadják a Szerémséget és Szlavónia megszállt részét is. Ezzel egyidejűleg a nándorfehérvári bégnék azt ígérte: a kezére játssza a teljes Dráva–Száva között.

Az újabb kutatások szerint az egész akció mögött Török Bálint állott, akinek érdekeit messzemenően sértette a készülő megállapodás. Azt nehéz lenne megmondani, hogy – miközben elsősorban persze a saját hasznát kereste – csupán a horvát urakat akarta elvben János király, valójában a maga oldalára vonni, vagy annyira nem törődött az ország érdekével, hogy a Drávától délre eső terület, nem lévén ott birtokai, sorsa pusztá taktikai kérdés volt számára. (Sajnos, ez is könnyen elképzelhető.) A horvát urakat mindenestre sikerült megtévesztenie: a Zrínyiek vezetésével legott szinte a teljes horvát arisztokrácia fogékonná vált Katzianer ámításai iránt. Rövidre fogva: a terv végül is János királyon bukott meg, aki nem mert visszalépni az 1538. április 24-én, Váradon megkötött békétől, jóllehet ezt elérendő mind Török, mind Katzianer megjelent a királyi udvarban. Az utóbbi finoman sejtetni engedte, hogy kapcsolatai révén nemcsak Szlavóniában, hanem az osztrák örökös tartományokban is szerezhet támogatókat Jánosnak.

A váradi békekötés – amelyet Török a helyszínen is igyekezett megakadályozni – egy csapásra kifogta a szelet Katzianer vitorláiból (is). Bár az a hír járta, hogy a Zrínyiek élelmiszert és fegyvert árusítanak a török területen, utóbb Török már azzal is beérte volna, ha a horvát rendek kimondják: a tartomány a török adófizetője lesz. Erre saját presztízsének növelése érdekében volt szüksége; teljesen sorsára hagyta Katzianert, aki – mást nem tehetvén – immár közvetlenül kapcsolatba lépett a törökkel. A változó sikerrel harcoló hadvezérből botcsinálta összeesküvővé vedlett kalandort végül is 1539 októberében orgyilkos segítségével a Zrínyi-testvérek tették el láb alól. Bár a törökök később is próbálkoztak Csáktornyan, Zrínyi Miklós ettől fogva rendíthetetlenül kitarzott törökellenes elkötelezettsége mellett.⁶²

Az üzletszerűen lebonyolított pártváltások időszakában – a humanistaként is jegyzett⁶³ – Brodarics volt az üdítő kivétel, aki már csak ritka kompromisszumkészsége okán is, mindkét oldalon tekintélynek örvendett. Ő elvi okokból állt János király oldalára, s – a lengyelországi száműzetés éveit beleértve – mindhalálig ki is tartott mellette. (Az 'elvi' jelző persze nem jelenti azt, hogy ne tartott volna igényt hűsége jutalmára.) Az a meggyőződés alakult ki benne, hogy mivel a Ferdinánd által reprezentált keresztény közösség pillanatnyilag nem képes az oszmán hódítás feltartóztatására, hazánkat

⁶¹ Benda K.: *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős* i. m. 15–18.

⁶² Megöletéséről: *Zrínyi Miklós levelei* i. m. ld. a névmutatót (II. 709). Vö. Németh B.: *Szigetvár története* i. m. 79–84. és Bessenyei J.: *A Héttorony foglya* i. m. 79–81.; Gertrud Gerhartl: *Die Niederlage am Steinfeld 1532*. Wien, 1981. (Militärhistorische Schriftenreihe 26.) 24–25.

⁶³ Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Budapest, 1944.² passim és *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1964. (Magyar irodalom története. Főszerk. Sötér István I.) passim, ld. a névmutatót (549).

csak és kizárólag a Portával való együttműködés mentheti meg a bukástól, függetlenül attól, hogy tetszik-e neki a szultáni politika vagy sem.⁶⁴ Az adott helyzetben azonban egyáltalán nem vagyunk meggyőződve róla, hogy Brodarics feltűnése – aki nemcsak Pécssett, hanem Csázmán is megfordult⁶⁵ – nem rontott-e a Dél-Dunántúl törökellenes esélyein. Vonzó személyes tulajdonságai és szilárd politikai hitvallása legalábbis elfogadhatóvá tették azokat az elveket, amelyeket eltökélten képviselt. Ha kisebb mértékben is, ugyanez vonatkozik a csökkenő tekintélyű, koros kancellárra, Werbőczy Istvánra is, akit az a hatalmas politikai tőke, amelyet az 1510-es és 1520-as években politikusként, illetve a *Tripartitum* (1514) összeállítójaként halmozott fel magának, kivált köznemesi körökben sokak példaképévé tett. A kortársak nem feltétlenül vették észre, hogy a sokat próbált jogász már régóta saját illúzióinak rabja.⁶⁶

A környékbeli parasztok és a török

Azokra a rendkívül ágas-bogas kérdésekre, hogy mi okozta a magyar társadalom addig homogén törökellenességének megbomlását (majd 1541 után gyors helyreállítását), mi magyarázza az oszmánok hezitálónak, vagy legalábbis kényelmeskedőnek tetsző hódítási módszereit, a szakirodalom gazdagsága és a nézetek szóródása miatt itt még utalásszerűen sem térhetünk ki. Arra azonban feltétlenül utalnunk kell, hogy a – leginkább figyelemelterelőnek minősíthető – török taktika csupán időlegesen célozta az adott ország hatalmasainak megtévesztését; mivel őket eleve megsemmisítésre ítélték, az igazi cél az alávetettek konszolidálása volt. Az oszmán adminisztráció ugyanis csak így biztosíthatta, hogy a birodalom új rájái tömeges utánpótlással szolgáljanak a török hadseregnek, és legfontosabb feladatuknak, az adózásnak és a munkaszolgálatnak nagyobb ellenállás nélkül eleget tegyenek.⁶⁷

⁶⁴ Íme néhány jellegzetes argumentuma: „Tekintettel kell lenni a korra; a bölcs ember sajátja, hogy szolgál neki.” (1532. ápr. 3.); „Meggyőződésem, nem maradhatunk fenn, csupán János árnyékában [...], ezek a barátaink és szomszédaink [a törökök – Sz. F.] nem nyugszanak, amíg el nem űzik a németeket az országból, még ha a németek az egész országból kiszorítanák is Jánost.” (1532. okt. 20.); „Hogy pedig uraságod szilárd akar maradni hűségében, noha valamennyi keresztény fejedelem átpártol a körülméltettekhez, erről minden elismerésem ellenére az a véleményem, hogy ha már a pápa, Károly [császár – Sz. F.], a velenceiek, Ferdinánd, akiket uraságod felsorol, és sokan mások, akiket nem említ, de akikről biztosan tudjuk, hogy részint megnyerték, részint pedig minden igyekezetükkel keresik a hatalmasabb fejedelem [értsd: a szultán – Sz. F.] barátságát; ha már – mondom – ezek rászánták magukat a barátságra, nem tudom, miben árthatnak neki uraságod és azon kevesek, akikkel egy véleményen vagytok. Isten és lelkiismeretem a tanú rá, hogy milyen fáradsággal és szenvedéssel, amit vállalok, amit a megboldogult Lajos király halála óta szüntelenül viselek, semmi mást nem kerestem, csak a haza boldogulását; nekem egészen más a véleményem, más tanácsot adnék uraságodnak, s arra biztatnám, alkalmazkodjék az időhöz. A bölcs embert mindig ez jellemzi.” (1533. máj. 18.) Valamennyi levél Nádasdy Tamáshoz: *Magyar humanisták levelei* i. m. 565. 580. és 586.

⁶⁵ Pécsről keltez: 1532. okt. 20., 1533. márc. 20., 1533. máj. 18., 1534. ápr. 8., hosszabb időre készült ott tartózkodni: 1533. márc. 18.; Csázmán keltez: 1532. okt. 1. *Magyar humanisták levelei* i. m. 580., 585., 588. és 595., ill. 595.

⁶⁶ Barta Gábor: Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulójára alkalmából* i. m. 275–322., különösen 320–322.

⁶⁷ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. (História Könyvtár. Monográfiák. 7.) 145–164.; a magyarországi helyzetre Uő.: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilajet várkatonasága és

A magyar történészek némi kárörömmel emlegetik, hogy a Balkánon oly jól bevált török fogások – leszámítva az 1526 és 1541 közti tizenöt évet – egyáltalán nem váltak be. Az Európa másik régiójához tartozó Magyarország jól kiépült helyi önkormányzati rendszere megakadályozta a török áfium mélyebbre hatolását,⁶⁸ nálunk nem számíthattak katona-utánpótlásra, s az adón is osztozniuk kellett a magyar urakkal.⁶⁹ Ez a körülmény nagyban befolyásolta az ország sorsának további alakulását; a magyarok nem hasonlítottak a velük egy birodalom alá vetett balkáni népességhez. (Ennek részletezésébe azonban itt úgyszintén nem mélyedhetünk bele.)

A jövő ismeretében azonban némi riadalommal tapasztaljuk, hogy a szóban forgó tizenöt esztendőben a Dél-Dunántúlon bizony nem így volt, vagyis: fennállt a terület balkanizálódásának a lehetősége. Már az is felkelti gyanúkat, hogy egy nemrégiben megjelent hatalmas levelezés-gyűjteményben – Csányi Ákos kanizsai prefektus urához, Nádasdy Tamáshoz intézett leveleiben – gyanúsán sokszor emlegetik az 1514. évi parasztháborút, a környékbeli parasztság megbízhatatlanságát, a földönfutóvá tett parasztokból lett szabad hajdúk szokatlanul – a martalócokéhoz és akindzsikéhez mérhető – brutalitását. (Tudnivaló ugyanis, hogy az 1550-es években már nemigen emlegették Dózsa György viselt dolgait, és semmi jele, hogy emlékezete a parasztságra valaminő mozgósító erővel bírt volna.)⁷⁰ Mint kiderül, Csányinak az országos átlagtól szemmel láthatóan eltérő tapasztalatai azonban – legalábbis az 1540-es évek közepéig – valóban megalapozottak voltak.

Visszautalva a parasztság „vonzalmairól” írottakra: Brodarics 1533 decemberében az alábbi költői kérdésekkel fordult Nádasdy Tamáshoz (aki, hogy megtarthassa a zalavári jószágot, nagyban pártfogolta Brodarics pécsi kinevezését): „Mit használ, ha karddal esünk egymásnak, s ha [Kápolnay – Sz. F.] tönkreteszi a pécsi püspökség szerencsétlen jobbágyságait, akiknek úgyszintén elegendő bajuk van? Különbösen is kötelességem megvédeni embereimet. Az ilyesfajta védekezésből és támadásból azonban nem következik más, mint a nyomorultak romlása. Jobb lenne, ha nem károsodnának ezek a szegények.” Brodarics tehát „csak” jobbágyságai szenvedéséről tud, kinyilvánított elégedetlenségüket azonban nem említi.⁷¹

A török kelet-szlavóniai offenzíváját viszont már heves „ürelles” megnyilatkozások kísérték. Károly császárnak a két magyar király közti közvetítője, Johann Wese lundi érsek 1536. október 20-án Váradról jelentette megbízójának, hogy a törökök elfoglalták Pozsega várát. A vár parancsnoka befogadta a környékbeli jobbágyokat, akik azonban – miután mélyen elkésérítette őket uraik kegyetlensége – mihelyt a Jahjapasaoglu Mehmed bég csapatai megjelentek, a kapitányt megkötözték és kiadták őt az ostromlóknak. Ezért a törökök megajándékozták őket.⁷² Nyilvánvalóan erre az

utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40 (1998); ld. még e kötetben közölt tanulmányát.

⁶⁸ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.

⁶⁹ Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)

⁷⁰ ÖZE Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból*. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562. I–II. Budapest, 1996. passim, Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973.

⁷¹ Kurjáni G.: *Brodarics István levelezése* i. m. 333–334. (= *Magyar humanisták levelei* i. m. 589–590.)

⁷² Vjekoslav Klaić: *Kako su Turci osvojili Požegu?* *Vienac* 21 (1889) 53. szám (= Margalits Ede: *Horvát történelmi repertorium II*. Budapest, 1902. 739/314.); Ennek ellenére Nenad Močanin feltételezi, hogy

eseményre utal az az 1536. december 9-i siklósi híradás, miszerint: „Jelentették, hogy Mehmed bég a Dráva alsó folyásánál mindent elfoglalt, egyedül a valpói vár maradt, amelyet – miután már három ízben támadtak meg a császár nevében – állítólag a jövő héten akarnak elfoglalni. [...] a szerencsétlen fiatal parasztok, akik vagy a törökökhöz menekültek családjukkal együtt, vagy valamiképp megadták magukat, zsákmánnyá és konccá lettek; szegény szüleiknek csupán a könnyes belenyugvás maradt, meg az a 'dicsőség', hogy »ti már a hatalmas császár jobbágysai vagytok, ne féljete senkitől«. Közülük [...] néhányan felkutatták korábbi nemesuraikat, s akit csak tudtak, megkötözve hurcolták el gyermekeikkel együtt; egyeseket aztán megöltek, másokat ugyanolyan örökös paraszttá tettek, mint amilyenek maguk is voltak.”

Ezen a ponton hajlamosak lennénk a vonatkozó szakirodalomhoz fordulni: milyen nemzetiségűek lakták a szóban forgó vidéket, hiszen a délszlávok általában jóval fogékonyabbnak mutatkoznak a török csábítás iránt, mint magyar osztályostársaik. Ezt azonban feleslegessé teszi a levél folytatása, amelyben a levélíró kanizsai várnagy arról elmélkedik, hogy mi lesz akkor, ha a török hódítás a Drávától északra fekvő – kétségtelenül magyar lakosságú – térségre is kiterjed: „Pécs városa a torkukban van, és hamarosan megadja magát, ha látja, hogy jön a török, hiszen nincs, aki megvédjé. Ha ez a veszedelem a mi vidékeinkre [Kanizsa környékére – Sz. F.] is áttérjed, ki lesz felbőszültebb urai ellen ennél a népnél, amely még nem látta a törököket, csak a hírt hallotta, s máris törökként cselekszik, sőt szinte a török szellem élteti.”⁷³ Vagyis: a török ugyan még távol van, de az általa terjesztett méreg – az 1532. évi szomorú tapasztalatok dacára – máris hat az egész Dél-Dunántúlon. Vagyis a jó szemű megfigyelők már ekkor olyan kiélezettnek ítélték a helyzetet, mint Csányi Ákos tizenöt-husz esztendővel később.

Jelen pillanatban nincs tudomásunk arról, hogy a Dél-Dunántúl keleti részén, a török előrenyomulás háttérében számottevő parasztmozgalom bontakozott volna ki. Az 1536. évi aggályokat azonban visszamenőleg megerősíti a Pécs környéki parasztság 1541 és 1543 között bekövetkezett hangulatváltása. Mint arról az alábbiakban lesz még szó, Pécs 1541. évi török ostroma idején a környékbeli magyar parasztság a védelmet erősítette, 1543-ban viszont Baranya vármegye tisztikara már attól tartott, hogy ha a török támadás megismétlődik, a nép a hódítók mellé áll. Váraljai püspök 1543. március 5-én, szemforgató módon, azzal riogatta a fensőbbiséget, hogy vetélytársa, Werbőczy Imre katonái oly kíméletlenül sanyargatják a lakosságot, hogy az már-már felszabadítóként várja a törököket (*Az első dunántúli szandzsák*, 35 és 41/6. jegyz.).

Ha hihetünk Szerémi Györgynek, a kanizsai várnagy 1536. évi és a baranyai magisztrátus 1543. évi balsejtelmei tulajdonképpen beteljesültek; az 1543. évi török hadjárat háttérében csupán azért nem bontakozott ki parasztmozgalom, mert a törököknek nem harcoló, hanem termelő parasztokra volt szüksége. Szerémi éppen Pécs behódolása és I. Szulejmán továbbindulása után meséli: „Kémei beszéltek neki [ti. a szultánnak – Sz. F.] erről, hogy északabbra mi a helyzet, és a magyar parasztok, akik hozzá futottak ajándékaikkal. A császár pedig kihirdette, hogy ezek a félpogányok ma-

Pozsega nem 1536-ban, hanem 1537 elején került török kézre.

⁷³ E. T. E. III. 112–113.

radjanak veszteg, hogy mindenki üljön békével atyja örökségében a császár tökéletes hite alatt mindennap. Amikor a szegény parasztok ezt hallották, nagyon tódultak a törökök császárához Baranya és Somogy vidékéről, s így más parasztok is. Mindegyiküknek adott levelet a kezébe, s nagyon buzdította őket a törökök császára, hogy ne meneküljön el egy se, hanem maradjon békén birtokán. Végül látta a császár, hogy a magyar parasztnak oly tökéletes a hitük, mint amilyen a rácoknak. Mondja Zelim Zoltan [=Szulejmán szultán – Sz. F.] a magyarok parasztnak: »Hogyan kormányoztak titeket a magyar nemesek és mágnások?« – Hogy ezt a félpogányok hallották, felajánlották magukat a császárnak, s mindegyikük elkezdte vádolni urát különféle igazságtalan intézkedéseik és törvényellenes kormányzásuk miatt.⁷⁴ (Megjegyzendő: bár a dél-dunántúli parasztnak az átlagosnál is jobban kijutott a szabad hajdúk és a magyar végváriak hatalmaskodásaiból [*Tolna*, 61–64],⁷⁵ a török iránti lelkesedés – ha egyáltalán volt ilyen – nem tartott sokáig; legalábbis a későbbi forrásanyagban nyomát sem találjuk.⁷⁶ Az ellenkezőjére viszont több példa is akad.)⁷⁷ Talán a dél-dunántúli parasztság túlzott készségessége magyarázza, hogy Kászim bég 1544-ben magyar puszkásokat alkalmazott.⁷⁸ Mivel erre másutt nem találunk példát, nem elképzelhetetlen, hogy a puszkások azok közül kerültek ki, akik 1543-ban alkalmasint túlontúl elkötelezték magukat a törökök mellett. Sokan nem lehettek, hiszen Hegyi Klára számításaiból tudjuk, hogy a magyarok egészen elhanyagolható számban – ezen a vidéken is szinte mérhetetlen alacsony arányban – adtak katonaságot a török hadseregnek.⁷⁹

A parasztság nyugtalansága azért is meglepő, mert Baranya, Tolna és Somogy megye helyi gazdaságtörténetét kutatva sehol sem akadunk kirívóan súlyos kizsákmányolás jeleire, sőt az állami adójegyzékek szerint, meglepetésünkre, a törökidulások okozta pusztulás sem volt olyan mértékű, ami ilyen elkeseredettséget válthatott volna ki (*Tolna megye*, 24–25).⁸⁰ Az viszont szinte bizonyos, hogy a parasztság elbizonytalanodásához nagyban hozzájárult az országrész nagyurainak korábbi belháborúja, amelyet fejük fölött, de nem a bevonásuk és károsításuk nélkül vívtak.

⁷⁴ Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról. 1484–1543 Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. 275.

⁷⁵ Vö. még: *Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1975. 97. és 99–100. és Őze S.: *500 magyar levél* i. m. I–II. passim

⁷⁶ Hacsak azt nem vesszük szimpátia-nyilvánításnak, hogy Túri Pál tolnai prédikátor azt állítja: a tolnai polgárok – kivált az asszonyok – túl szívélyesek a megszállók iránt, azt azonban ő sem állítja, hogy ez általánossá, netán tömegessé vált volna. Idea Christianorum Hungarorum. Oppenheim, 1608. In: Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 68.

⁷⁷ A magyar parasztság ezen megingására már Fodor Pál is felfigyelt: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39 (1997) (Az e vidékről elszármazott Baranyai Decsi János történetíró emlékezései alapján.)

⁷⁸ ÖStA HHStA Turcica Fasc. 5. Konv. 6(1544) ff. 4–5.

⁷⁹ Ld. Hegyi Klára e kötetben közölt tanulmányát.

⁸⁰ Az 1542. évi baranyai dikajegyzékben (Horváth J. G. – Timár Gy.: *XVI. századi konskripciók* i. m. 15–16.) ide vonatkozólag, sajnos, nincsenek értékelhető adatok. Somogyról: T. Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: *Szigetvár* i. m. 158–159. Vö. Acsády Ignác: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században*. Budapest, 1989. és Uő.: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában 1526–64*. Budapest, 1888.

1541 dél-dunántúli rejtélyei

Az 1541. augusztus 29-én átlátszó csellel elfoglalt Buda váráról mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy a legutolsó török vártól, Eszéktől és az ún. hódoltsági talapzattól kerek kétszázötven kilométerrel északra, magára hagyottan állott. A rést, amely ráadásul éppen a Duna menti vízi és szárazföldi út legjelentősebb szakaszát is magába foglalta, a török hadvezetés nem hagyhatta sokáig teljesen kitöltetlenül. A Portának még akkor is létesítenie kellett valaminő összeköttetést, ha egyelőre továbbra is számíthatott egyes, Szapolyai hűségén megmaradt urak együttműködésére és általában: a magyar urak közmondásos állhatatlanságára.

Létesített is: a török krónikákból már száz esztendeje tudunk a hol mohácsi-nak, hol szekszárdinak nevezett szandzsákról, amelynek vezetője régi ismerősünk, Kászim – ekkor már bégeként – vitézül állta a környékbeli magyar erők támadásait.⁸¹ Aki olvasta Tinódi Sebestyén 1554-ben Kolozsvárott nyomtatásban is megjelentetett *Krónikáját*, s abban a *Verbőczy Imrének Kászon hadával kozári mezőn viadalja* című – 1542 őszén (?), a Tolna megyei Dáró várában szerzett – énekét, az az ellenfeleken kívül, a harcok egyik érdekes epizódját részletesen is megismerheti. Mikor alakult és milyen erősségekből állott a kettős nevű szandzsák? E kérdés tisztázását két, nemrégiben előkerült török irat – közülük az egyik latin nyelvű – mozdította ki a holtpontról: az egyik a budai pasa hűbértokokra szóló 1542. március 11-i előterjesztése, a másik a magát „*penes Danubium et citra Drawam ac Tholna Dei gratia zanchak*” nevező Kászim bég 1543. február 16-án Szekszárdról a simontornyai várnagyhoz intézett levele. Az utóbbiból kitetszik, hogy a mohácsi bég – legalábbis átmenetileg – Szekszárdon (is) lakott, ami eszerint ekkor tájt török várként funkcionált. (Ez egyébként Tinódi versezetéből is tudható.) Ha a rendelkezésre álló forrásokat gondosan újraolvassuk, kiderül, hogy nem is lakhatott máshol (legfeljebb még Szekcsőn), hiszen Mohács, nem lévén vára, csak a nevét kölcsönözte az első dunántúli szandzsáknak. (Az első dunántúli szandzsák, 24–32, Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez, 481–489.) Mivel így volt ez az után is, hogy Kászim 1543-ban Pécsre tette át székhelyét,⁸² arra kell gondolnunk, hogy a törökök – akik babonás tisztelettel viseltettek saját sikereik helyszínei és időpontjai iránt – az 1526-ban itt aratott diadal emlékére alakították ki és tartották meg a 'mohácsi szandzsák' elnevezést, miközben a bég előbb Szekszárdon, majd Pécsen lakott. (Mohácson csak a század második feléből jeleznek őriséget a török összeírások.)⁸³

Pécsen ekkor a nemrég elhunyt Eszéki János püspök várnagya, Kákonyi József tartotta. Izabella királyné – még az alább említendő ominózus parancslevél kibocsátása előtt – a János-párt egyik erős emberét, Athinai Simon deákot küldte ki a vár átvételére. Athinai Erdélyből hozott magával csapatokat, csellel jutott be a várba és erőszakkal „vette át” azt. Nem mintha Kákonyi időközben Ferdinándhoz állt vagy ilyet

⁸¹ Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977. (Pest megye múltjából 3.) 8/6. jegyz., vö. 10/23. jegyz.

⁸² Vö. Dávid Géza e kötetben közölt tanulmányával.

⁸³ Hegyi Klára szíves közlése.

tervezett volna, hanem mert, jó szolgálóhoz illően, érvényesíteni akarta ura követeléseit, Athinai azonban nem tudott fizetni. (Kákonyi, úgy tűnik, az erőszakra hivatkozva könnyű szívvel adta át nehéz tisztét.) Mindezek ismeretében különösen fontos az az adat, miszerint I. Szulejmán még Buda vára alatt 1541. szeptember 6-án kicsikart egy parancslevelet az Erdélybe száműzött Izabella királynétól Pécs átadásáról. Kászim bég meg is érkezett a papírral várat foglalni, Athinai azonban nem a tőle elvárható módon cselekedett: nem volt hajlandó átadni a várat, amire Kászim valaminő ostromművelettel próbálkozott.⁸⁴ A török erők nem lehettek jelképesek, ha a város megvédéséhez a katonaságon és a lakosságon kívül a várba menekült környékbeli parasztok segítségére is szükség volt. (Egyébként az is jelzésértékű, hogy a parasztok szükségesnek láttak menedék után nézni.) Ami az „ostrom” datálását illeti: sajnos, csak *datum post quem*ünk (szept. 6., amikor Izabella a mandátumot kibocsátotta) és *datum ante quem*ünk (okt. 20., Ferdinánd hitlevelének kelte az átállott Athinai Simon számára) van. Mivel természetesen időbe telt, míg Kászim Pécs alá ért, s az is, míg Athinai megkapta az elismervényt átállásáról, legalább egy-egy hetet hozzászámítva a szeptember 13. és október 18. közti bő egy hónapban kereshetjük Pécs ostromának lehetséges időpontját (*Az első dunántúli szandzsák*, 28–29).

A sikertelen foglalási kísérletre azért érdemes visszatérni, mert időközben megtudtuk, hogy a korábban erődítménytel Szekszárd palánkjának felállítása 1541. október 6. előtt kezdődött.⁸⁵ A kérdés: a Pécs megszerzésére irányuló kísérletre ezt megelőzően vagy ezt követően került-e sor? Megválaszolásán annak a – nem éppen kardinális, de a térség ezen időmetszetbeli sorsa szempontjából lényeges – dilemmának eldöntése múlik, hogy a szultán milyen stratégiát dolgozott ki Magyarország Közép-Duna menti részének behódoltatására.

A kortársak is felismerték, hogy a szultán a legkönnyebben úgy biztosíthatja Buda hátát, ha először a Dunától egyaránt 70 kilométerre fekvő Pécsét és Fehérvárt szerzi meg; mennél kevesebb áldozat árán, annál jobb. Oly nyilvánvaló volt ez, hogy az 1542-ben a törökkel cimborálás gyanújával letartóztatott Perényi Pétert arról (is) vallatták, hogy „mit tud a szultán szándékáról, vajon Székesfehérvárt, Pécsét vagy más várost akar megostromolni”. Perényi természetesen „nemmel” válaszolt,⁸⁶ s abban az értelemben nyilvánvalóan igazat is mondott, hogy ő nem tárgyalt velük erről, azzal azonban nyilvánvalóan ő is tisztában volt, hogy ez a szultán szándéka.

Ha a szultán elképzelései valóra válnak, a török hadvezetés már 1541 őszén, kardcsapás nélkül, egy 300x70 kilométeres sávhoz jut a Duna nyugati oldalán, hiszen Fehérvár, illetve Pécs és a Duna között semminő olyan erősség nem akadt, amely számottevően akadályozhatta volna e két vár őrtségét e térség ellenőrzésében. (Ezen az oldalon ezután egyetlen komoly „elfoglalnivaló” maradt volna: a nagyrészt spanyol katonaság által védett Esztergom, amely mint annak nyugati dunai kapuja állandóan veszélyeztette Budát.)⁸⁷ A kérdés most már csupán az, hogy a szultán azért rendelte-e el Szekszárd megerősítését, mert Pécs megszerzése nem sikerült, vagy ellenkezőleg:

⁸⁴ Sörös P.: *Athinai* i. m. 497–512.

⁸⁵ Szakály Ferenc: *Így jutott török uralom alá Tolna megye (1541–1545)*. Kézirat.

⁸⁶ *Perényi Péter élete és halála* i. m. 156.

⁸⁷ Csorba Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. H. és é. n. 52–78.

mert további biztosítékokat akart beépíteni Buda hátvédjébe (*Az első dunántúli szandzsák, 28–29*).

Egyetlen megbízható kiindulópontunk – Szekszárd megerősítésének mostanában ismertté vált időpontja – nagyjából a fentebb kikalkulált szeptember 13. és október 18. közti periódus közepére esik. Kászim vajdának tehát bőven volt ideje arra, hogy a szeptember 6-i királynéi parancsnak érvényt szerezzen, sőt arra is, hogy esetleges kudarca után visszatérjen a budai táborba. I. Szulejmán szultán 1541-ben szeptember 22-én indult el hazafelé, ezúttal a Duna jobb parti hadiúton, s ha a szokott útemben haladt, úgy egy hét alatt (szeptember 29. táján) ért Szekszárdra. Ha Váraljai Szaniszló pécsi püspök Fehérvárról már október 6-án hírt adhatott Nádasdy Tamásnak a szekszárdi palánk-állítás előrehaladásáról, úgy Kászim bég nagy valószínűséggel a főhaddal együtt vagy valamivel az előtt érkezett leendő várához. Meglehetősen valószínűtlen ugyanis, hogy az elmúlt két hétben kétszer is megjárta volna ugyanazt az utat.

Egyéb megfontolások is arrafelé igazítanak, hogy – bármennyire érthetetlen is ez a felelőtlen késedelmeskedés – Kászim csak Szekszárd megerősítése *után* próbált érvényt szerezni a kereken egy hónappal korábban kelt királynéi parancsnak. Mint már említettük, Ferdinánd király 1541. október 20-án állította ki az átállt Athinai Simon hitlevelét, majd két nappal később utasította Váraljai Szaniszlót – akkor még fehérvári prépostot –, hogy az esküt a helyszínen vegye ki Athinaitól. A királyi intézkedések torlódása legalábbis gyanús; azt sugallja, hogy az azokat kiváltó események valamikor október első felében – de közelebb annak közepéhez – történtek. Végül még egy közvetett bizonyíték: Lippára csak a november 28-a előtti napokban érkezett meg egy portai csausz, hogy a szultán rosszallását tolmácsolja a száműzött özvegy királynénak (*A két „pécsi” Schreiber Farkas, 57–58; Az első dunántúli szandzsák, 29*).

Ha mostani feltevésünk helytálló, úgy felül kell vizsgálnunk azon korábbi vélekedésünket (*Az első dunántúli szandzsák, 28–29*), miszerint Szekszárd (és Szekcső) feladata Pécs „kiváltása” lett volna; e pillanatban inkább úgy tűnik: a török hadvezetés külön is szükségesnek vélte a Duna-vonal megerősítését. A két – egymásnak látszatra ellentmondó – feltevés azonban valójában nem zárja ki egymást. A szultán eszerint alighanem bölcsen felismerte, hogy a Duna menti hadiútnak mindaddig külön védelem jár, ameddig Tolna megye a hódoltság mélyére nem kerül, tudnivaló ugyanis, hogy a dunai átkelőhelyek (Tolna, Paks, Dunaföldvár, stb.) már 1542 tavaszán jövedelmeztek a szultáni kincstárnak (*Tolna megye, 23; Az első dunántúli szandzsák, 13–24*). (Azt persze aligha láthatta előre, hogy a környéken még akkor is nyüzsögnek majd a szabad hajdúk és a magyar végváriak, amikor nemcsak Pécs, majd Szigetvár [1566], hanem Kanizsa [1600] is török kézre kerül).⁸⁸ A kérdés így immár nem az, hogy miért telepítettek török őrséget a kiszemelt Pécs–Fehérvár vonalon belülre, hanem az, hogy – ha egyszer annyira a szívükön feküdt – miért nem erősítették meg Mohácsot is, hiszen a szekszárdi bencés apátságához hasonló – ámbár hozzá nem mérhető – épülettömb (egy királyi kúria) itt is kínálta magát erre (*Tolna megye, 32; Az első dunántúli szandzsák, 32–33*).

⁸⁸ Szakály Ferenc: Amikor a bárány a farkassal társalgott. In: *Bocskai kíséretében a Rákos-mezőn* (Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozájáról 1605. november 11.) Közreadja Csonka Ferenc és Szakály Ferenc. Budapest, 1988. (Biblioteca Historica) 16–18. Vö. pl. Tardy Lajos: Egy svéd diplomata magyarországi élményeiből (1657–1658). In: *Régi hírünk a világban*. Budapest, 1979. 147. (a svéd Rlamb, 1657)

Ha Pécs megszerzése sikerül, ez utóbbiak súlya erősen leértékelődött volna, s végvári helyett inkább csak rendfenntartó-elhárító funkciók jutnak nekik. Mivel azonban a dolog másképp alakult, Szekszárd két esztendőre sohasem remélt stratégiai szerephez jutott.

Egy, 1543. július 4-e és szeptember 29-e közti időszakra datálható zsoldlajstromból megállapítható, hogy hány katonának kellett itt állomásoznia, illetve, hogy az összeírásakor azok közül hány volt jelen. Ezt az alábbi táblázat mutatja:

	Alapnévsor	Jelen van	Ebből renegát	Rác
Müsztahfizok	102	55 (54%)	20	2 iparos
Fáriszok	51	25 (51%)	7+5 bosnyák	-
Azabok	32	20 (62%)	12	-
Martalócok	51	50 (98%)	-	49
Tüzérek	[10]	6	?	?

Vagyis: a török hadvezetés rendszeresen kerek 250 főt tartott Szekszárdon; sok jobb és gyatrább minőségű gyalogot (102 *müsztahfiz* + 32 *azab*). Az összeírás idejében csak a szolgálatra kijelöltek 2/3-át találták a helyén; részben, mert az alaplétszám törvényszerűen mindenütt azonnal apadni kezdett, részben, mert éppen háború idején vagyunk, amikor is sokan csatlakoztak a hadsereghez zsákmány- vagy érdemszerzés reményében.⁸⁹

A pécsi „ostrom” utánról fennmaradt a pécsi káptalan és a város úgymond, a „pasa” távozása után készült⁹⁰ felségfolyamodványa („*Memoriale zw Ku[niglicher] M[ajestät]t zwssagen, nachdem der Bascha abgezogen ist*”) is, ez azonban sajátosképp említést sem tesz a címben említett „basa” ott-tartózkodásának céljáról, módjáról és idejéről.⁹¹ Csupán egy mondat vonja magára figyelmünket; az, amelyben a káptalan és a város általános amnesztiát kér az uralkodótól. Bár a kanizsai tisztartó 1541. május 2-án éppen pécsi levelekre („*litterae ex Quinque Ecclesiensis*”) hivatkozva tett jelentést a török hadak és Török Bálint mozgásáról,⁹² nem kétséges, hogy a város 1541 őszeig János király, majd felesége felségterületéhez tartozott. Nagyon valószínű: a pécsieknek nem is volt más vétke, mint hogy hűségesek voltak János királyhoz. Ha hihetünk Perényi Péter ravasz sugallatának, úgy Bécsben különösen azt nehezményezték, hogy a pécsiek – az ugyan fegyverrel meggyőzött fehérváriakkal ellentétben – János király halála után nem azonnal pártoltak át. Az 1542. évi Perényi-féle vizsgálat utolsó passzu-

⁸⁹ A forrás kiadva: *Magyarországi török kincstári defterek*. Ford. Dr. Lászlófalvi Velics Antal. Bev.-sel ellátta és sajtó alá rend. Kammerer Ernő. I–II. Budapest, 1886–1890. I. 3–6.; A távollevőkre vonatkozó megjegyzéseket Hegyi Klára volt szíves lefordítani számunkra (a török fegyverneméről ld. Hegyi Klára e kötetbeli tanulmányát).

⁹⁰ A „basa” [=Kászim bég] távozására való utalás csak a beadvány latintól némileg eltérő – német változatában (ÖStA HHStA Hungarica AA. 1542. Fasc. 47. Febr. ff. 7–8.) olvasható. Vagyis a beadvány valószínűleg valamikor 1541 kora őszen kelt, ismeretlen oknál fogva azonban csak 1542. febr. 17-én nyújtotta be a városi követ Bécsben. Meglehet persze, hogy hibásan okoskodunk, amikor a megbízólevél alapján datáljuk a beadványt; könnyen meglehet, hogy csak utóbb csatolták a megbízólevélhez.

⁹¹ E. T. E. V. 263–264.

⁹² J. Koller: *Historia episcopatus* i. m. V. 263–264.

sát már csak azért is érdemes ide iktatni, mert kitér a káptalan javainak széthordására is: „Még ami a pécsi káptalan birtokait illeti, azt mondja Péter, hogy akkor foglalta el azokat, amikor a káptalan tagjai hűtlenné lettek a Királyi Felséghez, akik bár János király halála után a várat és a várost rögtön a Királyi Felség kezére adhatták volna, mégsem tettek így, hanem Izabella királynénak és György Barátnak adták. Később, hogy Őfelsége hűségére tértek, semmit sem vett el tőlük.”⁹³

Az első vonalban

Az 1541. esztendő alaposan megváltoztatta a térség magyar pártviszonyait is: az egykor túlerőben levő János-párt szinte teljességgel elolvadt. Török Bálintot I. Szulejmán szultán, Perényit pedig – aki, emlékezhetünk, ekkor forma szerint éppen Ferdinánd-párti volt – 1542 őszén Ferdinánd „vonta ki a forgalomból”. Ennél messze lényegesebb, hogy a budai pasa által megmérgeztetett Werbőczy István birtokait az uralkodó azonnal lefoglaltatta. Nagyon is indokoltan, hiszen a törökök azzal az ürüggyel követelték Döbrököz (és nyilván más várak) átadását, hogy Werbőczy azt a szultánra hagyta (*Tolna megye*, 26). Fia, Imre, aki a törökellenes küzdelem elkötelezett hívének, s ami még fontosabb: vakmerőségig elszánt, született katonának bizonyult, csak az 1542. februári besztercebányai országgyűlés közbenjárására kapta vissza apai örökségét.⁹⁴

Kászim mohács–szekszárdi bég már idézett ’önmegjelölése’ („*penes Danubium et citra Dravam ac Tholna [...] zanchak*”) világosan elárulja, hogy a Portán mit vártak tőle. Egyfelől – vélhetőleg a pozsegai béggel együtt – dél felé, a Drávától északra eső területen Baranya, észak felé – a tervek szerint alkalmasint a Budáról kitörő erők támogatásával – Tolna megyében kellett volna növelnie a szultán birodalmát, miközben biztosítja csaknem az egész eszék–budai utat is. A fejlemények azonban nem kedveztek Kászimnak. Werbőczy Imre személyében – akiről sem azt nem tudjuk, kitől örökölte harcias természetét, sem azt, hogy hol tanulta a kardforgatás mesteriségét – feltűnt ezen a hadszíntéren a nagyformátumú végvári tisztek egyik első képviselője. Az apjától örökölt várak: Döbrököz, Dáró, Dombó és Nyék – amelyek közül Werbőczy Döbröközt választotta központjául⁹⁵ – a Kapos vonala mentén kész „infrastruktúrához” juttatták. A török támadások által létükben és megélhetésükben fenyegetett nyugat-tolnai nemesekből ütőképes lovas egységeket formált (*Tolna megye*, 17–18, 25); csapatait olyan értékesnek ítélték, hogy Ferdinánd 1542-ben 300 lovasát rendes havi zsolddal alkalmilag Csehországba rendelte (*Az első dunántúli szandzsák*, 38–39/52. jegyz.).

Pécs is ébredezett hosszú benuhárából, amelynek maroknyi katonája addig láthatólag leginkább arra törekedett, hogy ne keveredjék bele a környéket érintő harcokba. Pedig az, hogy Sziget 1530. évi ostromához innen kölcsönöztek nagyobb lövegeket, elárulja, hogy hadiszerekkel sokkal jobban el volt látva, mint a környékbeli erősségek.

⁹³ *Perényi Péter élete és halála* i. m. 162.

⁹⁴ *Magyar országgyűlések története* i. m. II. 91. Érdekes módon azonban ott már főúrként jelent meg (90.), jóllehet hitlevele csak 1542. júl. 3-án kelt. (Komáromy András: Werbőczy István és fia. *Századok* 44 (1910) 383.)

⁹⁵ A középkori Tolna megye váraival Miklós Zsuzsa (MTA Régészeti Intézete) foglalkozik.

1542. február 17-én a pécsi káptalan és a városi szenátus, valamivel később pedig Baranya vármegye magisztrátusa viszont már olyan beadványokat küldött Bécsbe, amelyekből kiténik: belenyugodott, hogy fekvése és adottságai okán felelős a tőle délre eső frontszakasz védelméért is (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 58–59; *Az első dunántúli szandzsák*, 41).

Werbőczy csapatai és az ekkor ismeretlen nagyságú és összetételű pécsi őrség – kivált, ha időnként sikerült összehangolnia akcióit – veszélyes ellenfélle nőtték ki magukat Kászim számára, pedig a bég már Simontornya felé, sőt azon túlra nyújtogatta csápjait. Mivel volt módja jól kiismerni a környékbeli urakat, a nyughatatlanabb hírből állókból megpróbálkozott egyfajta törökbarát „foedust” életre segítésével. Hogy e téren végül is mennyire jutott, nem tudjuk; tény, hogy a többször idézett 1543. februári szekszárdi levelében a fensőbbség hangján szólítja meg Révay Ferenc nádori helytartó feleségének, Paksy Annának simontornyai tisztartóját (*Az első dunántúli szandzsák*, 33–38).

A tolnai és baranyai magyar illetve török erők között ekkor kezdődött el az a küzdelem, amit közönségesen végvári harcoknak szoktunk nevezni, s aminek eddig nyoma sem volt ezen a vidéken – igaz, másutt is alig.⁹⁶ Az 1543. évi szultáni hadjáratig eltelt bő másfél esztendőben az alábbi összecsapásokról van tudomásunk:

1542 februárja előtt: mint a ferences rend nagykáptalanjának határozata mutatja – az atyák menekülés céljára lovat tarthatnak –, a török portyázók már Ozora környékén pusztítanak.

1542. február 17. előtt: a törökök Szlavóniában elfoglalják Nekcsét, Darnócot, Szentmiklóst és Rahócát.

1542. április 2. előtt: a magyarok – ezúttal valószínűleg a pécsiek – Szekcsónél győzelmet aratnak a török felett.

1542. április 14. előtt: a magyar csapatok Szekszárdot ostromolják; meglehet, a vállalkozás – amely olyan komoly volt, hogy Pestről 300 lovas és 200 gyalogost küldtek Kászim megsegítésére – valamilyen összefüggésben lehet az előbbi szeksői összecsapással, sőt talán annak egyenes fejleménye volt. (A vállalkozás, miként a folytatásból látszik, legfeljebb rész-sikerekkel járhatott.)

[1542 nyarán, meglehet, azért nem tudunk összecsapásokról, mert Werbőczy fél esztendeig Csehországban tartózkodott.]

1542 őszén: bár a pécsiek nem érkeznek meg a megbeszélte szászvári találkozóra, Werbőczy a ráckozári mezőn nagy győzelmet arat az arrafelé portyázó törökök felett. (*Tinódi történetírói hiteléhez*, 483–487).

1542. szeptember 21. előtt: Werbőczy – úgymond 1000 lovassal (ami nyilván erős túlzás) – Tolnára támad, és az ott talált törököket (véltetőleg a vámhely tisztviselőit, esetleg török kereskedőket) egy szálíg levágja.

1542 karácsonján: a pécsiek közbelépése menti ki a végveszélyből Werbőczyt, aki – úgy tűnik –, ezúttal kellő előkészítés nélkül támadt Szekszárdra, ám ott kutyaszórtóba került.

⁹⁶ Úgy tűnik, ez idő tájt csupán a szlavón/horvát végvidéken beszélhetünk végvári harcokról. Buda teljesen passzívnak mutatkozik; legalábbis Tinódi Sebestyén, aki *Krónikájában* (Kolozsvár, 1554) különösen elmerülten tárgyalja ezeket az éveket, nem tud budaiak által végrehajtott akcióról.

1543. február 13. előtt: Révay Ferenc állítólag „szövetségre” lép Kászim béggel, akinek csapatait – a maga birtokait óvandó – többször átengedi saját területén. Révay nem hajlandó elbontatni, vagy valami erődítménnyel elzárni a görbői (Tolna m., Ozora környéke) töltést, amelyen át a törökök portyázni járnak, sőt Werbőczy szerint ágyú-lövésekkel, azaz az úgynevezett hírlövessel figyelmezteti őket, ha a környéken magyar katonák tűnnek fel.

1543. elején: a Pécssett szolgáló Mekcsey István és Istvánffy István emberei Bátára támadnak, s az éppen ott tartózkodó pécsi, siklósi és szegedi kalmárokat kifosztják. (Ez annyiban tartozik ide, hogy jól mutatja: a szekszárdi és szekcsői őrség nem volt képes az átkelőhelyek nyugalmának biztosítására.)

1543. április: a magyarok Szekszárdnál lest vetnek a törököknek; mindkét oldalon többen elesnek (török vélemény szerint a magyarok közül többen).

1543. április 10. előtt: Murád pozsegai bég több ízben rátámad Valpó külvárosára. Majd nagyszámú, különböző szerszámmal felszerelt jobbagyot hajtott a Perényi Péter várnagya, Árki Mihály által védelt erősség alá; ezekkel nagy erdőirtásba kezdett, egyesek szerint azért, hogy Valpóval szemben ellenvárat létesítsen, mások szerint azért, hogy hidat veressen a Dráván Pécs irányában.

1543. április 25. körül: Ulama boszniai bég Csázmát (szerémi püspökség), Murád és Kászim egyesített hadai Athinát (Batthyány Orbáné), Sofronicát (Bánffy Istváné), Belostinát (Keglevich Péteré) foglalja el; ezek az akciók már a szultáni hadsereg útját egyengetik.

1543. május 14. előtt: Werbőczy a haramiák kiirtására kér segítséget Pécsről, ám – bár vele volt 21 lovas, 32 puskás gyalogos a püspök, valamint 116 lovas Nádasdy Tamás országos főkapitány katonái közül – nem a martalócokkal, hanem a püspök és mások birtokainak fosztogatásával foglalkozik (200 marhát és 100 juhot stb. hajtanak el).

1543. május 14. előtt: Váraljai állítása szerint Werbőczy emberei Bátán és Laskón garázdálkodnak.

1543. május 20. táján: Murád – ezúttal Rahócáról hozott lövegekkel – ismét Valpóra támad; a pécsieknek a szintén Perényi Péter vára, Siklós várnagyai: károlyi Vas Mihály és Henyey Bernát vezette siklósiakkal megerősített ellentámadása május 15-én indul; sikerül visszavetniük a támadókat (*Tolna megye*, 23–24, 40; *Az első dunántúli szandzsák*, 30–32; *Pécs*, 150–152).

A mindennapok küzdelmeiben a magyarok mutatkoznak sikeresebbnek, sikereik azonban olyan természetűek voltak, amelyek a *status quon* nemigen változtattak. Ezzel szemben a törökök ritkább kitámadásai – igaz, „csak” Szlavóniában – megannyiszor várfoglalással végződtek, s elképzelhető, hogy alábecsüljük Kászim tolnai (és esetleg) azon túli próbálkozásainak eredményeit is. Tolna megye Kapos menti járásában az 1542-öt követő egy esztendőben ugyanis – még a szultáni sereg támadása előtt – 5,7%-ról 29,5%-ra emelkedett az elpusztított települések száma. 18 helységből nyolcat törökök semmisítettek meg, számos falu népe pedig tőlük félve húzódott biztonságosabb helyre (*Tolna megye*, 24–25), ami azt mutatja, hogy a bég keze messzire elért.

Hogy a magyarok nem tudták kiaknázni Duna menti sikereiket, az a két fél közti erőviszonyok ismeretében tökéletesen érthető. Tegyük fel: ha Werbőczynek vagy/és a pécsieknek netán sikerül bevenniük – a Kászim által, úgy tűnik, megfelelően kiépített – Szekszárdot, nyilvánvalóan azonnal mozgásba lendül a szerémségi/szlavóniai, eset-

leg a ruméliai török hadi gépezet, s pillanatokon belül visszaállítja az eredeti helyzetet. (Tinódinak a ráckozári győzelemről írott versezete több ponton említ Dráván túlról vitézi próbára ide jött és Szekszárdon vendégeskedő törököket [*Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez*, 481–489].) Váraljai és Werbőczy ugyanis – nem számítva Nádasdy országos főkapitány segítségét – tulajdonképpen teljesen magukra hagyatottan küzdöttek. (A többi környékbeli Ferdinánd-párti úr nem törte magát; igaz, valódi komoly katona nem is igen akadt köztük.) Mint a hadi események fenti leltárából látható, ők ketten is gyakran szembefordultak egymással, sőt hagyták cserben egymást. Általában Baranya, Tolna és Somogy megye királyi adójának és az ottani jobbagység ingyenn munkájának elosztásán különböztek össze (*Az első dunántúli szandzsák*, 35–36).

Pécs bukása

Az elébb vázolt 1542/1543. évi összecsapás-sorozat a magyar védelmi rendszer kezdeti, lassú szerveződése közepette folyt. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy – a központi kormányzat a királyi főhadparancsnokok, a magyar ország- és az ekkortájt gyakori részgyűlések pedig az országos főkapitányok (Perényi Péter és Báthory András, majd Báthory és Nádasdy Tamás)⁹⁷ meglehetősen ötletszerű és összehangolatlan munkájának eredményeként – végre megkezdődött a magyar végvárrendszer erőinek rendezése és központosítása, vagyis: az 1521–26. előttihez hasonló helyzet kialakítása, amikor is végvár nem kerülhetett magánkézre vagy nem maradhatott magánkézen.

Az 1526 és 1541 közti tizenöt esztendő hallatlan visszalépést hozott a Mohács előtti magyar határvédelmi helyzethez képest, most alig akadt olyan fontos stratégiai pont, amely királyi kézben lett volna. A változás leginkább a 'szétzilálódás' szóval minősíthető. Még a török torkában („*in faucibus Thurcorum*”) levő várak földesura – Pécs esetében a püspök és a káptalan – is tetszése szerint rendelkezett birtokával. Várai élére saját szervitorát (szervitorait) állította várnagy(ok)nak, aki(k) neki esküdt(ek) hűséget,⁹⁸ s az esetben is csupán neki tartoztak felelősséggel, ha a vár fenntartásához egyébként csurrant-cseppent valami a központi forrásokból is. Nem sok jele van annak, hogy az idegen támadás esetén katonaállításra kijelölt urak eleget tettek volna törvényben rögzített kötelezettségüknek;⁹⁹ lényegében annyi katonát tartottak, amennyit célszerűnek ítélték. Ráadásul e katonaszámot jobban befolyásolta a pártharcok aktuális állása, mint a török fenyegetés.

A helyzetet jól illusztrálja az 1542. februári országgyűlésen a főrendek és a köznemesség közötti szóváltás. Az utóbbiak állítása szerint az urak legjobb igyekezetük

⁹⁷ A főhadparancsokra: Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Szerk.: Petercsák Tivadar. Eger, 1997. 59–74. (Studia Agriensia 17.), ill. az ország- és részgyűlésekre: *Magyar országgyűlések története* i. m. II. 120–136. és 148–152.

⁹⁸ A Perényi Péter már említett 1542. októberi kihallgatásáról felvett jegyzőkönyvből kiderül, hogy Bécsből utasították: „...parancsolja meg Soklyós és Valpó várak porkolábainak, hogy a törököket [...] semmiképpen ne engedjék be”, mert ha így történik, ő lakol meg érte. *Perényi Péter élete és halála* i. m. 161. (32/a. pont)

⁹⁹ Vö. Borosy András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest, 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 60.) 63–79.

ellenére sem képesek kellő hadat állítani saját birtokaik, a kincstártól kapott juttatások és a megyékből befolyt pénzek után, ráadásul a vármegye csak kerülőúton képes felelősségre vonni, ha mulasztáson kapja őket. Márpedig erre gyakran szükség lenne, hisz Buda elvesztekor is megesett, hogy egyes urak nem állították ki a szükséges létszámot, hanem társaiktól vettek „kölcson” katonákat a hadiszemle idejére. A főrendek álláspontja szerint viszont a pénzeket nem szabad vármegyék kezére adni, mert az univerzitások elpazarolják azt, illetve nem tudnak alkalmas katonákat szerződtetni és nem képesek olyan fegyelmet tartani, mint az országos főkapitány.¹⁰⁰ (Megjegyzendő: ezeket a vádakat az előző században gyakorta hangoztatták a bandérium-tartásra kötelezett főurakkal és főpapokkal szemben.) Végül ezúttal a főrendek engedtek: 1542-ben a vármegyék szedték be az adókat, s abból vagy katonákat állítottak, vagy katonákat tartottak valamelyik fontos várban. Baranya vármegye természetesen Pécssett: az év I. hónapjában 103, a II.-ban 100, a III.-ban 70, a IV.-ben 79, az V.-ben 52 embert fizetett, ezen kívül havi 16 forintot adott a kapitány asztaltartására. Somogy vármegye pénzén 75 lovas szolgált eddig ismeretlen helyen.¹⁰¹

Kezdetekről lévén szó, a folyamatot persze nem könnyű megragadni, és röviden jellemezni. Többnyire későbbi fejleményekből tudjuk, hogy a központi kormányzat az 1540-es években a legkülönbözőbb módszerek kombinációjával igyekezett beleszólást szerezni a határmezsgyéen elhelyezkedő fontosabb várak irányításába. Voltak olyanok, amelyeket egyszerűen elkobzott, voltak, amelyeket elcserélt a tulajdonosával, voltak, amelyekbe – bár a földesúr primátusa elvben fennmaradt – királyi katonaságot (esetleg királyi parancsnokot is) – helyezett, s voltak, amelyekbe – rendelkezésére bocsátván valamely királyi jövedelemforrást is – magát a földesurat nevezte ki királyi kapitánynak.

Íme néhány dél-dunántúli példa. Werbőczy terjedelmes tolnai birtokait az uralkodó legott lefoglaltatta, ahogy Budán bekövetkezett halálának híre megérkezett; joggal, hiszen a törökök azt állították, hogy halála előtt a szultánra hagyta azokat (*Tolna*, 26). Úgy tűnik, a szép végvári jövő előtt álló Szigetvárt ekkor Pécshez képest még elhanyagolhatónak ítélték. Leginkább ezzel magyarázható, hogy az uralkodó csak az utóbbi eleste után, 1543 decemberében (sőt egyes vélemények szerint csak 1546-ban) vette át azt – megfelelő ellenszolgáltatás fejében – a már 1541 óta Isztambulban raboskodó Török Bálint feleségétől, Pemflinger Katától.¹⁰² A késedelmeskedést már csak azért is nehéz megérteni, mert a törökök nemcsak Werbőczytól, hanem valamennyi, a hatalmukba került magyar úrtól általában váraik átadását elrendelő nyilatkozatot igyekeztek kicsikarni, s féltő volt, hogy követeléseiknek Török sem tud ellenállni.¹⁰³

Egyelőre azonban ritkán alakult ki ilyen tiszta helyzet. Az általános gyakorlat az volt, hogy az uralkodó azokat az urakat is meghagyta veszélyeztetett váraik birtoká-

¹⁰⁰ *Magyar országgyűlések története* i. m. II. 93–94.

¹⁰¹ Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888) 82–83.

¹⁰² Takács Sándor: Enyingi Török Bálintné. „A keserves asszony”. In: *Magyar nagyasszonyok*. H. és é. n. 93–120. passim; Németh B.: *Szigetvár története* i. m. 98–99. Timár György szerint ez 1546-ban valósult csak meg. Timár György: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565*. Pécs, 1989. 16. (= Baranya török kori forrásai I. szerk.: Szita László.)

¹⁰³ Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. 87–119.

ban, akik – mint Váraljai Pécssett, Werbőczy Döbröközben – közvetlen vagy közvetett kincstári támogatásban részesültek. Így volt ez nemcsak az újjászervezés eszendeiben, de még a következő évtizedben is. Így váltak a Dél-Dunántúlon királyi kapitánnyá az 1550-es évek közepére Kapos birtokosai, a Dersffy-fivérek¹⁰⁴ és Korotna ura, Allya Mátyás (egyben az 1543-ban török kézre került Anyavár birtokosa), aki 1546-ban 50 lovas tartott a hadiadó terhére; ezek és 20 gyalogos élén bosszantotta a törököket, 1554-ben pedig már kinevezett királyi kapitánnyá védte saját várát.¹⁰⁵ Ferdinánd Pécssett egy bonyolultabb megoldást is kipróbált: az üresedést kihasználva az új püspök, Váraljai mellé királyi kapitányt állított kevéndi Székely Lukács személyében; Baranya megye talán neki fizette lovasaira 1542-ben a 16 forintos havi asztalpénzt. Mindeközben Athinai is Pécssett volt; hosszas huzakodás után csak február 27-én adta át az erősséget a már előző év októberében kinevezett Váraljainak (*Pécs*, 157). A kísérlet ugyan nem vált be, Székely királyi kapitánnyá való kinevezése mégis kiválóan jelezte a város jelentőségének felértékelődését az éppen csak születőben lévő határvédelemben.

Visszatérve Pécsre: az itteni vezényleti viszonyok tisztázására csakis akkor van reményünk, ha újabb primer forrásokra bukkanunk, jelenleg ugyanis kifejezetten zavaros kép tárul szemünk elé. A következő másfél évben minden esetben Váraljai lép fel Pécs érdekképviselőjeként; rendszerint, hogy Werbőczytól és – ritkábban – másoktól elszenvedett sérelmeire orvoslást kérjen a pozsonyi Helytartóságtól. Leveleiben a dunántúli főkapitány servitiuma és más források terhére itt állomásoztatott zsoldosokról, meglepetésünkre, alig tesz említést, s egyetlen szava sincs Székely Lukács királyi kapitányságáról. Ez aligha magyarázható egyszerűen azzal, hogy ő tette a maga dolgát, nem elegyedett az idevezényelt „idegen” csapatok ügyeibe, hiszen a katonaságnak a városokban állomásoztatása mindig rengeteg konfliktussal járt (*Pécs*, 151–157).

Mivel másutt már foglalkoztunk ezzel a fogas kérdéssel, itt nem terjeszkedünk ki részletesebben annak a pécsi védősereg számának felbecslésére, amely 1543 nyarán az immár biztosra vehető szultáni támadást elhárítani hivatott volt. Abból kiindulva, hogy Istvánffy Pál baranyai alispán, Váraljai megbízásából is, 1543 májusában 1000 hajdú és 300 lovas Pécsre vezényléséről tárgyalt Bécsben (*Pécs*, 157), érjük be annyival, hogy városuk megvédésére legalább 1500 embert tartottak szükségesnek, természetesen a viszonylag nagyszámú lakoson és az esetleg ide bemenekült környékbeli parasztokon kívül (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 60; *Pécs*, 153–157).¹⁰⁶

Végül is nem tudni, hogy hányan voltak Pécs védői; azt azonban igen, hogy azon évek szervezetlen viszonyaihoz képest a központi kormányzat és Nádasdy Tamás országos főkapitány (1542–1546) mindent megtett Pécs érdekében. Azt viszont bizvást elhíhetjük Váraljainak – aki a kialakult helyzetért Athinait is felelőssé tette –, hogy a vár és város sem megfelelően megerősítve, sem elégségesen ellátva nem volt, bár

¹⁰⁴ *Kaposvár* i. m. 96–101.

¹⁰⁵ Solymosi László – Mikóczi Lajos: *Nagybajom története*. Kaposvár, 1979. 70–72.

¹⁰⁶ Egy, a német birodalmi sereg 1542. évi budai kudarca után készült tervzet, a szultán újabb támadása esetén, túlzott nagyvonalúsággal, 500 könnyűlovas és 1500 gyalogos Pécsre helyezését tartotta szükségesnek. ÖStA HHStA Mainzer Erzkanzleiarchiv, Reichtagsakten, Fasc. 8. Konv. 3. ff. 22–24. (Pálffy Géza szíves közlése); Megszerzése után a törökök elégségesnek ítélték ide 800–900 várvédőt is. Ld. Hegyi Klára e kötetben közölt tanulmányát.

megsegítésében a stájer rendek is részt vállaltak mind zsolddal, mind hadianyaggal. E kérdésen azonban már csak azért is nyugodt szívvel átléphetünk, mert Pécs védői be sem várták a török támadást (*Pécs*, 157–158).

Egy csúfos kudarc kérdőjelei

Pécs 1543. évi török kézre jutásával foglalkozni csüggesztő kötelezettség. Már csak azért is, mert még helytörténeti nézőpontból sincs különösebb jelentősége, hogy választ találjunk az alábbi kérdésekre.

Hogy a pécsi lakosság küldöttei már Valpó eleste (június 23.) és a Siklós ostromának megkezdése (június 26.) közti napokban jelezték-e megadási szándékukat? Az esemény június utolsó napjaira helyezhető; július 5-én Sopronban már azt is tudták, hogy miközben Ahmed ruméliai beglerbég Siklóst ostromolja, Kászim bég megszállta Pécsset. Egy hitelesnek tűnő információ szerint 6-án maga Szulejmán is ellátogatott a városba. (Alkalmasint a megszállás és a szultáni látogatás közti eltolódás miatt terjedt el az a hír, miszerint a törökök annyira meglepődtek az őrség hitványságán, hogy három napig nem mertek behatolni az üresen álló városba.)

Hogy a polgárok csak tehetősebb társaik és a katonaság távozása után vagy már azt megelőzően indultak-e útnak az egyik verzió szerint Ahmed beglerbéghez a Dráva mellékre, a másik verzió szerint közvetlenül magához a szultánhoz Mohácsra? (A két verzió nem zárja ki egymást, hiszen elképzelhető, hogy a beglerbég, nem akarván saját szakállára cselekedni, továbbküldte a pécsieket a szultáni táborba.)

Hogy a pécsiek valóban maguk kérték-e, hogy a szultán az általuk jól ismert Kászim béget helyezze az ott felállítandó őrség élére, vagy Kászim maga döntött úgy: (meglehet, hogy Murád pozsegai bég társaságában) bevonul a védtelen városba?

A kiépülőben levő új határvédelmi struktúra Pécsnél vizsgázott – és rögtön le is vizsgázott. Míg az innen-onnan késve összeverődött véderő Pécssett be sem várta a támadást, a bécsújhelyi börtönben sínylődő Perényi Péter Dráva menti várai: Valpó és Siklós lehetőségeik végső határáig helytálltak. Siklóst csaknem két héten át tartotta a két várnagy: Vas Mihály és Henyei Bernát. Fráter György már 1543 tavaszán megjósolta, hogy Pécsset aligha lehet megtartani, márpedig ő igazán jó forrásokból szerezte információit, lévén körülötte egy pécsiekből álló lobby (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 55–56). A hatalmas kiterjedésű – Bécsnél nagyobb alapterületű¹⁰⁷ – várost valóban nem volt könnyű védeni, kivált nem gyengén karbantartott falak mögül. Pécs sebezhetőségét fokozta, hogy a meghághatatlanak egyáltalán nem mondható Tettyéről mind a várost, mind a várat könnyen be lehetett lőni.

Mindez azonban csak igen kis részben menti a védők megfutamodását. Pedig nem sokat kockáztattak volna. Ha egyáltalán még Pécssett voltak, Valpó június 23-i kapitulációjából megérthették (volna), hogy a szultán kegyes kedvében van: Árki Mihály várnagyot nemcsak elengedte, hanem tímárbirtokkal még meg is jutalmazta.¹⁰⁸ Jól

¹⁰⁷ Esterházy Pál szavai (1664): *Mars Hungaricus*. Sajtó alá rend. [...] Iványi Emma: Bevezette és szerk. Hausner Gábor. H. n., 1989. (Zrínyi Könyvtár III.) 142.

¹⁰⁸ Kommentárja: Szakály F.: *Magyar intézmények* i. m. 66–67.; Szerémi *Emlékirata* szerint Siklós – Mihály

érthető üzenet volt ez a soron következő erősségek katonái számára: ha nem viszik túlzásba az ellenállást, számíthatnak a hódító bocsánatára. (Így történt Siklóson, július 7-én azonban Pécs védői már a biztonságos távolban voltak.) Azt tehát minden kockázat nélkül kivárhatták volna, hogy az utászok és a tüzerek felvonszolják ágyúikat a hegyekre, maga a sereg pedig elfoglalja ostromállásait.

Hogy végül is ki Pécs elvesztésének első számú felelőse, arról minden keresztény krónikásnak megvan a maga verziója. Szerémi nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, csupán a szultánnál hódoló pécsi követségről szól, következésképp szerinte a lakosság gyávasága magyarázza a csúfos kudarcot. Verancsics Antal – egy ideig maga is pécsi püspök – szerint a felelősség egyértelműen elődjét, Váraljai Szaniszlót terheli, aki nem bízván a sikerben, a kapkodva összeszedett klenódiumokkal Fehérvárra, majd onnan Veszprémbe futott. Ennek hatására kezdődött az általános menekülés, miközben az itt állomásozó huszárok, a szegényebb sorú pécsiek útmutatása alapján, még azt is elrabolták, ami az előző menekülőhullám(ok) után maradt. (Nem egészen értjük, hogy a pécsi plebejusoknak miért kellett segítség a zsákmányoláshoz.)

Maga Váraljai július 28-án, Veszprémből terjesztette mentségeit Nádasdy Tamás országos főkapitány elé. Megfutamodását ő sem tagadta, védekezése szerint azonban ő egy olyan „nagy, tágas és kifosztott várost és nagy és kiterjedt várat” vett át, amelyeknek láttán bárki megítélheti, hogy saját gyalogosai elégségesek lettek volna azok védelmére. Tudniillik, úgymond, az összes oda vezényelt zsoldos egyhangúlag kijelentette; nem hajlandó a falak közé zárkozni. Hiába ígérgetett pénzt és élelmiszert Paksy Jánosnak és Alapy Jánosnak, mindannyian útra készülődtek. Előadása szerint tehát a vár ellátatlansága és a katonák állhatatlansága volt a vár elvesztésének oka. (Mindezek után jó volna tudni, hogy a püspök vagy a katonák vonultak-e el előbb.)

Giovanni Martino Stella *Turcarum successibus epistolája* hosszasan foglalkozik Siklós helytállásával, Pécsről azonban csupán annyit ír, hogy a püspök és az előkelők inkább a futásba, mint a város védműveibe vetették reményüket („*ut episcopus et reliqui optimates plus praesidiū in fuga, quam in urbis munitionibus putarent*”). A századvég mértékadó krónikásának, a baranyai származású Istvánffy Miklósnak igen határozott véleménye volt a felelősség kérdéséről. Ő egyértelműen az úgymond magánokokból távol maradt Székely Lukács királyi kapitányt és a katonákat hibáztatja, akik mit sem törődve Váraljai könyörgéseivel, sietősen távoztak, s harc helyett a menekülő pécsiek (pl. az apácák)¹⁰⁹ fosztogatásával foglalkoztak, Werbőczy embereinek aktív közremű-

deák várnagy ösztönzésére – ellenállás nélkül adta meg magát, amiért az utóbbi nagy jutalmat kapott a szultántól. Nem sok öröme teltett benne, mert amikor „Pécs felé lovagolt a bőséges kincsel, az úton törökök közeledtek felé, mindjárt megragadták, levágták a fejét és értékes holmiját a kincsel együtt elvették tőle.” Szerémi Gy. *emlékirata Magyarország romlásáról* i. m. 274–275. Az elbeszélésben valószínűleg több – rosszindulatúan beállított – esemény elemei keverednek; a lehetőségek behatóbb mérlegelésére itt nincs módunk. A mi szempontunkból csupán az a mozzanat érdekes, miszerint I. Szulejmán Szerémi szerint is megjutalmazott egy Mihály nevű várnagyot, aki egyébként deák volt. A leírás sem Valpó, sem Siklós elestére nem illik rá – mindkettő vitézül helytállt –, viszont mindkettő várnagyát Mihálynak hívták. Egyáltalán nem kizárt, hogy Szerémi összekeverte a megjutalmazott Árki Mihályt Vas Mihály siklósi várnaggyal, s az sem, hogy Árkiról azért nem hallunk többé, mert valóban portyázó törökök áldozatává vált.

¹⁰⁹ Az apácák: Hobordanec Anna, Csehi Katalin, Ilona és Sklana egy szekérrel Szigetre menekültek. Utóbb (1547) pert kezdtek botkai Késás Pál özvegye ellen, hogy a tőlük eltulajdonított klenódiumok (1 arannyal és smaraggal ékesített kelyhet, 2 kis „Pax”-ot, 1 szentségmutatót, 2 nagy ámpolnát, 16 latnyi gyönggyel

ködésével. Szerinte a „rút jvedelem” oka két egyébként szerinte is elvitathatatlanul „bátor és rettenthetetlen katona”: Allya Mátyás és Magyar Bálint – mindkettő a püspöki kontingens tagja – volt (*Pécs*, 159–161).

A Pécssett összevont – és leszerelt – katonák pályafutásában mutatkozó belső elmentmondások láthatólag Istvánffy sem hagyták nyugodni, s ez a mi gondunk is a történettel. Az ekkor még csak négy lóval szolgáló thengöldi Bornemissza János utóbb egyenest ideiglenesen megbízott kanizsai főkapitányságig (1571–1572, 1575–1577) vitte. Paksy János tíz éven át töltötte be – kitűnően – a komáromi főkapitány felelőségteljes tisztét (1552–1562). Nem volt distriktuális generális, ám a Bécs–Buda közti kapcsolatot ellenőrző és egyben kémközpontként is fontos végvár parancsnokaként csaknem olyan tekintélyt élvezett, mint maga a győri vagy érsekújvári, illetve a dunántúli kerületi főkapitány.¹¹⁰

Bánffy István 1541-től fogva (egészen haláláig, 1568-ig) a zalai ispánságot viselte. 1552-ben ő helyettesítette a betegeskedő Nádasdyt a dunántúli főkapitányságban, pályafutása végére pedig egyenest az országbíróságig emelkedett (1567–1568).¹¹¹ Bár a következő években is gyakorta felbukkant királyi lovaskapitányként, meglehet, csupán Istvánffy Miklós tévedése folytán keveredett Pécs védői „közé”; jelenlétéről ugyanis jelen ismereteink szerint csak az ő krónikája ad hírt.

Nagykemléki Alapy János – akinek felesége Zrínyi Miklós nővére volt – többnyire a stájer rendek zsoldján 1539 és 1567 között számos győzedelmes törökellenes összecsapásban vett részt; 1560-ban ő helyettesítette Hans Lenkovitsch szlavón-végvidéki főkapitányt. Sírköve „*eques auratus ac S. Rom. Imp. Regiaequae Maiestatis capitaneus*”-nak mondja.¹¹² Razinyai Bocskay Ferenc 1546-ban 25 könnyűlovas parancsnokaként szolgált a Dél-Dunántúlon. Katonai értékét jól mutatja, hogy Zrínyi Miklós 1552 nyarán élesen tiltakozott Nádasdynál amiatt, hogy emberei el akarják tőle csábítani Bocskayt, ugyanúgy, mint Kerecsényi Lászlót és Farkasics Gergelyt¹¹³ (ez utóbbi kettő később szigeti kapitány lett: 1554–1556, ill. 1557–1558).¹¹⁴

Allya Mátyásról már volt szó; miután 1554-ben török fogságba esett, Isztambulban érte a halál.¹¹⁵ Magyar Bálint több dunántúli végvárban (Kanizsán, Szigligeten) öregbítette hírnevét, végül különösen az addig jelentéktelen Fonyód kiépítésével és

díszített vállkendőt, 2 nagy ezüst gyertyatartót, más ezüstneműt, 56 Ft készpénzt, 25 latnyi gyöngyöt) származtassa vissza nekik. Bécs. 1547. ápr. 3. Ferdinánd perbeidéző levele. E. T. E. IV. 537–538.; Késás 1546. máj. 26-án még életben volt – ekkor nevezték ki ideiglenes dunántúli főkapitánnyá; az apácák nyilván ez után nyújtottak be keresetet özvegye ellen. Pálffy Géza: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552). In: *Nádasdy Tamás (Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.) Szerk. Söptei István. Sárvár, 1998. 43–44.* Ezek szerint Istvánffy drámai előadása a menekülő apácák lekasabolásáról és értékeik elpredálásáról vagy téves, vagy egy másik női kolostor tagjaira vonatkozik.

¹¹⁰ Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 279. és 283.; Az alábbiakhoz számos adatot kaptunk Pálffy Gézától – ezek jelzetét itt nem adjuk meg –, amiért itt is szeretnénk neki köszönetet mondani.

¹¹¹ Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal* I. Pest, 1857. 160.

¹¹² Uo. I. 16.

¹¹³ Rakonok, 1552. jún. 8. *Zrínyi Miklós levelei* i. m. I. 161.

¹¹⁴ Németh B.: *Szigetvár története* i. m. 120–128. és 151–158. és Timár Gy.: *Királyi Sziget* i. m. 157–205. és 206–208.

¹¹⁵ Solymosi L. – Mikóczi L.: *Nagybajom története* i. m. 72., vö. Hans Dernschwam: *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984. (Bibliotheca historica)

ottani küzdelmeivel vívta ki a kortársak elismerését.¹¹⁶ A végvárak táján jól csengett az 1539-ben Zrínyi oldalán felbukkanó Bornemisza Farkas,¹¹⁷ Kasztellánffy Menyhért és számos más pécsi védő neve is. Bornemisza a menekülés során valahol sebet kapott, s saját dárói várában – ott, ahol Tinódi 1542-ben megírta fentebb említett énekét (*Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez*, 482–483) – lábadozott (*A két „pécsi” Schreiber Farkas*, 62).

Persze, legyen akármilyen jó is a katonaanyag, könnyen úrrá lehet rajta a tömegpszichózis – nevezetesen az az érzés: 'ha ő elmegy, én miért maradjak' –, s tudnivaló az is, hogy a végvári katonák valóban nem vetették meg a zsákmányszerzést. Az egész ügyet az teszi végképp gyanússá, hogy az esküjüket szeptett és rablásban részes katonák ellen semminő eljárás nem indult, annak sincs jele, hogy magatartásuk végvári körökben felháborodást váltottak volna ki. Sőt kifejezetten szívesen látták és marasztalták őket a környékbeli várakban. A „keserves asszonyához” hűséges maradt Török-szervitor, Martonfalvay Imre (sajnos, datálatlan, de biztosan 1545 novemberére előttré vonatkozó) feljegyzéseiben olvassuk: „Nem sok idő múltán az én kegyelmes asszonyom parancsolatjából Komáromba kellett mennem Felcz Lénárt [= Leonhard Freiherr von Vels, 1545. nov. 10. † – Sz. F.] generális uramhoz, az én kegyelmes asszonyom végházai szükségéért. Gesztesre esmég egy hó pénzt adata 16 gyalogra, szigeti vitézeknek, mert akkor Bocskai Ferenc, Magyar Bálint is, egyebek is, *kik Pécsül kilöttek volt*, Szigetbe voltak, azoknak megtartóztatásokra száz forintnál többet. Nem akara, hogy azzal a vitézőket megfoglaljam és biztassam őket, hogy még maradjanak nem sokáig jó fizetésök leszen öfelségétől, csak várjanak egy kevés időt, kit én megjelentöttem Szigetbe az vitézeknek, az száz arany forintot is meg köldtem nekik, kit jó névvel vetek. Ez volt első kezdeti fizetésöknek Alsó-Szigetbe az vitézőknek.”¹¹⁸ Az elbeszélésen átérzik az öröm, hogy jó pénzért és ígéretekkel sikerül Szigeten tartani a Pécszet cserbenhagyó katonák egy részét. Megtarthatta püspöki címét Váraljai is, sőt megkapta – bár nem pécsi szerepléséért – a szepesi prépostságot is. Bár fel nem foghatjuk, hogy mi maradt fedve előttünk,¹¹⁹ továbbra is nyitva kell hagynunk azt a fogas kérdést: nem húzódik-e meg az események háttérében valami, általunk ismeretlen ok.

Székely Lukács esetleges mulasztásait a fentiekben nem érintettük. Ha 1543-ban valóban ő volt Pécs királyi kapitánya, s ha csakugyan azért maradt távol a rábízott erősségtől, mert kereskedelmi ügyletei elszóltították – mint Istvánffy ellentmondást nem tűrően kijelenti –, a felelősség java őt terheli. Még akkor is, ha – mint a stájer rendek által felfogadott csapatok parancsnoka – a szlavóniai harcokban több ízben kitüntette magát, s érdekeltségei igazolhatóképp kiterjedtek a Dunántúlra is (*A magyar nyelvű bibliafordítás*, 551–554). Még zavaróbb, hogy neve még véletlenül sem fordul elő a viszonylag gazdag 1543. évi pécsi levelezésében. Ha Istvánffy bő fél századdal későbbi információját nem számítjuk, úgy Székely csupán az 1542. február 17-én kelt

¹¹⁶ Takáts Sándor: Pálonai Magyar Bálint. In: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. 2. kiadás. H. és é. n. 227–258. és *Fonyód története*. Szerk. Kanyar József. H. n. 1985. 113–166.

¹¹⁷ *Zrínyi Miklós levelei* i. m. I. 4. és 6.

¹¹⁸ *Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata* i. m. 28.

¹¹⁹ J. KOLLER: *Historia episcopatus* i. m. V. 277–314.

pécsi beadványban szerepel pécsi királyi kapitányként,¹²⁰ a pécsiek ebben arra kérték az uralkodót: utasítsa őt, hogy működjön együtt Baranya, Tolna és Somogy vármegye magisztrátusával (*Pécs*, 150). Bennünk ezek a körülmények azt a benyomást keltik, hogy az uralkodó talán még Váraljai püspök megérkezése előtt (esetleg megérkezéséig) – valóban kinevezte őt Pécs királyi parancsnokává, e tisztet azonban minden jel szerint legfeljebb átmenetileg viselte. Alkalmasint Váraljainak lehetett kifogása az ellen, hogy nyakára „ellenőrt” helyezzenek, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy 1543-ban már nem volt pécsi kapitány, s Istvánffy – nem tudván, hogy kinevezése csupán múltó epizód volt – joggal sorolta őt a felelősök közé.

A nagy stratégiai fontosságú Pécs tehát egyetlen kardcsapás nélkül került a hódítók kezére, s maradt – megszakítás nélkül – egészen 1686. október 22-ig, vagyis: száznyvenhárom esztendeig és négy hónapig.

¹²⁰ Még egy Péccsel kapcsolatos adatunk van róla, „a basa távozása utáni”, id. pécsi beadványban: „Das Ir M[aiestä]t schreÿb herrn Lucas Zäckl, das er des dreißigist halben zu finden sey etc.” (Ez a pont hiányzik a latin változatból.) Vagyis a pécsi harminccaddal kapcsolatban volt valami nézeteltérése, esetleg éppen kapitányi minőségében. (Ez esetben viszont ez a beadvány sem lehet 1542. február előtti.)

DÁVID GÉZA

Mohács–Pécs 16. századi bégjei

Amikor 1543. június vége felé vagy július elején Pécs oszmán kézre került,¹ könnyen elképzelhető lett volna, hogy a nagy múltú és stratégiai fontosságú város rögvest közigazgatási központtá válik, miként nem sokkal később Esztergom és Székesfehérvár. Nem ez történt. A püspöki székhelyről egyelőre csak a hivatalosan mohácsinak nevezett szandzsák egyik náhijját (járását) irányították – legalábbis elvileg. A valóság viszont ennél összetettebb volt: a már 1546-ban a Drávától a Balatonig terjedő, jókora alkormányzóság első vezetője, Kászim bég (korábbi vojvoda, későbbi pasa) többnyire nem Mohácson tartózkodott, hanem hol Szekszárdon,² hol Pécssett rendezte be főhadiszállását. Az illető a végek egyik kulcsfigurája volt ekkoriban, nem kizárt, hogy ő harcolta ki az egész régió egyben maradását. Hosszú távon mégsem sikerült neki összetartania a Mohácsi szandzsákat; elsőként a Koppányi liva vált ki belőle, majd a rövid életű Görözsgali és Babócsai. Átmenetileg Siklóst is emlegették önállóan, de aztán visszatértek az eredeti mohácsi megjelöléshez.³

Egyelőre nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy mikor lett Pécs végleg független, s emelkedett meg rangja a közigazgatási hierarchián belül. Megfontolandó az egyik 1561. március 31-i bejegyzés fölé egy gondatlan kéz által írt alábbi szöveg: „Szekcső palánkja. Bejegyeztetett. A budai beglerbég (Güzeldzse Rüsztlem pasa) levelet küldött, s mivel tudatta, hogy az említett palánk önálló szandzsák lett, s a budai (helyesen: dunai) kapudán, Báli bég fia Mehmed [lenne rá méltó], megparancsoltatt. Kétszázezerrel.”⁴ Sajnos nincs módunk ezen változtatási szándék rövid távú sorsát nyomon követni, de valószínű, hogy már ekkortól két szandzsákról beszélhetünk. Erre vall az, hogy 1565. február 11-én a díván nemlegesen döntött a környéket éppen összeíró Kászim nevű ziámet-birtokos azon felvetéséről, miszerint a Szekcsői szandzsákat

¹ Erről l. Szakály Ferenc: Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996, 158–159.

² Vö. Szakály Ferenc: Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég. *Keletkutatás* 1995 tavasz, 23–43.

³ Minderről bővebben: Dávid Géza: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. *Zalai Múzeum* 4 (1992), 55–56. – Az 1552. eleji bizonytalankodásokra, hogy Siklós vagy Görözsgal legyen-e egy új egység központja l. Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, ff. 68v (egy befejezetlen levél Musztafa, siklósi bégnek), 123r (Derjá addigi esztergomi bég Görözsgalba tétele), 158v (Dervis véleményének kikérése, hogy melyik hely lenne alkalmasabb, illetve felhatalmazása arra, hogy ő döntsön a kérdésben). – A most idézett defter, illetve a Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 12321 jelzetű kötet magyar vonatkozású parancsait Fodor Pállal együtt dolgoztuk fel a T 018358 számú OTKA pályázat keretében.

⁴ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban BOA), Mühimme defteri 4, p. 200, No. 2085. – Két nappal később „a mohácsi palánk szandzsákja” birtokosaként tértek ki Mehmedre (uo. p. 201, No. 2103).

esetleg meg kellene szüntetni.⁵ Mintegy három hónappal ezután egy körlevélszerű parancsot Abdullah szekcsői bégnek is megküldtek, miközben egy másik példányát a mohácsi előljárónak címezték.⁶ Hasonló kettősség figyelhető meg egy 1565 októberében készült utasításban, amelyet ezúttal is Abdullah szekcsői béghoz intéztek, s felbukkan benne Hamza, mohácsi vezető is.⁷ 1565. december 22-én viszont már a Csorumból érkezett Mehmed szekcsői bégről esik szó.⁸

Összefoglalva tehát: a Pécssett tartózkodó „mohácsi bégek” feltehetőleg nem tudták kellő határozottsággal biztosítani a délkeleti régió nyugalmát, s emiatt kellett ott még egy alkormányzóságot kialakítani. Bár Mohács közelebb esett Szekcsőhöz, mint Pécshez, ekkor még ragaszkodtak az 1541-ben kitalált névhez, azaz a püspökvárosból irányított közigazgatási alakulatot továbbra is mohácsinak mondták. Pedig lehet, hogy Mohács már ekkor is, később pedig bizonyosan Szekcső alá sorolt. (Az imént idézett második parancsban arról értesülünk, hogy a Mohácstól délre eső Dánóc feldúlását nem tudta Abdullah bég megakadályozni!)

Nem így volt ez az 1568–1574 között vezetett központi nyilvántartásban, ahol már Pécsi és Szekcsői liva szerepel. Mindkettő vezetőjét azonos napon, 974. rebiüláhir 12-én, azaz 1566. október 27-én nevezték ki.⁹ Mindazonáltal még 1570-ben is előfordult, hogy egyazon személyt, azaz Mehmed béget, aki egyúttal a környék összeírójaként működött, hol pécsi, hol mohácsi bégeként¹⁰ aposztrofálták. Azt is hozzátehetjük: éppen az ekkor készült defter a Pécsi szandzsák első önálló felmérése.¹¹

Mint hogy tehát a mohácsi bégek többnyire Pécssett ültek, s nem ritkán e városra hivatkozva nevezték meg posztjukat, a kettéosztás előtti periódust is érdemes áttekinteni. Visszakapcsolva tehát az 1543 körüli időszakra, az első bégről, Kászimról hosszabban szólok, felvázolva nem akármilyen érdekességű karrierjét.¹² Teszem ezt azért, mert ő azon kevesek közé tartozik, akinek egész élete a magyar végeken telt, ezért másokéhoz képest jobban adatolható.

⁵ 6 numaralı mühimme defteri (972 / 1564–1565). <Özet – transkripsiyon ve indeks>. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28. Divân-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi: III.) I. Ankara, 1995, 392–393, No. 708. Az indoklás így szól: „Azon helyeknek szükségük van szandzsákra. Ha megszüntetnénk, a hadi várak gaztevői elzárnák az utakat. Ha van szandzsákbégje, a Dunán és a szárazföldön átmenő kereskedők és más mohamedánok biztonságban vannak.”

⁶ Uo., II. 186–187, No. 1156.

⁷ 5 numaralı mühimme defteri (973 / 1565–1566) <Özet ve indeks>. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 21. Divân-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi: II.) Ankara, 1994, 70, No. 377.

⁸ BOA, Kepeci 75, 149r. Pár napra rá 20 000 akcse emeléshez jutott: uo. p. 151r. – Csorumba 1564. december 16-án került: Üçler Bulduk, 16. yüzyılda Çorum sancağı-II. (Dirlikler). OTAM 6 (1995), 44. Az általam idézett adatok fényében téves e tanulmány szerzőjének azon állítása, hogy az illető 1568-ig egyfolytában a nevezett anatóliai városban működött volna.

⁹ BOA, Maliye defteri 563, p. 49, illetve p. 56. Leírását I. I. Metin Kunt: *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650.* (The Modern Middle East Series 14.) New York, 1983, 127–128.

¹⁰ Előbbire: 12 numaralı mühimme defteri (978-979 / 1570–1572) <Özet-transkripsiyon ve indeks>. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33. Divân-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi: IV.) Ankara, 1996, I. 346–347, No. 548. Utóbbira: Kepeci 77, p. 35v.

¹¹ BOA, Tapu defteri 1012 (az eleje hiányos).

¹² Bővebben I. Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa. I. rész. *Keletkutatás* 1995/2 [1997], 53–66; II. rész. *Keletkutatás* 1996/1 41–56.

Kászim származásáról – mint az oszmán vezető emberekéről oly gyakran – nincs cáfolhatatlan bizonyítékunk. Csupán Istvánffy egy elejtett félmondata tér ki erre, midőn az 1537-es események kapcsán azt állítja, hogy a nevezett „Budát odahagyva, hazájába, Horvátországba tért”.¹³

Egyébként az őt illető, talán legkorábbi hivatkozás Barta Gábor posztumusz tanulmányában található, melyben 1528 augusztusából Kászim „vajdát” mint Új-lak (Ilok) török parancsnokát említi.¹⁴ Bár az eredeti szöveghez („... Cazzon, qui prefectus est Uylak...”¹⁵) képest kissé önhatalmúlag látta el őt a vajda, azaz vojvoda címmel, helyesen tette ezt: Kászim ugyanis Jahjapasaoglu Mehmed szendrői bég kíséretéhez tartozott, s körülötte sürgölődve jutott ehhez az ekkor még a későbbieknél is elmosódottabb jelentést hordozó ranghoz. Némi gonddal jár a prefectus szó értelmezése, ugyanis – mint alább látni fogjuk – többféle katonai vezetői pozíciót is takarhatott. Ezért „Újlak török parancsnoka” helyett „újlaki török parancsnok” megfeleltetést javasolok.

Másfelől mintegy száz évvel az események megtörténte után számolt be Ibrahim Pecsevi arról, hogy a 936. évben (1529. szeptember 5. – 1530. augusztus 24.) az elfoglaláskor rommá tett Eszéket újjáépítették, s „minthogy Szerém s az ottani végek védelme és őrzése addig nagy nehézségekkel járt, Eszék várába háromezer janicsárt (kul) helyeztek. Az elhunyt Kászim pasát, akinek Pécssett nemes dzsámija van, ötszáz azab élére agának nevezték ki”.¹⁶

Ezzel szemben további 30 évvel később a sokszor bizony nem túlzottan szavahihe-tő Evlija Cselebi azt állítja, hogy a megrongálódott Eszék kijávitásával 1526-ban bízták meg „Pecsevili Kászim pasát ... [a munkálatokhoz] a 932. évben (1525. október 18. – 1526. október 7.) alapjában hozzákezdettek s ugyancsak a 932. évben Eszék vára egészen újan elkészült; kerületi parancsnokságát (mír-i livalik) az építéssel megbízott Pecsevili Kászim pasának adták...”¹⁷ A továbbiakban Evlija beszámol még a Kászim pa-

¹³ Istvánfi Miklós: *Magyarország története, 1490–1606*. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867, I. 248.

¹⁴ Barta Gábor: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez). *Történelmi Szemle* 37 (1995) 14. – Ennél korábban is szó esik, s megint csak délvidéki összefüggésben egy bizonyos Kászimról, aki Habardanecz Jánost sebesíti meg párbajban valamikor Jajca elfoglalása előtt (Istvánfi M.: *Magyarország története* i. m. I. 176), de minthogy sem rangja, sem szolgálati helye nincs kitéve, az illető nem azonosítható egyértelműen az általunk keresett személlyel.

¹⁵ Barta G.: *Az elfelejtett hadszíntér...* i. m. 14/43. jegyzet.

¹⁶ *Tárik-i Pecsevi*. I. Hely és év nélkül, 153. – Kivonat fordítása: *Török történetírók*. II. Ford. Thury József. Budapest, 1896, 85/2. jegyzet. – Pecsevi egy másik ahelyen (*i. m.* I. 33.) még pontosabban körvonalazta Eszékek kapcsolatos ismereteit: „Öszek vára a mohácsi hadjáratra menvén hódítattatott meg; a földdel lett egyenlővé téve. Amikor a boldogságos padisah a bécsi hadjáratról visszatérőben megérkezett boldogságtól szerencsételtett székelyére, kijelentette, hogy a szerémi tartomány és a győzelmes végek megtartása [szempontjából] Öszek várának kijávitása szükséges. Ezért újból kijávitották; belé háromezer embert helyeztek, s a nevezettet (Kászimot) – minthogy bátor ember volt – ötszáz azab élére agának nevezték ki. Onnan fosztogatta szünet nélkül Pecsuj vidékét és Szekszárd és Tolna környékét.”

¹⁷ *Evlija Cselebi török világotató magyarországi utazásai. 1660–1664*. Ford. Karácson Imre. Budapest, 1985², 211. – A szakirodalomban bizonytalanság uralkodik arra nézvést, hogy létezett-e egyáltalán Eszéki szandzsák. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy Ferdinánd követei, Nikolaus Graf Salm és Sigismund Freiherr von Herberstein, 1541 szeptemberében az *eszéki szandzsákbéget, Kászim vojvodát* nevezik meg kísérőjükként Esztergomból a szultánhoz vezető útjukban („... sein wir den 4. septembris zu Gran ankomen unnd alda den Kassum Weyvoda, sansacken zu Esseckh gefunden, welcher dahin durch den Kaiser uns zubeleiten geschickht worden, der auch auf unserm schef biß ins Kaiser hörr selb dritter

sáról Eszéken elnevezett városrészeiről, a Középső várban lévő Kászim pasa dzsámiról, amelynek még kronogrammját is lemásolta, a Kászim pasa medreszéről, a nevéhez fűződő iskoláról és csorgókútról.¹⁸

Az egymásnak kissé ellentmondó két előadás részben kibékíthető. Ami a dátumot illeti, abban az utolsó számjegy viszonylag könnyen elrontható vagy félreolvasható, ugyanis az arab kettes és a hatos egymásnak tükörképe. Valószínű, hogy Pecsevi értesülése a pontosabb. A rang megjelölésében lévő eltérés lényeges, feltehetőleg itt is Pecsevi járt közelebb a tényleges helyzethez, Evlija pedig kissé megszépítette, illetve előrevetítette a tényeket.

Fontos, hogy mindkét 17. századi szerző megjegyezte, hogy Kászim később pécsi bégeként szolgált. A pasa rang megelődözése pedig megbocsátható: hősünk utóbb többször volt beglerbég. Legalább ennyire érdekes, hogy Eszék városában 1550 körül valóban feltüntettek egy mahallét (városnegyed), amely Kászim pasa mecsetjéről kapta a nevét.¹⁹ Tehát nem dzsámit, hanem csak szerényebb imahelyet építtetett Kászim Eszéken, s emellett állhatott – ha egyáltalán – medreszéje és az alacsonyabb szintű iskola. S hogy köze volt a környékhez, azt az is jelzi, hogy 1546-ban egy rétet és egy csiftliket (majorságot) találunk az eszéki náhijén belül az ő használatában.²⁰

Következő utalásaink a sokszor csepült Szerémi Györgytől származnak. Elbeszélése szerint 1530 júniusában az a hír járta, hogy a „németek”, azaz a Habsburgok „János király ellen akarnak jönni. [...] János király azonnal Momen (Mümin) vajda után küldte futárát Nándorfehérvárba, hogy jöjjön a lehető leggyorsabban...” Kászim vajda is készséggel csatlakozott Mümin naszádosaihoz, mintegy négyszáz lovassal, s „Pest felett, Kisjenő faluban szállott meg...” A nem sokkal ezután Erdélybe távozó János király „három órát állított; Momen (Mümin) vajdát a vízre, másodikul Kászon (Kászim) vajdát a földre, harmadikul Bánffy Jánost Buda városába”.²¹

gefahren”), s hogy állításukat még egyszer megismétlik beszámolójuk végén („*Man sagt im leger, der Kaiser wolle Schokhlo unnd Walpo am haimb ziehen belegen, hat alle des Pereny Peter guetter Cassum Weida, der von Esseckh gewesen, unnd jetzt ine zu ainen sansackhn alda gemacht.*”): *Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. Bearbeitet von Srećko M. D. aja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath herausgegeben von Karl Nehring. (Südosteuropäische Arbeiten, 95.) München, 1995, 5, 16, No. 2. – A kérdést eldönti az az 1545. január 30-i mühimme-defteri bejegyzés, amelyben egymás közelében szerepel az Eszéki és a Mohácsi szandzsákbég, Báli, illetve Kászim neve, mint akiknek, másokkal egyetemben, ugyanabban az ügyben parancs küldendő (erre a fontos adalékra Káldy-Nagy Gyula hívta fel a figyelmemet): *Istanbul, Topkapi Sarayı Müzesi Arşivi, D. 12321, f. 82v*. A lényegen nem változtat az, hogy az eszéki bég esetében végül áthúzták a „megíratott” kitétel.

¹⁸ *Evliya Cselebi...* i. m. 215–217.

¹⁹ BOA, Tapu defteri 1000, p. 3. (A pasa megjelölés az akkor betöltött funkció alapján illette meg.)

²⁰ Tapu defteri 437, pp. 33, 36.

²¹ Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1979, 248–249. – Vele több részletében ellentétes, de a lényeg tekintve hasonló Istvánffy néhány kitétele. Ő oknyomozása során azt derítette ki, hogy Szulejmán 1529-ben Budán hagyta Kászimot, aki onnan Sziget vívására ment, hogy Roggendorf támadását meghallva visszasiessen a fővárosba, ahova egy bizonyos Budai Balázs kalauzolása mellett szerencsésen be is jutott. (Istvánfi M.: *Magyarország története* i. m. I. 199–201.) – Itt még szárazföldi erők élén szerepelteti őt, s Numillonak nevezi a török hajóhad parancsnokát, ami kis fantáziával megfeleltethető Müminnel. Később egyszer csak Kászim lesz nála a flottafőnök s többnyire így jön elő mielőtt budai pasává válna: *Uo.*, I. 207, 221, 275, 336.

A fentiek jól rímelnek az eddig elmondottakkal. Akár Újlakon állomásozott ekkor Kászim, akár Eszéken szolgált, a Nándorfehérvárról jövő hívó szó könnyen megtalálhatta őt itt is, ott is. Úgy tűnik, Szerémi értesülése ezúttal pontos volt (de azért azt sem zárhatjuk ki, hogy Istvánffy áll közelebb az igazsághoz, ahogy arra az imént kitértünk). A török alakulatok pesti kicsapongásainak leírása viszont már nem mentes a korabeli sablonoktól, azt pedig nem tudom, mennyire kell elhinnünk, hogy végül Török Bálint fenyítette meg őket.²² Az évszámok tekintetében egyre zavarosabbá váló előadásból az világlik ki, hogy nem sokkal később János király ismételen Kászimhoz fordult segítségért, feltehetőleg Roggendorf első Buda elleni hadműveletekor. Szerémi szerint ekkor 600 „beslia lovassal” érkezett, akik közül száz fő a logodi síkon csapott össze a németekkel s a pártjukon álló magyar főurakkal.²³

A Szerémitől idézettekéből számunkra most nem igazán fontos, hogy tényleg kétszer járt-e 1530-ban Kászim Budán vagy csak egyszer, csupán az, hogy ebben az évben Szapolyai hívására megjelent a fővárosnál, s a király oldalán részt vett annak védelmében.

Ezt követően a történetírók az 1532-es kőszegi hadjárat idején beszélnek el egy nagyobb betörést „Alamán országba”, amelyet egy bizonyos Kászim vojvoda vezetett, s amely végül súlyos vereséggel zárult; egyes szerzők szerint mindenki odaveszett.²⁴

Az eddigi képbe beleillenek, hogy – bár megelőzően reguláris erők főnökének láttuk – a nevezett néhány ezer akindzsi élére áll, s az előléptetés reményében kockára teszi életét. Amennyiben csakugyan ő s nem egy hasonló nevű társa vállalkozott a becsapásra, akkor neki mindenképpen meg kellett szabadulnia²⁵ az Enns folyó vidékén vívott csatából.

Ha az iménti Kászim vojvoda nem lenne azonos az általunk keresett személlyel (s végül inkább efelé billen a mérleg nyelve), akkor is van róla adatunk 1532-ből. Legalábbis Istvánffy elmesél egy epizódot, amelyben Kászim és Nomilla (Mümin?) hajóhada vett részt, s ütközött meg valahol Komárom alatt a Habsburg erőkkal. Ugyancsak tőle értesülünk arról, hogy az 1533-ban Móré László megbüntetésére kiküldöttek között ott volt Kászim is.²⁶

²² Szerémi Gy.: *Magyarország romlásáról*. i. m. 250–251. – Mindazonáltal a túlkapasok sem légből kapottak. Egy 1531. szeptemberi nagyvezíri irat ugyanis vizsgálatot rendelt el Mümin (a szövegben Muni) vojvoda és emberei ellen, akik a vád szerint Buda környékén német kereskedőket raboltak ki és öltek meg: Ernst Dieter Petritsch: *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band I. (1480–1574)*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband, 10/1.) [Wien], 1991, 26, No. 12.

²³ Szerémi Gy.: *Magyarország romlásáról*. i. m. 252, 255, 257.

²⁴ A vonatkozó adatokat összegyűjtötte Thúry: *Török történetírók*. i. m. II. 93/1. jegyzet. (L. még Solak-záde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-záde tarihi*. Haz. Vahid Çabuk. Ankara, 1989, 166–167 /1529-re teszi/). Közülük Hammer azt szögezi le, hogy „Kászim az elsők között esett el”, de nem válik világossá, miért olyan biztos ebben: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. III. Pest, 1840², 116. – Újabbán Karl Tepy foglalkozott a témával, s miközben elismeri, hogy sok legendás elem fűződik a történethez, a mag valós voltában nem kételkedik: *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*. Wien – Köln – Graz, 1980, 109–116, 149–150. – Mindenképpen elgondolkodtató, hogy az osztrák és a török hagyomány lényegében azonosan őrizte meg az esetet.

²⁵ Noha egyes európai források tudni vélik, hogy holttestéről igazgyöngyökkel kirakott, keselyűtollas, pompás aranysisakját is levették, kijelentésüket nem tekinteném perdöntőnek – e skalpra talán csak az „osztrák” nemzeti öntudatnak volt szüksége (vö. İsmail Hami Danişmend: *İzahl Osmanlı tarihi kronolojisi*. II. M. 1513 – 1573, H. 919 – 981. Istanbul, 1948, 151.)

²⁶ Istvánfi M.: *Magyarország története* i. m. I. 207, illetve 221–222.

1536. január 29-én írták Pesten azt a két levelet, amelyik perdöntő jelentőségű Mümin és Kászim kapcsolatát illetően, egyben visszamenőleg igazolja Szerémit és részben Istvánffy is. Az egyező tartalmú, s egy szultáni irattal Ferdinándhoz igyekvő futár számára Martin de Lascano komáromi kapitánytól szabad áthaladást kérő levelek egyikét „prefectus navalis exercitus Muumnyn Vaywoda” szignálta, a másikat pedig „prefectus besliarum Kazon Vaywoda”.²⁷ Világos tehát, hogy a két középszintű katona szorososan együttműködött s különleges felhatalmazásokkal bírt a végek ügyeinek intézésére. Másfelől tisztázódik, hogy Szerémi akkor is telibe talált, amikor beslik vezetőjeként aposztrofálta Kászimot (ami nem feltétlenül zárja ki, hogy előtte azabok főnökeként szolgált). Végül a prefectus szó igen rugalmas használatára kapunk itt példát, ami indokolja fentebbi óvatosságunkat Kászim újlaki pozícióját tekintve.

Egy esztendővel későbbi, azaz 1537. áprilisi a következő adatunk, amikor ismét arról hallunk, hogy Kászim Pestre érkezett János király megsegítésére, ezúttal 3000 emberrel.²⁸ Ez év júliusából származik az a levél, amelyben Bakics Pál továbbítja Velics Demeter kémjelentését I. Ferdinándnak. Utóbbi egy olyan postahajóra feljutva szerezte híreit, amelyik Kászim és Musztafa vojvodát szállította hazafelé Mehmed szendrői-belgrádi béghez.²⁹

A „Verancsics-évkönyv” 1538. február 24-ét követő, ám Szakály Ferenc által 1541. augusztus 29. utánra helyesbített bejegyzése szerint „Kaszon vajda Pesttől indulván Szekszárdot [...] megvevé...”³⁰ A javított időpont Kászim újabb főváros környéki tartózkodását is magával vonná, sőt azt is implikálná, hogy jelen volt Buda megvétele. ³¹ A dolgot némileg bonyolítja, hogy közvetlenül a most idézett mondatot megelőzően ezt olvassuk: „János király az tereknek Pesttől, Budától bucsút ada, mind vizen való erőnek, mind szárazon (valónak) Kaszon vajdának.” Ez az állítás Szerémit visszhangozza, s feltétlenül 1540 előttre utal.

Ha valamennyi eddig felsorolt adatot hitelesnek tartjuk, akkor 1530 és 1541 között nem kevesebb, mint nyolcszor járt vagy időzött huzamosabban Kászim Budán, illetve Pesten: kétszer 1530-ban, egyszer 1532-ben, egyszer 1536-ban, egyszer 1537-ben, egyszer 1538 táján és kétszer 1541-ben (az Esztergomból való visszajövetelt külön útnak számítva). Ezek közül az 1536-os, az 1537-es³² és az 1541-es közlések dátuma támadhatatlan, a többi kissé bizonytalan. Megítélésem szerint Szerémit egyik alkalommal

²⁷ Petritsch, E. D.: *Regesten der osmanischen Dokumente...* i. m. 37–38, No. 48–49. – Mümin 1535-ben is Pesten tanyázott, ezúttal talán egymagában: *Uo.* 34–35, No. 38–39.

²⁸ A *podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. II. Budapest, 1939. 606, No. 245.

²⁹ *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Budapest, 1994. 133–135, No. 184. – Itt jegyzem meg, hogy Szulejmán 1537-es útvonala Edirne–Plovdiv–Szkopje–Elbasan–Valona formában rekonstruálható, ahova július 11-én érkezett, míg Szalonikibe csak október 7-én jutott, azaz a levélben szereplő Schopa nem Szófiaként olvasandó.

³⁰ *1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)*. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. Budapest, 1981, 48. Vö. Szakály F.: *Az első dunántúli szandzsák...* i. m. 26–28.

³¹ Ezt megerősíti Istvánffy, aki még arra is kitér, hogy Kászim átkelt Pestre, s a várost üresen találta: Istvánfi M.: *Magyarország története* i. m. I. 275. A kérdésben perdöntő a 17. jegyzetben citált követi beszámoló. Szintén lényeges a 33. jegyzetben hivatkozott dokumentum-részlet is, melyben a szekértábor csatáról is szó esik; ezen a Gellérthegynél 1541-ben vívott összecsapást értették a törökök (vö. Fodor Pál: *Így kezdődött a török hódoltság... Keletkutatás* 1995 tavasz 94/9. jegyzet).

³² Bár másodszer nem derül ki, hogy honnan indult az a hajó, amelyiken Velics Demeter utazott.

erősíti Roggendorfra való hivatkozása, hisz ellene csak 1530-ban mozgósíthatott török hadakat Szapolyai. Ha a Memoria rerum Szekszárdot illető elfoglalási dátumát megváltoztathattuk, akkor nincs komoly elvi akadály az elbocsátási passzus 1530-ra vagy 1537-re való korrigálásának sem, s akkor eszne a váradi szerződés utáni első budai tartózkodás. Mindazonáltal az sem kizárt, hogy a Memoria rerum egyazon –1540 előtti – alkalomról beszél, ami még azt is magával hozhatná, hogy nem Kászim foglalta el Szekszárdot, hanem valaki más.

Az immár hosszabb ideje a magyar végeken vitézkedő Kászimot 1541 végén vagy 1542 elején nagy megtiszteltetés érte: az újonnan kialakított Budai vilájetben a Drávától északra eső legelső szandzsáknak, azaz a Mohácsinak az igazgatásával bízták meg. Jelen ismereteink alapján annyit mondhatunk, hogy kinevezésére 1542. március 11-e előtt kétségkívül sor került, hiszen a mondott napon kelt a budai beglerbég egy olyan tezkeréje, amelyben Mohács bége, Kászim egyik emberét terjesztette elő tímár-birtokra.³³ A kérdéses budai pasa Báli kellett legyen, hiszen tőle már 1542. február 7–15. között is ment feljegyzés Isztambulba.³⁴ Arról viszont nem vagyok meggyőződve, hogy maga a kijelölés is az ő hivatali idejéhez kötődik-e, vagy korábban, még Szulejmán pasa működésekor történt-e.

Arra nézvést, hogy Kászim bég egy ideig Szekszárdon üttette fel főhadiszállását, a Szakály Ferenc által közzétett levélen³⁵ és más hivatkozásokon kívül az egyik török krónikában megőrzött, általa fogalmazott jelentés is szolgáltat bizonyítékot. Ebben a keresztények Szekszárd elleni akciójáról ad hírt, majd ezt mondja: „ekkor az összegyűlt gázikat magunk mellé véve, kimentünk (mármint a várból), amazokkal szembeálltunk és heves harc és küzdelem támadt”.³⁶

Az 1543-as évet végigharcoló³⁷ Kászim a dunántúli hódításokból³⁸ megkapta Siklóst és Pécsset,³⁹ amit úgy kell értenünk, hogy ezt a két várat és várost is az ő fennhatósága alá sorolták. Valamikor ez után költözhetett át a püspöki székhelyre, hogy 1544. febru-

³³ Maliye defteri 34, f. 630r. – A szóban forgó bejegyzés elemzését l. Dávid Géza – Szakály Ferenc: Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. Hajdar bin Abdullah tímár-birtoka. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1996/4, 481–489.

³⁴ Claudia Römer: Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymans des Prächtigen. *Acta Orientalia Hungarica* 43 (1989), 40–41, No. 5.

³⁵ Szakály F.: *Az első dunántúli szandzsák...* i. m. 23–24.

³⁶ Murádi/Szinán csaus másolta be munkájába a szóban forgó levelet; magyarul l. *Török történetírók*. i. m. II. 294–296. – Vass Előd sajátos értelmezése szerint e jelentésből az derülne ki, hogy Kászim már egy éve a közeli városokat támadó hitetlenekkel harcolt (Vass Előd: A Mohácsi szandzsák hatvannégy évvel a csata után. In *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest, 1986 [1987], 355/1. jegyzet), míg maga a levél szerzője 1543. április 4-i és március 15-i (vagy április 13-i) időpontokat jelölt meg az események dátumaként.

³⁷ Naptárjába – ha igaz – még egy horvátországi kiruccanás is belefért a nagy szultáni hadjáratot megelőzően: Istvánfi M.: *Magyarország története* i. m. I. 294–297. Ennek kapcsán a jeles humanista egy olyan esetet beszél el, amely egy pillanatra személyes közelségbe hozza Kászimot. Nevezetesen Móré László várának, Rahócnak sikeres vívása után a vár börtönében több keresztény rabot találtak, többek között Batthyány Farkast, akit Kászim megszabadított bilincseitől, majd lóval, karddal és útiköltséggel látva el őt, testvéréhez, Orbánhoz küldte, akivel korábban Budán barátságot kötött, „oly emberséggel, mit egy barbártól várni alig lehetett” (*Uo.*, I. 296.).

³⁸ Ezekben játszott szerepére l. *Successus rerum Hungaricarum anni M. D. XLIII. Verancsics Antal M. Kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven.* (Monumenta Hungariae Historica. Második osztály: írók, II.) Pest, 1857, 234–238.

³⁹ *Török történetírók*. i. m. II. 314 (Murádi/Szinán csaus).

ár 17-én már innen küldhessen nem túl meleg hangú levelet Pemfflinger Katalinnak.⁴⁰ Ez idő tájt készült az a Habsburg felmérés, amelyben a török kézen lévő várak legénységének számát adták meg kerekített formában. Ebben kimondottan Kászim bég alárendeltjeként említenek 200 tatárt Pécssett, majd lentebb hozzáteszik, hogy van még őrsége Waranawar (Baranyavár), Sauswar (Szászvár), Gireschgall (Görösgal), Tarpan (?), Sant Andrey (?) és Sacks (Szakcs) várában.⁴¹ Magyarán a legtöbb erősségben ott voltak emberei, még ha valószínűleg nem is ő pénzelte a teljes kontingenst.

A terület katonai biztosításán kívül, már csak a végekkel való közvetlen érintkezés miatt is, a mohácsi(-pécsi) vezetőnek a hírszerzés is fontos feladata lehetett. Úgy tűnik, Kászim megfelelt a várakozásoknak. Ennek jele, hogy 1545. március 28-án és 29-én a Porta két egymást követő, szövegében alig különböző parancsban nyugtázta a nemrégiben küldött információkat, újabb utasítást adva alkalmas kémek átdobására, hogy azok felderítsék Ferdinánd terveit és tetteit.⁴²

Gévay alapján jó okunk volt feltételezni, hogy Kászim mohácsi bég maradt egészen a harmadik budai pasa, Jahjapasazáde Mehmed haláláig, azaz 1548. január végéig, amikor is a nevezett utódjává tették meg.⁴³ Ezzel szemben Török Bernát jóval korábban, 1546. május 1-jén arról tudósította Nádasdy Tamást, hogy „Thowaba thegnap delbe Iuta Nag Antalhoz, Marthon porkolabnak eg ýnaġa, ky által thýtkon ezt ýzente Neký: hog vnekýc az kaġzon portayān volna eg att’affya ky Neký ezt ýzente, hog az Bwdaý paġġa megh holt, es czazar, kaġzonbeket thette hel’ebe, es oda ýgekeznek, czak warnaġa az szandakot kit hel’ebe hadna peczewth.”⁴⁴ A Kászim bégre vonatkozó értesülés helyessége felől szerintem nem kételkedhetünk, tehát elvi szinten már 1546 tavaszán megkapta a beglerbégi kinevezést. Valószínű, hogy utódját csak később jelölték ki a Mohácsi–Pécsi liva élére,⁴⁵ de közben a döntésen is módosítottak, s előbb rövid időre Székesfehérvárra tették. A nemrég talált korai központi nyilvántartás szerint ugyanis ez utóbbi szandzsákközpont vezetőjeként kapta meg 1547. december 15-én a budai kormányzói hivatalt,⁴⁶ így aztán a beiktatás 1548 elejére tolódott.⁴⁷

A mintegy öt éves mohácsi–szekszárdi–pécsi működése során Kászim bég, illetve az ő emberei igyekeztek minél több hasznot húzni a hatalmi pozíciójukkal járó lehetőségekből. Ez a hódoltság területén többek között azt jelentette, hogy hivatalos fizetségük mellett megszerezték kisebb földdarabok, kertek, rétek, malmok életre szóló, de legalábbis hosszú távú használati jogát. Ennek két példáját fentebb, az Eszék környéki régióban már láttuk. A hatalmas kiterjedésű Mohácsi szandzsákban tágabb tere nyílt a vagyongyarapításnak – dőreség lett volna nem élni vele.

⁴⁰ *Enyingi Török Bálint*. i. m. 277. No. 308.

⁴¹ Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn. Rote Nummer 1590. jan. f. 1–4. (Szakály Ferenc gyűjtése.)

⁴² D. 12321, ff. 174r, 187r.

⁴³ Gévay Antal: *A’ budai pasák*. Bécs, 1841. 6, No. 3–4.

⁴⁴ Mályusz Elemér: *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei*. (V. közlemény). *Levéltári Közlemények* 4 (1927) 109.

⁴⁵ Ezt támasztja alá, hogy egy 1547. július 23-i feljegyzésben még mohácsi bégeként említették őt: Kepeci 208, p. 172.

⁴⁶ BOA, Báb-ı asafı, Ruıs kalemi, 1452, budai rész, p. 1 (ezt a listát Feridun M. Emecen professzor szívességéből ismerem).

⁴⁷ Vö. Gévay A.: *A’ budai pasák*. i. m. 6. No. 4; illetve *Austro-Turcica*. 215.

Kászimnak a Mohácsi szandzsákon belüli személyes szerzeményei közül elsőként mégsem ilyen kisebb ingatlanokkal foglalkozunk, hanem azzal a néhány faluval, amelyeket az ő kegyes alapítványaként, azaz vakufjaként tartottak nyilván. Ezekkel összefüggésben ismét Pecsevit kell idéznünk, aki az alábbi, hihetetlennek tűnő értesülést közli Kászim karrierjének korai szakaszáról szólván: „Sőt, a tévelygő királynal szemben továbbra is barátságot színlelt, s ezért [a király] Öszekkel átellenben három falut ajándékozott és adott örökbirtokként neki, amiről később a világ menedék helyül szolgáló padisah nagyúri temliknámét kegyeskedett adni. Arra, hogy [a király a falvakat] örökbirtokként adta, az a bizonyíték, hogy ebben az országban minden falunak és pusztának van hitetlen szpáhija (birtokosa), aki alkalomadtán az adókat onnan beszedi; az említett falvakat a király kivette az ország defteréből (összeírásából), ezért nincs hitetlen szpáhija.”⁴⁸

Nem kevesebbet állít tehát Pecsevi, mint azt, hogy Szapolyai János magyar király Kászim vojvodának adományozott három települést (esetleg éppen fent említett 1530. vagy 1537. évi segítségnyújtásáért). A maga nemében nem akármilyen súlyú kijelentés ez. Izgalmas feladat lenne kideríteni, hogy van-e valamilyen nyoma a János király korából megmaradt iratanyagban a szóban forgó tulajdonjogi átruházásnak. Ennek én nem tudtam utánajárni. Egy biztos: az állítólagos birtokosztás által érintett falvak fekvését pontosan jelölte meg Pecsevi. A már az 1546-os szandzsákösszeírásban⁴⁹ is Kászim bég vakufjaként szereplő Daróc,⁵⁰ Kopács,⁵¹ Bellye⁵² és Csákfalu⁵³ ugyanis ténylegesen Eszék közelében, a Dráva tülso partján helyezkedett el. Pecsevi tehát a vártnál jóval többet tudott a maga korát 100 évvel megelőző ügyről. (Annak nem tulajdonítanék jelentőséget, hogy nem három, hanem négy alapítványi helység bukkan fel forrásainkban, hiszen számuk időközben emelkedhetett, és bármelyik településhez jutott is későbbben hozzá Kászim, az sem volt távol a többitől.) Mindazonáltal a királyi adományozás kérdését addig óvatosan kell kezelnünk, amíg legalább egy párhuzamos példát fel nem derít történetírásunk.⁵⁴ A dolog horderejéből nem von le semmit az a tény, hogy olyan helysegeknél merül fel a gyanú, amelyek gyakorlatilag amúgy is török felségterületre estek.

Pecsevi azon megjegyzéséről, hogy a szultán temliknáméval (magántulajdonba adási okmánnyal) erősítette meg Kászim birtokait, annyit mondhatunk, hogy a magyar hódoltságban nagytóval kell keresni azokat a tisztségviselőket, akiket a szultán öröktulajdonnal (mülkkel) jutalmazott. Kászim nem akármilyen társadalmi presztízsét, egyben korábbi szolgálatainak kiemelkedő fontosságát jelzi tehát az, hogy részesült ebben a kegyben.⁵⁵ Az ő jogosultságát igazoló okmány vagy annak másolata nem került elő, de

⁴⁸ Pecsevi, *i. m.* I. 33–34; röviden megismétli ugyanezt: I. 293.

⁴⁹ Tapu defteri 441, f. 242r-v.

⁵⁰ A defterben Darofcsa. Vö. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest, 1894, 479.

⁵¹ Vö. Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 498.

⁵² A defterben Belje. Vö. Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 472.

⁵³ A defterben Csákfalu. Vö. Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 476.

⁵⁴ Nem tekinthetjük teljesen azonos értékűnek Báthori István erdélyi fejedelem helytartójának, Báthori Kristófnak két falura, Bikácsra és Nagyradványra vonatkozó – jóval későbbi – hasonló gesztusát, amely Szokollu Musztafa budai pasának szólt 1576-ban: Káldy-Nagy Gyula: *Harácszedők és ráják. Török világ a 16. századi Magyarországon*. (Körösi Csoma Kiskönyvtár, 9.) Budapest, 1970, 101–102.

⁵⁵ A 16. századból eddig kiadott egyetlen mülknáme szövegét l. Káldy-Nagy Gyula: *A Gyulai szandzsák*

egykor mindenképpen kellett készülnie ilyenek, a műlk státus kihagyásával ugyanis az említett falvak jövedelmeit nem lehetett volna alapítványi bevételé változtatni.

1546 után még háromszor írták össze Kászim vakufjait, nevezetesen 1552-ben,⁵⁶ 1580-ban⁵⁷ és 1590-ben.⁵⁸ A helységekből várható adók mennyisége az idők során elég jelentékenyen változott, s az összeírt lakosság száma is tetemesen növekedett. Daróccon 1546-ban 32, 1552-ben 48, 1580-ban (6 özvegyasszony társaságában) 63, 1590-ben 73 családfőt, illetve 5789, 7447, 5840 és 26 539 akcse adót tüntettek fel; Kopácson 27, 29, 74 (kívülük 8 özvegyasszonyt) és 98 családfőt (valamint 3 özvegyasszonyt), illetve 2906, 3710, 8179 és 9687 akcse adót, Bellyén 23, 20, 66 (kívülük 10 özvegyasszonyt) és 82 családfőt (valamint 12 özvegyasszonyt), illetve 1130, 1372, 9607⁵⁹ és 9687 akcse

1567. és 1579. évi összeírása. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 10.) Békéscsaba, 1982, 395–396. – Hasonlót találunk a Temesvári szandzsák 1554-es összeírásában, 1537-es dátummal Mehmed bég nevére kibocsátva: Tapu defteri 290, p. 287.

⁵⁶ Tapu defteri 443, f. 239r–v.

⁵⁷ Tapu defteri 593, ff. 83v–86r.

⁵⁸ Tapu defteri 632, ff. 81r–83v. – Néhány súlyos és több kisebb hibával közétette: Vass Előd: A Szekcsői-Mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. *Baranyai Helytörténetírás 1977.* Szerk. Szita László. Pécs, 1979, 78–81. – Vass kompetenciájára jellemző, hogy még a négy helynevet is eltérően olvasta két különböző munkájában: a most idézettben Darofcse, Kopács, Belije és Csámalfalva alakban, míg másutt (Vass E.: *A Mohácsi szandzsák...* i. m. 365.) Danóc (!), Kopács, Pél (!) és Kácsfalva (!) formában, még azt sem véve figyelembe, hogy itteni térképén (Uo. 360.), amely azonos a forrásközléshez mellékelttel, már a jobb változatok szerepelnek. „Csámalfalva” persze mindkét esetben Csákfalvára javítandó, „Belije” helyett pedig inkább Belje lett volna a kívánatos átírás. – Szembeszökő az is, hogy mennyire nem tudott mit kezdeni a Darofcse utáni hosszabb összefüggő szöveggel, melyet az alábbi módon adott vissza (Vass E.: *A Szekcsői-Mohácsi szandzsák...* i. m. 79.): „*Nevezett falu határában levő Kis Duna birtoklásában Laskó (...) kezeikben magas parancsral (emr-i serif) a baranyavári kádi által (...) ellenőrizvén az említett falu határában levő Kis Dunában halászván az alapítványi birtok halainak [...] a nevezett birtokról kezeikben [...] ellenére az új defterbe feljegyeztetett.*” Ezzel az enyhén szólva is zűrzavaros és töredékes „fordítással” szemben a defterben leírtak feloldása a következő: „Az említett falu határában lévő Kis Tuna ügyében vita támadt a laskovai (laskói) emínek és a vakuf kezelői között, s mivel az említett vakuf kezelőinek kezében az említett ügy megvizsgálására nemes parancs volt, a baranyavári (baranyavári) kádi előtt az emínek és az említett vakuf kezelői lefolytatták a pert, s mivel [annak eredményeként Daróc lakóinak] kezében az említett káditól olyan végzet (hüddzet) van, miszerint az említett falu határában lévő Kis Tunában fogott hal a vakufot illeti, ezért az új defterbe ennek megfelelően lett bejegyezve.” (Ez a szöveg az 1580-as defterben is benne van: Tapu defteri 593, f. 84r.) – Nem akármilyen félreértésekkel terhes a Csákfalva után nyilvántartásba vett „Kocsa” pusztával kapcsolatos pár sor magyartása is. Vass a következőket hámoztta ki az arab betűs szövegből: „*Kocsa pusztja, üres, lakosság nélküli, a nevezett pusztát a darócai, béllyei és csámalfalvai lakosok művelik. Az elhunyt pasa pusztája vakuf lévén réjtét lekaszálván adóját évente nyolcszáz akcsét a kincstári rétek után mütevelije, az alapítvány kezelője elszámol [sic! – D. G.], s az új defterbe így jegyeztetett fel.*” (Vass E.: *A Szekcsői-Mohácsi szandzsák...* i. m. 81.) A valóságban így hangzik ez a passzus: „Koha pusztja. Ráják nélkül. A nevezett pusztja a Darofcsa és Belje és Csákfalva nevű falvak szántója. Az összeírás idején a megboldogult Kászim pasa vakuf akcséja (alapítványi pénze) mellett az említett pusztja nyolcszáz akcse ellenében a kincstár részéről a kezelőnek (mütevellinek), Hüszejnnek tapuba adatott [és ez] az új defterbe be lett jegyezve.” Egy árva szó sincs tehát rétekről és azok lekaszásáról, csupán arról, hogy ettől kezdve az alapítvány testéből korábban hiányzó, csak bérelt (l. alább) pusztát is a mütevellik kezelhette, némi illeték megfizetése után. A figyelmes olvasó azt is észre vehette, hogy a helynevet – amelynek azonosítását Vass meg sem kísérelte – is másként kellett volna feltüntetni; az általam javasolt Koha ugyanakkor megtalálható Csánkinál, Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 498.

⁵⁹ Ez alkalommal még egy pusztára is figyelmes lett az összeíró a falu határában: Melegalt (Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 507) népetimológiára emlékeztetően Meleg Gál formában vette nyilvántartásba, adóösszeg feltüntetése nélkül, a falu szántójaként.

adót, végül Csákfalván 10, 11, 23 (rajtuk kívül 3 özvegyasszonyt) és 34 családfőt, illetve 340, 910, 2992 és 2833 akcse szokásos adót soroltak fel. Együttesen a családfők száma több mint háromszorosára gyarapodott, miközben a fizetendő tizedek és járandóságok négy és félszeresükre emelkedtek. Úgy látszik, a békés alapítványi falvak vonzották a környék lakosságát. A négy helység népessége mindvégig magyar volt, azt csak elvétele tarkította egy-egy idegen hangzású nevet viselő személy.⁶⁰

Az alapítvány célját nem ismerjük. Volt, aki arra gyanakodott, hogy tulajdonosa „a budai pasaként ... alapított pécsi «Kászim pasa dzsámi» fenntartására kötötte le.”⁶¹ Annak fényében, hogy már 1546-ban is vakufként bukkan fel a négy falu, az eredeti célt akár másutt is kereshetjük, a közelség okán esetleg az eszéki mecset építésével és fenntartásával összefüggésben. Ennek elkészülési kronogramját Evlija Cselebi ugyan 966/1558–1559-ként adta meg,⁶² de – mint láttuk – már 1550 táján egy mahalle szerveződött köréje. A pécsi dzsámi akkor jöhet szóba, ha alapítása korábban, még a mohácsi-pécsi funkció betöltésekor történt. Erről megoszlanak a vélemények; a kérdéskörrel legtöbbet foglalkozó Gerő Győző is eltérő időpontokat jelöl meg.⁶³ Ehhez a forrásokból annyit tudok hozzáfűzni, hogy Pécssett 1546-ban 5 olyan egykereű alapítványi malmot soroltak fel, amelyek Kászim bég závijéjának, azaz vendégkolostorának céljaira voltak lekötve,⁶⁴ s ugyanez volt a helyzet 1552-ben is.⁶⁵ Tehát legkésőbb 1546-ra állt, de legalábbis befejezéshez közeledett a kolostor építése, azaz Kászim otléte alatt kezdett annak létrehívásához. Ez erősíti azt a feltételezést, hogy a závijénál fontosabb vallási feladatokat betöltő dzsámi megkonstruálásához sem láthattak később hozzá. Azt mondhatjuk tehát, hogy a vakuf falvak bevételeiből elvben mindkét komplexum részesedhetett.

Kászimmal összefüggésben Pécssett még további malmokat említenek a defterek, együttesen tízet, mindegyikük egy-egy kerékre járt.⁶⁶ Bizonyára a Malomszegen szerzte őket, ahol „a török előtt Oláh Miklós és Gregorián Pál szerint mintegy negyven malom működhetett.”⁶⁷

⁶⁰ (Vár-) Daróc és Kopács a legutóbbi időkig megőrizte magyar többségét [Dávid Zoltán: Körbetekintés IV. (A szomszédos országokban élő magyarok 1992-ben). *Magyar Szemle* Új folyam 2/7 (1993) 755, illetve Úó.: Magyarok – határaink mentén. *Mozgó Világ* 1982/ július, 40–41.], Belye vegyes nemzetiségűvé vált (Dávid Z., Körbetekintés. IV. 755.). Csákfalva viszont már Csánki korára teljesen eltűnt. – Az elmúlt évek tragikus eseményeinek hatását még nem lehetett felmérni.

⁶¹ Vass E: *A Mohácsi szandzsák...* i. m. 365.

⁶² Uo. 216.

⁶³ Előbb 1543–1546 közötti építési periódusról beszélt: Gerő Győző: *Török építészeti emlékek Magyarországon*. Budapest, 1976, 13. Kandidátusi disszertációjának nyomtatott változatában viszont későbbre tette ezt a dátumot, nevezetesen a 16. század hetvenes éveinek végére vagy nyolcvanas éveinek elejére: Gerő Győző: *Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők.)* (Művészettörténeti füzetek, 12.) Budapest, 1980, 50. A két feltevés közül az előbbi tűnik megalapozottabbnak, nem valószínű ugyanis, hogy a pasa halála után fogtak volna hozzá a nevével viselő dzsámi falainak felhúzásához. – Molnár József kissé laza megfogalmazása szerint a 16. század közepén emelték: Molnár József: *A török világ emlékei Magyarországon*. Budapest, 1976, 44.

⁶⁴ Tapu defteri 441, f. 8v.

⁶⁵ Tapu defteri 443, f. 10v. – 1570-ben összefoglalóan csak ennyit tartottak közlendőnek: „az elhunyt Kászim pasa alapítványi malmi, 9 kerék, adó [üresen hagyva]”. L. Tapu defteri 1012, f. 2v.

⁶⁶ Tapu defteri 441, f. 8v–9r, Tapu defteri 443, f. 10v–11r. – 1570-re ezek némelyike mások tulajdonába került: Tapu defteri 1012, f. 2v.

⁶⁷ Szabó Pál Zoltán: *A török Pécs. 1543–1696*. Pécs, 1941, 91. – Figyelemre méltó egybeesés, hogy a fentebb többször idézett 1546. évi defterben a törökök pontosan 40 malmot vettek számba Pécs városában!

Kászim egyéb szerzeményeit az 1546-os mohácsi defter sorrendjében követjük tovább. Így a közvetlenül Pécs után összeírt Nagy-Árpád⁶⁸ mellett bejegyzett Kis-Árpád pusztáról tudjuk, hogy „tizedének megfizetése fejében”, ami 100 akcsét tett ki, „az említett livát bíró Kászim bég” kapta meg, miután tapu illetékét leróta.⁶⁹ Egy nagyobb, öt kerékre járó malomra a Kapos folyó mentén fekvő Berek falunál⁷⁰ tette rá a kezét.⁷¹ Siklós város határában egy majorságot „bérelt”, amelyhez becslés szerint 100 zsákos szántó és 20 kapás szőlő tartozott.⁷² Mihálykereke után vették fel Kászim bég használatában lévőként azt a Koha pusztát,⁷³ amelyet később alapítványához csatoltak (1. az 58. jegyzetet). Végül a náhije-központ Pécsváradon volt Kászimnak egy kis malma, illetve egy majorsága, melynek tizedeit ugyan mindössze 200 akcsében szabták meg, de 60 zsákos szántóból, 30 kocsis rétből és 5 szőlőből állt.⁷⁴ A megadott tized nem tűnik valósnak; nehéz elképzelni ugyanis, hogy csak 30 cseber bor termett volna az 5 – igaz, korábbi gazdái által elhagyott – szőlőben, s a 2 akcsényi szénatized is jelképesnek mondható a 30 kocsi taksált lekasználható mennyiség után.

A fenti tételek még együttesen sem képviselnek jelentős értéket, akkor sem, ha úgy látszik: Kászim javára elfogódottan mérték föl a majorságok várható bevételeit. Esetünkben, persze, nem kell attól tartani, hogy mint szandzsákbégnek nem volt mit aprítania a tejbe, annál figyelemre méltóbb, hogy mégis rárajtolt a szerény anyagi javakat hozó lehetőségekre.

Kászim első budai pasasága 1551. május közepéig tartott. Leváltásának okát csak gyanítani lehet: eszerint azt rótták fel neki, hogy 1550 őszén Izabella oldalán avatkozott be az erdélyi hatalmi harcokba.⁷⁵ Azért túlzottan nem haragudhattak rá, hiszen várokozási állományba tétel helyett továbbra is aktív szolgálatban hagyták, Székesfehérvár bégjeként.⁷⁶ Ebben a minőségében birtokolt néhány települést a Koppányi szandzsákban.⁷⁷ Pár hónap⁷⁸ és új feladatot kapott: hozzon létre szandzsákat az 1551 szeptembe-

⁶⁸ Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 469; Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 103.) Budapest, 1960. 14, No. 2.

⁶⁹ Tapu defteri 441, f. 9r.

⁷⁰ Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. III. 417: Ber(e)k; ma Nagyberki Somogy megyében.

⁷¹ Tapu defteri 441, f. 60r.

⁷² Tapu defteri 441, f. 107v.

⁷³ Tapu defteri 441, f. 173r.

⁷⁴ Tapu defteri 441, f. 188v. – Magyar kútfőben esik szó 1559 végén Kászim pasa „Kemed”-en (a közrebocsátó szerint: Kéménd) lévő kétkerekű malmáról, ahonnan a görcsönyi plébános 10 forintot szedett be: Timár György: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai, 1546–1565.* Pécs, 1989, 227, 229.

⁷⁵ Szántó Imre: *Küzelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk.* Budapest, 1985, 46–47, 52. – Johann Maria Malvezzinek is lehetett némi szerepe a dologban, legalábbis saját, 1551. május 16-án papírra vetett szavai szerint „Io sollicito et insto quanto posso che il Sig.or levi *Kassum* Bassa de l'oficio de *Buda* et che metta un huomo della Porta sua el quale sia homo da bene, obediente, et che castigi gli ladri turchi.” L. *Austro-Turcica.* 588, No. 228. Június 19-én már kicsit másképpen fogalmazott, a szultánnak tulajdonítvá az egészet: „... Sua Altezza ha deposto *Kassum* Bassa de *Buda* perché ha fatto massa de gente senza comisione de Sua Alteza et per li mali deportamenti in quelli confini...” (Uo. 605, No. 235.). Az utóbb idézett megfogalmazás virágnyelven Szántót igazolja.

⁷⁶ Gévay A.: *A' budai pasák.* i. m. 6. No. 4; az értesülés Adorján deáktól származik. Róla l. Szakály Ferenc: Egy magyar szpáhi a 16. században: a rejtélyes esztergomi „Andreja deák”. *Keletkutatás* 1992 ősz, 127–138.

⁷⁷ Dávid Géza: *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest, 1982. 15.

⁷⁸ 1552. január 31-én még fehérvári bégeként beszéltek róla: Koğuşlar 888, f. 48v.

rében bevett Becse és Becskerek körül. Két szultáni parancs őrzi ennek a kérésézetű közigazgatási egységnek a meglétét, az egyik 1552. február 11-i, a másik március 13-i dátumot visel.⁷⁹ A korábbi parancskivonat annyiból is figyelemre méltó, hogy benne Kászimnak a Budai szandzsákban lévő, tímárt bíró embereire tértek ki, elrendelve, hogy vigye őket magával a végekre, s megtiltva, hogy távollétükben bárki is szemet vessen javadalmaikra.⁸⁰ Ezt megelőzően 1552. február 1-jén Makó és Besenyő népének küldött e minőségében meghódolási felhívást.⁸¹ A makóiaknak írott parancs számunkra annyiból érdekes, hogy abban Kászim kijelenti, miszerint a Tiszától keletre fekvő régiók már nem a szegedi bég, hanem az ő hatásköre alá tartoznak.⁸² Ennek nyomatékos hangsúlyozására azért volt szükség, mert ottani kollegája is sürgette a jómódú várost, hogy hozzá fizesse az adót.⁸³ Visszatekintve azt mondhatjuk: Kászim ítélte meg jól a helyzetet, hiszen Makó a Csanádi szandzsákba sorolva a Temesvári vilájet része lett.

Nem egészen világos, hogyan lehetett volna ekkor Kászim az aktuális szegedi bégnak, Hizirnek a felettese, majd hogyan kaphatta volna meg párhuzamosan annak álláshelyét is, midőn az kegyvesztetté vált – amint azt Szakály Ferenc kifejti.⁸⁴ Az első részkérdés kapcsán hivatkozhatnánk Kászim megelőző pozíciójára és megőrzött pasai rangjára, de minthogy szandzsákbégek közti hivatalos alá- és fölérendeltségről nem tudok, a felvetést egyelőre óvatosan kezelném, főleg konkrét szöveghivatkozás hiányában. A másik ponthoz az általam ismert török levéltári anyagból nincs megerősítés, ám a vonatkozó forráshely sem egyértelmű. Egyfelől szó sem esik benne Hizirről, másfelől Kászimról sem állítja a hivatkozott szöveg, hogy szegedi béggé tették volna, csupán annyit, hogy az előző télen, azaz 1552-ben hozzá küldték Ferenc diákokat a városba.⁸⁵

⁷⁹ Káldy-Nagy Gyula figyelt fel rájuk. Káldy-Nagy Gyula: *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából, 3.) Budapest, 1977, 10/21 jegyzet. – A szépen összeállni látszó képet megzavarja, hogy az „Emecen-féle” lista nem tud erről a kinevezésről. Ehelyett azt tudatja, hogy Kászimot 1551. október 25-én a nemrég, ugyane hónap 8-án meghódított Lippa szandzsákbégjévé tették, miközben „Csanád, Becse és Becskerek” élén október 10-től Ulama bég, majd éppen október 25-től Malkocs bég működött (Báb-ı ásaft, Ruús kalemi, 1452, erdélyi (!) rész, pp. 6, illetve 4). Nem zárhatjuk ki, hogy valóban ez történt, hiszen Lippa először 1551. december 5-ig volt csak török kézen (Fodor Pál: Török beszámoló Lippa 1551. évi feladásáról. *Keletkutatás* 1993/2, 83–84), s mivel a főszövegben idézett levelek ennél későbbiek, nem kizárt, hogy csak decembertől szállt Kászimra az ottani tisztség. Két ellentmondó szempont van: az egyik az, hogy a Fodor Pál által kiadott levelekben a várban tartózkodóként mindvégig csak Ulama bégre utalnak, Kászimra pedig nem (Fodor P.: Török beszámoló Lippa... i. m. 88–91). A másik gond: Malkocs később is Becsei-Becskereki bégné szerepel (l. a 86. jegyzetet). – Megjegyzem még, hogy a forrás szerint a korábbi karamáni beglerbég, Ulama Pozsegáról – ahol 1550. szeptember 14-től szolgált (budai rész p. 4.) – került a három vár élére, onnan pedig – szintén 1551. október 25-én – Székesfehérvárra (budai rész, p. 6). Ezek az adatok sokkal mozgalmasabbnak mutatják ezen egyébként is izgalmas életútú személye rövid pályaszakaszát, mint amilyenek az Fodor Pálnál látszik, egyben azokat is igazolja, akik őt pozsegai bég gyanánt emlegették (Fodor P.: Török beszámoló Lippa... i. m. 88/15. jegyzet).

⁸⁰ Koğuşlar 888, f. 70v. (A szóban forgó kézirat Temesvárra vonatkozó parancsait Fodor Pál célirányos gyűjtése alapján használhattam.)

⁸¹ Petritsch, E. D.: *Regesten der osmanischen Dokumente...* i. m. 73–74. No. 165–166. – Az elsőt kiadta: Reizner János: *Szeged története*. IV. [Szeged, 1900], 146. No. LXXIX. (Petritsch nem tud róla.)

⁸² Reizner J.: *Szeged története*. i. m. IV. 146: „pro certo creditis insuper ipsi Zegedensi a parte hac thurcij Thze nullum negocium habent nec ab illis eomodo vobis erit cauendum vel timendum.”

⁸³ Reizner J.: *Szeged története*. i. m. IV. 145–146. No. LXVIII; Szakály Ferenc: Török megszállás alatt (1543–1686). *Szeged története*. 1. Szeged, 1983, 526.

⁸⁴ Szakály Ferenc: *Török megszállás alatt...* i. m. 526, 530.

⁸⁵ *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. Összeszedte

Az események felgyorsulása miatt Kászim nem sokat foglalkozhatott a Becsei–Beckskereki szandzsák ügyeivel. Temesvár 1552. július végi hódoltatása ugyanis döntő fordulatot hozott a térség sorsában és Kászim életében egyaránt: most nem egy szandzsákot, hanem egy új vilájetet kellett megszerveznie.⁸⁶ Nincs pontos információnk arról, hogy mikor ruházták rá a beglerbégi funkciót. Minthogy a szultán és a nagyvezír nem volt jelen a hadjáratban, a kinevezés ügye egy ideig elhúzódott. Ez alatt Ahmed pasa irányította a tennivalókat, s tőle érkezett javaslat a kijelölendő pasa személyére is, amint arról egy 1552. szeptember 19-én kelt mühimme defteri passzusból értesülünk.⁸⁷ Ám a megbízatásról ennél hamarabb döntöttek, hiszen a havaselvei vajdának már augusztus 22-én kész tényként írtak a dologról.⁸⁸ Mivel ugyanebben a levélben azt is elmesélik, hogy Kászimot hátrahagyták Lippa megerősítésére, egyértelmű, hogy augusztus közepe előtt nemigen érhetett vissza Temesvárra. Ugyanakkor az augusztus 6-i, Ahmed pasának szóló szultáni parancsban – noha már nyugtázzák a vár elfoglalását – csak általánosságban beszélnek beglerbégről és szandzsákbégekről.⁸⁹ Tehát valamikor e két időpont, azaz augusztus 6. és 22. között született meg a határozat az új beglerbégség első pasájának személyéről. Ekkor szabták meg hászbirtokainak nagyságát is, méghozzá 800 000 akcsében.⁹⁰ Ez az összeg mintegy 20%-kal alatta maradt a budai mírmíránok javadalmainak, amelyek az 1540-es és az 1550-es években 1 000 000 akcse körül jártak.⁹¹

A temesvári pasák személyével foglalkozó kisszámú és a török forrásokat mellőző munkák azt sugallják, hogy Kászimot 1554-ben vagy 1555-ben rövid időre letették, s ezalatt Güzeldze Rüszttem vitte az ügyeket.⁹² Török oldalról egyelőre nem lehet

stb. Hatvani Mihály. III. 1553–1608. (Monumenta historia hungarica. Magyar történelmi emlékek I. Okmánytárak, III.) Pest, 1859. 21. No. 271. („Scriptis iam literis rursus durius inquisitus respondit idem Franciscus Literatus, Zegedynum hyeme praeterita se missum fuisse ad Kazzon passam, jinter ceteraque dixisset idem Kazzon, nuncium eius de factiosis verum esse, ex quo eodem tempore quattuor equites transilvanienses Melchioris Balassa fuissent capti et ad ipsum passam adducti...”) – Fekete Lajos egy lépéssel tovább megy, midőn azt írja (Fekete Lajos: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest, 1926. 10. No. 5.): „1552-ben Kásimot úgy említik, mint előbbeni szegedi pasát”. Hivatkozását azonban én másként értem; korábbi budai, nem pedig szegedi rangjára kívántak utalni, amikor 1552. március 7-én ezt vetették papírra: „Továbbá ezt írhatom Nagyságodnak, hogy az pasa (ti. az adott időben Budán működő Hádím Ali pasa) még itt is vagyon Szigeden, és Kazin az elébbeni pasa az is itt vagyon vele minden népével egyetemben.” (L. Szádeczky Lajos: Magyar levelek a XVI. század közepéről. *Történelmi Tár* 1880, 599.)

⁸⁶ Egy ideig – úgy tűnik – még ekkor is megmaradt a Beckskereki szandzsák, élén Malkocs béggel. Vö. Petritsch, E. D.: *Regesten der osmanischen Dokumente...* i. m. 88. No. 214: dátum nélkül, az 1552. július–decemberi dokumentumok között, illetve a 79. jegyzetben mondottakkal.

⁸⁷ Koğuşlar 888, f. 446r.

⁸⁸ Koğuşlar 888, f. 445v.

⁸⁹ Koğuşlar 888, f. 347r-v.

⁹⁰ Koğuşlar 888, f. 446r.

⁹¹ Báli pasa 1542–1543-ban 1 000 391 akcsét, Ali pasa 1556-ban az elvben járó 1 100 000 helyett ténylegesen 1 027 211 akcsét szedhetett be: Dávid Géza: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. *Keletkutatás* 1991 tavasz, 50, 52, 64.

⁹² Pesty Frigyes: Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök. *Magyar Történelmi Tár* 12 (1863) 238: 1555-re teszi Rüszttem átmeneti regnálását, az alábbi – nem túl meggyőző – érveléssel: „miután pedig 1552. és 1558. közt minden évre a temesvári pasa nevét tudjuk, kivéve 1555. és 1558. évben, ezen esztendőik valamelyikében lehetett Güzeldze Rüszttem temesvári pasa.” – Fenyvesi László: A temesközi–szörénységi végvidék funkcióváltásai (1365–1718). *Studia Agriensia* 14 (1993) 263: 1554 vége – 1555 ősze közé helyezi Kászim kegyvesztettségét, sajnos indoklás nélkül.

igazolni ezt a vélekedést, sőt a jelek határozottan a folyamatos tisztségviselésre utalnak.⁹³ Erre vall az is, hogy az 1554 végén⁹⁴ vagy legkésőbb 1555 első felében felfektetett temesvári tímár–defteriben⁹⁵ néhány olyan szpáhira bukkanunk, akik Kászim pasa emberei voltak (ezzel szemben Rüsttem pasa neve egyszer sem fordul elő ilyen összefüggésben).

Pesty a továbbiakban 1556-ra Halimról (NB. önállóan ilyen személynévvel még nem találkoztam, csak Abdulhalím összetételű változatával) tételezi fel, hogy Kászim helyére lépett volna, nem véve észre, hogy az illetőt „Zanchiakus”-nak titulálták.⁹⁶ A dolog azonban mégsem teljesen légből kapott, csak nem az rejlik mögötte, amit Pesty gondolt. A Kászim pasát tekintve fentebb, a 93. jegyzetben idézett 1555. december 1-jei bejegyzés ugyanis az alábbi, eddigi ismereteinkkel merőben ellentétes sorokat tartalmazza: „Kászim pasa temesvári beglerbég levelet küldött és előadta, hogy Lippa határtartomány, s ha a beglerbég ott lakna, a végek rendben tartása és más ügyeinek intézése könnyű lenne, a tartomány pedig felvirágoznék. Ezért megparancsoltam, hogy lakjon Lippán, Temesvár pedig adassék Lippa bégjének, Halíl bégnek, együtt a temesvári mál defterdársággal.”⁹⁷

A következő történet tehát: Kászim javaslatára a változatlan nevű vilájet székvárosát stratégiai megfontolásokból áttették Lippára, a Temesvári szandzsák pedig lefokozódott az átlagos közigazgatási egységek szintjére. Ilyen fából vaskarika megoldás valószínűleg csak a végeken fordulhatott elő, beleértve azt is, hogy valaki egyszerre legyen szandzsákbég és pénzügyi előljáró.

Az átszervezés megvalósulását máshonnan is módunkban áll igazolni. Mintegy hat héttel az előző rendelkezés után, 1556. január 12–21. között ment ki egy parancs a „Temesvárt összeíró temesvári szandzsákbégnek, Halílnak”.⁹⁸ A budai rúznámcséba

⁹³ 1554 áprilisában egyértelműen Kászim ült a temesvári kormányzói székben, ahogy az Tujgun pasa Ferdinándnak írt leveléből kilálglik: Fekete 1: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. 16–17, No. 7. (Fekete szerint Kászim 1552-től 1554-ig töltötte volna be a tiszteket: *uo.*, 16/9. jegyzet.) Ebben a pozícióban említették 1554. november 13-án: Markus Köhbach: *Die Eroberung von Fülele durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Wien – Köln – Weimar, 1994, 152–153, illetve december 26-án is: Mühimme defteri 1, p. 239 (257), No. 1468. 1555-ös temesvári szolgálatára vonatkozó török adatok: Kepeci 213, p. 117 (május 1-jei bejegyzés), Kepeci 214, p. 28 (december 1-jei dátum).

⁹⁴ A párhuzamos tahrír–defteri végére 1554. november 26. és december 5. között tették ki a pontot: Tapu defteri 290, p. 1.

⁹⁵ Tapu defteri 298. Ebben a legkorábbi pótlólagos, tehát az összeírás lezárása utáni dátum 1556 januárjának második feléből származik: p. 38.

⁹⁶ Valószínűleg Halíl, lippai béggel feleltethető meg, akire 1555. június 14-i (Kepeci 213, p. 134) és november 18-i (Kepeci 214, p. 39) dátummal utaltak. – Tévedés az is, hogy – Istvánffy nyomán – 1556-ban Kászim budai beglerbég lett volna; a török kancelláriai hagyaték messzemenően Gévyat erősíti Hádím Ali pasa február 22-i kinevezését illetően: Mühimme defteri 2, p. 25, No. 216.

⁹⁷ Kepeci 214, p. 28.

⁹⁸ Tapu defteri 298, p. 38. – Mint fentebb jeleztem, Halíl munkája nyomán a részletes felvétel 1554 végére elkészült, majd 1555-ben sor került a tímárok kiosztására. A szóban forgó lapra bemásolt rendeletben egy olyan javadalom kialakítását kívánták tőle „az összeírás után felvirágozott és újjáéledt üres és elpusztult” helyekből, amelynek kiutalása korábban elmaradt. Ez esetben tehát csupán pótlólagos összeírói feladat végzésére kapott utasítást Halíl, de – teljesen szokatlan módon – aztán mégis oldalakon át (pp. 39–45) következnek olyanok, akik a rendes osztás után részesültek birtokadományban, köztük az érdekelt „Petkó vojvoda, Badik fia” is (p. 42).

pedig – elég váratlanul, de számunkra szerencsésen – 1557 júliusának elején bevezettek néhány, szám szerint 23 temesvári változást is. Ezen tímárok kiutalására a „Lipovai mírmírán” többletéből nyílt alkalom.⁹⁹

E terjedelmes kitérő után szigorúan vett témánkhoz visszakanyarodva, leszögezhetjük, hogy nem tudjuk egyértelműen, ki, s mikor került mohácsi–pécsi bégeként Kászim helyére. A fentebb már citált kimutatásban csak 1550. szeptember 26-i keltezéssel említik a legkorábbi itteni vezetőt, Dervist.¹⁰⁰ Ez a nap azonban nem lehet ide tételének pontos időpontja, hiszen már 1549. március 21-e körül az alábbi formában tüntette fel rangját: „Nos Derwyzbek Locumtenenens Sacre Cesaree Mattis in Quinque ecclesiis”.¹⁰¹ S bár arra is kitért, hogy „mywlta ennekem tyztwl az hatalmas chazar Peczeth atta, nam en sem wtath az en nepeymwel nem allathom, sem war ala nem zagwttam”, azt sajnos elfelejtette hozzátenni, hogy mikortól érvényes ez a megjelölés. A dokumentum szövege alapján az a benyomásom, hogy hosszabb tartamra visszanyúló tapasztalatait összegezte benne.

A kérdés megoldásához közelebb visz, ha felidézzük, hogy Dervis addigi szegedi szandzsákbéget 1545. január 28-án Székesfehérvár élére helyezték.¹⁰² Az 1550 táján vezetett központi lista úgy tudta, hogy 1547. december 25-től Báli bég intézte ugyanennek a livának az ügyeit, ugyanakkor – mint láttuk – ez év december 15-ig Kászim bég állt az élén.¹⁰³ Ha a vonatkozó szolgálati helyek leírásánál nem tévedtek, akkor Kászim valószínűleg Dervissel cserélt, valamikor 1547 vége felé, hisz utóbbit Mohácsnál, mint korábbi fehérvári előjárót azonosították.

A következő években is elég gyakran találkozunk vele ahhoz, hogy folyamatos hivatalviselőnek tarthassuk. Így 1550 őszén a Rinya mocsaraiban szenved vereséget Babócsa urától, Báthori Andrásról, mely eseményre még 1552. január 5-én is visszatértek.¹⁰⁴ 1551. évi hadi tetteiről Verancsics Antal emlékezett meg egyik latin nyelvű töredékében.¹⁰⁵ 1550–1552-ben ő készítette a Simontornyai szandzsák összeírásait.¹⁰⁶ 1553. december 27-én egy általa valamivel korábban ajánlott áttért személy jutalmazásáról döntöttek.¹⁰⁷

⁹⁹ Krafft 284, 456–458. felvétel. – Sajnos nem ismerek olyan forrást, amelyik világosan megjelölné, meddig tartott az átmeneti központcsere. Míg egyfelől 1558 márciusából–áprilisából is vannak még utalások temesvári szandzsákbégről (Krafft 284, 518. felvétel: Musztafa bég; 529. felvétel: temesvári szandzsákbég), addig már 1557. augusztus 10-én is lippai bégnek mondják Arszlánt (Kepeci 216/a, p. 28). 1558. június 18-án, majd augusztus 20-án pedig a szultán újólag pasaként szolgáltatta meg temesvári exponensét, Musztafát: Petritsch, E. D.: *Regesten der osmanischen Dokumente...* i. m. 130–131, No. 360, 362.

¹⁰⁰ Báb-ı ásafi, Ruús kalemi, 1452, budai rész, p. 5 (a liva neve Mohácsi és Siklósi).

¹⁰¹ Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*. Pest, 1861, 57, No. XLIX. – Csak egyet lehet érteni Szalayval abban, hogy az 1540-re dátumozott és szintén Dervis bég által Pécsről küldött levél valójában ugyancsak 1549-ben keletkezett (uo., 11–12, No. XIII.). Ezt erősíti az a tény is, hogy a benne frissen Szigetre jött személyként üdvözölt Istvánffy Pál 1549. március 10. és április 1. között végezte ottani vizsgálatát. L. Timár Gy.: *Királyi Sziget*. i. m. 37.

¹⁰² Káldy-Nagy Gyula: *A Budai szandzsák...* i. m. 8.

¹⁰³ Báb-ı ásafi, Ruús kalemi, 1452, budai rész, pp. 6, illetve 1.

¹⁰⁴ *500 magyar levél a XVI. századból*. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562. I–II. Kiadja Óze Sándor. Budapest, 1996, 82–83, No. 18 és a hozzá tartozó 2. jegyzet.

¹⁰⁵ Fragmentum rerum Hungaricarum anni M. DLI. Verancsics Antal M. Kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. *Történelmi dolgozatok deák nyelven*. 257, 258, 262.

¹⁰⁶ Dávid G.: *A Simontornyai szandzsák...* i. m. 15 és 33. jegyzet.

¹⁰⁷ Mühimme defteri I. p. 236 (218), No. 1362.

Török forrásban 1554. február 24-én találkozunk újra vele,¹⁰⁸ majd egy októberi levél Koroknról azt adja izgatottan hírül, hogy Dervis három bégtársával rájuk indult.¹⁰⁹ 1555 júliusában Csányi Ákos úgy értesült, hogy Kászim – ekkor temesvári – pasa és Dervis bég újabb somogyi akciót fontolgat:¹¹⁰ s csakugyan, ez év szeptemberében elesett Kaposvár és Korokna. Az ostrom résztvevői közül egyes kútfők kihagyják őt,¹¹¹ mások viszont egyértelműen igazolják jelenlétét.¹¹² Így aztán decemberben már azzal büszkélkedett – ugyancsak Pécssett kelt levelében –, hogy a szultán neki adta a két helyet,¹¹³ míg testvére Babócsát kapta.¹¹⁴

Némi kultúrtörténeti érdekessége is van Csányi Ákos azon 1556. április 1-jei levelének, amelyben arra kéri Nádasdy Tamást, hogy küldjön Dervis bég diákjának „valami jó kerezténi keniveket”, azzal a hátsó gondolattal, hogy így őt is és általa talán főnökét is megnyerhetik.¹¹⁵

Három nappal később úgy döntöttek Isztambulban, hogy a korábban szultáni hászbirtokká tett 150.000 akcséből (vö. a 113. jegyzetben kifejtettekkel) 50.000 akcsét visszaadnak Dervis bégnek.¹¹⁶

Javadalmainak megújított listája valamikor 1555. novembere után készült. Ekkor 441.190 akcsét szedhetett be évente a pécsi, a szentlőrinci, a szentmártoni, a szekesői, a harsányi, a siklósi, a görözsgali, a szászi, a sellyei, a baranyavári és a koroknai náhijében. Ezek mellett volt egy 12.000 akcsés birtoka a Szendrői szandzsák lefcsei náhijében,¹¹⁷ köztük az alább még szóba kerülő Jagodina falu, mely

¹⁰⁸ Kepeci 210, p. 311: az elhunyt simontornyai bég 25 éves, a szegedi veszedelem idején 10 000 akcsés tímarra kiutalást kapott, rátermett fiának kért ziámet-birtokot.

¹⁰⁹ Szalay Á.: *Négyszáz magyar levél...* i. m. 138, No. CXLVIII.

¹¹⁰ *500 magyar levél...* i. m. 141, No. 57.

¹¹¹ Dzselaáldáde Musztafa nem akármilyen díszítő kifejezésekkel megtűzdelt és a nevek tekintetében hibátlan (vö. a következő jegyzettel) felsorolásából, amely a Tujgun pasa mellett hadra kelteket veszi sorra, két délvideki kartársra mellett pont Mohács–Pécs első embere hiányzik: *Török történetírók*. i. m. II. 273–274.

¹¹² Kepeci 214, p. 6 szerint az alábbi bégek kaptak javadalomemlést ottani hősiességükért: Szekesfehervár – Arslán, Mohács – Dervis, Nógrád – Szülejmán, Görözsgal – Ahmed, Hatvan – Mehmed, Szekszárd – Szinán, Simontornya – Mahmúd, Koppány – Naszúh, Szendrő – Rüstem, Zvornik – Bajram, a korábbi esztergomi – Ahmed. – Egy korabeli magyar forrás is úgy tudta, hogy a vállalkozásba valamennyi dunántúli bég bekapcsolódott: Szalay Á.: *Négyszáz magyar levél...* i. m. 160–161, No. CLXXVI; idézi Thúry, *Török történetírók*. i. m. II. 274/4. jegyzet.

¹¹³ Szalay Á.: *Négyszáz magyar levél...* i. m. 174, No. CXCI. – Alább ismerttetendő kiutalási okmányában ez a két település nem szerepel, ugyanakkor hivatkoznak az elfoglalásukkor mutatott hősiességére, amelyért 40 000 akcse emelést kapott: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284, 428v. – L. még Kepeci 214, p. 6, ahol azt mondják, hogy az akcióban részt vevő bégek közül mindenkinek egyöntetűen 20 000 akcse „prémiumot” adtak, kivéve őt, akinek azért juttattak magasabb összeget, mert hászainak egy részéből szultáni birtok lett; tehát a Szent-Jakab, Kaposvár, Babócsa és Korotna körül újonnan meghódított területekből számára kijelölt falvak ezek kompenzációja. E bejegyzés dátuma 1555. november 12. – Pár oldallal később (uo. p. 9.) még egy-két újabb részletet árultak el a dologról: 400 000 akcsés javadalmaiból 150 000 akcsét engedett át a kincstárnak a mohácsi, a szekesői, a baranyavári és a harsányi náhijéből, beleértve Siklós városát is.

¹¹⁴ Az illetőt Ahmednek hívták, s mint a 112. jegyzetben láttuk, Görözsgal bégie volt korábban; babócsai szolgálatba állásának napja: 1555. november 12. L. Kepeci 214, p. 5.

¹¹⁵ *500 magyar levél* i. m. 218–219, No. 118.

¹¹⁶ Mühimme defteri 2, p. 50, No. 453.

¹¹⁷ Ma Levač néven tájegység Szerbia középső részén a Gledička Planina és a Juhor hegység között, a Morava folyótól nyugatra. L. Claudia Römer: On Some Hass-Estates Illegally Claimed by Arslan Paša,

főle odaírták: „bárhol is birtokol szandzsákat, számítsák hászaihoz.” A fontosabb települések közül övé volt Pécs, Pellérd, Szentlőrinc, Szentmárton, Siklós, Kálmánca, Lábad, Szigetvár (!) és Marcal város valamennyi nem kincstári jövedelme. Meg kell jegyezni, hogy a teljes összegből 146 134 akcse olyan helyekről származott, amelyek adózóképességét csak becslés, illetve elfogadás (azaz Dervis bég beleegyezése) alapján lehetett megállapítani.¹¹⁸ Az ilyen, még nem teljesen meghódított régiókban aztán mindig a javadalmazott ügyességén múltott, hogy mennyit tudott beszélni.¹¹⁹ Esetünkben, persze, ebbe a kategóriába tartozott Szigetvár is, hiszen még távolról sem volt oszmán kézen.

Dervis mohácsi–pécsi bég egyik utolsó javaslatát, melyben a Kaposvár 1555. évi ostromakor vitézkedők számára kiutalt településeknek az illetők szolgálati helyéhez közelebb esőkkel való kicserélését kérte, 1556. november 24-én vették figyelembe Isztambulban.¹²⁰

Nem sokkal ezután, vélhetően a budai pasa áskálódása következtében, aki az 1556-os szigeti kudarcért részben Dervist tette felelőssé,¹²¹ 1557. február 4-én született az a portai határozat, melynek értelmében az elég távoli Avlonjába (ma Valona Albániában) kellett volna mennie.¹²² Négy nappal később azonban igazítottak az elgondoláson, s megengedték neki, hogy visszatérjen Szegedre.¹²³

Dervis bég tehát összesen közel 10 évet töltött Pécsen, ami hazai és birodalmi viszonylatban is kivételesen hosszú időtartamnak számít. Ehhez, persze, nem akármilyen családi háttér kellett, bár ennek pontos jellegéről eddig megoszlottak a vélemények. Többen Jahjapasazáde Mehmed fiának tekintették¹²⁴ mások viszont a Jahjapasazédékkal rokonságban álló Kücsük Báli, második budai pasa leszármazottjának tartották.¹²⁵ A kérdést a budai rúznámce egy 1553. február–márciusi bejegyzésrészlete juttatja nyugvópontra, amely szerint Inebahti szandzsákbégének,

Beğlerbegi of Buda 1565-1566. *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*. Ed. by C. Heywood and C. Imber. Istanbul, [1994], 299/20. jegyzet.

¹¹⁸ Krafft 284, ff. 427r–428v.

¹¹⁹ Vö. Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 1993, 103–111.

¹²⁰ Mühimme defteri 2, p. 18, No. 1700. L. még uo., pp. 51, 469; 55, 507. Mindkettő 1556. április 2-i kelettel.

¹²¹ Még folyt az ostrom, amikor már panaszkodott ellene: Szalay Á.: *Négyszáz magyar levél...* i. m. 193, No. CCX.

¹²² Mühimme defteri 2. p. 208, No. 1882. – Vass Előd szerint (*A Szekcsői–Mohácsi szandzsák...* i. m. 91/4. jegyzet) már 1555-ben letették volna, s egy Mehmed nevű pécsi lovas tisztt követte volna. Úgy tűnik, valami félreértésről van szó, hisz Dervis 1555-ben vitathatatlanul végig Pécsen volt hivatalban. (Hozzáteszem: sem Petritsch katalógusában, sem Anton Schaendlinger és Claudia Römer vonatkozó szövegkiadásában [*Die Schreiben Süleymáns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus, Hof und Staatsarchiv zu Wien. Transkriptionen und Übersetzungen*. Wien, 1986.] nem fordul elő ilyen tartalmú irat.)

¹²³ Mühimme defteri 2, p. 209, No. 1896. Avlonjába pedig a sokkal közelebbi Janjai (Janinai) szandzsák első embere, Szinán bég került: uo., p. 209, No. 1894.

¹²⁴ Például Káldy-Nagy Gy.: *Harács-szedők és ráják*. i. m. 66.

¹²⁵ Többek között Hans Dernschwam tudta így: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1984, 144. A Kücsük Bálira vonatkozó ellentmondásokra l. Römer, C.: *Einige Urkunden...* i. m. 24/4. jegyzet. Dervis életrajzára, melyben – főleg D. Bojanic egyik cikkére támaszkodva – apának Báli pasát fogadja el l. Köhbach, M.: *Die Eroberung von Füle...* i. m. 224–227/108. jegyzet.

Haszánnak átadták Báli pasa fia Dervis bég néhány faluját, amelyeket az a vidini mírlivától, Báli bégtől kapott.¹²⁶ Emeletes, tágas udvarú házuk Jagod(in)ában épült,¹²⁷ gondját Hans Dernschwam szerint egy Miskolcon (!) rabul ejtett pap viselte. A jól értesült utazó azt is hozzáfűzte, hogy „A fent említett Dervis bég a császár (értsd: a szultán) jóvoltából a legnagyobb úr Jagoda faluban; ugyanis ez idő szerint Pécs város prefektusa, vagyis bégje.”¹²⁸

Hősünk jó ízlésére, pompakedvelésére vet fényt az az adat, amely szerint egy Ferruh nevű vojvoda¹²⁹ szabadon bocsátása ellenében többek között egy 800 aranyat érő sátort is követeltek, „mind udvarával, zékivel; oliant, mint az Dervis bék fő sátora, mikort cházár zemélével hadba vagion.”¹³⁰ Úgy is mondhatnánk, hogy a mohácsi–pécsi vezető hadisátra etalonként szolgált a végeken. Mindazonáltal építő tevékenységének nincs nyoma sem a városban, sem a szandzsákban.

Dervis bég Szegedről sem tévesztette teljesen szem elől korábbi „munkahelyét”. Egy alkalommal például arról tájékoztatta az udvart, hogy a legénység kis száma miatt a mohácsi út bezárult, s emiatt a Budai vilajetbe igyekvők kénytelenek a Dunán Tolnánál átkelni.¹³¹

Utódjaként régi ismerősünket, Kászimot vezényelték Temesvárról a Mohácsi és a Görözsgali liva élére, mely posztot „beglerbégség formájában” kapta meg 1557. január 5-én,¹³² azaz még azt megelőzően, hogy Dervis bég végleg megnyugodhatott volna afelől, hogy nem esett ki a szultán kegyeiből. Ugyanakkor – érezve, hogy nem lesz könnyű Kászim pasa járandóságait Mohácson és környékén kiutalni –, az alábbi megjegyzést fűzték imént idézett kinevezéséhez: „Temesvári hászai ellenértékével; az említett szandzsákok hászait és kezében lévő csiftlikjeit adják neki; ha nagy hiányai lennének, a Temesváron kezében lévő hászokból egészítsék ki!”

Mérget vehetünk rá, hogy bonyodalmakat okozott javadalmainak összeszedése. Nem véletlenül tértek vissza a kérdésre március 30-án, mondván: „A temesvári beglerbég Temesvárott lévő hászai hétszázhetvenezer-kilencszázkilencvenhat akcsét tesznek ki. Ebből százezer akcsét most Lippa bégjének, Arslánnak jelöltek ki. Kászim pasának, akinek a Mohácsi beglerbégség adományoztatott, hászok gyanánt négyszázegyezer a Mohácsi szandzsákból, kétszázötvenezer a Görözsgali szandzsák házaiból lett kijelölve, s huszonkétezer akcsét érő csiftlikjét is megkapta, ami összesen hat-százhetvenháromezer [akcse]. Ám az említett Kászim pasa a Temesvári beglerbégségre nyolcszázegyezer-nyolcszázhetvenkilenc akcsényi hászokkal szerzett berátot (kiutalási okmányt). Ily módon ebből az ügyből (azaz a váltásból) száztizennyolcezer-nyolcszázhetvenkilenc [helyesen 128.819] akcse hiánya támadt. Megparancsoltattott, hogy [hiányát] a temesvári hászokból pótolják, s miután Arslán bég és a nevezett

¹²⁶ Krafft 284, f. 14r.

¹²⁷ Egyéb javaikra: Köhbach, M.: *Die Eroberung von Füle...* i. m. 226.

¹²⁸ Dernschwam, H.: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló.* i. m. i. h.

¹²⁹ A nevezett feltehetőleg azonos azzal a Dervis bég embereként emlegetett személlyel, akinek 1546-ban és 1552-ben két csiftlikje volt az anyavári náhijében: Dávid G.: *A Simontornyai szandzsák...* i. m. 264/12a, 16a, 266–267, illetve 1552-ben: *uo.*, 272/13a, 18a.

¹³⁰ *500 magyar levél...* i. m. 302, No. 431.

¹³¹ Mühimme defteri 4, p. 170, No. 1764.

¹³² Mühimme defteri 2, p. 208, No. 1878.

hászai kiegészültek, a fennmaradó temesvári többletből a szegedi szandzsákbég, Der-vis bég meglévő hiányait pótolják.”¹³³

E szándéknyilatkozatok dacára sem tudjuk perdöntően igazolni, hogy csakugyan éltek-e a másik tartományból való elvonás – ekkoriban másutt nem tapasztalt – lehetőségével.

Az elsőként idézett iratban lévő „beglerbégség formájában” kitételt, amelyre nem nagyon ismerek máshonnan példát, valószínűleg úgy kell felfognunk, hogy noha gyakorlatilag szandzsákbégi funkciót látott el Kászim, korábbi érdemeire való tekintettel megőrizhette magasabb rangját, de a kormányzása alatti terület nem lett külön vilájet. Mindazonáltal a második ruúsz-defteri passzusban, illetve két rúznámcsse bejegyzésben szereplő „Mohácsi beglerbégség” megjelölés¹³⁴ legalábbis elgondolkodtató, annál is inkább, mert jól értesült magyar végbeliek szintén hallottak arról, hogy „több szandzsákat is alája rendeltek, hogy állandóan készülségben lehessen”.¹³⁵ Valahonnan innen eredeztethető egy dunántúli beglerbégség felállításának ötlete, amely később a Szigetvári, majd a Kanizsai vilájetben öltött testet.

Mintegy hét és fél hónapig tartott Kászim számára ez a közbülső állapot. 1557. augusztus 19-én újra Buda élére került,¹³⁶ s ekkor nyilván levették a napirendről az esetleges Mohácsi vilájet életre hívásának kérdését.

Ezúttal jó egy évet töltött Kászim a Magyar Királyság egykori fővárosában. Korábbi emberei közül, úgy tűnik, nem sokan követték; biztonsággal háromról tudjuk ezt kimutatni: Mehmed nevű vojvodája, aki korábban a Lippai szandzsák szpáhija volt, Szalánkemén környékén jutott új birtokokhoz; Semsz vojvoda a Temesvári vilájetben lévő tímárja helyett az erdődi náhije hat gyenge pusztájából próbálhatott meg 5999 akcsét kicsiholni; Behmen kethüda viszont jól járt, hiszen nemcsak az Arad alatti vitézkedéséért járó 1000 akcsés emeléséhez jutott hozzá, de még némi többlet is.¹³⁷ A rúznámcsében csak mint Dzsáfer miráhor felbukkanó valaki¹³⁸ nagy valószínűséggel szintén az ő kliense volt, a rang és a korábbi temesvári javadalmakra való hivatkozás egybeesése alapján. Még bonyolultabban deríthető ki, hogy egy Szülejmán nevű őrök Kászim holddudvarába tartozott. Ő is a Temesvári vilájetből keveredett át Budára, immár ziámet-birtokosként 1557. december végén.¹³⁹ Kötődését a beglerbéghez azonban csak az 1559. évi budai tahrír-defteri fogalmazványának a régi haszonélvezőt rögzítő részénél tüntették fel, Etyek, Tápiószecső és Szirák helység esetében,¹⁴⁰ melyek kö-

¹³³ Mühimme defteri 2, p. 236, No. 2108.

¹³⁴ Krafft 284, 459 és 501. felvétel.

¹³⁵ Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561. *Somogy megye múltjából* (Levéltári évkönyv, 18.) Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1987, 95, No. 32. A regesztához mellékelt eredeti szövegrészlet így hangzik: „Kazon passa aliquot zanchakos sub potestate sua habebit, ex quo vt omni tempore promptus paratusque esse possit”.

¹³⁶ Gévay A.: *A' budai pasák*. i. m. 6, No. 4.

¹³⁷ Krafft 284, 487, 491, 501. felvétel. A fentebb már tárgyalt Musztafával itt nem számoltam, mivel ő közben a Budai vilájet területén maradt.

¹³⁸ Krafft 284, 484. felvétel.

¹³⁹ Krafft 284, 488. felvétel.

¹⁴⁰ Káldy-Nagy Gy: *A Budai szandzsák...* i. m. 56, No. 45; 84, No. 122; 239, No. 475. – Ebben a defterben Kászim pasára még két alkalommal hivatkoztak; egyszer a budai lakosok legelői kapcsán, melyek határait

zül az első kettő 1557-es kiutalási listáján is rajta van. Látszólag erősen megfogyatkozott tehát Kászim pasa kísérete. Valószínűbb azonban, hogy az írások tulajdonítottak ekkor kisebb jelentőséget a viszonylatok rendszeres jelzésének.¹⁴¹

1558 novemberében Kászim pasa – ahogy arról a Habsburgok portai ügyvivője értesült – ismét lejjebb került a ranglétrán, midőn a boszniai szandzsák¹⁴² főnöke lett,¹⁴³ igaz, csak pár napra. Gévay ezen a ponton lezárta életútjának nyomon követését, s átmenetileg mi is szem elől veszítjük őt. Gyanítható, hogy továbbra is magyar földön maradt, hiszen Tujgun pasa 1559. június eleji halála után ő is a posszibilis jelöltek között szerepelt.¹⁴⁴ Biztos viszont, hogy a pár nappal később, 1559. június 19-én budai pasává tett Rüsztemtől ő vette át a temesvári posztot,¹⁴⁵ s 1560-ban is több alkalommal küldtek neki központi rendeletet.¹⁴⁶

Kászim pécsi utódja Arszlán bég lett, akiről bizonyossággal tudjuk, hogy a harmadik budai pasa, Jahjapasazáde Mehmed fia volt. Ő már 1537-ben mírlivaként működött, mint Pozsega legelső irányítója.¹⁴⁷ Mohács élére Lippáról került.¹⁴⁸ Takaró Mihály 1557. szeptember 18-án utalt arra, hogy „Pécsett Oroszlán béknek sáncsokságot attak”.¹⁴⁹

Első török adatom 1558. március 13-án szól róla ebben a funkcióban.¹⁵⁰ A budai számadáskönyvekben is elég gyakran szerepel 1558 júniusa és 1559 februárja között.¹⁵¹ Több jel vall arra, hogy nem lehetett túl népszerű bégtársai körében,¹⁵² ugyan-

Mehmed, majd Kászim pasa tudomásával jelölték ki, s ahol az egyik oldalt éppen az ő kertje tette ki (p. 33), egyszer pedig Alsókovácsi puszta ügyében (p. 71, No. 91), ám mindkét közbelépése, ha jól értem, korábbi működésére vonatkozik.

¹⁴¹ Kicsit váratlanul találkozunk 1568 októberének vége felé egy Iszkender nevű szpáhival, akit „Kászim pasa emberének” tituláltak: BOA, Ruznamçe 25, temesvári rész, p. 102.

¹⁴² Gévaynál (*A' budai pasák*. i. m. i. h.) boszniai pasa rang szerepel, jóllehet ezt a vilájetet csak 1580-ban hozták létre.

¹⁴³ A budai rúznámcsében ezt a változást is megörökítették, 1558. december 4-i dátummal: Krafft 284, 585. felvétel. A helyére lépő Tujgun pasa neve viszont csak 1559. február 12-én jelenik meg először ugyanitt (587, 588. felvétel). A két időpont között nincs birtokváltozás feltüntetve.

¹⁴⁴ Egy névtelen hírközlő Hamza, Derwys (Dervis), Arzlam (Arszlán), Banja (Bajram?) béget, illetve Kazwn (Kászim) pasát tartotta esélyesnek az utódlásra („az bassasaghert elkewidethenek”): Szalay Á.: *Négyszáz magyar levél...* i. m. 329, No. CCCXXXVI. (Végül egyikük sem futott be.)

¹⁴⁵ Őt is 1559. június 19-én utasították, hogy menjen új állomáshelyére: *3 numaralı mühimme defteri (966–968 / 1558–1560) <Özet ve transkripsiyon>*. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 12. Divân-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi: I.) Ankara, 1993, 5, No. 6. – A június 12-én melléfogó informátor szeptember 9-én is tévedett, midőn azt vélte tudni, hogy Kászim pasának Pécsset adományozták: Szalay Á.: *Négyszáz magyar levél...* i. m. 340, No. CCCXLVIII. (Arról is rosszul értesült, hogy a budai pasából kapudán lett, helyére pedig Hajdar pasa érkezett. Minthogy nem kizárt, hogy a levelek szerzője a Portán gyűjtögette híreit, ez arra figyelmeztet, hogy máskor is csínján kell bánnunk az onnan szállingózó, nem kellően ellenőrzött „fülesekkel”.)

¹⁴⁶ A legutolsó 1560. szeptember 28-án kelt: *3 numaralı*. I. 679, No. 1571.

¹⁴⁷ Erre és további posztjaira l. Köhbach, M.: *Die Eroberung von Füle...* i. m. 220–224/107. jegyzet, illetve Römer, C.: *On Some Hass-Estates...* i. m. 297.

¹⁴⁸ Ide 1557. január 7-én rakták Szilisztrábról: Köhbach, M.: *Die Eroberung von Füle...* i. m. 222. Lippai bégeként tett egyik előterjesztése nyomán 1557. augusztus 24-én hoztak határozatot a dívánban: Kepeci 216/a, p. 28.

¹⁴⁹ Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. II. közlemény. *Történelmi Tár*, 1907, 401.

¹⁵⁰ Kepeci 216/a, p. 131.

¹⁵¹ Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: *Budai török számadáskönyvek, 1550–1580*. Budapest, 1962, 299–300, 315, 337, 355, 365, 370.

¹⁵² A Habsburg követ, Busbeck is felfigyelt a közte és Veli bég közt meglévő feszültségre. Említi: Köhbach,

is Mehmed veszprémi¹⁵³ és Veli fehérvári bég még megölésére is kísérletet tett. A hardi erdőben rontottak rá valamikor 1558. május 19-e előtt, de szerencséjére – bár több sebet kapott – megúszta az esetet.¹⁵⁴ Valamikor ezután nyugalomba vonult,¹⁵⁵ bár csak átmenetileg, hisz idővel kezdő posztján, Pozsegában, majd Szendrón tűnt fel.¹⁵⁶

Nyomába a korábbi zborniki előljáró, Mehmed bég (alkalmanként pasa¹⁵⁷) lépett, valamikor 1559 nyarán.¹⁵⁸ Ez év szeptemberében azon vitatkozott ottani utódjával, Hüszejn Sahhal, hogy kinek is jár a nemrég betakarított gabonatermés.¹⁵⁹

1560. február 21-én született az a parancs, hogy fiának, Oszmának, aki korábban a birodalom másik sarkában, a Lahszai vilájetben 30 000 akcsés ziámetet birtokolt, de arról letéttetett, most a Budai pasalikban alakítsanak ki azonos értékű javadalmat.¹⁶⁰ E protekciós ügylet kapcsán azt a feltételezést is újtára bocsáthatjuk, hogy talán a papa is valamelyik arab tartományból érkezett európai területekre, ám egyelőre nem találtam olyan valakit, akivel kapcsolatba hozható lenne.

Mehmed bég nevéhez fűződik egy fontos tisztség, a dunai kapudáni hivatal létrehozása. 1560. június 22-én hagyták jóvá Isztambulban, hogy az általa javasolt Kászim nevű ziámet-birtokos, aki korábban az elhunyt Ali pasa¹⁶¹ kethüdája volt, elsőként betöltsen ezt a posztot. A mírliva azért állt elő ötletével, „mert a Mohács közelében folyó Dunában nagy szigetek vannak, ám sajkák hiányában ezek birtoklása és védelme innen nehéz”, a kiszemelt valaki pedig nagyon érti a hajók dolgát, s vállalja, hogy ha mégis megsérülnének, ő pótolja őket.¹⁶² E világos döntést olvasva kissé meglepődünk azon, hogy egy héttel később a dívánban olyan parancsot fogalmaztak, amely további információkat kért a tervezetről.¹⁶³ E dokumentumból az elgondolás néhány más részletét is megismerjük. Eszerint a dunai szigeteket az ellenség rendszeresen támadja, s minthogy Budától 7–8 napi távolságra van, az ottani kapudán nem képes kellő védelmet nyújtani. Péccsett (!) lenne 10 sajka, melyekre az elvesztett palánkok mintegy 125 főnyi gyalogságát, illetve a Tujgun pasának Mohácson épített palánkba¹⁶⁴ irányított

M.: *Die Eroberung von Füle*... i. m. 262.

¹⁵³ Róla l. Dávid Géza: A Veszprémi szandzsák. *Keletkutatás*, 1992 ősz, 27–33.

¹⁵⁴ A vonatkozó beszámolót kiadta: Komáromy A.: *Magyar levelek a XVI. századból*. i. m. 425.

¹⁵⁵ Mühimme defteri 4, p. 132, No. 1347. A bejegyzés szerint 1560. szeptember 17-én Pir Ahmed az ő kiutalási okmányáról (tahviljáról) kapott tímár-birtokot.

¹⁵⁶ Römer, C.: *On Some Hass-Estates*... i. m. i. h.

¹⁵⁷ Mühimme defteri 4, p. 28, No. 264. – A Zborniki szandzsák ekkortájt katonailag Budához, pénzügyileg Ruméliához tartozott.

¹⁵⁸ 1559. április 9-én még az ő zborniki többletéből kapott némi pluszjövendelmet Mehmed Hán iszkenderijeji mírliva: Krafft 284, f. 620r–v. – Július 21-én még nem volt ott, augusztus 12-én viszont már igen: Szakály F.: *Egy végvári kapitány hétköznapjai*... i. m. 106, No. 73, 108, No. 76 (itt is és később is pasaként említve!).

¹⁵⁹ Nedim Filipović: Sedam dokumenta iz kodeksa br. 1. Orijentalnog Instituta u Sarajevu. *Prilozi za Orijentalnog Filologiju*. III–IV (1953), 445–447.

¹⁶⁰ Mühimme defteri, 4. p. 28, No. 264.

¹⁶¹ Feltehetőleg Hadim Ali budai beglerbégről van szó, aki 1557. december 9-én hunyt el: Köhbach, M.: *Die Eroberung von Füle*... i. m. 47/45. jegyzet.

¹⁶² Mühimme defteri 4, p. 90, No. 928. Mehmedet először ezúttal is pasának írták, aki Mohács beglerbége, de aztán legalább az utóbbi tévedést javították.

¹⁶³ *3 numaralı*. 565, No. 1293.

¹⁶⁴ Valamikor második, 1558. november – 1559. június közti kormányzósága idején kezdhettek hozzá a munkához, de teljesen nem készültek el vele, hiszen 1560 szeptemberében három egymást követő,

martalócok némelyikét kellene tenni. A válasz főleg a személyi feltételek alaposabb felmérését szorgalmazta.

Igyekezete más vonalon is megnyilvánult. Így a kaposvári várban megtelepedett mintegy 400 főnyi mohamedán számára először egy kisebb imahelyet, meszdzsidet (mecsetet) emeltetett, majd megkérvényezte, hogy az dzsámi rangot kaphasson. Az engedély dátuma 1560. június 17.¹⁶⁵

Egy másik érdekes ügy, amelyről Mehmed az uralkodót tájékoztatta, János Zsigmondnak a Habsburg főhercegnővel kötendő házasságával kapcsolatos. Megbízható kémei révén a bég úgy értesült, hogy a bécsi király a lányát az erdélyi tartományban lévő királyfinak adta, néhány Bécs környéki várral és országrésszel együtt, ugyanakkor egy Tira Ferenc¹⁶⁶ nevű személyt ötezer emberrel Erdély elfoglalására kíván küldeni. A Porta semmitmondó reflexiója további hírek szerzésére ösztönözte a béget.¹⁶⁷ Ezt a műhimme defteri bejegyzést tartalmán kívül azért villantottam fel, mert a jelenleg a figyelem középpontjában álló török hírszerzés¹⁶⁸ hatékonyságára vet fényt, illetve jól jelzi, hogy ennek egyik fő felelőse a határhoz közel működő mindenkori mohácsi–pécsi bég volt.¹⁶⁹

Pár héttel korábban egy másik kacifántos eset kapcsán keresték meg Mehmed béget. Ibrahim szekszárdi mírlivának nem volt gyermeke és örököse, ezért kívánsága szerint a magántulajdonában lévő házai, szőlőkertjei, malmi és csiftlikje magyar származású kapidzsibasijára, Mehmedre és Dzsáfer vojvodára szállhattak volna. Csakhogy ezek, annak érdekében, hogy e javakhoz mielőbb hozzáférhessenek, a belső területek néhány magyar származású szolgálattevőjével együtt megölték a béget. A mohácsi bég nemcsak ezt derítette ki, hanem azt is, hogy a szóban forgó házak igen félelmetes helyen vannak, s bennük akár 400 ember is elfér, ezért birtokbavételük elkerülhetetlen. Hozzátette még, hogy a Szekszárdra vezényelt janicsárok szétszéledtek a városban, sanyargatják a rájákat – célszerű lenne összegyűjteni őket a fent említett épületekben. Utóbbi javaslatát jóváhagyták, a gyilkosság ügyében pedig további vizsgálatot rendeltek el.¹⁷⁰ Az egészben nem csupán az érdekes, hogy saját familiárisai gyilkolták meg a béget, hanem hogy az illetők magyar renegátok voltak. Ez a tény pedig azért figyelemre méltó, mert – hacsak ragadványnévként nem őrizték-hordozták – általában nehéz megállapítani az áttértek eredeti nemzetiségét. Magyar renegátokra meglehetősen kevés adat gyűlt eddig össze,¹⁷¹ most ezek sora is gazdagodott.

különböző személyektől származó levél is megemlékezik a kastély építéséről: Szalay Á.: *Négyszáz magyar levél...* i. m. 375, 376, 378, No. CCCLXXXII, CCCLXXXIV, CCCLXXXV.

¹⁶⁵ Műhimme defteri 4, p. 88, No. 907.

¹⁶⁶ Valószínűleg Zay Ferenc nevét torzították el az udvari írások, aki egyik kieszelője és támogatója volt annak, hogy Heraclides Jakab harcba szálljon a moldvai fejedelemségért: Zay Ferenc: *János király árutatása*. Szerk. Bessenyei József. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 2.) Budapest, 1993, 12.

¹⁶⁷ *3 numarah.* 508, No. 1153. A válasz dátuma 1560. május 19., s három nappal később adták oda emberének, Mehmednek, hogy juttassa el urához. – Mi már tudjuk, hogy eddigre a házasság ügye lekerült a napirendről.

¹⁶⁸ Ezzel kapcsolatban l. a legutóbbi egri–noszvaji konferencia sajtó alatt lévő anyagát.

¹⁶⁹ Mint fentebb láttuk, már az első bég, Kászim is kapott ilyen tartalmú utasításokat.

¹⁷⁰ *3 numarah.* 434, No. 964. – Horváth Márk egyik leveléből kiderül, hogy a tette 1559. július 21-én éjjel került sor Pécsre, amelynek értelmi szerzőihez Ibrahim bég harminc apródjából tizen nem csatlakoztak, mire a többiek velük is végeztek. A kapitány a várfalakon átmászó gyilkosok közül Szigetre menekültektől értesült a dologról: Szakály F.: *Egy végvári kapitány hétköznapijai...* i. m. 107, No. 73.

¹⁷¹ A már dokumentált példákat gyűjtötte – a teljesség igénye nélkül – csokorba Szakály Ferenc, Magyar

A következő év elején, azaz 1561. január 20-án Mehmed Esztergomba került,¹⁷² helyére pedig a szandzsák első főnöke, Kászim jött, akinek sikerült elérnie, hogy Temesvárról elbocsátva visszatérhessen első jelentős posztjára, még mindig meglehetősen magas, 500 000 akcsés javadalommal.¹⁷³ Felvetődhet, hogy csakugyan elhagyta-e a vilajet-központot, vagy netán ott halt meg, ahogy azt egy nem túl megbízható kompiláció állítja.¹⁷⁴ Ennek azonban ellentmond, hogy később is találkozunk párszor a névével, méghozzá dunántúli összefüggésben. Így 1561. április 13-án Bálint diák kálmáncsehi kereskedő azt a pécsi hírt jelentette a nádornak, „hogy ezth ez Kazombassatt ismegy khy withenyek inett Pechwl, hanem az weynek adnak az békségetth, Mwratt bek¹⁷⁵ fyanak.”¹⁷⁶ Az értesülés annyiban tökéletes, hogy a Kászim nyomába lépő addigi szécsényi béget, Mahmúdot – némi várakozás után¹⁷⁷ – ellenőrizhetően 1561. március 31-én helyezték a Mohácsi–Pécsi szandzsák élére.¹⁷⁸ 280 000 akcsés hászainak kiadását annyira megkavarták, hogy a végén „nem fogadta el”.¹⁷⁹

Kászim pasára legközelebb 1561 karácsonyán utalnak Fehérvár körüli csapatösszevonások kapcsán, mondván a dologról neki is „értelme vagion”.¹⁸⁰ Aztán 1562. január 23-án hallunk róla, egyelőre utoljára, miszerint lovastól és szolgástól elvette Bálint diák kocsját (aki azonos lesz a fent említett kereskedővel).¹⁸¹ Ezt követően már nem élhetett túl sokáig a megfáradt harcos, s amikor meghalt, a nagy hódításoknak nemcsak egyik szemtanúja, de egyik legaktívabb részese szállt sírba vele. Evlija Cselebi tudtával Eszéken kísérték utolsó útjára. Mint írta: „Itt van a Gázi Kászim pasa búcsújáróhelye, a ki a dzsámi temetőjében, egy ólomtetejű, fényes kupolás sírboltban van eltemetve.”¹⁸²

diplomatak, utazók, rabok, renegátok a 16. századi Isztambulban. *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái, 1570.* Budapest, 1983, 5–63.

¹⁷² Mühimme defteri 4. p. 175, No. 1827.

¹⁷³ Mühimme defteri 4, p. 175, No. 1825.

¹⁷⁴ Mehmed Süreyya: *Sicill-i Osmani*. 3. Yayına hazırlayan Nuri Akbayar, Eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 30.) İstanbul, 1996], 875.

¹⁷⁵ Ha pontos a nő megjelölés, akkor igen figyelemreméltó lenne, hogy éppen Murád bég fia vette feleségül a pasa lányát. Ez a Murád bizonyára nem más, mint Kászim régi harcostársa, a végek másik kulcsfigurája, aki a híres Hüsrev boszniai bég kíséretéből emelkedett 1537-ben a Klisszai, majd 1541. október 18-ától a Pozsegai szandzsák vezetőjévé: Maliye 34. f. 678r. – A nevezettnek eddig sajnos csak Mehmed (Tapu defteri 1000, p. 69. – Erre az adatra Káldy-Nagy Gyula hívta fel a figyelmemet, köszönöm neki.) és Arszlán (Tapu defteri 351, 220v. – Ezt a defter-oldalt Nenad Močanin volt szíves elküldeni számomra.) nevű fiait sikerült azonosítanom.

¹⁷⁶ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez.* (Humanizmus és reformáció, 23.) Budapest, 1995, 117/130. jegyzet.

¹⁷⁷ Nevével csak 1559. december 3-án találkozunk illetően rangjelzéssel, míg 1560. február 20-án már Dur Ali bukkan fel Szécsényben: 3 *numarah*. 301, No. 662, 663, illetve 362, No. 800.

¹⁷⁸ Mühimme defteri 4, p. 200, No. 2085. – Ezen defter-részletre fentebb már utaltam; éppen ezt húzták ki azon okból, hogy a szekcsői palánk önálló liva lett.

¹⁷⁹ Uo. 50 000 akcsét a Szécsényi szandzsák hászbirtokaiból akartak fedezni, mintegy 80 000 akcsét a Szécsénybe került dunai kapudán, Mehmed ziámétjéből és az izvorniki bégtől, Mehmed Hántól ajánlottak neki, míg a hátralévő 150 000 akcsét egy meg nem határozott (feltehetőleg a mohácsi) liva növekményéből kívánták pótolni. – Szécsényben egyébként 284 865 akcsét értek a neki szignált települések: Tapu defteri 318, pp. 45–46.

¹⁸⁰ *500 magyar levél.* i. m. II, 333, No. 449.

¹⁸¹ Uo. II. 351, No. 458.

¹⁸² Uo. 219.

Emlékére egyébként lassan csönd borult. Kegyes alapítványait, amelyeket – úgy tűnik – egységes kezelésbe vont, elhanyagolták. Ez évekkel később szemet szúrt valakinek. 1577 tavaszán született az a rendelet, amelyben pécsi, eszéki, temesvári és lippai vakufjainak ügyében a jenői szandzsákbéget és kádit arra utasították, hogy az örökösök jelenlétében tisztázzák az összekuszálódott helyzetet.¹⁸³ Mennyire lett fogantja a meghagyásnak, nem tudjuk. Pozitív jel, hogy a négy Eszék környéki falut – mint láttuk – a 16. század végén is alapítványiként vették számba. Pécsi dzsámija máig áll, ottani „tekkéjének” vezetőjéről, Dervisről 1637 júniusában írnak egyszer.¹⁸⁴ Temesvári mecsetjéről viszont már a 17. században sem nagyon tudtak, bár a Kászim pasa mahalle fel-felbukkan az 1652–1653-ban vezetett temesvári szidzsilben.¹⁸⁵ A lippai váron belül épült mecsetjéről elnevezett városrész pedig e szandzsák 16. századi deftereiben bukkan fel.¹⁸⁶ Máskülönben csupán egy-egy történetíró érdemesítette néha arra, hogy röviden szóljon róla.

Az imént említett Mahmúd bég arról vált híressé, hogy következő állomáshelyére, Szolnokra is magával vitte, és megalázó rabságban tartotta Szegedi Kis Istvánt. Amikor aztán Mahmúd bég Fehérvárra került, s ott fogságba esett, a prédikátor örömeiben rögvest sírverset fabrikált neki.¹⁸⁷ Ez a mozzanat perdöntőnek tűnik ahhoz, hogy kimondhassuk: a nevezett előjáró azzal az Aranid Mahmúddal azonos, aki már 1546-ban felbukkan budai alajbégeként.¹⁸⁸ A gondolatmenet a következő: ugyanezzel a megkülönböztető jelöléssel 1563 és 1573 között először éppen Székesfehérvár, majd Szeged, Szolnok, Fülek és ismét Szolnok élén találjuk.¹⁸⁹ Vajon hol tölthette az 1546 és 1559 közötti éveket? Ez egyelőre csak hipotetikusán válaszolható meg, mert egy fontos láncszem, illetve az apa nevének kitétele ekkoriban hiányzik. A 3-as számú mühimme-defterit tanulmányozva azonban szembeszökő, hogy 1559 júliusáig rendre szolnoki bégeként emlegetnek egy Mahmúdot, augusztus 3-án és október 6-án viszont már korábbi ottani

¹⁸³ Mühimme defteri 30, p. 8, No. 18.

¹⁸⁴ Kepeci 179, p. 20.

¹⁸⁵ Előbbit sem Evlija Cselebi (*i. m.* 23–33), sem Ottendorf (*Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes utleírása.* Szövegét kiadta stb. Hermann Egyed. /Tolna vármegye múltjából, 7./ Tolna, 1943, 70–78) nem említi, bár talán az utóbbi által a névtelenség homályában hagyott három külvárosi „kicsiny, silány, fából épített mecset, alacsony, ugyancsak fából való, de mégis annyira nyitott toronnyal, hogy a mezeim (értsd: müezzin) körüljárhat és az ima szokott idején kiálthat; az egyik az Asapikapunál, a másik a Temes mellett a ráctemplomhoz közel és a harmadik a Sziget végén” (*uo.*, 76.). Közülük az egyik azonos lehet a minket érdeklővel, minthogy az is a váron kívül épült. Ellentétes szempont viszont, hogy egy ennyire jelentékeny személytől azt várnánk, hogy itt is köemléket hagy maga után. – A városrésze I. Temesvári szidzsil, p. 30, No. 28; p. 37, No. 30. (Hegyi Klára gyűjtése alapján.) A szóban forgó mahalle kívül feküdt a várfalakon, de egyike volt a legnépesebbeknek; 1569-ben 96, 1579-ben 147 felsorolt mohamedán férfi lakossal: Tapu defteri 364, p. 17, illetve Tapu defteri 579, pp. 22–23.

¹⁸⁶ Tapu defteri 457, p. 12; Tapu defteri 578, p. 11. – Kiadva I. Fodor Pál: Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. *Történelmi Szemle* XXXIX (1997), 323, 329.

¹⁸⁷ Vö. Belitzky János: Adatok a hídépítő Mahmud bég életéhez. *Jászkunság* 12/3 (1966), 132–138. A szerző felhívja a figyelmet a bég olvasottságára, irodalom iránti érdeklődésére; abban viszont téved, hogy 1561 után „vagy másfél évtizedig” Szolnokon maradt. L. még Szakály F.: *Mezőváros és reformáció.* i. m. 117–131.

¹⁸⁸ Gyula Káldy-Nagy: *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562).* Ankara, 1971, 164/192. jegyzet, 168/197. jegyzet, 198/242. jegyzet, 211/255. jegyzet, 212/257. jegyzet, 213, 217/265. jegyzet, 218/267. jegyzet.

¹⁸⁹ Maliye defteri 563, pp. 50, 53, 55.

bégnek mondják.¹⁹⁰ Mint fentebb már jeleztem, decemberben bukkan fel a szécsényi Mahmúd,¹⁹¹ lehetséges, de nem vitán felül álló, hogy egyazon személyről van szó.

Másfelől 1553. július 8-a előtt is Mahmúdnak hívták Szolnok bégjét;¹⁹² meglehet, a szandzsák megalakulása óta ő szolgált ott. Tovább folytatva az oknyomozást, azt látjuk ugyanis, hogy egy 1555. december 11-i, a szolnoki náhijét érintő rúznámcsse bejegyzésnél a javadalmazott neve mellé odaírták: „Mahmúd bég szolnoki mírlivához tartozik”.¹⁹³ Ugyanezt olvassuk 1556. március 11-én is, míg másutt csak a bég neve szerepel.¹⁹⁴ Jogos tehát azt feltételezni, hogy a Tisza-parti város 1559-ig folyamatosan az ő irányítása alatt maradt.

Két kérdés van tehát. Az egyik: azonos-e a budai alajbég az első szolnoki szandzsákbéggel vagy sem; a másik pedig: tényleg ez a szolnoki bég lett-e szécsényi előljáró 1559-ben. Egy lényegtelennek tűnő bejegyzés már-már a bizonyosság fokáig erősíti abbéli gyanúkat, hogy az első felvetésre igen a válasz. Aranid Mahmúd ugyanis még alajbég korában megszerzett egy malmot Isaszeg határában.¹⁹⁵ Ez később egy Hüszejn Baba nevű személy kezelésébe került, és jövedelme egy kolostor fenntartására szolgált. 1559. május 9-én viszont Mahmúd szolnoki bég vehette használatba.¹⁹⁶ Ki más lehetne ez a Mahmúd, mint a régi tulajdonos?¹⁹⁷ Ha ez a következtetés helyes, akkor a másik kérdést is megoldottnak tarthatjuk, hiszen nem valószínű, hogy 1559 vége és 1561 tavasza között még egy Mahmúd bég regnált volna Szécsényben.¹⁹⁸

¹⁹⁰ 3 numaralt. Nos. 27, 103, 148, 181, 408.

¹⁹¹ Uo. Nos. 662, 663.

¹⁹² A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula. Budapest, 1915, 1, No. 1.

¹⁹³ Krafft 284, 283. felvétel.

¹⁹⁴ Uo. 310. felvétel. – Legnagyobb sajnálatomra datálatlan az a debreceni török irat, amely Mahmúd, Aranid fiának jelentését tartalmazza a város adóinak megküldéséről és bizonyos erdélyi zavargásokról: Fekete Lajos: Debrecen város levéltárának török iratai. *Levéltári Közlemények* III (1925), 47, No. 11. (L. még Uő.: *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Szerk. Dávid Géza. /Budapest Oriental Reprints. Series A 6. Editors: E. Schütz – É. Apor/. Budapest, 1993, 312.) A hely közelsége miatt csakis az aktuális szolnoki bég fogalmazhatta a szöveget, Fekete szerint „kevésssel a század közepe után”. De mikor?!

¹⁹⁵ Káldy-Nagy, Gy.: *Kanuni devri Budin...* i. m. 213.

¹⁹⁶ Káldy-Nagy Gy.: *A Budai szandzsák...* i. m. 99, No. 150 és a 7. jegyzet.

¹⁹⁷ Ha a fenti okoskodás igaz, akkor elesik az a fentebb leírt, jól hangzó variáció, hogy Kászim lánya és Murád bég fia, Mahmúd lépett volna frigyre. Legalábbis nem láttam még sehol, hogy Murád béget Aranid melléknévvel látták volna el. – Itt jegyzem meg, hogy Fenyvesi László azt tartja Aranid Mahmúdról, hogy „1554 után simontornyai, pécsi, szolnoki, székesfehérvári szandzsákbég” volt, az „1560-as évek második felében és a hetvenes években Székesfehérvár, Esztergom, Szolnok, Fülek, Szekszárd, Hatvan és Pécs szandzsákbégje”: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Ford. Kovács László. A jegyzeteket írta Fenyvesi László. (Magyar Ritkaságok) Budapest, 1986, 303. A fentiek fényében ez a rekonstrukció semmi esetre sem fogadható el, több azonos nevű személy életútja keveredik benne. Így a Szekszárdról Hatvanba költöző Mahmúdról feljegyezték, hogy korábban budai defter kethüdaszi, még előbb pedig udvari janicsárírnok volt: Maliye defteri 563, pp. 51, 53, 57. Báli pasa fia Mahmúd bég pedig Szeged–Esztergom–Szeged között mozgott ekkoriban: uo. p. 50.

¹⁹⁸ Némiképpen megzavarja az összeállni látszó képet, hogy egy 1556. augusztus 19-i bejegyzés értelmében egy szintén Mahmúd nevű szécsényi bégtől vettek el 35 000 akcse értékben 9 falut, s azok egy részét Kurd vojvoda kapta (Mühimme defteri 2, p. 131, No. 1316). Ebben az esetben két azonosan hívott bég működött volna viszonylag rövid időn belül az északibb közigazgatási egységben. De a tollhiba lehetőségét sem vethetjük el, ugyanis valamivel előbb, azaz 1555. januári kinevezéssel (Krafft 284, f. 456v; az itt szereplő kiutalási listán, ha nem is kilenc, de három-négy falunál jelezték, hogy másé – nem Kurd, hanem

De ki is ez a rejtélyes Aranid? Minden bizonnyal az egykori albániai arisztokrácia egyik jeles családjának, az Ar(i)anitiknek késői leszármazottja. Az ősök hosszabb időn át komoly harcot vívtak az oszmánok ellen.¹⁹⁹ Ez nem zárta ki, hogy 1441. május elején „Aranid nőkerjének Albosznak” adjanak a törökök egy falut.²⁰⁰ A familia helyben maradt tagjai idővel nem kerülhették el az iszlámra való áttérést (miközben a fő ág olasz földre tette át székhelyét²⁰¹), de befolyásuk nem csökkent; egyik utódok, Ali bég 1506-ban bizonyos birtokokat mondhatott magáénak Kanina, Ergiri Kaszri (Gjirokastër–Argyrokastron) és Berat vidékén.²⁰² Mint máshonnan kiderül, ekkor még csak ziámet-birtokosként tartották nyilván; összes bevétele 29 900 akcséra rúgott. Érdekes, hogy őt is és apját is bégnek titulálták („Ali bég bin Mahmúd bég bin Aranid”), ami nyilván származásuknak szolgált.²⁰³ Később prizreni, majd 1522 májusa körül avlonjai alkormányzóként találkozunk vele, aki pár hónappal később, Rodosz ostroma során meghalt.²⁰⁴

Nem tudom viszont, hogyan és mikor került a család valamelyik tagja Magyarországra, de tény, hogy három különböző személyt is ezzel a melléknévvvel illettek a források. Így Mahmúd bégen kívül Karancskeszi falu 1559-ben és 1562-ben Mehmed Aranid fiának, Hüsejzennek a kezében volt.²⁰⁵ Ahmed bin Mehmed bég bin Araniddal

Mehmed vojvodáé – lett), illetve nem sokkal később, azaz 1556 legvégén Mehmed volt a bég Szécsényben (Kepeci 215, p. 158). Róla esik szó 1559. augusztus 14-én is: Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.: *Budai török számadáskönyvek*. i. m. 416.

¹⁹⁹ Franz Babinger: *Arianiti Comneno, Schwiegervater Skanderbegs. Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*. III. München, 1976, 257–265.

²⁰⁰ Halil İnalçık: *Hicri 835 tarihli sûret-i defter sancak-i Arvanid*. Ankara, 1954, 86; Bratuses falu.

²⁰¹ Babinger egészen kivételesen gazdag és gyakran a leghihetlenebb helyekről előbányászott adatok alapján (csak meglepő módon İnalçık addigra már megjelent munkáit nem véve figyelembe) haláláig, azaz 1530-ig tudja nyomon követni a római Kúriában magasra emelkedő Konstantin/Costantino Arianiti kalandos sorsát, majd fiáét, Arianitét, aki 1551-ben esett el egy Parma közeli csatában: Franz Babinger: *Babinger, F.: Das Ende der Arianiten. I. m.* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, Jahrgang 1960, Heft, 4.) München, 1960, 31–86. Abban azonban, úgy tűnik, téved, hogy a klán férfiágon ekkor megszűnt létezni. Ez egy Guglielmo nevű tagjuk 1602-es felbukkanása alapján állítható: Peter Bartl: *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. (Albanische Forschungen, 14.) Wiesbaden, 1974, 151/27. jegyzet. (A spanyol királynak írt levél szerint ő [a forrásban: Guglielmo Arianiti] és tizenegy Nápolyban tartózkodó albán és görög hajóskapitány társa korábban Flandriában és Franciaországban már bizonyította alkalmasságát, így most eséllyel lennének bevethetők a törökök ellen.)

²⁰² Mustafa L. Bilge: *Arnavutluk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. III. İstanbul, 1991, 386. – Babinger szerint elsőként – és tudtával egyetlenként – ennek apja tért át, akinek keresztnéve is Aranit volt. Hálából Himara és környéke szandzsákbégjévé nevezték ki, de a helyi feldühödött nép darabokra tépte. Másik fiát Iszkendernek hívták, s valószínűleg őt próbálták meg – talán sikerrel – olasz rokonok újból kereszténnyé tenni: Babinger, F.: *Das Ende der Arianiten*. i. m. 16–17/4. jegyzet, 19.

²⁰³ Halil İnalçık: *Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğuna. XV. asırda Rumeli'de hıristiyan sipahiler ve menseleri. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*. I. Ankara, 1987², 162.

²⁰⁴ Ömer Lutfi Barkan, H. 933–934 (M. 1527–1528) malı yulına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XV (1953–54), 303 és 1. jegyzet. (Kissé pontatlanul idézi Olga Zirojević: *Turszko vojno uregyenye u Szrbiji (1459–1683) /L'organisation militaire turque en Serbie (1459–1683)/*. Beograd, 1974, 265.) 263 000 akcsés bevételei a szerényebbek közé tartoztak. Halálára I. még Kemal paşazâde: *Tevarih-i Âli Osman. X. defter*. Haz. Şefaettin Severcan. Ankara, 1996, 159. (A közreadó Eránidnak olvasta a családnévet.)

²⁰⁵ Káldy-Nagy Gyula: *A Budai szandzsák...* i. m. 164/1. jegyzet; Uő.: *Kanuni devri Budin...* i. m. 307/378. jegyzet.

pedig – talán nem véletlenül – éppen egy szolnoki kiutalási okmányban találkozunk 1558 júniusában.²⁰⁶ Róla legalább annyi kiderül, hogy a Csirmeni szandzsákból érkezett hozzánk. Később nyomuk vész.²⁰⁷

Sötétség borul a következő, mintegy két éves szakaszra. Csak akkor hallunk Veli bégről, amikor az már jobblétre szenderült. Elsőként elhunyt mohácsi béggént emlékeztek meg róla 1563. augusztus 24-én, majd mint volt szekcsői béget hozták szóba október 18-án, hogy aztán egykori pécsi bégnek mondják december 14-én.²⁰⁸ E hármas megjelölés felébreszti a gyanút, hogy átmenetileg talán újra összevonták a két szandzsákot. A nevezett Velivel kapcsolatban is felmerül, hogy nem egyvalaki-e esetleg azon névrokonával, akit fentebb mint fehérvári béget mutattam be, s aki hosszasan tevékenykedett magyar földön.²⁰⁹

Malkocs bég nyilván közvetlenül lépett Veli nyomába, hiszen már 1564. április 15-én Lippára rakták, onnan pedig Hamza béget küldték a Dunántúlra.²¹⁰ A magyar végek egyik legismertebb figurájának mohácsi-pécsi ténykedéséről számos utalás tanúskodik egészen Szigetvár ostromáig,²¹¹ s talán azt követően sem tették rögvést le.²¹² 1566. október 27-től viszont már Szinánnak hívták a pécsi előljárót, akit a közeli Koppányi livából mozdítottak odébb, s 275 000 akcse járt neki ekkor.²¹³ Leváltása után Nógrádon folytatta pályáját.²¹⁴

Némi zavart okoz, hogy 1566. október 21-i kelettel egy Ali nevű mohácsi bég levele reflektáltak Isztambulból, de ő inkább a szekcsői bég lehetett.²¹⁵

Az 1568–1574 közötti években elvben nyugodtan támaszkodhatunk az imént is kétszer idézett központi nyilvántartásra, amely Szinán után Mehmed, majd Ferhád béget tünteti fel Péccsett. Ugyanakkor egy 1571. októberi defter-részlet arról beszél,

²⁰⁶ Kraft 284, 549. felvétel.

²⁰⁷ Albán földön viszont nyilvánvalóan jobban számon tartották a nemesi családok késői leszármazottait; ennek beszédes példája, hogy 1924-ben a belügyminiszteri kinevezést egy Mustafa Aranitas nevű valaki kapta: Ekrem Bey Vlora: *Lebenserinnerungen. Band II (1912 bis 1925)*. (Südosteuropäische Arbeiten, 67.) München, 1973, 184.

²⁰⁸ Kepeci 218, pp. 8, 38, 70.

²⁰⁹ Köhbach szerint utóbbi lett volna simontornyai bég 1565-ig (Köhbach, M.: *Die Eroberung von Fülelek...* i. m. 263), de ezt el kell vetnünk, mert egy újabban előkerült adat szerint ő 1563. szeptember 18-ig szekbánbasiként szolgált: Kepeci 218, p. 15.

²¹⁰ Kepeci 218, p. 145. – Évekkel ezelőtt sajnós téves dátumot (január 3-át) adtam meg Markus Köhbach barátomnak, aki azt be is építette Hamza bégről készített nagyívú életrajzába: Köhbach, M.: *Die Eroberung von Fülelek...* i. m. 48-59/48. jegyzet; a vonatkozó rész: 53.

²¹¹ A pillanatnyilag ismert utolsó vele kapcsolatban lévő parancs dátuma: 1566. június 21. (5 *numarali*. No. 1980). Ebben arra tértek ki, hogy szükség esetén szerdári rangban segédkezzék Arslán pasának a konkrétan meg nem jelölt várostromban. 8 nappal korábban viszont Hamza megrovást kapott, mert többszöri felhívás (az egyik ilyen: *uo.*, No. 1178) ellenére sem nyújtott semmiféle információt az ellenség terveiről és gyülekező helyeiről (*uo.*, 1878). Az ezt megelőző hetekben viszont egyre-másra mentek az utasítások neki és környékbeli kollégáinak azt kérve, hogy építsenek hidat a Dráván, ha – a folyó áradása miatt – nem is az eredetileg tervezett helyen (*uo.* No. 1701, 1797, 1802, 1845, 1846, 1848 stb.).

²¹² Köhbach, M.: *Die Eroberung von Fülelek...* i. m. i. h. Csak 1567 júniusából ismeri újabb, boszniai posztját.

²¹³ Maliye defteri 563, p. 49.

²¹⁴ *Uo.* p. 55. További, végig magyar területen zajló életútjára l. Kunt, M.: *The Sultan's Servants*. i. m. 152–153.

²¹⁵ Kepeci 220, p. 173.

hogy egy Naszúh nevű bég Pécs vezetőjeként halt meg. Minthogy a vonatkozó előterjesztést, amelyben egyébként a nevezett unokaöccse érdekében emeltek szót, a klisszai bég diktálta,²¹⁶ a sajnálatos esemény bizonyosan korábban következett be. Kérdés, hogy mennyivel. Az általános gyakorlat szerint túl hosszasan nem szoktak elhalt vezetőkre hivatkozni, kivétel azonban adódhatott e szabály alól. Persze azt sem zárhatjuk ki, hogy téves a székhely megjelölése, hisz Naszúhhal sehol másutt nem találkozunk. Ebből a megfontolásból végül nem vettem őt fel az alább található listára.

Vitathatatlan hitelességű az addig Nógrádon dolgozó Mehmed bég Pécsre kerülése. 1567. november 24-én kelt és 294 042 akcséra jogosított a kinevezési parancs.²¹⁷ Mint fentebb kitértem rá, 1570-ben ő végezte a szandzsák összeírását, s a javadalmak osztásakor bizony kicsit családtagjai és hű emberei felé hajlott a keze, amiért – a budai beglerbégen keresztül – elég határozottan megrótták.²¹⁸ Ugyanakkor egyik defterkészítő munkatársának, Musztafának azért bocsátották meg, hogy nem jelent meg a gyülekezőhelyen, mert jól végezte a másik megbízatást.²¹⁹

Egy magyar szempontból szomorú és a végek védelmét lényegesen befolyásoló eseménynél is jelen volt Mehmed bég, nevezetesen az Ali, szigetvári mírliva által vezetett Thúry György ellen irányuló leszámolási akciónál, amelyben a nagy törökverő életét veszítette.²²⁰

Szintén a vilajeten belülről, ezúttal Szekszárdról tették arrébb Ferhád béget, 1571. június 26-án. Kezdetben 241 536, később 280 000 akcsés éves fizetsége volt. A szűkszavú bejegyzésekből az is kiderül, hogy neki is volt egy olyan birtokrésze, amelyet csiftlikként mondhatott magáénak.²²¹ Egy ideig összekeverték ugyan Klissza élén álló névrokonával, de aztán még Isztambulban rájöttek a tévedésre.²²² Ezt csak azért említem meg, hogy lássuk: még a korabelieknek sem volt mindig egyszerű eligazodni a sok azonos nevű személy között. Mit szóljon akkor a késői utókor?

Feladatai teljesítése közben érte a halál, valamikor 1573. december 2-a előtt.²²³ A törvény értelmében emberei közül ilyenkor hatnak teljesíteni illetlőtímár-birtokra vonatkozó igényét.²²⁴ Ferhád főétekgóója (csasnegírbasija), Hurrem is élni akart a lehetőséggel, s elvben kapott is egy 4000 akcsés javadalmat. Csakhogy éppen nem akadt üresedés, így várnia kellett. Várt is türelmesen. Végül elunta a dolgot, s elment

²¹⁶ Mühimme defteri 15, p. 146, No. 125.

²¹⁷ Maliye defteri 563, p. 49.

²¹⁸ *12 numaralı*. I. 346–347, No. 548.

²¹⁹ Mühimme defteri 15, p. 2, No. 10. Dátum: 1571. június 9.

²²⁰ Ennek részleteiről bővebben szóltam: Dávid Géza: Szigetvár 16. századi bégjei. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993, 161–162.

²²¹ Maliye defteri 563, p. 49.

²²² Mühimme defteri 15, p. 233, No. 1962, p. 266, No. 2238.

²²³ Kepeci 77, f. 63v.

²²⁴ A II. Szelim korából való kánunnáme így rendelkezik erről: „A szandzsákbégek elhalálozásakor a szolgáltnak adandó tímár[ok] törvénye: kethüdájának 6000, főkapuórzójének 5000, vojvodájának 5000, főétekgóójának 4000, istállómesterének 4000, zsoldosai parancsnokának 4000.” L. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2832, f. 4v. Kiadta: Douglas A. Howard: Ottoman Administration and the Timar System: süret-i kánunnáme-i `osmâni berây-ı tímâr dâden. *Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları in memoriam Abdülbaki Gölpınarlı hatıra sayısı* 20 (1996), 74, 97.

egész a fővárosig, ahol 1581. július 5-én megújította a parancsot.²²⁵ Nem tudjuk, most volt-e fogantatja az intézkedésnek. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy miből tartotta fenn Hurrem közel 8 éven át magát, s miből finanszírozta a távoli utat. Némi spórolt pénze kellett legyen, s közben bizonyára önkénteskedett²²⁶ (no meg önkényeskedett, ha fogytán volt a tejbe aprítani való).

Az új béget Ferruhnak hívták, s Szécsényből,²²⁷ első alkormányzói posztjáról²²⁸ jött Pécsre a fent megadott dátumtól (azaz 1573. december 2-től) számítva.²²⁹ Hászai ekkor 240 000 akcséra rúgtak, de pár hónappal később 20 000 akcse emelésre találták méltónak.²³⁰ Nem sokáig élvezhette azonban a többletfizetést, mert még 1574. június 29-e előtt elhunyt.²³¹ Röviddel halála után zámet-birtokos fia, Rüsztém, kethüdája, Malkocs és testvérének két fia ért el éves bevételének növelése terén sikert Isztambulban,²³² majd pár napra rá hat embere jutott tímárhoz.²³³

Az utód ezúttal nagyobb távolság megtételére kényszerült, hisz a Dukagini szandzsák, amelynek központja Ipek (Pec) lehetett,²³⁴ Albániában feküdt. A ritkább Ísza nevet viselte, járandóságai pedig 219 000 akcséra rúgtak. Ezzel az összeggel kapta meg Pécsset, de aztán a szultán jóindulatából 31 000 többlettel gazdálkodhatott (tehát ezúttal nem emelésről, azaz terakkiról van szó).²³⁵ Egy 1577. november 3–11. közti javadalom-növelést jóváhagyó rendeletben még öt jelölik meg pécsi mírlivaként.²³⁶ Ezt azért kell idéznünk, mert az ő nyomába lépő Musztafa bég valahogy lemaradt a központi nyilvántartásból, s csak egy 1579. január 24-én datált iratban tértek ki rá.²³⁷ Feltehető tehát, hogy valamikor a két időpont között került a minket érdeklő pozícióba.

Legközelebb a búcsúzó Musztafával találkozunk s a helyére elvben 1579. szeptember 27-én ide induló Mahmúddal,²³⁸ aki addig Zadzsisnában fungált.²³⁹ 304 064

²²⁵ Mühimme defteri 45, p. 2, No. 8.

²²⁶ E témakörben I. Fodor Pál: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények* 109/2 (1996), 55–81.

²²⁷ Még itt tevékenykedett, amikor 14 000 akcsés tímárral bíró fiát, Haszánt a budai pasa zámetre javasolta. Mire a csupán 3000 akcsés emelést előíró rendelet 1574. január 16-án megszületett, már Pécs élén állt: Mühimme defteri 25, p. 33, No. 340.

²²⁸ Maliye defteri 563, p. 54. – Azt megelőzőleg budai kapudán volt. Nem tartom kizártnak, hogy azonos a Ferruh vojvodával, aki korábban szerepelt már történetünkben.

²²⁹ Mühimme defteri 25, p. 6, No. 41 és Maliye defteri 563, p. 49.

²³⁰ Mühimme defteri 25, p. 127, No. 1388. Kelet: 1574. május 3.

²³¹ Uo., p. 184, No. 1825.

²³² Uo., p. 201, No. 1950.

²³³ Uo., p. 208, no. 2003.

²³⁴ L. Andreas Birken: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, 13.) Wiesbaden, 1976, 54.

²³⁵ Kepeci 262, p. 25.

²³⁶ Maliye defteri 15567, p. 190. – Ezzel az adattal szépen egybecseng Kapra Ferenc kanizsai főkapitány 1577. május 14-i jelentése, melyben ő is Íszát említi ebben a rangban: *Pécs ezer éve. Szemlények és források a város történetéből (1009–1962)*. *Történelmi olvasókönyv*. Főszerk. Márfi Attila. Pécs, 1996, 78, No. 39 (Vass Előd gyűjtése).

²³⁷ Mühimme defteri 37, p. 14, No. 159.

²³⁸ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Flügel 1387, p. 117.

²³⁹ Sajnos ennek a livának a nyilvántartásában (Kepeci 262, p. 267) ő nem szerepel, így eggyel korábbi funkcióját nem ismerjük, s így nem dönthető el, hogy azonos-e fent tárgyalt névrokonainak valamelyikével.

akcsés évi „fizetéséből” csak 280 000 akcsét sikerült összekalapálni neki, jóllehet még Siklóst is visszaszereztek számára a szigetvári bégtől.²⁴⁰ Távozta után egyszer még felbukkan neve egy előterjesztése kapcsán.²⁴¹

Amennyiben jól olvasom el az aprócska betűket, igen messzi vidékről, a Rakka alá tartozó Kabúri/Habúri szandzsákból²⁴² dobták át magyar földre Gazanfer béget²⁴³ 1581 októberében. Ekkor 200 000 akcse körüli éves javadalmazása volt, ami a berát megszerzéséig 240 000 (?) akcséra nőtt.²⁴⁴ Természetesen ő is közreműködött abban, hogy többek tímárhoz vagy javadalom-emeléshez jussanak.²⁴⁵

Gazanfer után megint egy Mahmúd bég következett, méghozzá 1582. március 30-tól, aki viszonylag alacsony, 237 700 akcsés fizetése alapján még pályája kezdetén tartott. Addig Jenőn élvezte a szultán jóindulatát, eleinte évi 220.000 akcséért. De nemcsak alkalmasságát bizonyította, hanem – a temesvári beglerbég levele szerint – az alattvalók körében is népszerű volt, ezért még Jenőn adtak neki 10 000 akcse fizetés-kiegészítést. Kiválóságával annyira kitűnt, hogy a Pécssett jelentkező 7700 akcsés különbözetet is meghagyták neki.²⁴⁶ Gazanfer pedig Jenőre került,²⁴⁷ s most már onnan küldözgette felterjesztéseit.²⁴⁸

Mintegy két évvel ezután az udvarban azt sakkozták ki, hogy 1584. július 6-ától újra Gazanfer legyen a pécsi főember. S bár nem sokkal ezután jól vitézkedett Horvát Péterrel, Janik, azaz Győr várának „kapudánjával” szemben,²⁴⁹ amiért 20 000 plusz bevételre érdemesült, ezt a befagyasztódni látszó 237 700 akcséból – legalábbis az év végéig – nem lehetett fedezni.²⁵⁰

1585. január 26-án cserélődött ismét a pécsi bég: a változatosság kedvéért egy Mahmúd nevű férfiú nyerte el a szultáni kegyet. Nem kétséges, hogy egyik korábbi névrokonával sem lehet azonos, ugyanis dolgunk megkönnyítésére ezúttal kicsit bővebbet árultak el múltjáról. Eszerint korábban 340 000 akcse száljánával (azaz éves készpénzfizetéssel) egyike volt az egyiptomi emíreknek, majd pedig Zvornikban ténykedett. Bizony elég nagy, 100 000 akcsét meghaladó hiányai voltak, s még a behaj-

²⁴⁰ E város és náhije vitatott hovatartozásáról l. Dávid G.: *Szigetvár 16. századi bégjei...* i. m. 162–163, 180/29. jegyzet.

²⁴¹ Mühimme defteri 45, p. 369, No. 4474. Dátum: 1581. november 23.

²⁴² Vö. Birken, L. A.: *Die Provinzen...* i. m. 202.

²⁴³ A központi kimutatásban a Kabúrra vonatkozó adatok sajnos később kezdődnek (Kepeci 262, p. 111), így az ellenőrzés lehetősége elesik.

²⁴⁴ Kepeci 262, p. 25.

²⁴⁵ Mühimme defteri 45, p. 19, No. 219; Maliye defteri 15567, pp. 89, 332; Kepeci 241, pp. 5, 106, 112 – utóbbi három már áthelyezése utáni dátummal.

²⁴⁶ Maliye defteri 15283, p. 131.

²⁴⁷ Kepeci 262, p. 31.

²⁴⁸ Kepeci 241, p. 112, Kepeci 244, p. 27. – A dolog mulatságos oldala, hogy véletlenül a Moldovai szandzsáknál jegyezték fel, hogy „a korábbi pécsi bégnek, Gazanfer bégnek ... Janova adatott”: Kepeci 262, p. 31.

²⁴⁹ A helység nevét itt úgy írták le, hogy akár Janovának, azaz Jenőnek is olvasható lenne. Más, egyazon eset kapcsán készült bejegyzésekből viszont egyértelmű, hogy Janikról van szó: Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek. 1543–1635.* I. Budapest, 1886, 353, 357. (Az eredetivel is egybevettem, ahol a történetek részletesebben vannak előadva, mint Velicsnél; a pécsi érintettet például éppen Gazanfer bég terjesztette fel tímárra.)

²⁵⁰ Kepeci 325, pp. 610–611.

tással is bajmóldnia kellett. Mégis belenyugodott sorsa illetően alakulásába, abban reménykedve, hogy majdcsak kisajtolja valahogy a teljes összeget.²⁵¹

Forrásaink most rövid időre cserbenhagynak, minthogy csak az utód megjelenésekor informálnak minket arról, hogy addig Pijále bég képviselte Pécssett az uralkodót.²⁵² Így egyelőre az is csak óvatosan kockáztatható meg, hogy azonos azzal a Pijáléval, aki korábban szerémi, csanádi és gyulai bég volt.²⁵³ Utána szem elől vész.

Az új vezető, Ömer bég Zvornikot cserélte fel a dunántúli liva-székhellyel, 1586. szeptember 26-án.²⁵⁴

Még három hónap sem telt el, s december 23-án már a volt simontornyai béget találjuk az ő helyén, akinek nevét sajnos elfelejtették beírni. Egybevetve azonban a nyilvántartás Simontornyát illető szakaszaival, az derül ki, hogy csere zajlott a két tisztségviselő között, Ahmed jött Pécsre, Ömer pedig egy kicsit északabbra ment.²⁵⁵

Ő látszólag valamivel jobban megmelegedhetett, hiszen csak 1588. augusztus 1-jén váltották le. Nem kizárt azonban, hogy kényszerintézkedés történt, még hozzá azért, mert Ahmedet valamikor 1587. szeptembere előtt elcsípték, midőn Sehszüvár bég, valamint a koppányi és a mohácsi (= szekcsői) bég társaságában a királyi Magyarországon területén kalandozott. Nevét nem tüntették ugyan fel, de – ha a fenti azonosítás helyes –, csak róla lehet szó.²⁵⁶ Szabadulására nézve nincsenek adataim, ám úgy tűnik, 1588. október 19-én, azaz leváltása után jó két hónappal még fogságban volt, s nem szabadult 1589. március 20-ig sem.²⁵⁷

Így vált szükségessé, bár erre az indoklási szakaszban nem tértek ki, hogy az addig a Szerémi szandzsákbán ziámetet élvező, ugyanakkor a Zvorniki liva alajbégi tisztjét betöltő Kurd bég kapjon Pécsre kinevezést. Mint kezdő mírliva, csak 200 000 akcse

²⁵¹ Ruznamçe 78, pécsi rész, pp. 5–6. – Gazanfer pedig 1586. december 6-án az albániai Elbaszanba került, ahol éppen elcsapták az alkormányzót, Kászim béget: Kepeci 262, p. 6.

²⁵² Kepeci 262, p. 25.

²⁵³ Uo., 29, 33; Dávid Géza: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 94/1–2 (1994), 120.

²⁵⁴ Kepeci 262, p. 25.

²⁵⁵ Vö. Dávid G.: *A Simontornyai szandzsák...* i. m. 30.

²⁵⁶ *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. i. m. 401–402, No. 358; 413, No. 367; 457–458, No. 398 (ezen 1589. februári datálású levélben másfél évvel korábbra, azaz 1587 nyarára teszik az esetet). – Egy kortárs török krónika viszont úgy adja hírül, hogy 1587 februárjában–márciusában történt az eset, s Emír Mahmúd névre hallgatott a pécsi bég, aki ebben a verzióban is ugyanazokkal vett részt az akcióban: İyâni Ca`fer Çelebi: *Tevârih-i cedîd-i vilâyet-i Üngürus*. Haz. Mehmet Kudret Kirişcioğlu (kézirat). İstanbul, 1987, 5. – Takács Sándor állomáshely nélkül két rabba lett béget nevesít 1587-ből, Haszánt és Mahmúdot: A török és a magyar raboskodás. *Rajzok a török világból*. I. Budapest, 1915, 275. – További ellenőrzési lehetőségem pillanatnyilag nem lévén, a kérdést nyitva kell hagynom.

²⁵⁷ Jedlicska Pál: *Adatok erdödi báró Pálffy Miklós a györi hősnek életrajza és korához. 1552–1600*. Eger, 1897. 342, No. 542, 359, No. 578. Bár regeszája alapján az első levél, amelyet Ernő főherceg írt Rudolf királyhoz, főleg az ugyanakkor rabul ejtett koppányi bég sarcával foglalkozik, a bevezető mondatban a pécsi bég váltságdíját is érintik. Szakály Ferenc szerint ebben az iratban feltehetőleg nem az 1587-ben, hanem az 1583-ban elfogott Ali koppányi alkormányzótól még beszédendő összeget vették számba. Szakály Ferenc: Ali koppányi bég sarca. (Adalékok a hódoltság magyar kereskedelem problematikájához.) *Folia Historica* 2 (1973), 47, 53/34. jegyzet. Megítélésem szerint sem dönthető el a probléma egyértelműen, de az, hogy 1589 márciusában is párhuzamosan fut a pécsi és a koppányi bég ügye, inkább azt sugallja, hogy nem Aliról beszéltek korábban sem.

járt volna neki, de vele sem kicsinyeskedtek; kiutalták számára az eddigre 220 000 akcséra olvadt összesített hászokat.²⁵⁸

Bizonyos adatok arra utalnak, hogy Kurd után²⁵⁹ egy ideig ismét Ömer²⁶⁰ látta el a szandzsák irányítását 1589-ben.²⁶¹

Sajnos a következő egyértelmű, 1589. november 22-i cseréről megemlékező iratban elfelejtették megmondani, hogy is hívták azt a béget, akiről Ferhád budai pasa ekként panaszkodott: igyekezete hiányában elszaporodtak a gonosztevők (hajdud), majd pedig ezen ürüggyel két, értelemszerűen ártatlan adófizető fejét levágatta, két asszonyt pedig vojvodáival megöletett, s vége-hossza nincs hasonló cselekedeteinek. Ezért elcsapták, s a korábbi rúhai (urfai) béget, Halílt tartották alkalmasnak a pozíció betöltésére.²⁶² Nem tudom, hol értesült Halíl az örömhírről, szinte biztos, hogy nem a távoli anatóliai városban. Erre abból következtetek, hogy három héttel a fenti dátum után (azaz december 12-én) már az ő előterjesztésére léptek egy javadalmazási ügyben.²⁶³

Mindazonáltal Halíra pünkösdi királyság várt, hiszen december 15-én már arról olvasunk, hogy a pozsegai mírliva, Ferhád bég nyerte el Pécsset.²⁶⁴ Valamiért ez a döntés sem hozott tartósabb eredményt. Talán Ferhádnak nem akarózott Pozsegától megválni, s ő érte el, hogy 1590. január 14-én rakják vissza oda. Ekkor a pillanatnyi nógrádi előljárót, Júszuf béget irányították Pécsre.²⁶⁵ Róla emlékeznek meg az év júliusában és szeptemberében.²⁶⁶

Csak utalás szintjén ismerem Mehmed béget 1590. október 30-a és november 8-a közöttől.²⁶⁷

1591. május 18-át szerencsés napnak tekinthette a volt szolnoki mírliva Báli bég (helyesen pasa – l. fentebb) fia Mahmúd, hisz korábban sikertelenül nevezték ki őt Aladzsa Hiszárba; most viszont bevonulhatott Pécsre. Némi szépséghibaként könyvelhette el, hogy 400 000 akcse helyett őt is csak 237 700 akcsés hászok várták.²⁶⁸ Azért, persze, maga is aktívan javasolta a vele együttműködőket tímár-birtokra vagy javadalomemelésre.²⁶⁹

Ali bég neve sem fordul elő másként, mint a betérjesztései nyomán született parancsokban 1593 szeptembere – 1594 augusztusa–szeptembere táján.²⁷⁰ Nehezebb eldönteni, hogy Ömer bég újbóli feltűnése 1594 áprilisa–májusa és júliusa–augusztusa között²⁷¹ mit takar: jóval korábbi leveleire való reagálást vagy átmeneti visszatérést Ali után.

²⁵⁸ Ruznamçe 107, pécsi rész, pp. 14–15.

²⁵⁹ 1589. október 24-én már a „korábbi pécsi bég” formula áll neve mellett: Kepeci 252, p. 114.

²⁶⁰ 1588 decemberében még a fővárosban tartózkodott, talán ekkor sikerült újra kikaparni a gesztenyét a maga számára: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. i. m. 451, No. 392.

²⁶¹ A javaslataira való 1589. novemberi – decemberi utalásokra l. Kepeci 252, pp. 134, 139, 154.

²⁶² Kepeci 252, p. 145.

²⁶³ Uo. p. 165.

²⁶⁴ Uo. p. 166. – Halílnak sem volt bánatra oka; Ferhád nyomába léphetett.

²⁶⁵ Uo., p. 191.

²⁶⁶ Kepeci 336, p. 350; Maliye defteri 15567, p. 332.

²⁶⁷ Maliye defteri 15567, p. 456.

²⁶⁸ Ruznamçe 143, pécsi rész, p. 26.

²⁶⁹ Maliye defteri 15957, p. 570; Ruznamçe 148, Gyula stb. rész, p. 10.

²⁷⁰ Maliye defteri 15567, p. 329; Kepeci 344, p. 202.

²⁷¹ Maliye defteri 15567, p. 303, 329.

Ezen a ponton kell kitérnünk egy fontos – bár csak átmeneti – változtatásra, amelyre a Szigetvári beglerbégség létrehozása nyomán került sor. Mint másutt kimutattam, ez a Tirjáki Haszán pasa számára kreált kormányzóság 1594. június végén már létezett.²⁷² Elsőként a Pozsegai livát csatolták hozzá, amely addig a Boszniai pasalik része volt. Valamivel később Buda is vesztett területéből, minthogy Pécsét elvették tőle. Ennek tényéről egy igen bonyolult birtokügyletből értesülünk először. Az történt, hogy egy 1595. június 15-én a keresztények fogságába eső zámet-birtokosnak a pécsi náhijében lévő megüresedett javait az akkori székesfehérvári bég, Mehmed, aki a végeken lévő birtokok osztására átmeneti felhatalmazást (!) kapott, valaki másra ruházta, mivelhogy Pécs az idő tájt a Budai vilajethez sorolt. Három hónappal később azonban Szigetvár alá került a Pécsi liva, s ekkor annak beglerbége, Haszán egy harmadik személynek utalta ki a kérdéses települések bevételeit. A vitára az szolgáltatott okot, hogy ezen utóbbi javadalmazott a dátum meghamisításával igyekezett saját helyzetét erősíteni, ám végül kiderült a dolog, s a birtoktest visszazállt jogos haszonélvezőjére.²⁷³ 1595. augusztus 1-jén pedig egy olyan parancsot rögzítettek, amelyből az derül ki, hogy Haszán pasa kinevezésekor a Pécsi, a Koppányi és a Mohácsi szandzsákot szakították ki a Budai vilajetből, de hiába ment az ügyben több alkalommal csaus Budára, csak a mohácsi deftereket adták át neki. A szóban forgó iratban azt rendelték el, hogy a többi összeírást is késedelem nélkül szolgáltatassák át, az érintett livák bégjeit pedig tájékoztassák arról, hogy ki alá tartoznak.²⁷⁴

A Szigetvári beglerbégség megszűnésének dátumát csak hozzávetőlegesen ismerjük, de 1596 végénél – 1597 elejénél tovább nemigen állt fenn, azaz Pécs sem sorolható ezt követően alája.

Ezen intermezzo után újra a bégekre térve, meg kell valljam, hogy következő értesülésem nem levéltári forrásból származik, hanem egy történetírótól. Az utóbbi években sokak által idézett, de máig ki nem adott Abdulkádír Efendi²⁷⁵ az 1596 legvégi események taglalásakor, a következő évre vonatkozó előkészületekkel összefüggésben ejti el azt a megjegyzést, hogy „Szigetvár bégjének, Haszán pasának és Pécs bégjének, Deli Fáik bégnek azt rótták ki, hogy Budára élelmet [vigyenek]”.²⁷⁶ A váltás Ömer és Fáik között időben elképzelhető, de amíg levéltári anyag nem erősíti meg, csak kis kérdőjel mellétételével fogadható el. Nem teljesen problémamentes az a defter-részlet sem, amelyik arról tanúskodik, hogy a volt pécsi bég, Mehmed 1597. szeptember 8-tól Szekszárdon folytathatta pályáját.²⁷⁷ Elképzelhető ugyanis, hogy az 1590 körül elénk került Mehmedről szóltak imígyen. Mégis valószínűbb, hogy 7 év múltával már nem rá, hanem egy újabb névrokonára tértek ki, amit az is erősít, hogy ez a név vezette a korabeli gyakorisági statisztikát.²⁷⁸

²⁷² Dávid G.: *Szigetvár 16. századi bégjei...* i. m. 172.

²⁷³ Kepeci 344, pp. 362–363.

²⁷⁴ Mühimme defteri 73, p. 412, No. 905.

²⁷⁵ A személyét bemutató tanulmányt l. Markus Köhbach: Der osmanische Historiker topçular kâtibi ` Abdül 'Qâdir Efendi. Leben und Werk. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* II (1981), 75–96.

²⁷⁶ Österreichische Nationalbibliothek, Türkische Handschriften, Mxt. 130 (Flügel 1053), f. 86v.

²⁷⁷ Kepeci 254, p. 11. – A kinevezésre azért került sor, mert az előd harcban elesett. Pár hónappal később Karaszi élére tették: uo. p. 52.

²⁷⁸ Állítólag működött még egy Mehmed, ráadásul pasa városunkban, valamikor 1591/1592 után, nem

Pécsre azonban csak november 15-én küldtek új béget; nem is akarít, hanem a nem sokkal előbb megsebesült, sőt egyes értesülések szerint fogságba esett²⁷⁹ korábbi pápai beglerbéget,²⁸⁰ Szemender pasát.²⁸¹ A Batthyány-család levéltárában őrzött, sajnos nem elég pontosan keltezett egyik dokumentum szerint 1598-ban már Székesfehérváron szolgált,²⁸² majd Buda védelme során halt meg ez év októberének elején.²⁸³

Röviden érdemes kitérni arra, hogy a jeles történetíró, Pecsevi úgy tudta, hogy a győri beglerbég ellátmányát „arpalik” formájában éppen a Pécsi szandzsák biztosította, s hogy a neki járó terményt szekereken szállították a vilájet központjába.²⁸⁴ Ezt az értesülését megerősíti az a bejegyzés, miszerint a Koppányi szandzsákokat 1598. március 13-án azzal a feltétellel kapta meg Mehmed kethüda, udvari müteferrika, hogy a koppányi és a pécsi élelmiszert Győr várába juttatja.²⁸⁵ (Más kérdés, hogy a gyakorlatban nem nagyon igazolhatta képességeit,²⁸⁶ hisz – mint ismeretes – 16 nappal ezután e fontos erősség már nem volt oszmán kézen.)

Az eddig átvizsgált, különböző típusú levéltári és kisebb részben elbeszélő források ezen a ponton cserbenhagynak, ezért nem tudom megmondani, ki volt – ha e zűrzavaros időszakban egyáltalán küldtek még valakit – a 16. század utolsó pécsi bégje.

E hosszadalmas fejtegetések után táblázatba sűrítve is érdemes áttekinteni a mohácsi-pécsi bégek sorát:

A mohács–pécsi bégek (1542–1598)

A bég neve	Szolgálatba lépésének			Honnan jött (vilájet)	Hászainak Összege (akcse)
	kezdet	vége	tartama		
Kászim	1542. II. ?	1547.XII.?	60?	B	?
Dervis	1547. XII.?	1557. I. 5.	120	B	441 190

szandzsákbégeként, hanem muháfiz (azaz „védő”) beosztásban, azt követően, hogy letették a boszniai beglerbégiségről. A meglehetősen megbízhatatlan és forrásait titokban tartó kompiláció szerzője szerint az illető, aki Szinán pasa sógora lett volna, Győr 1598-as ostroma során halt meg: Süreyya, M.: *Sicill-i Osmáni*. i. m. 3. 1029–1030. E személlyel egyelőre nem számolok.

²⁷⁹ *Selâniki Mustafa Efendi Tarihi Selâniki*. II (1003–1008/1595–1600). Haz. Mehmet İpşirli. (Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3371). İstanbul, 1989, 705.

²⁸⁰ E rövid életű vilájetről l. Dávid G.: *A Dél-Dunántúl közigazgatása*. i. m. 57. – Pápáról írt levelét l. *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete, 1597–1997*. A bevezető tanulmányt írta, stb. Pálffy Géza. Szerk. Hermann István. Pápa, 1997. 114, No. 18.

²⁸¹ Kepeci 254, p. 26. – A név ritkasága miatt valószínű, hogy az először Simontornyára, majd onnan Szendrőbe tett, s ekkor már 435 299 akcsét kapó egykori udvari csauossal azonos: Maliye defteri 15567, p. 73 (vö. Dávid G.: *A Simontornyai szandzsák...* i. m. 30 és 122. jegyzet, téves oldalszámmal).

²⁸² *A pápai vár...* i. m. 26 és 69. jegyzet.

²⁸³ Mehmed bin Mehmed: *Nuhbet üt-tevárîh vel-ahbâr*. İstanbul, 1276/1860, 197.

²⁸⁴ *Török történetírók*. III. Ford. Karácson Imre. Budapest, 1916, 142.

²⁸⁵ Kepeci 254, p. 46.

²⁸⁶ Mindazonáltal 4 nappal Mehmed hivatalba lépése után fiai közül kettő kapott megtisztelő rangot: Pír Mehmed apjához hasonlóan müteferrika lett, testvére, Ali pedig portai csau, méghozzá azért, mert mindketten Győrbe vittek élelmet, Ali kifejezetten Pécsről: uo. p. 46.

A bég neve	Szolgálatba lépésének			Honnan jött (vilájet)	Hászainak Összege (akcse)
	kezdete	vége	tartama		
Kászim	1557. I. 5.	1557. VIII. 19.	8	T	801 879
Arszlán	1557. VIII. 19.	1559. nyara	24?	T	?
Mehmed	1559. nyara	1561. I. 20.	18?	B/R	?
Kászim	1561. I. 20.	1561. III. 31.	3	T	500 000
Mahmúd	1561. III. 31.	1561. VIII.	7	B	?
Veli	1561. VIII.	1563. VIII.	25?	?	?
Malkocs	1563. VIII.	1564. IV. 15.	9?	?	?
Hamza	1564. IV. 15.	1566. X. 27.?	31?	T	?
Szinán	1566. X. 27.	1567. XI. 24.	14	B	275 000
Mehmed	1567. XI. 24.	1571. VI. 26.	44	B	294 042
Ferhád	1571. VI. 26.	1573. XI.?	30?	B	280 000
Ferruh	1573. XII. 2.	1574. VI.?	7?	B	260 000
Ísza	1574. VI. 29.	?	?	R	260 000
Musztafa	1579. I. előtt	1579. IX. 27.	?	?	?
Mahmúd	1579. IX. 27.	1581. X.	26	R	304 064
Gazanfer	1581. X.	1582. III. 30.	6	Ar	240 000
Mahmúd	1582. III. 30.	1584. VII. 6.	29	T	237 700
Gazan-fer	1584. VII. 6.	1585. I. 26.	7	T	260 000
Mahmúd	1585. I. 26.	?	?	R	340 000
Pijále	?	1586. IX. 26.	?	?	?
Ömer	1586. IX. 26.	1586. XII. 23	3	B/R	?
Ahmed	1586. XII. 23.	1588. VIII. 1.	20	B	?
Kurd	1588. VIII. 1.	?	?	B	220 000
Ömer	1589	1589	?	?	?
Halíl	1589. XI. 22.	1589. XII. 15.	1	An	?
Ferhád	1589. XII. 15.	1590. I. 14.	1	B	?
Júszuf	1590. I. 14.	1590. X.?	10?	B	?
Mehmed	1590. X.?	?	?	?	?
Mahmúd	1591. V. 18.	?	?	B	400 000
Ali	1593?	?	?	?	?
Ömer	1594?	?	?	?	?
Deli Fáik ?	1596 vége	?	?	?	?
Mehmed	?	1597. IX. 8.	?	?	?
Szemender	1597. XI. 15.	1598	?	P	?

Rövidítések:

An = Anatólia

Ar = Arab területek

B = Buda

P = Pápa

R = Rumélia

T = Temesvár

Egyértelműen kiviláglik, hogy a szandzsák az első négy mírliva alatt élte oszmán szempontból nézett fénykorát. Kászim, Dervis és Arszlán bég a kor legfontosabb személyiségei voltak, akár egyéni képességeik, akár családi háttérük okán. Kellő időt és igen magas ellátmányt kaptak ahhoz, hogy kiépítsék a hatalmi struktúrákat. Kászim második visszatéréseivel zárul ez a közel 20 éves szakasz, amelynek során egy ponton majdnem tartományi rangra emelkedett a Balatontól délre eső régió. Bár Hamza bég kinevezése még a korábbi vonulatba illeszkedett, a ketté oszló szandzsák lassan vesztetni kezdett presztízséből. A helyben kiosztható szandzsákbégi hászok összege elég alacsony szinten fagyott be, ami a már befutott vezetők számára nem volt különösebben vonzó. Ettől még tettek ide néhány olyan tisztségviselőt, akiknek 300 000–400 000 akce járt volna, de – szemben az 1550-es esztendővel – nem fáradoztak azon, hogy hiányzó javadalmaikat máshonnan pótolják.

A feltérképezett 57 év során, azaz 1542 és 1598 között 36 szandzsákbéget sikerült azonosítani. A poszt megnevezésében tapasztalható bizonytalanságok, illetve egyes láncszemek hiánya miatt ez a szám később egy-két fővel bővíthet vagy szűkülhet, de lényegesen nem. Ezért már most hozzávetőlegesen megállapítható a pécsi alkormányzók átlagos szolgálati ideje. Az eredmény a következő: annak dacára, hogy volt, aki 10 évet töltött a Mecsek-alji városban, egy főre elosztva nem jut több 19 hónapnál, azaz mintegy másfél évnél. Az eddig megvizsgált négy liva²⁸⁷ közül – noha a szigetvárihoz nagyon közel áll – ez a legalacsonyabb érték, de lényegét tekintve egybecseng a korábban tapasztaltakkal, azzal, hogy a 16. századi Oszmán Birodalomban gyakran cserélgették a közigazgatás felső szintű irányítóit.

A dologban azért nehéz logikát találni, mert eközben jóformán nem történik más, mint hogy nagyjából-egészében egyazon régióon belül tologatják ide-oda a hatalmasságokat. Esetünkben tizennégy fő a Budai vilajeten belül mozdult arrébb, hatan jöttek a Temesvári pasaságból, egy valaki pedig a Pápaiból – azaz huszonegyen magyar földről – és hárman a Rumélaiból. Csupán egy személy érkezett Anatóliából és egy arab területekről, ami elenyésző arány. (Bár kilenc fő megelőző beosztását nem ismerjük, a szóródás esetükben is hasonló lehetett.)

Az is figyelemre méltó, hogy közvetlenül a fővárosból senkit nem neveztek ki Pécsre, illetve, hogy az egy Kurd kivételével, aki alajbégi posztról verekedte föl magát, mindegyikük rendelkezett korábbi alkormányzói tapasztalatokkal. Sőt, s ez egyedi sajátosság, ketten a mírmírání funkcióból fakadó többletelőnyök megismerése után éppen hogy alacsonyabb sorba kényszerültek, Kászim kétszer is. Ez azonban nem ártott a szandzsák tekintélyének, sőt inkább emelte azt, hiszen az érintett pasák nem kifejezetten büntetésből léptek lejjebb a ranglétrán.²⁸⁸

Mint dolgozatomban elején már kitértem rá, a mohácsi mírlivák felségterülete kezdetben igen nagy volt: keleten a Duna, délen a Dráva, északon a Balaton vonala (kivéve a mezőföldi régiót, ahova mélyebben benyúltak más közigazgatási képletek) határolta, míg nyugaton természetszerűleg nyitott maradt, további bővülés reményében. A térség

²⁸⁷ Dávid G.: *A Simontornyai szandzsák...* i. m. 30; Uő. *A magyarországi török archontológiai kutatások...* i. m. 125; Uő.: *Szigetvár 16. századi bégjei...* i. m. 176–177.

²⁸⁸ A fenti kérdések birodalmi szintű tárgyalását l. Kunt, M.: *The Sultan's Servants*. i. m. 57–76.

első összeírása 1546-ban készült el,²⁸⁹ Halál bég sokat emlegetett defterei egyikeként.²⁹⁰ Ekkor nem kevesebb, mint 16 náhije tartozott ide: sorrendben a pécsi, a szentlőrinci, a szentmártoni (gödreszentmártoni), a szászi (szászvári), a sellyei, a vaskaszentmártoni, a görögali, a harsányi (nagyharsányi), a baranyavári, a mohácsi, a pécsváradi, a szekcsői (dunaszekcsői), a koppányi, a szakcsi, a karádi és a körösi (köröshegyi).

A közbülső kisebb-nagyobb változásokat átugorva, most csak az első igazi pécsi, az 1570-es defter alapján kirajzolódó képre térek ki: ekkor a pécsi, a szentlőrinci, a pécsváradi, a szászi, a (gödre)szentmártoni, a (nagy)harsányi, a siklói és a kaposvári náhije sorolt Pécs alá.²⁹¹ 1579-re kicsit tovább szűkült a szandzsák területe: a pécsi, a szentlőrinci, a pécsváradi, a szászi, a (gödre)szentmártoni és a kaposvári náhije alkotta.²⁹² Északon a Koppányi és a Simontornyai szandzsákkal volt határos, keleten a Mohács-Szekcsőivel, délen és részben nyugaton pedig a Szigetvárival.

Nem kétséges, hogy – amint arra fentebb egy-két ponton utaltam – Pécs különleges stratégiai fontossággal bírt egészen a 16. század végéig, azaz Kanizsa elfoglalásáig. A nyugat és délnyugat felé való terjeszkedést rövid ideig csak innen irányították, s ha később lettek is társak ebben a vállalkozásban, mind földrajzi okok, mind a hely presztízse miatt 1566-ig vitathatatlanul a többiek (Koppány, Görözsgal és Babócsa) fölé nőtt. Ezt követően Szigetvár lassan átvette a vezető szerepet, annak dacára, hogy lakosságának nagysága nem vetekedhetett Pécsével. Ám erős vára, a szultán ott bekövetkezett halála miatt körülötte kialakult nimbusz, illetve az átmeneti beglerbégi központtá válás ellensúlyozta ezt. Ez abban is tükröződött, hogy az új szandzsák élén álló vezetők elvben és gyakorlatban egyaránt magasabb fizetést kaptak keletebbre működő kollégáiknál. Ebben az összefüggésben némiképpen meglepő az Ajn Ali²⁹³ listájában szereplő két érték; szerinte Szigetváron 616 233, Pécsen pedig 400 000 akce járt a mírlivának.²⁹⁴ Ha a 16. század utolsó 20 évét nézzük, akkor a később létrehozott központ esetében kicsit kevesebb, 590 138 akce volt a kiutalt maximum,²⁹⁵ a régebbi bégségben viszont – amint az a táblázatból leolvasható – 1591-ben pont 400 000 akcét²⁹⁶ ért el. Ugyanakkor az idzsmállu hászként (azaz a vezetőnek elkülönített javadalmakként) kiadott jövedelmeknél Szigetváron nem voltak túl merevek a határok és azok akár 500 000 akcséig felmehettek, miközben Pécsen csupán 233 700 akce állt rendelkezésre belőlük.

Mint alkormányzói székhelyen, Pécsen is kialakultak azok az intézmények, amelyek a birodalom bármely más hasonló jogállású településén megvoltak. Ezek száma nem volt nagy, mivel a bégek hivatala csak pár személyből állt. A beosztottak lényegében a vidék tímár-birtokosaira korlátozódtak, közülük került ki az a pár fő, akiket fen-

²⁸⁹ Tapu defteri 441.

²⁹⁰ Vö. Káldy-Nagy Gy.: *Harács-szedők és ráják*. i. m. 66–67.

²⁹¹ Tapu defteri 1012.

²⁹² Tapu defteri 585.

²⁹³ Nevének helyes írásmódjáról l. Feridun Emecen: Ali'nin `ayn': XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı bürokrasisinde kâtib rumuzları. *Tarih Dergisi* 35 (1984–94), 131–149.

²⁹⁴ Paul Andreas von Tischendorf: *Das Lehnwesen in den Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche*. (Reprint: Klaus Schwarz Verlag) Berlin, 1982², 68–69.

²⁹⁵ Dávid G.: *Szigetvár 16. századi bégjei...* i. m. 191.

²⁹⁶ Ajn Alinak tehát esetünkben az 1591-es adat került kezébe, míg a másik szandzsáknál talán Haszán pasa számomra eddig ismeretlen javadalom-kiutalása.

tebb a bég embereiként emlegettem. (Ha a főnök magával hozta őket előző posztjáról, akkor nekik kellett betagozódnuk a helyi szpáhik közé.) A rajtuk kívüli hierarchiában a második hely az alajbéget, másként míralajt illette meg, akire fő feladatként a javadalom-birtokosok összegyűjtése és hadba vezetése hárult.²⁹⁷ Utánuk a szubasik következtek volna a ranglétrán, de velük az adott speciális katonai funkcióban magyar földön nemigen találkozni.²⁹⁸ Az eggyel még alacsonyabb szintű szeraszkeréből, avagy cseribasikból több is lehetett egy livában.²⁹⁹ Így az 1580-as években a Pécsi szandzsákban a kaposvári, a szentmártoni és a szentlőrinci náhijének közös szeraszkere volt,³⁰⁰ amiből arra következtethetünk, hogy a többi járásnak legalább még egy azonos pozíciójú tímárosának kellett lennie.

Természetesen a várkatonák sem csupán a didzárnak tartoztak engedelmességgel, hiszen a bég általános katonai parancsnoknak számított. Ugyanakkor a polgári jellegű ügyek egy részébe is bele kellett folynia, bár azok nagyobb hányadát a mindenkori kádi intézte. A köztük való munkamegosztás mikéntje mind a mai napig nem tisztázott, különösen olyankor, amikor a szultáni parancs mindkettőjüket cselekvésre buzdította. A magyarországi szidzsil-anyag jóformán teljes pusztulása miatt az igen sokirányú tevékenységet kifejtő kádikkal kapcsolatban sajnos még rutinszerű tennivalóik kapcsán is rendkívül keveset tudunk. Így van ez Pécs esetében is.

Ebben a dolgozatban csak a 16. századi mohácsi-pécsi bégekkel foglalkoztam. Ennek fő oka, hogy a 17. századból – az átalakult oszmán közigazgatási gyakorlat miatt – sokkal kevesebb a megbízható adat, s gyér a magyar oldalon készült anyag tanúsága is.

²⁹⁷ Csak párat sikerült a közülük Péccsett működőkből azonosítanom. Különösen érdekes annak az Iszkendernek a személye, akiből a későbbi konkurens Szigetvári szandzsák első irányítóját kreálták. Vö. Dávid G.: *Szigetvár 16. századi bégjei...* i. m. 159–160, 178/3–5. jegyzet. – Egyik elődje, a „Mohácsi szandzsák alajbége, Musztafa” 1555. január 25-én éppen annak kapcsán kerül elének, hogy a Szigetvárból kijövőekkel szemben vitézkedett: Mühimme defteri 1, p. 294, No. 1676. – Nem tudni, hogy ugyanó volt-e vagy sem az a Musztafa vojvoda és alajbég, akinek halála után 1569. december 8-án a tisztség Ferhádra szállt, miután utóbbinak a váci mukátaa kezelése fejében szandzsákot ígértek (!), de jogosultságát nem tudta érvényesíteni: Kepeci 77, f. 36v. – 1595 elején Mehmed névre hallgatott az egyik késői utód: Maliye defteri 15567, p. 329. – Nyomába egy Ibrahim nevű személy került, aki korábban Szekesón töltötte be a pozíciót: uo. pp. 363–363, 400. – 1597-ben Behrám viselte a tisztséget: Kepeci 344, p. 471.

²⁹⁸ Dávid G.: *A Simontornyai szandzsák...* i. m. 32–33.

²⁹⁹ Vö. Dávid G.: *A Simontornyai szandzsák...* i. m. 33–34.

³⁰⁰ Velics A. – Kammerer E.: *Magyarországi török kincstári defterek...* i. m. II. 358.

HEGYI KLÁRA

Pécs török katonasága *

A Dél-Dunántúl és Pécs a török védelmi rendszerben

Két évvel Buda bevétele után, 1543 tavaszán *I. Szulejmán* szultán újra Magyarországra indult seregeivel. Nem kizárt, hogy ezúttal is Bécs meghódítását tervezte,¹ ám lendülete csak Vácig futotta. Jobban járt, többet teljesített, mintha újra a császárváros kudarcra ítélt ostromával próbálkozik: biztosította Budát. Talán még 1541 őszén, de 1542 tavaszáig bizonyosan török katonaság szállta meg a dunai felvonulási út néhány fontosabb pontját: Földvárt, Paksot, Kalocsát, Tolnát, Szekszárdot, Szekcsőt, Zombort, 1543 tavaszáig pedig felálltak a Tisza alsó folyásának és a folyóköz déli sávjának első török garnizonjai is Titelben, Bácscon, Szabadkán és Szegeden.² Mindez azonban nem volt több elkerülhetetlen, de ideiglenes megoldásnál. Valószínű, hogy a dunai „helyőrségek” közül jó néhány egy ideig még erődítetlen helyeken állomásozott, és erejükből csak arra tellett, hogy Buda és Pest ellátását biztosítsák. Hátországot, a védelmet erősítő nagyobb várakat csak a szultán 1543-as hadjárata adott Budának.

Az ez évi szerzemény, a Dunántúl keleti sávja még nemigen nevezhető egységes tartománynak, inkább néhány komoly, de egymástól elszigetelt vár, Siklós, Pécs, Fehérvár, Esztergom és Vác erősen foghíjas láncolata. A hódoltság kiépítésében, a drávai átkelés, a dunai hadiút és Buda biztosításában megszerzésük hallatlanul fontos, de tartományként még nem működtek. A várak a köztük lévő távolság miatt katonailag sem számíthattak biztosan egymásra. Mindjüknek magában és magáért kellett helytállnia, ezért a török hadvezetés óriásőrségeket ültetett beléjük. „Magányos farkas” korszakuk nem tartott sokáig. 1545-ben, már a helyi haderő akciói során, elestek a tolnai várak. Az év nyarán elsőként Endrédre, ősszel Anyavárba került török őrség,

* Az eredetileg megjelent tanulmány javított változata. 1999 óta megjelent a hódoltsági várrendszer részletes feldolgozása: Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. Budapest 2007. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 9.). Pécs adattára a II. kötet 1251–1265., illetve a III. kötet 1551–1556. oldalain található.

¹ Káldy-Nagy Gyula: *Szulejmán*. Budapest 1974, 171.

² Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1366). *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 2 (Szekszárd 1969), 23. – Uő.: Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég. *Keletkutatás* 1995 tavasz, 23–43. – Uő.: Szeged török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szeged 1995, 464–467. – O. Zirojevic: Turska utvrdena mesta na podrucju danasnje Vojvodine, Slavonije i Baranje. *Zbornik za istoriju* 14(1976), 117. – Csorba Csaba: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. *A Debreceni Déri Múzeum 1972. évi évkönyve* (Debrecen 1974), 188. – Kalocsa, Bács és Zombor 1543 nyarán már álló török őrségeinek zsoldlistái: Österreichische Nationalbibliothek Wien, Türkische Handschriften Mxt 550 (a továbbiakban ÖNB Mxt).

a december 6-ával kezdődő évnegyedre pedig már Simontornya, Ozora, Döbrököz és Tamási katonaságának zsoldját is fizette a budai kincstár, elszámolásában azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a várak „most hódítottak meg”.³ A formálódó hódoltság északi végén 1544-ben Vác másodsori, immár végleges megszállása, Nógrád, Visegrád és Hatvan bevétele vetett véget a bizonytalan katonai helyzetnek. Az újabb szerzőkbe részben az 1543-ban alapított őrségekből vezényeltek át katonákat, ezért ezek állománya megcsappant.

A várakkal körülzárt, területként védhető és már valóságos tartományként igazgott hódoltságot az 1552-es keleti és északi várfoglalások alakították ki. Ezek a Dunántúlt csak annyiban érintették, hogy a törökök időben első sikereként a budai pasa elragadta Veszprémet, másfél évtizedre jelentősen megerősítve vele a török terület nyugati határát. A Balatontól délre fekvő hódoltság 1555-ben Kaposvár, 1566-ban Szigetvár, ennek birtokában Babócsa, Berzence és a Dráva-parti Barcs megszerzésével, illetve megerősítésével állt fel. Az 1568-ban beköszöntő, negyedszázados békekorokban nem állt be érdemi változás.

A várháborúk évtizedeiben a harcoló felek eleinte kapkodva, később átgondoltan, de mindig a pillanatnyi hadi helyzet kényszere alatt építettek és erősítettek várakat, csoportosították át katonaságukat. A királyságban először az 1552 és 1566 közötti viszonylag hosszú és nyugodalmas időszak kínált alkalmat arra (amihez Bécsben az Udvari Haditanács 1556. évi felállítása kiváló szervezetet teremtett), hogy megfontoltan, tervszerűen lássanak neki a határvédelem kiépítésének. Az igazi építőmunka azonban a drinápolyi béke megkötése (1568) után teljesedett ki.⁴ A török oldalon a határvédelem megszervezésében és az ehhez szükséges várépítésekben három világos törekvés fedezhető fel. Az első kettő inkább a 16. század sajátja, a harmadik a következő évszázadba is átnyúlik.

Rendkívül egyszerű: az oszmán hadvezetés mindenekelőtt arra törekedett, hogy az uralma alá került terület határát egyenletesen tagolt, a lehetőségek szerint jól záró várláncolatokkal védje. Ezt nem lehetett csupán meghódított erődítésekkel kialakítani, ezért a határon mutatózó foghíjak eltüntetésére, a különösen fontos stratégiai pontok megerősítésére új várakat épített. A védtelen szakaszok eltüntetésének legjobb példája a Jászberény mellé telepített Dzsánfedá vára. Amikor a kifáradt ellenfelek leültek a drinápolyi békével végződő tárgyalásokhoz, nyilvánvaló volt, hogy Eger török birtoklása a ködös jövőbe tolódott. A hódoltság északkeleti, alföldi határszélét viszont a Hatvan és Szolnok közötti hosszú szakaszon semmi nem védte. A törökök ezért még a béke megkötése előtt hozzálították Dzsánfedá felépítéséhez, amelyet 1568-ra megraktak katonával.⁵ A határvédelem folyamatos szilárdításáról a békeévtizedekben sem mondtak le. 1574-ben például a béke tilalmát felrúgva szereztek meg a messzi északi Divényt, Kékköt és Somosköt, 1581-ben a másik fél tiltakozása ellené-

³ ÖNB Mxt 581, 50–52. A zsoldelszámolás nem szó szerinti, éppen az évnegyedek szerinti bontást elhagyó fordítása Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek. II.* Budapest 1890, 45. (A továbbiakban Velics: *Defterek I–II.*)

⁴ A királyi várak és határvédelem kérdéseit az ausztriai levéltárak anyagainak módszeres feldolgozásával Pálffy Géza vizsgálja. Tanulmányai közül tárgyunk szempontjából kiemelendő: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. *Keletkutatás* 1995 tavasz, 61–86.

⁵ Részletesebben Hegyi Klára: Török katonaság a Jászságban. *Jászsági évkönyv* 1995, 24–40.

re építették újjá az Ipoly-parti Damásdot.⁶ Ez utóbbi az Esztergom körüli, kiemelten fontos stratégiai körzet megerősítésének részét is képezte. Az ilyen pontokra nem lankadó figyelmet fordítottak, amit legjobban magának Esztergomnak a bővítésében kísérhetünk nyomon. Ez az 1540-es években vette kezdetét Dzsigerdelen felépítésével a Duna túlsópartján, és egészen 1605-ig tartott, amikor a Szent Tamás-hegyen felhúzták Tepedelen erődjét.⁷

A török hadvezetés másik világos törekvése azt célozta, hogy Budát várak többretegű védőgyűrűjével vegyék körül. A Budát biztosító övezet egybeesett a hódoltság északi csúcsával, így a védőgyűrű nyugati, északi és keleti várai egyben az egész török terület határvárai is voltak. Úgy látszik, hogy e kettős védelmi feladatot a törökök csak nagyon sűrű várhálózattal tartották megoldhatónak, ezért a térségben meglehetősen nagy számban elfoglalt várakat újjáépítették ki. A gyűrű délnyugaton az Adony melletti Dzsánkurtaran (másik nevén Korkmaz) palánkjával indult el a Dunától, és hatalmas köríven át délkeleten Szolnoknál és Szentmiklósnál fordult vissza a Tiszához. Nagyszámú vára közül csak a török építésűeket sorolom fel: Dzsánkurtaran (Adony), Hamzabég szerája (Érd), Battyán, Zsámbék, Vál, Kizilhiszár (Pilisvörösvár), Dzsigerdelen (Párkány), Derbend (Damásd), Bügürdelen (Drégelypalánk), Dzsánfedá (Jászberény) és Szentmiklós, amelyek az 1540-es évtizedtől az 1580-as közepéig épültek a legkülönbözőbb években.⁸

A századforduló másfél évtizedes háborúja nyomtalanul elfújta a török védelmi koncepciónak ezt a két legfőbb törekvését. A keresztény seregek 1593 és 1596 között visszavették a nógrádi várakat és Vácot, Buda 1620-ig, Vác újbóli török megszállásáig észak felől teljesen védtelen maradt. 1595-ben az Erdéllyel határos várrendszer egy része omlott össze. Az oszmán hadvezetés semmit sem tett e két, korábban oly fontosnak tartott védelmi övezet visszaszerzésére. A Buda magasságáig fekvő várakért – Fehérvárért, Esztergomért, Hatvanért – megverekedett, ezen felül minden erejét és figyelmét a nyugati határra s annak túloldalán az ősellenség Habsburgokra fordította. A zsitvatoroki béke (1606) után pedig kiderült, hogy a Budát észak felé őrző várak nélkül is élni lehet. A teljesen kivérzett ellenfelek fél évszázadig kerülték a háborút, védekezni tehát nem kellett, azt az illúziót pedig, hogy a határvárak – álljanak bár egymás sarkában – el tudják zárni a másik területén portyázó és adóztató katonák útját, már mindkettő régen feladta. A gondosan kiépített határvédelmi rendszerekre való törekvés, ha nem is teljesen, de jócskán alábbhagyott.

A török várépítkezések harmadik célja viszont aktuálisabb volt, mint valaha. Ez arra irányult, hogy megerősítse a katonai felvonulásokban és szállításokban fontos folyók mentét. Ennek szüksége – ahogy láttuk – Buda elfoglalása után azonnal parancsolóan felmerült, és időszerű maradt a 17. században is. Az után, hogy a határok lezárását mindkét fél feladta, és katonáik szabadon járták a másik országrészét, aminek következtében a közbiztonság teljesen lezüllött, legalább azokat az útvonalakat biztosítani kellett, amelyeken a követségek, a portai futárok, a hivatalos úton járó tisztviselők

⁶ Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. Budapest 1915, 223.

⁷ Részletesebben Hegyi Klára: Esztergom török őrsege a XVI–XVII. században. *Limes* 1996:1–2, 51–62.

⁸ E várak építési idejére – minthogy a dél-dunántúli erődrendszertől messze feküdtek – most nem térek ki; abban az adattárban, amelyet készítetek, részletes tájékoztatás lesz róluk. Ugyanez a helyzet a dunai vízi út palánkjaival, amelyek közül itt csak a dél-dunántúliak adatait adom meg.

és a katonák jártak, és amelyeken a váraknak szükséges ellátást, a helyi kincstárakba irányított pénzt és a kereskedelmi árukat szállították. Folyóparti török várépítésekkel az egész hódoltságban találkozhatunk, dunántúli témánk szempontjából most a Duna- és a Dráva-partiak érdekesek, és a Balatonra is érdemes egy pillantás vetnünk.

A Duna, a hódoltság legnagyobb folyója nemcsak a személyhajózás és a vízi szállítás miatt volt fontos, hanem elsősorban azért, mert mellette húzódtott a Belgrádból Eszéken át Budára vezető fő felvonulási út. Őrségekkel való ellátása az 1660-as évekre fejeződött be, ekkorra állt fel a folyó és út menti palánkváraknak az a sora, amelyet 1626-ban *Athanasio Georgiceo* császári megbízott,⁹ 1663-ban pedig *Henrik Ottendorff*, a császári követség tagja végigjárt és leírt.¹⁰ A láncolat összes palánkját a törökök építették. A 16. század szülötte Hamzabég szerája (Érd), Dzsánkurtaran (Adony), Földvár, Paks, Bátaszék, Szekcső, Mohács és Baranyavár; a 17. század elején emelték Erzsit, Tolnát, Újpalánkot és Dárdát, valószínűleg csak a közepe táján Pentelét.¹¹ Ezzel a Dunát és a mellette futó utat úgy sikerült biztosítani, hogy a várak közti távolság 20 km körül járt (néhány helyen kevesebb), ami az árral szemben vontatott hajók és az áruszállító szekerek nagyjából egynapi útjának felelt meg.

A Dráva fontossága, hasznossága – már csak hajózhatóságának korlátai miatt is – elmaradt a Dunáé mögött, de ez sem lebecsülendő. A folyó értékét az adta, hogy az oszmán katonai koncepcióban rendkívül fontos szigetvári, később kanizsai végvidéket kötötte össze a Dunával és a felvonulási úttal, ezáltal Belgráddal és Budával. A drávai áruszállításról nem maradtak adatok. Nem lehetett jelentős, feltehetően a várak ellátására korlátozódott. A folyó otthont adott viszont egy kisebb flottillának, amelynek parancsnokát, a *kapudánt* 1570-ben évi 28 001 *akcse* (kis török ezüstpénz, egyúttal minden pénzügyi számítás alapegysége) jövedelmet hozó szolgálati birtokkal fizette a kincstár (összehasonlításképpen: kevéssel később a fontosabb tiszai flottilla parancsnoka 45 000 *akcse* jövedelmű birtokot élvezett).¹² A drávai hajóhad a törökök által megerősített Eszéken, majd Baracson állomásozott.¹³ Ami a Balatont illeti, ennek kis híján teljes bekerítése csak a tizenöt éves háború első szakaszában sikerült a törököknek, amikor 1593–94-ben néhány évre megszállták Tihanyt és Vázsonyt. A tó déli partja viszont a somogyi hódoltság kiépülése után végig török uralom alatt állt, flottillája a 17. században Fokán (Siófokon) állomásozott.

⁹ Tóth István György: Athanasio Georgiceo álhúhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 4, 837–858.

¹⁰ *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása.* Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta Hermann Egyed. Pécs 1943.

¹¹ A dél-dunántúli palánkok első szereplése a török zsoldlistákban vagy a keresztény forrásokban az említés sorrendjében: Paks 1568 (ÖNB Mxt 617); Szekszárd 1543 (Mxt 550); Bátaszék 1552 (Mxt 843); Szekcső 1543 (Mxt 550); Mohács 1568 (Mxt 617); Baranyavár 1568 (Mxt 617); Tolna 1613 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Isztambul – a továbbiakban BOA –, Maliyeden Müdevver – a továbbiakban MM 4000); Újpalánk a török zsoldlistákban és -elszámolásokban nem szerepel, Athanasio Georgiceo 1626-ban építését húsz évvel korábbra teszi, ez azonban lehetetlen, mert az 1613-as török zsoldlista még nem említi, így építési ideje 1613 és 1626 közé tehető; Dárda 1613 (BOA MM 4000); Pentelét csak Ottendorffól ismerjük, 1663.

¹² A drávai kapudán adatai BOA, Tapu 503, 4; a tiszaié Tapu 568, 6. (Mindkét defter Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtéséből való.)

¹³ Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török palánkvár. *Somogy megyei múzeumok közleményei* XII(1996), 163.

A várépítések e röviden és leegyszerűsítve összefoglalt török koncepciójában a Dél-Dunántúlnak természetszerűleg csak a nyugati határvidéke és vízparti sávjai kaptak szerepet, annak a felfogásnak megfelelően, amely szerint az oszmán hadvezetés a régió nyugati részét kiemelten fontosnak tartotta a birodalom egész balkáni–magyarországi félfében. A határon itt is várak többrétegű hálójára feszült, amelyeknek legnagyobbjait – Szigetvárt, Babócsát, Berzencét, Kaposvárt, a századfordulón Kanizsát – készen kapták a törökök. Szigetvár elfoglalása után nekiláttak a határ megerősítésének, a tizenöt éves háborúig két nagyobb és egy kisebb várat emeltek. Az első a Dráva partján, Baracson épült fel 1567-ben; a következő évben 193 katonájának fizetett zsoldot a budai kincstár,¹⁴ akiket ismeretlen számú, kollektív szolgálati birtokból élő várvédő egészített ki. A Kaposvár és Kanizsa között fekvő, a Báthoryak várkastélyából¹⁵ kiépített Segesd 1579-ben szerepel először a zsoldszámlásokban 293, majd 1591-ben 325 katonával.¹⁶ Végül a Marcalitól délkeletre felépített Szőcsény palánkvára szintén 1579-ben bukkan fel 36 zsoldos lovas és ismeretlen számú, birtokjövendelmet élvező gyalogosból és tüzérből álló védőseregével, amelynek létszáma 1591-re 150 körülre emelkedett.¹⁷

Dél-Dunántúl vízpartjain is szaporodtak a törökök erődített helyei. A Dráván a magyarországi hadjáratok megindultával Eszék vált és maradt az utazók és különösen a felvonuló seregek első számú átkelőhelye. Eszéket 1529-ben vagy 1532-ben szállták meg véglegesen; őrségét – lévén a folyó déli partján – a török adminisztráció a szerémi szandzsákhhoz számította, ezért keveset tudunk róla.¹⁸ A pécsi szandzsákban számolták el viszont az északi hídfőt őrző katonaságot, amely az 1610-es években 30–31 gyalogosból állt.¹⁹ A híd kis őrsége nem élt hosszú életet. 1618-ban 14 emberét Pécsre vezényelték át, 1620-tól nem szerepelt többet a zsoldszámlásokban. Helyét a hadiút megerősítése kapcsán már emlegetett, Eszékkal szemben emelt Dárda foglalta el, 1613-ban 44, 1629-ben 21 fős katonasággal.²⁰ Ahogy már említettem, Szigetvár bevétele után egy évvel, 1567-ben épült fel a barcsi palánkvár, amely a drávai flottilla székhelye lett. Őrsége a 16. században 200, a 17. első felében 150–170 katona körül járt.²¹ Tekintettel arra, hogy a Dráva túloldala is török uralom alatt állt, alsó folyásán nem fenyegetett veszély, Eszék és Barcs elegendő volt a biztosítására. Szükséghelyzetben a folyótól kisebb-nagyobb távolságra fekvő Babócsa és Berzence is beszállhatott a védelembe, így a barcsi és dárdai várépítésekén túl ez a szakasz nem igényelt további megerősítést. Nem így a Balaton déli partvidéke, amely az 1590-es évtized közepétől eltekintve a dél-dunántúli hódoltság határa volt. Ennek biztosítására nem volt elegendő a készen megszerzett, a tó legkeletibb csücskében álló Endréd. A partot délnyugaton, a mocsárövezet peremén 1568-ra megerősített és megszállt Lak, a tópart középtájjára épített Bolondvár (ez 1591-ben sze-

¹⁴ ÖNB Mxt 617, 9.

¹⁵ Szakály Ferenc: A babócsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv 2. Kaposvár 1971, 53–59.

¹⁶ BOA MM, 498, 34; 3762, 13.

¹⁷ BOA MM 498, 36; 3762, 16; Tapu 652.

¹⁸ 1541 tavaszán, tehát még Buda eleste előtt 1564 katona állomásozott benne. ÖNB Mxt 567, 68–108.

¹⁹ ÖNB Mxt 631, 71; BOA Tapu 1906 és 2290 (a két utóbbi forrás Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtéséből való).

²⁰ BOA MM 4000, 355–357; ÖNB Mxt 636, 22.

²¹ A 16. századra: ÖNB Mxt 617 és 642. BOA MM 498. A 17. századra ÖNB Mxt 631. BOA MM 2586; Tapu 1905, 1906, 2290, 1924, 1942 (ez utóbbiak Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtéséből valók).

repel először a zsoldelszámolásokban) és a Sió torkolatában a 17. század elején emelt Foka (Siófok, katonaságát legkorábban 1613-ban ismerjük) őrségei védték.²² 1613-ban Lak várában 128, Bolondvárban 130 körüli, Fokán 161 katona állomásozott.²³

Az az evidencia, hogy a határon több várra és számosabb katonára van szükség, mint a hódoltság védett belsejében, és a törökök ebből következő határvédelmi és vár-építési koncepciója a pécsi vár sorsát is meghatározta. 1543-ban nagyszámú katonát rendeltek bele. Sajnos első őrségének listája csonkán maradt ránk, így csak tippelni lehet, hogy a nyolcszáz főt biztosan elérte, sőt túl is lépte. A Dél-Dunántúl megszállásának előrehaladtával állománya fokozatosan csökkent, de az 1550-es évek végéig így is a legnagyobbak között maradt, hat-hétszáz katona körül járt. 1566-ban új korszak köszöntött a várra. Tőle nyugatra kiépült az Ausztria felé néző határvédelmi rendszer, amelyben Pécs már nem kapott szerepet, többszörösen biztosított hátországgá vált. Az 1560–1570-es évek fordulóján már csak három és félszáz katonája volt, hogy 1590-re ez is háromszáz emberre csökkenjen. A 17. század első felében azután védőinek száma kétszáz fő alá szállt. (Ennek a folyamatnak pontos, részletes adatai alább következnek.)

A vár és a város – a pécsi szandzsákbég székhelye – igazgatási, gazdasági és kulturális központként rendületlenül fontos maradt, csak katonai szereplőként szorult háttérbe. Az, hogy kiesett a hadak felvonulási útjából, hogy saját katonasága az eltarthatóság és az elviselhetőség határain belül maradt, ugyanakkor elég tekintélyes volt ahhoz, hogy más, nagyobb török garnizonok élőködőit távol tartsa, Pécsnek csak a hasznára vált. Buzgott benne a törökökre általában kevésbé jellemző, a mindennemű katonától tönkretett hódoltságban még lanyhább építési kedv, amelytől ma is Magyarország török műemlékekben leggazdagabb városa. Buda után itt működött a legtöbb *medresze* (középiskola), összesen öt.²⁴ Itt írta meg történeti munkáját *Pecsevi Ibrahim*, s ez a város adott otthont a *mevlevi* szerzetesek (*dervisek*) talán legjelentősebb hódoltsági rendházának, egy olyan igazi szellemi központnak, amelyben sok önálló hittudományi munka és fordítás született.²⁵

Egy évszázad változásai a pécsi őrség nagyságában és felépítésében

A budai vilájet (tartomány) várkatonaságáról végig a 16. században részletes, a katonák névsorát is tartalmazó zsoldlisták, a budai kincstár pénztári naplóiba foglalt, váranként és azokon belül csapatnemenként vezetett zsoldelszámolások, valamint a kollektív szolgálati birtokkal fizetett alakulatokról birtok-összeírások (*tímár-defterek*) sokasága maradt fenn. A hódoltság várainak többségében 1570 körül a teljes legénységet készpénzzel fizették. 1570 után néhány őrséget leszámítva, a gyalogos alakulatokat és a tüzeiket – a kincstár gondjait enyhítendő – kollektív javadalombirtokokra

²² Lak: ÖNB Mxt 617, 9. Bolondvár: BOA MM 3762, 15. Foka: BOA MM 4000, 330–340.

²³ BOA MM 4000, 309–315, 326–340.

²⁴ Ágoston Gábor: Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. *Keletkutatás* 1987 tavasz, 53–54.

²⁵ Ágoston Gábor: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Pécs 1993, 285–287.

ültették; a zsoldon maradt állománnyal szemben ezeket zsold-tímáros katonáknak nevezzük. A Dunántúl és a Duna–Tisza köze déli felén álló várak katonanépe ezen a változáson korábban, az 1550–1560-as években átesett.

A kétféle fizetési mód a kincstár számára könnyebbséget hozott, nekünk viszont leküzdhetetlen nehézséget okoz. Ahhoz ugyanis, hogy a várak teljes legénységét meghatározzuk, a kétféle módon fizetett állományról egyazon évből zsoldlistákkal és birtok-defterekkel is rendelkezniünk kellene, és ilyen év még a forrásokkal igen jól ellátott 16. században is alig akad. E szorultságban azt még megengedhetjük magunknak, hogy az egymáshoz közel álló évek adatait összeadjuk, de már évtizednyi időtávolságra szétszórt számokat nem állíthatunk egymás mellé. Így Pécs 16. századi őrségét is csak három időpontban tudjuk hiány nélkül meghatározni, közöttük pedig hol a zsoldos, hol a zsold-tímáros csapatnemek létszámát ismerjük.

A hódoltsági várőrsegek általában öt csapatnemből épültek fel. A vár élén a parancsnok, a *dizdár* állt helyettesével, a *kethüdával*. Az egész garnizon mellett közvetlenül ők parancsnokolták az állomány legtöbbször becsült gyalogos alakulatát, a *müsztahfizokat*. A zsoldlistákban ezeket mindig a tüzérek, a *topcsik* követik. Harmadik a lovasok, a *fáriszok* testülete. Utoljára sorolják fel a flottillákon is szolgáló, másodosztályú gyalogosokat, az *azabokat*, majd a nagy többségükben keresztény délszlávokból álló *martialócokat*. Őket lovasoknak szokás tekinteni, ám valószínű, hogy lovas is, gyalogos is akadt közöttük, szükség esetén a hajókon is szolgáltak, a rablóportyáknak pedig lelkes résztvevői. A topcsik, fáriszok, azabok és martialócok élén *agák* álltak. Ezek az alapelemek túl a legnagyobb őrsegekben a fővárosból külön odavezényelt portai janicsárok szolgáltak, és saját zsoldos iparosaik és zenészeik is voltak. Az adott vár fontosságát nemcsak védői magas száma, hanem ezeknek a megléte is mutatta.

Pécs első, részletes zsoldlistája az 1543. december 28-a és 1544. február 24-e közötti két hónap állapotát rögzítette.²⁶ Sajnos a lista csonka, a fáriszok 12. tizedénél abbamarad. Ez a tizenkét tized a lovasoknak is csak egy része, az azabok pedig mindenestől hiányoznak. A két évvel későbbi adatok arra engednek következtetni, hogy a vár első védőseregében még nem szolgáltak martialócok, velük ekkor még nem kell számolnunk. Forrásunk e csonkaságában is impozáns őrséget mutat. *Mehmed Múza* várkapitány és helyettese, *Iszkender Fenarli* vezetésével 311 müsztahfiz sorakozik a lista élén. 7 bombakészítő, 5 kovács és 12 ács alkotják a vár kézműves alakulatait, akiket 4 zenész egészít ki. (Az iparos és kiséítő személyzetet – az összlétszám megváltoztatása nélkül – három emberrel ki kell egészítenünk, ugyanis a müsztahfizok utolsó tizedébe osztották be a vár raktárosát, egy puskatuskészítőt és a templomszolgát.) A hat tüzértizedet *Ali Haszan* és *Ahmed Haszan* vezetik, alakulatuk így összesen 62 katonából áll. A lovasok félbeszakadt sora *Mehmed* agával együtt 121 főt számlál. A csonka zsoldlista 523 katona nevét tartalmazza; a hiányzó egységeket felbecsülve az őrség nagyságát 800 és 900 katona közé tehetjük.

A zsoldosztást szemle előzte meg, amelynek eredményét rávezették a listára. Általános tapasztalat, hogy a frissen megszervezett őrsegek állománya – mindenekelőtt a legnagyobb váraké – az első szemlén gyászos képet nyújt, a katonák kisebb-nagyobb hányada hiányzik. 1543-ban a jelenlét Budán 89, Pesten 87, Esztergomban 65 száza-

²⁶ ÖNB Mxt 592, 20–29. Összesítve, sok hibával kiadta Velics: *Defterek I.* 23–24.

lékos.²⁷ Ezekhez képest Pécs védőserege üdítő látványt nyújt. Az őrség megszabott kereteit, az agaságokat és a tizedeket – mintha mérnökök tervezték volna – teljesen feltöltötték, a lista lapjain szemre is szépen tíz emberből álló egységek sorakoznak. A nyilvántartásba vett 522 katona közül 506-ot talált a helyén a szemle, a jelenlét tehát 97 százalékos. A fegyelem a különböző csapatnemeknél nem teljesen azonos: a műsztafhizok 99, a lovasok 93 százaléka jelentkezett a mustrán. (Lehet, hogy az azabok ismerete rontana a képen, minden őrségben ők a legrendetlenebbek.) A pécsi katonák az általánosból kiemelkedő fegyelme még több becsületet érdemel, ha azt is tudjuk, hogy a magas jelenlét nem új emberek tömeges beállításának köszönhető: az eredeti állományból kilépők helyére mindössze 18 cserekatona állt be két hónap alatt, ami a többi váréhoz képest szintén igen alacsony szám.

A budai vilájet várainak 1543. évi, első részletes zsoldlistái után két évvel, az 1545. június 12-e és 1546. március 3-a közötti három évnegyed (a zsoldot negyedévenként számolták el) létszámadatai állnak rendelkezésünkre a budai kincstár pénztári naplóiban.²⁸ Az ilyen elszámolások neveket természetesen nem tartalmaznak, a csapatnemeket is összevonják. A pénztári napló legfőbb tanulsága az összes várra az, hogy az 1543-as létszámok mindenütt alábbszálltak. A csökkenést kisebb mértékben az idézte elő, hogy az 1544–1545-ben elfoglalt várakba részben a régiekből csoportosítottak át katonákat; nagyobb mértékben pedig az, hogy a hadvezetés a két évvel korábban és azóta hiányzó állományt nem tudta pótolni, a kincstár csak a ténylegesen szolgálatban állóknak fizetett zsoldot. Az 1543-as és az 1545-ös létszámadatok közötti különbség azokon a helyeken a legnagyobb, ahol az 1543-as szemlék a legszamosabb hiányzást mutatják. A fenti, összehasonlító példák közül Esztergomé jelenti a negatív szélsőséget: a várba 1543-ban 3343 katonát rendeltek, akik közül 2166 fő volt jelen az első szemlén (a fent emlegetett 65 százalék); 1544-ben a kincstári elszámolás 2160 katona zsoldját tartalmazza.²⁹

A fegyelmezett pécsi őrség létszáma 1545-ben is 800 és 900 ember között mozgott. Az első és második zsoldfizetési évnegyed között közel 60 fővel megemelkedett, hogy a harmadik évnegyedre ismét félszáz emberrel alábbszálljon. Ha az 1543-ban ismert csapatnemeket vizsgáljuk, úgy látszik, hogy a létszámemelést a műsztafhizok és a tüzérek időközbeni megfogytatkozása tette szükségessé (sajnos a pénztári napló ennek a két egységnek, meg a fel sem tüntetett iparosoknak és zenészeknek a zsoldját együtt számolta el), de pótlást kaptak a lovasok és az azabok is. A csökkenés viszont annak tudható be, hogy a frissen meghódított Döbröközbe, amelynek őrsége a harmadik évnegyedben kapott először zsoldot, Siklósról és Pécsről 111 katonát tettek át – hogy melyikből mennyit, nem tudható. Az elszámolás egy további, érdekes részlettel is szolgál: feltünteti a „pécsi várban álló szent dzsámi” tízfős személyzetét. Szerepeltetésük logikus, hiszen az állam tulajdonában álló (tehát nem magánosok alapítványai által fenntartott) templomok személyzete a katonákhoz hasonlóan a kincstárból húzta napidíját. A logika ott szenved csorbát, hogy a vallási alkalmazottak fizetését hol a katonáké között, hol másutt számolták el. Az őrségek felmérésekor fi-

²⁷ ÖNB Mxt 566.

²⁸ ÖNB Mxt 581, Pécs őrsége és zsoldfizetési az 52. lapon. A forrás kiadása sok összevonással *Velics*: Defterek II. 41–42, 44–46.

²⁹ ÖNB Mxt 590, 13.

gyelnünk kell arra, hogy amikor dzsámiszemélyzet is szerepel a listákon, azt a létszám megállapításakor ne tekintsük katonának.

Lássuk ezek után Pécs végre teljes őrségét 1545 három évnegyedében:

<i>Csapatnem</i>	<i>1545. VI. 12 – IX. 7.</i>	<i>IX. 8 – XII. 5.</i>	<i>XII. 6 – 1546. III. 3.</i>
Müsztafizok és tüzérek	332	348	303
Lovasok	263	289	290
Azabok	213	228	225
Összesen	808	865	818
Dzsámiszemélyzet	10	10	10

Ezzel le is zárul a pécsi őrség azon forrásainak sora, amelyekben még az egész állomány zsoldot húzott, s így a zsoldlistákban és a pénztári elszámolásokban fellelhető. Következő részletes listánk³⁰ elkészítésének dátuma 1553. november 26-a. Ebben a müsztafizok, a mesteremberek, a zenészek és a tüzérek már nem szerepelnek, ők már nem készpénzben, hanem kollektív zsoldtímár-birtokok jövedelmében kapták fizetésüket. Mivel a pécsi szandzsák legkorábbi birtok-deftere 1570-ből maradt fenn, majdnem két évtizedig nem tudjuk a zsoldlistákban szereplő katonákat a zsold-tímárosokkal kiegészíteni. Szerencsére az őrség felépítésére, a létszámok mozgására a részleges adatokból is levonhatunk néhány következtetést.

Az 1553-as névsoros lista három csapatnemet, összesen 374 katonát regisztrált (jelen volt 365): lovasokat, azabokat, martalócsokat. Az első kettő hét évvel korábban is szerepelt, létszámuk azóta jócskán leapadt. 1546-ban a lovasok 290-en voltak, most 135-en, az azabok 225-en, most 127-en, a csökkenés tehát mindkét csapatnemben több mint 50 százalékos. (A két egységben a jelenlét most is magas: a 261 lovasból és azabból 253-at – újra 97 százalékkukat – taláta a helyén a mustra.) E két csapatnem jó felének kivonását csak részben ellensúlyozta az, hogy a várba 112 martalócsot is betettek, teljessé téve velük a hódoltság őrsegek megszokott felépítését. Pécs katonaságának ez az új eleme nagyobb részben keresztény délszlávokból állt: 95 rác és 17 muszlim alkotta, az utóbbiak többsége, 12 katona is a Balkánról származó áttért. A martalócsok egyike puska- és kardviselő, és van közöttük – mint mindenütt – egy kalauz. Azt gondolhatnánk, hogy a rácok között megugrik a hiányzó szám – éppen ellenkezőleg, mind egy szálig jelen voltak.

Megtehetnénk, hogy a lovasok és az azabok leépítésének megfelelően elosztogatjuk az 1545-ben ismert többi alakulatot is, és ezzel a módszerrel megkíséréljük megállapítani az őrség hozzávetőleges létszámát. A sorban következő, 1557 őszén felfektetett és az állományban beállt változásokat egy éven át követő zsoldlista³¹ azonban kizárja ezt a logikát. Arra mutat ugyanis, hogy csak az azabok számát csökkentették tartósan, a lovasokét hamarosan újra feltöltötték, tehát nem számolhatunk minden egységre kiterjedő, arányos leépítéssel. A fáriszok számának ingadozása mögött talán az 1552-ben meghódított várak emberanyag-szükséglete áll: a pécsi lovasok jó felét sebtében az új várakba helyezték át, majd a nyugodalmasabb években egységüket a régi létszámot megközelí-

³⁰ ÖNB Mxt 643, Pécs a 11–29. lapokon. Összevont kiadása *Velics*: Defterek I. 83–84.

³¹ ÖNB Mxt 614, Pécs a 188–196. lapokon. *Velics* a listát nem közölte.

tően helyreállították. Ez csak feltételezés, az viszont konkrétum, hogy 1557 őszen hat agaságban 265 fáríszot vettek nyilvántartásba. Az azabok 91, a martalócok 107 katonát számláltak. Ez is azt mutatja, hogy az 1553-ban tapasztalt leépítés nem volt egyenletes, hiszen ennél a két egységnél még a természetes fogyást sem pótolták maradéktalanul. A pécsi őrség fegyelmére most sem lehet panasz, a listára vett összesen 463 katona közül 447-en jelentkeztek a mustrán, jelenlétiük ezúttal is megközelíti a 97 százalékos értéket.

Szigetvár elestéig számíthatjuk a pécsi török őrség életének első szakaszát. Időben soron következő három listánk az 1560–1570-es évtizedek fordulójáról maradt fenn, és már a várháborúk évtizedeit lezáró drinápolyi békekötés (1568) utáni állapotot, benne Pécs megváltozott helyzetét tükrözi. Mielőtt erre a második periódusra térnénk, összegezzük az első tanulságait!

Az 1543. évi szultáni hadjáratl és a rákövetkező két év helyi hadműveleteivel megszerzett várakba nagy létszámú őrségek kerültek, hiszen valamennyi határvári feladatot látott el. A Dél-Dunántúlon különösen áll ez Siklósra és Pécsre, amelyekre az 1550-es évek közepéig csak a keskeny sávból álló itteni hódoltság védelmének nagyja nehezedett. E kiemelten fontos stratégiai helyzet követelte meg, hogy Pécsre 800–900 fős őrség kerüljön. Amennyire a hiányos forrásokból erre következtetni lehet, a vár katonasága azután sem csökkent számottevően, hogy az 1550-es évek közepén Kaposvár megszerzésével a határ nyugatabbra tolódott: 1557-ben védőserege még mindig meghaladta a 600 főt, talán a 700-at is megközelítette. A létszámadatokban tapasztalható ingadozás valószínűleg a várfoglalásokkal együtt járó átcsoportosításoknak, a katonák rakosgatásának tudható be.

1566, 1567 és 1568 merőben új helyzetet teremtett. A nyugat felé tovább növekedett dél-dunántúli hódoltság határán már Szigetvár, Babócsa, Berzence és Barcs őrködött, Pécs és vidéke a török terület védett belsejében találta magát. A békekötés után a török hadvezetés még a nagy határvárak védőseregeit is csökkentette. A megváltozott stratégiai helyzet és a békekorszak (amely a határokon persze nem hozott igazi fegyvernynyugvást, a hódoltság belsejében még mindig inkább) Pécs várkatonaságát azonnal megtizedelte, majd a tizenöt éves háborúig folyamatosan tovább apasztotta.

Az évtized végéről három olyan forrás maradt, amelyből végre újra összesíthetjük Pécs teljes őrségét. A budai kincstár számadásaiban két féléves bontásban bukkan fel a vilájet várőrségeinek létszámadatai és zsoldjai: az első félév 1568. december 20-ától 1569. június 15-éig, a második 1569. június 16-ától 1569. december 9-éig tartott.³² A második féléven belül, 1569. november 8-ai dátummal maradt fenn egy névsoros, részletes zsoldlista is.³³ Érdekes, hogy az egyazon időpont állapotait rögzítő pénztári elszámolás és részletes lista nem fedti teljesen egymást, talán azért, mert a zsold tényleges kifizetése gyakran elcsúszott, a létszámok ezalatt is változhattak. Az e két forrásban összeszámlálható zsoldosokat végre összeadhatjuk azokkal a zsold-tímáros pécsi katonákkal, akik egy 1570 októberé végén – tehát egy évvel később – összeállított birtok-defterben szerepelnek,³⁴ persze annak tudatában, hogy

³² ÖNB Mxt 617, Pécs a 8. ill. a 18. lapon. Velics: *Defterek* II. 383–389 (Pécs a 387. lapon) csak az első félév anyagát közli, Pécs adatait hibátlanul.

³³ ÖNB Mxt 642, Pécs a 249–256. lapokon. Velics a listát nem közli.

³⁴ BOA Tapu 480 (Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtéséből).

egy év alatt néhány emberrel nőhetett is, csökkenhetett is a legénység. Gondot nem ez a kis hibalehetőség okoz, hanem az, hogy az azabok mindhárom forrásban szerepelnek, méghozzá jókora eltéréssel. 1570 az az év, amikor az egész budai vilájetben zsold-tímár birtokokra ültetik a gyalogos várvédőket – ezentúl a pécsi azabok is így kapják a fizetésüket, ezért jelennek meg ebben az évben a birtok-defterben (névsoruk élén a defterben a következő cím áll: „Pécs várának azabjai, akik most lettek tímárosok.”). A zsoldelszámolás szerint 1569 első felében 108-an, a második felében 107-en, a zsoldlista szerint az év novemberében 112-en voltak – 1570 októberében, mint zsold-tímárosok viszont csak 64-en. Az első három szám kis eltéréseinek nem érdemes jelentőséget tulajdonítanunk. Az 1570. évi nagy zuhanás viszont azt jelenti, hogy a pénzügyi átszervezést kihasználva, az általános leépítések jegyében a pécsi azabok közel felét is szélnék eresztették.

A pécsi őrség 1570-ben (két csapatnemnél az 1569-es adatokkal számolva) a következőképpen épült fel:

<i>Csapatnem</i>	<i>1569 második fele</i>	<i>1570 októbere</i>
A belső vár műsztahfizai		101
A belső vár tűzérei		17
A belső vár raktárosai		2
A kovácsok vezetője		1
A belső vár ácsai		4
Órás		1
A külső vár műsztahfizai		32
A külső vár tűzérei		13
Azabok		64
Lovasok	85	
Martalócok	24	
Összesen	340–350 katona	

A pécsi őrség listáiban most jelenik meg először az elkülönített belső és külső vár saját katonasággal és ezek élén külön várkapitányokkal és kapitányhelyettesekkel. A belső várat *Ali*, a külsőt *Szefer Arslán* parancsnokolta; helyetteseik, *Haszan Ferhád* és *Oszmán Musztafa* közvetlenül a műsztahfizokat vezették. Erre az időre még a legnagyobb várakból is elkopott a zsoldos iparosok java része, számuk Pécssett is erősen lecsökkent. Felbukkan viszont egy ritka mesterség űzője, egy órás, az egyetlen e szakma képviselőjében, aki a hódoltsági török zsoldlistákban szerepel. Egy évszázaddal később *Evlia Cselebi* elragadtatással szólt Pécs óráiról, amelyek közül négy a Szulejmán szultán dzsámi (azaz a székesegyház) négy tornyában, az ötödik a budai kapu tornyában mérte az időt és ütötte az órákat.³⁵ A törökök, még a portai hatalmaságok is rajongtak az órákért, de nem értettek hozzájuk. Nem véletlen, hogy a pécsi toronyórák gondozója most is, húsz év múlva is renegát, talán áttért magyar: 1570-ben *Abdullah fia Behrám*, 1590 körül *Abdullah fia Mehmed*.

³⁵ *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Fordította Karácson Imre, a második kiadást gondozta Fodor Pál. Budapest 1985, 229–231.

A vár tehát belső és külső várra válva „megduplázódott”, őrsege viszont a tíz évvel korábbinak a felére zsugorodott. És a létszám csökkenése folytatódott. 1591-ig Pécsről kivonták a lovasokat és a martalócokat, ezután csak a vár birtokkal fizetett csapatnemei szerepelnek a forrásokban. Egy 1592. évi timár-defter³⁶ szerint Pécs a következő táblázatban összegzett létszámú őrseggel nézett a századforduló hosszú háborúja elé.

<i>Csapatnem</i>	<i>Létszám</i>
A belsővár műsztahfizai	72
A külsővár műsztahfizai	23
Tüzérek	26
A belsővár ácsai	4
Kovácsok	3
Raktárosok	4 ³⁷
Órás	1
A vértések agája (legénység nélkül)	1
Azabok	37
Az újkapu azabjai	16
Összesen	187

A várból tehát eltűnt két csapat, és a megmaradtak száma is csökkent. A belső vár Jákub Karagöz kapitány vezette műsztahfizait hagyták elfogyini: a hajdan teljesen feltöltött, 101 katonát számláló tíz tized mostanra nyolcra csökkent oly módon, hogy a hetedik tizedet csak a tizedes, a nyolcadikat a tizedes és két közkatona alkotta. A külső vár Báli Abdullah kapitány irányította műsztahfizait és a tüzéretet csak a természetes fogyás apasztotta, amelyet nem pótoltak. 1570-hez képest Pécs védőseregének fele elveszett.

A tizenöt éves háború pécsi őrsegéről semmilyen forrás nem maradt. Azt gondolhatnánk, hogy a másfél évtizedes hadiállapotnak a hódoltsági török várak katonaságán is érződnie kellett. Hol így volt, hol meg nem, a török hadvezetés még a határszél fontos erősségeiben sem mindig alkalmazkodott az éppen aktuális hadi helyzethez, talán azért, mert oly gyakran és gyorsan változott. Az 1593–94-ben elvesztett nógrádi várak katonáival például nem a Budát északról egyedül védő, gyenge őrsegű, s emiatt 1595-ben szintén elvesztett Vácot erősítették meg,³⁸ nem is Eger és a vele elfoglalt kisebb várak legénységébe építették be, hanem évtizedekre Hatvanban zsúfolták össze.³⁹ E nehézkességet látva valószínűtlennek tarthatjuk, hogy a hadjárásoktól alig érintett Pécs védőserege a háború alatt érdemi átalakításon esett volna át.

Változást Kanizsa megvétele (1600), majd az 1606-tal kezdődő fél évszázados hivatalos békekorszak hozott. Kanizsa törökké válása Pécsre kettős következménnyel járt.

³⁶ BOA Tapu 652 (Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtéséből; Pécs zsold-tímárosai a 34–39. lapon). A defter datálatlan, az utólagos bejegyzések dátumai alapján 1592-re tehető.

³⁷ Mind a kovácsok, mind a raktárosok egy-egy emberrel többen voltak, akiket ismeretlen okból a műsztahfizok közé osztottak be.

³⁸ BOA MM 3370, 104–110.

³⁹ BOA MM 16286; Tapu 704.

Az első adminisztratív: a pécsi szandzsák a budai vilájetből az újonnan felállított kanizsaiba került át, ezután katonaságát onnan fizették. A második már lényegi: a határ újabb eltolódása nyugat felé a békekötéssel megpecsételve Pécs stratégiai fontosságát tovább csökkentette. A vár és a város életének ismét új szakasza kezdődött, amelyben a szandzsák-székhely igazgatási és kulturális súlya lett meghatározó. A kanizsai pasák is szívesen igazgatták innen tartományukat; feltehetően ennek volt köszönhető, hogy az időnként vilájet-székhelyként működő vár védőseregét előbb megerősítették, majd a többször megújított béke évtizedeiben újra apadni hagyták.

A 17. századi pécsi várőrségről 1615 és 1649 között rendelkezünk – a korszak első feléből folyamatos – adatokkal. Többségük a kanizsai kincstár zsoldszámolósaiból kerül elő,⁴⁰ de 1619. június 14-i keltezéssel a katonák névsoros listája is fennmaradt. A források bősége azonban csalóka. A 17. században ugyanis megváltozott a zsoldfizetés módja. Míg korábban évi több mustrával, nagy gonddal igyekeztek számon tartani nemcsak minden szál katonát, hanem azt is, hogy hány napig volt fizetett, hány napig fizetetlen szabadságon, esetleg hadjáraton (amikor is a hadjárat kincstárból húzta a zsoldját), addig legkésőbb 1630 körülre felhagytak ezzel a rengeteg adminisztrációt igénylő nyilvántartással. A pénz útját az adózótól a katonáig megrövidítették: az állam kilépett a láncból, felhagyott azzal a gyakorlattal, hogy minden bevételt begyűjtsön, majd szétosztson. A kincstár kezelésében tartott szultáni ház-birtokok és vámhelyek egyre több bevételét engedte át közvetlenül a várkatonaságnak: minden őrség hajtsa be a neki rendelteteket, és éljen meg belőlük. Az új rendszer azt eredményezte, hogy a kincstár sem a bevételek, sem a katonalétszámok változásait nem követte, elszámolási éveken-évtizedeken át ugyanazokat a számokat másolgatták. Emiatt az 1630 után (helyenként már kevéssel ez előtt) készült pénztári kifizetések adatait nem vehetjük az őrségek tényleges létszámainak, csupán annak, hogy a kincstár az adott várban hány katonával számolt a pénzek immár tőle független vándorlásában.

A kanizsai vilájet váraiban – így Pécsen is – az új rendszer 1622-re ért be. A vár katonaságáról szóló korábbi híradások még valóságos változásokat mutatnak, elhíhetjük őket, 1622 után azonban nem.

Legkorábbi 17. századi adatsorunkat a kanizsai kincstár 1615. évi pénztári naplója őrizte meg.⁴¹ Eszerint Pécsen 264 katona állomásozott a következő megoszlásban:

<i>Csapatnem</i>	<i>Létszám</i>
A belső vár műsztafizai	55
A külső vár műsztafizai	40
Tüzérek	20
Az azabok első agasága	52
Az azabok második agasága	97
Összesen	264

Az adatok azt mutatják, hogy a létszám ugyan emelkedett, a minőség azonban romlott. A továbbra is tisztán gyalogosokból álló őrségen belül az elit műsztafizokkal

⁴⁰ Ezeknek mikrofilmjeit Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtéseiből használtam, jelzeteik alább következnek.

⁴¹ BOA Tapu 1905, Pécs a 11–12. lapokon.

szemben másfélszeres túlsúlyra jutottak a gyengébb minőségű azabok – mindez annak a jele, hogy a vár katonai jelentősége minimálisra csökkent. Ezentúl az őrségnek ez a felépítése és belső tagolódása nem változott, legfeljebb annyit, hogy átmeneti időre az azabok még nagyobb számban részesedtek az összlétszámból. A következő három évben a pénzári naplókba egy olyan megjegyzés is belekerült, amely az új fizetési rendszerre való áttérést mutatja. Az elszámolások ugyanis a katonákat élesen két csoportra választották, létszámaikat is külön összesítették. Az elsőbe a belső vár műsztafhfizait és a raktárosokat csoportosították mindennemű megjegyzés nélkül, a másodikba a külső vár műsztafhfizait, a tüzéreket és az azabokat azzal a megjegyzéssel, hogy járandóságukat az eszéki híd állami jövedelméből (*mukátaúj*ából) kapják.

E három év adatai:⁴²

<i>Csapatnem</i>	1616	1617	1618
A belsővár műsztafhfizai	51	46	49
Raktárosok	4	4	3
A külsővár műsztafhfizai	40	38	38
A külsővár tüzérei	19	19	19
Az azabok első agasága	47	44	44
Az azabok második agasága	64	66	66
Az újkapunak az eszéki híd őrségéből átvezényelt azab őrei			14
Összesen	228⁴³	217	233

1619-re a létszám az azabok húszfős, harmadik agaságának beállításával 246 főre emelkedett,⁴⁴ majd három éven át⁴⁵ alig moccant – kicsit már ez is másolásgyanús. De mivel nem zárhatjuk ki, hogy egy – két és félszáz főt számláló – várvédő sereg három békés évben valóban csak egyetlen tagját veszítette el, még higgyünk a számoknak. E három év pécsi őrsége ilyen volt:

<i>Csapatnem</i>	1619	1620	1621
A belsővár műsztafhfizai	51	55	55
Raktárosok ⁴⁶	4		
A külsővár műsztafhfizai	40	40	40
Tüzérek	20	20	20
Az azabok első agasága	48	48	47
Az azabok második agasága	63	63	63
Az azabok harmadik agasága	20	20	20
Összesen	246	246	245

⁴² BOA Tapu 1906, Pécs a 11., 20. és 28–29. lapokon.

⁴³ Az összeadás helyes végeredménye 225 katona.

⁴⁴ ÖNB Mxt 631, Pécs az 59–64. lapokon.

⁴⁵ BOA Tapu 2290, Pécs a 7. és a 18. lapokon.

⁴⁶ Az eddig csak „raktárosoknak” nevezett egységről ezúttal kiderül, hogy kikből állt: két raktárosból, a nagy dzsámi egyik előimádkozójából és egy Márton nevű – tehát magyar – vasművesből. A következő két évben a négyfős egységet a műsztafhfizok közé számították.

A fordulat évéhez, 1622-höz érkeztünk. Ebben és a következő két évben Pécs 177 katonával szerepel a pénzügyi elszámolásokban, utána két évig 181 várvédővel, hogy a további, még ismert években, 1629–30-ban, 1647-ben és 1649-ben újra azonos részadatokkal visszatérjen a 177 katonára.⁴⁷ Nemcsak a nagy állandóság mutatja, hogy nem valóságos létszámokkal van dolgunk, hanem az is, hogy a csapatnemek számait összeadva nem mindig 177 az eredmény, a kincstár azonban makacsul ezzel számol. Ha a számoknak hinni lehetne, azt kellene mondanunk, hogy 1621-hez képest a vár csaknem 70 katonáját vesztette el, legerősebben a tüzérek és az azabok száma csökkent. Ehelyett csak annyit állíthatunk, hogy a kincstár akkora állami jóvedelmet rendelt a pécsi őrség ellátására, amekkorából 177 katonára zsoldja telt ki. A részadatok nem minden évben azonosak, olyan apró ingadozások jellemzik őket, amelyek ismét nem valóságos változások, hanem csak a számok rakosgatása, amely talán arra szolgált, hogy a kanizsai kincstár alkalmazottai időnként „önálló” alkotással rukkoljanak ki.

Három év adatai elegendőek ennek illusztrálására:

<i>Csapatnem</i>	1622	1625	1648
A belsővár műsztafizai	55	55	52
A külsővár műsztafizai	40	40	39
Tüzérek	8	9	9
Az azabok első agasága	47	47	41
Az azabok második agasága	28	30	30
Összesen	177 (helyesen: 178)	181	177 (helyesen: 171)

Végezetül a 17. századi pécsi őrség nagyságának és súlyának felméréséhez érdemes egy pillantást vetni a Dél-Dunántúl nyugati határát őrző várak létszámadataira két időpontban: 1619-ben, a még valóságos, részletes zsoldlista évében, majd a záróévben, 1649-ben, amikor nemcsak Pécssett, hanem mindenütt évek óta változatlan adatok állnak az elszámolásokban:

<i>Várak</i>	1619	1649
Kanizsa	1370	1654
Segesd	443	446
Babócsa	360	361
Szigetvár	359	361
Kaposvár	311	221

Valami logika ebben a számsorban is felfedezhető, bármennyire megmerevedtek is a pénztári elszámolások létszámadatai. Nevezetesen az, hogy a határon álló várak megőrizték vagy még növelték is katonaságukat, a fontosak, de beljebb fekvők viszont egy részét elvesztették, ha nem is a Pécssett megismert mértékben.

⁴⁷ BOA Tapu 2290, Pécs a 12., 24., 29., 33. és 37. lapokon; Tapu 1920, Pécs a 15. lapon; Tapu 1924, Pécs a 6–7. lapokon; Tapu 1944, Pécs az 5. lapon.

A pécsi várkatonaság mozgása és utánpótlása

Kanyarodjunk vissza ahhoz a megállapításhoz, hogy az 1543-ban Pécsre helyezett őrség az első szemle után is a kiváló szervezettség, a stabilitás és a fegyelem ritkán tapasztalt szintjét mutatta. Amíg névsoros listákkal rendelkezünk, ránézésre nem romlik a benyomás. Azt remélvén, hogy megtalálom a hódoltság mintaőrségét, minden lehető időpontban minden lehető csapatnem névsorait egymás mellé állítottam, hogy nyomon kövessem a katonák helyben maradását, illetve mozgását. A vizsgálatot a török zsoldlistáknak az a következetessége engedi meg, amellyel például a tüzérek harmadik tizedének negyedik helyén bejegyzett katona a listákban mindig ugyanezen a helyen szerepel, amíg csak a várban szolgál; ha pedig bármilyen okból kikerül onnan, az örökébe lépő csereembert ugyanerre a helyre jegyzik be. A katonáknak a saját és az apa nevéből álló kéttagú nevei (Haszan Musztafa = Haszan bin Musztafa = Haszan, Musztafa fia) olyan sok variációban jelennek meg, hogy egyazon testületben nagyon ritka az azonos kéttagú név; ez, meg az ember és helye állandósága jogosítanak fel a névsorok egybevetésére olyan esetekben is, amikor a rendelkezésre álló listák sokéves időtávolságokból maradtak fenn.

Elsőként azt próbáltam meg követni, hogy a pécsi őrségből az idő teltével mind egyre kivont egységek hova kerültek. Legkézenfekvőbbnek az látszott, hogy a lovasok 1569-re eltűnt két agasága a nyugati határ frissen megszerzett, nagy váraiba került. Szigetvár, Babócsa és Berzence fáriszai között azonban nem akadtam a nyomukra – az átcsoportosítások ezek szerint nem a ma legegyszerűbb megoldásnak látszó logikával folytak.

A váron belül négy csapatnem katonáinak útját tudtam rövidebb-hosszabb időn át követni: a műsztahfizokét, a tüzérekét, a lovasokét és az azabokét. Az első testület névsorai 1543-ból, 1570-ből és 1591-ből vizsgálhatók. Az első két időpont között túl nagy az időkülönbség, amely ráadásul egybeesik a várháborúk embereket tépő évtizedeivel, ezért ezt az összehasonlítást nem tartottam érdemesnek elvégezni. Az 1570 utáni két békeévtized viszont jó reményekkel kecsegtetett. 1570-ben a belső várban 101, a külső várban 32, összesen 133 műsztahfiz szolgált, számuk huszonegy év alatt 65, illetve 25 főre, összesen 90 katonára csökkent. Az apadás a belső vár utolsó négy tizedét viselte meg: a hetedik tizedben csak a tizedes, a nyolcadikban a tizedes és két beosztott maradt, a kilencedik és a tizedik tized mindenestől eltűnt. Az 1570-ben szolgáló 133 műsztahfizból huszonegy év múlva mindössze 12 embert találtam meg. Négyen azért maradtak hűségesek Pécshez, mert előléptek: egy tizedes az egész testület helyettes parancsnoka (*kethüdája*) lett, három közkatona tizedessé lépett elő. A beosztott legénységből nyolc ember tartott ki a helyén, közülük néhányan az elolvadt tizedekből kerültek át a megmaradtakba (ezekben az esetekben a hely azonossága tehát nem meghatározó, az egyezés kisebb biztonsággal feltételezhető). Mindent összevéve a Pécshez hűséges tizenkét műsztahfiz az 1570. évi 133 fős állománynak gyenge 9 százaléka.

A tüzéreket ugyanennek a két évnek a névsoraiból vizsgálhatjuk. 1570-ben 30-an, 1591-ben 26-an voltak, az utóbbiak között mindössze két olyan emberrel, aki már az első időpontban is Pécssett tüzérkedett. Ez 6,5 százalékot tesz ki.

A lovasok, a fáriszok négy időpontban vizsgálhatók: 1543-ban (ekkor listájuk csonka), 1553-ban, 1558-ban és 1569-ben, méghozzá mind a felsorolt évek között, mind hosszabb távon. A csonka 1543-as névsor 121 lovast tartalmaz. A mustrán 112-en jelentkeztek (ez a kiinduló létszám), közülük 1553-ig 14-en tartottak ki a várban (öten közemberből tizedessé léptek elő), ami 12,5 százalékot jelent. Az 1553. év 130 jelenlévő fáriszából öt év múlva 51-et találunk a helyén (hatan előléptek), ez már egyharmados arány. 1558 és 1569 között egyetlen helyben maradt agaság legénysége vizsgálható, a kitartók erős 26 százalékot tesznek ki. Hosszabb távon két tizenöt éves periódus állománya követhető nyomon. 1543 és 1558 között a helyben maradás 6 és egynegyed, az 1553 és 1569 között nyomon követhető egyetlen agaságban 9,5 százalékos. Sajnos az átszervezések miatt a lovasokon belül egyetlen olyan, bármily kis egység sem akad, amely 1543 és 1569 között végig a várban szolgált, így az egész időtávról semmi nem mondható.

A stabilitás az azaboknál sem áll jobban. Névsoraik a következő években vethetők össze: 1553, 1558, 1569–1570 (e két év listái egyetlen kilépőtől eltekintve azonosak) és 1591. 1553-ban 81 fővel indulunk, öt év után 27-üket, éppen az egyharmadukat találjuk a helyén. 1558 és 1569–70 között a stabilitás 27,5 százalékos. Az egész időtávot nézve a helyzet romlik: 1553 és 1569–70 között mindössze 8 katona, az induló 81 azab 10 százaléka tartott ki a várban. Az 1570 és 1591 közötti bő két évtized eredménye ennél is rosszabb (igaz, egy időközben végrehajtott újabb leépítés mindenestől megtépázta az állományt): a katonáknak ebben a két békeévtizedben is csak gyenge 8 százaléka maradt a helyén.

A remélt csodaörséget, a stabilitás mintaképét tehát Pécssett sem sikerült megtalálni, az elvándorlás pontosan olyan erős, mint a többi török várban. Általános tapasztalat, hogy a várakba szegődött emberek akkor tartottak ki, ha helyben előléptek, vagy ha gyengébben becsült és rosszabbul fizetett alakulatból jobb megítélésű és jövedelmű egységbe léphettek át. A közkatonák tömegei az egész hódoltságban vándoroltak. Megpróbáltak másik várban jobb helyet szerezni, a főrangúak kíséretébe állni, vagy bekerülni a birtokjövedelemből élő szpáhik közé. Törekvésük érthető, hiszen néhány (csak a legnagyobb várakba telepített) elitalakulat katonáitól eltekintve a közlegény anyagi viszonyai nyomorúságosak voltak, és az idő és az infláció előrehaladtával egyre nyomorúságosabbak lettek. A 16. század közepén a műsztafiz napi zsoldja 6–7 akcse, a tüzéré ugyanennyi, a lovasé 7, az azabé 5 akcse. A kanizsai vilájet örségeinek 1619. évi listája szerint a műsztafizok és a tüzérek többsége 6 akcsét, kisebbsége 7 akcsét kapott, az azabok napi zsoldja 6-ra emelkedett. Egyedül a lovasok kerestek számottevően többet, a vár nagyságától és fontosságától függően napi 10–12 akcsét. Az inflációt azonban még ez a páratlan jövedelemnövekedés sem követte, hiszen *Nagy Szulejmán* pénzügyileg is stabil korszakának lezárulta után és különösen a századforduló gazdasági és pénzügyi válságának idején az akcse rohamos inflálódást élt át, fél évszázad alatt értékének több mint a felét elvesztette.

A katonák általános vándorlása sok várörséget – még óriásörségeket, például az esztergomit is – szétzilált, egységeik feltöltetlenek, tizedeikben néhány ember lézeng. Ehhez képest a pécsi mégiscsak mintaörség, a vár és a különböző csapatnevek egységei mindig teli annyi katonával, amennyit a hadvezetés szükségesnek látott. A nagyarányú elvándorlás és a rend ellentmondása egyetlen módon oldható fel:

a vár a Balkán-félsziget észak-nyugati feléből Magyarországra igyekvő szakadatlan emberáradat útvonalában feküdt, a Drávától északra egyik első állomása volt, így a kilépő katonák folyamatos pótlása nem okozott olyan gondot, mint a hódoltság északi végein álló várakban.

1558-ban és a 1559-ben két olyan zsoldlista készült,⁴⁸ amelyek a szokásos információkon, a mustrajeleken és a zsoldösszegeken túl azt is rögzítették, hogy a budai vilájet váraiba beálló újoncok honnan származnak.⁴⁹ E listák bejegyzései azt mutatják, hogy a Balkán népeiből várkatonának álló férfiak több mint 90 százaléka Boszniából, Hercegovinából és a szerb nyelvterületről, Szerbiából és a Száva-Dráva közéről érkezett a magyar hódoltság török váraiba. Beigazolódott az a régi sejtés, hogy a hódoltsági várak katonanépe akkor is bosnyák és szerb eredetű, ha már áttért az iszlámra, azaz forma szerint töröknek tekintendő.

1558-ban Pécssett 30 újonc állt be a vár három csapatnemébe, a fáriszok, az azabok és a martalócok közé. Többségük, 24 ember lovasnak szegődött. A harminc újonc közül kilencen Boszniában, hatan a zborniki szandzsákban, ketten Szerbiában, heten a Dráva-Száva közén látták meg a napvilágot, 24-en tehát a Dél-Dunántúl török váraitól közvetlenül délre fekvő területekről származtak. Egy-egy újonc a távolabbi Hercegovinából és a még messzebb fekvő, Dnyeszter-parti Benderből vetődött ide. Végül négyen a hódoltság szülőttei. Egy szerb Temesvár mellől, egy kereszténynek maradt magyar fiú a Pécshez közel fekvő Cserekútról állt a vár martalócai közé. Egy muszlim eredetű újonc Pécs „török” népességéből állt be az őrségbe, míg a negyedik helyi, pécsi magyar család fia, aki áttért az iszlámra.

A balkániaknak ez a szakadatlan északra vándorlása biztosította azt, hogy a pécsi török őrség mindig rendezett képet mutasson. Betelepedése egyben azt is jelentette, hogy Pécs „török” lakosságában a közigazgatást és a vallási-szellemi életet reprezentáló, valóságos muszlim-törökök mellett mindig ott élt a katonák balkáni eredetű rétege is, amely nagy többségében – a martalócokat leszámítva – muszlim volt, ám egy kevert, erős balkáni elemeket őrző kultúrát hordozott.

⁴⁸ ÖNB Mxt 614 és 633.

⁴⁹ Részletes feldolgozásuk Hegyi Klára: *Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. Történelmi Szemle* 40 (1998) 3–4. 229–256.

FODOR PÁL

Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi

Az oszmán birodalom a nyugati keresztény világ meghódításának szándékával indított támadást Magyarország ellen, de erejéből többre, mint az ország középső részének elfoglalása, nem futotta. A Habsburgok közép-európai monarchiája szintén nem volt képes 1526-ban tett ígretét: az ország teljes területének megvédését, illetve felszabadítását teljesíteni, csupán a nyugati és az északi részeket tudta az oszmán hódítás-tól megmenteni.¹ A két nagyhatalom között katonai erőegyensúly állott be, s ennek következtében hamarosan két (illetve az Erdélyi Fejedelemség kialakulásával három) ellenséges határvédelmi szervezet épült ki egymással szemben.² Ezek a Magyarország szívében húzódó védelmi vonalak a magyar népeket két, majd három tömbre vágta szét. Az ország középső és déli területein élők, anélkül, hogy helyet változtatnak volna, egy idegen hatalom, vallás és civilizáció határvidékén találták magukat.

A határhelyzet nem volt ismeretlen Magyarország lakossága számára, hiszen a középkor folyamán a magyar királyság mindvégig Európa keleti kapujának, védőbástyájának számított. Csakhogy akkoriban a határvédelmi szervezetek még valóban az ország határain húzódtak, és bár fenntartásuk egyre nagyobb áldozatokat követelt, az ország egész területét a nyugati kereszténység gazdasági és kulturális övezetében tartották. A 16. század eleji összeomlás azonban a korábban biztonságban élő központi országrészek népességét is megismertette a végvidéki élet szörnyűségeivel, azzal az állapottal, amit a kortársak az „üllő és verő közé szorult ország” képevel írtak le szemléletesen.³ Ám meglepő módon a hódoltságban élő nép pár évtized leforgása

¹ A magyarországi török tervek: Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. Uő.: A Bécsbe vezető út. In: *Két tárgyalás Sztambulban*. Hieronimus Áskai tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. A kötetet összeállította: Barta Gábor. A tanulmányokat és a jegyzeteket írta Barta Gábor és Fodor Pál. A dokumentumokat fordította Barta Gábor és Kun József. Budapest, 1996, 63–96. A Habsburg politikára: Barta Gábor: *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Budapest, 1983 (Gyorsuló idő). Uő.: Bevezetés. In: *Két tárgyalás*, i. m. 5–61. Christine Turetschek: *Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532*. (Dissertationen der Universität Wien, 10.) Wien, 1968. Gerhard Rill: *Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526)*. Bd. 1.: Außenpolitik und Diplomatie. Wien–Köln–Weimar, 1993 (Forschungen zur europäischen und vergleichenden Rechtsgeschichte, 7.).

² Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle* 38 (1996) 2. 163–217. Uő.: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István, Pécs, 1996, 209–227. Uő.: A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes–Maros vidékén a XVI. század elejétől a XVIII. század közepéig. In: *IV. Honvéd emléknap Makón 1997*. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1998 (A Makói Múzeum füzetei, 91.) 28.

³ Óze Sándor: „A kereszténység védőpajzsa” vagy „üllő és verő közé szorult ország”. A modern nemzetu-

alatt kiheverte a sokkot, és a nyugati „csonka állam” hathatós segítségével helyreállította gazdasági, intézményi és szellemi kapcsolatait a többi országrésszel.⁴ Sőt, mintha csak a legújabb, a határhelyzet kreativitásra ösztönző szerepét hangsúlyozó szociálpszichológiai elméletekhez kívánt volna példával szolgálni, még önnön kormányzatának megszervezésére és szellemi megújódásra is képes volt a mezővárosi reformáció kibontakoztatásával.⁵ A politikailag-katonailag szétszakított részek gazdasági és tudati összekapcsolódása miatt a 16. században kialakuló határok semmiben sem hasonlítottak a huszadik század vasfüggönyeihez, ami jelentős következményekkel járt az itteni törökség életére nézve is.⁶

A birtokukba jutott területet a törökök néhány évtized leforgása alatt kisebb-nagyobb várak összefüggő, többretegű láncolatával zárták le, az erősségeket pedig mintegy 18 ezer katonával rakták meg. Rajtuk kívül 7–10 ezer vértess lovast (szpáhít) vezényeltek a magyar tartományokba, mivel nagyjából ennyi embernek tudtak javadalmat biztosítani a helyi bevételekből.⁷ A katonákon kívül bürokraták, iparosok, kereskedők, a vallási hierarchia emberei és más, a hadsereget kiszolgáló elemek is érkeztek. A megszállók összlétszáma valószínűleg a családtagokkal együtt sem haladta meg az 50–80 ezret, akik zömmel a katonai-közigazgatási központokban éltek.⁸ Ez a tömeg azonban elégtelennek bizonyult mind a határok hézagmentes lezárásához, mind ahhoz, hogy számottevő vallási vagy kulturális vonzást gyakoroljon a 800–850 ezres hódoltsági őslakosságra. Túlnyomóan katonai vonásai miatt a magyarországi oszmán társadalomban olyanfajta szellemi pezsgés sem bontakozott ki, mint a magyar oldalon, noha a határ menti élet és kultúra két évszázadon át éltető forrása volt az oszmán birodalom terjeszkedésének. Ez még akkor is igaz, ha az utóbbi évek kutatásai nyomán némileg kedvezőbb kép rajzolódik ki az itteni törökség szellemi életéről. Több olyan magyarországi születésű vagy Magyarországon (is) működő szellemi embert sikerült „felfedezni”, akik birodalmi hírnévre tettek szert, és eredeti alkotásokkal gyarapított

dat átformálódása a 16. század közepén a dél-dunántúli végvári katonaságnál. In: *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Tanulmányok. Szerk. Hofer Tamás. Budapest, 1996, 99–106.

⁴ Vö. Hegyi Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1976 (Magyar história). Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981. Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, 1997 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 21.)

⁵ Szakály Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. Budapest, 1994 (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből, 5.). Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995 (Humanizmus és reformáció, 23.).

⁶ Szakály Ferenc: Három részre szakadt-e Magyarország a 16. században? *Korunk* 3: VIII/7 (1997) 31–38.

⁷ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995 (História könyvtár. Monográfiák, 7.), 91–117. Hegyi Klára: The Ottoman Military Force in Hungary. In: *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Ed. by Géza Dávid and Pál Fodor. Budapest, 1994, 131–148. Hegyi Klára: Török katonaság a magyarországi hódoltságban. *Keletkutatás* 1995 tavasz, 45–59.

⁸ Vö. Dávid Géza: Demographische Veränderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft. *Acta Historica* 34 (1998[1990]) 79–87. Dávid Géza: Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century Ottoman Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (1991[1993]) 219–252. Ezek és más tanulmányai összegyűjtve is megjelentek: Géza Dávid: *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary*. Istanbul, 1997 (Annalecta Isisiana, 25.). Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1997, 141–171.

ták az oszmán művelődést.⁹ Közéjük tartozott pl. Szigetvári Ali dede (történeti és vallási munkák szerzője), Dendani (orvos), Pecsevi Ahmed dede (misztikus), Ibrahim Naimeddin (történetíró) vagy Temesvári Oszmán aga (emlékiratíró) stb.¹⁰ A jelesebb személyiségek működési helyét szemügyre véve feltűnik, hogy a két természetes (tartományi) központ, Buda és Temesvár mellett erőteljesen képviseltette magát két dél-dunántúli város: Pécs és Szigetvár is. További szembeötlő jelenség, hogy a kimagasló személyiségek számottevő részének – ugyanúgy, mint a katonáknak – kibocsátó közege a Balkán, közelebről pedig a leggyakrabban Bosznia vidéke volt.¹¹ A boszniai háttér jelentős szerepet játszott tanulmányunk hőseinek, a hódoltság talán legnagyobb hírnevet szerzett szülöttének, Ibrahim Pecsevinek az életében is.

Ibrahim Pecsevi pályáját főként saját közléseiből ismerjük, és oszmán viszonylatban, ahol a személyiség elrejtését a hosszú kulturális hagyomány szinte kötelezővé tette, ezek a közlések szokatlanul bő ismereteket nyújtanak számunkra.¹² Minden valószínűség szerint 1574-ben látta meg a napvilágot Pécssett. Szülővárosa iránti szeretetét lépten-nyomon elárulja; részint azzal, hogy visszatérően a „mi elragadó Pécsünk” kifejezéssel emlékezik meg róla,¹³ főként pedig azzal, hogy bár katonai és hivatalnoki teendői hosszú évekig távoli vidékekre szólították, házat tartott fenn Pé-

⁹ Ezek az új eredmények főleg Ágoston Gábornak köszönhetők: 16–17. asúrlarda Macaristan'da tasavvuf ve Mevlevilik. In: *1. Milletlerarası Mevlana Kongresi/First International Mevlana Congress*. 3–5 Mayıs 1987. Konya, 1987, 221–231. Muslim Cultural Enclaves in Hungary Under Ottoman Rule. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45:2–3 (1991) 181–204. *A hódolt Magyarország*. Budapest, 1992 (Magyarország krónikája, 6.), 126 skk. Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993, 277–292. Macaristan'da Mevlevilik ve İslâm kultürü. *Osmanlı Arařtirmaları* 14 (1994) 1–9.

¹⁰ Utóbbiakhoz ld. Markus Köhbach: A görögáli hősök. *Keletkutatás* 1987 ős, 43. Köhbach, Markus: Der literarische Wiederhall des Verlustes von Ofen in der türkischen Volksdichtung. In: *Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der Zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Budapest–Wien, 1988 (Schriftenreihe der österreichisch-ungarischen gemischten Kommission für Literaturwissenschaft, 1.), 260: 45. j. Oszmán aga: *A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között*. Ford. Jólesz László. Budapest, 1996.

¹¹ A bosnyákok szerepére a magyarországi török hadsereg utánpótlásában, ld. Hegyi Klára: Etnikum, vallás, civilizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40 (1998) 3–4. 229–256.

¹² Pecsevi krónikáját az isztambuli kiadásban használtam: *Tarih-i Peçevi*. I–II. Istanbul, 1281–1283/1864–1866. (A továbbiakban: *TP* i. m.) Ennek egy része magyar fordításban is olvasható: *Török történetírók*. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. III. köt. 1566–1659. Sajtó alá rendezte, és bevezetéssel ellátta Szekefi Gyula. Budapest, 1916 (Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: Írók), 71–193. Az isztambuli kiadásról régóta tudni, hogy megbízhatatlan, tele van hibákkal, de jobb azóta sincs. Pecsevi életrajzát mindmáig legrészletesebben Thúry József írta meg öt részből álló cikksorozatának bevezetőjében: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. *Századok* 26 (1892) 395–410, 476–488, 560–579, 658–678, 740–746. Az ez után megjelent áttekintések, érthetőleg, kevés újdonságot tartalmaznak: Karácson Imre: Peçevi İbrahim'in tercüme-i hali. *Türk Derneği* 1 (1327/1909) 3. 89–96. F. v. Kraeclitz: Der osmanische Historiker İbrâhîm Peçewî. *Der Islam* 8 (1918) 252–260. Franz Babinger: *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig, 1927, 172. sz. Ahmed Refik: *Âlimler ve san'atkarlar*. Istanbul, 1924, 129–150. Franz Babinger – Christine Woodhead: Peçewî, İbrâhîm. In: *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. VIII. Leiden, 1995, 291. Şerâfettin Turan: Peçevî, İbrâhîm. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 9. c. Istanbul, 1988, 543–545. Nem tudtam hozzájutni a következő munkához: Hazim Şabanović: *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima* (bibliografija). Sarajevo, 1973, 290–316, Nr. 55.

¹³ Például: *TP* i. m. I. 436, II. 125.

csett, s ha alkalma adódott rá, azonnal hazalátogatott, s aztán élete végén ide vonult vissza. Megkülönböztető Pecsevi (pécsi) nevét is a városról kapta. Az utóbbi évtizedek turkológiai szakirodalmában a város délszláv nevéből képzett Pecsuj (olykor Pecsoji) vagy Pecsujlu (Pecsujról való) névforma terjedt el,¹⁴ a magam részéről azonban továbbra is a magyar történettudományban meghonosodott Pecsevi alakot fogom előnyben részesíteni. Nem kizárt ugyanis, hogy a történetíró a magyarra visszamenő Pecsevi és a délszlávból képzett Pecsuj nevet egyaránt használta, hiszen szemmel láthatóan foglalkoztatta városának története, s tisztában volt a nevek eltéréseivel és részben jelentésével is. Amikor egy helyütt röviden ismertette Pécs alapításának legendáját, s a város nevét a perzsa ‘pendzs’ (*peñc*) ‘öt’ szóval hozta kapcsolatba, akkor nyilvánvalóan a magyar Pécs alakra kívánt magyarázatot adni (miközben tartalmilag a német Fünfkirchen lebegett szemei előtt). Krónikájának ez az érdekes részlete, amelyben a három nevet közös nevezőre igyekezett hozni, a következő: „A mi elragadó Pécsünk (*Peçuy-i dil-cuyumuz*) – mely a mi szülővárosunk – alapítója pedig a német fajból való egyik tisztátalan nép volt. Ezek voltak, akik a falait építették, és kezdetben lakták. Később a magyar népnek első királya, Szent István király – ki iránt e tévelygő nép rendkívüli ragaszkodással viseltetik – a németeket kiűzte belőle s öt nagy templomot építtetett benne. A Pécs (*Peçuy*) név az ő nyelvükön annyit jelent, hogy „öt templomból áll” (*peñc kiliseden ibaretdür*). Később leányának fia, Petör király – ki e tévelygő népnek második királya volt – építtette azt a templomot, amelyből a Pécs belső várában álló (*Peçevinin iç kalesinde*) nagy dzsámi lett. Azután a magyar nép ellene támadt, és szemeit kiszúrta. Három év múlva meghalt, és ott temették el. Azon időtől fogva mostanig – mikor a hidzsra 1050. évének a vége [1641 eleje] járja – 600 esztendő telt el.”¹⁵

Ha Pecsevi már tősgyökeres pécsinek tekinthette is magát, családja csak egy nemzedékkel korábban, valamikor 1543 után költözött a baranyai városba. Első őse, akitől említést tesz, dédapja, Kara Davud aga volt, aki fegyverhordozóként (szilahtár) II. Mehmed szultán (1451–1481) palotájában szolgált, majd Bosznia meghódítása után rokoni kapcsolatok révén 50 000 akcsés javadalmat és aljebégi állást kapott a nyugati tartományban.¹⁶ A hivatalt egyik fia, Dzsáfer cselebi (később Dzsáfer bég) örökölte tőle, aki 8 fiával, köztük Pecsevi apjával együtt harcolt a magyarok ellen a mohácsi csatában. Pecsevi a krónikájában elődei három adománylevelét is közli, ezek tartalma azonban nincs teljesen összhangban fentebbi állításával. Az első adományleveléből (amelynek egy része, legalábbis abban a formában, ahogy az isztambuli kiadásban olvasható, érthetetlen) kiderül, hogy Kara Davud nem rögtön boszniai ki nevezésekor, hanem csak 1497. február 14-én jutott az (inkább csak névleg) 50 000

¹⁴ Megokolása: Bekir Küttükoğlu: Kâtib Çelebi „Fezleke”sinin kaynakları. In: *Vekayi ’nüvis*. Makaleler. Istanbul, 1994, 50–51.

¹⁵ TP i. m. I. 437. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 740–741. Amennyiben Thúry is átültette az általam idézett részleteket, akkor az ő fordítását követtem, hiszen magyar stílusa kitűnő, de mindig kiegészítettem, mivel rendszeresen kihagyt szavakat, sőt egész mondatokat. Kraelitz (Kraelitz, F. v.: *Der osmanische Historiker...* i. m. 253) félreértette a dzsámira vonatkozó részt. A „Pécs belső várában álló” kifejezés török eredetije csakis *Peçevinin iç kalesinde* formában olvasható, vagyis itt a város neve Pecsevi.

¹⁶ TP i. m. I. 87. Pecsevi szerint ez 1472–73-ban történt, ami kilenc-tíz évvel van Bosznia déli felének megszállása után.

akcsét jövedelmező birtokhoz, s hogy ebben az időben nem alajbégi, hanem szubasi tisztséget viselt.¹⁷ A második adománylevél, amelynek dátumát nem ismerjük, Davud bég fia Dzsáfer cselebit iktatja be első, 4986 akcsés timárjának birtokába.¹⁸ A harmadik berát nem más, mint az 1516. évi boszniai szandzsákösszeírás alkalmából Dzsáfer kérésére kiadott birtok-megerősítés; eszerint ekkoriban már nyolc faluból álló, 14 315 akcsét jövedelmező ziámet (!) volt a kezén, és apjához hasonlóan ő is szubasi rangban állott.¹⁹ Nem elképzelhetetlen, hogy ugyanez a Dzsáfer bukkan fel abban a datálatlan mustra-defterben, amely valamikor 1520 táján keletkezett (kiadója szerint közvetlenül Mohács előtt, de ez vitatható).²⁰ A defter a boszniai szpáhi-sereget veszi számba, és két olyan személyt is felsorol a ziámet-birtokosok között, akik talán kapcsolatba hozhatók Pecsevi családjával. Az egyik a már említett Dzsáfer; ő a lajstrom szerint 20 000 akcsés javadalommal bírt Szarajevo környékén, és 15 kísérvél vonult hadba. A másik egy bizonyos Davud bég fia Haszán bég, akinek Banja környékén feküdt 22 000 akcsés ziámetje, és 17 hadra fogható emberrel rendelkezett.²¹ Az apa neve alapján Haszán bég szinte biztosan Pecsevi felmenői közé tartozik, így eggyel bővül a családból név szerint ismert személyek száma. A mustra-defterből azt is megtudjuk, hogy a szandzsák alajbégi tiszttét bizonyos Iszkender töltötte be.²² Ebből az következik, hogy Pecsevi elődei nem megszakítatlan sorban adták át egymásnak a posztot, sőt, még az is kérdésessé válik, hogy a nagypapa, Dzsáfer, valóban alajbégi rangban vett részt a mohácsi ütközetben. Bár, ha a deftert valóban 1520 körül vették fel (ahogy magam gyanítom), akkor a következő öt-hat évben módja volt megszerezni ezt a fontos katonai beosztást.

Különös, hogy Pecsevi a családfán közvetlenül előtte állók közül éppen apja nevét nem tartotta szükségesnek feljegyezni. Ezt a hiányt az említett mustra-defter sem pótolja, hiszen az atya akkoriban még nem tartozott a regisztrált harcosok közé. Első timár-birtokát az iraki hadjáraton (1533–1535) mutatott teljesítményével érdemelte ki, s mint fiának később elmesélte, az adománynak úgy örült, mintha boszniai bégnek nevezték volna ki.²³ Apja ezen kívül csupán egyszer tűnik még fel krónikája lapjain.²⁴ Ezt a részletet érdemes teljes egészében idéznünk, mivel részint ebben találjuk az egyetlen adatot Pecsevi fiútestvéreire vonatkozóan, részint kiválóan érzékelteti azt az állami függést és kiszolgáltatottságot, amely még az ilyen nagy múltú katonacsaládok

¹⁷ TP i. m. I. 102–104.

¹⁸ TP i. m. I. 104–105.

¹⁹ TP i. m. I. 105–106. A harmadik oklevél dátuma két egymást kiegészítő adat alapján állapítható meg: 1. a benne említett Hadim Szinán pasa 1516. április 26. és 1517. január 22. között volt nagyvezír; 2. Boszniából éppen 1516-ból maradt fenn szandzsákösszeírás. Ld. İsmail Hâmi Danişmend: *Osmanlı devlet erkânı*. İstanbul, 1971 (İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, 5.) 15. és Ömer Lütfi Barkan: *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâi ekonominin hukuki ve malî esasları*. I. Kanunlar. İstanbul, 1943, 395. A „normálistól” elűtő ziámet-birtokokra, ld. Géza Dávid: Assigning a *Ze’amet* in the 16th Century: Revenue-Limits and Office-Holding. In: *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze*. Hrgg. von Ingeborg Baldauf und Suraiya Faroqi unter Mitwirkung von Rudolf Veselý. Praha, 1994, 47–56.

²⁰ Ahmed S. Aličić: Popis Bosanske vojske pred bitku na Mohaçu 1526 godine. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 25 (1975) 171–202.

²¹ Aličić, A.: *Popis Bosanske...* i. m. 199.

²² Aličić, A.: *Popis Bosanske...* i. m. 198.

²³ TP i. m. I. 88.

²⁴ Thúry (*Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 401.) tévesen állítja, hogy Pest 1542. évi ostromakor a városban tartózkodott; Pecsevi valójában nagyapjáról mondja ezt (TP i. m. I. 233.).

sorsát is megszabta: „Mikor [Szokollu] Musztafa pasát kivégezték, a budai tartomány [...] Üvejsz pasa fődefterdárnak adatott.²⁵ Én, szegény fogyatékos, akkoriban még nagyon kicsiny voltam, de azért, mint valami álomkép, híven emlékezetemben maradt egy esemény. Az élet és halál urának végzéséből történetesen egyszerre halt meg két felnőtt édes testvérem, s az egyiknek ziámetje, a másiknak pedig 16 000 akce jövedelmű timárja ürrült meg. Boldogult atyám Üvejsz pasához ment, könyörögve kérte tőle a ziámetet és a timárt, háromezer ötszáz kurus belépési pénzt (*dzsáize*) adván neki. Üvejsz pasa teljesítette a kérelmet. A boldogult szájából halottam, hogy aznap este, sötétedés után, [a pasa] kapuőreinek tizedese néhány fickóval érintetlenül visszahozta az általa átadott erszényt, és ezt mondta: ‘A boldogságos pasa küldi ezt önnek’. ‘Minthogy a belépési pénzünket nem fogadták el, azt hittem, hogy a ziámet és a timár másnak adatott, s ezért egész éjjel nem jött álom szemeimre. Reggel korán elébe mentem, arcomat lábaihoz dörzsölve így könyörögtem neki: ne tedd tönkre a családomat, s ne égess el engemet a letétel (*azl*) tüzeiben. Mi történt – kérdezte ő –, hiszen magunk adományoztuk oda a ziámetet és a timárt? Erre így válaszoltam: mint-hogy szultánom visszaküldte az ajándékunkat, azt hittem, másnak adattak. – Allahra, nem! Nem vontuk vissza az adományunkat. Végtére is, hogyan vehetnék el tőled ekkora vagyont, mikor két vitéz fiad veszett oda? Ilyen embertelenséget még a gyaurok sem követnének el. Csupán méltányosságot gyakoroltam, és visszaküldtem neked azt a pár akcsét.’ Legyen része neki is méltányosságban! Hiszen van-e még emberkorunkban, aki ennyire jóságos volna?”²⁶

A költői kérdés, amellyel Pecsevi az elbeszélést zárta, sokkal mélyebb értelmű, mint azt elsőre gondolnánk. A családnak ugyanis a történet időpontjában (1579–80) minden oka megvolt rá, hogy a jövőjéért aggódjék. A családfő nyilvánvalóan kiöregedőben volt a katonáskodásból (véltetőleg 1587–88 táján el is hunyt), több hadra fogható fiúgyermek pedig pillanatnyilag nem volt (Ibrahim legfeljebb 6–7 éves lehetett), ezért az elhalt ifjak javadalmára égető szüksége lehetett ahhoz, hogy övéinek tisztas megélhetést, kisebbik fiának és lányának pedig megfelelő neveltetést biztosítson.²⁷ Ámde Üvejsz személyében olyan ember ült a pasai székből, akitől sok jót nem várhatott. Ő ugyanis az oszmán államférfiak azon szűk köréhez tartozott, akik III. Murád bizalmasaiként 1574 után kaptak magas hivatalokat, és esküdt ellenségei voltak az államot korábban irányító Szokollu-klánnak. Ez a csoport küldte halálba Szokollu Musztafa budai pasát,²⁸ s tétette ki tízesével Szokollu Mehmed nagyvezír embereit a

²⁵ 1578. szeptember 18-án (hivatalban marad 1580. május végéig); ld. Gévay Antal: *A' budai pasák*. Bécsben, 1841, 11: No. 16. M. Tayyib Gökbilgin: Kara Üveys Paşa'nın Budin beylerbeyliği (1578–1580). *Tarih Dergisi* 2 (1950–1951[1952]) 3–4. 19–20, 31.

²⁶ *TP* i. m. II. 8–9. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m.. 401. Kraelitz (*Der osmanische Historiker...* i. m. 254) helytelenül egy fiútestvéréről beszél.

²⁷ Pecsevi egyetlen leánytestvéréről tesz említést: *TP* i. m. II. 134. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 400.

²⁸ Jó ürügyet kínált ehhez a budai löporatorny felrobbanása; ld. Takáts Sándor: *Vezír Szokollu Musztafa Basa (A nagy Musztafa)*. *Budapesti Szemle* 162 (1915) 62–64. Ágoston Gábor: *Török löportermelés Budán a 16. században*. In: *Unger Mátyás emlékkönyv*. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Budapest, 1991, 92. Szokollu Mustafára ld. még Gyula Káldy-Nagy: *Budin beylerbeyi Mustafa Paşa (1566–1578)*. *Belleiten* 54:210 (1990) 649–663.

zsíros állásokból.²⁹ Mármost, mint látni fogjuk, Pecsevi apja éppen egy Szokollu-lányt vett feleségül, így aztán érthető, ha szorongva ment Budára, és meglehetősen nagy sáppénzzel igyekezett nyomatékot adni kérelmének. Ha ilyen baljóslatú előzmények után Üvejsz mégis teljesítette kérését, akkor nem csoda, hogy az az idő tájt még kiskorú Ibrahim hetven év múltán is élénken emlékezett az esetre, és jól ismerve a javadalmakért folyó kíméletlen harcok természetét, nehezen hitte el, hogy létezhet efféle nagyvonalúság és emelkedettség.

Mint említettem, Pecsevi anyai ágon a nagyhatalmú és kiterjedt Szokollu-családdal állott rokonságban (anyja és „Hosszú” Mehmed nagyvezír unokatestvérék voltak).³⁰ Ez a rokonság az apainál sokkal nagyobb szerepet játszott Pecsevi életében, hiszen serdülő- és ifjúkorában a Szokollu-nemzetség különféle ágainak számos tagja töltött be magas posztot, s az ő pártfogásuk sok előnyt biztosított a nevelődő, majd pályáját kezdő fiatalembernek. Aligha véletlen, hogy a Szokollu-rokonok többnyire odaadó, felelősségteljes, s mindenekelőtt bőkezű és nagylelkű tisztségviselőkként jelennek meg Pecsevi krónikájában.³¹ Egy helyütt imígyen foglalta össze nem kis büszkeséggel az anyai atyafiak politikai teljesítményét: „Ebben a fényes dinasztiában két nagy államférfiből lett nagyvezír, öt boldogságos [férfi] pedig vezíri rangra jutott. Tíz fő van, aki beglerbégi méltóságot szerzett, s akkor a szandzsákbégeket és más előkelőségeket még nem is vettük számba.”³²

A befolyásos rokonok közül különösen ketten jutottak fontos szerephez a történetíró pályáján. Elsőként nagybátyja, Ferhád pasa, aki 14 éves korában magához vette, és magával vitte Budára, ahová 1588. november 28-án kormányzónak nevezték ki.³³ Hogy mi készítette erre, arról nem értesülünk; Pecsevi életrajzírói általában azt feltételezik, hogy apjának ugyanebben az évben bekövetkezett halála miatt került Ferhád pártfogása alá. Akármint volt is, annyi bizonyos, hogy Pecsevi, életében először, hosszabb időre elhagyta szülővárosát, s a nagybácsi budai háznépéhez költözött, amely egyúttal a katonai nevelő iskola szerepét is betöltötte. Bő másfél esztendő telt el itt, s igencsak keserű és drámai események kényszerítették elválásra. Olyan leckét kapott ekkor az oszmán hadseregtől, amit soha életében nem felejtett el. A budai janicsárok a zsold kimaradása és főleg a rossz élelmezés miatt 1590 szeptemberében fellázadtak, Ferhád palotájára törtek, a pasát halálra szurkálták, házának berendezését pedig darabokra törték.³⁴

²⁹ A III. Murád uralmának kezdetén kitört frakcióharcokra ld. Cornell H. Fleischer: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali (1541–1600)*. Princeton, 1986, 71–74, 297. Jan Schmidt: *Pure Water for Thirsty Muslims. A Study of Muştafa ‘Āli of Gallipoli’s Kühü l-ahbār*. Leiden, 1991 (*Publicaties van het Oosters Instituut, III.*), 332.

³⁰ A Szokollukra ld. Mehmed Tayyib Gökbilgin: Mehmed Paşa, Muhammed Paşa, Szokullu, Tavıl. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 7. c. Istanbul, 1993, 595–605. Radovan Samardjitch: *Mehmed Sokolovitsch, le destin d’un grand vizir*. Trad. par Mauricette Begić. Lausanne, 1994.

³¹ Markus Köhbach: Ağwadu min Hâtimin. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 86 (1996) 221. Erre alább még visszatérek.

³² TP i. m. II. 41–42.

³³ TP i. m. II. 433. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 401. Gévay A.: *A’ budai pasák*. i. m. 14: No. 21. Takáts Sándor: Ferhád basa halála. In: *A török hódoltság korából*. Budapest, é. n. (Rajzok a török világból, IV.) 220: csak 1591. január közepén foglalta el álláshelyét.

³⁴ Takáts S.: *Vezír Szokollu Musztafa* i. m. 231–235.

A lázadás történetét megíró Takáts Sándor sajnálkozott azon, hogy „Pecsevi egykori gazdájáról nem jegyzett fel semmit”.³⁵ Ez a „szemrehányás” azonban nem teljesen méltányos. Pecsevi a II. Szelim korabeli jeles vezírekről szólván külön fejezetben méltatta a „Budán vértanúhalált szenvedett megboldogult” Ferhád érdemeit, bár az igaz, hogy a budai eseményeknek ennél a fél mondatnál többet nem szentelt sem itt, sem másutt.³⁶ Ennek két oka lehet: egyrészt a véres események nagyon megviselheték, másrészt nem akarhatta rossz színben feltüntetni kenyéradó gazdáját, aki kevés érzékenységet mutatva a katonák gondjai iránt, csökönységével alaposan hozzájárulhatott a helyzet elmérgesedéséhez.

Ferhád halála után – hogy pontosan mikor, azt nem tudjuk, feltehetőleg 1591 táján – lépett be Pecsevi életébe a másik nagy patrónus, Lala Mehmed, aki egy másik ágon úgyszintén unokatestvére volt a nagy Szokollu Mehmednek.³⁷ Ez az új kapcsolat másfél évtizeden át, egészen Lala Mehmed haláláig (1606) tartott, s úgy látszik, a rokonságon túl a kölcsönös vonzalom és nagyrabecsülés is napról napra szilárdabbá kovácsolta. Később így vallott erről Pecsevi: „Eltekintve attól, hogy a megboldogulttal rokonságban álltunk, tizenöt éven át egy napra sem váltam meg a szolgálatától. Magányában bizalmasa és társalkodója voltam. A nép körében is gyakran szóltam érdeklében. Keserű szót soha életemben nem hallottam tőle, inkább állandóan szegyenbe hozott jóságával. [...] Mostantól fogva nem mással, mint imával szolgálunk neki.”³⁸

Lala Mehmed pályája a századvégi hosszú magyarországi – nálunk tizenöt évesnek mondott – háborúban ívelt egyre magasabbra, mígnem a nagyvezíri posztot is elnyerte. Ennélfogva szinte minden fontos ütközetben jelen volt, s az ő oldalán természetesen Pecsevi is szemtanúja és olykor tevékeny résztvevője lehetett az eseményeknek. Nem egyszer teljesített fontos megbízásokat, s ezek révén a fővárosban is többször megfordult. Éppen itt az ideje tehát, hogy feltegyük a kérdést: ki is volt valójában Pecsevi, milyen képzettséggel rendelkezett, és képzettsége révén milyen pályák nyíltak meg előtte?

E kérdésekre sajnos csak töredékes válaszok adhatók. Gyermekkoráról, neveltetéséről és iskoláiról a fentebb elmondottakon kívül semmiféle információval nem rendelkezünk, csak feltételezhetjük, hogy az elemi iskolát Pécsen végezte el, közép és felsőfokú (medresze) tanulmányait pedig részben ugyanott, részben – rokoni kapcsolatai folytán – Boszniában folytatta. Pécsen talán azt a medreszét látogatta, amelyet építtetője, Kászim pasa eredetileg kolostornak szánt, de amelyet az 1540-es évek közepe óta többször is medreszévé alakítottak át; az intézmény legutóbb 1587. november 9-én kapott tanárt Muszliheddin személyében.³⁹ Gyanítható, hogy Pecsevi a legmagasabb fokozatú iskolákat nem járta ki, mivel egyszer, történetírói indíttatásáról

³⁵ Takáts S.: *Vezír Szokollu Musztafa* i. m. 235.

³⁶ *TP* i. m. I. 453–455, vö. I. 9–10.

³⁷ Tévedésektől sem mentes életrajza: M. C. Şehâbeddin Tekindağ: Mehmed Paşa. Muhammed Paşa, Lala. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 9. c. Istanbul, 1993, 591–594.

³⁸ *TP* i. m. II. 323. Vö. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 400.

³⁹ Kászim pasa vendégkolostorát, illetve az annak eltartására létesített alapítványt az 1546-ban készült pécsi defter említi először; ld. Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa. I. rész. *Keletkutatás* 1995 ősz, 64–65. A kolostor iskolává alakításáról: Istanbul, Müftülük Arşivi, Medresze tanárok kinevezési deftere 995–997/1586–1589, p. 24. A vonatkozó bejegyzés szövegét lásd a függelékben.

szólva szerényen megjegyezte: „egy tökéletlen szolga vagyok; mivel a magas tudományokból nem részesültünk, természetes hajlamaink a történetírás felé vonzottak”.⁴⁰ Néhány elszórt megjegyzése és elsőként betöltött tisztségei arra engednek következtetni, hogy Pecsevi eredetileg kjátibnak, írnoknak készült, s ezen belül elsősorban a pénzügyigazgatás érdekelte. Választására talán nővérének férje, Ali cselebi is hatással lehetett, aki 1590 táján számvevőként (mukábeledzsi) dolgozott Budán.⁴¹ Pecsevi Lala Mehmed mellett sokrétű írnofi munkát végzett, de szakmai irányultságára fényt vet, hogy gazdája várkatonák összeírásával és zsolddefterek elkészítésével, továbbá dzsizje-adó behajtásával is megbízta.⁴² Munkájával annyira meg volt elégedve, hogy nagyvezíri kinevezését (1604. augusztus 5.) követően megtette az udvari gyalogság számvevőjének (az ő feladata lett háromhavonta zsoldot kiutalni a janicsároknak, ami ebben az időben nem számított könnyű és veszélytelen mesterségnek).⁴³ Ebben a minőségében vitte meg 1605-ben Esztergom visszafoglalásának jó híret az udvarba, amiért jutalmul az uralkodó a lovassági számvevőséget is ráruházta.⁴⁴

Pecsevi indulása olyan időszakra esik, amikor az oszmán birodalom egyik pénzügyi válságból a másikba bukdácsolt. A központi és tartományi kincstárak kiürültek, az állami költségvetés hiánya rekordokat döntött, a zsoldfizetés nehézségei és gyakori elmaradása szünni nem akaró lázadásokhoz, belső zavarokhoz vezettek.⁴⁵ Ezeknek a változásoknak az első jeleit már a 16. század második felében észlelni lehetett, s a nehezedő körülmények, a készpénz utáni fokozódó hajsza egyre inkább felértékeltek azt a speciális tudást, amellyel a pénzügyesek: adóbérlők, adószedők, kádik, írnofok és defterdárok rendelkeztek.⁴⁶ Mind gyakrabban történt meg, a századfordulóra pedig mindennapos gyakorlattá vált, hogy a régi normákat felrúgva, korábban kizárólag katonáknak fenntartott posztokat tehetséges (vagy jó összeköttetésekkel rendelkező) pénzügyi vállalkozóknak adományoztak. Így vált például a szandzsákbégi poszt mindinkább adószedői hivattallá, ami természetesen nem hagyta érintetlenül a birodalom katonai szervezetét sem. Aligha tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy ezek a karrierlehetőségek lebegtek Pecsevi szemei előtt, amikor a pénzügyi írnofi pályát választotta.

Ha végigtekintünk azoknak a hivataloknak a során, amelyeket csak 1606, azaz Lala Mehmed halála után viselt, akkor megállapíthatjuk, hogy előzetes számításai beváltak. Igaz, arról, hogy az 1607 és 1622 közötti másfél évtizedben mit csinált, csak sejtéseink vannak (talán Magyarországon látott el kormányzati feladatokat), ám életének ezutáni szakaszában egymást követték a rangos, felelősségteljes megbízatások. Volt tartományi

⁴⁰ TP i. m. I. 96. Kraeilitz, F. v.: *Der osmanische Historiker...* i. m. 258. Az oszmán-török iskolarendszerről ld. Ágoston Gábor: Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. *Keletkutatás* 1987 tavasz, 47-65.

⁴¹ TP i. m. II. 134. *Török történetírók*, i. m. III. 96.

⁴² TP i. m. II. 183-184, 195 és 239. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 403-405.

⁴³ A mukábeledzsi hivataláról ld. Ömer Lütü Barkan: H. 974-975 (M. 1567-1568) malı yılına ait bir Osmanlı bütçesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 19:1-4 (1957-1958[1958]) 317. Ahmet Tabakoğlu: *Türk iktisat tarihi*. (Genişletilmiş 2. baskı). İstanbul, 1994, 170.

⁴⁴ TP i. m. II. 307, 314. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 408. *Török történetírók* i. m. III. 184, 187-188.

⁴⁵ Ezekre összefoglalóan: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Edited by Halil İnalcık with Donald Quataert. Cambridge, 1994, 411-622.

⁴⁶ Klaus Röhrborn: Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122 (1972) 118-139.

defterdár (Dijarbekirben és Tokatban), szandzsákbég (Rakkában) és a pénzverde felügyelője (Tokatban). Az 1620-as éveket jórészt a birodalom keleti felében töltötte, ami nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy ekkori pártfogói: Háfiz Ahmed pasa (a flotta főparancsnoka, erzurumi majd dijarbekiri beglerbég, két ízben nagyvezír) és Cserkesz Mehmed pasa (nagyvezír) ezen a területen tevékenykedtek.⁴⁷ Mindez neki, a Magyarországot hazájaként szerető „oszmánnak” aligha lehetett szándékai szerint. Erre utal az a körülmény is, hogy 1630 után láthatólag „hazafele” tartott: már csak a birodalom központjában és európai felében, azon belül is kiváltképp Magyarországon és Boszniában vállalt hivatalokat. 1631 körül dunai defterdár volt, majd 1632 elején, Háfiz Ahmed pasa nagyvezír megölése után, anatóliai (másképpen *orta*: középső) defterdárként nevezték ki.⁴⁸

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy hivatalnoki pályájának következő állomásait már nemcsak saját közlései, hanem, első ízben a kutatás történetében, részben hivatalos dokumentumok segítségével is nyomon tudjuk követni (ezek egyébként rendre igazolják Pecsevi szavahihetőségét). Rövid ideig tartó központi defterdárkodás után, 1632. október 7-én, a pécsi szandzsákot kapta ún. árpalikként.⁴⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy átmenetileg állástalanná (mázul) vált, s ennek tartamára kapta meg a szandzsák jövedelmeit.⁵⁰ A vonatkozó bejegyzésben található az első adat arról, hogy Pecsevi ekkoriban már pasa rangot viselt, vagyis a birodalmat irányító legszűkebb elithez, az „igazi oszmánok”-hoz tartozott. Ám nem sokáig élvezhette az otthonlét örömeit, mert Musza pasa budai beglerbég előterjesztésére 1633. május 10-én az elhunyt Ahmed pasa helyébe Székesfehérvárra helyezték szandzsákbégnek.⁵¹ Itt maradt állásban 1636 tavaszáig; ezen év május 31-én a boszniai vilájet pénzügyi defterdári hivatalát nyerte el.⁵² Ezt nem egészen hét hónapig viselte, mivel valamikor december 19. és 28. között egy korábbi boszniai defterdár, bizonyos Mahmud lépett a helyébe.⁵³ Szerencséjére ezután sem ette hosszasan a mázulo, a várakozási állományban lévők keserű kenyerét: 1637. február 15-én a boszniai vilájethoz tartozó Kirka (másik nevén Lika) szandzsákbégje lett.⁵⁴ Innen Temesvárra vezetett az útja, ahol ismét csak a pénzügyi defterdár posztját töltötte be. Mivel itt a levéltári adatok sora véget ér, csak feltételezünk, hogy hivatali pályafutásának ezt az utolsó állomását 1638-ban foglalta el.⁵⁵

⁴⁷ TP i. m. II. 392, 394, 402.

⁴⁸ TP i. m. II. 421, 423–424. Thúry J. (*Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 477) Háfiz Ahmed felkoncolásának időpontját 1631 elejére teszi, pedig 1632 februárjában történt; ld. Orhan F. Köprülü: Háfiz Ahmed Paşa, Háfiz Ahmed Paşa. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 5/1. c. Istanbul, 1988, 76.).

⁴⁹ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Dahiliye, 6095, 35. Az adatért Dávid Gézának tartozom köszönettel. A defterre (és alább idézendő „párjára”) ld. I. Metin Kunt: Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasinda Osmanlı ümerasi ve il idaresi. Istanbul, 1978, 52–57. és Dávid Géza: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad–Gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 36 (1994) 1–2. 112. Pecsevi nem tett említést erről az adományról.

⁵⁰ A ma még hézagosan ismert árpalik-rendszert többek közt az állásra várók javadalmazására használták (ld. M. Tayyib Gökbilgin: Arpalik. In: *İslâm Ansiklopedisi*. I. c. 1993, 592–595); ez esetben ez annyit jelent, hogy Pecsevi megkapta a szandzsák jövedelmeit, de valószínűleg nem lett a szandzsák bégje.

⁵¹ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 266, 13a. Vö. Cevdet Dahiliye, 35. és TP i. m. I. 261.

⁵² Kepeci 266, 12a. Vö. TP i. m. II. 445.

⁵³ TP i. m. II. 445.

⁵⁴ Kepeci 266, 12b. Pecsevi egy helyütt szól ugyan futólag erről a beosztásáról (TP i. m. I. 201, vö. 193.), de az időpont megjelölése nélkül, ezért tévesen az anatóliai defterdárság utáni állomásnak szokták tekinteni.

⁵⁵ TP i. m. II. 442. Vö. Kepeci 266, 15a: Pecsevi temesvári hivatalviselését nem regisztrálja, de az 1637.

A kor mércéi szerint öregembernek számított már, amikor 1640–41 táján nyugalomba vonult. Hátralévő éveit valószínűleg Buda és Pécs között megosztva élte le, ifjú korában tervbe vett történeti munkájával foglalatzkodván. Jóllehet, úgy tűnik, a tisztos jólét a hierarchia több évtizedes szolgálata ellenére sem adatott meg neki (erre utal, hogy helyzetét éppúgy „rendezetlennek” és „szétszórtnak” nevezte, mint krónikája első változatát⁵⁶), a sors mégis kegyes volt hozzá; megengedte neki, hogy a művet bevégezze, régóta vezetett feljegyzéseit és összegyűjtött hatalmas anyagát formába öntse, s tőle telhetően híven megörökítse annak a százhusz esztendőnek az eseményeit, amelyet apja és a maga nemzedékének emlékezete átfoghatott. Halálának időpontja ismeretlen; Kjátib Cselebi – aki később sokat merített krónikájából – egy forrásból úgy tudta, hogy 1651-ben költözött el az árnyékvilágból. Ám művének egyik korai másolója és kiegészítője már 1649-ben mint „megboldogultról” emlékezik meg róla, tehát vagy ebben az évben, vagy – és ez a valószínűbb – egy-két esztendővel korábban hagyta el örökre „elragadó Pécsét”.⁵⁷

Mint a krónika bevezetőjéből kiderül, Pecsevi eleinte csupán egy Szülejmán szultán korát tárgyaló mű megírását tűzte ki célul. Erre a történelem (főleg az iszlám terjeszkedése) iránti személyes vonzódáson túl elsősorban az ösztönözte, hogy kielégítse a korabeli oszmán „közvélemény” csillapíthatatlan érdeklődését: „Mivel országunk, Magyarország – óvja a magasságos Allah a nyomorult ellenségtől! – meghódítása nemrég történt, s e hódítások eseményeiről és az elhunyt és megboldogult gázi Szülejmán szultán kán – a magasságos Allah kegyelme legyen vele! – hitharcairól gyakorta beszélnek és folyik a szó, gyarló elmében az a gondolat támadt, hogy gyenge értelmű és csekély képességű személyekben mindazt, amit némely krónikákból és szavahihető emberektől megtudtam, emlékezetben tartás végett feljegyezzem és megírjam. És bár mindezeket a dervisek szakadozott ruhájához hasonlóan száz darabból férceltem össze, és foltos kék köpenyükhöz hasonlóan mindenfajta színből kevertem ki, azaz kegyes embereknek a bölcsek mérlegén megmértetett krónikáiból csentem el, mégis reménykedve esedezem, hogy mindazok az államférfiak, akik bepillantanak, a megbocsátás ruhaszegélyével borítsák be, és az általunk ez ügyben elkövetett hibákat elnézéssel fogadják. ‘Nyíltan megvallom, hogy minden cselekedetemben hibáztam’. Így hát a megboldogult kancellár, Dzselaázáde Musztafa bég és testvére, Dzselaázáde Szálih efendi, a kancellár Ramazánzáde, a megboldogult ügyes költő, Áli efendi, Haszán Bégzáde efendi, Hadídi és Kjátib Mehmed efendi krónikáiból [a rögzült] kifejezéseket és formulákat kigyomlálva, a rímes prózát és rímekeket elhagyva, egy török nyelvű és napjaink stílusát követő hasznos kompendium (*mecmua*) megírásába fogtunk és kezdtünk...”.⁵⁸

március 5-én hivatalba lépő Ahmed aligha húzta ki egészen 1641. október 27-ig, amikor a következő változást bevezették (a tisztségviselőket ennél jóval sűrűbben cserélték). Joggal gyanakodhatunk arra, hogy az írrok, egyáltalán nem példátlanul, elmulasztotta bejegyezni Pecsevi kinevezését.

⁵⁶ TP i. m. I. 428.

⁵⁷ Kraelitz, F. v.: *Der osmanische Historiker...* i. m. 257. Turan, Ó.: *Pecevi, İbrahim* i. m. 544.

⁵⁸ TP i. m. I. 2–3. A szóban forgó szerzők és műveik: 1. Dzselaázáde Musztafa (1490/91–1567): „*Tabakat ül-memálik ve derezdsát ül-meszálík*”, 1561 (Az országok osztályai és az utak felsorolása; kiadására ld. a 64. jegyzetet); 2. Dzselaázáde Szálih (1499?–1565): „*Szülejmán-náme*”, 1528 (Szülejmán könyve; e mű kéziratái különböző címeket viselnek; egyelőre kiadatlan); 3. Ramazánzáde Mehmed cselebi (?–1571): „*Sziyari*

Az idézett szöveg szerint Pecsevi egy részben írásos, részben szóbeli forrásokon alapuló, világos, érthető nyelven megfogalmazott, retrospektív kortörténetet, az oszmán történetírásban jól ismert *gazavátnámét*: „hitharcok könyvét” tervezett, amely hangsúlyozottan kompiláció, minden eredetiséget nélkülöző mű lett volna. Elmondása szerint valóban ebben a formában írta meg, s nyújtotta át az 1640-es évek legelején Musza budai beglerbégnek, a kor egyik nagy tapasztalatú és befolyásos államférfiának, akivel már régóta szoros kapcsolatban állhatott.⁵⁹ A pasa azonban elégedetlen volt a művel; úgy találta, hogy az oszmánok és a Habsburgok között kialakult békés viszonyhoz illően nemcsak az ellenségeskedéseket, hanem a két fél közötti békekötéseket is ismertetnie kellett volna. Pecsevi azzal mentette magát, hogy erre vonatkozóan semmit sem talált muszlim forrásaiban. Ám a pasa nem hagyta annyiban a dolgot, addig ösztökélte a szerzőt, míg az az oszmán világban hallatlan dologra szánta el magát: magyar írástudók (diákok) segítségével tanulmányozni kezdte a „hitetlen”, azaz a magyar történetírók műveit is, hogy azokból pótolja a muszlimok írásaiban hasztalan keresett híradásokat.⁶⁰ Ez a munka éveket vett igénybe, és alapjaiban felforgatta a krónika eredeti struktúráját. Az átdolgozás során ugyanis nemcsak a magyar szerzők adatait, hanem a Szülejmán uralkodása utáni időszakra vonatkozó saját, gazdag anyaggyűjtését is beépítette, s egészen a maga koráig folytatta az események elbeszélését. Az imígyen átalakult krónika időben 1635–36-ig terjedt. Ez azonban szemlátomást nem elégítette ki; ezután is folyamatosan (talán halála napjáig) dolgozott rajta, és az adatközlőtől nyert legfrissebb ismereteket felhasználva 1640-ig tágította a krónika időhatárát. Sőt, egy harmadik redakcióba is belefogott, s az időkeretet megtartva, itt-ott bővítette, helyesbítette és néhány tartalmi elemmel is gazdagította az 1635–36 utáni részt. Így végeredményben gyökeresen új művet hozott létre, amely hamarosan megbecsült helyet vívott ki magának az oszmán szellemi életben.⁶¹

anbija-i izam ve ahval-i hulafa-i kiram ve manakib-i al-i Oszman”, 1562 után (A nagy proféták élete, a kegyes kalifák ügyei és az Oszmán-ház hősi tettei; kiadása: *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa* [Mehmed pasa kancellár krónikája]. Istanbul, 1279/1862); 4. Musztafa Áli (1541–1600): „*Künh ül-ahbâr*”, 1599 (A történetek lényege; egy része kiadva: *Künh ül-ahbâr*. I–V. Istanbul, 1861–1868; vö. 29. és 66. j.); 5. Haszán Bégzâde Ahmed (?–1636): „*Târih-i âli Oszmán*”, 1635 (Az Oszmán-ház története; kiadatlan); 6. Hadídi (?–1561?): „*Tevârih-i âli Osman*”, 1523 (Az Oszmán-ház története; dinasztiatörténet versben; kiadva: *Tevârih-i âli Oszmán* [1299–1523] Haz. Necdet Öztürk. Istanbul, 1991.); 7. Kjátib Mehmed (1531-?): „*Huma-i dzsâmi üt-tevârih*”, 1578 (A történetek gyűjteményének paradicsomi madara; egyes részei magyarul: *Török történetírók* i. m. II. 370–389). Ld. F. Babinger, F.: *Geschichtsschreiber* i. m. *Geschichtsschreiber* i. m. 84, 85, 86, 87, 110, 148. sz. Bursalı Mehmed Tâhir Bey: *Osmanlı müellifleri*. III. Istanbul, 1975, 62. Kütükoğlu, B.: *Kâtib Çelebi „Fezleke”sinin kaynakları*, i. m. 42.

⁵⁹ Ez csak 1640 februárja után és 1644. március 12. előtt történhetett, mivel a pasa ekkor töltötte be (immár harmadszor) ezt a posztot (Gévay A.: *A' budai pasák*. i. m. 31: No. 57.). Több megfontolás szól amellett, hogy Pecsevi mindjárt Musza érkezése után figyelmébe ajánlotta krónikáját (mindenképpen 1642 előtt).

⁶⁰ *TP* i. m. I. 428–429. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 483. Továbbra is nyitott kérdés, hogy tudott-e Pecsevi magyarul. Thúry határozottan elvetette, Babinger és Kraelitz viszont elfogadta ezt a lehetőséget: Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 483–484. Babinger, F.: *Geschichtsschreiber* i. m. 172. sz. Kraelitz, F. v.: *Der osmanische Historiker...* i. m. 258–259. Pecsevi fogalmazása végső soron nem zárja ki, hogy megtanulta nyelvünket, hiszen azt mondja: a magyar kútfóket megkerestette, a számára fontos részleteket pedig lefordította. Az viszont kétségtelen, hogy bosnyáku jól tudott: *TP* i. m. II. 185. *Török történetírók* i. m. III. 124–125.

⁶¹ Annyi bizonyos, hogy az első variánst 1640-ben, ill. 1641 elején még javában írta (*TP* i. m. I. 8, 437),

Ahhoz, hogy Pecsevi írói teljesítményét megfelelően értékelhessük, szükséges az oszmán történetírás addigi fejlődését és korabeli állapotát röviden szemügyre vennünk. Az oszmán történetírás – egy-két szerény 14. századi kezdeményt leszámítva – a 15. században született meg, s két alapvető igény hívta életre. Egyrészt a nagyhatalommá váló oszmán állam alattvalóinak kívánsága, hogy tisztába jöjjenek közelmúltjukkal, a hihetetlenül gyors felemelkedés történetével, s hogy ezzel emlékeztessék a lassan elidegenedő hatalmat arra, hogy e hősi korszak eredményei csak a kezdeti nagy társadalmi összefogással őrizhetők meg és fejleszthetők tovább. Másfelől a dinasztia és az irányító apparátus azon óhaja, hogy a nagyra nőtt birodalomnak hatalmi állásához méltó, önálló kulturális arculatot adjon. A két igény kétféle stílus létrejöttéhez vezetett, noha teoretikus alapját, történelemtől vallott felfogását, módszerét és műfajait tekintve a két irány között nem volt lényeges különbség. Az eltérés legszembetűnőbben az írók nyelvében jelentkezett. Az udvari vagy udvarhoz közel álló krónikások vagy perzsául, vagy perzsa elemekkel dúsan megtűzdelt török nyelven (egy-két kivételes esetben arabul) írtak. Velük szemben az ún. népi krónikák szerzői a korszak mindennapi beszélt nyelvén, törökül szólaltak meg. Ettől eltekintve megegyeztek abban, hogy a szultánok háborúit az iszlám hit terjesztéséért folytatott harcként ábrázolták, hogy ezt többnyire évkönszerűen (annalisztikusan), időrendben haladva tették, s hogy gyakran díszítették verses betétekkel a prózai előadást. A műveket formai és tematikai szempontból nagyjából három csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak az ún. *gazavátnámék* és *fethnámék*: „hitharcok” vagy „hódítások könyvei”; ezek hol egyetlen háború, hol egy-egy uralkodó (kivételesen jelesebb vezír) szent háborúinak történetét beszélik el. A második csoportba sorolhatjuk az ún. *Tevárih-i ál-i Oszmánokat*: az „Oszmán ház történetei”-t tárgyaló munkákat; ezek a *tárihok* (krónikák) alkotják az oszmán történetírás meghatározó vonulatát. A harmadik kategória pedig az ún. egyetemes történeteket foglalja magába; ezek általában az iszlám birodalmak sorsát mutatják be, s ennek keretében szentelnek külön fejezetet az Oszmán-háznak. A „történetírás”, mint szinte mindenütt a világon, az oszmán birodalomban is elsősorban irodalmi műfaj volt, s a történelmet mindenekelőtt két célból tette vizsgálat tárgyává: erkölcsi tanítást remélt tőle, vezérfonalat a jelenbeli cselekvéshez, s ugyanakkor igazolást merített belőle az iszlám határait tágtító szüntelen háborúskodáshoz.⁶²

A 16. század elején jelentős fordulat állt be a már megizmosodott oszmán történetírásban. Ebben elévülhetetlen érdemeket szerzett II. Bajezid szultán (1481–1512), aki személy szerint is szívügyének tekintette birodalma kulturális autonómiájának megeremtését, mindenekelőtt a századfordulón létrejött és politikai-vallási szempontból egyre nagyobb fenyegetést megtestesítő Szafavida Iránnal szemben. Jóllehet a birodalom első átfogó, reprezentatív történetét még perzsa származású historikussal, per-

a harmadik változat pedig biztosan 1642 utáni. A kéziratok egymáshoz való viszonyáról ld. Anton C. Schaendlinger: Die Probleme der Redaktionen der Chronik des Ibrahim Peçevi (Peçuyulu). *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 63–64 (1972) 176–186.

⁶² Vö. Halil İnalcık: The Rise of Ottoman Historiography. In: *Historians of the Middle East*. Ed. by Bernard Lewis and P. M. Holt. London–New York–Toronto, 1962, 152–167. Victor L. Ménage: The Beginning of the Ottoman Historiography. In: *Historians of the Middle East*. i. m. 168–179. Fleischer, C. H.: *Bureaucrat and Intellectual* i. m. 236–244. Şehabeddin Tekindağ: Osmanlı tarih yazıcılığı. *Bellefen* 35:140 (1971) 655–663. Colin Imber, *The History of the Ottoman Empire 1300–1481*. Istanbul, 1990, 1–4.

zsául íratta meg, hamarosan megbízta a kor egyik kiválóságát, Kemálpaszadét, hogy alkossa meg az első olyan oszmán történetet, amely nemcsak tartalmilag, de formailag is kifejezi a dinasztia egyedülálló identitását. Kemálpaszadé nyolc kötetes (majd később tíz kötetre bővített) *Tevárih-i al-i Oszmán*ja sikeresen oldotta meg ezt a feladatot; minden korábbinál részletesebb beszámolót készített a valaha élt szultánok tetteiről, ezenkívül a perzsa, arab és török nyelvi és formai hagyomány összebékítésével eredeti történetírói-tudományos nyelvet teremtett. Ezzel a három elemből építkező, de egyikkel sem azonos, összetéveszthetetlenül *oszmán* nyelvvél olyan eszközt adott az utána következő nemzedékek kezébe, amellyel azok létrehozhatták a birodalom világhatalmi állásához mindenben méltó 16. századi oszmán történetírást.⁶³

Az e korszakban élt történetírók, az „irodalmár-történészek” legfőbb célja a dinasztia nagyságának bemutatása és az iszlám világon belüli vezető szerepének igazolása. Ezzel azonban műveikből szinte teljesen kiveszik az élet eleven valósága; a szultánokból hús-vér emberek helyett akarathoz nélküli figurák lesznek, a tökéletes muszlim uralkodó ideáltípusai, akik az isteni elrendelés evilági eszközeként működnek. Ahogy soványodik a tartalom, abban a mértékben válik egyre dagályosabbá a stílus. Jóllehet továbbra is születnek egyszerű török nyelven írott tárihok, a mértékadó művek Kemálpaszadét is jóval meghaladó mértékben alkalmazzák a díszítő elemeket. Eluralkodik a verses és rímes próza, a perzsa és török versbetétek lassanként ugyanakkora teret kapnak, mint a prózai részek, a szerkezetet pedig a *fethnámé*kéből építkező, panegüriszbe hajló elbeszélési mód határozza meg. E kortörténetnek nevezhető műfaj (hiszen a termés java a saját hősi korról szól) egyik csúcsteljesítménye a már említett Dzselaizáde Musztafa *Az országok osztályai és az utak felsorolása* c. műve, amely Szülejmán szultán fényes tetteit örökíti meg.⁶⁴ A század közepén Szülejmán szultán kívánságára – a perzsákkal folyó kulturális vetélkedés részeként – létrehozták a *sehnámédzsi* hivatalt, amelynek viselője azt a feladatot kapta, hogy Firdauszi *Királyok könyvét* utánozva, perzsa nyelvű verses eposzokban énekelje meg az oszmán uralkodó nagyságát. Az így születő *sehnámé*kban még az előbb említett *tárih*okat is messze felülmúlóan uralkodik a forma. Olyannyira, hogy nem is képesek rendeltetésüket betölteni, a szűk udvari környezetén kívül is hatást gyakorolni. Így aztán ez a szó legszorosabb értelmében propagandisztikus műfaj lassanként ugyanúgy „eloszmánosodik” (nyelvileg és formailag egyaránt), mint az I. Szelim dicsőítésére még a század elején kialakult ún. *Szelimnáme* irodalom, majd a századvégén csendben ki is múlik.⁶⁵

⁶³ Vö. Szakály Ferenc – Fodor Pál: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998) 2. 339. Jellemző a későbbi nagy író, Musztafa Áli véleménye Kemálpaszadéről: ő volt az első oszmán történetíró, aki „jól írt és világosan fejezte ki magát”; ld. Jan Schmidt: Mustafá ‘Áli’s Kühnü lahbâr and its Preface According to the Leiden Manuscript. Istanbul, 1987 (*Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul*, LIX.), 10, 60.

⁶⁴ Alapos bevezetővel kiadta Petra Kappert: Geschichte Sultan Süleymân Kânünis von 1520 bis 1557 oder Tabakât ül-Memâlik ve Derecât ül-Mesâlik von Celâlzâde Mustafâ genannt Koca Nişâncı. Hrg. und eigeleitet von Petra Kappert. Wiesbaden, 1981. (*Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Supplementband*, 21.). Egyes részei magyarul: *Török történetírók*. i. m. II. 118–278.

⁶⁵ Nyitrai István: *Seyyed Loqmân Kiegészítése és a perzsa történeti eposz az Oszmán Birodalomban*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1995. A Szülejmán korabeli történetíráshoz ld. még Abdulkadir Özcan: Historiography in the Reign of Süleyman the Magnificent. In: *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*. II. Istanbul, 1988, 167–222.

A 16. századi „klasszikus” korszak minden bizonnyal legeredetibb történetírói teljesítménye Musztafa Áli nevéhez fűződik. Ő *A történetek lényege* c. művében azt a ritkább megoldást választotta, hogy az oszmán történelmet a (muszlim) világtörténet részeként mutatta be. Úgy vélte, ilyen összehasonlító módszerrel lehet a legpontosabban összemérni saját civilizációját a többivel, s érzékeltetni annak sajátos vonásait. Musztafa Áli, jóllehet az egyik legtündöklőbb tehetségű oszmán stilisztá volt, tudatosan törekedett a történetírást az irodalomtól elválasztani. Bevezetett egy nagy hatású, itteni témánk szempontjából kulcsfontosságú újítást is: a szultánok uralkodásának leírása után rövid, lényegre törő életrajzokat iktatott be a szóban forgó időszak kiemelkedő államférfiairól (vezírekről, bégekről, kancellárokról), tudósairól, költőiről és misztikusairól.⁶⁶ Ily módon kívánta felhívni a figyelmet arra, hogy a predesztináció mellett az eseményekben részt vevő egyéneknek is fontos szerep jut a történelem és a társadalom alakításában. E felfogásával Musztafa Áli már a következő korszakba, a 17. század történetírásához vezet át bennünket, amelynek lényeges új ismérve lesz a személyiség iránti érdeklődés.

A 16. századdal együtt az oszmán birodalom legfényesebb korszaka is továtűnt. Elmúlt a területi gyarapodás, az anyagi erősödés és az önbizalom növekedésének ideje; az életük nagy részét katonai táborokban leélő szultánok örökébe olyan uralkodók léptek, akik többnyire csak a vadászatok kedvéért mozdultak ki a fővárosból, a harem világából. A legendás belső biztonságot társadalmi mozgalmak, katonalázadások és szeparatista felkelések rendítették meg. Ilyen körülmények között a történetírás hagyományos témái, módszerei, és formai elemei egyre kevésbé álltak összhangban az élet realitásaival. A 17. századi történetírók ezért feladták a hódítások és a hódító szultánok iránti kizárólagos érdeklődésüket, s a birodalom belső életét és gondjait is vizsgálódásuk körébe vonták. Noha továbbra is az uralkodókat és az állam nagy ügyeit állították a középpontba, ezeken túl az oszmán társadalom egyes csoportjait is megjelenítették a maguk szövevényes érdekviszonyaival. Mindeközben maguk a történetírók is kiléptek a személytelenség homályából; bár még mindig „jelentéktelen” vagy „fogyatékos szolgának” mondták magukat, és sűrűn bújtak a nagy elődök tekintélye mögé, nem elégedtek meg az események és a szereplők pusztá ismertetésével, hanem véleményt nyilvánítottak róluk, és olykor eltérő alternatívákat vázoltak fel. Felhagytak a dinasztia, a szultánok kritikátlan dicséretével, sőt egyesek odáig mentek, hogy az uralkodók jellemvonásait és intézkedéseit is mérlegre tették, s többé a kedvezőtlen hírek elhallgatását sem érezték magukra kötelezőnek. Mindez logikusan következett abból, hogy a 16. század második felében kibontakozott „királytükör-irodalom” morális indíttatását magukévá téve, feladatuknak tekintették a társadalmi bajok feltárását, segítő javaslatok megfogalmazását és a visszasságok feletti erkölcsi ítélezést. Kritikájuk mai mércével mérve persze meglehetősen visszafogottnak tűnik, ám az előző időszakhoz képest mégis gyökeresen új hangot ütöttek meg.⁶⁷

⁶⁶ Fleischer, C. H.: *Bureaucrat and Intellectual* i. m. 236, 242, 246. Fleischertől eltérően inkább tradicionális történetírónak tartja Musztafa Álit J. Schmidt: *Pure Water for Thirsty Muslims*, i. m. főleg 191–207. Az életrajzok listája: *uo.*, 348–362.

⁶⁷ Rhodes Murphey: *Ottoman Historical Writing in the Seventeenth Century: A Survey of the General Development of the Genre After the Reign of Sultan Ahmed I (1603–1617)*. *Archivum Ottomanicum* 13 (1993–1994) 277–311.

A bővülő tematika, az új szempontok és a történetíró újfajta pozíciója megváltoztatta a történeti művek szerkezetét, belső arányait, forráshasználatát és nyelvezetét is. Formailag legtöbbjük hagyományos, kronologikus rendben haladó dinasztikus történet, amely két, különálló részre bontható. Az első a szerző kora előtti oszmán történetet (vagy annak egy szakaszát) tárgyalja, és tartalma általában nem egyéb, mint a forrásmű(vek) (olykor szó szerinti) átvétele vagy összefoglalása. A második rész, az ún. „kiegészítés” vagy „függelék” (*zejl, fezleke*), a szerző saját korának eseményeit beszéli el, s tulajdonképpen ez alkotja a krónika legeredetibb, legegényibb részét. A „kiegészítés”-ek zömét két nagy nyelvi-stiláris újdonság jellemzi. Az egyik az, hogy a 16. században megszokott bonyolult körülírások, metaforák, üres formai játékok helyét átveszik a szereplők és adatszolgáltatók életszerű beszámolói vagy a szerzők helyszíni tudósításai; ezt a közvetlen beszédmódot az egyik kutató találóan „tudósítói stílusnak” nevezte.⁶⁸ A másik pedig az, hogy a fennkölt irodalmi nyelv helyett a művelt „középosztály” által beszélt egyszerűbb, érthetőbb, de mégis elegáns oszmán nyelvet használják, hogy szélesebb olvasókörhöz jussanak el.

A 17. századi krónikák közös vonásai természetesen abból is adódtak, hogy a történetírók valamennyien egyazon diskurzus résztvevői voltak; annak a diskurzusnak, amelyet az oszmán államhoz és az iszlámhoz lojalís vallási-katonai-hivatalnoki „rend” szellemi elitje folytatott a birodalom állapotáról, lehetőségeiről és jövőjéről, vagyis voltaképpen saját kilátásairól. Amikor ez az elit kritikát gyakorolt és rámutatott a visszasságokra, amikor a közérdek és a társadalmi igazságosság nevében lépett fel, akkor voltaképpen saját közvetlen érdekeit is képviselte, mivel tudatában volt annak, hogy fennmaradása és jóléte elválaszthatatlanul összefonódik a birodaloméval. Beszédmódja természetesen minden hasonlóság ellenére sem volt egysíkú; az egyéni adottságokon kívül szerepet játszott az is, hogy a történetíró az apparátus melyik szakágazatából érkezett. Míg a 16. században kettő, addig a 17. században három olyan csoportot ismerhetünk fel, amely más tónusban, más hangsúlyokkal beszélt. Az első tagjai a vallástudósok (*álim*, t.sz. *ulemá*) közül kerültek ki, akik elsősorban a seriat, a muszlim vallásjog szigorú, következetes érvényesítésének elmaradásával hozták összefüggésbe a bajokat. A második, népes csoportot a kancelláriai és pénzügyi írnokok (*kjátib*) alkották, akik elsősorban a 16. századi kormányzati-igazgatási normák felrúgásában látták a problémák fő okát. A harmadik csoporthoz, amely a 17. században lépett színre, a szultáni körüli belső (*enderúni*) emberek tartoztak, akik a palotában a 16. század végére kialakult új hatalmi centrumot képviselték. Szemben az álimokkal és kjátibokkal, akik végső soron hajlamosak voltak erre az új központra hárítani a felelősséget, ők az ulemá túlzott politikai befolyását látták károsnak. Az ellentéték dacára mindhárom csoport tagjai egyetértettek abban, hogy a külső és belső kudarcok forrása a néptől elszakadt politikában, a mérhetetlen korrupcióban és az erkölcsi fékek elszabadulásában rejlik. Ezért legtöbbször történetíróként is a vallási és az etikai értékek megerősítéséért és az államot szolgáló (és annak előnyeit élvezni) hivatott „katonai rend” neveléséért, lelkiismeretének felébresztéséért fogtak tollat.

Ibrahim Pecsevi történeti munkája ugyanezeket a jegyeket viseli magán. Így az elmondottakkal feladatunk egy részét, Pecsevi és a kortárs oszmán történetírás vi-

⁶⁸ Murphey, Rh.: *Ottoman Historical Writing* i. m. 279.

szonyának bemutatását tulajdonképpen már el is végeztük. A továbbiakban most már azokra az egyéni vonásokra és történetírói módszerekre kell figyelmünket irányítani, amelyek Pecsevit nem egy tekintetben történetíró kollégái fölé emelik.

Egyetérthetünk Thúry Józseffel abban, hogy Pecsevi történetírásának fő jellemzője oknyomozó módszere és kritikai magatartása, ami kiváltképp forrásainak felhasználásában mutatkozik meg.⁶⁹ A saját kora előtti időszakok leírásában legnagyobb részt a fent megnevezett írókra támaszkodott, de rajtuk kívül használta még Musztafa Dzszenábi és Szádeddin hodza krónikáját, Szejdi Ali reisznek az indiai hadjáratról és csodás utazásairól szóló írását,⁷⁰ a görögkai kádi kiséposzát,⁷¹ a magyar írók közül Istvánffy, Heltai és Tinódi, valamint az itáliai Jovius történeti munkáit.⁷² A források ellentmondásos híradásait gyakran szembesítette egymással, s hol a számára hitelesebbnek tűnőt adta vissza, hol pedig mindegyik rendelkezésére álló verziót közölte, mintegy az olvasóra bízva, melyiknek ad nagyobb hitelt (a magyar íróktól kölcsönzött részleteket jobbára így, párhuzamos vagy alternatív olvasmányként illesztette szövegébe). Legtöbbet forgatott kútfőit, Dzselaázáde Musztafa, Musztafa Áli és Haszán Bégzáde krónikáit nem egyszerűen lemásolta vagy összefoglalta, hanem helyel-közzel kemény kritikával illetve helyesbítette.⁷³ Ha török forrásai hallgattak valamely eseményről, akkor tudatosan keresett magyar leírásokat s olyan még élő szereplőket, akik a szemtanú hitelességével számolhattak be róluk (a hiányok kitöltésében nagy segítségére volt családjának mindkét ága; apja és nagybátyja pl. Buda 1542. évi ostromáról meséltek neki sok, más muszlimok előtt ismeretlen részletet). Szakítva azzal a hagyománnyal, amely a másodkézből származó információkat az „úgy beszél”, „úgy hírlik” formulával intézte el, Pecsevi számos helyen megnevezte adatközlőit. Ezek a „szavahihető emberek” sok érdekes ismerettel szolgáltak mind a korábbi, mind a saját korukban történt eseményekről. Olyan kiválóságok tartoztak közéjük, mint Szigetvári Ali dede (Szülejmán szigetvári türbéjének őre), Tirjáki Haszan pasa (szigetvári,

⁶⁹ Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 480.

⁷⁰ Szejjid Musztafa Dzszenábi (?–1590): „*Tárihi Dzszenábi*”, 1588 után (Dzszenábi krónikája; arab nyelvű munka, maga a szerző törökre fordította, majd abból egy török nyelvű kivonatot készített; kiadatlan); Szádeddin hodza (1536–1599): „*Tádzs üt-teváríh*”, 1575 (A történetek koronája; két kötetben kiadva: Istanbul, 1279–1280/1862–1863); Szejdi Ali reis (1562): „*Mirát ül-memálik*” (Országok tüköre; kiadva: Istanbul, 1313/1895–96; angol fordítása: *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Central Asia, and Persia during the Years 1553–1556*. Translated from the Turkish, with notes and introduction by A. Vámbéry. London, 1889; Szejdi Ali küldetésére ld. Káldy-Nagy Gyula: *Szulejmán*. Budapest, 1974, 157–158). Ld. még Babinger: *Geschichtsschreiber*, i. m. 90, 109. sz.

⁷¹ *TP* i. m. I. 356-363.

⁷² Az utóbbiakat azonosította és magyar fordításban közölte: Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 486, 487 skk. (Eredményei mégis inkább Kraelitz révén váltak ismertté, aki, jóllehet hivatkozott Thúryra, saját felfedezéseiként adta közre azokat: Kraelitz, F. v.: *Der osmanische Historiker...* i. m. 258–259. Thúry érdemét húzza alá: Vojtech Kopčan: Bemerkungen zur Benutzung der europäischen Quellen in der osmanischen Geschichtsschreibung. *Asian and African Studies* 11 [1975] 148.). A krónika egyes részeit még a kézirat isztambuli kiadása előtt magyarra fordította Vámbéry Ármin (1860-ban). Ezek felsorolva: Vámbéry Ármin emlékezete. Budapest, 1986 (*Keleti értekezések*, 2. Szerk. Fodor Pál), 28 (a bibliográfiát összeállította Carla Coco). Ld. még Markus Köhbach: Die osmanische Fassung von Istvánffy's Bericht über die erste Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1529 in der Chronik des Úbráhím Peçeví. In: *Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung*. Textband. ... Redaktion: Günter Dürriegl. Wien-Köln-Graz, 1979, 93–106.

⁷³ Például: *TP* i. m. I. 233, II. 186. Vö. Thúry J.: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* i. m. 480.

kanizsai és budai beglerbég), Kara Ali (székesfehérvári, majd esztergomi) bég, Hizir pasa (küszteni szandzsákbég), Hamza aga (1551-ben Hadim Ali pasa csasz basija, később pécsi záim), Alihán (egy dobrudzsai város kádija), Halil pasa (temesvári beglerbég), Oszmán aga (kapudzsai basi), Dervis Haszán pasa (boszniai beglerbég) és Báki pasa defterdár. Természetesen Pecsevi sem árulta minden adatának vagy szövegcsofonzésének származási helyét, de sok jel utal arra, hogy valóban megbízható és jól értesült embereket igyekezett kikérdezni (ld. alább a Szapolyai-adománnyal kapcsolatban mondottakat). Szemlátomást nem csinált titkot abból, hogy krónikát készül írni, így az emberek nemcsak az ő unszolására beszéltek neki, hanem maguktól is szívesen hívták fel a figyelmét megörökítésre érdemes dolgokra. Amikor 1598-ban a Váradról Buda felmentésére igyekvő oszmán sereg előjárói maguk is beálltak ágyút vontatni, egyikük ekképpen szólította meg Pecsevit: „Ezt írd bele a történetbe, és világosan jegyezd fel, hogy pádisáhunknak két vezíre és egy beglerbége igába bújva ágyút vontattak. Ne feledjék ezt hosszú idő múlva sem”.⁷⁴ (Ez a kis „helyszíni tudósítás” egyébként némileg elbizonytalanít bennünket Pecsevi fentebb már boncolgatott szándékait illetően. Ha ugyanis elfogadjuk azt a közlését, hogy eredetileg csupán Szülejmán hitharcit kívánta megörökíteni, akkor vajon miért gyűjtötte szorgalmasan a feljegyzéseket a vele és a saját korában megtörtént dolgokról? Nem azért-e, mert mindig is olyan munka lebegett a szemei előtt, amelyet végül is ránk hagyott? S Musza pasa nógatása csak a végső lökést adta ahhoz, hogy végre rászánja magát a krónika második, „fő” részének megírására?)

A muszlim és keresztény történeti műveken, valamint saját feljegyzésein kívül Pecsevi egy-két oklevelet is felhasznált. Ilyen az a három adománylevél, amely a családi levéltárból állt rendelkezésére, azután Szülejmán szultán, Tahmaszp sah, a nagyvezír és egy beglerbég levelei az 1553–55. évi iráni hadjárat idejéből.⁷⁵ Az utóbbiakat azonban jobbára Dzselaázádétól vette át, így elmondható, hogy a forrásoknak ezt a fajtáját, legalábbis szöveghű közlés formájában, ritkán hasznosította. Míg tehát a krónika első fele a szóbeli információkkal kiegészített történeti munkákra épül, a második része, úgy 1593-tól kezdve, a történeti művek híradásait is hasznosítva elsősorban szóbeli információkra és személyes élményekre támaszkodik.

Az oszmán politika természetes létformája a háború volt, a politika szereplői pedig a szultánok és a hadvezérek (utóbbiak azért is, mert az egykor személyükben is hitharcos gázi szultánoktól fokozatosan ők vették át a csapatok irányítását). Természetes hát, ha Pecsevi, miként kollégái is, elsősorban háborúkról, uralkodókról, hadvezérekről és az állam más nagyjainak tetteiről és életéről tudósít. Az elbeszélést a hagyományos, mondhatni kötelező rendező elv, a szultánok uralkodása szerint tagolta. A krónika több mint 40%-át a Szülejmán (1520–1566) korabeli eseményeknek szentelte, ami a fentebb elmondottak fényében nem okoz meglepetést. E részben a példaképpé lett nagy szultán minden hadjárata helyet kap, köztük a magyarországi hódítások is: Nándorfehérvár elfoglalása, a mohácsi ütközet, Jajca megvétele, a bécsi hadjáratok, János király trónra ültetése, Klissza és Pozsega megszállása, az 1537. évi gorjáni ütközet, Buda megszállása, az 1542–45. és az 1551–52. évi háborúk és végül

⁷⁴ TP i. m. II. 218. Magyarul a *Török történetírók*, i. m. III. 147. oldalról idéztem, Karácson Imre fordításában.

⁷⁵ TP i. m. I. 310 skk.

az utolsó állomás, a szigetvári hadjárat. II. Szelim (1566–74) korából a jemeni és a ciprusi háborúk, az oszmánok lepantói veresége és végül a nagy észak-afrikai siker: Tunisz és Goletta elfoglalása szerepel a műben. III. Murád (1574–1595) uralkodását szinte teljes egészében a nagy perzsa háború (1578–1590), illetve a tizenöt éves háború első éveinek eseményei töltik ki, amelyek szinte töretlenül folynak át III. Mehmed (1595–1603) korszakába is, s amelyek a Szülejmán-kor mellett a mű másik súlyponti részét alkotják. Ezeket a dzselálinak nevezett nagy társadalmi felkelések, az ellenük vezetett hadjáratok, valamint az 1603-ban újra kitört perzsa háború kezdeti cselekményeinek bemutatása egészíti ki. Ugyanez a tematika uralja I. Ahmed (1603–1617) korát: a tizenöt éves háború vége és lezárása, a Bocskai-felkelés, a dzseláli lázadások felszámolása és az Iránnal folytatott küzdelmek. Ezt követően – egyre kevésbé részletes – beszámolót kapunk a gyengeelméjű Musztafa (1617–1618) trónra emeléséről és letételéről, II. Oszmán rövid uralkodásáról (1618–1622): a keleti végeken kitört harcokról, a sikertelen lengyelországi háborúról, a hazatérése utáni belső zavarokról és megöletéséről; azután Musztafa másodszeri (1622–1623) beiktatásáról, Abaza pasa felkeléséről, a perzsák támadásáról, Bagdad és Moszul elvesztéséről. Így érkezünk el a krónika utolsó nagyobb szakaszához, amely IV. Murád (1623–1640) uralkodásának történetét beszéli el meglehetősen elnagyoltan: a belviszályokat, a lázadók elleni küzdelmeket, a szultán rendcsinálási kísérleteit, kaukázusi és mezopotámiai hadjáratát, melynek során visszaszerezte Bagdadot az oszmán birodalomnak. A krónika IV. Murád hazatérésének és halálának leírásával zárul (1640. február 7.).⁷⁶

Ezt a látszólag leghagyományosabb szerkezetet és tematikát azonban Pecsevi többféle módon is fellazította, kibővítette. Különösen Szülejmán tetteinek elmondása közben több ízben tett kirándulásokat a kultúr- és technikatörténet területére. Így például mindjárt a krónika elejére egy rövid fejezetet iktatott a müdzsevezének nevezett turbán-fajta használatának elterjedéséről (a régi idők szokásait egy Szádeddin hodzsa művéből vett idézettel elevenítve fel).⁷⁷ A mohácsi ütközet muszlim szempontú leírása után (a magyar változat ismertetése előtt) a fekete lőpor és a könyvnyomtatás felfedezésének történetével, s a „hitetlenek” könyvkiadási szokásaival ismertette meg röviden muszlim olvasóit.⁷⁸ Nem sokkal ezután a 16. századi európai és török apokaliptika egyik fő témájának, az „aranyalmának” a mibenlétet igyekezett tisztázni magyar olvasmányai segítségével.⁷⁹ A 16. század közepének harcairól értekezvén ismét megszakította az elbeszélés fonalát, s néhány oldalban elmesélte hitfeleinek, mikor tűnt fel és terjedt el a kávé és a „rossz szagú, egészségre káros” dohány az Oszmán Birodalomban.⁸⁰ Az 1555. évi dél-dunántúli harcok egyik érdekes epizódját, a Görösgal elleni magyar támadást megint csak egy „művelt” történetírótól szokatlan módon ábrázolta: közölte az ottani török kádinak az ostromról szerzett epikus költeményét (pontosabban annak egy részét), megmentve így az enyészettől a magyarországi török népi

⁷⁶ Vannak kéziratok, amelyek 1648-ig, illetve 1651-ig terjednek: Turan, Ó.: *Pecsevi, İbrahim* i. m. 544. Murphey, Rh.: *Ottoman Historical Writing* i. m. 307. Ezek a kiegészítések azonban már nem Pecsevitől származnak.

⁷⁷ *TP* i. m. I. 4–5.

⁷⁸ *TP* i. m. I. 106–108.

⁷⁹ *TP* i. m. I. 115–117.

⁸⁰ *TP* i. m. I. 363–366.

vallásos irodalom egy értékes darabját.⁸¹ Ahogy haladunk előre az időben, ezek a téma fő vonalába nem illő kitérők megrikkulnak, de azért nem tűnnek el teljesen. Többek között az al-dunai Traianus-hídról, Attiláról és Budáról, Pécs alapításáról (ld. fentebb), egy üstökös feltűnéséről vagy az asztrológia tudományának hasznáról olvashatunk rövid ismertetések, eszmefuttatásokat.⁸² A „különös” vagy „nevetséges események” címen elmondott érdekességek, adomák a sokszor véres események komor hangulatát segítenek oldani (ezekben olykor maga Pecsevi is szerepel).⁸³

Az oszmán birodalom történetében a 17. század az egyéniség és a személyiség eszmélésének, felfedezésének kora.⁸⁴ Pecsevi a hagyományos formák köntösében maga is ezen az úton haladt, és sokat tett az egyén szerepének elismertetéséért. Ez vezette akkor, amikor minden uralkodó időszakának nagyvezíreiről, vezíreiről, legkiválóbb tudósairól és sejhjeiről rövid életrajzokat és jellemzéseket közölt (kivéve az utolsó három szultán korát, aminek oka nyilvánvalóan az, hogy kortársként nem állt módjában sem igazából átfogni, sem mérlegre tenni az egyes szellemi teljesítményeket). Ezt az „újítást” egyébként Musztafa Álitól vette át (ahogy a Szülejmán és II. Szelim korában élt kiválóságok esetében maguknak az életrajzoknak a szövegét is), ám sokat elárul személyes felfogásáról, hogy a módszert folytatásra érdemesnek tartotta (a későbbi korokban főleg saját élményeire és szóbeli értesüléseire támaszkodott). Abban, ahogy az individuumot, annak egyedi képességeit, törekvéseit és vágyait beemelte a társadalmi életet alakító tényezők közé, véleményem szerint talán csak Evlia Cselebi fogható hozzá. Gyökeresen új és szintén Evliára emlékeztet az is, hogy a társadalommal együtt lélegző, annak mozgásait közletről figyelő író, vagyis saját személyét minduntalan a történet középpontjába állítja, s az eseményeket mintegy a maga személyén-szemüvegén keresztül látta.⁸⁵ Pecsevinél az író nem személytelen eszköz vagy közvetítő többé, mint 16. századi elődeinél, hanem a történelem szereplője, aki szerény mértékben bár, de mégis érzékelhető módon behozza a történelembe a maga világát, környezetét, rokonságát, gondolatait, egyszóval a társadalom egy újabb szeletét a szultánon és a szultáni udvaron kívül. Ezért érezzük magunkhoz közelebbnek, emberibbnek, egészében véve sokkal valóságosabbnak a művet, mint a klasszikus korszak idealizáló, elvont, személytelen „hőskölteményeit”. E nagy jelentőségű változás szemléltetésére számtalan részletet lehetne idézni, de elegendőnek látszik két esetet felemlíteni itt. Az egyik 1595-ben történt, amikor az Esztergomot védő törökök elhatározták a vár feladását, s Pecsevi, ura és jóakarója, Lala Mehmed társaságában, a várban együtt vacsorált a keresztény sereg néhány tisztjével. Ennek során „tisza bort is hoztak s a boldogultat [Lala Mehmedet] megkínálni akarták. ‘Nem iszik’, mondám s nem adattam neki. Azután fahéjvíz nevű citromszínű vizet adtak fel. Én szegény megízleltem. ‘Ízére nézve éppen nem különbözik a víztől’, mon-

⁸¹ TP i. m. I. 356–363. Köhbach, M.: *A görögali hősök*, i. m. 39–46.

⁸² TP i. m. I. 435–437, 500–501, II. 426–427.

⁸³ TP i. m. TP II. 395, 401–402.

⁸⁴ Cemal Kafadar: Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature. *Studia Islamica* 69 (1989) 121–150. Uő.: Mütereddin bir mutasavvuf: Üsküp’lü Asiye Hatun’un rüya defterleri 1641–1643. *Topkapı Sarayı Müzesi* 5 (1992) 168–204. Suraiya Faroqi: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*. München, 1995, 217–227.

⁸⁵ Ehhez ld. Fodor Pál: Evlia Cselebi útleírásai. *Keletkutatás* 1990 ősz, 37–55.

dám s erre a boldogult is megivott belőle víz helyett egy kupával. Azután ismét cukrot hoztak és serbetet készítettek, amit a boldogultnak nyújtottak. Nekem szegénynek bort adtak. Frissítő gyanánt én ugyan megittam azt, de most a boldogult jelenlétében nem mertem inni. A boldogult pasa így szólt: 'Igyál csak, miattam ne restelkedj'. S én néhány pohárral megittam. Félretettem ekkor a szégyent. Volt ott velük egy gyönyörű arcú hercegi is, kinek Lonberharoglu volt a neve. A kutyák között igen magas rangú és a cseh népből való előkelő herceg volt, aki csupán kíváncsiságból jött be, hogy a török népet lássa. A cseh nyelv némileg hasonlít a bosnyák nyelvhez, és ha némely szókat nem is lehet megérteni, sokat fel lehet ismerni és megérteni. A boldogult pasától engedélyt kértem s azután barátkozási szándékkal így szóltam a herceghez: 'Bejzáde! Hol fekszel majd?' Ő arra a helyre mutatott, ahol ült: 'Itt', mondá. 'Én is ide fekszem majd', mondám. 'Mit akarsz ezzel mondani?' – kérdé és egész haragos arccal így szólt: 'Takarodjál innen!' A boldogult pasa annyi bánattól volt lesújtva, mégis félig elmosolyodott rajta. Utóbb ez a hercegi, mikor Egerből szerződésre kivonultattuk, egy-két napig a sátorunkban vendég volt. Hová lett akkor a haragos hercegi? A sors ugyancsak megpuhította, mert ily magamfajta embertől is segítséget kért".⁸⁶ Hogy ez az életkép egy tárihban szerepelhet, önmagában is nagy újdonság, de az igazi meglepetést valami más okozza. Nevezetesen az, hogy Pecsevi minden aggály nélkül a nyilvánosság elé tárja két olyan cselekedetét, amely külön-külön is bőven elegendő lett volna ahhoz, hogy megbotránkoztassa a törvényismerő és -tisztelő muszlimokat: a szent törvény ugyanis mind a borivást, mind a homoszexualitást tilalmazza (más kérdés persze, hogy az oszmán elit ezekre a cselekedetekre, főleg pedig a másodikra, meglehetősen elnézéssel tekintett). A másik történetben, amely 1598-ban játszódik, a tatár kán és Szaturdzsi Mehmed pasa, két bizalmas barát beszélget egy sátorban Szegeden, a téli szálláson, amit Pecsevi és bajtársai a szomszédos sátorból kihallgatnak: „A kán ő fensége leülvén, a beszélgetéshez kezdett és állapotát kérdezte. A boldogult Szaturdzsi némely betegségeket magyarázgatott. 'Mindenkor a természet enyhítését kell – úgymond – figyelembe venni. S mi majd serbettel, majd allövettel gyógyígtattuk magunkat. Ezt az évet azonban hadjáratban töltöttük s így nem volt rá idő és alkalom. Egészségünk megváltozásának oka többnyire a betegségre való hajlandóságunk'. A kán ő fensége így szólt: 'Az általad említett allövet (ihtikán) talán clystére (hakna [beöntés]) másképp?' 'Igen', felel Szaturdzsi. 'No annál sokkal jobb a meghalás is', mondá a kán. A Szaturdzsi annyira híres és művelt társalgó ember volt s így bizony a kán jelenlétében allövetet emlegetni illetlenség és rút hiba volt." Pecsevi, alighogy leírta ezt a rendhagyó, ám igencsak emberi beszélgetést, maga is megrettent merészségétől, és a maga mentségére szükségesnek látta a következő kiegészítést tenni: „Ezekből a szavainkból ugyan holmiféle rágalmozás érzik ki, ámde, Isten mentsen, hogy mi negyven évvel ezelőtt elhunytaknak szégyenét feltárjuk. Szándékunk csupán figyelmeztetés, hogy az előkelők társaságában ilyenféle szóktól tartózkodni kell".⁸⁷ A helytelenítés dacára is nyilvánvaló, hogy Pecsevi nem a témát, hanem csupán annak alkalmatlan

⁸⁶ TP i. m. II. 185–186. *Török történetírók*, i. m. III. 124–125 (Karácson Imre fordítása). A hercegi Szekfű Gyula szerint a később Egernél fogságba esett Johannes Jacobus Thurn vagy Johannes Kinsky lehetett (*Török történetírók*, i. m. 125: 1. jegyz.).

⁸⁷ TP i. m. II. 222. *Török történetírók*, i. m. III. 149–150.

helyen történt szóba hozását kifogásolta (ilyen erővel egyébként a maga borívásának felemlegetését is illetlenségnek vehette volna). Vagyis, ha Szaturdzsi Mehmed pasa hibázott is, ő, a szerző semmiképpen sem, hiszen, úgy látszik, szerinte a legszemélyesebb emberi megnyilvánulásoknak is helye lehet egy oszmán krónikában.

Ha már a szerző a nagy történelmi események részese, sőt időnként azok alakulására is befolyást gyakorol, akkor természetesen a véleményét sem rejti véka alá mindarról, amit látott, tapasztalt. Messze eltávolodva 16. századi elődeitől, akik a szultán minden tetteire tudtak magyarázatot találni, Pecsevi szóvá teszi a rossz döntéseket vagy a tanácsadók helytelen megválasztását, és az oszmán társadalom állapotát kritizáló „kiszólásainak” se szeri, se száma. Csak ízelítőül egy példa: miután beszámolt a mezőkeresztesi csatáról (1596), a szokásos dicshimnuszokat mellőzve, határozott rosszallását fejezte ki amiatt, hogy elmulasztották kiaknázni a győzelmet: „Ha a felséges pádisáhunkat ez alkalommal is Budára hozták volna [mint Mohács után], a hátszéli [keresztény] várak mind magukra hagyatva, iszlám uralom alá jutottak volna. Bárcsak azon a télen Belgrádban telet volt, s ha azt mondták volna, hogy a tavasszal Bécs ellen megyünk, a hitetlen németek Oláhország és Moldva módjára adófizetésre kötelezték volna magukat”.⁸⁸ Egyszer kétségbe vonja a tatár kán által közölt létszámadatokat,⁸⁹ máskor meg azt az oszmán kultúrában hallatlan dolgot engedi meg magának, hogy „hitetlenek” – nem éppen hízelgő – véleményét idézze az Oszmán Birodalomról.⁹⁰ Személyes véleményét, helytelenítését azonban nem mindig nyílt bírálat formájában adja közre, hanem a tények kendőzetlen tálalásával, egy-egy érzelmi megnyilvánulással, egyszerűen az íróember művészi eszközeivel. Az oszmán politikai rendszer működéséről, a rabszolga eredetű államférfiak azon belüli szerepéről, óriási hatalmuk és végletes kiszolgáltatottságuk furcsa kettősségéről sokan és sokszor írtak már. Mégis kevesen tudták olyan átütő erővel jellemezni ezt a sorsot, mint Pecsevi, amikor beszámolt pártfogója, Lala Mehmed utolsó napjairól és javainak elkobzásáról, s amikor személyes fájdalmának is utat engedve, meglehetősen szándéktalanul, erkölcsi ítéletet mondott a rendszer mérhetetlen méltánytalanságáról. A dolog előzménye az, hogy Lala Mehmed nagyvezírt a szultán Dervis Haszán kapudán pasa sugallatára a perzsák ellen küldte, megfosztva így attól a lehetőségtől, hogy bevégezze magyarországi terveit. A megrendült pasa hamarosan ágyának esett (Pecsevi szerint kezelőorvosával mérget is adtak be neki), így aztán érthetően egyre késlekedett az indulással. Ekkor, „két nappal a boldogult halála előtt nagyúri irat érkezett, amelyben ez állt: ‘Miféle betegséget színlelsz? Ha rövidesen el nem indulsz, példás büntetést kapsz’. A boldogult pedig válaszul felterjesztést (*telhisz*) íratott, hogy ‘a padisah parancsának megfelelően holnapután átkelek. Csakhogy nem tudom, kitart-e életem addig a napig. Akár itt halok meg, akár ott, akkor majd méltóztatik hitelt adni az állapotomról szóló híreknek’. Másnap délelőtt a megboldogult Uzun kjátibot, aki a boldogságos padisah által is jól ismert kitűnő ember volt, elküldte a kapu agához, kit a boldogult csak ‘fiamnak’ szólított és nagy szeretetével halmozott el, s arra kérte, hogy túlvilági érdemeire gondolva, könyörüljön rajta, látogassa meg, és győződjék meg állapotáról. A boldogult Uzun efendi

⁸⁸ TP i. m. II. 202. *Török történetírók* i. m. III. 124–125.

⁸⁹ TP i. m. II. 156–157. *Török történetírók* i. m. III. 112–113.

⁹⁰ TP i. m. II. 187–188, 203.

elment [a kapu agához], de azt a választ kapta, hogy nem jöhet, amíg a boldogságos padisahhal nem tanácskozott. A boldogságos padisahhoz elmenvén, engedélyét elnyerte, és kedd délután lett, mire megérkezett, és a boldogult helyzetével tisztába jött. Sokat sírt és sajnálkozott rajta. A boldogult pedig így szólt hozzá: 'Nem adtak hitelt rosszullétemnek, nem ismerték el e fényes birodalom érdekében végzett szolgálataimat – a legfelsőbb úr színe előtt talán mégsem lesznek hiábavalók. Kérlek, csókold meg nevemben a boldogságos padisah ruhaszegélyét, és mondd el neki, hogy végakaratom csupáncsak ennyi: hat kiskorú árvám van, kik még anyatejjel táplálkoznak. Ne hagyja, hogy idegen házak szolgálatára kényszerüljenek. Bármit adományoz is nekik, a magasságos Isten ezerszeresen fizesse meg őfelségének!' Az aga a boldogulttól eltávozott, és sírva a padisah színe elé járult. A boldogságos padisah kérdi tőle: 'Miért sírsz?' Az aga így válaszol: 'Uram! Egy kösziklához hasonlatos vezíred távozik, akinek senki sem hitt, és akinek értékeit nem ismerték fel'. A padisah erre így szól: 'Ha távozik, hát jön helyébe más!' Az aga nem hagyja válasz nélkül: 'Sok vezírt fogsz lecserélni, amíg olyat találsz, aki betöltheti a helyét'. Az uralkodó azonban elrendeli: 'Kézpénzét vegyék el a hadjárat költségeire, egyéb hagyatéki tárgyaihoz ne nyúljanak!' Ámde a Dervis pasa nevű önkényúr, alighogy [nagy]vezír lett, elküldte a könnyörtelen, keményszívű, hóhérmérszetű kapudzsi basit, Kör Ali agát a boldogultnak Belgrádból éppen érkezőben lévő hagyatéka és néhány árvája elé. Valamennyit a boldogult palotájába vitette. Az uralkodónak azt mondva: 'A hadjárat felszerelés felséged szolgáinak kell; nyilvánvaló, hogy az árváknak ezekre nincs szükségük', engedélyt szerzett az elkobzásukra. Másnap Etmekcsizádét is magával hozta [Lala Mehmed palotájába. A boldogultnak] 150 000 aranya, 100 lóteher (10 millió) kurusa és más készpénze volt, elsőként ezeket szedték el. Azután ruháit, emléktárgyait, ládáit és kosarait is előhozták, és sorra kinyitották. Majd megint mindent visszaraktak a ládába, hordárokat hívtak és a [...] palotájába vitték. Negyvennél több [...] cobolyprém került elő. Mérheterlen könnyületből és irgalomból megengedte, hogy az árvák számára egy-egy prémet kiválasszanak, ámde szó szerint úgy rendelkezett, hogy a leghitványabbakat adják nekik. Ezután három-négy ládában és kosárban ezüst edényeket, hitetlenektől kapott mosdótálakat, kupákat és más efféléket találtak. Ekkor is túlradt benne az irgalom tengere, s meghagyta, hogy a legkisebbekből egyet-egyet az árváknak adjanak. E pillanatban nem tudtam tovább túrtóztatni magamat, és azt mondtam: 'Persze, hisz nem is lesz helyük, ahol a nagyobbak elférnének!' Haragosan nézett rám. Etmekcsizáde pedig ajkait összeharapva jelezte nekem, hogy az Isten szerelmére, tartsam a számat. A magasságos Allah, mindenek tudója a tanúm, hogy nem beszélek valótlanúságot. A boldogult halála engem, szegényt annyira letaglózott, hogy egy kupa méreg kiürítése sem esett volna ilyen rosszul. Azt is megértettem ekkor, hogy az ember képes volna magát feláldozni azért, akit szeret."⁹¹

A személyiség felfedezésén, a kritikai hangvételen túl Pecsevi történetírásának további fontos jellemzője az, amit kreativitásnak mondhatnánk. Ez annyit jelent, hogy különböző eredetű nyersanyagokból helyenként tudatos történeti konstrukciót hoz létre, amivel fontos, sokakat foglalkoztató kérdésre próbál magyarázatot adni. Ennek érzékeltetésére aligha találhatnánk jellemzőbb részletet annál, mint azt, ahol az ún. „aranyalma” legendájával kapcsolatos ellentmondásokat tisztázza. Ismeretes, hogy az

⁹¹ TP i. m. II. 321–323.

oszmán hódító ideológia és szimbolika egyik legfontosabb elemét azok az elképzelések alkották, amelyek szerint az oszmán terjeszkedés egészen az „aranyalma” (tulajdonképpen egy távoli nagyváros) megszerzéséig folytatódik. Ámde az Oszmán Birodalomban ennek a bizonyos aranyalmának a hollétéről és a világ meghódításának végső idejéről igencsak ellentmondó vélemények forogtak. Pecsevi ezért érthetőképpen felfigyelt a Heltai Gáspár magyar krónikájában olvasható apokaliptikus jövendölésekre is, s azokat, némileg átértelmezve, átemelte a maga művébe. Így, Heltai segítségével, végre azt a konkrét ismeretet közölhette hitfeleivel, hogy a nevezetes eseményre a kölni „veres kápolna” közelében fog sor kerülni, tehát az „aranyalma”, legalábbis a hitetlenek szerint, Németország eme távoli vidékén keresendő.⁹²

Ha Pecsevi olykor ítéletet mondott és kreatív volt is, ha tudatosan törekedett is az író és általában a személyiség előtérbe állítására, mindez sohasem csapott át merő szubjektivizmusba, és nem érintette azt a történetírói erényét, amely talán az eddigieknél is fontosabb számunkra: megbízhatóságát és hitelességre törekvését. Ennek alátámasztására számtalan példát hozhatnánk fel, de elegendőnek véljük csupán három különböző természetű híradására utalni. Mint Dávid Géza e kötetben olvasható tanulmánya bizonyítja, olykor még évszázaddal korábban megesett apró ügyekről is pontos, levéltári forrásokkal alátámasztható ismeretekkel rendelkezett; jelen esetben török defterek igazolták azt az értesülését, mely szerint Kászim bég Szapolyai János királytól három falut kapott örökbirtokként szolgálatai fejében.⁹³ A második példa ismét a mezőkeresztesi csatával kapcsolatos. Erről az eseményről legalább nyolc olyan leírás maradt ránk, amelynek szerzője vagy részt vett az ütközetben, vagy első kézből szerezte híreit. E nyolc szerző igencsak eltérően számolt be az ütközetnek arról a drámai pillanatáról, amikor a keresztények előzőnlőtték a török tábornokot. A legismertebb, legelterjedtebb változat szerint a török sereget főként Szádeddin hodzsza kitartása mentette meg a felbomlástól, mivel a szultánra adta a próféta köpenyegét, s mellette állva szünet nélkül bátorította a pánikba esett és nemrég még futni készülő uralkodót. Egy kutató megvizsgálva a különböző híradásokat, arra az eredményre jutott, hogy a hodzsza kiemelkedő szerepét főleg azok a történetírók húzták alá, akik neki, mint patrónusnak le voltak kötelezve.⁹⁴ Az egyetlen igazi kivételt, talán nem véletlenül, Pecsevi képezi: neki, mint a Szokollu-család emberének, a kor logikája szerint elvben ellenségesen, de legalábbis érdemeit elhallgatva kellett volna írnia a hodzsáról és frakciójáról (amely a csata után a nagyvezíri székbe emelte Csigalazáde Szinánt); ám Pecsevi személyes és frakció-érdekein messze felülemelkedve maga is azt örököltette meg, amit a jelek szerint a jelenlévők többsége látott: a hodzsza derekas helytállását. (Ez az eset egyébként arra hívja fel a figyelmet, hogy az oszmán történetírásban a fent említett „ágazati” háttéren túl egy további elem is meghatározó jelentőséggel bír: az, hogy a történetíró melyik frakcióhoz tartozott).

⁹² Vö. Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 1. 47–49.

⁹³ Dávid G.: *Kászim vojvoda*, i. m. 62.

⁹⁴ Jan Schmidt: The Egri Campaign of 1596; Military History and the Problem of Sources. In: *Habsburgisch-osmanische Beziehungen/Relations Habsbourg-ottomanes*. Wien, 26.–30. September 1983. Colloques sous le patronage de Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes. Hrsg. von Andreas Tietze. Wien, 1985 (*Beihefte zur WZKM, Bd. 13.*), 125–144.

Ha már itt tartunk, harmadik példaként nézzük meg azt, hogyan jelenik meg Pecsevinél a maga frakciója, amely jobbára a hatalmas Szokollu familiával esett egybe. Pecsevi a krónikában nem rejtegeti ezt a kapcsolatot, sőt büszkén vállalja, s gyakran kel egy-egy megvádolt rokona védelmére (különösen Musztafa Állival vitatkozik sokat, aki igen rossz szemmel nézte Szokollu Mehmed nepotista politikáját). Mindig talál alkalmat arra is, hogy néhány jó szót szóljon valamelyik nagybácsi vagy távolabbi hozzá tartozó emberségéről, kiváló erényeiről. Ezek a dicséretes azonban – s nemcsak a kor mércéje szerint – többnyire belül maradnak azon a határon, ahol a bántó elfogultság és öntömjénezés kezdődik. Ám néhányszor mégis úgy tűnik, mintha áthágta volna ezeket a határokat. Különösen anyai nagybátyját, Dervis pasát és Szokollu Mehmed budai pasát szerette úgy magasztalni, hogy Hatim at-Táihoz hasonlította őket, a pogány költőhöz, akit a muszlimok a bőkezűség és a nagylelkűség mintaképének tartanak. Sőt, Musztafa pasáról egy helyütt azt állította, hogy kelengyével látta el és kiházásította azokat az özvegyeket és árvákat, akik hozzá fordultak segítségért; mi több, a férjeiknek javadalmat utalt ki, hogy megélhetésüket biztosítsa.⁹⁵ Ezek az állítások enyhén szólva is túlzóknak tűntek, amíg nemrégiben ki nem derült, hogy Pecsevi a szintiszta valóságot írta meg. Két, tőle független forrásban Markus Köhbach részletes leírásokat talált arról, hogy Musztafa pasa valóban gyakorolta a Pecsevi által neki tulajdonított erényeket: rendszeresen támogatta a támasz nélküli özvegyeket és fiatal lányokat, s halálakor állítólag csak Boszniában 720-an voltak, akik az ő segítségével jutottak kelengyéhez és házassághoz.⁹⁶ Ez a szerencsés „felfedezés” is bizonyította, hogy még rokonai vagy frakciója méltatásakor sem esett át a ló túlsó oldalára, sőt, éppen azzal tett meggyőző bizonyosságot írói-emberi tisztességéről, hogy e propagandára kiváltképp alkalmas részleteket csak futólag, röviden említette meg.

Egészében véve Pecsevi krónikája elbájoló szintézise a birodalminak és a lokálisnak, az oszmán iszlám és a szűkebb frakció érdekeinek, a magas- és a népi kultúrának; egyszerre kor- és visszatekintő köztörténet, amelyet számos vonás emel a korabeli hasonló alkotások fölé: az írói egyéniség erőteljes jelenléte, a viszonylagos elfogultlanság, a kritikai magatartás és a megbízhatóság. Pecsevi volt az első oszmán szellemi ember, aki – nyilván sajátos határ-helyzetéből fakadóan – a muszlim világ határait átlépve más kultúrák, jelesül a magyar történetírás felé is tájékozódott, amiért különleges hely illeti meg az oszmán kultúrtörténetben (sok követője nem is akadt, ami aztán alaposan visszaütött az Oszmán Birodalomra).⁹⁷ Mindez távolról sem jelenti azt, hogy műve bármiben is hasonlítana egy mai értelemben vett történetíró munkájához. Ahogy a kollégái, úgy Pecsevi is a fentebb már emlegetett politikai diskurzus résztvevőjeként írt; erről leginkább munkájának utolsó szakaszai árulkodnak, ahol visszanyúlt az iszlám történelem néhány nagy eseményéhez (a horezmi sah bukásához, a mongol támadás-

⁹⁵ TP i. m. II. 27.

⁹⁶ M. Köhbach: *Ağwadu min Hâtimin*, i. m. 219–232.

⁹⁷ Ennek jelentőségére ld. Bernard Lewis: *The Use by Muslim Historians of Non-Muslim Sources. In: Historians of the Middle East*, i. m. 180–191, főleg 185 skk. Uő.: *The Muslim Discovery of Europe*. New York–London, 1982. (Pecseviről: 163–164). V. Koçan: *Bemerkungen*, i. m. 147–160. Vö. S. Faroqi: *Kultur und Alltag*, i. m. 95–117. Pecsevi úttörő jelentőségét nem csökkenti, hogy az első oszmán történetíró, aki európai híradásokat is bedolgozott krónikájába, Dzselaázáde Musztafa volt; ld. P. Kappert: *Geschichte*, i. m. 19–20. Dzselaázáde ugyanis egyszerűen csak a pozíciójából eredő jólértesültséget használta ki.

hoz és Bagdad elestéhez), hogy a múltból vett leckével intse saját korának uralkodóit és politikusait: a rossz kormányzás, az igazságtalan döntések aláássák a birodalom alapjait. Vagyis Pecsevi éppúgy tanító célzattal, „a történelem az élet tanítómestere” elv szellemében fogott tollat, mint a többi előtte vagy vele egyidejűleg alkotó krónikás, de hangütése, hangszerelése már egy új korszakot idézett. Hogy valóban egyénien és magas színvonalon írt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a frissen elkészült krónikát szinte azonnal tovább írták ismeretlen kezek, s hogy alapvető forrása lett a következő korszak mértékadó történeti műveinek.

Függelék

ADATOK IBRAHIM PEÇSEVI ÉLETÉHEZ ÉS HIVATALVISELÉSÉHEZ

1. İstanbul, Müftülük Arşivi, Medresze tanárok kinevezési deftere 995-997/1586-1589, p. 24. (Erre az adatra az isztambuli mufti-hivatal levéltárában, 1994-ben közösen folytatott kutatásaink során Hegyi Klára bukkant rá. Ezúton köszönöm, hogy közlésre átengedte.)

8 zilhicce 995. Peçuy kalesinde vaki merhum Kasúm paşa tekkesi bundan mukaddem medrese olub hala yine medrese olmak mahal ve münasib olduğın kadúsú daileri arz eylemeğın Trablus kazasından mütekaid iken vefat eden merhum mevlana İbrahim efendi dailerinün umumından mülazim olub dört yıldan ziyade zaman-i mülazemeti olan mevlana Musliheddin daileri talib olub laik ve müstahak olmağın yevmi on sekiz akçe ile inayet buyurılmak ricasına paye-i serir-i alaya arz olundukda sadaka buyurilub kayd olundu.

„1587. november 9. A boldogult Kászim pasa Pécs várában álló kolostora ennek előtte tanintézetként működött. [Pécs] kádija azt jelentette, hogy jó és helyénvaló lenne, ha most ismét tanintézet lenne. Mivel Muszliheddin urunk, aki a trabluszi bírósági körzetből nyugalomba vonult és elhunyt Ibrahim efendi urunk tanítványa, és négy évnél hosszabb várományosi idővel rendelkezik, az [intézet tanári állását] kérte, s arra alkalmasnak és méltónak találtatott, midőn a magas trónus lábához az a kérelem terjesztetett elő, hogy napi 18 akcse [fizetés]sel adassék neki, őfelsége a kérésnek helyt adott és [a kinevezés ebbe a defterbe] bejegyeztetett.

2. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Dahiliye, 35. (Dávid Géza szíves közlése.)

Liva-i Peçuy. Liva-i mezbur sabıka orta defterdarlık hizmetinde olan Peçuyi İbrahim paşaya ber vech-i arpalık tevcih olunmuşdur. Fi 22 rebiülevvel sene 1042 [1632. október 7.].

3. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 266, 13a.

Liva-i İstolni Belgrad. Bilfil Ahmed paşa üzerindedir. Fi 27 muharrem sene 1041 [1631. augusztus 25.]. Mezbur fevt olmağın Peçuy sancağına ber vech-i arpalık [mutasarrıf

olan] İbrahim paşa-i Peçuyiye verilmişdür. Ba arz-i Musa paşa. Fi gurre-i zilkade sene 1042 [1633. május 10.].

4. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 266, 12a.

Defterdarlık-i mal der Bosna. Sabıka asitane-i saadetde orta defterdar [o]lan İbrahim paşaya verilmişdür. Fi 25 zilhicce sene 1045 [1636. május 31.].

Sabıka Bosna defterdarı olan Mahmuda verilmişdür. Fi evahir-i receb sene 1046 [1636. december 19-28.].

5. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, kepeci 266, 12b.

Liva-i Kırka nam-i diğer Lıka. İstolni Belgrad sancağından mazul İbrahim beğе verilmişdür. Fi 20 ramazan sene 1046 [1637. február 15.]. Ba hatt-i hümayun.

A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvései a török hódoltság idején

A török fennhatóság alá került területek magyar urait a hódoltság kezdetétől foglalkoztatta birtokjogaik megőrzése; több-kevesebb sikerrel igyekeztek azokról jövedelmeket biztosítani. A töröknek való adózás mellett ez volt az ún. magyar adóztatás. A birtokjog megőrzési törekvésekkel, valamint a királyi és a földesúri adóknak a hódoltsági területeken való behajtása történetével foglalkozó irodalom elég bőséges ahhoz, hogy azok jellegéről, módszereiről, különféle változatairól és változásairól, s a hódoltságvégi kiteljesedéséről képet alkothassunk.¹ Ehhez szolgál adalékot a jelen dolgozat, amely a pécsi egyházmegye egyházi birtokainak birtokjog fenntartásával és az egyház különböző intézményeinek birtokain keresztülvitt magyar adóztatással foglalkozik.

A pécsi egyházmegye birtokállományának középkorvégi vagy inkább hódoltság kezdeti állapotáról, ha nem is teljes, de azt jól megközelítő összeállítás olvasható a *Baranyai Helytörténetírás* 1974–75. évi kötetében.² Az ott közzétett táblázatok azokat az egyházi birtoklásban lévő falvakat, birtokrészeket sorolják fel, amelyekről fennmaradtak a Baranya és Tolna megye³ hatóságai által 1542–1565 évek között szedett hadiadók (rovásadók) jegyzékei.⁴

Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a 17. század első felében ugyancsak a rovásadó-jegyzékek alapján tudták elkészíteni a pécsi egyházmegye különböző intézményeinek birtokjegyzékét. A középkori pécsi egyház birtokigazolói iratai ugyanis Pécs töröktől való megszállása idején szinte teljes egészében elpusztultak. Több mint nyolc évtizednek kellett elmúlnia ahhoz, hogy a pécsi egyház anyagi hátterét biztosító birtokrendszer kérdése komolyabb formában ismét előtérbe kerüljön.

A hódoltság végi állapotról, pontosabban a pécsi egyház birtokairól, közvetlenül az 1686 előtti jövedelmeiről némi képet alkothatunk a neoquistica commissio 17. század végi felméréseiből. Számos ilyen készült. A legjelentősebbek közül kettőnek anyagá-

¹ A számos e témával foglalkozó, vagy ezt érintő mű közül megemlítem Szakály Ferenc írásait. A pécsi püspökség vonatkozásában érintőleg foglalkozik e témával Molnár Antal is a jelen kötetben közzétett dolgozatában.

² Timár György: 16. századi rovásadó összeírások a mai Baranya megye területéről. *Baranyai Helytörténetírás* 1974–75. Szerk.: Szita László. Pécs, 1976. 35–43.

³ Itt jegyzem meg, hogy a *comitatus* magyar megfelelője Bartalnál *megye*, ugyanakkor a *Magyar történelmi fogalomtár* (Szerk.: Bán Péter. Gondolat, Budapest, 1989) a megye címszót külön nem tárgyalja, hanem helyette a vármegye címszavakhoz utalja. Dolgozatomban itt az elterjedt 'Baranya megye', 'Tolna megye' alakot használom, noha teljesen helyénvalónak tekintem a Csánki és Györffy történeti földrajzában használt 'Baranyavármegye', 'Tolnavármegye'-féle terminológiát.

⁴ A püspök, a káptalan és a káptalani dignitások. A szerzetesrendek birtokairól itt nem közlünk kimutatókat.

ból a hódoltság korára vonatkozó feljegyzéseket a *Baranyai Helytörténetírás* 1982. évi kötetében megtaláljuk.⁵

E dolgozat annak a fejlődésnek legjellegzetesebb mozzanatait kívánja bemutatni, amely Pécs, majd Szigetvár elestét követő összeomlástól átvezetett oda, hogy a felszabadító hadjárat idejére a pécsi egyház prelátusainak rendelkezésére állt egy olyan, a korabeli viszonyokat tekintve szolid iratállomány, és azt alátámasztó több mint fél évszázados gyakorlat, melynek alapján Radanay püspök 1703-ban Lipót császártól új adományt nyert az egyház ősi birtokaira.

* * *

Pécs, majd Sziget elestével a pécsi püspökség egész területe török uralom alá került. A korabeli gyakorlatnak megfelelően a püspökség ezzel nem szűnt meg. A püspök ugyan személy szerint akadályoztatva volt a székhelyére költözésben és egyházmegyéjének közvetlen kormányzásában, azonban maga a püspöki szék, pontosabban a püspöki cím nem maradt betöltetlen. Az egyházban ugyanis a keresztes hadjáratok kora óta kialakult gyakorlat volt, hogy a pogány kézre került egyházmegyék címére (in partibus infidelium) rendszeresen püspököket neveztek ki, hogy ezzel a visszaszerzés reményét ápolják, s valahol egy püspöknek segítséget biztosítsanak. Úgy is nevezték őket, hogy címzetes püspök (episcopus titularis). Beosztásuk szerint ugyan egyházmegye kormányzásban nem vettek részt, de mivel leginkább egy-egy püspök segítségéül rendelték őket, segédpüspök (episcopus auxiliaris, coadjutor) címet is kapták. A segédpüspök mindig felszentelt püspök volt.

A 16. században a magyarországi állapotok diktálta gyakorlat azonban nem mindenben követte ezt az egyszerű, episcopus titularis = coadjutor képletet. Ugyanis a király kinevezett ugyan püspököt a török által elfoglalt egyházmegyék élére, de a jóváhagyást, és a felszentelésre való jogosítványt a pápa adta – szabadon, vagyis ha akarta. A szenteléshez való jogosítvány pápai bulla volt, melynek kiadásáról a Tridenti Zsinat rendelkezései szerint elvégzett kánoni kivizsgálás (processus) eredménye alapján döntött a Szentszék.⁶ Sok esetben a király által kinevezett (kiválasztott) püspökjelölt nem kapta meg a pápai bullát. Ha ezt a pápa nem adta meg, Magyarországon – a királyi kinevezés alapján – akkor is teljes jogú püspöknek tekintették az illetőt, de természetesen nem volt konszekrált, felszentelt püspök. Mindez független volt attól, hogy az illető belépett-e valaha is egyházmegyéje területére. Függetlenül Róma jóváhagyásától, választott (electus) püspököknek nevezték őket, és mint főpapok (praelátus) a főrend tagjai voltak.⁷

⁵ Timár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). In: *Baranyai Helytörténetírás* 1982. Szerk.: Szita László. Pécs, 47–104.

⁶ A vizsgálati eljárást részletesen taglalja Galla Ferenc. A tanúvallomást tevőknek számos kérdéstről kell nyilatkozniuk, a jelölt életrajzáról, egyéniségéről, másrészt az egyházmegyéről. Ez utóbbiak között szerepel a püspökség várható jövedelmével kapcsolatosan: „9. An sciat verum valorem reddituum mensae episcopalis praedictae, ad quam summam annuatim ascendant, in quibus consistant, ...”. Galla Ferenc: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. (A magyar katolikus megújulás korának püspökei). *Levéltári Közlemények*, XX–XXIII (1942–1945) 153.

⁷ A magyar király püspökkinevező joga és a Szentszék című fejezetben bővebben lásd Galla Ferenc:

Előfordult az is, hogy a magyar király a szent korona országaiban valamikor olyan, fennállott, de megszűnt egyházmegye püspöki címét adományozta, amely nem szerepelt Róma listáján. Számos ilyenre találunk a liber regiusban. Így: a tinnini (Knin) választott püspök. Róma ezeket nem vette figyelembe, sőt mindannyiszor ellenezte. Csak a későbbi időkben fordult elő, hogy némelyikükre a pápa megadta a felszentelés engedélyét. E választott püspökök a töröktől nem háborgatott területeken lévő káptalanok, apátságok, stb. magas méltóságot viselő „érdemes” tagjai közül kerültek ki. A pécsi püspök címet is sorra nyerték el a királyi Magyarországon lévő kisebb egyházi méltóságok javadalmasai, akik mint ilyenek voltak várományosai egy később elnyerendő reális, vagyis nem hódoltsági területen található püspökségnek. Természetesen nemcsak a pécsi, hanem a hódoltsági területek valamennyi püspöksége gazdára lett így. E gyakorlat biztosította a jogfolytonosságot a hódoltsági területeken lévő püspökségeknek. A hódoltság másfél évszázada alatt harminc ilyen pécsi püspöki címet viselő választott püspököt számolhatunk össze.⁸

Pécs város és Sziget vár eleste között

Az a súlyos megpróbáltatás, mely 1541-ben, majd 1543-ban, Szulejmán két hadjárataival érte az országot, sokakat feloldhatatlan teherként bénított meg. Talán efféle kényszerűség készítette Szaniszló püspököt végleges menekülésre székhelye közeléből, amikor tapasztalnia kellett, hogy segélykérő leveleivel hiába ostromolta az udvart Pécs megszállása előtt. Pécs püspökei voltak e korszakban:

1541–1548: Várallyai Szaniszló. A János király pártján lévő, és a pápa által 1539. június 9-én megerősített Eszéki János pécsi püspök tagja volt annak a követségnek, amelyet Fráter György a halálán lévő János király nevében Isztambulba küldött a gyermek János Zsigmond elfogadása érdekében. A – Koller véleménye szerint akkor már öreg – püspök röviddel hazaérkezése után, még 1540 végén, de legkésőbb a következő év legelején meghalt. Buda eleste után a magyar főnemesség addig János pártján álló tagjai közül többen hűséget fogadtak Ferdinánd királynak. Hasonlóképpen a prelátsók közül is néhány, addig János-párti, átállt Ferdinándhoz. Ezek között volt Várallyai Szaniszló fehérvári prépost. Ekkor Pécs már püspök nélkül volt. Pécs vár parancsnoka, bizonyos János-párti *Simon diák*⁹ kényszerűségből ugyancsak Ferdinánd híve lett. Ő a várost átadta Várallyai Szaniszlónak, akit Ferdinánd nevezett ki Pécsre püspöknek, de Rómából megerősítést nem nyert.¹⁰ Várallyainak a török ellen segítséget kérő, és kétségbeesetten segítséget sürgető leveleinek nem lett fogantatja. Pécs eleste elől Várallyai szülőföldjére, a Felvidékre tért vissza¹¹ (a sárosmegyei

Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Budapest, 1940. 74–77.

⁸ A Pécsi Egyházmegye püspökeinek névsora. In: *A Pécsi Egyházmegye schematismusa.* Pécs, 1981. 153.

⁹ Simon diák kedves embere volt János királynak. Újszülött fiának Simon volt egyik keresztapja. Péccsel kapcsolatos cifra történetét Verancsics nyomán ismerteti Németh Béla. *Baranya multja és jelenje.* Szerk.: Várady Ferencz. Pécs, 1897. II. kötet 407–409.

¹⁰ Németh Béla Verancsics alapján állítja, hogy Várallyai még felszentelt pap sem volt.

¹¹ 1543. július 28. Szaniszló püspök Nádasdy Tamáshoz írt levelében elmenekülése okait tisztázza. Bunyitay V. – Rapacs R. – Karácsonyi J.: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–IV.*

Szebenben született). 1544-től a Lőcse közelében lévő Szepesvárallya Szent Márton káptalan lektora, majd prépostja lett. Itt halt meg 1548-ban. Péccsel való kapcsolatát úgy tűnik, teljesen megszakíthatta, leszámítva azt, hogy az általa kiadott levelekben pécsi püspöknek és szépesi lektornak illetve prépostnak nevezte magát.¹²

1548–1550: *Gregoriáncz Pál*. Várallyai halála után a jogtudós (*decretorum doctor*) Gregoriáncz Pál kapta meg a pécsi püspöki címet. Ő részt vett abban a munkacsoportban, mely hivatva volt Werbőczy Hármaskönyvét átvizsgálni és kijavítani. Munkájuk eredménye lett a *Decretum Quadripartitum*. Megélhetése biztosítására pozsonyi kanonokságot és prebendát kapott 1549 decemberében. Rövid pécsi püspöksége idején e címet csak viselte. Arról nincs feljegyzés, hogy Péccsel, illetve híveivel bármiféle kapcsolatot tartott volna fenn. Már a következő évben zágrábi püspökké neveztetett ki, később Győr püspöke lett.¹³

1550–1552: *Tompa György*. Gregoriáncz helyére 1550 elején a király Tompa György, zágrábi prépostot jelölte ki pécsi püspöknek. Ugyanez év júliusában Eszéki János püspök óta (1539) elsőként Rómától is megkapta a megerősítést. Úgy látszik, a püspökség kezdett némi helyi jövedelemmel is rendelkezni. Ez derül ki a Rómától nyert *confirmatoriales*ből, mely szerint a püspökség évi jövedelme 200 forint. Összehasonlításul: Eszéki János jövedelmét 1539-ben 10 000 forintra taksálták.¹⁴ Egyházmegyéje területén mint püspök valószínűleg nem járt, az egyházmegye ügyeivel nem foglalkozott. Zágrábi prépostként Gregoriáncz püspök vikáriusa volt, aki országos jogi ügyekben volt elfoglalva. Tompa 1552-ben halt meg.¹⁵

1554–1557: *Verancsics Antal*. Magasra ívelő politikai pályát futott be. 1554 és 1557 között viselte a pécsi püspök címet. Pécs eleste után talán ő az első püspök, aki megfordult egyházmegyéje területén. Igaz, nem mint püspök, hanem mint Ferdinánd békét kérő követségének vezetője, akit 1553 nyarán Isztambulba, a portához küldött. Útja Paks, Tolna, Szekszárd, Bába, Mohács, Kőszeg, Veresmart, Laskó Tolna és Baranya megyei helységeken vitt keresztül. Még mielőtt útnak indult, szerződést kötött rokonával, Sziget vár korábbi kapitányával, Tahy Ferencsel, akkor országos főkapitánnyal. A szerződés értelmében Tahy egy egész esztendőre, bizonyos pénzösszegért (*pro certa peculiaria*) haszonbérbe vette a püspökség javait, „azokat, melyeket jelenleg birtokol, és melyeket birtokolni képes lesz az árendába vevő a működése révén.”¹⁶ Az okirat nem jelöli meg a pénz összegét, viszont Tahy az egészet azonnal ki is fizette (*quam summam statim ... plene persolvimus*) Zay Ferenc és a püspök testvére, Verancsics Mihály jelenlétében. Verancsics pécsi püspöksége egész ideje alatt Isztambulban volt követként a portánál. 1557-ben tért vissza Ma-

Budapest, 1906. IV. 284–286.

¹² Koller, Josephus: *Historia Episcopatus Quinque Ecclesiarum*. I–VII, Posonii, 1782–1812. V. 268, 279–328; Fényes IV. 73, 122; Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Pest, 1857–1865. XII. 54; Brüstle, Josephus: *Recensio universi cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. I–IV. Quinque-Ecclesiensis, 1874–1880. 391–394.

¹³ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 315; Nagy I.: *Magyarország családai...* i. m. IV. 449; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 394–395; dr. Veress Endre: *Olaszországi egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Budapest, 1941. 264–265.

¹⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 238.

¹⁵ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 323–324.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 395.

¹⁶ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 323–324.

gyarországra, ahol az egri püspöki székház várta. Mint a diplomáciai életben igen jártas politikus, pályája az egyházi élet csúcsáig vezette Magyarországon. Esztergomi érsekként a pápától bíboros nyert.¹⁷

1557–1563: Draskovich György. Martinuzzi Fráter György unokaöccse, Krakóban, Bécsben, Bolognában és Páduában tanult. Verancsics utódja volt a pécsi püspökségben. Pályája ugyancsak Verancsicséhoz hasonlóan magasra ívelt, mint kalocsai érsek és bíboros halt meg 1587-ben. Itt csak pályafutásának kezdetét jelentő pécsi püspökségével foglalkozhatunk. Családja Horvátországból származott. Kercselics és Timon szerint a család armálisában *de Tynninio* (knini) szerepel előnévként; állítólag itt nyertek birtokot III. András királytól. Draskovich Györgyöt – atyja török elleni harcban elesvén – nagybátyja (Martinuzzi) Fráter György neveltette. Papi pályán mozogva nagybátyja meggyilkolása után Ferdinánd király udvarában működött. Draskovich a pécsi püspökséget Verancsics isztambuli követségből való hazatérte után nyerte el. Őt a pápa is megerősítette. Draskovich, elődjére hivatkozva kérte a királyt, hogy a pécsi egyház egyébként őt illető dézsmájából, melyeket most Szigetbe, a király várába szolgáltatnak, neki jövedelmet biztosítson. A király 1558. április 25-én, a helyzetre való tekintettel a pécsi egyház dézsmáinak terhére a kamarából évi 300 forintot utalt ki.¹⁸

Sziget királyi várrá válása után a dunántúli végek biztos bástyájává „nőtte ki” magát. A pécsi püspökség területén ez volt az egyetlen szöglet, amelyet még nem szállt meg a török. A helyzet stabilizálódásának jele, hogy a pécsi székesegyházi káptalan birtokai utáni jövedelmek rendezésének kérdése is felszínre került. Ezt mutatja a káptalan birtokainak 1561. évi számbavétele, amelybe a birtok falvai népes szesszióinak számát, és az azokból esedékes cenzust jegyezték fel. Draskovich közvetlen kapcsolatban állott Sziget várkapitányával, Horváth Márkkal, akinek halála után (1561), gyermekei gyámja lett. Hódoltságkori elődeivel ellentétben meglehetősen sok gondot fordított egyházmegyéjére. Pécs eleste (1543) óta ő az első pécsi püspök, aki igyekezett kapcsolatot kiépíteni az egyházmegye területén akkor még működő, nem kis számú papsággal és általuk a néppel. Pásztorlevelével a kegyetlen török uralomban (Turcica tyrannis) élő híveit óvja a lutheri herezistól (*haeresis Lutherana*).¹⁹ Az ő püspöksége idején készült a pécsi káptalan birtokában lévő helységek összeírása, a szessziók számának és a fizetendő cenzus összegének feltüntetésével.²⁰ Ez az irat alapul szolgálhatott utódjának, Dudith püspöknek tervéhez, aki székhelyét a káptalannal együtt az egyházmegye területére szeretne volna visszahelyezni.

¹⁷ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 332–355.; Nagy I.: *Magyarország családai...* i. m. XII. 273–274.; Brüsztle, J.: *Recensio universi...* i. m. 395–403.

¹⁸ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 49–50.; Brüsztle, J.: *Recensio universi...* i. m. 403–404.; Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 93–94, 188–189.

¹⁹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 76–87.

²⁰ A pécsi egyházmegye birtokainak igazolására szolgáló oklevelekről házi használatra készített másolatok gyűjteménye: 35x24 cm méretű kemény borítókba kötött 1–136 oldalszámozással ellátott kézirat a század első évtizedéből. – Hozzáköteve a 137–166. oldalakon Berényi püspök 1736. évi oklevelének másolata, a püspök és a káptalan közötti birtokmegosztásról. Pécsi Püspöki Levéltár K. 59. pag. 3–12. (A továbbiakban: PPL K 59.); Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 76–87.

Pécsi püspökségének utolsó éveiben – a magyar király követeként – a magyarországi püspökök képviselőjében harmadmagával részt vett a Tridenti (Trentói) Zsinat harmadik ülészakán (1562. január 18. – 1563. év végéig).²¹ Több beszédet tartott a zsinati atyák előtt. Ezek közül azt érdemes megemlíteni, amelyben a püspökök helyben lakásának kérdésével kapcsolatos javaslatát terjesztette elő (*propositum in Questione de Residentia*). Nem mondta ki ugyan, de kiolvasható belőle személyes problémája: erősen foglalkoztatja, hogy pécsi püspöki székhelyétől el van szakítva. A zsinatról már mint kinevezett zágrábi püspök tért vissza.

1563–1567: *Dudith (Sbardellatus) András*. Draskovich utódja Dudith András tinnici címzetes püspök lett, aki Draskovich küldött-társa volt a tridenti zsinaton.²² Előbb Boroszlóban, majd Veronában, végül Páduában tanult nagybátyja, Dudics Ágoston váci püspök költségén. Dudith első intézkedései közé tartozott annak vizsgálata, megvalósítható-e az egyházmegye területére való visszatelepülés. E terv nyilván Draskovich zsinati felszólalásának hatására fogalmazódott meg benne. Úgy vélte, hogy Sziget megfelelően kiépített, és védelemmel ellátott vár és város. Tervéhez voltaképpen megvoltak a feltételek. Itt működött Baranya és Tolna vármegyék közös törvényszéke is.²³ 1563. december 28-án kelt terjedelmes levelében bejelentette szándékát, hogy székhelyét Szigetre kivájna áthelyezni, és levelében buzdította a káptalant is, hogy költözzön oda.²⁴ E levélben hivatkozott arra, hogy a király a káptalan valamennyi birtokát átengedte neki. Egyben emlékeztette a pécsi káptalan Pozsonyban és az ország más részein élő tagjait: mivel Draskovich püspök a káptalani javakat közöttük szétosztotta, nem helyénvaló, hogy távol éljenek onnan, ahonnan jövedelmüket nyerik.

Dudith terve nem sikerült, néhány év múlva pedig végleg lehetetlenné vált. Sziget vár elesett (1566), Dudith életútja messzire kanyarodott. De ez utóbbinak felvázolása már nem e dolgozat témája.²⁵

Sziget vár eleste után

Koller a pécsi püspökség történetének leírását a Sziget vár elestét követő időkről így kezdi: „Az 1566. év egyházmegyénk számára igen kegyetlen volt. Sziget vár, ahová Dudith korábban a püspökség kanonokjait összegyülekezni rendelte, és ahol ő maga saját részére már elkészítette a lakóhelyet, a keresztény név, de főként a pécsi egyház kárára a török martaléka lett. A püspöki szék tövéből kiforgatva, a káptalan elpusztítva. Az egyházmegyének mindeddig még a kereszténységhez tartozó része most a

²¹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 63-69, 75, 129-191.; *Magyar Katolikus Lexikon. I–XV.* Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. IV. 396–397.

²² Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 192–193.; Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 193, 196, 317–319.

²³ 1563. április 19., 26. A két vármegye közös törvényszékének oklevele, kiadva Sziget mezővárosban, mint székhelyen. PPL. K. 59. pag. 16–21.

²⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 199, 212–213.

²⁵ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 192–266.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 404–406.; Zoványi J.: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest, 1997. 158.

barbár igája alá került.”²⁶ Leírását azzal összegzi, hogy a pécsi püspökség ettől fogva jó időre pusztá címmé vált.

Sziget eleste idején Dudith a király követeként Lengyelországban illetve Litvániában járt. Időközben – Koller szerint kérdéses az időpont – a király feltehetőleg már 1567-ben továbbadományozta a pécsi püspöki címet. Ettől kezdve – a csak címet viselő – pécsi püspököknek a híveikkel, vagyis az egyházmegyéjük népével jó ideig vajmi kevés kapcsolatuk volt, ha egyáltalán képesek voltak kapcsolatot teremteni velük. Világosan kitűnik ez Kuthassy János 1589. évi supplicatiojából, amelyben a pécsi püspökségről ez olvasható: „Az egész egyházmegye, mely egyébként igen nagy kiterjedésű, a török hatalma alatt áll. Törökök és eretnek keresztények népesítik be. A püspököknek innen semmi jövedelme nincsen, mert mindent, csakúgy, mint a püspök házat is a törökök foglalták el. A kamarai könyvek szerint egykor 3300 forint volt a jövedelme.”²⁷ Évtizedeknek kellett elmúlnia, míg a pécsi püspöki cím viselői kapcsolatot kezdtek keresni egyházmegyéjük népével. E korszak címzetes pécsi püspökei:

1568–1578: *Monoszlóy János*. Zágrábi prépost és kanonok, zalavári és kapornaki apát. 1578-tól zágrábi püspök.²⁸

1579–1586: *Telegdy Miklós*. Esztergomi nagyprépost és érseki helynök. Pécsi címzetes püspökké való kinevezése után azonnal hozzálátott a pécsi székesegyházból és a püspökségből elmenekített kincsek összegyűjtéséhez,²⁹ de a kincseket már nem sikerült előkerítenie. Az ő püspöksége idején történt, hogy István pécsi, Mihály bicsérdi és György berkesdi plébános levelet küldött Rómába XIII. Gergely pápához, melyben elhagyatottságukról és az itteni katolikusok nyomorúságos állapotáról számoltak be. Telegdy Nagyszombaton halt meg, 1586. április 22-én.³⁰

1587–1592: *Kuthassy János*. Telegdy halála után annak esztergomi tisztségeire nevezte ki a király, és velük együtt megkapta a pécsi püspöki címet is. Ez utóbbi címhez Gesualdo Alfonso kardinális, bécsi pápai követ relációja alapján megerősítést nyert Rómától. A kardinális relációja tartalmazza Kutassy supplicatioját, melyből fentebb idéztünk. Kuthassy 1592-ben győri püspök lett.³¹

1592–1596: *Cserödy János*. Mint tinnini címzetes püspök lépett Kuthassy helyére. Nagyszombatban élt, ahol esztergomi érseki helynökként működött. 1596-tól egri püspök. Igen művelt ember volt. 1597. augusztus 8-án felvett hagyatéki jegyzéke 63 könyvet tartalmaz.³²

1596–1598: *Zelniczey Miklós*. Korábban szerémi címzetes püspök, 1598-ban a zágrábi püspökségbe távozott.³³

²⁶ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 203.

²⁷ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 352.

²⁸ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 269.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 406.

²⁹ PPL. K. 59. pag. 45-50; Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 327–335. – Jóval korábban, 1547-ben a Pécs városfalain kívül lévő Szentlélekről nevezett kolostor priorisszája és más apácák panaszozzák, hogy Sziget vár várnagya, Késás Pál menekülésükkor kirabolta őket. Bunyitay V. – Rapaics R. – Karácsonyi J.: *Egyháztörténelmi emlékek...* i. m. IV. 537–538.

³⁰ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 319–337.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 406–408.

³¹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 347.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 408–409.

³² Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 355.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 409.; Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 268. Veress feltételezi, hogy külföldön tanult.

³³ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 359.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 410.; A bolognai

1598: *Mikáczy (Migazzi) Miklós*. Tinnini címzetes püspök; csak néhány hónapig viselte a pécsi püspöki címet. Még ugyanebben az évben váradi püspök lett. 1613-ban a pécsi püspökségről a zágrábira áthelyezett Domitrovics Péter processzusában ő az egyik tanú.³⁴

1598–1605: *Zalatnaky György*. Korábban váci címzetes püspök. Róma 1600-ban erősítette meg pécsi püspöki címében. 1604-ben Bocskai Kassán börtönbe vetette, és csak egy év múlva engedte szabadon. A börtönben szerzett betegségéből nem tudott felgyógyulni. 1605-ben halt meg Krakkóban. Halála után egy időre betöltetlen maradt a pécsi püspöki cím.³⁵

1608: *Erdődy János*. Bolognában tanult, majd a jezsuiták vezetése alatt álló páрмаi kollégium tagja lett. Ergelicshez hasonlóan ő is csak igen rövid ideig viselte a pécsi püspöki címet. Koller nem említi, azonban a Pécsegyházmegye 1981. évi Schematismusában a püspökök listáján szerepel.³⁶

1608: *Ergelics (Ergely) Ferenc*. 1582-ben a bolognai kollégiumban tanult. Egész élete Zágrárhoz kötődik, mindvégig Zágrábban élt. Előbb zágrábi kanonok, nagyprépost. 1603-ban a boszniai,³⁷ majd a pécsi, később a veszprémi püspök cím viselője volt, végül Domitrovics zágrábi püspök halála után annak utódja a zágrábi székhelyben. Koller leírása szerint egy évnél rövidebb ideig viselte a pécsi püspöki címet. A magyarországi püspökök 1608. november 4-én kelt memorandumát még mint pécsi címzetes püspök írta alá, ugyanabban az évben december 6-án mint veszprémi püspök szerepel a II. Mátyás király koronázása után készített törvénykönyvben (*in conclusione articulorum post Coronationem*). Nagyszombaton, 1637 áprilisában halt meg, egy hónappal Pázmány után.³⁸

1608–1611: *Domitrovich Péter*. Bolognában tanult, majd rektor lett a Collegium Illiricum-Hungaricumban. Ergelics után zágrábi prépost, Ergelics veszprémi kinevezésekor pedig pécsi választott püspök lett. II. Mátyás király koronázása után mint pécsi címzetes püspök jelenik meg okiratban (*in conclusione articulorum post coronationem*), majd a király előterjesztésére megkapta a bullát is Rómából. 1611-ben a király kinevezte zágrábi püspöknek. Az ő zágrábi püspöksége idején élt Zágrábban pécsi elődje, Ergelics, mint zágrábi prépost. Domitrovics 1628 nyarán halt meg. Fő-

kollégium alumnusa volt 1573-ban, Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 106, 542.

³⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 362.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 410.; Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 102, 128.

³⁵ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 362–365.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 410–411.; Bullája 1600. január 1-jén kelt. Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 41.

³⁶ A schematismusban lévő lajstrom összeállítója szerepelteti. Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 411. lapalji * jelzetű jegyzetében ez áll: *Joannes Erdody, in privilegio familiae Rady a rege Mathia II. die 1. Dec. 1608. collato, qua electus episcopus Quinqueecclesiensis commemoratus, de quo nil aliud compertum.* – Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 41. lap 67. sz. lapalji jegyzetében írja: Domitrovics bullájában, mint előd Zalatnaky szerepel, Erdődy és Ergelics említése elmaradt, mivel egyikük sem kapott bullát. Nevét Veress több helyen említi.

³⁷ Boszniát a korabeli iratokban inkább *Boszna* névvel jelzik, itt mégis a ma megszokott *Bosznia, boszniai* formát használom a már inkább csak vezetéknevben előforduló Bosznai (=bosznai) helyett. Lásd lejjebb Balásfy Tamás püspöknél és vö. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. I. 245. Bosznia címszóval.

³⁸ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 366–367.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 411–412.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 164.

pásztori útja közben átkelt egy hirtelen megduzzadt hegyi folyón, kifordult a csónakból és vízbe fúlt.³⁹

* * *

Miután a török bevette Sziget várát, és ezzel a pécsi egyházmegye egész területe fenntartósága alá került, úgy tűnt, hogy végleg elszakadt az utolsó gyenge kapocs is, amely a címzetes pécsi püspököket egyházmegyéjükhöz kötötte: méltóságukat ez idő tájt valóban csak címként viselték. A királyi Magyarországon élők olykor magáról Pécsről is csak vajmi keveset tudtak. A püspöki kinevezések előtti információ-szerzések aktái, az ún. püspöki processzusok jellemzően nyilatkoznak erről. Így például 1625-ben Dávid Pál processzusában tanúskodó Sanguitius Mátyás esztergomi, és Bolerásy István nyitrai kanonok. Az előbbi nem tudta hol van Pécs (*Nescit ubi situs*), Bolerásy pedig nem is tudta, hogy a püspökség kinek a szuffragáneusa (melyik érsekséghez tartozik). A tanúkihallgatást végző Caraffa bécsi nuncius pedig annyit jegyez meg a püspökségről: *tamquam mere titularis* (mint afféle címzetes püspökség).⁴⁰

Természetesen mindegyik címzetes püspöknek volt más, sajátos egyházi hivatala, munkaköre. Így Telegdy, Kuthassy és Cserődy esztergomi érseki helynökök voltak, és mint ilyenek nyerték el az – inkább csak megtisztelő – címzetes püspöki címet. Monoszló, Ergelics, Domitrovich zágrábi prépostként töltötték be felelősségteljes tiszteletet. Emellett Telegdy kiterjedt irodalmi működést fejtett ki.⁴¹ Különösen említésre méltóak magyar nyelvű művei, melyekkel az ellenreformáció egyik elindítója lett. Kuthassyról mint Nagyszombaton működő kiváló lelkipásztorról, remek magyar nyelvű szónokról emlékezik meg relációjában Gesualdo bíboros.⁴² Zelniczey Miklós tudós történészként szerzett magának nevet (*Petrinae obsidiones* = Petrinja megvévése, stb.)⁴³

A magyar adózás kezdetei a pécsi püspökség birtokain

A bécsi és a zsitvatoroki béke, s még inkább II. Mátyás királlyá választása után lassanként az országra köszöntő nyugodtabb évtizedeknek az eredményei közé sorolhatjuk, hogy a magyar katolikus egyház is kezdett felocsúdni a török hódoltság és a reformáció térhódítása okozta kábulatból. Ez abban is megmutatkozott, hogy Pécs címzetes püspökei megkezdték kapcsolataik kiépítését egyházmegyéjük népével. Az egyházmegye területén – elsősorban a délről betelepülő szláv lakosság lelki gondozására – fel-feltűnő boszniai ferences misszionáriusok mellett 1612-ben megjelentek Pécssett a jezsuita atyák, akiknek idejöttét jóindulatúan támogatta Pécs török várparancsnoka.⁴⁴ Ez idő

³⁹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 370.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 412.; Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 542, 547.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 263, 165.; Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 39, 41, 42, és sok más helyen.

⁴⁰ Taksonyi J.: *Adatok Baranya megye...* i. m. 130.; Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. alapján.

⁴¹ Fricssy Ádám: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. *A Pécsi Egyházmegye schematismusa 1981* i. m. 76.

⁴² Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 357–358.

⁴³ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 359.

⁴⁴ Fricssy Á.: *Egyházmegyénk...* i. m. 77–78. – Vö. Fricssy Ádám: *Levelek a hódoltsági Pécsről 1613–1629.*

tájt elkezdődött Pécs püspöke és az egyházmegyében élő katolikus hívek között valami-féle kapcsolatfelvétel. A magyar katolikusokhoz küldött jezsuiták rendszeresen tájékoztatták Rómában székelő rendfőnökségüket, de a közülük kinevezett püspöki helynök időről-időre a püspökhöz is küldött jelentést a misszió helyzetéről: így pl. Cserneký János helynök Pyber utódjának, Dallos püspöknek (1620. július 21.).⁴⁵ Kérte a meghatalmazás felújítását, hogy a további működéséhez szükséges jogok meg ne szakadjanak. Cserneký helynök beszámolójában nem tett ugyan említést arról, hogy a pécsi egyházmegyéből a püspök bármiféle jövedelemhez jutna, ám mint arról két korábbi, 1618-ból való híradásból is értesülünk, a püspökség jobbágyainak adóztatása már megindult. Cserneký nyilván nagyon is jól tudott erről; legalábbis mélységesen elítélte, hogy a Belgrádban székelő Péter üszkübi püspök ki akarja terjeszteni joghatóságát a pécsi egyházmegyére, és azt kívánja, hogy a pécsi egyházmegyéből is adózzanak neki.⁴⁶

Az 1618-ban kötött komáromi Habsburg-török megállapodás szövegebe (török részről) a következők is bekerültek: „A pécsi püspök, aki a pécsi más hitűek püspöke, járadékait nem maga hajtja be, hanem másoknak adja ki, s ezek a szegény adófizetőket nagyon elnyomják. Így mostantól Pécssett egy szerzetest megbízottként (helynökként) biztosít, és a szegény adófizetők mindent, amit a püspök járadéka fejében behoznak, ennek a megbízottnak adják át. Az idejövőket senki ne akadályozza, és útjukat ne állja.”⁴⁷

1618. április 2-án Ahmed kanizsai pasa Molart János királyi főhadbiztoshoz intézett panaszlevelében tiltakozott a pécsi püspök által küldött adószedőkre: „hogy ez levelet bepöcsélni akarom való: jövének nagy panasszal elébem az pécsi tartományhoz való polgárok, hogy Sárkány István kiskomáromi kapitány miatt nem maradhat az szegénység, hajdút küld reájuk, üket kborlatja sarcoltatja, égetéssel fenyegeti és immár meg is fogatott bennük, adót szed és kér tőlük az pécsi püspök részére, maga tudja Nagyságod, az vala Komáromban a végezés, hogy a püspök embere bizonyosan alájöjjön, és annak adják kezébe ami ütet illeti, de látja-e Nagyságod, hogy ezek nem tartják magukat az szent békesség végezéséhez; azért Nagyságod ennek vegye eleit, mert semmi jó nem következik belőle.”⁴⁸

Ugyanerre az időre tehetjük azt is, hogy – nyilván a nagyobb és biztosabb jövedelem reményében – megindultak az első bizonytalan lépések a pécsi püspökség birtokjogának megőrzése érdekében.

E korszak pécsi címzetes püspökei:

1611–1619: *Pyber János*. Budafelhévízi prépost (SS. *Trinitatis de Superioribus calidis aquis, vulgo Felviziensis*), esztergomi kanonok.⁴⁹ Pécsi címének elnyerése után

Baranyai Helytörténetírás 1981. Szerk.: Szita László. Pécs, 1982. 69. skk; Lásd még Molnár Antal tanulmányát e kötetben.

⁴⁵ Fricsey Á.: *Egyházmegyénk...* i. m. 78.; Holovics Flórián: Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ból. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyv 1966*. Pécs, 1967. 171.

⁴⁶ Holovics F.: *Baranya a XVII. század elején*. i. m. 172.

⁴⁷ 1618. febr. 27: A törökkel kötött komáromi megállapodás szabályozza a hódoltság területén élő, köztük Baranya népeinek helyzetét. – Vass Előd: *Válogatott források Baranya megye török hódoltságkori történetéhez*. (1526–1687) [Kézirat], 733–738. (Wien, HHStA. N° 138. – Bittner, Ludwig, 1903. I. 38.)

⁴⁸ 1618. ápr. 2. Ahmed pasa levele Molart János királyi főhadbiztoshoz. – Vass E.: *Válogatott források...* i. m. 739-741.; Magyar Országos Levéltár (MOL) P-108, (Eszterházi cs. hercegi ága Lt.) Rep. 71, Fasc. 2/a. 479. cs. N° 35.

⁴⁹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 371–373.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 413.; Galla F.:

királyi tanácsossá (*consiliarius regius*) nevezték ki, és aktívan részt vett a közéletben. Rómától 1613-ban kapott megerősítést azzal, hogy a felévi prepostságot is megtarthatja. Kazy Ferenc⁵⁰ szerint 1613-ban a pécsi bég úgy rendelkezett, hogy a pécsi püspök korábban birtokolt 360 falujáról (magyar) uruknak is adózzanak. Koller azonban Kazynak ezt az állítását kétségbe vonja és megjegyzi: „nem tudom, mire alapozza” (*nescio quibus tabulis nixus*). Nem tudni, hogy Koller kételkedését mi támasztja alá. Biztosan nem ismerte Pybernek a birtok jövedelmének bérbeadásával kapcsolatos, sikertelennek mondható kísérletét.⁵¹ A püspök 1613. április 24-én árendálta el három évre a püspökség tizedeit. A szerződés 1616-ban járt le, de a bérlő, Batthyány Ferenc⁵² dunántúli főkapitány nem fizetett. Pyber 1616 és 1618 között levelekkel ostromolta a bérlőt, hogy tartozását fizesse meg; szolgáját, Saárközy Mihályt többször leküldte a pénzért és az átadott iratokért, sőt a nádor, a zágrábi és a veszprémi püspök közbenjárását is kérte az ügyben, de hiába. Batthyány tartozása 713 magyar forint, illetve paplanok és szőnyegek voltak. Pyber a kudarc miatt, illetve a török rosszallására hivatkozva nem akarta a továbbiakban Batthyáynak bérbe adni a tizedeket, hanem saját kezébe kívánta venni a dézsmálást.⁵³

Pyber püspöksége idején, 1612 októberében érkezett meg Pécsre a jezsuita Vársárhelyi Gergely, az első pécsi püspöki helynök. Az ő helyébe lépett 1617-ben a már említett Cserneký János. Pybert a király időközben váradi püspökké nevezte ki.⁵⁴

1619–1621: Dallos Miklós. Esztergomi olvasókanonokként (lektor) lett Pyber utódja, akinek a megerősítéséért a király 1619. május 23-i kelettel írt a pápának. Korábban már említettük Cserneký János püspöki helynök 1620 júliusában megírt jelentését. Cserneký 1618 és 1629 között működött Pécsen.⁵⁵ Dallos kinevezésekor készítette

A püspökjelöltek... i. m. 163, 165.; Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 41, 178.

⁵⁰ *Historia Regni Hungariae* L. II. p. 109.

⁵¹ A továbbiakban Molnár Antal szíves közlését idézem.

⁵² Nagy I.: *Magyarország családai...* i. m. I. 243.

⁵³ MOL. P. 1314 N° 38927–38931. Pyber püspöknek e jelzet alatt található, Nagyszombatból írt levelei közül négy van Batthyáynak címezve: *1616. máj. 4.* Emlékezteti Batthyányt, hogy a három évre kötött szerződés ez évben, Szent György napjával lejárt, és noha már ismételtelen küldte szolgáját, Saárközy Mihályt, „az mi hátra maradt az árendájának restanciáját, úgy, mint flor. 713 hungaricales, és paplanokkal, szőnyegekkel” még mindig nem kapta meg, ezért most már azt Saárközyvel küldje meg. A továbbiakban nem kívánja Batthyányra bízni a pécsi egyház birtokainak kezelését, hanem saját maga akarja azt végezni. – *1616. okt. 24.* Még mindig hátralékban van Batthyány, noha már a nádor (Thurzó György) egy ez ügyben írt levelét is elküldte. Kéri, fizessen, hogy se a császárt, se a nádort, „se kigyelmedet többé érette ne molesztáljam”. – *1617. febr. 25.* Jelzi, hogy már többször küldött levelet, legutóbb az időközben elhunyt nádorét is. „De ezeitől csak szóval tartattam inkább, sem hogy fizettséggel.” Kéri, hogy most már végre fizessen, és megismétli az eddigi érveit is. – *1618. jún. 4.* Megírja, hogy Pozsonyban (országgyűlés volt, kezdve március 4-én) főemberekkel, barátaival, majd a zágrábi és veszprémi püspökkel és a nádorral is tárgyalván végül „megtaláltam kegyelmedet, és nagy szeretettel intetem, hogy az mely summának restanciájával tartozik még”, azt fizesse ki. De ez nem történt meg. – *1618. jún. 4.* (Az előzővel egyazon napon levelet küldött Forgách Zsigmond nádornak is.) Kimentti magát, hogy betegsége miatt el kellett Pozsonyból jönnie, és kéri a nádort, hogy nádori hivatalának tekintélyével Batthyányt „serio intse ad satisfactionem”, amit ígérete szerint bizonyára már meg is tett ugyan, de ennek még nem lett „valamennyi jó foglalatja.” Kéri, hogy Saárközyt fogadják audienciára, mivel „egyes dolgokról ezen levél vivő szolgátul szóval” kíván üzenni.

⁵⁴ Holovics dolgozatában úgy írja, hogy Pyber 1619-ben meghalt. Holovics F.: *Baranya a XVII. század elején.* i. m. 176.

⁵⁵ Fricsy Á.: *Levelek...* i. m. 59.

Cserneky beszámoló jelentését, nyilván azért, hogy a további működéséhez szükséges jogi feltételek meg ne szakadjanak. A püspök örömmel fogadta a jelentést, kivonatot készített róla, és az azt Bécsbe vivő Harangozó Bálint szekcsói tanító szóbeli beszámolójáról bőséges feljegyzést készített. A püspök kérdéseket tett fel Harangozónak a hívekről, a papságról, a licenciátusokról (világi hitszónokokról), a szentmise végzéséről, a templomokról, stb. Dallos kérdéseivel nem érintette az egyházi birtokok ügyét. A kérdések jellege arra mutat, hogy Dallost nagyon is érdekelte az egyházmegye sorsa. Mielőtt azonban Rómából megérkezett volna a megerősítés, Dallos már a váci püspökségre kapott kinevezést, ahol ugyanolyan érdeklődést mutatott egyházmegyéje iránt, mint korábban, pécsi püspökként.⁵⁶ Utódját Róma is megerősítette a püspökségben.

1621–1625 előtt: Balásfy Tamás. Erdélyben született, Rómában tanult, Pázmány állítja, hogy hittudományi doktorátusa volt (teologus). Mint pozsonyi prépost 10 évig viselte a boszniai választott püspök címet, de oda pápai bullát nem kapott. Viszont a pécsi püspökségre Rómából megkapta a megerősítést (1621. október 11-i dátummal). Mint Pázmány kortársának több írása is megjelent – kitűnő hitvitázó volt – az ellenreformáció szellemében. Így 1616-ban egy vitairata, „*kiben az Csepregi Szitok szaporító Predikátort hazugságaiért is iskolázza Balásfi Tamás Bosznai Püspök*”. Meghalt 1625. március 25. előtt.⁵⁷

1625–1628: felsőtéli Dávid Pál. Tinnini címzetes püspök, megkapta a Balásfy püspök halálával megüresedett pozsonyi prépostságot, majd 1625. március 25-i dátummal a pécsi püspökséget minden jogával, hasznával, birtokaival. Rómától viszont hasztalan kérte a megerősítő bullát. Dávid Pál hamarosan információk gyűjtésébe kezdett. Megkísérelte kinyomozni, hogy kik birtokolták el az egyház javait. Ezt követően Ferdinánd királyhoz fordult kérelmével (*humillima supplicatio*), hogy bízta meg Zrínyi György gróf horvát-szlavón bánt, valamint Bánffy Kristóf királyi kincstartót és zalai főispánt a pécsi egyház birtokainak védelmével az uzurpálókkal szemben. Kérelmének meglett a foganatja. A király hamarosan, 1625. november 24-én kelt parancslevelével intézkedett (*firmiter praecepit*). Megbízta Zrínyi Miklós horvát bánt, valamint Bánffy Kristófot, hogy a pécsi püspökség javait, birtokjogát őrizzék és védjék meg minden jogtalansággal szemben. Dávid Pál püspök a pozsonyi káptalan előtt 1627. április 17-én ünnepélyesen tiltakozott a pécsi püspökség birtokait megszállókkal és azokat elbitorlókkal szemben.⁵⁸ Röviddel ezután váci püspökké lett.⁵⁹

1628–1630: (ifjabbik) Draskovich György. Pornói apát, a bolognai kollégium tagja, az (esztergomhegyfoki) Szent Tamás prépostság prépostja, esztergomi kanonok, bozóki Szentkirály prépostja (*Praepositus S. Stephani Regis de Bozók*) lett Dávid Pál

⁵⁶ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 373–375; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 413–414. – Vö. Rusvay Tibor – Varga Lajos: A XVII. század eleji Vác történetének egyik forrása. Vác, 1992. (*Váci füzetek I.*) [Szakály F. szíves közlése.]

⁵⁷ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 376–377.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 415–419. Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 278.; Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 24, 79. Galla úgy tudja, hogy még a váci püspöki címet is viselte.

⁵⁸ A parancslevelet lásd Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 379, c. lapalji jegyzet. – Dávid P. tiltakozó levele: PPL. K. 59, pag. 15–16; Más forrásból közli Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 381–382.

⁵⁹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 378–384.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 419–420.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 165, 166.; Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 177–178.

utódja a pécsi püspökségben. Az 1629. évben tartott nagyszombati zsinat iratainak tanúsága szerint nagy műveltségű, tanult fiatalember volt. Ugyanez évben kapott pápai megerősítést, melyben felmentést nyert a kánonjogban előírt életkor-feltételek hatálya alól (*super defecū aetatis*). A király a következő évben váci püspöknek nevezte ki. Bécsben halt meg, mint győri püspök 1650-ben. 10 000 rajnai forintot hagyott a bolognai kollégiumra.⁶⁰

* * *

A 17. század első évtizedeiben a pécsi címet viselő választott püspököknek vajmi kevés hiteles adatuk volt a püspökség és a káptalan birtokairól. Erről tanúskodik Vinkovics Benedek püspöknek egy 1631–1634 között kelt feljegyzése: „Birtokomban van egy kézről kézre járó, házi használatra készített, mindennemű megjegyzés és hitelesítés nélküli lajstrom. Nem tudom, kitől származik. Ezt a pécsi püspökök az utódjaiknak, így nekem is az én elődöm adta át.” (*Regestum Vagum Vulgare sine distinctione et authenticatione*)⁶¹

A hevenyészve készült lista a következő helységneveket sorolja fel: *Luszek, Pisko, Küffalva, Kővago Szőlős, Lovászheri, Hoszu hesten, Megyer, Kenyer Keő, Várkony, Barcza, Orro, Szamáros, Bakarcz, Kőmőd Oppidum, Magyaros, Szelek, Szilad, Szedesd, Végh, Azzerin, Petra, Bonyhan, Teőffő, Ismén, Vaszok, Csoma, Mochtán, Petreki, Mislen, Poozdán, Nagyffalu, Kis Harsán, Nagy Harsán, Norkán, Szigeckze, Gyula, Csýpragh, Ledhenye, Pataj, Sz. Mihály, Batta, Bazek, Tomor, Baxa, Szenas, Raad, Gyóttér, Vetkej, Moraczfalva, Miska, Szeben, Szurke, Bószok, Pýlis, Becz, Jetén, Hird, Ormán, Dorczie, Bekeffalva, Elend, Ginid, Torna, Tunszen, Petérd Oppidum, Boiczka, Csoknya, Nagy Kercsöny, Pýskj, Ebrek, Hotárd, Siklos Arx cum Pertinen., Batazek.*⁶²

Mint azt Vinkovics püspök e lajstrommal kapcsolatban a későbbiekben megjegyzi, a felsorolt helységek egy része nem is a pécsi püspökség birtoka. Erről azonban nemigen lehetett tudomása Dávid Pál püspöknek, aki a pozsonyi káptalanhoz – legalábbis részben – e lista alapján nyújtott be ünnepélyes tiltakozást a pécsi egyház birtokainak elidegenítőivel szemben. A lista eredetéről csak feltevéseink lehetnek. Nem lehetetlen, hogy azonos azzal a listával, amelyet Dallos püspök említ Cserneký János helynök levele vívőjének beszámolójáról készített feljegyzésében. E megjegyzés szerint a püspök várja, hogy Cserneký a püspökség és a káptalan javairól készítsen összeírást (*consignalya*), és ha tudja, arról is írjon, hogy milyen oltáralapítványok vannak, és mennyi a jövedelmük.

Úgy tűnik, Sziget vár eleste óta Pyber és Dallos püspökök kezdtek meg ismét a hódoltsági területeken lévő egyházi birtokokról való jövedelemszerzés kérdésével komolyabban foglalkozni. Természetesen az egyházi birtokokról befolyó jövedelem legkevésbé sem olyan úton és mennyiségben jutott el a püspökökhöz, mint azt a je-

⁶⁰ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 1–4.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 420–421.; Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 126–127, 130.; Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 53, 102, 201–202, és még sok helyen.

⁶¹ 1627 előtt // XVIII. sz. eleje: PPL. K. 59, pag. 77–78. (Az irat természetesen latin nyelvű.)

⁶² A listában található több, szinte értelmezhetetlenné torzult helységnév jelzi, hogy az irat többszörös átirás eredményeként maradt fenn, és az írások nem ismerték a felsorolt helységeket.

zsuita Kazy Ferenc retorizált, népszerűnek készült *Historia regni Hungariae*-jában az 1730-as években, az 1613. évre vonatkoztatva megírta.⁶³ Kazy állítása annál is inkább valószínűtlen, mivel Pyber utódjának, Dallos Miklósnak megerősítése érdekében, Ferdinánd királynak a pápához 1619-ben írt levelében olvashatjuk, hogy Róma tekintszen el a püspökség évente esedékes javadalmának befizetésétől, az ún. *annata*-tól, mivel a püspökség már sok éve töröknek van alávetve, és onnét évente alig van valami jövedelme (*vix aliquos annuos proventus et redditus habeat*).⁶⁴ Említettük már Pyber püspök Batthyány Ferencsel való próbálkozását a pécsi egyház bizonyos jövedelmeinek behajtására. Az ott jelzettek ellenére Pybernek és Dallosnak valami kis eredményt mégis sikerülhetett elérnie. Ugyanis Balásfynak kinevezési iratánál már ez szerepel: „Az előd, Pyber János püspök tanúsítja, hogy a pécsi püspökség mintegy 200 vagy 300 magyar forint jövedelmet hoz, melyet bizonyos urak és őfelsége katonái a püspök urasága elismeréséül erőszakkal szednek be a püspökség alattvalóitól.”⁶⁵ Nem lehetetlen, hogy Pyber itt némileg túloz. Később ugyanis, Draskovich György kinevezésével kapcsolatos iratban ez olvasható a pécsi püspökségről: „Sennyei István váci püspök információja szerint ... a falvak lakóitól mintegy 100 forint jövedelmet lehet kicsikarni.”⁶⁶ Igaz, ugyanakkor a nunciatúra irata továbbra is azt állítja, hogy a püspök javadalma kb. 300 forint, ami inkább erőszakkal, mint önkéntesen gyűjthető be (*reditus episcopi 300. circ. floreni vi magis quam sponte provenientes*).⁶⁷

A hódoltsági területeken nem ment ritkaságszámba birtokok, illetve azok jövedelmének erőszakkal való eltulajdonítása, okkupálása, illetve azok jövedelmének illetéktelen begyűjtése, uzurpálása. Dávid Pál röviddel kinevezése után próbálkozott is kideríteni a birtok okkupálóinak, uzurpálóinak személyét. Kémei jelentése alapján Ferdinánd király elé terjesztett kérelmében⁶⁸ a következő elbirtokolt helységeket sorolja fel: Baxa (=Baksa), Monyorosd, Cornota (=Csarnóta), Egerszegh, Kengyel, Mindzenth, Horkan (=Harkány), Hetesffalwa (=Helesfa?), Radott (?), Siklos vár uradalma, Gorchion (=Göröcsöny), Gadan, Kis Harsan, Nagy Harsan, Pellerd, Zokon (=Zók?), Tessen, Loranthffalwa, Zenth Ersebeth, Zenth Gal, Maniok, Gardion, Egerd (?), Ligeth, Bodath (Boda?). Dávid Pál a következő megnevezett elbitorlókat, illetve jogtalan haszonbehajtókat nevezi meg: bizonyos Böite (*quidam Böite*)?, Bogach János, Chozy [!/?] András, Kyss János aki Zrínyi kapitánya, János diák Veszprémmvármegye jegyzője, Wegh János, Lengyel Wolfgang és Zrínyi gróf úr.⁶⁹

A pécsi egyház török hódoltság előtti birtokviszonyait azonban az itt említett püspökök nem kutatták, a Kamarától nem kértek le a birtokkal kapcsolatos iratokról hiteles másolatokat és nem is igyekeztek a birtokról pontos képet nyerni. Megelégedtek kémeik gyakran téves, de mindenképpen hiányos jelentéseivel. Érdekes e szempontból összehasonlítani a Vinkovics püspök által említett birtoklajstromban szerep-

⁶³ Lásd fentebb Pyber püspöknél.

⁶⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 374.

⁶⁵ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 375.

⁶⁶ *Proventus a rusticis extorquentur ad 100. fl. plus minus*. Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 3.

⁶⁷ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 3.

⁶⁸ MOL. Esterházi cs. lt. (P 108) rep. 71. fasc. 5. N° 63. (vol. 359. fol. 98r-99v.) Az iratra Molnár Antal hívta fel figyelmemet, és küldte meg átiratban. Köszönet érte.

⁶⁹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 379, 381.

lő falvak listáját a Dávid Pál püspök ünnepélyes tiltakozásában felsorolt helységek sorával. Dávid Pál püspök tiltakozó levelében a következő helységek szerepelnek: Gardon, Bodatt (!), Baksa, Mogyoros, Csornatát (!), Kengyel, Mindszenth, Harkán, Helesffalva, Egerszegh, Zalata, Kápolna, Gercsen, Gadán, Kis-Harsán, Pellerd, Szoke, Thesseon, Gerde, Léget (!), Szent-Ersébeth, Szent-Gaál, Lóránthfalva, Maniok, Velin, és Siklós vár tartozékai.

Draskovich György rövid pécsi püspöksége idejéből nem ismerünk iratot, mely a pécsi egyház birtokállományával kapcsolatban született volna meg. Számos egyéb tisztsége mellett feltehetőleg nem is foglalkozott a birtokjog biztosításának és fenntartásának kérdésével. Ezt a munkát utódja, Vinkovics Benedek vállalta fel.

Vinkovics Benedek tevékenysége a pécsi egyház birtokainak megőrzése érdekében

Draskovich Györgyöt – váci püspökké való kinevezése után – a megüresedett pécsi püspökségben Vinkovics Benedek zágrábi prépost követte.

Vinkovics 1606-ban a bolognai Collegium Illiricum-Hungaricum alumnusa és rektora volt.⁷⁰ Zágrábi kanonok, majd prépost, 1624-ig Ergelics püspök mellett vikárius „in spiritualibus”, amikor pedig megkapta a királytól a pécsi püspökséget, már zágrábi általános helynök. Pécsi kinevezése 1630 októberének végén kelt, a bécsi nunciatúrán 1631. december 22-én jegyeztetett be az adománylevelével (*litterae collationis*) kapcsolatos processus, és 1632. január 16-án folytatták le azt. Ugyanakkor, mint jelölt letette a kánoni esküt is. Az Apostoli Szentszéktől a megerősítő levél 1633. június 6-án kelt. Időközben (1633-ban) Pázmány meghívására részt vett a nemzeti zsinaton. 1634. március 27-én VIII. Orbán pápa engedélyével Bécsben szentelte püspökké Rocci Cyriacus bíboros, apostoli nuncius.⁷¹

A pécsi püspökök között hosszú idő óta Vinkovics volt az első, aki nem csak a saját érdekeit tekintve, hanem a jövőre is gondolva komolyan foglalkozott egyházmegyéje sorsával. Már a Szentszéktől kapott megerősítése előtt, a királytól nyert kinevezésétől kezdve folyamatosan intézkedett a pécsi püspökség érdekében. Mint püspök elvárta helynökének jelentéseit a pécsi egyházi állapotokról, és lehetőségeihez mérten a papi utánpótlásról is igyekezett gondoskodni. Itt azonban nem a püspököknek a papjaival és a híveivel való lelkipásztori-vallási kapcsolatát kívánjuk bemutatni, hanem a püspököknek azt a földesúri tevékenységét, amely abban az időben a királyi Magyarországon élő mágnásokhoz hasonlóan az egyház prelátusait is foglalkoztatta: a hódoltsági területeken lévő birtokaik – Vinkovics esetében a pécsi egyház birtokai – földesúri jogának fenntartása. Vinkovics alig öt és fél évig viselte a pécsi püspöki címet. Ezalatt olyan hiteles levéltári anyagot sikerült felkutatnia, amely a hódoltság után alapul szolgált a pécsi egyház birtokainak visszaszerzéséhez. Ezzel kapcsolatos kiterjedt levelezése, hiteles oklevélmások begyűjtése és egyéb, a birtokjog megőrzésének érdekében

⁷⁰ Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m. 122.

⁷¹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 5–7.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 421–422.; Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 97, 102, 125–130, 151.

való tevékenysége emlékeit részben a zágrábi, részben más levéltárak őrzik. Ezek közül egy meglehetősen nagy sorozat másolati példánya megtalálható a pécsi egyházi levéltárakban. A pécsi káptalani levéltárban őrzött anyagból egynéhányat Kollernél is megtalálunk a VI. és a VII. kötetben, néhányra jegyzetapparátusában hivatkozik, de az oklevelek nagy része – elsősorban a Zágrábban őrzött anyag – kiadatlan.

Vinkovics püspök birtokmegőrző törekvéseinek ismertetését a már korábban említett, és Vinkovics iratai között található *Regestum Vagum Vulgare sine distinctione et authenticatione* címmel szereplő iratocskával illik kezdeni. Ezt a pécsi püspökség állítólagos birtokait tartalmazó lajstromot – a korábbi püspökökhöz hasonlóan – Vinkovics is átvette elődjétől. Ha a listán feljegyzett helységeket végigvizsgáljuk, hamarosan észrevehetjük, hogy közöttük egész sor nem pécsi püspöki birtok van. De erről Vinkovics csak jóval később győződhetett meg.

Röviddel kinevezése után Vinkovics megkapta Beőki Pacsóth Ferenc jezsuita, a hódoltsági területen élő püspöki helynök jelentését a pécsi és a szerémségi (belgrádi) egyházi állapotokról,⁷² amelyben az inkább csak a pécsi katolikus kápolna működésének problémáiról tesz jelentést. A levél jelesül a boszniai barátok és a jezsuiták közötti, valamint a magyarok és a tótnak nevezett ideszármazott bosnyákok közötti súrlódások leírását tartalmazza. Voltaképpen itt talán nem is kellene ezt megemlíteni, viszont a levél két kitétele nyomán Vinkovics felbízta érezhette magát a tovább cselekvésre. A levélben ugyan olvasható, hogy „a kereszténységnek száma hála Istennek számos” és hogy „az magyarság nagy része külföldön lakik”, vagyis nem Pécsen, hanem a környék falvaiban.

Időközben információkat szerzett arról is, hogy mely helységek az ő falvai. Ez tűnik ki Vinkovics püspök 1631 februárjának elején kelt leveléből, melyben megparancsolja a pécsi egyházmegyében egyházi birtokon élő jobbágyainak, hogy küldjenek fel hozzá Zágrábba hat idős, megbízható embert, hogy azok a neki járó adókat vele megbeszéljék, mivel a végekből már többen jöttek hozzá, hogy adná nekik árendába falvait. És ő nagyon jól tudja, hogy ha közvetlenül vele egyeznek meg, az sokkal kevesebb terhet jelentene jobbágyainak, mint ha valamelyik kapitány hajtana be rajtuk az árendát. Adójukat pedig senki másnak ne adják le, csak a Kapronca közelében lévő Szentgyörgyvár vicekapitányának, Makar Andrásnak.⁷³

„En, Vinkouich Benedek, Péchj Pisppek és Zábrághj Præpost az Felséges Rómáj Második Ferdinánd Chászár es Magyar Ország koronás király Urunk Tanáchia.

Akarom értéstekre és tudástokra adni mindnyájatoknak, kik az Péchj Pisppekséghez és Cáptalanhoz eleitül fogua tartóztatok és szolgáltatok s mostanis tartóztok és szolgáltok úgy mint Városokban és falukban lakozó Bírák, Esküttek és Jobbágyok. Hogy az Felséges Rómáj Chászár és Magyar Ország Királlya ő Felsege az tj előbbeni Uratoknak az Nag(yás)os Draskouich György Uramnak az Péchj Pisppekség helet, más Pisppekséget aduán kegyelmes akarattyából nekem attá az Péchj Pisppekséget minden hozzá tartozó

⁷² 1630. november. Archiv Hrvatske Zagreb, Kaptolski archiv, Korespodencija Benedikta Vinkovića, ACA. Fasc. 99. N° 1. (ACA. 99/1.) – A belőle hozzám eljutott, az eredetiről xeroxozott darabokat zágrábi kutatásai alkalmával Frankovics György szerezte meg, amiért köszönettel tartozom neki.

⁷³ 1631. febr. 2. Vinkovics Benedek püspök levele jobbágyaihoz. Zágráb, ACA. 99/1. – Az *i* és *j*, valamint az *u* és *v* használatában tapasztalt kölcsönös ingadozás miatt ezeket a mai használat szerint, az ékezet nélküli magánhangzókat pedig a ma használatos ékezetekkel kiegészítve, minden más esetben betűhíven közölve.

Jósszággal és Igassággal együtt, míg ez elmúlt Ezer hat száz harmincz esztendőbeli Mind Szent hónap huszon ötödik Napján. Melyre donációtis, az az Pechétes levelet adot nagyobb erősségnek okáért ő Felsőge Chászár urunk.

Illendő és igen méltó volna azért, hogy a' Pispökséget meg látogatnám személylem szerintis, hogy mind titeket kik az én jobbágyim vattok, s mind az többit kik ott az én Pispökségemben lakozó keresztyének ismernélek, tiis vizontak engemet ismernétek, de minthogy az ideő így hozta s a' kösztünk és török között való ellenkezés azt nem enged: Szükséges hogy ti magatok közzül egy nihányat az öreg emberekben külgyetek fel ide Zábrábba hozzám, hogy velek beszélgetvén mindenekről jó módgyával végezhessek.

Intelek azért és parancsolok mindnyájatoknak feőképpen pedig nektek, az kik akár mely Várasomban, falumban és tartományomban birák, esküttek és az több polgárok véneij és öreghei vattok, hogy ez levelemet látván és parancholatomat hallván, egyetértvén, minden ok vetetlen késedelem és hátra hagyás nélkül küldten küldgyetek fel hozzám közületek valami hat öregh, vén, jámbor embereket. Ezt pedig elne mulassa se az én Péchy Pispökségemhez, se az Cápitanhoz tartozó egy Várasomis avagy falum, mert mind az Magyar Országhi Nemes Kamarából kj vettem a' Várasimnak és faluimnak neveket, s mind pedig az előttem való Pispék Urak írván kezemben attak és jól tudom minden Várasimnak és faluimnak neveket a' melynek mássát oda küldtettem néktek ezen levelemmel együtt a kiben mind az én Pispökségemhez s mind a Cápitanhoz tartozó Várasoknak és faluknak nevek fel vagyon jegyezve.

Az fel jövetellel semmit se késsetek, ha nagy kárt nem akartok vallani, mert immáronis régen kérnek némellyek a' Végekben hogy titeket bizonyos summáért oda adgyak nekik Árendában a' kik azt tartom, hogy nem chak azt a' summát, kit énnekem ti érettetek adnának, hanem sokkal többet, minden engedelem nélkül vonnának rajtatok de én chak az ti javatokért azt cselekezem, hogy senkinek nem adlak nyomorgatni hanem magam akarok veletek mindenekért végezni, és adót elrendelni, mivel és mennyivel tartoztatok esztendőnként bizonyos időre nékem, chak ne késsetek fel jönni hozzám.

Legyetek érette azért hogy hamar való nap fel jöhessetek Szent György várára, a' kj Caproncza alól és közel van Tót Országban, Makar Andrásához, azon Szent György Vári Uice Capitánhoz, kinek ajánlottalak benneteket és kértem ő keg(ye)lmét azon, hogy ha fel jöttek, legyen nektek minden oltalommal és segítséggel s bizonyos emberével ide Zábrágban fel kísértessen titeket házamigh.

Lássátok azért mit chelekeztek. Én általán fogva ha intésem és parancsolatom szerint fel nem jöttek az jöve rövid napon, kételen leszek azoknak adni mindnyájatokat kik bizonyos árendát avagy summát ígérnak érettetek és az mint mondám ha két avagy három annyit fognak rajtatok venni, magatoknak tulajdonichátok.

Ebben különbet ne cselekedgyetek, és máshoz ezután senkihez ne tarchatok énkiivülem neis hallgassatok hagyom és parancsolom nektek mert ha kinek máshoz halgatván, valamit fogtok fizetni az a tj károtok leszen, mert én az én jövedelmemet senkinek sem engedem. Siessetek ezért fel jönni hozzám, ha magatok jóvát kívánnjátok.

Csak eszt akarám értéstekre adni, az mellyet hogy minden fogyatkozat nélkül akaratom szerint meg chelekedgyétek, másodzor is intlek benneteket, seőt ugyan igen hagyomis Nektek és erőssen parancsolom. Isten hozzátok:

Keölt Zábrágba Gyertya Szentelő Boldog Aszony Napján, az az Bőjteleő hónap második napján Ezer hat száz harmincz egy esztendeőben.

(Más kéz írásával:) *Idem Benedictus Vinkouics electus Episcopus Quinqueecclesiensis, ac Præpositus Zagrabiensis. Mp.*”

* * *

Vinkovics további bizonyossághoz akart jutni arról, hogy mely helységek tartoznak a birtokhoz. Ezért a Magyar Kamarától olyan iratok hiteles másolatait kérte, amelyeknek alapján összeállíthatja birtokainak listáját. A püspök kérésére el is készültek a pécsi egyház, vagyis a püspökség, a káptalan és a káptalani dignitások birtokairól a kimutatások, Baranya megye és Tolna megye 1557., 1559. és 1564. évi, továbbá Somogy megye 1535. és 1559. évi, valamint Somogy megye egy évszám nélküli rovásadó-jegyzéke alapján. Megkapta továbbá a pécsi káptalan 1561. évi urbáriumát is.⁷⁴ (Ezeket közli Koller is a különböző éveknél.) Vinkovics e kivonatokat a Kamarától 1632. február 5. keltezéssel kapta meg.⁷⁵ Megjegyzendő, hogy a kamara a rovásadó-jegyzék kivonatait nem az eredetiből készítette, hanem a pozsonyi káptalan 1601. december 11-én kelt másolatából.⁷⁶ Úgy tűnik, volt Vinkovics birtokában ezeken kívül még egy birtokkimutatás, amelyre ismételten hivatkozik.⁷⁷ Időközben Vinkovics kémeiket küldött ki az egyházi birtok falvait kikémlendő. Majd sorra véve a Kamarától kapott rovásadó-jegyzékek kivonataiban szereplő valamennyi helységet, minden helységnél megjelölte, hogy melyik jegyzékekben található meg, és megjegyzésként hozzáfűzte a kémei által hozott információkat.⁷⁸

Vinkovics igen komoly, feltehetőleg több hónapig is eltartó munkát végzett, mire elkészült a kimutatással. El kell azonban azt is mondanunk, hogy Vinkovics összeál-

⁷⁴ Kivonat Baranyavármegye 1557. évi rovásadó jegyzékéből: a pécsi püspök, a káptalan, a prépost és az örkanonok birtokai. PPL. K. 59, pag. 51–54. – Kivonat Tolna- és Baranyavármegye 1559. évi rovásadó jegyzékéből: a pécsi püspök, a helynök, a káptalan, a prépost és az örkanonok birtokai. PPL. K. 59, pag. 54–57; Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 55–59. – Kivonat Somogyvármegye 1559. évi rovásadó jegyzékéből: a pécsi püspök birtokai. Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 60–61. – Kivonat Tolna- és Baranyavármegye 1564. évi rovásadó jegyzékéből: A pécsi püspök, a helynök, a káptalan, a prépost és az örkanonok birtokai. PPL. K. 59, pag. 58–63. Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 217–221. – Pécsi káptalan 1561. évi urbárium. PPL. K. 59, pag 3–12. – A Vinkovics által használt és a következőkben itt is szereplő valamennyi irat megtalálható a PPL. K. 96-ban (A pozsonyi káptalan által [1711. nov. 12. dátummal] Nesselrod Ferenc pécsi püspök részére a pécsi püspökség és a fehérvári prépostság birtokait igazoló oklevelekről és birtok-lajstromokról készített oklevél másolatok gyűjteménye.) is.

⁷⁵ *Consignatio Oppidorum ac Pagorum, qui olim ad Episcopum, Capitulum, Præpositum et Vicarium Quinque Eccl. pertinuisse dignoscuntur, desumpta ex Libris dicationum, annorum 1557, 1559 et 1564. in Archivo Cameræ Hungariæ Posoniensi habitis. Pro instantia Reverendissimi Domini Benedicti Vinkovics, Electi Episcopi Quinque Ecclesiensis, Præpositi majoris, et canonici Ecclesiæ Zagrabiensis etc. ad mandatum Sacræ Cesareæ Regiæque majestatis anno Domini 1632. die 5. Februarii, Posony extradata.* – PPL. K. 59. pag. 51–63. és PPL. K. 96. pag. 2–39.

⁷⁶ *... in transmpto Literarum nostrarum, sub sigillo Capitulari, et authentico nostro ... Datum feri tertia proxima post festum conceptionis Beatissimæ Mariæ Virginis, anno 1601.* – PPL. K. 59. pag. 51.

⁷⁷ Feljegyzéseiben így emlegeti: „*Regestum Quinque Ecclesiensi,*” máshol: „*In confuso illo Regesto sine omni authenticatione et distinctione, confusi quoad pagos ad Episcopatum et Capitulum 5-Eccl. spectantes scripto reperitur.*” stb. (PPL. K. 59. pag. 76. és még számos más helyen is emlegeti.) E jegyzék különbözik a korábban már említett *Regestum Vagum Vulgare*-tól. Vinkovics anyagában sajnos erre nem sikerült rátalálnom.

⁷⁸ *Per me, Benedictum Vinkovics in meliorem ordinem, ac pro usu, et sciencia faciliore presenti libello redacta, postea cum probatione Authentica, sub quovis Pago et Oppido annotata.* – PPL. K. 59. 63–77.

lításában szép számmal találunk különböző hibákat is. Ez onnan eredeztethető, hogy Vinkovicsnak szinte kizárólag csak meglehetősen kései, Pécs eleste utáni időből származó rovásadó-jegyzékek álltak rendelkezésére. A rovásadó-jegyzék készítői a Sziget várában székelő megyei közigazgatás emberei voltak. A töröktől erősebben veszélyeztetett területeket ezek nem személyesen járták végig. A várbeli katonák, hajdúk gyakran erőszakkal, fenyegetésekkel kényszerítették a falvak népét a különféle adóknak, dézsmáknak, stb. a várba való eljuttatására. Érthető, hogy elég sok helységnév szerint nem is szerepel a rovásadó jegyzékekben. Másrészt az 1557. évi dikajegyzék címe szerint baranyai falvakat tartalmaz. Az 1559. és 1564. évi jegyzék viszont keverten hozza Baranya és Tolna falvait. Vinkovics ebből azt a következtetést vonta le, hogy azon falvak, melyek a két későbbi jegyzékben az 1557. évihez képest többletként szerepelnek, azok Tolnában vannak.⁷⁹ Így történhetett meg az, hogy Vinkovics például Mohácsról, és természetesen több más helységről is úgy vélte, hogy azok Tolna megyében vannak.⁸⁰ Néhány helység Vinkovics jegyzékében kétszer is szerepel. Feltehetőleg azért, mert a hozzá eljutott rovásadó jegyzék kivonatokban az olyan falvak, amelyekben a püspök is és a káptalan is birtokolt, a püspöki és a káptalani birtokokat tartalmazó kivonatokban is megtalálhatóak. A káptalan illetőleg a prépost birtokai között felsorolva találjuk a fehérvári káptalan birtoktömbjének falvait is. Mindezekért a hibákért elsősorban nem Vinkovics felelős. Ő a legjobb tudása szerint, és töretlen szorgalommal dolgozott. Már a hozzá eljutott iratok jellege, és azok másolataiban megtaláljuk a hibák forrásait. Ezekért feltehetőleg a korábbi másolatokat kiadó pozsonyi káptalan és azokat készítő káptalani írnok, és a Vinkovicshoz eljutó másolatokat kiadó Kamara írnoka egyaránt hibáztatható.⁸¹ Megemlítendő, hogy Vinkovics a rovásadó jegyzékek közül az 1542. évi jegyzék másolatát nem kapta meg.⁸²

Bármennyire is érdekes volna Vinkovics munkájának részletes bemutatása és elemzése, erre itt sajnos nem vállalkozhatunk. A terjedelmét tekintve is számottevő iratanyag külön dolgozatot igényelne. Meg kell elégednünk azzal, hogy a Vinkovics féle listában szereplő helységeket a fennmaradt másolatban lévő írás szerint betűhíven sorra vesszük, és ha a korabeli ortográfiával, vagy nem ritkán tévesen megírt helynevek olvasata esetleg kétséget hagynának maguk után, azok mai megfelelőjére zárójelbe foglalva utalunk.⁸³ Van Vinkovics összeállításában egy, a többinél némileg

⁷⁹ Erről Vinkovicsnak pár soros magyarázatát olvashatjuk PPL. K. 59. pag. 74-en.

⁸⁰ Az 1557. évi rovásadó jegyzékből hiányoznak még a Duna-környéki falvak. Csak később sikerült ezeket adózásra „meghódítani”.

⁸¹ A Vinkovicsnak kiadott összeírás-kivonatok közül az 1559. évi jegyzékbe nem tudni mi okból a káptalan birtokai közé felsorolva szerepel Kéthely, Szentmárton, Hertelend, Almás, Korpád, Kán, Hetvehely, Hetmé, Okorvölgy, Szentkatalin és Karácodfa. Ezekről más forrásokból tudjuk, hogy a fehérváriak birtoka volt. (Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 58.)

⁸² Erdemes ebből a szempontból összehasonlítani Vinkovics püspök által készített listát a Timár Gy.: *16. századi rovásadó összeírások*. i. m. 35–43. oldalakon lévő táblázatok falulajstromával, mely az 1542. évi dikális összeírás adatait is tartalmazza.

⁸³ A ma már csak dülőnevekben vagy egyéb földrajzi nevekben élő középkori pusztult helységeknel a zárójelben az alábbi kötetekre: BMFN (*Baranya megye földrajzi nevei*. Szerk: Pesti János. Pécs, 1982.), TMFN (*Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk: Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. Budapest, 1981.), SMFN (*Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk: Papp László és Végh József. Budapest, 1974.), továbbá a BH 1972 (Horváth J. Gy. – Timár Gy.: *XVI. századi dikális konskripciók...* i. m) illetve BH 1974–75 (Timár Gy.: *16. századi rovásadó összeírások*. i. m.) kötetekben lévő rovásadó-összeírásokkal foglalkozó tanulmányok hely-

bővebben taglalt birtok. Ez a pécsi káptalan Dráva-menti uradalma, melynek központja a gerdistyei *castellum* volt.⁸⁴ E birtoktestről írtakat némileg lerövidítve, mégis tartalmilag teljes egészében hozzuk majd a maga helyén.

A pécsi püspök birtokai Baranya megyében: Hegyi Sz. Márton (Hegyszentmárton); Baranya Viszló (Dióviszló); Fél Falu (hn. Bogdása határában BMFN. 262/79.); Bogad (Bogád); Somogy (Pécs része); Ürög (Pécs része); Banfalva (Bánfa); Bisse (kzs.); Szabolcz (Pécs része); Meszes (Pécs része); Izerő (BMFN. 167/183, 168/49.); Szöked vagy Szöke (Vinkovics egynek veszi Szökéd és Szöke községek adatait. Mindkettő egyházi birtok.); Kis Kozár (Kozármisleny része); Szemel (Szemely); Iszög (Üszög, Kozármisleny határában); Keszű (Keszű); Pogán (kzs.); Somon (Sumony); Sz: Eörsébeth (Nyugatszenterzsébet); Okri Szent Gaal (Vásárosszentgál, Királyegyháza része); Lorantffalva (Nyugatszenterzsébet vidékén feketett, BH. 1972, 109 o., 305. sz.); Paragh (Rózsafa határában BMFN. 93/48.); Árpád (Pécs része); Lipócz (Orfú határában, BMFN. 62/180, 181.); Egristo (Orfú határában, BMFN. 62/182.); Erfe (Orfú); Szent Miklos (Pécs határában, BMFN. 134/3419.);

Vinkovics listájában Tolna megyei helységeként szerepelnek a pécsi püspök következő birtokai: Sz. Király (Szabadszentkirály); Mohács; Boj (Bóly); Szent Maria (BH. 1972, 122. o, 502.); Lanczok (Lánycsók); Marok (Erdősmárok); Geres vagy Geresd (Geresdlak); Zabar (Székelyzabar); Alsó Hymesház, Fölső Hymesház (Himesháza); Georcsen (Göröcsnydoboka része); Baár (Bár); Szór (Szúr); Fenyés (BH. 1972, 99. o, 155. sz.); Citto (BH. 1972, 95. o, 89. sz.); Karazd (Kárász); Veken vagy Welken (Vékény); Egreh (Magyaregregy); Szász, Maza (Mázaszászvár részei); Várallya; Iwán,⁸⁵ (Cs. III. 431.); Kölked; Nyárad (hn. Magyaregregy, Vékény és Mázaszászvár határában. BMFN. 31/225, 25/89, 26/285.); Monyorosd (BMFN. 216/78); Gatha (BMFN. 216/27); Monyoka (BH. 1972, 112. o, 350.); Papd (TMFN. 66/43.); Szent Mártonfalva (Kérdéses. BH. 1972, 122. o, 504. sz.); Mucsiel vagy Mucsel (Mucsi); Eösztier vagy Eösztur (hn. Cikó határában TMFN. 84/86.); Sarros (Magyarsarlós); Csasztá vagy Csiasztá (Csasztá); Szaras (Szárász); Mikmis (Mekényes); Fölső Devecser, Alsó Devecser (Pécsdevecser); Kis Herend; Egerágh; Mánffalva, Budaffalva (Komló részei); Püspek hidas (Hidas); Nádasd; Ereóliget (BH. 1972, 109. o, 301.sz.); Ófalu; Csancsok vagy Lancsok (Lánycsók); Széplak (hn. Cikó határában TMFN. 84/28.); Toth Job (hn. Geresdlak határában BMFN. 197/223.); Püspek Szekel (Nagyszékely); Pál (?).

A pécsi püspök birtokai Somogy megyében: Tarnolcza (Tarnóca); Kuttfő (Cs. nem ismeri); Patroc vagy Petrocz (Cs. II. 436.); Thamassy (Drávatamási); Várad; Uj ffalu (Kétújfalu); Vörösthő (BH. 1975–75, 94. o, 856. sz.); Kocsian Kis (BH. 1975-76, 88. o. 704. sz.); Halassy (BH. 1975–75, 87. o, 665. sz.); Szent Márton vidékével együtt (*cum perinentiis*) (Felsőszentmárton); Benedekffalva (Cs. nem ismeri); Harasztj (hn. Drávafok határában, BMFN. 259/179.); Djáy (BH. 1975–75, 85. o, 630. sz.); Bornicz (BH. 1975–75, 85. o, 609. sz.); Metlis (Cs. nem ismeri); Rewffalu; Istvándy; Szobaháza (BH. 1975–75, 92. o, 814. sz.); Mathéháza (BH. 1975–75, 89. o, 734. sz.); Dios

ségnévmutatóira, néhány esetben Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. ÁKV, Budapest, 1985. c. munkájára hivatkozunk.

⁸⁴ PPL. K. 59, 70–71.

⁸⁵ Vinkovics listája szerint: *Olim Abbatiae S. Trinitatis*.

(Dióspusztá Vásárosbéc területén); Adrian (Adorjánpusztá Somogyapáti területén); Liszlo (Somogyviszló); Apati (Somogyapáti); Eger allya (hn. Patosfa határában SMFN. 229/68.); Lukaffalva (Magyarlukafa); Tottffalu (hn. Magyarlukafa határában BMFN. 66/102.); Gardon (Drávagárdony); Brogiancz (BH. 1975-75, 85. o, 614. sz.);

A pécsi káptalan birtoka Baranya megyében: Gyud (Máriagyúd); Kerczenye (Körcsönyepusztá Bogdása területén); Szőlős (Kővágószőlős); Pobor Szőlős (Babarcszőlős); Bogdása; –

[Itt következik:] Gerdiscsie a hozzá tartozó falvakkal (*Gerdiscse cum pertinentiis*). Vinkovics jelzi, hogy ez a pécsi káptalan 1557., 1559. és 1564. évi rovásadó jegyzékében szerepel. A püspök hivatkozik egy további iratra, amelyet azonban közelebbről nem jelöl meg, és nem is szerepel a fennmaradt, és ismert iratai között. E szerint a következő falvak tartoznak a gerdistyei birtoktömbhöz: Gaya másként Gallya, Szók (=Zehi!), Kemseffalva, Basky, Hirics, Szelcsán, Veithy, Csószy. A püspök egyik familiárisa, Viszlaj Pál, és a püspök két Pécs-vidéki jobbágya, Szabó Gergely és Tótt György e falvakon kívül Gerdiscse tartozékaként még a következőket sorolták fel: Zaláta, Piskó, Gyulánczi, Endesffalva, Kápolna. A püspöknek beszámoltak arról is, hogy e falvak a pécsi püspökhöz cenzussal tartoznak. Megjegyzendő – írja Vinkovics – hogy e falvak jobbágjai a püspökhöz is, és a pécsi káptalanhoz is egyaránt tartoznak, és hogy Légrádban lakó Vizlai Pál (aki az 1632. év Szent György napjától szerződött le a birtok adóinak begyűjtésére), már május 8-án 40 forint árendát hajtott be, és adott le a püspöknek. Azzal fejezi be Vinkovics a feljegyzését, hogy Gerdistye egykor birtokközpont (*castellum*) volt, és nyilván kémei jelentése nyomán hozzáfűzi, hogy „most azonban már a Dráva elárasztotta.”⁸⁶ A castellumhoz tartozó, és Vinkovics által felsorolt falvak közül ma is létező községek: Kemse, Hirics, Vejt, Zaláta és Piskó. A többi helynevekből ismeretes: Gerdiscsie (BMFN. 294/76, 78, és 304/210.); Gáj, Gáji (BMFN. 306/90.); Zehi (BMFN. 294/41, 42.); Baski (BMFN. 305/26.); Szelcsán (BMFN. 295/85.); Csósz (BMFN. 288/61, 76.); Gyulánc (BMFN. 304/152.); Endespusztá (BMFN. 293/53.); Kápolna (BMFN. 304/26, 32.)

[Gerdistye után következnek:] Szok (Zók); Cserkút; Okorágh; Thytős (Kővágótöttős); Bakonya; Bichierd (Bicsérd); Gadan (Aranyosgadány); Szilvás; Szóke; Vezer (BH. 1972, 126. o, 575. sz.); Szalontha (Szalánta); Nemeghy (Németi); Bosta; Regenye; Kőhid (BH. 1972, 107. o, 278. sz.); Sz. Dömötör (BH. 1972, 121. o, 485. sz.); Lorántfalva (Gyöngyfa része, Rónátfa); Fél falu (BH. 1972, 99. o, 148. sz.); Lodhárd; Köke (Kökény); Peterd; Beran (Birján); Herend (Kisherend); Érsek (BMFN. 128/72.); Kys Kevesd (BMFN. 60/114.); Sz: Miklos (BMFN. 134/3419.); Nyáras (BMFN. 60/135.); Zapugir (BH. 1972, 120. o. 468, sz.); Szakál (Mecsekszakál); Bakos! (Mecsekrákos); Bálványos (Bános); Abaliget; Kowacs Széna (Kovácsszénája); Tekeres; Beremen (Beremend); Hegy Sz. Márton; Szent Kiral (Szabadszentkirály); Sz. Damyan (BMFN. 122/267.); Cserdi; Boda; Varjas (Varjas, Gerde része); Turon

⁸⁶ „Grediscsje ... olim erat castellum, sed jam nunc esset per aquam, et quidem Dravam absorptus.” – Vö. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1987³, 307., Geredistye 2. (Gordisa?), kétséges azonosítással; Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 486.; Follajtár Ernő: Baranya vármegye eltűnt helységei. *A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei*. I. 1942. 311, 315.; Ma helynév Kemse határának DNy-i kiszögellésében: BMFN. 294/74, 76, 79; Gilistya, Gradistye helynevek.

(Túrony); Gyód; Vellin (Velény); Garé; Kisdir⁸⁷ (BMFN. 244/22.); Sz. Gaál vagy Okri Sz. Gaál (Királyegyháza része); Baranya Viszló (Diósvizsló); Siliz⁸⁸ (Zselicség).

A következő falvokról Vinkovics úgy véli, hogy Tolna megyében vannak. A lajstromban egyaránt szerepelnek a pécsi prépost, káptalan és püspök falvai: Mányok; Kéthel (BMFN. 1972, 106. o, 253. sz.); Sz. Márton (BMFN. 70/36.); Hertelend (Horváthertelend); Almas (BMFN. 40/178.); Korpád; Káán (Kán); Hetfőhel (Hetvehely); Hetme (BMFN. 52/106.); Okoruldi (Okorvölgy); Sz. Katharina (Szentkatalin); Karacsasffalva (Karácodfa); Nagy Kövesd (BMFN. 40/162.); Kovács Hidgya (Kovácsrida); Zehi (BMFN. 294/42.); Peleske (Mecsekpölöske); Monoszlo (Cs. II. 509, Moslavina); Baráthor (Barátúr); Egerszög (Felsőegerszeg); Egyházashél (Bodolyabér része); Lak (Geresdlak része); Ethen (?); Kacza (?); Sz. Gál vagy Okri Sz. Gál (Királyegyháza része); Irógh (Pécs része, Magyarürög); Árpád (Pécs része); Bodolya (Bodolyabér része); Boll (Bóly); Kassa (Kiskassa); Patacs (Pécs része); Isterágh (?); Alsó Devecser, Felső Devecser (Pécsdevecser); Nagy Váth (Nagyváty); Kúkeő (Kökény);

Visszatérve Vinkovics korábbi tervéhez, hogy a hódoltság alatt élő jobbágyok hozzá feljöjjenek, úgy látszik nem vált be. Még ugyanabban az évben, 1631-ben, valamiféle szerződést kötött a Légrádban lakó Barbél Györggyel, akitől árenda címén 150 magyar forintot, és egy egyszerű szőnyeget vett át. Kevéssel azután, hogy megérkeztek a Magyar Kamarától a rovásadó jegyzékekből készült kivonatok, nagy megdöbbenéssel vehette észre: kémei jelentése szerint katona urak és más világi notabilitások számos olyan helységet elbirtokoltak, amely a hiteles rovásadó-jegyzék kivonatokban a püspök, a káptalan és más pécsi egyházi méltóság birtokaként szerepel. Vinkovics kimutatásokat készített ezekről. Azt is részletesen feljegyezte, hogy melyiket ki usurpálja. E feljegyzést egyelőre házi használatra készítette. A vegyesen latin és magyar nyelven megírt jegyzék a következőket tartalmazza:⁸⁹

„A következő 58 elfoglalt faluról hitelesen igazolható, hogy egykor a pécsi püspökhöz és a pécsi káptalanhoz tartoztak:

Borbély György ezeket a falukat bírja: Bogád, Bisse, Szabocz, Iszereő, Szöked, Okorágh, Szőke, Regenye, Beremen, Egerszegh, Várad, Ujffalu, Vöröstho, Tott ffalu, Kisdér, Lusok.

⁸⁷ Vinkovics megjegyzése: *Kisdir sive Kösdir etiam in Comitatu Baranya existens, et ad Capitulum 5: Eccl. spectans, ut patet ex Privilegijs Caroli Regis, et metalibus superinde authentice emanatis, et apud me habitis.* Nem azonos ez a ma is létező Kisdér községgel, hanem helynév Garé határában a falutól K-ÉK-re. Lásd Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország...* i. m. I. 326. – A mai Kisdér egykor az Istvánffy és Bika családé volt.

⁸⁸ Vinkovics megjegyzése: *Syliz quoque habetur in Regesto Capituli, pertinentias quoque habuit, ut ibidem dicitur sub verbis pertinentiae Syliz, et mox subjunxit Hoszutoth, postea Kovács Széna, Tekeros etc. ...* – Vinkovics itt a káptalan 1561. évi urbáriumára céloz, amelyben a Zselicségben lévőként vannak felsorolva a Pécsről Ny-ra, a Mecsek északi lejtőjén lévő falvak.

⁸⁹ 1632. febr. 5 és dec. 28 között // XVIII. sz. eleje: PPL. K. 59, pag. 78–79: *Consignatio occupatorum pagorum illorum, qui ex Regesto Authentico probari et ostendi possunt, olim ad Episcopatum et Capitulum Quinqueecl. pertinuisse.* – *Thjtos. Sanko Gaspar 1631 Anno circa festum ascensionis dicitur occupasse, Qui etiam Korpád et Kaan possidet.* – (Többszörösen visszatérő megjegyzések:) *Quis ignoratur, nescitur (pro certo) quis possidet, nescitur.* – (Záradék:) *Præsenti N^o quinquaginta octo pagi occupati, quod ad Episcopatum 5 Eccl. olim spectassent, authentice probari potest.*

Következnek a kiskomáromiak által elfoglalt falvak: Istvándi, Cserkút, Veghi János bírja. – Thÿtós. Mondják, hogy Sanko Gaspar 1631-ben, a mennybemenetel ünnepe táján (május 31.) foglalta el, és ő birtokolja még Korpádót et Kaant is. – Varÿas, Mihály diák pösér [!] bírja. Ugyancsak kiskomáromiak tartják birtokban a következő falvakat: Szabo háza, Lukaffalva, Egerallya, Zapugÿr, Szakál, Abaliget, Hoszutoth, Kovács Szena, Hegÿ Sz. Márton, Almás, Hetfőhel, Hetme, Sz. Katharina, Karaczffalva, Nyáras, de nem ismeretes név szerint, hogy kik azok.

Következnek különböző más személyek által elfoglalt falvak: Bakonya, Cserdi, Boda, Zrinieknek adóznak. – Révfalut Viszlai Pál bírja. – Vizlo, Balogh János Szarka háznál lakozó bírja. – Gardon, Vásárhely András foglalta el – Tarnocza, Kuttffeő, Thamássÿ, Nádasdi Pálnak adóznak. – Szent Márton, Benedekffalva, Harasztÿ, Dÿaÿ, Bornicz, Zágrábi Püspöknek adoznak. – Koczÿan, Papaÿ János Apáturasághoz bírja. – Sz. Eörsébet nincs földesura, mert Zrínyi György nemességre emelte a falut. – Okri Sz. Gál, Adrian, Apatÿ, Lanczkÿ György Muraközben lakozó bírja. – Szólús, másként Kis Szólós valamint Monyorosd, Bocskaÿ Kuzminczba lakozó Birja. – Réwffalu.”

Vinkovics a kémei jelentése nyomán döbbsent rá arra, hogy Barbél Györggyel nem volt szerencséje. Hamarosan észrevehette ugyanis, hogy ugyanaz a Barbél vagy Borbély György, akinek korábban árendába átadta a pécsi egyházi birtokok jövedelmét, egy egész sor egyházi birtokban lévő falut uzurpál. Talán ezért került Barbély György az első helyre a jegyzékében. Az mindenestre érthető, hogy Borbélyal ezután már nem újította meg a szerződését, hanem a következő évben, 1632-ben Jankovics János légrádi főkapitánynak és a már említett Vizlay Pálnak, a hajdúk hadnagyának adta egy évre árendába a pécsi egyház birtokait. Légrádon, 1632. május 17-én kelt Jankovics János és Vizlay Pál levele az árendába vétel elismeréséről:

„Én, Jankovicz János légrádi feő Capitan, és ugyan ith Légrádon lakozó Vizlai Pál. Adgyuk tudására mindenkinek, az kiknek illik ez mi levelnknek röndiben. Hogy vetteők meg mi az Péczÿ Pspeökségeőt minden hozzá tartozandó szokott haznával eztendeigh. Ugymint ez jelen való 1632 esztendőbeli Zent Györgÿ napjátul fogva, az következő 1633 eztendőbeli második Zent Györgÿ napjáigh, az Tekéntetes és Nagyságos Vinkovicz Bedenek (!) uramtul nag[yság]átul, mint mostani Péczÿ Pspeők, és Zágrábi nagÿ Praepost és Chÿázár és Királj urunk Feőlsége tanácÿjátul, meljrl Nag[yság]a nekkn bizonyos conditiokat adván, Nag[yság]a maga beőczletes keze írása és peőczéte alat az mellÿ jussal kellÿesség birnunk. Mi azokáért azokat az conditiókat acceptálván annak bizonságára adgyuk ez mi pöczétes levelnket hasonló kezkn írása alat, és felelnk, hogy az conditió zerénth szépön contentálljuk eő Nag[yság]át vétek és fogyatkozás nélkül.”⁹⁰

Jankovics és Vizlay nem késlekedtek, és néhány napon belül már meg is kezdték az adók behajtását. Vinkovics azonban ezek teljesítményétől sem volt elragadtatva. Az 1636-ban készített jövedelem-kimutatásában megjegyzi, hogy csak nagy nehezen kapta meg a szerződésben kikötött 170 magyar forintot, és az árenda alapján járó egyéb kötelezettségek fejében egy egyszerű szőnyeget és egy párnát (*simplex tapete et simplicem culcitram*).

⁹⁰ ACA. 99/1. 1632. máj. 17.

1632 decemberében Vinkovics Benedek a saját, és Kupressich Péter pécsi nagyrépost nevében a csázmái káptalan előtt személyesen megjelenvén ünnepélyes tiltakozást jelentett be a pécsi püspökség és a pécsi káptalan török hódoltság alatti területeken lévő birtokainak elidegenítőivel szemben – akár egyházi, akár világi méltóságok vagy nemesek legyenek – név szerint felsorolva az uzurpált birtokokat.⁹¹ A felsorolt birtokok és az uzurpálók neve lényegében azonos a korábban házi használatra készített listán szereplőkével. Ugyanezt a tiltakozást 1633. június 8-án a vasvári káptalan előtt is megismételte,⁹² a birtokoknak és az elidegenítőknek ismét csak némileg módosított sorával. Ezekben a tiltakozó levelekben Vinkovics csak azokat az elidegenített birtokokat sorolta fel, amelyekről informátorai beszámoltak – megemlítve az uzurpálás tényét és az uzurpáló személyét.

Vinkovics az 1633. évre a légrádi kapitánnyal, Darabos Gergellyel kötött szerződést 200 jó pénzben kifizetendő magyar forintban, egy szőnyegben és egy párnában. Azonban – mint azt 1636 novemberében, a pécsi püspökségének jövedelmeiről és a püspökségével kapcsolatos kiadásairól készített kimutatásában írja – noha ismételten sürgette a fizetést, csak 100 forintot kapott, és megkapta a szerződésben jelzett szőnyeget és párnát. A többi a legerőszakosabb sürgetései (*importunissimas sollicitationes*) ellenére sem kapta meg. A következő év, 1634 áprilisában Vinkovics püspök jobbagyainak adóját a kiskomáromi Végh János katonának adta árendába 225 magyar forintért, egy szőnyegért és egy párnáért.⁹³ A pénzből nagy nehezen sikerült 101 forintot behajtania, azonban a hátralévő 124 forinthez már nem jutott hozzá, mert Végh János – másokkal kötött szerencsétlen szerződés következtében – minden vagyonát elvesztette. Hitelezői mindenéből kiforgatták. Időközben pedig valami halálos betegségbe esvén, feleségét és gyermekeit a legnagyobb nyomorban hátrahagyva meghalt.

Püspöksége ötödik évében, 1635-ben, Vinkovics püspök a kiskomáromi várórség ötvenedésével,⁹⁴ Sankó Boldizsárral kötött szerződést. Vele 180 jó magyar forintról és egy szőnyegről állapodott meg, amit Vinkovics meg is kapott, ezért a következő évre, 1636-ra is neki adta bérbe az adóbeszedést.

Időközben, folytatva a birtokösszeírás feltárási munkáját is, Vinkovics elkészítette a pécsi egyház birtokainak – szerinte teljesnek tekinthető – lajstromát. Korabeli szokás szerint most újabb és általános tiltakozást jelentett be a pécsi egyház birtokainak elidegenítőivel szemben. A tiltakozás és tilalmazás a zágrábi káptalan előtt hangzott el.⁹⁵

⁹¹ Pécsi Káptalani Levéltár, Magánlevéltár. (PKL. ML.) Fasc. 40, N° 47. (A pécsi egyházmegye birtokainak igazolására szolgáló oklevelekről a XVIII. század elején, házi használatra készített oklevélmásolatok gyűjteménye, 31x21,5 cm méretű, cérnával egybefűzött, 8 ívből készített, 16 lapot tartalmazó füzet, 21–52 oldalszámozással ellátva. Benne pag. 21–37: 1695. március 7. Az esztergomi káptalan hiteles oklevéllátírat gyűjteményének Rod. Gos. de Fürstenbuch aláírással Bécsben, 1699. márc. 22-én hitelesített átírata; – pag. 37–42: 1696. márc. 18. A pécsi papságot illető javaknak, Baranya 1551 (!) évi rovásadó összeírásából kigyűjtve, Pozsonyban Franciscus Baan aláírással hitelesítve. – Házi használatra készített másolat.) pag. 46–48.

⁹² PKL. ML. Fasc. 40, N° 47. pag. 50–52. – Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 7–9.

⁹³ 1634. április. ACA. 99/1.

⁹⁴ *Quinquagenarius praesidii*, 50 katona parancsnoka.

⁹⁵ 1635. október 18. Vinkovics a zágrábi káptalan előtt ünnepélyes és általános tiltakozást jelent be a pécsi egyház elidegenítőivel szemben, melyben felsorolja az általa már korábban elkészített birtokjegyzék valamennyi helységét. – PKL. ML. Fasc. 31. N° 8. (Hiteles, eredeti.) – 1700-ban kelt hiteles átírata ugyanitt: Fasc. 46. N° 2. – A XVIII. század elején házi használatra készített másolata: PPL. K. 59, pag. 79–85.

Ezt az 1635 októberében kelt tiltakozó iratot a következő év tavaszán a horvát bánnal átíratta.⁹⁶ A pécsi egyház birtokait elidegenítőkkal szembeni általános tiltakozó és eltiltó levelében (*protestatio, contradictio ac inhibitio generalis*) a következő városokat és falvakat sorolja fel, mint az eredetileg a pécsi egyház birtokában lévő helységeket.⁹⁷

Első helyen a pécsi püspökségnek – szerinte Baranya megyében lévő – birtokait sorolja fel. Ezek: Pécs város és a következő falvak: Hegyi Sz. Mártony, Baranya Vizslo, Félfa, Bogád, Somogyi, Irögh, Bán ffalva, Bisse, Zabocz, Mezes, Izerő, Szeked vel Szöke, Kis Kozár, Szemel, Iszög, Kesző, Pogán, Somon, Sz. Eörsebeth, Sz. Gaal alias Okri Sz. Gaal, Lorant ffalva, Paragh, Arpad, Lipocz, Egristo, Erfe sive Erfi, Sz. Miklos.

Ez után a pécsi káptalannak ugyancsak Baranyában lévő helységei következnek. Vinkovics listája szerint némelyik ezek közül a püspökkel közös részbirtok: Hegyi Sz. Marton, Baranya Vizslo, Úrög, Zöked vel Szöke, Sz. Gaal alias Okri Sz. Gaal, Lorantffalva, Arpad, Sz. Miklos.

Következnek a püspökség (Vinkovics szerint) Tolna megyében lévő városai és falvai: Sz. Király, Mohács mezőváros, Boj, Sz. Maria, Lancsok másként Czanczok, Márok, Geres másként Gerezd, Szabar másként Szabor, Alsohimesház, Fölső Himesház, Gerczen, Baar, Szúr, Fényes, Citto, Karazd, Veken másként Velken, Egreh, Szász, Gyur [=Györe!], Máza, Várallya, Iwán, Koked, Nyárad, Monyorosd, Gáttha, Monyoka, Papd, Muczel sive Mucziel, Eöster sive Eöstur, Sarros, Gyasta [helyesen: Császta!] Szaras, Mikinis, Felső Devecser, Kis Herend, Egerágh, Manffalva, Budaffalva, Berek all, Püspök Hidas, néhol csak Püspek, vagy Hidas, Nádasd, Ereöliget, Offalu, Szép Lak, Tott Jobb, Szekhel Paal(?).

A pécsi nagyprépost falvai Baranyavármegyében: Cserdi, Boda, Varyas, Turon, Gyod, Tolnavármegyében Maniok. A pécsi örkanonoké Baranyavármegyében: Velin. A pécsi helynöké Baranyavármegyében: Gaare.

A pécsi káptalan falvai Tolnavármegyében: Kethely, Sz. Márton, Hertelend, Almás, Korpád, Kaan, Hetföhel, Hetme, Okoruldi, Sz. Katarina, Karácsasfalva másként Karácsonffalva. Nagy Kevesd, Sen, Kovács hidgya, Zeki másként Zek, Peleske, Monoslo vidékével együtt, Barátor vagy Brator, Egerszegh, Egyházasbél másként Hazasbél, Laak, Ethen, Kacsa, Gyud, Bodolya vagy Bodola, Bol, Kassa másként Kása, a hajdúk szerint ez Karsa, Szölös, Patacs, Iszterágh, Alsó Devecser, Fölső Devecser, Nagy Váth.

Az elbirtoklókat itt nem sorolja fel. A hiteles iratokban szereplő korabeli társbirtokosok közül azonban néhányat felemlít. Elsősorban azoknál a falvaknál, amelyekről azt olvasta ki az általa felhasznált rovásadó-jegyzékekből, hogy a püspök és a káptalan nevében is szerepelnek. Néhol felemlíti, hogy nemeseknek is van a helységben részbirtoka, Monoszlónál pedig megnevezi Horváth Márkot, hogy abban egykor részbirtokos volt (*portionem olim habuisse*).

Már megemlégtettük a Vinkovics által szerkesztett birtokösszeírás azon alapvető problémáját, amely az egyes helységek megyei hovatarozásában mutatkozik. Ezt ter-

⁹⁶ 1636. február. 21. (*fer. V. post dom. Reminiscere*) Vinkovics a horvát bánnal átíratja a Magyar Kamara 1632. febr. 5-én kelt, a pécsi papság birtokait igazoló rovásadó-összírás kivonatokat tartalmazó okiratokat. – PKL. ML. fasc. 40 N° 47, pag. 21–36. (Az esztergomi káptalan 1695. febr. 28-án kelt hiteles átíratának Bécsben, a Cs. Kir. Ud. Kamara Secretarius Actualisának aláírásával és pecsétjével hitelesített átírata.)

⁹⁷ PPL. K. 59. 81–83. A felsorolásban számos helységet többféle néven is megnevez. E névváriásokat *sive, vel, alibi, aliter* (vagy, másként, máshol, stb.) szavakkal köti össze.

mészeten a tiltakozó levelében sem tudta korrigálni. Vinkovics püspök 1635. és 1636. évi ünnepélyes és általános tiltakozását és tilalmazását bejelentő oklevelekben végül is némi eltéréssel ugyanazon helységek szerepelnek, mint az általa nagy munkával elkészített birtokösszeíró jegyzékében. Annak azonban nem sikerült nyomára bukkanni, hogy a tiltakozó leveléből miért hiányoznak a Somogy megyei helységek.

A Vinkovics által készített listák nagy értéke akkor lett nyilvánvalóvá, mikor a hódoltság után, 1703-ban Radanay püspök éppen e lista alapján nyerte el Lipót császártól a pécsi püspökség restaurációjához az egyházi birtokokat tartalmazó új adománylevelet.

Vinkovics püspök egy 1636-ban kelt levele arra enged következtetni, hogy foglalkozott a pécsi püspöki széktől való megválás gondolatával.⁹⁸ 1636. november 11-i keltezéssel Vinkovics egy meglehetősen részletes kimutatást készített a pécsi püspöksége idejének kiadásairól és bevételeiről, benne azokról a még behajtatlan pénzekről, melyek a pécsi püspökséget illetik. Feljegyzése feltehetőleg a távozási szándékával függ össze. A Pázmány Péter által 1635-ben alapított nagyszombati egyetem után Ferdinánd király, úgy tűnik, komolyan tervbe vette egy közös papnevelő szeminárium létesítését. Anyagi feltételeinek biztosítása érdekében rendeletet adott ki a püspökök jövedelmének megadóztatására. Vinkovics azonban ebből nem vehette ki részét, hiszen pécsi püspökként kiadásai messze nagyobbak voltak, mint püspökségének bevételei – írja számvetésében.

Vinkovics összegezése szerint több mint 1000 magyar forintot költött püspökségére. A Magyar Kancelláriánál 50 tallért (= 60 magyar forintot) fizetett kinevezési okleveléért. Római megerősítésének ügyintézője, Medák Miklós zágrábi pap személyes úti kiadásai és az ott elnyert kinevezési bullája 97 aranyat emésztettek fel, ami 2 Ft 20 dénárral számolva kitesz 213 magyar forintot és 40 dénárt. Püspökké szentelését a szentszéki követ végezte Bécsben. Az útiköltség és az ott tartózkodás költségei 194 magyar forintot tettek ki. Az 1633. évi nagyszombati zsinat alkalmából – 12 lovas kísérijének kiadásait is beleszámítva – 153 forint volt. Az 1635. évi soproni országgyűlésre való utazása és majdnem három hónapos ottléte, beleszámítva a közben összeszedett betegségének gyógyíttatását is, csak pénzben 285 forintba került. A pozsonyi káptalannak a birtokigazoló oklevelek kikereséséért és a róluk való másolatokért, a pécsi misszionáriusokkal való kapcsolat fenntartásáért, nem különben a pécsi egyházmegye részére kiképzett (pap)növendékek taníttatásáért több mint 200 forintot költött. (Az elszámolás idején is két pécsegyházmegyes alumnusa tanult.) Ezzel szemben a haszonbérbe kiadott egyházi birtokok jövedelme püspökségének hat éve alatt mindösszesen 781 forint volt. Elszámolását így fejezi be: „Mindebből jól látható, hogy halálom esetén nekem, a pécsi püspöknek nincs semmim, ami a királyi rendelkezés szerint az alapítandó közös magyar szeminárium részére dolgaimból remélhető, vagy elkérhető, mert többet költöttem püspökségemre, mint amennyit e címen kaptam.”⁹⁹

⁹⁸ ACA. Fasc. 99. Nr. 1/24. Az ezzel, és az uo. Nr. 1/34. szám alatti irattal kapcsolatos információkat Molnár Antaltól kaptam.

⁹⁹ *Ideo morte mea interveniente, me in Episcopatu Quinqueecclesiensi existenti, non est ut aliquid pro Seminario communi Hungarico erigendo, iuxta diploma regium a me uti Episcopatu Quinqueecclesiensi ex rebus meis expectetur vel rogetur, cum plus occasione episcopatus dedi et exposuerim, quam ex eo perceperim.* –

Vinkovicsnak valami hiányérzete támadhatott az eddig beszerzett iratok alapján elkészített birtoklistával kapcsolatban. Már említettem, hogy Vinkovics listáját néhol valóban hibák tarkítják. Ezért lépéseket tett további oklevelek beszerzése érdekében. Vinkovics az után is nyomozni akart, hogy mi is lett a pécsi székesegyház kincseivel, azt követően, hogy a török elől azok egy részét elmenekítették, majd idővel nyomuk veszett. 1636 decemberében II. Ferdinánd király utasította az esztergomi káptalant, hogy a pécsi püspök kérésére levéltárában keressen a pécsi püspökség, a káptalan és más egyházmegyei intézmények birtokaira és egyéb javaira vonatkozó további okiratokat, és készítsen róluk hiteles másolatokat. Az oklevelekről elkészült másolatgyűjteményben¹⁰⁰ a Mohács utáni korból megtalálható Bánffy Miklós nádor 1532. február 18-án kelt levele, amely – felsorolva a választott békebírók nevét – lezár bizonyos peres ügyet a pécsi helynök és a székesegyház egyik oltárigazgatója között.¹⁰¹ Ugyanitt található Eszéki János pécsi püspök 1539. július 14-én kelt oklevele egy székesegyházi kanonoki javadalom és prebenda ügyében,¹⁰² továbbá a pécsi székesegyház elveszett kincsei utáni nyomozás alkalmával, a pozsonyi káptalan előtt történt tanúkihallgatásról 1579. április 8-án készült jegyzék.¹⁰³

Ez utóbbi akcióval kapcsolatos tiltakozó levél az utolsó dokumentum Vinkovics pécsi püspöksége idejéből, amely a pécsi püspökség hajdani birtokai felderítésének érdekében végzett munkája kapcsán született. 1637. április 11-én meghalt Ergelics zágrábi püspök. Helyére – alig három héttel később – Vinkovicsot nevezte ki a király. Vidóczi Flórián 1637. június 3-án Vinkovics püspöknek jelentést küldött a pécsi és a bugyáki katolikus missziók ügyéről. Horvát nyelvű levelét így írta alá: „*reverendissime Dominationis Vestre servus et capellanus humillimus*” vagyis „*főtisztelendő uraságod legalázatosabb szolgája és káplánja*”.¹⁰⁴ A jelentés elérkezett ugyan Vinkovicshoz, de megkésett. Május 2-től már Cseh János egri olvasókanonok volt a király által kinevezett pécsi püspök. Vidóczi jelentése pedig Zágrábban maradt, Vinkovics Zágrábban őrzött iratanyagából került elő.

Vinkovics kapcsolata a pécsi püspökséggel ekkor még nem szűnt meg. Róma álláspontja szerint mindaddig pécsi püspök volt, míg pápai bullával meg nem erősített utódja nem következett a pécsi püspökök sorában, illetve, míg a pápa őt más püspökség élére ki nem nevezte. Így értelmezhető Vinkovics püspöknek az 1639. évben készített relációja. Voltaképpen a római Szentszék, jelesül a Hitterjesztési Kongregáció részére készítette a püspök, az ő hivatalosan előírt négyévenkénti helyzetjelentéseként.¹⁰⁵ Benne jelzi, hogy 1634. március 27-én Bécsben szentelte püspökké Rocci Cyriacus bíboros, apostoli nuncius. A jelentésében bizonyos egyházi és világi szemé-

Számvetésében részletezi bevételeit is, azokat korábban, az egyes árendátorok felsorolásánál idéztük.

¹⁰⁰ PPL. K. 59. pag. 41–42, skk.

¹⁰¹ PPL. K. 59. pag. 43. – Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 223–224.

¹⁰² PPL. K. 59. pag. 44. – Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 245–246.

¹⁰³ Telegdy Miklós püspöknél már említettük. PPL. K. 59. pag. 45–50. Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 327–335.

¹⁰⁴ 1637. jún. 3. Vidóczi Flórián jelentése Vinkovicsnak a pécsi és a bugyáki katolikus misszió ügyéről. – ACA. 99/1.

¹⁰⁵ Fricsy Ádám: Pécs a XVII. század derekán. Vinkovics Benedek püspök 1639-es relációja. *Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1984*. Pécs, 1985. 197–200.

lyek tanúsága, levelei és egyéb ismeretei alapján beszámol a pécsi székesegyház állapotáról, a püspöki rezidenciáról, a püspökség birtokairól, a pécsi káptalanról és birtokairól, az egyházmegyében működő papságról, licenciátusokról, és az egyházmegye területén élő nép helyzetéről. Itt csak a püspökség és a káptalan birtokairól írtakat idézzük Fricsy Ádám fordításában: „Valamikor a pécsi püspökségnek sok birtoka volt. Volt ugyanis néhány városa, több faluja és máshonnet is voltak bizonyos bevételei. Mindezt nemcsak hallomásból tudom, hanem hiteles okiratokból. Az említett összes birtok és a máshonnet származó bevételek most a török kezén vannak. Ezekből a birtokokból a püspök alig jut 200 forinthez, ehhez is csak úgy, hogy katonák titokban behatolnak a török birodalomba, és erőszakkal hajtják be az alattvalóktól.” Lejjebb, a káptalan birtokviszonyairól írja: „A káptalannak elegendő mennyiségben voltak birtokai és birtokjogai, amiről meggyőződtem a regeszták olvasásakor. De ezeket is mind a török tartja kezében.”

Vinkovics – bőségesnek nem éppen mondható – relációján megérezni, hogy a pécsi gondjain már túljutott. Zágrábban készített, és 1639. február 9-én kelt relációját így zárja: „Vinkovics Benedek, megerősített és felszentelt pécsi püspök, jelenleg kinevezett zágrábi püspök.” Valóban. A jelentése megírásakor már két éve várta a Szentszéktől a zágrábi püspökségre kinevező bullát. Ez pedig egyre késett. Kevéssel királyi kinevezése után egy névtelen levélíró, bizonyára egy mellőzött versenytárs ismételtel feljelentette őt a pápánál. A pápai udvarnál tisztázták ugyan az alaptalan vádak alól, mindamellett Vinkovicsnak öt évet kellett várnia a bullára. A pécsi püspökségben második utódja, Bosnyák István Rómától 1640-ben erősített meg. Ezzel Vinkovicsnak végleg megszűnt minden hivatalos kapcsolata a pécsi egyházmegyével. A zágrábi püspökséghez csak 1642-ben nyerte el a pápai kinevezést.¹⁰⁶ Így történetelt meg, hogy Vinkovics majdnem két esztendeig mint felszentelt, de Róma által még el nem fogadott püspök vezette a zágrábi egyházmegyét. Így a Szentszék által is elfogadott püspökként már nem sokáig lehetett hivatalában. Utódjának, Bogdán István zágrábi prépostnak püspökké kinevezése 1643. január 2-án kelt, processzusa már február 3-án megkezdődött, és rövidesen el is nyerte a pápai kinevezést.¹⁰⁷

Pécs püspökei Vinkovics Benedek után

1637–1639: Cseh János egri olvasókanonok, tapolcai apát, mislyei prépost, a királyi ítélőtábla prelátusa, császári és királyi tanácsos, két évig viselte a pécsi püspöki címet. Különbféle diplomáciai küldetésekben vett részt Lengyelhonban és Erdélyben. 1638-ban részt vett a nagyszombati zsinaton. Kinevezése, illetve megerősítése ügyében a következő év januárjában indult el a processzus a Szentszéknél. Mielőtt elnyerhette volna a megerősítést, 1639 nyarán elhunyt.¹⁰⁸ Az utód, Bosnyák István bullájában mint előd nem is Cseh János, hanem Vinkovics szerepel.

¹⁰⁶ Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 204.

¹⁰⁷ Georgio Pray: *Specimen hierarchiae Hungaricae*. Posonii 1779, Pars II. pag. 360.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 167.

¹⁰⁸ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 10–15.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 422–423.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 168. (Gallánál Cseh Ferenc néven szerepel.)

1639–1642: *magyarbéli Bosnyák István*. Amikor pécsi püspök lett, Veszprémben lakott, ugyancsak Veszprémben tartózkodott Szakonyi János pécsi nagyprépost. Ők a pécsi püspökség és a nagyprépost birtokai közül néhány (így Szászvár és Mányok) adóinak behajtását a kiskomáromi tisztre, Bucsányi Farkasra bízták.¹⁰⁹ 1640. április 30-i dátummal nyerte el Rómától a megerősítést, 1642 novemberében veszprémi püspök lett.¹¹⁰

1642–1643: *Cziglédy Albert*. Még elődjénél is rövidebb ideig viselte a címet. 1642. november 21-én kelt Ferdinánd király levele a pápához, melyben Cziglédy megerősítésre prezentálja. A levélben megjegyzésként szerepel, hogy a püspökség már hosszú ideje a török fennhatósága alatt lévén, a püspöknek a címén kívül csak csekélyke javadalmazása van (*Episcopatus Qu. jam dudum tyrannide Turcica pressus, ipse episcopatus extra titulum exiles sane et steriles tantum habeat proventus*). Koller szerint Cziglédy nem nyerte el a megerősítést. 1643. november 20. előtt hunyt el.¹¹¹

1643–1644: *pohronci Szelepcsényi György*. Mindössze tíz hónapig viselte a pécsi püspöki címet. Az I. Rákóczi György erdélyi fejedelem Habsburg-ellenes szövetségkeresése és háborúskodása idején, 1644 márciusában, mikor Rákóczi György a budai vezírt háborújához segédcsapatok küldésére bízta, Szelepcsényi – Ferdinánd követeként – Budán a béke megőrzése érdekében tárgyalt. 1644. augusztus 5-től veszprémi, 1649-től nyitrai püspök, majd 1666-tól esztergomi érsek.¹¹²

1644–1648: *Széchenyi György*. Csanádi címzetes püspök, újhelyi prépost és esztergomi kanonok. 1644 augusztusa elején nevezte ki a király pécsi püspöknek. Ezt követően hosszasan és ismételtelen igyekezett Rómában számára a megerősítést elnyerni, amit végül 1647. május 6-án kapott meg. Pécsi püspöksége után veszprémi püspök lett, majd a magyar egyházban különféle tisztségek után, előbb kalocsai, majd 1685 és 1695 között esztergomi érsek.¹¹³

1648–1658: *Hoffmann Pál*. Jezsuiták neveltje volt Nagyszombatban, Bécsben és Grazban, majd a Germanicumban. 1648. április 20-án esztergomi nagyprépostként nyerte el a királytól a pécsi püspöki címet, 1651-től esztergomi érseki helynök. 1653-tól zalavári apát, és annak minden birtokjogát megkapta, azzal, hogy ha ideje és a körülmények engedik, a zalavári egyházban is végezzen szent szolgálatokat. Élénken kivette részét a közéletben. Noha a megerősítése érdekében az apostoli nunciaturán lefolytatott processzus már 1649-ben elindult, csak 1655-ben nyerte el a Szentszéktől a megerősítést. A bécsi nunciatura által lefolytatott vizsgálat iratai között olvasható:

¹⁰⁹ Legalább is így tudja Brandl (Blandl György: *Nagymányok község története*. Pécs, 1936. 17.), Felsmannra hivatkozva (Felsmann József: *Mányoki levelek a tizenhetedik századból*. Felolvasta a Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának 1913. február hó 20-án tartott ülésén. Budapest, 1913.). A Bucsányiakról még szó lesz a nagyprépostokról szóló részben.

¹¹⁰ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 15–22.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 428.

¹¹¹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 22–24.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 428–429.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 167. hozza Cziglédy (!) Albert volt nónai, választott pécsi püspök processzusát. A processzussal kapcsolatos utolsó kihallgatás Rómában 1643. augusztus 4-én történt. A megerősítő bulla – ha volt ilyen – feltehetőleg már nem érkezhett meg Cziglédyhez.

¹¹² Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 24–25.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 424–425.; Veress E.: *Olaszországi egyetemeken járt...* i. m.: 280.; Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 40, 329, 342, 344.

¹¹³ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 26–44.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 426–428.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 167.; Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 237, 243–247.

„Pécs városban törökök, kálvinisták, ariánusok, szakadár rácok laknak. A (székes)egyház török mecset. A külvárosi templomban van istentisztelet, melyet a jezsuita atyák végeznek. [...] A püspöki javadalom némi kis tizedecskékből (*ex aliquibus decimulis*) adódik, amit kapitányok szednek be, kiknek azt a püspökök bérbe adják”¹¹⁴ Némileg másként nyilatkoznak a Pozsonyban végzett kánoni kivizsgálás tanúi.

Hoffmann Pál püspök és Bartók István pécsváradi apát között a pécsi püspökség és a pécsváradi apátság bizonyos birtokai felett súlyos pereskedés támadt az esztergomi érsek bírósága előtt. Bartók apát ugyanis ekkor kezdte meg akcióját az apátság birtokainak megőrzése érdekében.¹¹⁵ Hasonlóan ahhoz a munkához, amit korábban Vinkovics a pécsi püspökség birtokainak megőrzéséért végzett.

1658. január 24-én csakúgy, mint már két elődje, Hoffmann Pál is veszprémi püspökké lépett elő.¹¹⁶ Bartók apát birtokrestaurálási tevékenysége már Hoffmann utódjának, Salix püspöknek idejére esik.

1658–1668: felberthali Salix János. Már korábban is választott püspök cím viselőjeként (*nominatus Corbaviensis*), és két ciszterci apátság címével felékesítve (*insignitus*), 1658. január 24-én nyerte el a pécsi püspök címet. Kinevezési oklevelében, mint az minden hasonló iratban is olvasható, elnyerte a püspökséget minden városával, falujával, birtokával, pusztájával, részirtokával, stb., amint az jog szerint ősidők óta kijár a pécsi püspöknek. A nunciatúrán 1660. június 1-jei dátummal fejezték be processzusát. Rómától 1661 szeptemberében nyerte el a megerősítést.

1661. április 24-én árendába adta a pécsi püspökség javait Petheő Lászlónak, a kiskomáromi őrség kapitányának (*prefectus praesidii*) 200 magyar forintért és egy török szőnyegért. A Szakolcán kelt, latin nyelven írt bérleti levél szövege: „Salix János pécsi választott püspök, a legszentebb császári fenség tanácsosa jelen soraimmal tudatom, hogy pécsi püspökségem valamennyi jövedelmét, mely ősidőktől fogva a nevezett pécsi püspökséghez tartozott, és jelenleg bárki kezén legyen is törvénytelen hatalommal használatba véve és birtokolva, tekintetes és nagyságos Petheő László uramnak, a császári fenség kiskomáromi erődje főkapitányának, a folyó évre a szokott összegért és fejében, tudniillik 200 magyar forintért és egy török szőnyegért bérbe adtam, amint bérbe adom is, mely pénzösszegnek felét, úgy mint 100 forintot, a török szőnyeggel együtt a most következő Pünkösdig, a hátramaradó 100 forintot ez év Szent Márton napig tartozik a főkapitány úr Nagyszombatra küldeni, főtisztelendő Bartók István pécsváradi apát úr kezébe lehelyezni, és főtisztelendő úrtól nyugtát kérni.”¹¹⁷

A bérleti szerződésből kitűnik, hogy Salix püspök idejére teljesen eltűnt a pécsi püspökség és a pécsváradi apátság bizonyos falvainak birtoklása feletti viszály. Bartók

¹¹⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 46.; Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 245.

¹¹⁵ Érdemes lenne Bartók apát birtokmegőrző törekvéseit is feldolgozni. Lásd *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII.* Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Stephaneum, Budapest, 1902–1912. XII/B. kötet 42. – Koller kéziratosa anyagában található olyan irat másolata is, melyre se Sörös Pongrácz, se maga Koller (*Historia Episcopatus...* i. m.) nem hivatkozik.

¹¹⁶ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 44–50.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 428–429.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 167.; Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 244–247. Hoffmann Pál életrajzi adatai között közli a Pozsonyban, 1649 májusában végzett kánoni kivizsgálás tanúinak vallomásait, köztük Mohácsy György pozsonyi órkanonokét, aki Pécssett nevelkedett és a jezsuiták növendéke volt.

¹¹⁷ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 60.

apát Salix püspökségének első éveiben sikerrel végezte el az apátság birtokainak felkutatását, és tartotta fenn a kapcsolatot a pécsváradi birtok falvaival.

Ugyancsak Salix János püspöksége alatt történt, hogy a Zrínyi Miklós vezette szövetséges csapatok elfoglalták Pécs városát, felégették az eszéki hidat, és útjuk közben a környék számos helységét elpusztították. A hadjárat előtt az árenda összege már 500 forintot ért el. A háború után azonban ez visszaesett 100 forintra. Kérdéses, hogy Petheő László a hadak által hátrahagyott feldúlt vidékről mennyire volt képes ezt, a szerződésben foglalt jövedelmet biztosítani a püspöknek. Salix püspök 1667-ben vagy 1668-ban halt meg.¹¹⁸

1668–1676: Gubasóczy János. Esztergom–Szent Tamás hegyi prépost, szkópai címzetes püspök, esztergomi érseki helynökként lett pécsi püspök. Kinevezésének dátuma: 1668. július 17. Még ugyanabban az évben elnyerte Róma megerősítését. Sok bosszúsága lehetett a pécsi egyház birtokait maguknak lefoglalók miatt. Ezek ellen a királynál keresett orvoslást. Gubasóczy panaszára Lipót király 1675. április 10-i keltezéssel, Szelepcsényi György esztergomi érsek közvetítésével válaszolt.¹¹⁹ Megbízta az érseket, hogy a pécsi püspökség javait uzurpálók ellen lépjen fel. Leiratában felsorolja a Gubasóczy által megnevezett törvénytelen bitorlókat (*illegitim possessores*), név szerint a következőket: Botka Ferenc, Pogáni Ferenc, Kaldi György, Sziklói András, Farkas György, a már említett Petheő László, és mások. Koller megjegyzi: nem tudni, hogy ez ügyben a továbbiakban mi történhetett. Ugyanis röviddel ezután, 1676. március 29-én Gubasóczy váci püspök lett.¹²⁰

1676–1687: Széchényi Pál. A török hódoltság idejének utolsó pécsi püspöke volt. Unokaöccse annak a Széchényi Györgynek, aki korábban maga is viselte a pécsi püspök címet. Széchényi Pál Rómában szerzett doktorátust. Pécsi püspöksége idejére már jól kialakult a pécsi egyházi javak árendába adásának gyakorlata. Ő saját kezébe vette a tizedek behajtását. Ennek következtében az erősen megnövekedett jövedelem elérte az 1000 forintot is.

Püspöksége idején történt meg Dél-Dunántúlról a török kiűzése. Pécs 1686. október 22-én szabadult fel a török alól. De Pál püspök már nem foglalhatta el a felszabadított városban a püspöki székét. 1687 nyarán veszprémi püspök, majd kalocsai érsek lett.¹²¹ Széchényi Pál utódja, *Radanay Mátyás Ignác* küzdelmekkel teli püspöki szolgálata (1687–1703) az egyházmegye történetének már egy teljesen új korszakát jelezte.¹²²

* * *

¹¹⁸ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 50–80.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 4 29–430. Az árenda összegéről itt írtak Molnár Antaltól kapott információ eredménye.

¹¹⁹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 82–84. Szelepcsényi korábban pécsi püspök volt.

¹²⁰ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 81–87.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 430.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 171.

¹²¹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 88–111.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 431.; Galla F.: *A püspökjelöltek...* i. m. 172, 174. (Pécsi processzusának dátuma Gallánál 1667. Ez nyilván sajtóhiba 1676 helyett); Galla F.: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 25. A saját kézbe vett tizedek behajtásáról Molnár Antal informált római kutatásai alapján.

¹²² Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 112–186.; Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 432–470.; Babics András: Radanay Mátyás püspök kinevezése. *Regnum* 1937. évi kötetében.

A Vinkovics püspök által elindított birtokjog-megőrzési tevékenység az utódok számára nagy segítséget jelentett abban az időben, amikor nagyon is szokásban volt a hódoltsági területeken lévő birtokok jövedelmének elorzása. Ugyanakkor a birtokjog megőrzéshez szükséges jogi alapokat Vinkovics már megteremtette. Az utódok tevékenysége e téren szinte kimerült abban, hogy a birtok jobbágyaitól némi jövedelmet hajtsanak be maguknak. Ennek ekkor szinte egyedüli lehetősége a jövedelmek bérbeadása, árendálása volt. Más kérdés az, hogy az egyes püspökök mennyire tudtak élni ezzel, a már a Vinkovics előtti időkben megteremtett lehetőséggel. Vinkovics közvetlen utódainak, úgy látszik, nem valami fényesen sikerült. Kitűnik ez Ferdinánd király már idézett leveléből, amellyel pécsi püspökül prezentálja Czigliédy Albertet a pápának. Hasonlókat olvashatunk a pécsi püspöki jövedelmekről Hoffmann Pál püspöknek a bécsi pápai nunciátúra előtt folytatott processzusában is.¹²³ A korabeli híradások e tekintetben nem azonosak. Hoffman Pál püspök kánoni kivizsgálása alkalmából Pozsgay Miklós esztergomi érkanonok a püspökség jövedelmét 200 forintra becsülte, ami abból a néhány jobbágyfaluból folyt be, ami még nem pusztult el. Ő ismerte Hoffmann egyik elődjének bérlőjét is. Mohácsi György pozsonyi érkanonok, aki egykor Pécssett nevelkedett, és a jezsuita misszionáriusok növendéke volt, ugyancsak úgy tudta, hogy a püspökségi javadalom hozama 200 forint, melyet a püspökség jobbágyfalvait bérlő végvári kapitányok fizetnek a püspöknek. Az ugyancsak Hoffman Pál püspök processzusában tanúvallomást tevő Ákoviczki királyi tanácsos szerint a pécsi püspöki javadalom „a török uralom következtében annyira összezsugorodott, hogy alig hoz 400 forintot évente. Ezt a csekélyke összeget a végvári kapitányok és egyéb bérlők, továbbá a püspökség jobbágyai ajándék, vagy némi önkéntes dézsma címén szolgáltatják be.”¹²⁴ Láthatjuk, hogy a püspöki processzusok tanúi vallomásaikban elég eltérően nyilatkoztak a püspöki jövedelmekről. Szinte egyöntetűen vallották, hogy a püspökök árendába adva hajtották be több-kevesebb sikerrel elért néhány százforintnyi jövedelmüket az egyházmegye területéről. Az összeg azonban erősen ingadozik. Az bizonyosnak tűnik, hogy Széchenyi Pál jövedelme, aki saját kézbe vette a tizedek behajtását, elérte az 1000 forintot is. Ugyanakkor a tanúk eltérően nyilatkoztak a török magatartásáról. Egyesek állították, hogy a török kifejezetten engedte a behajtást (Lippay János, 1612. Ágoston Péter, 1668.), Mások szerint a török megölte a behajtókat, ha a kezébe kerültek (Pteretics Péter, 1637).¹²⁵

Az egyházi birtokok árendálatása nemcsak több-kevesebb jövedelmet jelentett a király által kinevezettnek, hanem – bizonyos mértékben – a birtok védelmét is biztosította az uruzpálókkal szemben. Ugyanakkor a bérlők a birtok helységeinek lakosságát kitanították arra is, hogy ki a ’magyar földesuruk’. Jelen estben történetesen a pécsi püspök. Jól példázza ezt a 17. század legvégén készült két kamarai összeírás.¹²⁶ A bennük számba vett helységek összességében talán felét tartalmazzák a pécsi egyház (püspöki és káptalani) birtokainak. Mégis, vélhetően az egész birtokállományra jellemző állapotot mutatják. Az összeírásban csak baranyai helységek szerepelnek, sőt Baranyának is csak egy része található meg benne. Ennek oka, hogy a pécsi kamarai

¹²³ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 15, 46.

¹²⁴ Galla F: *Marnavics Tomkó János...* i. m. 242, 245.

¹²⁵ Az adatokat Molnár Antaltól kaptam.

¹²⁶ Timár Gy.: *A pécsi provizorátus...* i. m. 47–104.

birtok-felügyelőség (*provizorátus*) csak a török hódoltság után újjászerveződő Baranya vármegye középső és északi vidékére terjedt ki. (A Dráva-menti és Duna-menti területek más birtok-felügyelőség alá tartoztak.) A provizorátus 1695-ben és 1696-ban készített összeírásában 232 helység szerepel. Az összeírásba felvett valamennyi lakott vagy elnéptelenedett helységnél a helybeli vagy szomszédos helységek lakóinak 12 kérdőpontra adott feleletét jegyezték fel. Ezek közül a negyedik és a tizedik pontra adott válaszokból megtudjuk, hogy a helység lakói tudomása szerint kik voltak a keresztény (és a török) földesurak, és hogy a keresztény földesúr mi jogon, és miért bírja a falut. Ez utóbbi kérdésre azonban sok esetben nem tudtak választ adni.

Kifejezetten püspöki birtoklásra utaló feleletek az ilyen típusúak: „A török időkben magyar földesuruk Széchenyi Pál volt, ... jelenleg pedig Radanay pécsi püspök...” „A pécsi püspök e falut ősidők óta mint a püspökség birtokát bírja.” Ilyen, és ehhez hasonló válaszokat a következő helységeknek olvashatunk:¹²⁷ 9.) Ürög, 10.) Patacs, 11.) Cserkút, 23.) Sumony, 28.) Szilvás, 30.) Bosta, 31.) Németi, 33.) Szalánta, 55.) Kővágószlós, 56.) (Kővágó)tóttós, 57.) Bakonya, 60.) Szabolcs, 61.) Sumony, 62.) Komló, 71.) Szentmária, 73.) Egregy, 75.) Györe, 78.) Vékény, 79.) Váralja, 81.) Császta, 82.) Szászvár, 83.) Máza, 85.) Budafa, 86.) Mánfa, 87.) Kárász, 88.) Bános, 89.) Rákos, 91.) Kovácsszénája, 92.) Husztót, 93. Szapugyír, 96.) Bogád, 97.) Romonya, 98.) Rácsarlós (=Zsiminye), 99.) Magyarsarlós, 147.) Lipóc, 148.) Abaliget, 149.) Nyárás, 150.) Erszék, 151.) Egéd, 152.) (Mecsek)szakál, 153.) Tekerés, 154.) Barátur, 155.) Egyházbél, 156.) Bodolya, 190.) Szentmiklós, 201.) Kövesd (Váralja határában), 213.) Üszög, 216. Málom, 217.) Kőkény, 218.) Bisse, 229.) Bicsérd.

Néhány helységnél a hódoltsághoz ’magyar földesúr’ gyanánt egy végvári katonát (kapitányt) neveztek meg. Nyilván ez az illető bírta árendába a falut. Ezeknél a falvaknál a hódoltság utáni idők földesuraként Radanay püspököt neveztek meg: 64.) Pölöske, 65.) Liget, 67.) (Magyar)szék, 68.) Varga, 69.) (Felső)egerszeg.

A következő helységek hódoltsághoz ’magyar földesúrként’ ugyancsak egyházi személyt neveztek meg. E helységek többsége azonban nem a pécsi egyházi intézményekhez tartozott, hanem pl. a székesfehérvári káptalan, vagy a Pápán lakó pálosok, stb. birtoka volt: 70.) Hidas, 84.) Köblény, 90.) Szentkatalin, 94.) Szatina, 111.) Rácpeterd, 157–173.) Kövesd, Szágy, Almás, Hetmé, Kán, Ratkóca, Korpád, Bükkösd, Szentdomján, Hertelend, Hetvehely, Megyefa, Gyűrűfű, Szentlélek, Liki, Magyarhajmás, Karácodfa, 177.) Bisztrice, 180.) Bakóca, 204.) Bikal, 205.) Mágocs, 208.) Osziszó, 209.) Györgyén.

* * *

A hódoltság megszűnésével a felszabadult területek birtokjogának tisztázása jó negyedszázadot vett igénybe. Időközben a falvak lakóiban néhol elmosódott a hódoltság kori állapotok emléke. Máshol azonban nagyon is világosan élt a – nem ritkán a helység lakóinak létezését is veszélyeztető – erőszakos adóztatás emléke. A teljesség igénye nélkül lássunk néhány jellemző példát az e korból fennmaradt levéltári anyagból.

¹²⁷ Az egyes helységeknek itt alkalmazott sorszám azonos a hivatkozott dolgozatban a felsorolt helység sorszámával.

1701. szeptember 25-én két kihallgatást is foganatosított Baranya vármegye hatósága a pécsi egyházi birtokok lakossága körében. Az egyikben Pávics Ignác főispán és Liphay Imre szolgabíró tanúsítják, hogy a tanúságtételre beidézett falvak lakói (két falu lakóit leszámítva) minden kétséget kizárva a pécsi püspököt tartották földesuruknak, neki a török időkben is fizettek adót, ugyanúgy, ahogy a török idők elmúltával most Radanay püspöknek. Ilyen módon földesuruknak a pécsi püspököt ismerték el a következő helységek: Somogy, Egregy, Kárász, Vékény, Szász, Császta, Máza, Várallya, Györe, Tekeres, Kovácsszénája, Rákos, Bános, Szakál, Barátúr, Bodolya, Pölöske, Mánfa, Komló, Budafa, Szabolcs, Ürög, Patacs, Cserkút, Kővágószőlős, Tóttós, Bakonya, Sumony, Bicsérd, Keszű, Málom, Kökény, Szalánta, Némethi, Magyarsarrós, Rácsarrós, Romonya és Bogád falvak, és Szentmiklós puszta lakói. Nem ismerte el a püspök földesuraságát Varga és Liget jobbágynépeisége.¹²⁸

Ugyanezen a napon kelt egy másik kihallgatási jegyzőkönyv, amelynek készítője Vidos Zsigmond helyettes alispán, hites jegyző volt, a kihallgatást ismét Pávics Ignác főispán, Liphay szolgabíró, továbbá két másik szolgabíró: Hapsz György és Vitnyédi Péter vezette. Ebben a név szerint feljegyzett tanúk egyöntetűen vallották, hogy a török időkben Széchenyi püspöknek, mint földesuruknak fizették a magyar adót. A tanúk 40–50 év körüliek voltak, név szerint a következők: Budafáról Pór János és Nagy György, Császtáról Kovács Péter és Kovács István, Szász(vár)ról Simon György és Kuczor János, Ligetről [!] Szabó Miklós, Patacsról Lőrincz István és Vörös János, Bostáról Csapó István és Kis Tót Pál, Szilvásról Szabó Miklós, Szalántáról Vlasics Máté, Barátúrról Fűke Miklós, Szakálról Szén Mihály, Ürögről Kis János és Varga András, Tóttósról Hagyó András és Egedy János, Bakonyáról Patacsy Péter és Gergely Gergely, Kővágószőlősről Kicze János és Hergely Benedek, Pölöskéről Presz Simon és Loga Miklós, Varjasról Víg Péter, Vékényről Bíró Mátyás és Markó Miklós, Egregyről Fóris János, Kárászról Borsós Mihály, Váraljáról Beste Gergely.¹²⁹

Látható, hogy a második kihallgatási jegyzőkönyvben felsorolt 20 helység közül 17 (Bosta, Szilvás és Varjas kivételével) az előző, 40 helységet felsoroló jegyzőkönyvben is megtalálható. Külön figyelmet érdemel viszont az, hogy míg az első felvételben Liget lakói a pécsi püspököt nem ismerték el török kori földesuruknak, itt Szabó Miklós ligeti lakos azt állította, hogy igenis fizettek magyar adót Széchenyi püspöknek.

Néhány apró jelzést találunk arról is, hogy a török hódoltság végére (vagy talán csak elmúltával?) a pécsi káptalan is kezdett felocsúdni a tetszhalálból. Mindenesetre érdekes lenne megvizsgálni Cserdi lakóinak egy 18. század eleji beadványának hitelét. A Vécsei birtokában lévő Cserdi lakói ugyanis kérték a pécsi káptalant, hogy az általuk már sok éve használt, és a káptalan birtokában lévő *Szent Damján* puszta használatában a továbbiak folyamán is megmaradhassanak, hisz azt a török hódoltság idején is bírhatták, mégpedig 2 forint cenzus fejében, amit annakidején a káptalannak Pannonhalmán fizettek be. Most azonban a puszta használatától saját szentlőrinci és helesfai uradalmuk meg akarja fosztani őket, úgy, hogy csak 100 holdat hagyjanak meg nekik.¹³⁰

¹²⁸ PKL. ML. fasc. 33. N° 1. (eredeti).

¹²⁹ PKL. ML. fasc. 13. N° 1. (eredeti), és uo. fasc. 68. N° 1. (nem hiteles korabeli másolat.)

¹³⁰ PKL. ML. fasc. 214. N° 7. (eredeti).

A pécsi prépostok birtokmegőrző törekvése

A török hódoltság alatt, Sziget vár eleste után fokozatosan és hosszú időre véglegesen kihalt Magyarország – az esztergomi mellett – legtekintélyesebb és leggazdagabb székesegyházi káptalanja, a pécsi *capitulum major*, a 'nagykáptalan'. Ennek prépostját nevezték 'nagyprépost'-nak (*praepositus major*). Volt ugyanis Pécsen, a várbán egy másik káptalan is, a várbéli – ma már elpusztult – Keresztelő Szent János templom társaskáptalanja, a pécsi *capitulum minor*, a 'kiskáptalan'. Ennek prépostja volt a 'kisprépost' (*praepositus minor*).¹³¹ Ez utóbbi ma már csak megtisztelő címként használt kitüntetés neve a jelenlegi káptalan dignitásai között. Az 1330-as években a nagykáptalan kanonokjainak száma 40, a társaskáptalané 10 volt.¹³² Ugyanakkor a társaskáptalan tagjainak jövedelme (és elfoglaltsága) szinte eltörpült a székesegyházi kanonokoké mellett. A kisprépost éppen ezért a székesegyházi káptalan tagja is volt, és onnan is mindig javadalmat élvezett. Az 1542–1564. évi rovásadó-jegyzékek tanúsága szerint a nagyprépost birtokában lévő falvak Cserdi, Túrony és Mányok voltak, a kispréposté volt Gyód, Varjas (ma Gerde része), Lengyel (pusztult hely ezek környékén) és Nagyboda (ma Boda).¹³³ Megjegyzendő, hogy Horváth Márk második szigetvári kapitánysága idején Bosnyák Márton szigetvári katona (tiszt), aki számos helységet elbirtokolt, Mányok földesuraként jegyeztetett be az 1561. évi vizsgálati jegyzőkönyvbe, azzal a megjegyzéssel, hogy Mányok korábban a pécsi Szent András kápolnáé volt (vagyis a kápolna papjának javadalmához tartozott).¹³⁴ Feltehető, hogy volt a prépostok birtokában ezeken kívül további más helység is, de ezekről nem ismerünk fennmaradt korabeli híradást.

Hoffmann Pál püspök kánoni kivizsgálása alkalmával (1649-ben) az egyik tanú elmondta, hogy Pécsen a káptalani méltóságokból csak a préposti cím maradt fenn. Ekkor a Nagyszombaton lakó esztergomi kanonok, Péchy András viselte a pécsi prépost címet. A tanú azt is megjegyezte, hogy a pécsi prépostságból csak csekély jövedelme van. A hódoltság alatti idők prépostjairól viszonylag keveset tudunk.¹³⁵ Eddigiekben már említettük *Kupressich Pétert*, aki Vinkovics püspök idejében volt pécsi prépost, és együttműködött Vinkoviccsal a pécsi egyház javainak megőrzésében.

Kupressich után *Szakonyi István* kapta meg a pécsi nagyprépost címet, vele a nagypréposti birtok jogait.¹³⁶ Az ő – utólag elhibázottnak tűnő – intézkedése volt, hogy a prépostsági birtok általa ismert falvai adóinak behajtását a kiskomáromi Bucsányi Farkasra bízta.

¹³¹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 26–30; Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza...* i. m. II. 558; Pécsi Társaskáptalan; Horváth J. Gy. – Timár Gy.: *XVI. századi dikális konskripciók...* i. m. 100. o. 177. szám.

¹³² Timár György: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. *Baranyai Helytörténetírás 1981*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1982. 32–52.

¹³³ Timár Gy.: *16. századi rovásadó összeírások*. i. m. 43.

¹³⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 90.

¹³⁵ Petrovich Edének van egy kéziratosszerű összeállítása a pécsi káptalan tagjairól. Ezt az általa kijegyzetelt oklevelekből és kinyomtatott irodalomból állította össze. Sajnos e jegyzéket nem sikerült teljes egészében megszerezniem.

¹³⁶ Blandl Gy.: *Nagymányok...* i. m. 17.

Utódja volt *Péchy András*,¹³⁷ aki 1643-ban kapta meg a pécsi prépostságot, és két évtizeden keresztül volt a prépostsági birtokok földesura. Mindjárt kinevezése évében beszerezte a pécsi egyház birtokának Vinkovics püspök által összeállított listáját. A pozsonyi káptalan ehhez hozzácsatolta, az 1536. évi rovásadó jegyzékéből kivonatolva, Pereghi Albert egykori pécsi prépost Zala megyei birtokainak (Hosszúpáh és Németpáh) adatait, Pereghi prépost halála utáni időkből (1549–1558) való adatokat a két helység okkupálóinak és uzurpálóinak megnevezésével.¹³⁸ Péchy prépost a kezében lévő oklevelek alapján megbízottaival ismételtelen kikémleltette és összeírta azok elbitorlóit, és pereskedett is velük. Nem sok sikerrel.

Mivel Péchy András 1659-ben a pécsi prépostság birtokainak igazolására további alkalmas okleveleket kívánt szerezni, Lipót király 1659. augusztus 10-én kelt parancsára a pozsonyi káptalan két iratról készített hiteles oklevél-másolatokat.¹³⁹ Mindkettőbe hiba csúszott a kiadásnál. Az egyik a pécsi káptalan 1561. évi urbáriumuma volt. Ez azonban nem a prépost, hanem a káptalan birtokait tartalmazza. (Ezt egyébként korábban már ismerte és használta Vinkovics püspök.) A másik ugyancsak téves közlés volt. Péchy nagyprépostnak – valószínűleg tévedésből – a hajdani kisprépost egyik birtokával kapcsolatos pereskedésről adtak ki másolatot. Ez utóbbiban szerepelnek a rovásadó-jegyzékekből is ismert Boda, Vargyas, Gyód és Lengyel.

A birtok-elidegenítők elleni egyik tiltakozása alkalmával a bírósági iratok között megmaradt megbízottjának vegyesen magyar és latin nyelven írt jelentése:¹⁴⁰ „Im Jó akaró Péczy Uram, az minémő Falukat ir K(e)g(ye)lmed, hogy az Péchy Præpostságkoz tartozandók volnának, az kik bírják most, jedgésben köttem. Baranyavármegyében: Chierde (=Cserdi), ezt a falut Groff Zreni Miklos Uram eő Na(gysá)gha birja. Boda, eztis Bán Uram eő Na(gysá)gha birja. Varjas Sanko Boldisar Uram. Kiss Tott falu, Iszteragh, Petre, Gare, Turon, Gyód (=Gyód), Csanády János, Gróff Bottyany Ádám Ur eő Na(gysá)gha szolgálja birja. Manyok. Turok (=Túrós) Ur. – Zalavármegyében: Hosszu Pah, Németh Pah Veszprémi Püspök Szécheny György Ur eő Na(gysá)gha Birja.”

* * *

¹³⁷ Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 552. írja, hogy a pécsi egyházmegyében, feltehetőleg Pécsett született, 1605-ben. Tanulmányait Nagyszombaton kezdte, majd Pázmány Péter rendelkezése szerint Rómában, a Collegium Romanumban folytatta. Hazatérve Pozsonyi kanonokként nyerte el a pécsi prépostságot. A Pozsonyban pusztító pestis idején a betegeket Szentkenettel látta el. Ő maga is pestisben halt meg. – Nevének írása a korabeli iratokban: Pecsy, Peci, Peczy. A pozsonyi magyar kamara irataiban: Pechy. Ennek nyomán itt a Péchy írásmódot használom.

¹³⁸ PPL. K. 59. 86–88.

¹³⁹ 1659. augusztus 10. és 24. Lipót császár parancsa értelmében a pozsonyi káptalan hiteles átiratokat készít Péchy András pécsi prépost és pozsonyi kanonok részére, a pozsonyi káptalannál őrzött bizonyos oklevelekről: 1.) II. Ulászló király birtokba iktató parancsa és Herendy Miklós, a pécsi várbéli Szt. János egyház prépostjának tiltakozása a birtokba iktatás ellen (1512. okt. 28. és nov. 18.); 2.) A pécsi káptalan 1561. évi urbáriumuma. – PPL. K. 96, pag. 85-86. és 3–12; Lásd Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. V. 28–30. és VI. 76–87.

¹⁴⁰ 1660 körül: A pécsi prépostsághoz tartozó javak elidegenítői. PKL. ML. fasc. 62, No 13. A pozsonyi káptalannak 1701-ben kelt hiteles átirata. – A latin nyelvű részeket itt magyarra fordítva közlöm.

Mányok históriája külön fejezetét jelenti Péchy András prépost birtokmegőrző törekvéseinek. Ezt mutatja a pécsi püspöki levéltárban őrzött, az 1643–1660 közötti időből származó levelek sora, amelyek Mányok népének keserves sorsát tárják szemünk elé. E levelek bemutatják a mányoki jobbágyoknak – a pécsi prépost, mint törvényes földesúr és a birtokot uzurpáló Turos Miklós kiskomáromi hadnagy érdekeinek ütközéséből eredő – sanyargatásait, az őket sújtó erőszakoskodást, kegyetlenkedést.¹⁴¹

A történetek felsorolását azonban némileg korábról kell indítani. Láttuk, hogy az 1600-as évekre a magyar földesurak között már jól kialakult gyakorlattá lett a hódolt-sági területeken lévő birtokaik jövedelmének árendálása, bérbeadása. Nem ismerünk hiteles adatot arról, hogy mikor és ki adta először bérbe a kiskomáromiaknak Mányok jövedelmének behajtását. Felsmann írja, hogy 1618-ban a bátai apát igyekezett érvényesíteni állítólagos földesúri jogát Mányokon, míg ugyancsak ez idő tájt (1619?) bizonyos Vizlai Pál lajstroma szerint Mányok a pécsi püspökhöz tartozott ugyan, de Bucsányi Márton bírta.¹⁴² Nem tekinthetjük hitelesnek Turos, kiskomáromi hadnagy 1651-ben kelt fenyegető levelének egy kitételét: „vaygon száz esztendeje, miulta ide birnak bennetekett”. Ugyanebben a levélben állítja Turos, hogy 20 esztendővel korábban (1631?) megvette Mányokot és azóta is bírja. Egy évvel később, módosítva állítását írja, hogy „vagiom annak nioczvan esztendeje, miulta az Bucsiani Urak birtak”¹⁴³ és állítja, hogy a Bucsányiaktól vette át az árendát (ő úgy írja: vásárolta meg a birtokot). Turos állításai közül az hitelesnek tűnik, hogy korábban (az 1620-as években) Bucsányi Elek, kiskomáromi vártiszt volt a mányoki jövedelmek bérlője, akinek „piros bortatokat ide” – mint azt Turos egy 1651-ben kelt levelében írja a mányokiaknak.

1639-ben Bucsányi Farkas nyerte el Mányokot árendába.¹⁴⁴ Ettől kezdve egyik igazságtalanság és erőszak a másikat követte – írja Felsmann nyomán Blandl. Bucsányival ugyanis megszüntették a szerződést, és a bérletet Naszády Mihály kapta meg. Bucsányi nem volt hajlandó átengedni neki, ezért Kiskomárom várában Pető kapitánnyal és Turos Miklós hadnaggal szövetkezett Mányok megtartása és adóinak behajtása érdekében.¹⁴⁵ A Mányok körül kialakult állandó viaskodásba bekapcsolódott Mányok ’török földesura’ is, bizonyos Bernani szubasi. Az elszaporodott zavargások megfékezésére a ’magyar földesúr’ Rácz Gergelyt és katonáit küldte le.

Mikor Péchy lett a nagyprépost, és 1643-ban átvette a nagyprépostság birtokait, Kiskomáromból Bucsányi Farkas fia, Márton nyilvánította magát ’magyar földesúr-

¹⁴¹ A levelekből először Haas Mihály közölt válogatást a *Baranya Emlékirat* c. 1845-ben, Pécsen kiadott kötetében a 198–204. oldalakon, és megjegyzi, hogy e leveleket Scitovszky püspök „hozta Pozsonyból, az utolsó országgyűlés alatt kapván meg azokat a’ ft. pozsonyi káptalan levéltárából.” (Nyilván 1744-ben.) Brüstle a *Recensiojában* e leveleket nem említi. Felsmann József *Mányoki levelek a tizenhetedik századból* címmel 1913-ban a teljes sorozatot közzétette, majd *Nagymányok község története* címmel is kiadványt jelentetett meg. Ez utóbbi nyomán írta 1936-ban Blandl György plébános *Nagymányok község története* címmel monográfiáját a plébánia újjászervezésének kétszázéves jubileumára. Itt a továbbiakban mindenben Felsmann-féle *Mányoki levelek*-ből és Blandl könyvéből idézünk.

¹⁴² Felsmann J.: *Mányoki levelek* i. m. 8.

¹⁴³ Felsmann J.: *Mányoki levelek* i. m. 14, 18.

¹⁴⁴ Lásd Bosnyák püspöknél.

¹⁴⁵ Felsmann nyomán Blandl részletesen leírja az ezt követő eseményeket. Itt csak teljesen vázlatosul, megelégedve a szereplők felsorolásával ismétlem meg az ott olvashatókat.

nak'. Az a – Péchy prépost, a mányokiak, Turos hadnagy, a kanizsai kapitány és mások leveleit tartalmazó – iratcsomó, amelyet a pécsi püspöki levéltárban őriznek, Péchy prépost kinevezésével indul, és a magyar kamara tanácsosainak levelével záródik. Ez utóbbiban felszólítják az időközben elhunyt Turos Miklós özvegyét, Zsuzsannát, illetőleg az özvegy megbízottját, Simaházi Ferenc sümegi porkolábot, hogy ne követelje többé a birtok elsajátításának jogát. Az iratok tartalmukkal nemcsak egy falu sanyarú sorsára világítanak rá, hanem a török-magyar kettős földesurasság alatt élők sorsát is bemutatják a hódoltságvégi évtizedekben.

A mányokiak további sorsát már más forrásokból ismerhetjük meg.¹⁴⁶ A kamara felszólítása nem sokat használt. A mányokiak szorongatása egyre növekedett, Simaházi feleségül vette Turos özvegyét, majd annak rövidesen bekövetkező halála után Simaházi sajátjaként sarcolta meg a mányokiakat. A török uralom utolsó szakaszának borzalmait a nép érezte leginkább – írja Felsmann. Mányok szinte teljesen elnéptelenedett, lakói erdőkben bujdokoltak. A török alól való felszabadulás után néhány család telepedett csak vissza Mányokra.

A felszabadító háborúk után, amikor megkezdődött a magyarországi élet újjászervezése, Radanay Mátyás püspöksége idején történt, hogy gróf Battyán Ádám kúriai bíró parancsára, az akkorra már újjáélesztett pécsi káptalannak birtokába átment Mányok lakóit tanúkihallgatásra idézték. Ők azt vallották, hogy mintegy negyven évvel azelőtt, nyolc éven át, évi 15 forintot fizettek a Veszprémben lakó Szakonyi János prépostnak. Ennek halála után bizonyos Túrós Zsuzsanna özvegyasszony a falu lakóit – katonák közreműködésével – évi 40 forint fizetésére kényszerítette. Később ugyanígy 40 forintot kényszerített ki tőlük Simaházi Ferenc is.¹⁴⁷

* * *

A pécsi prépostság birtokai – Péchy András kutatásai szerint – a következők voltak: Cserdi, Boda, Varjas, Kistótfalu, Eszterág, Petre, Garé, Túrony, Gyód és Mányok, valamint két Zala megyei helység. Nem állapítható meg, hogy meddig birtokolta Péchy András a pécsi prépostságot.¹⁴⁸ A mányoki levelek közül az utolsó 1660-ban kelt. Valószínűleg röviddel ez után halt meg.

Péchy András közvetlen utóda *Méhes Pál* volt a pécsi prépostságban, 1662-ben már az ő neve szerepel egy dekrétumban.¹⁴⁹ Méhes Pál csak néhány évig volt a préposti cím viselője. A török hódoltság utolsó két évtizedének zűrzavaros idejéből meglehetősen hiányos emlékeink maradtak a pécsi prépostokról. Említettük, hogy a mányokiak bizonyos Veszprémben lakó *Szakonyi János* prépostról tudtak, és állították, hogy egykor neki adóztak. Ugyanakkor a hódoltság elmúltával, 1695-ben és 1696-ban Cserdi lakói

¹⁴⁶ A továbbiakban is Felsmann és Blandl írásait idézem.

¹⁴⁷ 1701. szeptember 11. Mányok lakóinak tanúvallomása a hódoltság-kori állapotokról. – PKL. ML. fasc. 33, N° 14. (Eredeti.)

¹⁴⁸ Felsmann J.: *Mányoki levelek* i. m. 30, 1. sz. jegyzet.

¹⁴⁹ Brüsztle, J.: *Recensio universi...* i. m. 553.; Felsmann J.: *Mányoki levelek* i. m. 30; Aigl tévesen Kupressich előtt sorolja fel 1622-es dátummal, a helyes 1662 helyett. Aigl Pál: *Historia brevis venerabilis capituli cathedralis ecclesiae Quinque-Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque finem anni 1838. concinnata*. Quinque-Ecclesiis, Typis Licei Episcopalis, 1838.

a pécsi provizorátus faluösszeíróinak azt állították, hogy a falut *Nádasdy Miklós* gróf, pécsi prépost adomány útján birtokolja, mint a prépostsághoz tartozó falut. Állították továbbá, hogy az ő helyén *Skerletz Miklós* következett mint pécsi prépost.¹⁵⁰

A török hódoltság utolsó éveiben a pécsi prépostság birtokában lévő falvakat, vagy legalábbis azok jövedelmét sorra eltulajdonították magyar urak, végvári vitézek, kapitányok. A prépostság birtokának uzurpálóirol az 1660 körül készült feljegyzésben szereplő helységek lakóinak, illetve szomszédosainak vallomásai nyomán a következőket jegyezték fel a pécsi provizorátus összeírói az 1695–1696. években: Boda lakói vallják, hogy egykor a Zrínyieknek évi 6 forintot adóztak, és „állítják, hogy még ma is a Zrínyiek alattvalói.” Kistótfalu, Eszterág, Petre, Garé és Túrony lakói állítják, hogy földesuruk a török korban Csanády Ferenc volt. Mányok Túrós Miklós örököséé, Simaházy Ferencé. Varjas földesura Csepely János lett. Továbbá az emberemlékezet óta néptelen Gyód bérlői, a pellérdiek vallották, hogy a pécsi prépostnak és Draskovics grófnak adóztak a török korban. Csak Cserdi lakói nevezték meg név szerint a pécsi prépostot, gróf Nádasdy Miklóst, akinek a helyébe következett Skerletz Miklós.¹⁵¹

¹⁵⁰ Timár Gy.: *A pécsi provizorátus...* i. m. 68; Skerletzről lásd Brüstle, J.: *Recensio universi...* i. m. 554. Ő már a hódoltság utáni időkben nyerte el a préposti címet Radanay püspöktől.

¹⁵¹ Timár Gy.: *A pécsi provizorátus...* i. m. 68–102. Lásd az egyes falvaknál.

Jezsuiták a hódolt Pécsett (1612–1686)

I) Kutatástörténet és források

1) Bevezetés

A magyarországi hódoltság történetének kutatói előtt közismert az a sajnálatos tény, hogy Pécs és tágabban Baranya megye 16–17. századi forrásadottságai a többi hódolt vidékhez képest feltűnően szegényesek. Megállapításunk különösen a 17. századra igaz, hiszen ekkorra az előző század viszonylag bőséges török forrásanyaga is elapad, a magyar és nyugati források pedig az egész korszakra nézve rendkívül hiányosak. Szakály Ferenc Baranya megye hódoltsági történetének kutatásáról írott programadó tanulmányát szellemesen azzal zárja, hogy a baranyai forrásanyag pusztulásáért felelős vak véletlen talán egyszer kárpoztulásul megörvendeztet minket újabb dokumentumokkal.¹ A sors kegye ezúttal nem sokáig váratott magára, ugyanis az 1970-es

¹ *Levéltári rövidítések:*

ACDF=Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Città del Vaticano): Decreta S. O.=Decreta Sancti Officii; St. St.=Stanza Storica; **APA SJ**=Archivum Provinciae Austriae Societatis Jesu (Wien); **APF**=Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Roma): Acta=Acta Sacrae Congregationis; SOCG=Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali; SC=Scritture riferite nei Congressi; Lettere=Lettere e Decreti della Sacra Congregazione; Misc. Div.=Miscellanea Diverse; Misc. Var.=Miscellanea Varie; **APK**=Arhiv Prvostolnoga Kaptola (Zagreb); **ACA**=Acta Capituli Antiqua; **ARSI**=Archivum Romanum Societatis Jesu (Roma); Rom.=Romana; Germ.=Germania; Austr.=Austria; FG=Fondo Gesuitico; HS=Historia Societatis; **ASV**=Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano): A.A. Arm. I–XVIII=Archivum Arcis, Armaria I–XVIII; P. Dat.=Dataria Apostolica, Processus Datariae; Sec. Brev., Reg.=Segreteria dei Brevi, Registra Brevium; P. Cons.=Archivum Concistoriale, Processus Consistoriales; P. Vien.=Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei vescovi e degli abbat; **BAV**=Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano): Barb. lat.=Barberiniani latini; Fondo Boncompagni–Ludovisi; **EFL**=Esztergomi Főkáptalani Levéltár; **ELTE EKK**=Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár (Budapest): Ab=Historia ecclesiastica; G=Historia; Coll. Kapr.=Collectio Kaprinayana; Coll. Pray.=Collectio Prayana; **EPL**=Esztergomi Prímási Levéltár; AS=Archivum Saeculare; **MOL**=Magyar Országos Levéltár (Budapest): E 152=Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta Jesuitica; P 1314=A herceg Batthyány család levéltára, Missiles; **MS**=Matica Slovenská (Martin); **ÖNB**=Österreichische Nationalbibliothek (Wien); **PBFK**=Pannonhalmi Bencés Főapátsági Könyvtár.

Egyéb rövidítések:

EHJM=Balázs Mihály – Fricsy Ádám – Lukács László – Monok István: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1–2. (1609–1625)*. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI/1–2.); **LA**=Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu

Szakály Ferenc: Baranya megye hódoltsági történetének kutatási feladatairól. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. (A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján). Szerk.: Szita László. Pécs, 1993. 11–23. (itt: 20–21.)

évektől kezdve megindult egyháztörténeti kutatások eredményeként egyre világosabban kirajzolódott az az öröndetes tény, hogy a pécsi jezsuita misszió meglepően gazdag forrásanyaga gyakorlatilag új perspektívákat nyithat Pécs és környéke török-kori történetének kutatása számára. Ezek a dokumentumok nem pótolják ugyan a hiányzó török és magyar forrásokat (összeírások, megyei iratok, misszilisek), viszont a belőlük nyerhető adatok olyan témakörök (egyház- és művelődéstörténet, népiségtörténet, keresztény-oszmán együttélés kérdései) megismeréséhez nyújtanak támpontokat, amelyek a sokkal jobb forrásadottságú régiók esetében is fehér foltnak számíthatnak, jelentőségük ezért messze túlmutat a helytörténet vagy a szűken értelmezett egyháztörténet keretein. Ezért – reményeim szerint legalábbis – a tanulmány végére érve olvasóim is osztani fogják azon nézetemet, miszerint a hódolt Pécs és környéke nem a rossz, hanem sokkal inkább a sajátos forrásadottságú régiók közé tartozik.

2) Kutatástörténet

Pécssett 1612-ben jelentek meg az első jezsuiták, ettől kezdve kisebb megszakításokkal 1686-ig, illetve a töröktől való felszabadulás után egészen 1773-ig dolgoztak a városban.

Hódoltság-kori tevékenységükről a magyar történettudomány már régóta tud, először Kazy Ferenc írt róluk a Magyarország 17. századi történetéről összeállított, illetve a nagyszombati kollégium históriáját ismertető munkáiban. Kazy a jezsuita évkönyvek alapján a rend pécsi megtelepedését 1613-ra, illetve 1614-re tette, és különösen az 1639. és 1641. évek viszontagságairól számolt be részletesen.² Mellette egy másik jezsuita, az osztrák Anton Socher is részletesen foglalkozott a pécsi vállalkozással az osztrák rendtartomány történetéről írott nagy művének kéziratban maradt második kötetében. Socher legfontosabb forrásai szintén az évkönyvek voltak, ezek alapján pontosan tisztázta a misszió 1612-es alapítási évszámát és az első évek történetének számos eseményét.³ A misszió története iránti érdeklődés a 19. század elején sem lankadt. A pécsi egyházmegye kitűnő történetírója, Koller József munkájának hetedik kötetében három fontos levelet is közölt a pécsi jezsuitáktól.⁴ Ezt követően az idősebb Jankovich Miklós 1833-ban gyűjteményéből publikálta P. Horváth János 1641. május 3-án Pécsről írott beszámolójának egykorú másolatát, amely sokáig a Gergely-naptár hódoltsági viszontagságainak legfontosabb forrása volt.⁵

² Franciscus Kazy: *Historia Regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo ad annum ejusdem seculi trigesimum septimum*. Tyrnaviae, 1737. 104–105. és Uő.: *Historia Regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi trigesimo septimo ad annum ejusdem seculi sexagesimum tertium*. Tyrnaviae, 1741. 23–24., 36–40. és Uő.: *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu*. Tyrnaviae, 1738. 252–255.

³ Antonius Socher: *Historia Societatis Iesu Provinciae Austriae. Pars secunda. Ab anno 1591 in annum 1619*. Kézirat. PBFK Cod. 118 C 28., pag. 385–388., 410–417., 553–558., 580–583.

⁴ Josephus Koller: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum VII. (1628–1781)*. Pestini, 1812. 53–56. (Horváth Tamás SJ Bartók István pécsváradi apátnak, Szebény, 1658. aug. 3.), 61–64. (Mucsei István SJ Bartók Istvánnak, Pécs, 1662. ápr. 22.), 64–65. (Ugyanő ugyanannak, Pécs, 1662. máj. 27.)

⁵ Jankovich Miklós: A' Veteristákról, vagy is a' Római Catholicusok között volt üldözésről az Új Kalendáriom behozatásakor Magyar Országban. *Tudományos Gyűjtemény* 17 (1833) 2. 5–25. A levél eredetije: ARSI Austr. vol. 229., fol. 260r–261v. Vö. még: Knau Nándor: A veteristák. *Századok* 3 (1869) 17–37.

Az ígéretesen meginduló, levéltári forrásokat is megszólaltató kutatómunkának azonban ezt követően majd egy évszázadig nem akadt folytatója. A török Péccsel foglalkozó egyház- és helytörténészek jobb esetben elődeik adatait adták kézről kézre, általában egyre csökkenő színvonalon és egyre több hibával.⁶ A hódoltsági jezsuita missziók (így a pécsi misszió) kutatásában új forrásokat feltáró kutatómunka csak az 1930-as években kezdődött meg, mégpedig egy horvát jezsuita, Miroslav Vanino munkálkodásának eredményeként. Vanino két horvát jezsuita író és misszionárius, Bartol Kašić és Jakov Mikalja életrajzához végzett anyaggyűjtése során elsőként hasznosította a Jezsuita Rend Római Levéltárának bőséges hódoltsági vonatkozású levelezésanyagát.⁷ Hódoltsági vonatkozású forráspublikációira és tanulmányaira a magyar egyháztörténet-írás is hamar felfigyelt, Galambos Ferenc 1942-ben megjelent doktori értekezésében már az újonnan napvilágra került adatok alapján ismertette a pécsi misszió törökkori történetét.⁸ Vanino eredményein felbuzdulva az 1970-es évektől kezdve a Rómában és Magyarországon élő magyar jezsuita rendtörténészek is hozzáláttak a hódoltsági, elsősorban a pécsi misszió történetének feltáráshoz. 1975-ben jelent meg Szilas László tollából a jezsuiták központi levéltárában található missziós levelezésanyag gerincét tartalmazó *Austria 20.* jelzetű kötet hódoltsági vonatkozású iratainak katalógusa.⁹ A következő évtizedben láttak napvilágot a Pécs múltját kutató Fricsy Ádám tanulmányai és forráspublikációja, amelyek a római források alapján mutatták be a pécsi misszió történetének (és különösen az első évtizedek) fontosabb eseményeit.¹⁰ Ugyancsak ez a levelezésanyag jelentette Holl Béla Vásárhelyi Gergely-

⁶ Paulus Aigl: *Historia brevis venerabilis Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque finem anni 1838.* Quinque-Ecclesiis, 1838. 168–169., 187., 227–229.; Josephus Brüstle: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis I.* Quinque-Ecclesiis, 1874. 91.; Haas Mihály: *Baranya. Emlékirat.* Pécs, 1845. 264.; Várad Ferencz (szerk.): *Baranya multja és jelene I.* Pécs, 1896. 461–466. (a történeti fejezeteket Németh Béla írta); Velics László: *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából II.* Budapest, 1913. 132–136.; Gyenis András: *Régi magyar jezsuita rendházak.* Rákospalota, 1941. (Isten nagyobb dicsőségére 4.) 42.; Pinzger Ferenc: *Emlékezzünk régiékről.* Pécs, 1934. 4–16.; Szabó Pál Zoltán – Rúzsás Lajos: *A török Pécs.* Pécs, 1958. 53–55.

⁷ Miroslav Vanino: Kašićevo izvješće o Don Šimun Matkoviću (1613). *Vrela i prinosi* 1 (1932) 80–99.; Uő.: Leksikograf Jakov Mikalja S.I. (1601–1654). *Vrela i prinosi* 2 (1933) 1–43.; Uő.: Predlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.) *Croatia Sacra* 4 (1934) 8. 217–254.; Uő.: Isusovci u Beogradu u XVII. i XVIII. stoljeću. *Vrela i prinosi* 4 (1934) 1–47.; Uő.: Bartol Sfondrati u Temešvaru g. 1582. *Vrela i prinosi* 4 (1934) 150–153.; Uő.: Le P. Barthélemy Kašić S. I., écrivain croate (1575–1650). Étude bio-bibliographique. *Archivum Historicum Societatis Iesu* 6 (1937) 216–258.; Uő.: Le P. Barthélemy Kašić (1575–1650). Données nouvelles et travaux récents. *Archivum Historicum Societatis Iesu* 11 (1942) 83–97.; Uő.: Autobiografija Bartola Kašića. *Grada za povijest književnosti hrvatske* 15 (1940) 1–144.

⁸ Galambos Ferenc: A pécsi jezsuiták működése 1687–1728. Budapest, 1942. (*Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok* 8.) 12–28.

⁹ László Szilas: Inventar der die Jesuitenmission im Türkischen Ungarn betreffenden Dokumente im Band Austr. 20. des Römischen Archivs der Gesellschaft Jesu. In: *Südosteuropa unter dem Halbmond.* Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet. München, 1975. 255–267.

¹⁰ Fricsy Ádám: Levelek a hódoltsági Pécsről 1613–1629. Inm: *Baranyai Helytörténetírás 1981.* Szerk.: Szita László. Pécs, 1982. 57–105.; Uő.: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981.* Pécs, 1981. 67–100. Újra közölve: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből I.* Szerk. Fricsy Ádám. Pécs, 1993. 75–114.; Uő.: Katolikus iskolák a hódoltságban. In: *Pázmány Péter emlékezete.* Szerk.: Lukács László – Szabó Ferenc. Róma, 1987. 361–388.; Uő.: A pécsi jezsuita misszió történetéből (1612–1686). *Baranya* 4 (1990) 1. 143–151.

ról írott alapvető tanulmányának forrásbázisát.¹¹ A római források mellett, szintén a jezsuita történészeknek köszönhetően, megszólaltak a hazai levéltárakban megbúvó, szerényebb, de annál izgalmasabb dokumentumok is.¹² A szaporodó közlések és a bőséges forrásanyag közvetlen ismerete adta az ösztönzést az 1980-as évek végén az együttműködés lehetőségét kereső jezsuita (Fricsy Ádám, Lukács László) és világi (a szegedi egyetem régi magyarosai, elsősorban Balázs Mihály és Monok István) történészeknek, hogy közös vállalkozásként indítsák meg az erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók dokumentumait közreadó köteteket. A vállalkozás 1990-ben megjelent első kötete az erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1609–1625 közötti időszakának 357 dokumentumát tartalmazza, és szinte kimeríthetetlen kincsebányát jelent az erdélyi és hódoltsági egyház- és művelődéstörténet kutatói számára.¹³ A missziós dokumentumok mellett a másik legfontosabb kiadott forráscsoportot a rendi névtárak jelentik. Az osztrák rendtartomány 1550-től 1773-ig terjedő katalógusait Lukács László tette közzé tizenegy kötetben, kiegészítve ezt egy háromkötetes életrajzi adattárral.¹⁴ A katalógusokból tehát nemcsak a pécsi misszionáriusok teljes listája állítható össze, hanem az egyes misszionáriusok életrajzi adatai is megismerhetők.¹⁵

A viszonylag bőséges historiográfiai előzmények ismeretében joggal merül fel a kérdés: van-e értelme ezek után a pécsi jezsuita misszió történetének újabb önálló (és nem is rövid) tanulmányt szentelni? A válasz (remélhetőleg nem csak a szerző számára) egyértelmű igen. Mindenekelőtt a fenti szemléből világosan látszik, hogy a számos forráspublikáció mellett csak Fricsy Ádám vállalkozott a misszió történetének összefoglalására. Úttörő jelentőségű tanulmányaiban azonban a fennmaradt dokumentumoknak csak egy részét használta fel, ezért dolgozatai elsősorban az első évtized eseménytörténetét tárgyalják. Balázs Mihálynak a szegedi dokumentum-kötet elé írott rövid, de igen tartalmas és számos fontos összefüggést felvillantó tanulmánya szintén csak az alapítás és az első évtized történetével foglalkozik.¹⁶ Jelen tanulmány ezzel szemben a misszió több mint hét évtizedes történetének egészét veszi górcső alá, a kronologikus-eseménytörténeti tárgyalás helyett a tematikus megközelítést részesítve előnyben. Így egyrészt elkerülhetővé válnak az állandó ismétlődések, másrészt számos, általánosabb tanulságokkal szolgáló összefüggés kibontására is lehetőség nyílik.

¹¹ Holl Béla: Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623). *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983) 150–162.

¹² Holovics Flórián: Baranya a XVII. század elején. (Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban.) *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 171–178.; Uő.: A mohácsi vész kihatása Pécs városára. *Vigília* 41 (1976) 519–522.; Fricsy Ádám: Pécs a XVII. század derekán. (Vinkovics Benedek pécsi püspök 1639-es relációja). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29 (1984) 197–200.

¹³ Balázs Mihály – Fricsy Ádám – Lukács László – Monok István: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1–2. (1609–1625)*. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXVI/1–2).

¹⁴ Lukács, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu I–XI. (1551–1773)*. Romae, 1978–1995. és Uő.: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu I–III. (1551–1773)*. Romae, 1987–1988.

¹⁵ Itt mondok köszönetet Szilas László jezsuita történésznek (Róma), aki a hódoltsági jezsuita misszionáriusok általa összeállított jegyzékét rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ EHJM I/1. 7–24.

3) Források

A tanulmány forrásbázisát a szegedi forráskiadványban közzétett számos pécsi vonatkozású dokumentum mellett a kötet folytatásához összegyűjtött levelezésanyag jelentette, amely elsősorban a rend központi levéltárában (*Archivum Romanum Societatis Iesu*) található.¹⁷ Ez az anyag azonban az első évtizedek forrásbőségével összevetve felettebb szegényes, ezért különösen is örvendetes, hogy az 1630-as évektől kezdve az osztrák rendtartomány évkönyvei (*Litterae Annuae Societatis Jesu Provinciae Austriae*) szinte minden évben megemlékeznek a pécsi misszióról, többször feltűnően nagy terjedelemben.¹⁸ Az évkönyvek Pécsről szóló beszámolóit (néhány kivételtől eltekintve) a kutatás eddig nem hasznosította, noha túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a város 17. századi történetének talán legfontosabb forrásait jelentik. Ugyanakkor az évkönyvek történeti felhasználását számos körülmény nehezíti, ezért az alábbiakban szükségesnek látszik erről a forrástípusról külön is szólni.

A jezsuita rend írásbeliségében kezdettől fogva megkülönböztethető az előljárókat a napi eseményekről tájékoztató, illetve az épületes célzattal íródott levél-típusok. Ez utóbbiak a rendtagok buzdítását és vigasztalását szolgálták, amelyeket kezdetben négyhavonta (*Litterae Quadrimestres*), majd 1565-től évente (*Litterae Annuae*) állították össze. A rendházak előljárói minden év végén elkészítették beszámolóikat az intézmény munkájáról, és a rendtartomány központjába (esetünkben Bécsbe) küldték, ahol a jelentések felhasználásával egy páter összeállította a provincia évkönyvét. Ennek egy példányát Rómába küldték, ahol az 1581–1614. és az 1650–1654. évek valamennyi rendtartományra vonatkozó anyaga rövidítve nyomtatásban is megjelent. Az osztrák rendtartomány évkönyveiből Bécsben több példányt is őriztek, amelyeket az egyes rendházakba küldtek szét felolvasás céljából.¹⁹ Az évkönyvekből három, egymást sokszor szerezésesen kiegészítő sorozat maradt fenn Rómában, Bécsben és Pannonhalmán.²⁰

¹⁷ A Pécsről küldött levelek az ARSI Austr. 20., 21. és 229. kötetekben találhatóak. A rendfőnök 1625 utáni válaszleveleit az ARSI Austr. 3–8. és a Rom. 19–21. kötetek őrzik. Ezt az anyagot részben összegyűjtötte néhai Lukács László jezsuita történész (Róma) és Balázs Mihály egyetemi tanár (Szeged), akik forrásmásolataikat önzetlenül a rendelkezésemre bocsátották.

¹⁸ A legrészletesebb beszámolók a pécsi jezsuita misszióról: **1629–1633.** LA 1633. ÖNB Cod. 12218. pag. 101–105.; **1634.** LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 56–58., 61–64.; **1635–1636.** LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 49–58.; **1637.** LA 1637. ÖNB Cod. 12034., pag. 25–37.; **1638.** LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 58–61.; **1639.** LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 385–390.; **1640.** LA 1640. ÖNB Cod. 12218., pag. 170–175.; **1645.** LA 1645. ARSI Austr. vol. 139., pag. 333–336.; **1649.** LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 160–168.; **1651–1653.** LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 85–91.; **1658.** LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 52v–54v.; **1659.** LA 1659. ARSI Austr. vol. 142., fol. 98v–99r.; **1662.** LA 1662. ARSI Austr. vol. 142., fol. 153v–154r.; **1674.** LA 1674. ÖNB Cod. 12071., pag. 44–46.

¹⁹ *Institutum Societatis Jesu III.* Florentiae, 1893. 43–45.; Veress Endre: *Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579–1613)*. Veszprém, 1912. V–XIV.; Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773*. Budapest, 1984. 26–31., 41–53.; László Szilas: *Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven. Ungarn-Jahrbuch 4 (1972)* 173–174.; Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János). Budapest, 1997. (*Historia Litteraria* 3.) 191–192.

²⁰ A három sorozat lelőhelye: ARSI Austr. vol. 132–223.; ÖNB Cod. 11960, 12031–12279, 13561–13565.;

A beszámolók történeti forrásértékének vizsgálatakor szem előtt kell tartanunk a jezsuita éves jelentések összeállításának kritériumait és az évkönyvek rendeltetését. Az évkönyvek funkciójuknak megfelelően nem az egyes rendházak történetéről akartak pontos, minden részletre kiterjedő képet rajzolni, hanem a valós eseményeket és a csodás elbeszéléseket egy szinten kezelő, üdvtörténetként értelmezett jezsuita történetírás általános alapelveinek megfelelően a rendtagok lelkesítését és a rend belső kohéziójának növelését szolgálták.²¹ Ez a körülmény nagyban megnehezíti a *Litterae Annuae* sorozat történeti forrásként való felhasználását, hiszen az évkönyvekben felvonultatott, sokszor ismétlődő példázatok és épületes históriák nem is annyira az adott rendház történetének, hanem a jezsuita lelkipáztorkodás célkitűzéseinek és eszközeinek, illetve a jezsuita retorika eszköztárának megismeréséhez segítenek hozzá. Emiatt nagyon fontosnak tartanánk az évkönyvek átfogó, az exemplumokra koncentrálni irodalomtörténeti jellegű feldolgozását, ugyanis ez által ez az értékes, de a történész számára sokszor nehezen megközelíthető forrásanyag könnyebben értelmezhetővé válna.²²

A jezsuita évkönyvek általános jellemzőinek ismeretében a Pécsről szóló beszámoló izgalmas kivételt jelentenek: a csodás elbeszélések és példázatok helyett a misszió mindennapi élete tárul elénk az évkönyvek lapjairól, mégpedig sokszor feltűnően nagy terjedelemben. A pécsi évkönyv-fejezetek e sajátossága rögtön a misszió első másfél évének történéseit bemutató, mindezidáig ismeretlen és csak a nyomtatott változatban ránk maradt 1613/1614. évi beszámoló olvasásakor is szembetűnik. A rendkívül terjedelmes ismertetés a misszió eseményeit az évkönyvekre annyira jellemző épületes elbeszélések és mirákulum-történetek nélkül adja elő, mindenben alátámasztva (és természetesen bőségesen kiegészítve) a levelezésanyagból kihüvelykezhető információkat.²³ Ugyanezt tapasztaljuk a későbbi évkönyvek pécsi fejezetei esetében is, amelyek a Pécsről küldött levelekben előadottaknak pontosan megfelelően ismertetik a misszió viszontagságait. Joggal merül fel a kérdés: mi az oka ennek a megkülönböztetett figyelemnek? A pécsi misszió kis létszáma és a rendtartományon belül elfoglalt meglehetősen marginális helyzete ellenére a provincia belső propagandájában előkelő helyet foglalt el, mint az első és majd hetvenöt éven át folyamatosan működő török missziós állomás. Az évkönyvek osztrák nemzetiségű összeállítói ezért

PBFK Cod. 118 E 8, 10–13, 15–17, 118 G 13. Az évkönyvek pontos jegyzéke: L. Szilas: *Quellen i. m.* 184–188. Az évkönyvek bécsi sorozatát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (MTAK) Mikrofilmtárában a 6990–7016 jelzeten található mikrofilmeken használtam. Az évkönyvek mellett esetenként fontos kiegészítésként szolgál a nagyszombati kollégium és a hozzá tartozó missziók működéséről készített évkönyv-jellegű (és sokszor az évkönyvek szövegével szó szerint megegyező szövegű) háztörténet: *Acta Jesuitarum in Hungaria Pars I, ab anno 1599 usque 1647*. MS Ms. BA C 86. (MTAK Mikrofilmtár 6653).

²¹ Tüskés G.: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom...* i. m. 140–146.

²² Az ilyen típusú, a történeti és áhitati művek exemplum-anyagának kölcsönhatásait vizsgáló feldolgozásra Tüskés Gábor nyújtott követésre méltó példát Nádasi János irodalmi munkásságának elemzésével.

²³ A pécsi beszámoló az egész akkor ismert világon működő jezsuiták tevékenységét bemutató 789 oldalból 35 oldalt foglal el! *Litterae Societatis Iesu annorum duorum 1613 et 1614, ad Patres et Fratres eiusdem Societatis*. Lugduni, 1619. (a továbbiakban: *Litterae 1613–1614*) 45–79. Ennek az évkönyvi beszámolóknak a forrása is megállapítható. Vásárhelyi Gergelyt a rendfőnök 1614. máj. 18-án részletes jelentés megírására szólította fel. (EHJM I/1. 197–198.) A beszámoló ugyan elveszett vagy lappang, de a *Litterae Annuae*, adatainak pontossága és feltűnő részletessége miatt, minden kétséget kizáróan ez alapján készült. Egy részletes eredeti beszámoló meglétére egyébként maga az évkönyv összeállítója is utal a bevezetőben. *Litterae 1613–1614*. 47.

éreztek szükségét, hogy a misszió eseményeiről, az ott előforduló sajátos viszonyokról és nehézségekről évente részletesen és hitelesen tájékoztassák a provincia tagjait, ráirányítva a tengerentúli missziók mítoszára mindig is fogékony jezsuiták figyelmét az osztrák rendtartomány saját „Indiájára”.²⁴ Az évkönyvek sajátos propagandisztikus célkitűzéseiből a mai történész ez alkalommal csak profitálhat. A pécsi misszió esetében világosan szétválaszthatóak a jezsuita retorika hagyományos exemplum-kincséből merített (ugyanakkor esetünkben számos helyi, hódoltsági sajátosságot is tartalmazó) történetek, illetve a misszió történetére vonatkozó, diadalittas hangvételük ellenére is alapvetően hitelesnek elfogadható elbeszélések.

A hódoltsági missziók történetének másik kincseshányaja, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának Levéltára (*Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”*) ezzel szemben gyakorlatilag alig tartalmaz a pécsi misszióra (és általában Baranyára) vonatkozó forrásokat. Ezért ezúttal nem az iratpusztulás szeszélye felelős, hanem a forráshiánynak komplex egyházi okai vannak. Mindenekelőtt a jezsuita rendfőnök pápai kiváltság alapján maga irányította a rend misszióit, így a Propaganda Kongregáció a jezsuita missziókat nem tudta fennhatósága alá vonni. Ennél fogva a missziós főhatóság és a több évtizedes missziós hagyományokkal rendelkező jezsuita rend között kezdettől fogva feszült volt a viszony.²⁵ A szűkebb értelemben vett magyarországi hódoltságra vonatkozó források viszonylag csekély számának másik oka, hogy a szentszéki missziószervezés helyi bázisát a raguzai kereskedők és a bosnyák ferencesek alkották, ezért az ő működési területük (Szlavónia, Szerémség, Temesköz, kisebb mértékben a Bácska, a Dél-Dunántúl, illetve Pest környéke) alkotta a missziók által lefedett régiókat is. A szentszéki missziószervezés hódoltsági expanziójának másik akadályát a főkegyúri jogaira hivatkozó magyar király egyházipolitikája jelentette. Az uralkodó ugyanis a hódoltsági egyházmegyék nem rezideáló püspökeit is kinevezte, ezt a jogát az időnként megújuló viták ellenére a Szentszék is elismerte. Így a helyi ordináriussal rendelkező és a magyar feudalizmus befolyási övezetébe tartozó területeken a missziók nem dolgoztak, a missziószervezés a közismert politikai okok miatt a királysági országrész egyházi struktúráira (néhány próbálkozástól eltekintve) nem támaszkodhatott. Ennek következtében a szentszéki missziószervezés csak a délszláv (horvát és bosnyák) katoli-

²⁴ A tengerentúli, pogány missziók és az európai missziók kölcsönhatásaira, illetve a jezsuita rend ezzel kapcsolatos stratégiájára: Adriano Prosperi: „Otras Indias”: missionari della controriforma tra contadini e selvaggi. In: *Scienze, credenze, occulte. Livelli di cultura*. Convegno Internazionale di Studi. Firenze, 1982. 205–234. és Uő.: *Tribunali della coscienza. (Inquisitori, confessori, missionari)*. Torino, 1996. 551–599. A jezsuiták missziós tevékenységét a Szentszéktől nyert széleskörű kiváltságaik is elősegítették. Vö.: David J. Kay: De Societatis Jesu exemptione. *Periodica de Re Canonica* 80 (1991) 311–333.; Estanislao Olivares: Privilegia pro Societate Jesu a S. Ignatio obtenta. *Periodica de Re Canonica* 80 (1991) 335–391. Az európai missziók (népmissziók) az elmúlt évtizedekben a kora újkori egyháztörténeti kutatás előterében állnak, az egyes rendek missziós tevékenységét alapvető tanulmányokban és monográfiákban dolgozták fel. Ezekre lásd: Luigi Mezzadri: Storiografia delle missioni. In: *La predicazione in Italia dopo il Concilio di Trento tra Cinquecento e Settecento*. Atti del X Convegno di Studio dell'Associazione Italiana dei Professori di Storia della Chiesa. A cura di Giacomo Martina – Ugo Dovere. Roma, 1996. 457–489.; Giuseppe Orlandi: *La missione popolare: strutture e contenuti*. I. m. 503–535.

²⁵ Josef Metzler: Francesco Ingoli, der erste Sekretär der Kongregation. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum*. (350 anni a servizio delle missioni 1622–1972) I/1. (1622–1700). Dir. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1971. 226–229.

kusokat érintette, a hódoltsági magyar etnikum szinte teljesen kívül maradt Róma látókörén.²⁶ A jelzett okoknál fogva a pécsi jezsuiták csak a Szentszék által irányított missziókkal való konfliktusaik esetén jelennek meg a kongregáció (egyébként szinte hiánytalanul megőrzött) iratanyagában.

A fenti levéltárakon kívül több római könyvtárban és levéltárban (Vatikáni Titkos Levéltár, Vatikáni Apostoli Könyvtár, a Szent Hivatal Kongregációjának levéltára) találtam a hódolt Pécsre és a jezsuiták működésére vonatkozó (néha igen fontos) adatokat. Az esetlegesen felbukkanó dokumentumok mellett egy homogén forráscsoportot is felhasználtam: a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásáról felvett jegyzőkönyveket. A Trentói Zsinat utáni egyházreform fontos eleme volt a püspökök személyének gondos kiválasztása, ezért a püspökjelöltekről és leendő egyházmegyéikről megerősítésük előtt Rómában vagy a területileg illetékes nunciaturán alapos vizsgálatot folytattak (püspöki processzusok). A magyarországi püspökjelöltekre vonatkozó jegyzőkönyvek 1612-ben kezdődnek, de a konzisztórium előterjesztésekből tudjuk, hogy a vizsgálati eljárás már a 16. században is általános volt.²⁷ A pécsi püspökjelöltekről készített jegyzőkönyvek 1612-től kezdve két hiánnyal (Bosnyák István és Szelepchényi György) mind fennmaradtak.²⁸ A jegyzőkönyvek fogalmazványait még a bécsi nunciatura levéltárában felhasználta Koller József a pécsi püspökség történetéről írott munkájában,²⁹ a Vatikáni Levéltárban őrzött jegyzőkönyvekből pedig Galla Ferenc és Taksonyi József közöltek magyar fordításban részleteket.³⁰

²⁶ Ezekről e kérdésekről részletesen: Molnár Antal: *A hódoltsági missziószervezés és a Szentszék (1572–1635)*. PhD-értekezés. Szeged, 1998.

²⁷ A jegyzőkönyvek a Vatikáni Titkos Levéltár három különböző fondjában találhatóak: a Rómába küldött tiszátzatok: ASV P. Cons.; a Rómában lefolytatott vizsgálatok fogalmazványai: ASV P. Dat.; a bécsi nunciaturán lefolytatott vizsgálatok fogalmazványai: ASV P. Vien. Vö.: Remigius Ritzler: Die bischöflichen Informativprozesse in den „Processus Consistoriales“ im Archiv des Kardinalkollegs bis 1907. *Römische Historische Mitteilungen* 2 (1957/58) 204–220. és Uő.: Bischöfliche Informativprozesse im Archiv der Datarie. *Römische Quartalschrift* 50 (1955) 95–101. A bécsi nunciaturán őrzött jegyzőkönyvek jegyzéke 1667-ig: Patritius Gauchat: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi IV. (1592–1667)*. Monasterii, 1935. 377–382. Az első sorozatban található magyar vonatkozású jegyzőkönyveket felsorolja: Galla Ferenc: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújulás korának püspökei. *Levéltári Közlemények* 20–23 (1942–1945) 163–186.

²⁸ A pécsi püspökjelöltek kivizsgálásának jegyzőkönyvei a 17. századból: Pyber János 1612. (ASV P. Cons. vol. 12., fol. 579r–597v.); Dallos Miklós 1619. (ASV P. Vien. N° 6.); Balásfy Tamás 1622. (ASV P. Vien. N° 9.); Dávid Pál 1625. (ASV P. Cons. vol. 26., fol. 539r–549v., ASV P. Vien. N° 20A.); Draskovics György 1629. (ASV P. Cons. vol. 26., fol. 480r–495v., ASV P. Vien. N° 29.); Vinkovics Benedek 1631–1632. (ASV P. Vien. N° 36.); Cseh János 1637. (ASV P. Cons. vol. 47., fol. 171r–206v., ASV P. Vien. N° 63.); Czeglédy Albert 1642–1643. (ASV P. Cons. vol. 41., fol. 356r–371v., ASV P. Vien. N° 76., ASV P. Dat. vol. 22., fol. 382r–387v.); Széchenyi György 1645–1646. (ASV P. Cons. vol. 41., fol. 372r–397v., ASV P. Vien. N° 83.); Hoffmann Pál 1649. (ASV P. Cons. vol. 41., fol. 398r–423v., ASV P. Vien. N° 96.); Salix János 1660. (ASV P. Dat. vol. 39., fol. 121r–126v., ASV P. Vien. N° 116.); Gubasóczy János 1668. (ASV P. Cons. vol. 70., fol. 941r–952v., ASV P. Vien. N° 160.); Széchenyi Pál 1677. (ASV P. Cons. vol. 77., fol. 485r–498v., ASV P. Vien. N° 194.); Radanay Ignác Mátyás 1687–1688. (ASV P. Vien. N° 238., 242.); Dolny István 1696. (ASV P. Vien. N° 274.)

²⁹ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 375., 378., i. m. VII. 3., 5., 10., 23., 46., 52., 81., 88. Péterffy Károly 18. századi jezsuita történész másolatában szintén rendelkezésünkre áll egy összeállítás a 17. századi magyar (köztük a pécsi) püspökök életrajzáról a bécsi nunciatura levéltárban őrzött jegyzőkönyvek alapján: ELTE EKK Coll. Kapr. A vol. 24. (18 számozatlan oldal).

³⁰ Galla Ferenc: *A Pázmáneum alapítása és a Szentszék*. Vác, 1935. (Olaszországi Magyar Oklevéltár). 61. és Uő.: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*. Budapest, 1940. 242–246.; Taksonyi

A római és bécsi anyag bősége a magyar levéltárakban található források hézagosságán bosszulja meg magát. A pécsi misszióknak a hódoltság idejéből sem háztörténete,³¹ sem pedig levéltári anyaga nem maradt fenn.³² A győri kollégium levéltárában található hat hódoltsági levél³³ mellett nagyobb mennyiségű forrásanyagot csak a misszióban működő páterekről írott egykorú életrajzok, az elogiumok jelentenek. Az elhunyt jezsuiták nekrológiájának összeállítását és a rendtartományi központokban való összegyűjtését Muzio Vitelleschi rendfőnök rendelte el 1620-ban.³⁴ Az elogiumok azonban (a műfajnak megfelelően) inkább hagiográfiai toposzokból álló dicséretetek, mint hiteles életrajzok, emiatt felhasználhatóságuk is meglehetősen korlátozott: adataik nemegyszer teljesen pontatlanok, a sablonos életrajzi fordulatok pedig sokkal inkább a jezsuita (esetünkben misszionárius-) ideál megismeréséhez, mint az egyes személyek biográfiájának elkészítéséhez nyújtanak segítséget.³⁵ Az elogiumokat az évkönyvekhez hasonlóan több példányban lemásolták, az osztrák rendtartomány atyáiról Magyarországon három nagyobb életrajz-gyűjteményt őriznek.³⁶ A magyarországi források hiányát némileg pótolja Vinkovics Benedek pécsi püspöknek és zágrábi prépostnak a zágrábi káptalan levéltárában őrzött levelezése, amelynek segítségével bepillantást nyerhetünk a királyi országrészen élő püspök és a hódoltsági egyházmegyéjében működő misszionáriusok közötti kapcsolattartás mindennapjaiba.³⁷

József: Adatok Baranya megye és Pécs XVI–XVII. sz. történetéhez. A „Pécsi Memoriale”. *Baranyai Helytörténetírás* 1972. Szerk.: Szita László. Pécs, 1973. 130–134.

³¹ A pécsi misszió (később rezidencia) háztörténete csak 1687-ben kezdődik: *Annuae Missionis Quinque Ecclesiensis 1687–1728*. ELTE EKK Ab vol. 250/XXXIV. Maximilian Klinkowströmnek, a kalocsai jezsuita kollégium miniszterének bejegyzése szerint a kéziratot, hosszú lappangás után, 1866-ban ajándékozta a jezsuitáknak Troll Ferenc pécsi kanonok. 1950-ig Kalocsán őrizték, majd a rendház levéltárának szétszóródásakor ez a kötet is eltűnt egy időre. Végül 1963-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának tulajdonába került több, a kalocsai kollégiumból származó kézirattal együtt.

³² A pécsi rendház 1773 előtti levéltári anyaga a többi jezsuita levéltárral együtt a rend feloszlatása után a Magyar Kamara Archívumába került. MOL E 152 Regestrata, Collegium Quinqueecclesiense, fasc. 1–9.; MOL E 152 Irregestrata, Collegium Quinqueecclesiense, 1–8. tétel. A levéltári anyag a török uralom alóli felszabadulás után kezdődik.

³³ MOL E 152 Regestrata, Collegium Jauriense, fasc. 2., N° 37., fol. 45r–57v.

³⁴ Tüskés G.: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom...* i. m. 191.

³⁵ A magyar jezsuitákról készült elogiumok kiadásait felsorolja: Ladislaus Polgár: *Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim corona hungarica unitis (1560–1773)*. (Subsidia ad historiam S.I. 2.) Romae, 1957. 90–93. Nyilván nem véletlenül intette Giovanni Bucelleni tartományfőnök 1651-ben az elogiumok összeállítóit, hogy az életrajzokban kerüljék az igazságtól elrugaszkodott túlzásokat, és csak a bizonyosan megtörtént eseményeket írják meg. *Memorialia Reverendorum Patrum Provincialium post Congregationem Provinciale data (1603–1751)*. APA SJ N° 2111910., fol. 10v.

³⁶ MOL E 152 Irregestrata, Collegium Tyrnaviense, 6. tétel; ELTE EKK Ab vol. 137–148.; PBFK Cod. 118 D 10., 16., 17., Cod. 120b A7–8., Cod. 120b B 5.

³⁷ APK ACA fasc. 99. N° 1. A levéltárban személyesen nem volt lehetőségem kutatni, a pécsi misszióra vonatkozó iratok fénymásolataiért néhai Fricsy Ádám jezsuita helytörténésznek és Tímár György történésznek tartozom köszönettel. A zágrábi káptalan levéltára (feltehetőleg a többi káptalani levéltárhoz hasonlóan) további fontos hódoltsági dokumentumokat is őrizhet. A levéltár anyagáról jó ismertetés: Josip Buturac: Kaptolski Arhiv u Zagrebu. *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva* 11 (1945) 59–80. A zágrábi püspöki és káptalani levéltár anyagának horvát nyelvű, hódoltsági vonatkozású dokumentumaiból több is napvilágot látott. Tade Smičiklas: *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije II. Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku*. Zagreb, 1891. 1–4. (Vidóczi Fábian hódoltsági plébános Vinkovics Benedek zágrábi püspöknek, Turbék, 1640. máj. 10.), 4–5. (vaskaszentmártoni hívek ugyanannak, Vaska, 1642. jún. 10.); Franjo Bučar:

II) A pécsi jezsuita misszió megalapítása

1) Az alapítás háttere

A török misszió gondolata kezdettől fogva központi helyet foglalt el Szent Ignác és az első jezsuiták terveiben, hiszen maga a rend magját képező első csoport is ennek a célnak a jegyében alakult meg.³⁸ Ezért a magyarországi hódoltság is viszonylag korán megjelent a jezsuiták missziós vágyai között, néhányan, például az Erdélyben missziózó Marko Pitačić, vagy a Raguzai felől érkező Bartol Sfondrati és Marin Temperica el is jutottak török területekre. Jelentéseikben mindhárman hangsúlyozták: a törökök kifejezett jóindulattal viseltetnek a keresztény papok iránt, tehát ez a fontos munkatér előttük is nyitva állt.³⁹

A hódoltsági missziók megindulásához a 17. század elejéig számos feltétel hiányzott. A török területeken élő katolikusok megsegítése megfelelő számú, nyelvtudású és képzettségű pap nélkül elképzelhetetlen volt. Emellett szükség volt egy olyan bázisra, amely kiindulópontul szolgálhat a missziók számára, és biztosítja az utánpótlást is. Végül a missziók megindításához elengedhetetlen volt a helyi egyházi struktúrák (vagy legalábbis azok egy részének) aktív támogatása és védelme, amely nélkül a missziók az első pillanattól kezdve sikertelenségre lettek volna ítélve. Az 1610-es évek elején látszólag mindhárom feltétel megvalósult. A megújuló katolikus egyház legjelentősebb missziós eredményeket felmutató rendjének, a Jézus Társaságának számos magyar és horvát nemzetiségű tagja volt, akik a rend missziós hivatását újra előtérbe állító Claudio Acquaviva rendfőnök utasítására bátran vállalkoztak hódoltsági küldetésre is.⁴⁰ A raguzai és magyarországi missziókban dolgozó páterekben felébredt az érdeklődés a török területek iránt, amelyhez a megszilárduló rezidenciák alkalmas kiindulópontul szolgálhattak. Ugyanakkor a helyi egyház részéről is megindult a kezdeményezés egy agilis bosnyák világi pap, Don Simone Matkovich személyében, aki jó két évtizeden át a hódoltsági missziók egyik kulcsfigurája lett.

Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj u nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. *Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog zemaljskog arhiva* 6 (1904) 195–198. (Vidóczi fenti levelének újraközlése), 199–200. (Krisán András licenciátus ugyanannak, Szentborbás, 1653. júl. 15.) A kiadott horvát nyelvű leveleket egyház- és településtörténeti szempontból kiaknázza: Boros Gyevi László: A pécsi egyházmegye horvátjai a XVII. század végéig. In: *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981*. Pécs, 1981. 128–151. Újra közölve: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből I.* Szerk. Fricssy Ádám. Pécs, 1993. 131–158. és Uő.: *Két baranyai horvát plébánia múltjából*. i. m. 211–235.

³⁸ Cándido de Dalmases y Jordana: *Loyolai Szent Ignác*. Budapest, 1995. („ANIMA UNA”-könyvek 9.) 193–216.

³⁹ Ladislaus Lukács: *Monumenta Antiquae Hungariae II. (1580–1586)*. Romae, 1976. (Monumenta Historica Societatis Jesu 112.) 397., 414–415., 453.; M. Vanino: *Bartol Sfondrati i. m.* 150–153.; Tóth István György: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). *Történelmi Szemle* 39 (1997) 447–472.; Josip Jurić: Pokušaj „Zbora za širenje vjere” god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo. *Croatia Sacra* 4 (1934) 8. 155–158.

⁴⁰ A jezsuita missziós koncepció változására: Bernard Dompnier: La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur. In: *Les Jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*. Ed. Luce Giard – Louis de Vaucelles. Grenoble, 1996. 155–179. (különösen: 165–171.); Acquaviva körlevelei: *Epistolae Praepositorum Generalium ad patres et fratres Societatis Jesu I.* Gandavi, 1847. 223–247., 270–275.

Magyarországon a missziók megindulását a római vezetés új irányvonala mellett elsősorban a megváltozott politikai helyzet segítette elő. A 16. század végétől kezdve megindult a magyar fő- és középnemesség katolizálása, és ez a folyamat a bécsi béke utáni évtizedekben vált szinte tömeges méretűvé. A rend új expanziós politikája és az ország megváltozott valláspolitikai helyzete együttesen alakították ki az új magyarországi stratégiát, amelynek alapelemei a főuraknál létesítendő missziók voltak.⁴¹ A gombamód szaporodó missziós állomások közül hódoltságai megtelepedés szempontjából egy dunántúli vállalkozás, az alsólendvai misszió lett döntő jelentőségű. Az alsólendvai uradalom birtokosa, az evangélikus Bánffy Kristóf 1608 úrnapiján a zágrábi jezsuita templomban hallott prédikáció hatására lett katolikus. Az egykorú beszámoló szerint a Zágrábban tartózkodó főurat annyira megragadta a jezsuita szónok beszéde, amelyet Krisztusnak az Oltáriszentségben való valóságos jelenlétéről tartott, hogy rögtön az áttérés mellett döntött. A zágrábi háztörténet kiemeli az illető páter tökéletes horvát nyelvtudását és nagy szónoki sikereit, így joggal azonosíthatjuk az ekkor már tapasztalt *concionator*nak számító, horvát nemzetiségű Petar Vragović-csal.⁴² Bánffy katolizálása után rögtön hozzálátott a birtokain élő jobbágyok áttérítéséhez: még 1608-ban hat prédikátort üzött el, és könyveiket egy szekéren küldte el a zágrábi jezsuitáknak. A lelkipásztorok helyére csak két katolikus papot talált, ezért a térítés „eredményeinek” elmélyítésére 1609-ben a zágrábi jezsuitákhoz fordult misszionáriusokért. A misszióra a rezidencia előjárója, Vásárhelyi Gergely vállalkozott. A pécsi misszióban később kulcsszerepet játszó Vásárhelyi ekkor már az ötvenedik éve felé közeledett, majd egy évtizedet dolgozott Erdélyben, megfordult Moldvában is, tehát komoly missziós tapasztalatokkal rendelkezett. Szalay István társaságában még abban az évben megkezdte a munkát a konvertita főúr alsólendvai uradalmában.⁴³

Az 1609–1611 közötti éves beszámolók a műfaji szabályoknak megfelelően lelkendeznek a két misszionárius eredményei felett, különösen hangsúlyozva a térítések viszonylag nagy számát. Az évkönyvek sablonos történetei közül is rendre előtűnik Vásárhelyi működésének sajátos eleme: a gyógyító tevékenység. A misszionáriusok imájának, illetve tényleges orvosló tevékenységének következtében bekövetkező csodás vagy kevésbé csodás gyógyulások és ördögűzések szinte minden korabeli missziós beszámoló elmaradhatatlan toposzai voltak, de Vásárhelyi ilyen irányú működése még ebben a kontextusban is figyelemre méltó, és átlagon felüli orvosi ismereteket és (véltetően hipnotikus) képességeket sejtet. Bizonyosan így látták ezt a kortársak is, mivel a páter működésének hamar híre ment a környéken, és Alsólendvára számos gyógyulást remélő beteg zarándokolt el.⁴⁴

⁴¹ Lukács László – Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk.: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXXV.) 357–358.

⁴² Ivan Škafar: Jezuitski misijoni v krajini med Muro in Rabo za časa katoliške obnove (1609–1730). *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 1 (1979) 150.; Vragović személyére: L. Lukács: *Catalogi* i. m. I. 821–822.

⁴³ A misszió történetére vonatkozó források: EHJM I/1. 29–46. A misszió 1614-ig működött: i. m. 229.; I. Škafar, I.: *Jezuitski misijoni...* i. m. 150–161. Vö. még: Holl B.: *Vásárhelyi Gergely...* i. m. 154–155.

⁴⁴ EHJM I/1. 29–30., 32., 37. A levelezésanyagból és a beszámolókból ennek az orvosló tevékenységnek néhány részletére is fény derül. Gyógyításra elsősorban a bezoárt (indiai eredetű, foszfortartalmú gyógyító kő), a theriacát (növényi eredetű, viperamerget is tartalmazó gyógyszer) és aranyvizet (aqua auri) hasz-

A gyógyítás a misszionárius számára azonban természetesen sohasem cél, csak eszköz, amellyel a lelkipásztori munka hatékonyságát növelheti. A csodás gyógyulások Vásárhelyi előtt a Lendva környéki parasztok és katonák térítgetése mellett hosszú távon sokkal nagyobb lehetőséget csillogtattak meg: felfigyeltek rá a határ túloldalán élő török katonák. A kanizsai várkatonák közül többen személyesen is megfordultak Bánffy alsólendvai udvarában, mégpedig az egykorú évkönyv szerint adószedés céljából. Hazatérve tovább terjesztették Vásárhelyi orvosló tevékenységének híreit, amely rövidesen egyre több gyógyulni vágyó törököt csábított Alsólendvára.⁴⁵ Nehéz eldönteni, vajon a testi bajaikra enyhülést kereső törökök voltak-e jobban megilletődve a katolikus pap segítségétől, vagy pedig Vásárhelyi az ellenséges pogány katonák jóindulatától és hálájától. Váratlan tapasztalatait már 1610-ben megírta római előljárójának, és egyúttal felvetette: szívesen átmenne a török hívására Kanizsára, hiszen ottani gyógyító munkáját a lehetőségek kipuhatolására is felhasználhatná. A kanizsai missziót az ilyen vállalkozások iránt fogékony rendfőnök már 1611. január 8-án írott levelében engedélyezte, a hódoltsági utazás azonban még jó másfél évet váratott magára.⁴⁶ Ennek feltehetőleg egyrészt az lehetett az oka, hogy a nem mindennapi jelentőségű útra alaposan fel kellett készülni, másrészt pedig rövidesen a kanizsai missziónál is nagyobb lehetőség kínálkozott. Vásárhelyi gyógyító tudományát ugyanis egy betegeskedő pécsi katonai parancsnok (az évkönyvek *tribunus militaris*-ként emlegetik) is igénybe kívánta venni. Ez még nagyobb távlatokat adott a készülő hódoltsági vállalkozásnak, hiszen így a török terület belsejébe juthatnak el – mégpedig éppen a török segítségével és védőszárnyai alatt.⁴⁷ Vásárhelyi 1612 áprilisában a gráci kollégiumba vonult vissza, hogy kipihenje magát a fásasztónak ígérkező hódoltsági út előtt, a római és bécsi rendi vezetés pedig megtette a szükséges előkészületeket a páter útnak indításához. A királyi országrészen a háttérrel és a kapcsolatot Bánffy Kristóf biztosította, jezsuita részről pedig a Grazban élő Bartholomeus Viller főhercegi gyóntató támogatta elsősorban az új misszió tervét.⁴⁸

Acquaviva rendfőnök határozott támogatásának az Alsólendváról érkező jó hírek mellett más magyarázata is van. Vásárhelyi akciója mellett, de azzal teljesen egy időben a hódoltság felől is megindult a tapogatózás a jezsuiták letelepítése érdekében. A kezdeményező egy bosnyák világi pap, Don Simone Matkovich volt.⁴⁹ A kalandos életű

nált. Az isteni kegyelmet közvetítő jelek a különféle medálok (különösen az Agnus Dei: az Isten bányát ábrázoló viaszmedál, amelyet a lateráni bazilika pápai áldással ellátott húsvéti gyertyájából készítettek), a szenteltvíz és az evangéliumos könyv. Vö.: Holl B.: *Vásárhelyi Gergely...* i. m. 154–155.

⁴⁵ „Canisia, militaris est munitio, in Croatiae Ungariaeque confinio, Turcica vi duodecimo fere ab anno christianis extorta, qua ex arce Alsolindvam tributum cogendorum gratia, cum ad Dynastam Bamffium, nostrorum hospitem, Turcae frequentes ventitent, quae Canisiae audierant de nostris, ea praesentes diligentius percontabantur.” *Litterae 1613–1614.* 47–48. A királysági török adószedésre: Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 103–111.

⁴⁶ EHJM I/1. 32–34.

⁴⁷ *Litterae 1613–1614.* 49.

⁴⁸ EHJM I/1. 41–42., 45.

⁴⁹ Don Simone életútját kortársaihoz képest igen részletesen ismerjük, mindenekelőtt későbbi misszionárius-társa, a jezsuita Bartol Kašić által 1613-ban összeállított életrajzból, illetve saját és ellenfelei által Rómába küldött leveleiből. Az életrajz: M. Vanino: *Kašićevo izvješće...* i. m. 84–99.; EHJM I/1. 174–185. Leveleiből és beszámolóiból egy csokorra valót közzétett Tóth István György: A mohácsi plébános, a bu-

és ambiciózus pap 1608 táján Konstantinápolyba utazott, hogy szultáni mentességet szerezzen a hódoltsági katolikusok számára a szerb püspököknek való tizedfizetési kötelezettség alól. A portán egykori földije, egy befolyásos szultáni eunuch segítette, akinek közbenjárására a vártnál is szélesebb körű előjogokat tudott szerezni, amelyeket 1609-ben Ali budai pasával is megerősített.

A szultántól nyert kiváltságlevél – legalábbis elméletben – igen széleskörű előjogokat biztosított a hódoltsági katolikusok számára. Engedélyezte a templomok kijavítását; védelmet biztosított az ortodox és református püspökök ellen, mivel kivette a katolikusokat azok joghatósága alól, sőt lehetővé tette az evangélikus és református prédikátorok eltávolítását. Szabad működést (misézés, körmenetek tartása, prédikáció) engedélyezett a katolikus papoknak, akik ezentúl ellenséges országokból is jöhetnek (gondolva itt nyilván a királyi Magyarországra vagy Itáliára), adómentességet garantált számukra, és javaikat haláluk után nem foglalhatják le a törökök a kincstár javára.⁵⁰ Ez a kiváltságlevél nagyon jelentős állomása volt a hódoltsági katolicizmus történetének, annak ellenére, hogy természetesen egyetlen pontja sem valósult meg betű szerint, amint arra a későbbiek bőséges példával szolgálnak. Ugyanakkor ez az irat mégiscsak nyújtott valamiféle törvényes garanciát a következő évtizedben meginduló hódoltsági jezsuita missziók számára. Ezért Matkovich, miután megismerte a helyi és portai török hivatali apparátus útvesztőit, két évtizeden át minden Rómából induló hódoltsági missziós kezdeményezés egyik kulcsfigurája lett. A hódoltsági katolikusok elhagyatottságát és személyes ambícióját ügyesen összekötve 1612 tavaszán úgy döntött: Rómába megy és magától a pápától fog papokat kérni a hódolt Magyarország számára. Útközben Raguzában találkozott a terv iránt komoly érdeklődést tanúsító Bartol Kašić dalmát jezsuitával, kettejük tervezgetésének eredményeképpen született meg a hódolt Magyarországon alapítandó jezsuita misszió gondolata.⁵¹

2) A misszió megalapítása

Don Simone és Kašić tervét a rendfőnök teljes mértékben támogatta, és 1612 júliusában kijelölte a misszió tagjait: az Itáliában dolgozó magyar Szini Istvánt⁵², illetve a misszió megszervezésében már eddig is nagy érdemekkel rendelkező Bartol Kašićot.⁵³ A misszió az osztrák provinciális joghatósága alá került; előljárója Kašić lett.⁵⁴ Acquaviva a római előkészületek mellett a missziószervezés magyarországi szálát sem engedte ki a kezei közül. 1612 nyarán felvette a kapcsolatot a katolikus megújulás vezéralakjával, Forgách Ferenc esztergomi érsekkel, és támogatását kérte a

dai pasa, és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635). *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 8 (1997) 185–252. Életrajza: Molnár Antal: Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon: Don Simone Matkovich. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 232–250.

⁵⁰ A fermán olasz fordítása: EHJM I/1. 177.

⁵¹ Molnár A.: *Egy katolikus misszionárius...* i. m. 233–235.

⁵² Szini páter gyulafehérvári református családból származott, az erdélyi jezsuiták térítették meg. 1602-ben Rómában lépett be a rendbe, ahol teológiát tanult. 1608-tól a maceratai kollégium minisztere volt. Vö.: L. Lukács: *Catalogi...* i. m. II. 766.

⁵³ EHJM I/1. 47–48., 60–61.

⁵⁴ EHJM I/1. 55–57.

hódoltsági missziókhöz.⁵⁵ Ennek hátterében minden bizonnyal a Szentszék azon álláspontját kell keresnünk, amely szerint a hódoltsági misszió eredetileg a magyarországi hierarchiától függött volna, ezért a missziós felhatalmazásokat kérő Don Simone ügyét a Szent Hivatal Kongregációja, a kúria legfőbb hatósága 1612. július 26-án tartott ülésén Forgách Ferenc esztergomi érsekre bízta.⁵⁶ Az érsek 1612. október 16-án Acquaviva rendfőnöknek küldött válaszában dicsérte a jezsuita misszió gondolatát, ugyanakkor jelezte: a maga részéről nem tud papokat biztosítani a hódoltságba, hiszen a királysági területeken is óriási a paphiány. Mindössze egyetlen közeli munkatársa, Keresztessy Máté nyitrai kanonok és püspöki helynök, volt germanikus növendék vállalkozott volna a török területeken való munkára, őt javasolta a hódoltsági katolikusok püspökének. Keresztessy komolyan gondolta a megbízatását, ugyanis 1612. március 16-án tájékoztatta a káptalant pécsi útjának tervéről, és távollétére ügyvivőt jelölt ki. Útjából azonban nem lett semmi, és az érsek leveléből Róma számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi hierarchia egyelőre nem tud a török területeken segíteni.⁵⁷ Ugyanakkor Vásárhelyi Gergely kedvező tapasztalatai és a jezsuiták magyarországi megerősödése miatt Acquaviva nem akart lemondani a Graz–Alsólendva irányból indítható misszióról, ezért 1612 nyarán utasította az osztrák tartományfőnököt Vásárhelyi és egy horvátul tudó páter elindítására, négy főre emelve ez által a hódoltsági jezsuita misszió létszámát.⁵⁸ A misszionáriusok utánpótlásának kettőssége egészen a 17. század közepéig megmaradt: a déli tagozat állomásaira (Belgrád, majd Temesvár) a római provinciából, Raguzán keresztül érkeztek a páterek, a Drávától északra (Pécs, később Andocs és Gyöngyös) az osztrák rendtartomány biztosította a munkaerőt.

A több hónapig tartó előkészületek és a különböző akadályok legyőzése után a hódoltsági jezsuita misszió sorsa 1612 végén ért révbe. A három délről érkező pap decemberben érkezett Belgrádba.⁵⁹ A másik páros, Vásárhelyi Gergely és az erdélyi származású Jékel Zakariás pedig szeptember végén indult útnak Grazból Alsólendván át a török határ irányába. Vásárhelyiek biztonságos utazását török védővel biztosította, ezen felül a határ átlépése után, Kanizsától négy mérföldre török lovasokból álló

⁵⁵ EHJM I/1. 46–47.

⁵⁶ ACDF Decreta S. O. vol. 1612., pag. 342. A kongregáció Don Simone ismételt kérésére sem változtatta meg korábbi döntését: Uo. pag. 353. (1612. aug. 2.) Matkovich ezügyben összeállított (elveszett vagy lappangó) beadványai a kongregáció legfontosabb forrásai voltak a hódoltsági katolikusok helyzetével és szükségleteivel kapcsolatban. Vö.: ACDF Decreta S. O. vol. 1614., pag. 568., vol. 1615., pag. 229., vol. 1616., pag. 79.

⁵⁷ EHJM I/1. 46–47., 53., 59–60., 79–80. Keresztessy a századforduló újjáéledő katolicizmusának érdekes figurája volt. Forgách környezetében működve jelentős szerepet játszott Veresmarti Mihály református prédikátor áttértésében. Pécsi püspöksége 1612 után lekerült ugyan a napirendről, de 1630-ban mégis a hódoltságba, Gyöngyösre ment plébánosnak, a következő évben pedig kanonoki javadalmáról is lemondott. Gyöngyösi plébánosként 1630-ban Pázmány megbízásából vizitált az Alföldön és Belgrádban. Erről készült jelentése: APF SOCG vol. 72., fol. 252r–253r. Életére és nyitrai működésére lásd: Vagner József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896. 175–177. A forrásokban egykori germanikusként fordul elő, ugyanakkor a Collegium Germanicum et Hungaricum anyakönyvében nem szerepel. Vö.: Veress Endre: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai I. Anyakönyv (1559–1917)*. Budapest, 1917.

⁵⁸ EHJM I/1. 49., 58.

⁵⁹ Utazásairól készült beszámoló: ARSI FG vol. 538., pag. 19–21., vol. 540., fol. 273r–275v.; EHJM I/1. 63–67.; M. Vanino: *Autobiografija Bartola Kašica...* i. m. 36–42.

küldöttség jött értük, az ő kíséretükben vonultak be a török határvárba. Az évkönyv szerint a törökök olyan nagy tisztességgel fogadták őket, hogy keresztények között sem lehetett volna különbet elképzelni. Rövid kanizsai gyógyító tevékenység után indultak tovább, Babócsa és Sziget érintésével október elején értek Pécsre. Az évkönyv szerint rögtön eleget tettek vállalt kötelezettségüknek, és meggyógyították a beteg katonai parancsnokot. A tiszt rossz egészségi állapotának okát a török orvosok korábban a beteg belében tanyázó kígyóra fogták, de a jezsuiták rögtön megállapították, hogy démon szállta meg, amelyet az egyik pécsi templomban a helyi török, protestáns és katolikus lakosság szeme láttára úztek ki. Ezzel a jól bevált, látványos koreográfiát követő és a tömegpszichózist ügyesen felhasználó akcióval rögtön megalapozták tekintélyüket és megnyerték a helyi török vezetés jóindulatát.⁶⁰

III) Pécs és Baranya vallási viszonyai a 16–17. század fordulóján

A két jezsuita másfél éves pécsi működésének ismertetése előtt mindenképpen felelni kell egy eddig nyitva hagyott kérdésre: mi indokolta, hogy a jezsuiták a hódolt Dunántúlon éppen Pécsset választották a misszió székhelyének? Első látásra ugyanis ez a döntés nehezen magyarázható: a nagyrészt muszlimok lakta város messze bent volt a hódoltságban, olyannyira, hogy a királyi Magyarország intézményei már csak alig-alig értek el odáig. A kapcsolattartás és a misszionáriusok biztonsága szempontjából egy közelebbi település (Kanizsa vagy Sziget) valószínűleg megfelelőbb lett volna. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük Pécs és környéke etnikai és vallási viszonyait, a választás rögtön magyarázatot nyer.

1) Unitáriusok és katolikusok a hódolt Pécssett

Pécs a középkorban püspöksége és kolostorai révén a Dél-Dunántúl egyházi központja és egyik legfontosabb kereskedelmi csomópontja volt, rendkívül kiterjedt gazdasági és kulturális kapcsolatrendszerrel.⁶¹ A város társadalmi és egyházi élete a mohácsi csatát követő török pusztítás után folyamatos bomlásnak indult, a tehetősebb (első-sorban német) polgárság jó része az ország északi vidékein keresett menedéket. Pécs sorsa végül 1543. július elején teljesedett be, amikor védői ellenállás nélkül átadták a török seregeknek. Ekkor hagyták el a várost a katolikus egyház képviselői: Váraljai Szaniszló pécsi püspök, a káptalani papság és a szerzetesek, megnyitva a kaput a szinte pontosan ezzel egyidőben Baranyában megjelenő reformáció előtt.⁶²

Pécs reformációjának első korszakáról szinte semmit sem tudunk. Feltételezhető, hogy a hódoltsági reformáció szellemi központjának számító Baranya székhelye a régió egészéhez hasonlóan az 1540-es évek második felében a lutheri, majd az 1550-

⁶⁰ *Litterae 1613–1614.* 49–51.

⁶¹ Szakály Ferenc: A két „pécsi” Schreiber Farkas. In: Uő.: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 33–43.

⁶² Szakály Ferenc: Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére.* Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 149–163. A baranyai egyházi intézmények pusztulására: Fricsey Á.: *Egyházmegyéink...* i. m. 67–70.

es évek első felétől kezdve helvét irányú reformációhoz csatlakozott.⁶³ Ugyanakkor a városban a lakosság egy része hú maradt a katolikus hithez. A pécsi felekezeti viszonyokról az egyetlen ismert adatunk ebből az időszakból Stanislaus Hosius varmiai püspök 1565-ben Zsigmond Ágost lengyel királyhoz írott levele. Ebben a császári udvarban hallottak alapján arról tudósít, hogy Pécsett a katolikusok és a reformátusok (a levélben szereplő „*Zwingliani sive Lutherani*” nyilván ekkor már őket jelöli) megosztották egymás között a templomot. Az egyik református egy alkalommal kitépte a katolikus pap kezéből az oltáriszentséget, a földre dobta és megtaposta, ezért a tetteért a város török előjárója az illetőt halállal büntette.⁶⁴ A következő évtized elején a helvét reformáció baranyai egyeduralmát az Erdélyből kiinduló antitrinitárius misszió törte meg. A misszió hódoltsági működésének és baranyai kezdeteinek a rendkívül hézagos forrásokból megismerhető részleteit Esze Tamás, Szakály Ferenc és Balázs Mihály tanulmányai tisztázták. Mai ismereteink alapján az első antitrinitárius lelkészek 1570-ben jelentek meg a Dél-Dunántúlon, de csak 1572-től működtek folyamatosan Baranyában, ugyanakkor Pécs magyar polgárságának áttérése 1574/1575 előtt nem adatolható.⁶⁵

Pécs és Baranya vallási viszonyai minden bizonnyal a 16. század végére szilárdultak meg. A hódoltsági reformáció általános fejlődéstörténetének ismeretében feltételezhetjük, hogy az ekkorra kialakult felekezeti határok a felszabadító háborúig már nem változtak érdemben. Pécsett a török hatóságok az unitárius és a katolikus felekezetnek engedtek nyilvános vallásgyakorlatot, az ekkor még elenyésző kisebbséget alkotó reformátusoknak ehhez nem volt joguk.⁶⁶ Az unitáriusok és a katolikusok a 16. század második felében közösen használták a város egyetlen keresztény tulajdonban maradt egyházi épületét, a Budai külvárosban álló Mindenszentek templomát.⁶⁷ Az unitáriusok elsőpapa 1588-ig Jászberényi György, majd az ő halála után Válaszúti György volt. Ez utóbbi nevéhez fűződik a hódolt Pécs legjelentősebb irodalmi emléke, a *Pécsi Disputa*. A Válaszúti és Skaricza Mihály ráckevei református lelkész között 1588 augusztusában lezajlott hitvita ismertetését és Válaszúti teológiai tételeinek összegzését

⁶³ A baranyai reformáció első szakaszáról legújabban: Botta István: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. *Theológiai Szemle* 32 (1989) 150–154. A helvét irányú dél-dunántúli elterjedésére: Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) passim; Szakály Ferenc: Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. In: *Mezőváros és reformáció*. i. m. 92–171.

⁶⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 49., 223.

⁶⁵ Esze Tamás: A Debreceni Disputa. In: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Budapest, 1967. (Studia et Acta Ecclesiastica II.) 455–460.; Szakály Ferenc: Volt-e református-unitárius hitvita 1574-ben Nagyváradban? *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7 (1994) 14–31. (különösen 18–20.); Uő: Egy hódoltsági parasztpogár, aki beleavatkozott a nagypolitikába. Nagymarosi, majd nagyszombati Trombitás János, 1559–1692. In: *Mezőváros és reformáció* i. m. 290–296.; Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998. (Humanizmus és reformáció 25.) 45–74. (különösen 49.)

⁶⁶ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 174.; *Litterae 1613–1614*. 51., 56. A szövegben említett lutheránusok minden bizonnyal ekkor már nem éltek Pécsett, viszont az ő említésük szinte minden jezsuita beszámoló elmaradhatatlan része, nélkülük az egykori katolikus olvasóközönség nem érezte volna teljesnek az eretnek-repertoárt.

⁶⁷ Erre a már idézett 1565. évi adaton túl utal Válaszúti György is *Pécsi Disputa* című művében. Vö.: Dán Róbert: A „Pécsi Disputa”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976) 4.

tartalmazó mű bepillantást enged a korabeli Pécs vallási és művelődési viszonyaiba is. Válaszúti könyvének lapjairól nagyon markánsan lép elénk a művelt és iskolázott pécsi unitárius kereskedőpolgárság, amely a hitvitát kezdeményezte és abban aktíván részt is vett. A polgárság teológiai ismeretei erős unitárius iskola meglétét bizonyítják, míg a Válaszúti által idézett teológiai irodalom jelentős könyvtár létére utal.⁶⁸

A pécsi unitáriusokról ezután a jezsuita misszió feltűnéséig nincsenek ismereteink. A jezsuita források viszont több értékes adatot közölnek a pécsi gyülekezet 17. század eleji helyzetéről. A jezsuiták szerint a pécsi polgárság nagyobb és tehetősebb része az unitárius felekezethez tartozott, akiknek nem okozott gondot lelkészek és tanítók tartása, iskolájukban pedig latin, görög és héber nyelvet, illetve teológiai ismereteket is tanítottak.⁶⁹ Ebből az adatból az újabb unitárius egyháztörténet-írás arra következtet, hogy a pécsi latin iskola főiskola-jellegű intézmény volt, amely a nagyszámú baranyai unitárius közösség lelkészeinek utánpótlását is biztosította.⁷⁰

A jezsuita forrásanyagból kihüvelyezhető másik információra, az Erdélyből kiinduló baranyai antitrinitárius misszióra és egy unitárius püspök pécsi tevékenységére szintén felfigyelt a kutatás, azonban ez a nagyon fontos értesülés az adatok pontatlan átvétele miatt tévesen került be a szakirodalomba. A hibát még a 18. században követte el az osztrák jezsuita rendtartomány krónikása, Anton Socher. Ő ugyanis nagy munkájának kéziratban maradt második felében, az 1612. évnél, a pécsi misszióval kapcsolatban megemlékezik a város öreg és vak unitárius püspökéről, aki negyvenhat évvel azelőtt (vagyis 1566/67 folyamán) tizenöt társával Erdélyből Pécsre érkezett, és az elhagyott pécsi katolikusokat megnyerte magának.⁷¹ Erre az első látásra is sokat sejtető adatra Fricsey Ádám hívta fel a figyelmet,⁷² az ő tanulmányából idézte Szakály Ferenc és Balázs Mihály. Mindketten egyetértettek abban, hogy az 1566-os évszámot nem lehet szó szerint venni, és a kirajzás helyes dátuma 1572. Az értesüléssel kapcsolatban Szakály az antitrinitárius misszionáriusok nagy számára, Balázs pedig az önálló baranyai unitárius püspökségre vonatkozó adatot emelte ki.⁷³ Ha azonban Socher for-

⁶⁸ A mű szövegkiadása: Válaszúti György: *Pécsi Disputa*. Bev.: Dán Róbert. S. a. r. Németh S. Katalin. Budapest, 1981. (Régi Magyar prózai Emlékek 5.)

⁶⁹ Erről a Belgrádban működő Bartol Kašić írt 1613-ban: EHJM I/1. 123., 187.

⁷⁰ Szász János: Az Erdélyen kívüli unitárius egyháztörténet forrásai és problémái a XVI. és XVII. században. In: *Egyházak a változó világban*. (A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai). Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 258. Ugyanakkor Kanyaró Ferenc szerint középiskola volt, amelyből a diákok Kolozsvárra mentek továbbtanulni. Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére*. Kolozsvár, 1891. 193–194. A helytörténetírás némely képviselői egyenesen a középkori pécsi egyetem közvetlen utódaként beszélnek az „unitárius főiskoláról”, természetesen minden alap nélkül: Kopasz Gábor: A pécsi unitáriusok és főiskolájuk a XVI–XVII. században. In: *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967*. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs, 1968. 69–73.

⁷¹ „Arianis, ut tenebrarum fere filii res suas non infeliciter constitutas habent, suus erat episcopus; in annis abhinc sex supra quadraginta cum quindecim suae sectae sequacibus e Transylvania se ejecerat, locumque vacuum nactus miseris catholicis, pastore destitutis, ut sitientes nempe vel paludem hauriunt, non paucos sibi, designatis ubivis sacerdotibus auctorarat. Atque hic episcopus, prae senio oculorum quidem usu destitutus, at lynceus in iis, quibus suas blasphemias stabiliret, plurimum nostris negotiis facessivit. Neque sui sacerdotis illis, qui ab Ecclesiae communione avulsi erant, deerant.” Socher, A.: *Historia Societatis...* i. m., pag. 387.

⁷² Fricsey Á.: *Egyházmegyénk...* i. m. 73.

⁷³ Szakály F.: *Református-unitárius hitvita...* i. m. 20.; Balázs M.: *Teológia és irodalom...* i. m. 68.

rását, az eredeti évkönyv-beszámolót elolvassuk, kiderül: a jezsuita historikus bizony jócskán átfogalmazta az eredeti szöveget. A Vásárhelyi 1614-ben összeállított nagy jelentése alapján készült (és ezért alapvetően hitelesnek tekinthető) *Litterae Annuae* ugyanis a következőkről számolt be: a baranyai unitarizmust az elmúlt időszakban a megszűnés veszélye fenyegette, mivel nem volt lelkész-utánpótlás. Az öreg unitárius püspök azonban újjáélesztette felekezetét azáltal, hogy nemrégiben tizenöt unitárius fiataalt hivatott Erdélyből, és szétküldte őket a falvakba.⁷⁴ Az évkönyv ezen felül megemlékezik arról is, hogy a püspök baráti viszonyban volt az egyik jezsuitával (minden bizonnyal Vásárhelyivel), aki ennek ürügyén kísérletet tett a megtérítésére, persze sikertelenül. A kudarc okát Vásárhelyi abban látta, hogy katolizálva elvesztette volna püspöki tisztét és negyvenezer hívét.⁷⁵ A beszámoló a továbbiakban részletesen ismerteti a jezsuiták és az unitárius főpap közötti elkeseredett küzdelmeket, amelyekre az alábbiakban még visszatérek.

Az évkönyv információiból több fontos következtetés is levonható a baranyai unitarizmus 17. századi történetével kapcsolatban. Mindenekelőtt teljesen egyértelműen és többször is szó esik a pécsi székhelyű unitárius püspökről, aki 1614-ben már negyvennyolcadik éve működött Pécssett, és negyvenezer hívő felett gyakorolt joghatóságot. A negyvenezres szám nyilvánvalóan durva becslés, a nagyságrend azonban arra utal, hogy a püspök valamennyi dunántúli unitárius gyülekezet elöljárója volt. Erről a dunántúli vagy baranyai unitárius püspökségről mindeddig szinte semmit sem tudunk, bár létezését már a korábbi kutatások is gyanították.⁷⁶ Balázs Mihály egy 1575-ből származó forrás alapján kimutatta, hogy a dunántúli antitrinitáriusok első püspöke Jászberényi György pécsi elsőlelkész volt.⁷⁷ Ismerjük a lutheri, majd a helvét reformáció gyors egyházzá szerveződését Baranyában,⁷⁸ ennek fényében nagyon

⁷⁴ „Arianismus toto illo tractu sua sponte nuper interibat, hominum damnatas eius stirpes propagantium penuria, cum exstitit nescio quis ex Orco capularis senex, qui Arianæ procuracionis assumptis infulis, nemine refragante, permultis novitatis studio applaudentibus, tribunal et tautomnon regiam Ario iis finibus statueret. Congruenter autem eius perneciabili instituto cum res fluere in stolidissimo populo coepissent, ut sui dogmatis studiosos propagatores posteritati sufficeret, accessit nuper inde ab extremis Getis seu Transsilvanis quindenos adolescentes Arianos, sua cuique regione in amplissimæ gentis finibus attributa, ad Arianismi emortuas radices suscitandas, ac propaginibus disseminandas allegavit.” *Litterae 1613–1614*. 55.

⁷⁵ „Huius hominis consuetudine amicitiaque nuper usus alter patrum, adeundum sibi putavit, ac pro veteris amicitiae iure fiduciaque familiariter libereque admonendum, uti se patetur foedam haeresim dedoceri, ac eo maxime, quod effeto iam viribus corpore, orboque luminibus, haud procul abesset ultima vitae clausula, quam inire iis implexum erroribus funestum ipsi plane futurum esset. Sed eius animi caecitatem haud paulo tenebricosiorem, quam corporis deprehendit, ac in errorum caligine tuenda pertinaciam incredibili caecitate maiorem, cuius durtitiae non modica ratio peti ex eo videbatur, quod abdicando Arianismo, de sublimi dignitatis ac gloriae fastigio exturbari se putaret, qui ab adepta antistitis Ariani praerogativa, suis auspiciis quadragenum millium capitum Ario conflatum gregem videret.” *Litterae 1613–1614*. 55–56. Sochernek, a püspök vakságára, illetve az 1566. évi Pécsre jövetelére vonatkozó adatai valóban az évkönyvből származnak. Uo. 57–58.

⁷⁶ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, 1977. 49. és Uő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest, 1977. (Humanizmus és reformáció 6.) 133.

⁷⁷ Balázs M.: *Teológia és irodalom...* i. m. 68–69.

⁷⁸ Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942. 122–140.; Zoványi Jenő: Ismeretlen püspöke a baranyai református egyházkerületnek. *Egyháztörténet* 3 (1945) 94–95.; Esze Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*

valószínűtlen tehát, hogy az 1570-es évektől rohamosan terjeszkedő és szám szerint is legjelentősebb baranyai felekezet, az antitrinitárius ne lépett volna fel az önálló püspökség megszervezésének igényével. A dunántúli unitárius püspökség a későbbi forrásokban is felbukkan: 1653-ban P. Ágoston Péter említi beszámolójában a pécsi ariánusok főpapját (*antistes*),⁷⁹ 1687-ben pedig az egyik misszionárius Rómába küldött levelében dicsekedett az unitárius püspök székhelyéül szolgáló két falu (a *historia domus* adatai szerint Aranyos és Pellérd) áttérítésével.⁸⁰

Rendkívül izgalmas rejtvényt ad fel a műfaji szabályoknak megfelelően a szereplők névtelenségéhez ragaszkodó beszámoló: ki lehetett a sokat emlegetett unitárius püspök? Az azonosítás problémája rögtön komoly jelentőséget kölcsönöz az egyébként nyilvánvalóan pontatlan 1566-os évszámnak, amely ebben a kontextusban annyit mindenképpen pontosan jelez: a szóban forgó püspök az Erdélyből kirajzó antitrinitárius misszionáriusok első vagy második, de mindenképpen az 1570-es évek elején Pécsre érkezett csoportjához tartozott. Mivel az évkönyv szerint a püspök kezdettől fogva Pécsen működött, ezért szinte kínálja magát a felettébb csábító azonosítási lehetőség: nem másról, mint Válaszúti Györgyről, a *Pécsi Disputa* szerzőjéről van szó. Jászberényi 1588-ban bekövetkezett halála után ugyanis Válaszúti lett a pécsi gyülekezet vezetője, és amennyiben Balázs Mihály Jászberényi püspökségére vonatkozó felettébb meggyőző érvelését elfogadjuk, akkor Válaszútinak (mint a legjelentősebb hódoltsági gyülekezet elsőpapijának) minden bizonnyal a püspökségben is követnie kellett elődjét. Válaszúti születésének és halálának pontos évét nem ismerjük. 1571-ben a kolozsvári unitárius kollégium seniora volt, tehát 1545–1550 táján születhetett. Halálára vonatkozóan nincs adatunk, a hagyomány szerint a 17. század elején hunyt el – ezt azonban semmi sem bizonyítja.⁸¹ Születési dátumának hozzávetőleges ismeretében egyáltalán nem tartható kizártnak, hogy 1614-ben még élt, hiszen legfeljebb hetven éves lehetett. Magas korára, „koporsó-érettségére”, vakságára az évkönyv többször is utal. A Vásárhelyivel való barátság említése (Válaszúti toleráns attitűdjének ismeretében) tovább erősíti azonosításunk valószínűségét.⁸²

Az évkönyvrészlet harmadik fontos információja a tizenöt erdélyi unitárius fiatal hódoltságba érkezése és a baranyai plébániákra való szétküldése. A 17. század elején Erdélyből megszervezett baranyai unitárius misszióra vonatkozó adat (különösen az önálló dunántúli püspökség létezésére utaló értesülések mellé állítva) sajátos meg-

10–11. Szeged, 1971. 137–138.

⁷⁹ ARSI Austr. vol. 141., pag. 89.

⁸⁰ ARSI Fondo Gesuitico vol. 720/A, N° II. 3a, fol. 1r.: „...in tantum iam per gratiam deventum est, ut pagi duo, in quibus vel maxime malignas radices suas ariana fixerat haeresis, illorumque pseudo residebat episcopus, iam vix duo reperibiles sunt, qui perversam Arii doctrinam profiterentur.” A községek azonosítására: Galambos F.: *A pécsi jezsuiták működése...* i. m. 67.

⁸¹ Kanyaró Ferenc szerint Válaszúti 1608 előtt távozott az élők sorából, mivel a kéziratait 1608-ban lemásoló Pécsi Szabó (Sartorius) János nem említi kifejezetten, hogy a szerző még él. Ez azonban véleményem szerint önmagában semmit sem bizonyít. Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon...* i. m. 192.; Esze T.: *A debreceni disputa.* i. m. 459–460.; Zoványi J.: *Egyháztörténeti lexikon.* i. m. 672.

⁸² Válaszúti tiszteletet parancsoló toleranciájára jó példával szolgál a budai hitvitával kapcsolatos magatartása. Vö.: Szakály F.: *Egy hódoltsági parasztpolgár...* i. m. 307–310. Vásárhelyivel minden bizonnyal Erdélyben találkoztak: a jezsuita 1591-től 1601-ig a fejedelemségben működött, és a pécsi unitárius püspök is megfordulhatott egykori hazájában, például az említett lelkész-utánpótlás megszervezésének ügyében.

világításba helyezi a hódoltsági és erdélyi unitarizmus kapcsolatrendszerét. Az eddigi kutatások ugyanis a baranyai unitarizmust vagy „az erdélyi hitsorsosok egyházi életének függvénye”-ként jellemezték,⁸³ vagy pedig az oldódó teológiai feszültségek ellenére is a kapcsolatok hiányát hangsúlyozták a két országrész unitárius egyházai között.⁸⁴ A jezsuita forrás adatai alapján a két szélsőséges álláspont közötti középút tűnik járhatónak: a baranyai unitarizmus szervezetenként önálló volt ugyan, de adott esetben igen jelentős támogatást kapott az erősebb erdélyi egyháztól.⁸⁵

Pécs másik nyilvános vallásgyakorlattal rendelkező felekezete a katolikus volt. A fentebbi adatokból nyilvánvaló, hogy (legalábbis 1565 és 1588 között) megosztva használták a Mindenszentek templomát az unitáriusokkal. A Pécsi Disputa alapján a tehetős és literátus unitárius kereskedő-réteg mellett egy kisebb lélekszámú, de nem elhanyagolható katolikus polgárság kontúrjai is felsejlenek.⁸⁶ A katolikusok számáról csak a 17. századból vannak adataink. Ezek ugyan mind durva becslések, de ha egymás mellé rakjuk őket, az alapvető nagyságrendi egyezések miatt megbecsülhetjük a város katolikus lakosságának számát. Bartol Kašić fentebb idézett 1613. évi beszámolójában 500, jobbra szegény katolikusról írt, az ezernél is több gazdag magyar unitáriussal szemben.⁸⁷ Harangozó Bálint szekcsői tanító 1620-ban 700 (többségében magyar) katolikusról és nem egészen kétannyi unitáriusról nyilatkozott Dallos Miklós pécsi püspök előtt.⁸⁸ A dalmát páter és a baranyai tanító becslése a pécsi püspökjelöltek kánoni kivizsgálásakor felvett jegyzőkönyvek adataival összevetve is megállja a helyét. Sennyey István veszprémi püspök szerint a város 1629-ben 1000 török és eretnek házból állott, míg a katolikus házak száma csak 30–40 volt.⁸⁹ Szentgyörgyi Ferenc, a bécsi Pazmaneum növendéke 1642-ben egy volt pécsi iskolamestertől úgy hallotta, hogy a katolikus templomban 400 hívó szokott összegyűlni.⁹⁰ Luzsénszky Joakim esztergomi kanonok a katolikusok számát 1645-ben 600-ra becsülte.⁹¹ Végül az egykori pécsi misszionárius, P. Ágoston Péter szerint a várost 500 ház alkotta, de a katolikus lakosok száma mindössze 300 volt, míg ugyanabban a jegyzőkönyvben a szintén jezsuita Rückel Zsigmond 400 házról és 200 fő katolikusról vallott (1668).⁹² A Pécssett megfordult missziós püspökök közül csak Antun Matic scardonai püspök és boszniai adminisztrátor, illetve Pietro Massarecchi antivari érsek és hódoltsági apostoli adminisztrátor közölnek lélekszám-adatokat. Matic az 1610-es évek derekán mindössze 180

⁸³ Kathona Géza: A baranyai unitarizmus a XVII. sz. végén. *Theológiai Szemle* 6 (1963) 346.

⁸⁴ Esze T.: *Kolozsvári könyvek...* i. m. 138–139.; Szász J.: *Az Erdélyen kívüli unitárius egyháztörténet...* i. m. 257.

⁸⁵ Az erdélyi unitárius egyház baranyai kapcsolataira további példák: Kanyaró F.: *Unitáriusok Magyarországon...* i. m. 196. A hódolt baranyai reformátusság hasonló jellegű erdélyi kapcsolataira éppen Esze Tamás hozott számos példát fentebb idézett tanulmányában.

⁸⁶ Válaszúti Gy.: *Pécsi Disputa*. i. m. 51–146 passim (különösen a katolikus Raczi János kereskedőre vonatkozó adatok).

⁸⁷ EHJM I/1. 123.

⁸⁸ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 173.

⁸⁹ ASV P. Cons. vol. 26., fol. 484r.

⁹⁰ ASV P. Cons. vol. 41., fol. 360v. Szentgyörgyi ugyanakkor nem volt biztos benne, hogy valamennyien pécsiek-e.

⁹¹ ASV P. Cons. vol. 41., fol. 379r.

⁹² ASV P. Cons. vol. 70., fol. 944v., 948r.

katolikust talált a városban a mintegy 3000 eretnekkel szemben,⁹³ míg Massarecchi a korábbi adatokhoz hasonlóan 500 magyar és délszláv katolikusról írt.⁹⁴

A felsorolt adatokat összegezve valószínűleg nem tévedek nagyot, ha a pécsi katolikus hívek számát a 17. század elején legfeljebb 300–400 főre taksálom, magyarokat és délszlávokat vegyesen. Becslésem alapjául a Pécsett három évig működő Ágoston adatát tekintem, míg a városban személyesen is megforduló Kašić, Harangozó és Massarecchi ötszáz, illetve hétszáz, száma valószínűleg azért túlzott, mivel ők az ünnepi alkalommal a templomban összegyűlt (részben a falvakból érkezett) tömegeből indultak ki. Szentgyörgyi szintén hangot adott vallomásában annak a gyanújának, miszerint a 400 fő valószínűleg nem mind pécsi lakos. Ezekkel a megfontolásokkal magyarázhatjuk a Pécsett titokban működő Matic mindössze 180 fős adatát is: az ő jövetelének híre ugyanis nem jutott el a falvakba. A 17. század elejére vonatkozó becslésünkkor a lefelé való kerekítést indokolja, hogy a jezsuiták érkezése és a fokozatos délszláv beáramlás a 17. század derekára tovább növelhette (ha nem is jelentős mértékben) a katolikusok számát.

A számában nem túl jelentős, de a reformáció mindhárom hullámát túlélő katolikus kisebbség folyamatos pécsi jelenléte joggal veti fel a kérdést: milyen tényezők magyarazzák fennmaradásukat, különösen az 1570-es évektől kezdve győzedelmeskedő expanzív antitrinitarizmussal szemben? Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt a délszláv betelepülésre és a raguzai kereskedők jelenlétére kell utalni. A jezsuita misszió alább idézett forrásaiból nyilvánvaló, hogy a város katolikusainak meghatározó része délszláv: horvát, bosnyák és raguzai volt. Ez utóbbiak rendkívül fontos szerepet játszottak az egész Balkán-félszigeten a katolikus egyházi élet kereteinek megőrzésében vagy adott esetben megteremtésében. Egyházi szerepvállalásuk vallási-szellemi hátterét a kereskedőváros intranzigens katolicizmusa, jogi alapjait pedig az Oszmán Birodalomban élvezett széleskörű kiváltságaik biztosították, amelyeket Raguz a Portának fizetett éves adó fejében nyert el. Raguza balkáni kereskedelmének jogi és gazdasági alappilléreit a kolóniák jelentették. A történészek általában minden kereskedőtelepet megkülönböztetés nélkül kolóniának neveznek, holott csak a legnagyobbak érték el ezt a rangot, amelyek a kisebb telepek központjaiként működtek. A kolóniák a raguzai állam kicsinyített másai voltak, közgyűléssel (*skup*), választott vezetővel (*colonier*) és saját káplánnal. A kolóniák tehát önálló jogi egységek voltak, életüket kizárólag a raguzai törvények szabályozták, működésük felett a központi kormányzat gyakorolt fennhatóságot.⁹⁵ A Balkán-félszigeten működő raguzai kereskedők egyházi szerepvál-

⁹³ Molnár Antal: Scardonai püspökök „ad limina” jelentései (1624–1648). *Fons* 1 (1994) 299.

⁹⁴ Molnár Antal: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). *Fons* 2 (1995) 210.

⁹⁵ A raguzai kereskedőkolóniákról írott legjobb, számos alapvető új megállapítást tartalmazó áttekintés egy eldugott szerb helytörténeti kiadványban látott napvilágot, ezért eredményei máig nem épültek be megfelelőképpen a szakirodalomba: Sergije Dimitrijević: *Dubrovačka trgovina u Leskovcu i okolini i uloga dubrovačke kolonije u Prokuplju*. Naše Stvaranje, Leskovac, 1955. 31–82. (itt: 32–48.) Az ő nyomán halad: Zdenko Zlatar: Dubrovnik's Investments in Its Balkan Colonies, 1594–1623: a Quantitative Analysis. *Balkanica* 7 (1976) 103–118., és Uő.: *Our Kingdom come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*. New York, 1992. 115–137. Dimitrijević és Zlatar a 16–17. század folyamán mindössze öt településnek (Belgrád, Szófia, Prokuplje, Novi Pazar és Provadija) tulajdonít kolónia-jogállást.

lálásának legfontosabb eleme a kereskedőtelepek kápolnáinak működtetése volt, amelyek sokszor az egész környék egyetlen katolikus egyházi intézményei voltak.⁹⁶ A 16. századból számos adatunk van a hódolt Magyarországon működő raguzai káplánokra, akik nem csak a jogi értelemben vett kolóniákon, hanem kisebb kereskedő-közösségek között is működtek (pl. Budán, Pesten, Temesvárott, Szendrőn).⁹⁷

A raguzaiak pécsi tevékenységéről a 16. századból több adattal is rendelkezünk. Az első Pécssett működő raguzait 1545-ben említik a források: a zvorniki érdekeltségű Miho Ljubišić egy belgrádi kereskedőtől hitelbe felvett áruval érkezett a városba, és egy hónap alatt túl is adott a portékáján. Ettől kezdve egyre szaporodnak adataink a Pécssett működő raguzaiakról, akik között több tehetősebb, sőt patriciusszármazású kereskedőt (Nikola Radonjić, Jakov Gučetić, Jero Pavlović stb.) is találunk, ami a város által nyújtott komoly lehetőségekre utal. A pécsi kereskedőtelep ugyanakkor nem a raguzaiak magyarországi központjának számító belgrádi kolóniával állt elsősorban kapcsolatban, hanem a Boszniában (Zvornikban és Szarajevóban) működő raguzaiakkal.⁹⁸ A raguzaiak hódoltsági egyházi szerepvállalásának ismeretében bizton állíthatjuk: a városállam kereskedői Pécssett is jelentős szerepet játszottak a katolicizmus fennmaradásában.⁹⁹

A jezsuiták pécsi érkezése előtt a már említett 1565. évi adatot leszámítva két katolikus papról tudunk: István plébánosról, akinek működéséről az 1581 és 1588 közötti időszakból vannak ismereteink, illetve Stjepan Radobiljáról, aki 1609 és 1612 között volt a pécsi délszláv katolikusok káplánja.

István pécsi plébános 1581. augusztus 18-án tűnik fel először, amikor két baranyai paptársával (Mihály bicsérdi és György berkesdi plébánossal) levelet írt XIII. Gergely pápának.¹⁰⁰ Erre a lépésre Bonifacije Drakolica stagnói püspök hódoltsági apostoli vizitációja szolgáltatta az alkalmat. A püspök XIII. Gergely utasítására 1580/1581 folyamán végiglátogatta Bosznia, Szlavónia és Dél-Magyarország katolikus közösségeit. Bosznia felől érkezve 1581. július 25–27-én Pozsega és Pécs között zsinatot tartott a vidék papságának, amelynek határozatait Rómába küldte megerősítés és szerb nyelvre való fordítás céljából. Augusztusban jutott el Pécsre, majd innen Temesvárra utazott, ahol 1582 februárjában hunyt el.¹⁰¹ A baranyai papok levelükben köszönetet mondtak a pápának a vizitátorért, és leírták nyomorult helyzetüket. Panaszkodtak az eretnekek terjeszkedésére, különösen az Erdélyből érkező antitrinitáriusokra, akik azzal az ürüggyel, hogy a katolikusok három istent imádnak és így bálványimádók, a törökkel összefogva üldözték őket – ez a kitétel a pécsi katolikusok és unitáriu-

⁹⁶ Nicolas H. Biegan: *The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575–1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hague–Paris, 1967. 52–53.

⁹⁷ Molnár A.: *A hódoltsági missziószervezés...* i. m. 70–76.

⁹⁸ Bogumil Hrabak: *Dubrovački trgovci u osmanlijskom delu Panonije do 1570. godine*. *Zbornik Matice Srpske za istoriju* 30 (1984) 13–14., 18–19.; Jorjo Tadić – Toma Popović: *Dubrovačka arhivska građa o Beogradu II. (1572–1593.)* Beograd, 1976. 211.

⁹⁹ Ilyen vonatkozású adataink maradtak fel Tolnáról és Pestről is: Kathona G.: *Fejezetek i. m.* 50., 105.

¹⁰⁰ A levél kiadásai: Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 336–339.; Augustinus Theiner: *Annales ecclesiastici III*. Romae, 1856. 273–274.; Eusebius Fermendzin: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.) 316–317.

¹⁰¹ Tóth I. GY.: *Raguzai Bonifác...* i. m. 447–472.; Molnár A.: *A hódoltsági missziószervezés...* i. m. 38–47.

sok közötti, a török előtt lezajlott összecsapásokra enged következtetni. A Szentatya gyakrabban küldjön vizitátort – írták, illetve ajánlja őket a boszniai püspök gondjaiba, akinek nagy befolyása van a töröknél, hiszen a pécsi püspök nem jöhet közéjük a török miatt. Emellett azt kérték, hogy István pécsi plébános és halála után utóda az alkalmas személyeknek feladhassák az egyházi rendet. A levélnek ez a része igen romlott latinságú, ezért a történészek egy része (Koller,¹⁰² Ferrendžin és Fraknoi Vilmos¹⁰³) a plébános püspökké szentelésére értették a kérelmet. Velük szemben Fricsy Ádám szerint a levélben nincsen szó István pap püspökségéről, mindössze klerikusok avatására vonatkozó kérelemről, akiknek a papi rendet nem igénylő szentségek kiszolgáltatása (és nem a szentmise bemutatása) lett volna a feladata. Ilyen értelemben tehát a pécsi plébános a később licenciátusoknak nevezett katolikus prédikátoroknak adta volna fel a kisebb rendeket.¹⁰⁴ Tóth István György a baranyai papok kérelmét „püspök nélküli papszentelés protestáns eszmékhez közelítő kérés”-ének tartja, mivel a licenciátusok avatásához nem kellett volna a pápától engedélyt kérni.¹⁰⁵

A kérdés biztos eldöntésére ugyan én sem vállalkozhatok, azonban Drakolica 1581. szeptember 18-án Temesvárról írott levele közelebb vihet a megoldáshoz. Ebben minden eddig tapasztaltnál nagyobb lelki elhagyatottságról számolt be a pápának: a Temesközben mintegy hetven falu élt pap nélkül, a hívek még a keresztség szentségében sem részesültek, mivel nem akarták azt az antitrinitáriusoktól elfogadni. A paphiány miatt egyesek az egyházi rend nélkül szolgáltatták ki a szentségeket, amit a vizitátor természetesen megtiltott, ugyanakkor teljesen tanácstalan volt, hiszen a paphiány miatt mégiscsak szükség volt a munkájukra.¹⁰⁶ Ez az adat a „katolikus prédikátorok”, a későbbi licenciátusok működésének talán legkorábbi említése. István plébános kérésével tehát ezt a Baranyában is létező anomáliát kívánta felszámolni,¹⁰⁷ és bár csak a klerikusi fokozat és általában a szent rendek feladására történő engedélyről (*permissio*) beszél, mégsem valószínű, hogy a lelke mélyén erre gondolt. Egyrészt a kisebb rendekre felszentelt személyek, a Fricsy által említett „katolikus prédikátorok” nem oldották volna meg a papi rendhez kötött szentségek kiszolgáltatásának problémáját, másrészt a missziószervezés későbbi történetéből sem ismert egyetlen olyan, az egyházi törvényeknek teljesen ellentmondó felhatalmazás, amely a püspöki rend nélküli papszentelést lehetővé tette volna. Egy ilyen kérés teljesíthetlenségével nyilván még Pécssett is tisztában voltak. A levelet olvasva (amely bőségesen ecseteli a katolikusok nehéz helyzetét, a püspök és papok hiányából eredő veszélyeket) önkéntelenül is a későbbi levelezésanyagból ismert toposzok jutnak eszünkbe, amelyek minden esetben a levélíró püspöki kinevezésének szükségességére mutatnak rá. Feltehetőleg itt is erről van szó, még ha a komplikált joghatósági viszonyok, a pécsi püspök és a boszniai püspök eltérő alapon álló jogigényei nem is tették lehetővé, hogy a pécsi plébános nyíltan megfogalmazza vágyát: a pápa nevezze ki a Pécs környéki hívek püspökének.

¹⁰² Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 326–327.

¹⁰³ Fraknoi Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal III.* Budapest, 1903. 216. (Tévesen Miklóst említ István helyett).

¹⁰⁴ Fricsy Á.: *Egyházmegyénk...* i. m. 74–75.

¹⁰⁵ Tóth I. GY.: *Raguzai Bonifác...* i. m. 456.

¹⁰⁶ APF Misc. Var. vol. 1/a, fol. 277rv. Kiadta: Tóth I. Gy.: *Raguzai Bonifác...* i. m. 470–471.

¹⁰⁷ A baranyai világi katolikus prédikátorok működésére az alábbiakban még részletesen visszatérek.

Az István plébánosról fennmaradt másik adatunk 1588-ból származik: Válaszúti György emlegeti a *Pécsi Disputában*. A hitvita történetével foglalkozó szakirodalom Válaszúti közlései alapján egy sajátos pécsi „ökumené” létezésére mutatott rá, amelynek jegyében a város unitárius elsőpapja és katolikus plébánosa a legnagyobb békeességben éltek egymás mellett, István plébános a vitázó protestáns lelkészeket és polgárokat saját házában látta vendégül, sőt a hitvitában tevélegesen is részt vett. Ez az idealizált kép arra vezethető vissza, hogy a hitvita történetében előforduló István pap, illetve István diák mögött rejlő személyek szétválasztása nem történt meg. A Pécsi Disputa első ismertetője, Jankovich Miklós a névazonosság alapján habozás nélkül egynek vette a két személyt,¹⁰⁸ és hasonlóképp járt el Kanyaró Ferenc is.¹⁰⁹ A helytörténetírás előszeretettel használta fel a *Pécsi Disputát* a helyi papság (vagyis „a Mindenszentek-temploma körüli sírokban porladó magyar Descartes-ok”) és a polgárság felvilágosodott-racionalista vallásfilozófiájának bizonyítására. Ennek jegyében István diák megnyilatkozásai alapján István plébános teológiai nézeteit közelebb helyezte az unitárius, mint a református tanításhoz, és a pap heterodoxiájával indokolta az 1581-ben kért püspöki méltóság római elutasítását.¹¹⁰ Dán Róbert a korábbi szakirodalomra építve szintén nem különböztette meg a két személyt, hallgatólagosan valamennyi említést a plébánosra értelmezve.¹¹¹ István diák kilétének kérdésében a legkomolyabb eredmény Szakály Ferenc nevéhez fűződik, aki a nagymarosi Trombitás János egyik üzletfelét és harcostársát azonosította a pécsi dispután résztvevő István nevű kereskedővel.¹¹²

A disputa vonatkozó passzusainak újraolvasása valóban egyértelművé teszi a két István szétválasztásának szükségességét. Válaszúti ugyanis mindössze egy alkalommal beszél a város katolikus plébánosáról, István *pap*ról, akivel 1588. augusztus 27-én egy közelebről nem részletezett ügyben eljár az új pécsi bég vajdájánál.¹¹³ Ezt követően hat alkalommal jelenik meg a szövegben István *deák*, akinek azonosítása a plébánossal egyetlen esetben sem indokolt. Először is azért, mivel a disputa során számos pécsi polgár szerepel deák jelzővel, amely nyilván az iskolázottságra, és nem valami egyházi tisztségre utal. Másodszor István deák tényleg kereskedő-ember lehetett: az elbeszélés utal rá, hogy korábról ismeri Skarica Mátét, mégpedig azért, mivel Szabó Andrással együtt gyakran megfordult Ráckevén.¹¹⁴ István deáknak az általa rendezett ebéd alatt és a másnapi templomi vitán tett megnyilatkozásai valóban teljesen illeszkednek a többi unitárius polgár véleményéhez, ami egy katolikus plébánostól mégiscsak sok lett volna.¹¹⁵ Az antitrinitarizmus felé kacsingató plébánosról alkotott víziót végezetül

¹⁰⁸ Wadasch Jankovich Miklós: *A sociniánusok eredetéről. Magyar országban volt Ecclesájokról: Különösen Pécsi Prédicatorjok' Válaszúti Györgynek Skaricza Máthéval 1588. eszt. tartott Disputatiojáról értekezik.* Pesten, 1829. 38.

¹⁰⁹ Kanyaró F.: *Unitáriusok Magyarországon...* i. m. 154., 159., 162–163., 184–185.

¹¹⁰ Szabó Gyula: Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964.* Pécs, 1965. 249–250. Hasonlóan kritikátlan megközelítés: Szabó P. Z. – Rúzsás L.: *A török Pécs.* i. m. 52–53.

¹¹¹ Dán R.: *A „Pécsi Disputa”.* i. m. 4.; Válaszúti Gy.: *Pécsi Disputa.* i. m. 18., 770.

¹¹² Szakály F.: *Egy hódoltsági parasztpolgár...* i. m. 281–282.

¹¹³ Válaszúti Gy.: *Pécsi Disputa.* i. m. 74.

¹¹⁴ Uo. 75., 84.

¹¹⁵ Uo. 90–93., 106.

az István deák által tartott búcsúztató beszéd semmisíti meg teljesen, amellyel István az egész város nevében mondott köszönetet Skaricának Pécsre jöveteléért. Az általa használt többes szám első személy (amely a szónokot teljesen azonosítja a Skaricát meginvitáló és vele szemben az igazát védő unitárius polgársággal) teljesen kizárja, hogy a beszédet a katolikus pap tartotta volna.¹¹⁶ István plébános tehát nem hívta meg református és unitárius „kollégáit” ebédre és nem is vett részt a hitvitán, hanem valószínűleg ellenséges közönnyel vett tudomást az eretnekek (számára végső soron érdektelen) vitakozásáról. A két felekezet egymás mellett élése a 16. század végén minden bizonnyal Pécsen sem volt annyira szívélyes, mint amilyennek azt az eddigi kutatások beállították. A valós helyzetről esetleges túlzásaik ellenére is sokkal reálisabb képet festenek a plébános 1581. évi levele és a későbbi jezsuita források.

1588 után jó harminc évig hallgatnak a forrásaink a pécsi katolikusok életéről, és csak a jezsuiták 1613-ban írott leveleiből szerzünk értesüléseket a város következő papjáról, Stjepan Radobiljáról (a forrásokban Don Stefano di Nicolo Radobiglia). Kašić és Vásárhelyi beszámolóí szerint 1609/1610 táján küldte őt Pécsre Franjo Baličević boszniai püspök, hogy a város szláv katolikusait gondozza. A horvát pap jelenléte utal a hosszú háború idején történt etnikai átrétegződésre: a város katolikus lakossága ekkor már nagyrészt délszláv volt. Radobilja feddhetetlen életű volt, tudatlanságán azonban a jezsuiták nagyon megbotránkoztak: a latin szövegeket el tudta olvasni, de nem értette őket. Rajta kívül a pécsi püspök által évekkel ezelőtt küldött magyar pap dolgozott a falvakban, de az megházasodott, és gyakorlatilag protestáns módon végezte a liturgiát (például fülgyónás helyett közös feloldozás).¹¹⁷ Radobilja munkáját 1610-től kezdve a babskai plébános, Don Simone Matkovich segítette, akit a helyi katolikusok kértek meg, hogy sikeres konstantinápolyi útja után őket is védje meg az unitáriusok, reformátusok és az ortodoxok zaklatásaitól. Don Simone (a Kašić által írt életrajz szerint) csak négy szláv katolikus házat talált a városban, és a káplán ezekben misézett titokban. Ez a nagyon fontos adat arra utal, hogy időközben a katolikusok elvesztették a templom általuk használt felét, nyilván azért, mert nem tudtak maguknak papról gondoskodni. Don Simone (mint később a jezsuiták) maga is ördögűzéssel alapozta meg a tekintélyét, majd ezt kihasználva támadásba lendült az unitáriusok ellen.

Templom-visszaszerző akcióját Kašić beszámolójának köszönhetően részleteiben is ismerjük. Az agilis pap a Konstantinápolyban szerzett fermánjára hivatkozva a pécsi kádi elé idéztette az unitáriusokat és felszólította őket: adják át a pápisták által emelt templomot. Az unitáriusok ezt természetesen megtagadták, mondván: a templomok az övék, mivel ellenfeleik nem keresztények, hanem bálványimádók, ugyanis három istent imádnak. Erre Don Simone több hasonlaltal bizonyította, hogy ez nem igaz, majd miután látta: a töröknek tetszett az érvelése, támadásba ment át. A hasonló „hitviták” biztos sikert hozó kérdését szegezte az unitáriusoknak: milyen hiten voltak ősseitek? Erre persze nem felelhetek mást, mint hogy a pápisták katolikus hitén. Ezután már Don Simone vette át a szót: „Tehát a pápisták építették a templomot és nem az unitá-

¹¹⁶ Uo. 143.

¹¹⁷ EHJM I/1. 84–85., 123.; *Litterae 1613–1614*. 52. Radobilját a jezsuiták 1613 tavaszán Rómába küldték, hogy a Collegium Germanicum et Hungaricumban kazuisztikát hallgasson, és legalább latinul tanuljon meg. 1613 végén már biztosan Rómában volt (EHJM I/1. 183.), de a kollégium tanulóinak névsorában nem szerepel, és később sem találtam nyomát. Veress: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum i. m.*

riusok? Akkor a miénk, és nem a tiétek, miért nem akarjátok visszaadni? Íme a szultán parancsa, amelyben valamennyi kádinak elrendeli: adják vissza nekünk, pápistáknak a templomainkat.” A beszámoló szerint a kádi a szultáni parancslevél értelmében a katolikusoknak adta a templomot, és húsnál is több unitáriust börtönbe vetett hamis állításaik miatt. A kádi ítéletét Matkovich a Belgrádban tartózkodó budai pasával is megerősíttette, majd a pécsi török hatóságok segítségével megpróbálta ténylegesen is birtokba venni a templomot. Ekkor azonban az unitáriusok elkeseredésükben a hajukat és a ruhájukat kezdték tépni, és még a törökök is megsajnálta őket. Ezért arra kérték Don Simonét: elégedjen meg a templom felével, amelyet fallal válasszanak el az unitáriusok részétől. Don Simone beleegyezett, hogy ne haragítsa meg őket.¹¹⁸ Ez az utolsó mondat Kašić Don Simonét dicsőítő írásának minden dinamizmusa és megelevenítő ereje ellenére sem tudja velünk feledtetni azt a tényt, hogy a nem kis elszántságot (és feltehetőleg pénzt) igénylő akció tulajdonképpen csak az előző századi *status quo*-t tudta helyreállítani. Az unitáriusok István plébános halála után feltehetőleg komolyabb ellenállás nélkül foglalták el a Mindenszentek templomának másik felét is, a katolikusok pedig azáltal, hogy újból paphoz jutottak, megalapozottan tartottak igényt a jogos tulajdonukra. Ennek tudatában a pécsi török hatóságokat a két felekezet közötti egyensúly fenntartásának igénye, és nem pedig Don Simone teológiai sziporkázása vagy az unitáriusok jajveszékelése indította a nyilván előre eldöntött ítélet meghozatalára.

2) Baranya felekezeti térképe a 17. század elején

Pécsi terepszemlénk után kanyarodjunk vissza kissé hosszúra nyúlt eszmefuttatásunk kiindulópontjához, vagyis a misszió székhelyének kérdéséhez. Az elmondottakból az következik, hogy bármennyit is tett 1610 után Don Simone a templom visszaszerzéséért és a katolikusok vallásosságának növeléséért, a város legjobb esetben is 300-400 katolikus és egy fél templom használati joga *önmagában* még nem indokolta, hogy a terjeszkedési stratégiájában rendkívül körültekintő jezsuita rend, a római rendfőnök személyes felügyeletével és a pápa védnöksége alatt, missziót alapítson egy török területen fekvő unitárius többségű városban. A választ tehát tovább kell keresnünk, mégpedig vizsgálódásunk körét tágítva Pécs környékének a felekezeti viszonyait kell alaposabban szemügyre vennünk.

Amennyiben Baranya 17. századi felekezeti megoszlását térképre akarjuk rajzolni, paradox módon sokkal könnyebb dolgunk van, mint a Drávától északra fekvő magyarországi hódoltság bármely más megyéje esetében lenne. Ehhez a munkához a visszafoglaló háború utáni évekből származó forrásokat kell segítségül hívnunk. Eljárásunk csak első látásra ébreszt kételyeket, ugyanis (mint arra a jezsuita térítések elemzésekor még bővebben visszatérek) a megye felekezeti viszonyai a 17. század folyamán lényegében változatlanok maradtak, egészen az 1686 után meginduló ellenreformációig. A püspöki és katonai segítséggel térítő jezsuiták 1686 és 1690 között gondosan feljegyezték a katolizált unitárius és református falvak nevét,¹¹⁹ továbbá az ekkor készült

¹¹⁸ EHJM I/1. 179–180.

¹¹⁹ A térítésre vonatkozó adatok a pécsi jezsuita rezidencia háztörténetében találhatóak. Az áttértett közlegeket ez alapján felsorolja: Galambos F.: *A pécsi jezsuiták működése...* i. m. 64–74. A teljesség kedvéért

összeírásokban is találunk a községek felekezetére vonatkozó adatokat.¹²⁰ A jezsuita források alapján Kathona Géza,¹²¹ az összeírások adatait felhasználva pedig Benda Kálmán¹²² állította össze a hódolt baranyai unitárius egyházközségek jegyzékét, szám szerint hatvanhatet. Debreceni Ember Pál egyháztörténetének jegyzékei¹²³ és az 1695/96. évi adóösszeírások¹²⁴ alapján a református egyházközségek hozzávetőleges névsorát is elkészíthetjük. A felszabadító háborút követő gyors és kíméletlen rekatalizáció miatt egyedül a katolikus falvak hódoltság-kori topográfiája érdekében nem fordulhatunk 1686 utáni forráshoz, itt azonban nincs is erre szükség, mivel 1620-ból egy meglepően pontos, hatvanhat katolikus falut felsoroló jelentés maradt ránk.¹²⁵

Ha a fenti névsorokat térképre vetítjük, az eredmény minden várakozásunkat felülmúlja.¹²⁶ Ugyanis azt látjuk, hogy mindhárom felekezet települései nagyjából zárt tömbökben helyezkedtek el. Az unitárius falvak a Pécstől délkeletre, délre és délnyugatra, az úgynevezett Hegyföldön sorakoztak, illetve ennek a félkörívben húzódó sávnak a folytatásaként a szigeti vár baranyai oldalán feküdtek szorosan egymás mellett. A református községek egyik csoportja a Drávaszögben feküdt, olyan központokkal, mint Laskó, Vörösmart és Hercegszöllős, majd innen nyugat felé indulva, vékony, de sűrű sávban követték egymást, szinte beszorulva az unitárius falvak alkotta félkörív és a Dráva közé. A református falvak másik nagyobb csoportja Baranya Tolnával határos északi részén terült el. A katolikus egyházközségeknek szintén két (illetve három) nagyobb, egymással egybefüggő csoportját lokalizálhatjuk: az egyik a Pécstől keletre található, a Dunáig egyenletesen húzódó sáv, amelynek nyugati végén Hosszúhetény, Bogád és a két Kozár, keleti végén Szebény, Somberek és Szekcső feküdtek. A másik tömb Pécstől nyugatra és északnyugatra terült el, félkörívben kapcsolódva az előző csoporthoz. Ennek a sávnak délen Bicsérd, északon pedig Vásárosdombó és Alsómocsolád képezték a végpontjait. A katolikus települések sorát ezen felül kiegészíthetjük a délszláv betelepülés által leginkább érintett régiók, a Drávaszög és a Drávamellék horvát és bosnyák katolikus falvaival.¹²⁷ A névsorokban szükségszerűen előforduló hibák és pon-

említem meg, hogy a háztörténeten kívül maradtak fenn a pécsi jezsuitáktól származó, eddig nem hasznosított levelek (1687–1690), amelyekben a páterek a misszió eredményeiről számolnak be. Ezek a források ugyanazokat a faluneveket tartalmazzák, mint a *historia domus*. Vö.: ELTE EKK G vol. 521., fol. 143r–146v. (P. Bittevi Mihály levelei, Pécs, 1689. aug. 19., szept. 10.); ARSI Austr. vol. 229., fol. 308r–309v. (P. Johann Prentaller levele, Pécs, 1690. jan. 29.); ARSI Fondo Gesuitico vol. 720/A, n. II. 3a. (Két Pécsről érkezett levél kivonata, 1687. dec. 22., 1688. jan. 19. és az 1688. évi jelentés); Fazekas István: Prentaller János jezsuita „intő levele” Kazsok falu lakóihoz. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 8 (1997) 314–318.

¹²⁰ Tímár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). *Baranyai Helytörténetírás* 1982. Szerk. Szita László. Pécs, 1983. 47–104.

¹²¹ Kathona G.: *A baranyai unitarizmus...* i. m. 341–347.

¹²² Benda Kálmán: Unitáriusok a hódoltság-kori Dél-Baranyában. *Baranya* 4 (1991) 1–2. 87–97.

¹²³ Frid. Adolph Lampe [–Debreceni Ember Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 676–677.

¹²⁴ Taba István: *Baranya népessége a XVII. század végén*. Pécs, 1941. 22–27.

¹²⁵ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 175–177.

¹²⁶ Ehhez a munkához nélkülözhetetlen segítséget nyújt: Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest, 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103.)

¹²⁷ A délszláv betelepülésre: Tímár György: A Duna-Drávaszög népesedéstörténete. *Baranyai Helytörténetírás* 1987/1988. Szerk.: Szita László. Pécs, 1988. 343–372.; Boros Gyevi L.: *A pécsi egyházmegye horvátjai* i. m., 139–154. A Dallos-féle összeírásban nem szereplő délszlávok lakta plébániák: Lőcs,

atlanságok, illetve az egyes községek esetleges vallásváltásai a mintegy kétszázötven település felekezeti hovatartozása alapján megrajzolt képet nem módosítják megragadható mértékben. Az egyháztörténeti forrásanyag ugyanakkor fontos településtörténeti következtetések levonására is alkalmas, hiszen minden kétséget kizáróan bizonyítja a magyar lakosság kontinuitását a hódolt Baranyában.¹²⁸

A fentebb vázolt etnikai és felekezeti viszonyok a baranyai katolikusokról való lelképásztori gondoskodást nagyon megnehezítették. A régi egyház híveit a királyságban élő pécsi püspököktől ugyanis nemcsak a többszörös magyar és török erődítményvonal választotta el, hanem a református és unitárius egyházközségek hermetikusan záró gyűrűje is. A nagyszámú és (mint azt a jezsuiták későbbi beszámolóí megerősítik) jórészt magyar etnikumú Pécs környéki katolikusok emellett nem számíthattak a hódolt Magyarországon a 16. század második felében megjelenő bosnyák ferencesek gondoskodására sem. A bosnyák ferencesek missziós hagyományaik jegyében és követve a folyamatosan észak felé vándorló katolikus lakosságot a török hódítással együtt megjelentek a Száván túli területeken. A szlavóniai, szerémségi és bácskai települések plébániáit már a 16. század folyamán elfoglalták, s jórészt az itteni gazdag egyházközségek jövedelmeiből tartották fenn boszniai kolostoraikat.¹²⁹ Egy 1627-ben összeállított jegyzőkönyv vallomásai alapján a velikai kolostort Antun Matković, a našiceit pedig Franjo Baličević boszniai püspökök idején telepítették újra – mindkettő a pécsi püspökség Dráván túli részén feküdt.¹³⁰ A boszniai püspök 1600. évi jelentése alapján bosnyák ferencesek elsősorban a hódolt Szlavónia középső és nyugati felében, a Pozsega környéki, illetve a velikai és našicei kolostorok vonzáskörzetébe tartozó plébániákat látták el. A püspök ugyanakkor Temesvárra is küldött helynököt, ami temesközi terjeszkedésük kezdeteire utal.¹³¹ Emellett az 1580-as években már a kalocsai egyházmegye területén is működtek: egy 1584-ben kelt beszámoló szerint az olovói Gáspár testvér nagyszámú „lutheránust” térített meg Koluton (Küllöd) és környékén.¹³² Mivel azonban a délszláv bevándorlás Baranyának a katolikusok lakta

Izsép, Márók, Darázs, Hercegszőlős, Mohács.

¹²⁸ Az egyházi forrásanyag ilyen irányú hasznosítására Kathona Géza hívta fel a figyelmet fentebb idézett tanulmányában: *A baranyai unitarizmus...* i. m. 346.

¹²⁹ Franjo Emanuel Hoško: *Djelovanje franjevaca Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća*. In: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katerine*. Sarajevo, 1979. 104–109.; Srećko M. Džaja: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München, 1984. (Südosteuropäische Arbeiten 80.) 190–194. Balkáni missziós tevékenységükre összefoglalóan: Basilius Pandžić: *Historia Missionum Ordinis fratrum Minorum. IV. Regiones Proximi Orientis et Paeninsulae Balcanicae*. Romae, 1974. 109–127.

¹³⁰ APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3., fol. 191v–192r. A velikai kolostor újjáépítése a Szentszék anyagi támogatásával történt: APF Misc. Var. vol. 1/a., fol. 319r.

¹³¹ Hodinka Antal: *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből*. Budapest, 1898. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XVII/3.) 103–114. Ugyanezt a jelentést egy másik kéziratról kiadta: Karlo Horvat: *Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 21 (1909) 68–75*.

¹³² „In oltre, per la bontà del Signore, essi frati fanno gran profitto nei Luterani, riducendoli alla santa fede, sicome fece fra Gasparo di Piombo, et fa, che dall’80 in qua ha convertito et converte gran numero d’anime in un luogo chiamato Colluto, appresso l’Ungheria, et quelli che hanno apostatato dalla fede, più tosto che malitia, l’hanno fatto per non havere chi gli ammaestri nella fede.” A jelentés szerzője fra Toma

északkeleti részét gyakorlatilag nem érintette, ezért ez a terület a ferencesek lelkipásztorkodásának hatósugarán is kívül esett. Ezt világosan igazolja István plébános idézett levelének azon kitétele, amely a török előtt tekintéllyel bíró boszniai püspök pécsi működését kéri,¹³³ továbbá a boszniai püspök által küldött világi pap (és nem ferences) Radobilja pécsi működése.

Egyháztörténet-írásunkban általánosan elfogadott az a nézet, hogy a hódoltsági püspöki székekre kinevezett főpapok alig, vagy egyáltalán nem törődtek híveikkel, Pozsonyban és Bécsben élve hivatali és politikai tevékenységet folytattak, egyházmegyéjüket pedig legfeljebb kiegészítő jövedelemforrásnak tekintették.¹³⁴ Ezt a képet (különösen a 16. századra vonatkozóan) feltehetőleg az újabb kutatások sem fogják jelentős mértékben módosítani, ugyanakkor a pécsi püspökség törökkori történetének tanulmányozása közben kezembe akadt adatok (elsősorban pedig Vinkovics Benedek szerencsésen fennmaradt hódoltsági levelezése) arról győztek meg: a pécsi püspökök és hódoltsági hívek közötti kapcsolat lelkipásztori téren sem szakadt meg teljesen, még a 16. században sem. Draskovich György püspök 1559-ben körlevelet intézett a pécsi egyházmegye papságához, amelyben a protestantizmus terjedésének veszélyére hívta fel figyelmüket, és egyúttal katolikus teológusok olvasását ajánlotta a számukra.¹³⁵ Utóda, Dudith András 1563. december 28-án kelt levelében arra utasította Pozsonyban élő kanonokjait, hogy az egyházmegyéhez közel eső Sziget várába költözzenek át, és gondoskodjanak a hívek lelki ellátásáról és a tizedek beszedéséről.¹³⁶ Telegdi Miklós (1579–1586) és Kutassy János (1587–1592) pedig több ízben kértek és kaptak a pápától felmentést a rezidencia-kötelezettség alól, illetve felhatalmazást, hogy egyházmegyéjük klerikusait a kánoni időközön kívül, az előírt időközök betartása nélkül felszentelhessek, továbbá híveiket a fenntartott esetek (sőt eretnokség és szakadárság) alól feloldozhassák, és ezt a lelki hatalmat az egyházmegye papjainak is delegálhatták.¹³⁷ Mint Telegdi 1584. január 20-i brevéje melletti keltezetlen kérvényében külön hangsúlyozta: a hódoltsági papok már többször kértek tőle ilyen felhatalmazást, de ő nem tudott kérésüknek eleget tenni.¹³⁸ Bartol Kašić többször idézett beszámolójában szintén említ egy papot, akit még évekkel ezelőtt a pécsi püspök küldött.¹³⁹

A 16. századi pécsi püspökök egy része tehát, ha aktív lelkipásztori munkát nem is végzett hívei között, a fenti adatok tanúsága szerint a királyságba elvetődő hódoltsági

bosnyák ferences. ASV A.A. Arm. I–XVIII, N° 4760., fol. 42rv.

¹³³ Fermannzsin, E.: *Acta Bosnae...* i. m. 317.

¹³⁴ Összefoglalóan: Szakály Ferenc: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: *Egyházak a változó világban.* i. m. 245–249.

¹³⁵ *Epistola paraenetica, quam Georgius Drascovitius electus episcopus Quinque Ecclesiarum ac laudatissimi Caesaris Ferdinandi in Ungaria consiliarius ad dioecesanos suos dedit.* Viennae Austriae in aedibus Collegii Caesarei Societatis nominis Iesu. Anno Domini MDLIX. (RMK III. 465.) Hiányos példány után közölte: Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VI. 50–54.

¹³⁶ A levél modern kiadása: Andreas Dudithius: *Epistulae I (1554–1567).* Ed.: Lechus Szczucki – Tiburtius Szepessy. Budapest, 1992. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XIII/1.) 147–148.

¹³⁷ ASV Sec. Brev., Reg. vol. 47., fol. 188r., vol. 58., fol. 158r., vol. 60., fol. 204rv., vol. 315., fol. 214r.; ACDF Decreta S. O. vol. 1589., fol. 80rv.

¹³⁸ ASV Sec. Brev., Reg. vol. 58., fol. 169r.

¹³⁹ EHJM I/1. 123.

papok és papjelöltek révén mégis tájékozódhatott az egyházmegye vallási helyzetéről. A hódoltság iránti érdeklődésüket valószínűleg jelentősen megnövelte az a tény, hogy a 16. század végétől kezdve a Magyar Kamara visszaadta az egyházi testületek számára a korábban a végvárok fenntartására fordított tizedjövedelmeket. Ennek a folyamatnak a részleteit Szakály Ferenc tisztázta alapvető monográfiájában, ő viszont arra az eredményre jutott, hogy a pécsi püspökség területén a dézsmáltatás (legalábbis a 17. század második fele előtt) nem volt általános.¹⁴⁰ Ezzel szemben a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásakor megszólaltatott tanúk a 17. század elejétől kezdve folyamatosan beszámoltak a pécsi püspökség tizedeinek elárendálásáról. 1612-ben Lippay János királyi személynök szerint a püspök kb. háromszáz forintért adta bérbe a jövedelmeket, amelyeket a török engedélyével a végvári katonaság szed be.¹⁴¹ Az 1619-ben megidézett hat (öt esztergomi és egy győri) kanonok szintén tudott a falvak elárendálásáról, az összeget kétszáz-háromszáz forintra becsülték, és különösen a behajtás erőszakosságát hangsúlyozták. Egyikőjük, Kerpchich András, a bérlőt is megnevezte: Batthyány Ferenc.¹⁴² A további jegyzőkönyvek is megemlékeznek a tizedek bérbeadásáról, és egészen az 1670-es évekig száz-háromszáz forintra becsülik a püspökök ebből származó jövedelmeit.¹⁴³

Ezen a ponton visszakanyarodhatunk a fejezet bevezető gondolatsorához és a fentieket összegezve megválaszolhatjuk az ott feltett kérdést: miért Pécs lett a hódoltsági jezsuita misszió székhelye? Először is azért, mert Pécs környékén a 17. század elején mintegy hatvan-hetven magyar katolikus falu élt református és unitárius közösségek gyűrűjében, minden szervezett lelkipásztori ellátás nélkül. Mai ismereteink szerint ez lehetett a legnagyobb magyar etnikumú katolikus tömb a hódoltság belsejében,¹⁴⁴ amelyet sem a peremvidék katolikus plébánosai (és rajtuk keresztül a pécsi püspök), sem a szegedi ferencesek, sem pedig a délszláv egyházi struktúrák (bosnyák ferencesek és szerémségi világi papok) nem értek el. Mivel a pécsi püspökök igenis kapcsolatban álltak a hódolt egyházmegyénkkel (mind lelkipásztori szempontból, mind pedig a dézsmálás miatt), ezért ennek a súlyos problémának a létezésével is tisztában kellett lenniük. A dél-dunántúli katolikus magyarság lelki gondozásának megszervezésére Pécs ideális központ volt, egyrészt egyházi múltja és központi helyzete, másrészt pedig jelentős katolikus kisebbsége miatt. Nyilván így látták ezt a befutó információk alapján a jezsuiták, és tudatában volt ennek a lehetőségnek a magyarországi hierarchia is, akinek tehát minden szempontból kapóra jött a Vásárhelyi Gergely előtt hirtelen megnyílt lehetőség: külön fáradság és pénzkiadás nélkül megoldhatták hódoltsági képviselőiket. Vásárhelyi 1617-ből származó beadványából tudjuk, hogy a magyar főpapok éltek is a lehetőséggel: a misszióba induló páttert előjárói mellett az esztergomi és a kalocsai érsek, illetve a pécsi püspök küldte Pécsre, lelkipásztori és

¹⁴⁰ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981. 122–123., 215., 313., 464–465.

¹⁴¹ ASV P. Cons. vol. 12., fol. 583v. Ugyanilyen értelemben nyilatkozott a császári udvarban szolgáló Dömölky Gergely is. Uo. fol. 584v.

¹⁴² ASV P. Vien. N° 6. (oldalszámozás nélkül). A tanúk: Sennyey István, Novák Miklós, Duboczky György, Kerpchich András, Kapronczai Farkas, Balásfi Tamás.

¹⁴³ Vö. a 28. jegyzetben felsorolt jegyzőkönyvek. Az adóztatás kérdésére az alábbiakban még visszatérek.

¹⁴⁴ Erre utal az első jezsuita becslések nagyságrendje: Kašić a Pécs környéki falvakban harmincezerre becsülte az ellátatlan keresztények számát (EHJM I/1. 123.), míg a jezsuita évkönyv százezer főre rúgó katolikus népességről számolt be. (*Litterae 1613–1614*. 52.)

joghatósági felhatalmazásokkal ellátva.¹⁴⁵ Erre a tényre egyébként Pyber János pécsi püspök (1611–1619) is utalt 1618-ban Rómába küldött jelentésében: a törökök miatt Pécsre ugyan nem mehet és Nagyszombatban él, de amennyire a török kegyetlensége engedi, alattvalóinak gondozásán és a püspöki javak visszaszerzésén buzgólkodott.¹⁴⁶ Mindebből tehát nyilvánvaló, hogy a pécsi misszió megszervezésében a római rendi vezetés mellett kezdettől fogva döntő szerepet játszott a magyarországi hierarchia is, sőt Náprágyi Demeter kalocsai érsek és Pyber János pécsi püspök helynöki megbízással is felruházta a misszió vezetőjét. Az elkövetkező hetvenöt évre Pécs a magyarországi katolikus hierarchia őrállása lett a hódolt Délnyugat-Magyarországon.

IV) A Pécsi misszió kezdetei (1612–1614)

A misszió első másfél évének eseményeiről forrásaink (a misszionáriusok fennmaradt levelezése¹⁴⁷ és a 35 oldalnyi évkönyv-részlet¹⁴⁸) egymást kiegészítve és rendkívül alaposan tájékoztatnak. A történetek számbavétele és elemzése már csak azért is izgalmas feladatnak tűnik, mert ez alatt a tizenhét hónap alatt a két jezsuita a misszió későbbi hetven évének szinte valamennyi problémájával szembesült. Az unitáriusokkal és a katolikus világi prédikátorokkal (a későbbi licenciátusokkal) való szünet nélküli konfliktusok, a Gergely-naptár bevezetése és a királysági egyházi struktúrákkal való kapcsolattartás nehézségei és az ezekből származó állandó veszélyek, a Rómából küldött misszionáriusok és a bosnyák ferencesek behatolásával szembeni, szintén sűrűlődségekkel teli védekezés, végezetül a török hatóságok kiszámíthatatlan kegye vagy dühe – ezek voltak a legfontosabb problémák, amelyek mindvégig meghatározták a misszió mindennapjait és perspektíváit egyaránt.

1) Küzdelem a pécsi unitáriusokkal

Vásárhelyi és Jékel 1612 októberének végén érkeztek Pécsre,¹⁴⁹ ahol a következő év tavaszáig gyakorlatilag háborítatlanul és a helyi török hatóságok védőszárnya alatt dolgoztak. A munkát megosztva, a tapasztalt és az unitárius dogmatikát még Erdélyből

¹⁴⁵ „Cum ab annis quatuor in vinea Domini annis quinquaginta derelicta coeperimus laborare sub tyrannide turcica in Hungaria, ab ipso Turca invitati missique a superioribus nostris archiepiscopisque Strigoniensi et Colociensi, ordinariis locorum et episcopo Quinqueeclesiensi plenaria auctoritate concessa circa populum christianum concionatoresque disponendi statuendique, quae ad cultum divinum pertinent, prout privilegia pluribus explicant.” BAV Barb. lat. vol. 6928., fol. 282r. Ezt és az alábbi adatot Tusor Péternek köszönöm.

¹⁴⁶ „...quantum quidem per Turcarum immanitatem licet, curae quoque subditorum bonorumque episcopalium recuperandorum studio, quam possum, diligenter invigilo.” BAV Fondo Boncompagni-Ludovisi vol. E 19., fol. 183rv.

¹⁴⁷ EHJM I/1. 78–198.

¹⁴⁸ *Litterae 1613–1614.* 45–79. A misszióról megemlékezik az 1612. évi jelentés is, de a következő évi, sokkal részletesebb beszámolóhoz képest nem tartalmaz új információt, ugyanis az itt felhasznált levelet a misszionáriusok érkezésük után tizenkét nappal írták. *Annuae Litterae Societatis Iesu anni 1612 ad Patres et Fratres eiusdem Societatis.* Lugduni, 1618. (a továbbiakban: *Annuae Litterae 1612.*) 189–193.

¹⁴⁹ *Annuae Litterae 1612.* 191.

jól ismerő Vásárhelyi Pécssett, a fiatalabb Jékel pedig a kisebb szellemi kihívást jelentő környékbeli falvakban dolgozott.¹⁵⁰ A városi lelkipásztorkodás nagyrészt a katolikusok számára történő szentség-kiszolgáltatást, tehát a plébánia vezetését jelentette. Ezt a feladatot érkezésük idején a pécsi káplán, Stjepan Radobilja látta el. Távozása után, 1613 tavaszán Temesvárról Pécsre hívtak egy világi papot, Stjepan Nikolicót, hogy a plébániai teendőket ellássa, felszabadítva ily módon a jezsuitákat a vidéki missziós körutakra és az unitáriusokkal való szellemi küzdelemre.¹⁵¹ Az első hónapokban a török hatóságokkal is rendkívül szívélyes volt a kapcsolat, könnyűszerrel megszerezték tehát a működéshez és a letelepedéshez szükséges engedélyt.¹⁵² Ennek birtokában már 1613 márciusában kinéztek maguknak egy házat Pécssett, amelyet a belgrádi raguzai kereskedőktől kapott százhusz forintért akartak megvásárolni.¹⁵³

Vásárhelyi az évkönyv tanúsága szerint 1612/13 telén elszánt támadást indított a szószékről az antitrinitárius tanítás és az unitárius püspök ellen. Mint arról fentebb, a pécsi unitárius püspök Válaszúti Györggyel való azonosítását célzó eszmefuttatásaim során már szóltam, Vásárhelyi a régi ismeretséget (az évkönyv kifejezett barátságról beszél!) kihasználva megpróbálkozott Válaszúti térítésével. Az évkönyv sorai mögül minden becsmérő megjegyzés ellenére kiérződik az unitárius főpap szilárdsága iránti tisztelet, ami annál is figyelemreméltóbb, mivel az évkönyvek csak a sikeres akciókról szoktak megemlékezni. Az elbeszélés apologetikus és épületes mondanivalójának megőrzése érdekében a beszámoló összeállítója természetesen rögtön hozzáfűzi: a püspök állhatatosságának fő oka a tisztségének elvesztésétől való félelem.¹⁵⁴ A sikertelen térítési kísérlet ellenére a török támogatását maguk mögött tudó páterek feljogosítva érezték magukat a frontális támadásra.¹⁵⁵

Vásárhelyi ekkor már tapasztalt hitszónoknak számított, jelentős irodalmi munkával a háta mögött. Nem csoda tehát, hogy prédikációi valódi kulturális szenzációnak minősültek a város magyarsága körében, és a kettéválasztott templom unitárius feléből is átáthallgattak a kíváncsi pécsi polgárok. A vallás dolgai iránt érdeklődő, iskolázott kereskedők, akiknek apái alig negyedszázada oly nagy tiszteességgel fogadták Skarica Mátét, és a disputában maguk is tevőlegesen részt vettek, nyilván Vásárhelyi irányában sem voltak ellenségesek, hanem érdeklődve hallgatták a páter szentbeszédeit, majd vitatkoztak is vele. Erről az évkönyv is megemlékezik, hangsúlyozva: az unitárius hallgatóság részvétele több volt pusztán kíváncsiságnál, hiszen a város előljá-

¹⁵⁰ A munkamegosztásra az évkönyvi beszámoló is utal, hiszen a pécsi események elbeszélésekor mindig csak egy páterről beszél, míg a másikat (akit a páter *socius*ának nevez) csak akkor említi, amikor az betegsége miatt elhagyta a missziót. Vö.: *Litterae 1613–1614*. 55–60., 68. Vásárhelyi maga is írta, hogy Jékelt a falvakba küldte gyóntatni: EHJM I/1. 84.

¹⁵¹ EHJM I/1. 81–85.

¹⁵² *Litterae 1613–1614*. 55.

¹⁵³ EHJM I/1. 82–83. A ház tényleges megvételéről nem tudunk.

¹⁵⁴ *Litterae 1613–1614*. 55–56.

¹⁵⁵ „Quem [ti. Az unitárius püspököt] igitur nullis rationibus, nulla humanitate ab nefario consilio demoveri animadvertunt, adversus eum, ipsiusque coniuratas partes iusto pioque duello grassari quovis loco ac tempore decernunt, et quidem tanto liberius atque alacrius, quod ab Calvinianis et Lutheranis erat maior quies, quibus scilicet in Petsziensi ditione non licet sui ritus usum, aut rituum curatores habere publice, cum tamen Arianis caeterisque nominis graeci haereticis eius rei faciant potestatem Turcae.” *Litterae 1613–1614*. 56.

róságának tilalma ellenére állhatatosan eljárta a jezsuita prédikációra.¹⁵⁶ A beszámoló ezután részletesen ismerteti az unitárius püspök és a városi tanács ellenlépéseit. A püspök nem nézte jó szemmel hívei megelégnült vallási érdeklődését, és különösen zavarták a páter kirohanásai az unitárius krisztológia ellen, amelyekről az évkönyv is elismeri: kifejezetten provokatív célzatú és rendkívül éles támadások voltak. Ezért először arra kérte bizalmi embereit, hogy a jezsuita prédikációt figyelmesen végighallgatva azonnal jelentsék a török magisztrátusnak, ha a közrendet vagy a török törvényeket sértő kijelentést hallanak.¹⁵⁷ Ezt követően az unitárius városi tanács előtt keresztülvitte, hogy botozás és pénzbüntetés terhe mellett tiltsa meg a polgároknak a jezsuitákkal való hitvitázást.¹⁵⁸ A fenyegetés azonban hatástalan maradt. Amint azt az évkönyv nagyon hangulatos és plasztikus beszámolójából megtudjuk: egy nap az öreg püspöknek (aki vaksága miatt ezt nem láthatta) szóltak: már csak huszonötön hallgatják az igehirdetését. Ettől annyira kétségbeesett, hogy magához hivatva a városi tanácsot keresztülvitte: a jezsuiták prédikációját hallgató polgárokat zárják ki az unitárius egyház közösségéből. A város vezetőinek elkeseredését csak fokozta, hogy valamennyi helyi török fórum a jezsuitákat támogatta.¹⁵⁹

Bár a pécsi unitáriusokról a levelezésanyag nem emlékezik meg, így ebben az esetben nincsen kontroll-forrásunk, a több izgalmas újdonságot is közlő beszámoló hitelével kapcsolatos kételyeinket a bevezetőben ismertetett általános forráskritikai szempontok mellett más megfontolások is eloszlatják. Mindenekelőtt az évkönyv nem beszél kifejezett megtérésekről, eredményként csupán a Jézus nevében tett csodákat, a katolikusok buzgóságának növelését és az eretnekek vadságának elnyomását említi.¹⁶⁰ Mindez, a jezsuita beszámolók mellédöngető optimizmusát ismerve, tiszteletre méltó önmérsékletre vall, és joggal erősíti a forrásba vetett bizalmunkat. Másrészt a pécsi unitárius polgárság erős vallási érdeklődéséről és hitvitázó hajlamáról közölt információk teljesen egybecsengenek a *Pécsi Disputában* írottakkal. Elgondolkodtatóbb viszont a püspök magatartása, különösen, ha azonosításunk helyes, és a *Pécsi Disputában* oly hévvel vitázó Válaszútiról van szó. A felekezeti képződés törvényszerűségeit figyelembe véve azonban az unitárius püspök magatartása teljesen érthetővé válik. A hódoltsági unitarizmus ekkor már igencsak túl volt a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveire jellemző dinamikus és expanzív korszakán, amikor az antitrinitárius misszionáriusok provokálták hitvitákra ellenfeleiket. Nyilván a Dunántúlon is lezajlott egy, az

¹⁵⁶ „Concionum certe ipso etiam principio frequentia tanta fuit, eo confluentibus numerosissimis non modo catholicorum agminibus, sed quorumlibet etiam sectariorum catervis, ut ex eo concursu apud illum arianum antistitem, nuper suae factionis auditoribus celebratissimum, desertissima sequeretur solitudo. Atque tametsi, ut est omnibus mortalibus novarum rerum noscendarum ingenita cupiditas, ille ardor nostras conciones frequentandi plus quiddam stolidae curiositatis, quam consilii ac utilis studii praeferre potuit forsitan videri. Constantia tamen audiendi, etiam post iterata praesidium interdicta, facile probavit, consentientis cum recta ratione doctrinae initio captos aequitate soliditateque, lubentes postea concionanti adhaesisse, ac audire perseverasse.” Uo. 57. Vásárhelyinek a város unitáriusaival való vitatkozásairól Bartol Kašič is megemlékezik önéletrajzában: Vanino: *Autobiografija Bartola Kašiča...* i. m. 51–52.

¹⁵⁷ *Litterae 1613–1614.* 57–58.

¹⁵⁸ Uo. 58.

¹⁵⁹ Uo. 58–60.

¹⁶⁰ Uo. 60–61.

erdélyihez hasonló tanbeli egységesülés és szervezeti konszolidáció,¹⁶¹ ez utóbbinak ékes bizonyítéka az unitárius püspökség létezése és az Erdélyből érkező utánpótlás megszervezése. Fordult tehát a kocka, és a megszilárdult felekezeti határok közt, „birtokon belül” az unitárius lelkészek számára sem volt immár tétje a hit kérdései feletti vitatkozásnak. A püspök ezen túl majd félszázados hódoltsági tapasztalatból tudhatta, amit az agresszíven fellépő Vásárhelyi nem: a felekezetek közötti torzsalakodásból alapvetően a változó kegyű török hatóságok húznak hasznot, és különösen látva a jezsuiták kezdeti biztos pozícióit a helyi török vezetés előtt, jobbnak látta nem kockáztatni. Nyilván ezekkel az érvekkel vette rá a városi tanácsot a disputálást tiltó határozatokra, hiszen a kedélyeket felzaklató jezsuita könnyen komoly felekezetközi konfliktusba keverhette volna Pécs megosztott lakosságát, felforgatva ez által a város békéjét és lehetőséget adva a törököknek a viszálykodó felek zsarolására.

2) Küzdelem a baranyai licenciátusokkal

A két jezsuita működése nemcsak Pécssett, hanem a környező katolikus falvakban is komoly konfliktusokhoz vezetett. A közösségek a református és unitárius javak gyűrűjében nem őrizhették volna meg hitüket, ha valamiféle lelki-szellemi vezetésről nem gondoskodnak a maguk számára. A pécsi, boszniai vagy zágrábi püspökök¹⁶² által nagyritkán küldött vagy felszentelt papok mellett a falvak lakossága a maga köréből választott vallási vezetőket. Ezek olvasni tudó, értelmesebb parasztemberek voltak, akik a közösség számára az alapvető, papi rendet nem igénylő vallási szükségletek (keresztelés, temetés, házasságkötésnél való közreműködés, a nép tanítása, imák vezetése) ellátásáról gondoskodtak. Akadt köztük karizmatikus személyiség is, mint például Pap Dávid bicsérdi prédikátor, akinek ördögűző tudománya még Nyitráról is vonzotta a gyógyulni vágyókat.¹⁶³ A lelkipásztorkodásnak eme szükség-szülte, a tridentinumi normákkal szöges ellentétben álló formájával a magyar egyháztörténeti szakirodalom sokat foglalkozott, és később a II. Vatikáni Zsinat tanításának fényében a laikus lelkipásztorkodás korai megjelenését egyháztörténeti köztudatunk büszkén emelte be „haladó hagyományaink” körébe.¹⁶⁴ Az intézmény kialakulásáról egyháztörténeiszink nem sokat tudtak, néhány bizonytalan 16. századi említés után biztos megjelenését csak a 17. század elején tudták regisztrálni.¹⁶⁵ Bonifacije Drakolica apostoli vizitátor

¹⁶¹ Az antitrinitarizmus dogmatikai és egyházszerkezeti megszilárdulásáról Erdélyben a század végén: Balázs Mihály: Bevezetés. In: *Enyedi György válogatott művei*. Vál. Balázs Mihály – Káldos János. Kolozsvár, [1997]. 5–27.

¹⁶² Ez utóbbira: Holovics F.: *Baranya...* i. m. 173.

¹⁶³ Uo. 171–172.

¹⁶⁴ Juhász Kálmán: *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Budapest, 1921. és Uő.: *Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. (Ein Beitrag zur Geschichte der Seelsorge.)* Münster, 1960. (Missionswissenschaftliche Abhandlungen und Texte 24.); Sávai János: *La partecipazione dei laici al lavoro pastorale in Ungheria nei secoli XVI–XVII*. Roma, 1982. és Uő.: *Missziók, mesterek, licenciátusok*. Szeged, 1997. (Documenta missionaria Hungarum et regionem sub ditone Turcica existentem spectantia II/I.)

¹⁶⁵ C. Juhász: *Laien...* i. m. 75–77.; Sávai J.: *Missziók...* i. m. 90–92. A lelkipásztori szolgálatot ellátó katolikus világiakat voltaképpen csak a jogi helyzetüket legalizáló 1628. évi nagyszombati püspöki tanácskozás után jogosult licenciátusnak nevezni.

és István pécsi plébános fentebb idézett, 1581-ben írott levelei azonban kétségtelenné teszik, hogy a jelenség már a 16. századi hódoltságban is létezett. A konkrét bizonyítékok mellett logikai úton is nehezen képzelhető el, hogy a plébániai papság eltűnése után a világiak lelkipásztorkodása nélkül miként maradhatott volna fenn a mintegy hatvan falvat számláló katolikus tömb a hódolt Baranyában.

A világiak hódoltsági lelkipásztorkodásával a megújuló katolicizmus képviselői közül a pécsi jezsuita misszionáriusok szembesültek először. A legsúlyosabb problémát nem is a laikusok egyházi szerepvállalásának ténye, hanem a papi rendet igénylő funkciók (miseáldozat bemutatása, gyónatás) végzése jelentette, ami ezen felül számos babonás elemmel társult.¹⁶⁶ A teljesen képzetlen, a katolikus világtól elszigetelten élő prédikátorok és a jezsuita misszionáriusok találkozása súlyos konfliktusokhoz vezetett. A jezsuiták megpróbálták meggyőzni a prédikátorokat, hogy hagyjanak fel a gyónatással és a misézéssel. Ez természetesen nem volt egyszerű feladat, hiszen a nép hozzászókkott a vallásgyakorlat eme formáihoz, és a prédikátorok sem ismerhették el hibáikat súlyos tekintélyvesztés nélkül. Néhányukat (az évkönyv szerint tízből ötöt) sikerült lebeszélni a visszaélés folytatásáról, öten viszont megátalkodottak maradtak.¹⁶⁷ Feltehetőleg a többiek sem vették túlságosan komolyan a páterek figyelmeztetéseit, mivel 1614 októberében Szini István már tíz prédikátor kiközösítését kérte Rómából, hogy ezáltal a katolikus tanítással élesen szembenálló gyakorlatot folytató személyeket a közösség előtt ellehetetlenítsék.¹⁶⁸

3) A naptár-vita kezdetei

A jezsuiták pécsi működése által kiváltott, egyre szaporodó konfliktusok közül a legnagyobb veszélyt egyértelműen egy látszólag jelentéktelen meggondolatlanság okozta. 1613 tavaszán (a levelezésből kikövetkeztethetően március végén vagy április elején¹⁶⁹)

¹⁶⁶ A misszionáriusok megbotránkozását az évkönyv plasztikus leírása is jól jellemzi: „Utque nihil deesset ad afflictissimam gentem quovis genere infortunii obruendam, omnium flagitiorum foeda labe inquinatissimi et, ut uno dicam verbo, scelerate ipso sceleratiorum homines decem de plebe, quos incertum est, an inita cum daemone pactio, an dirum numinis odium, an insita peccandi libido accenderat ad immanitatem teterrimi criminis, quo huius innocentis populi salutem nefarie pessumderent. Idiotae omnes erant, eoque ad audendum prociiores, nulla vel infirmorum ordinum umbra etiam initiati, qui non sacerdotum ac curionum modo, sed antistitum paene munere defungerentur in hac gente universa, cogendis coetibus, concionibus habendis, administrandis sacramentis omnibus, ipsoque adeo altaris simulando per summum nefas sacrificio, quos quidem adumbratos ritus sacrorum, ut rudi populo imponerent splendidius, eumque facinorosius dementerent, vel superstitionum inusitatis umbris, vel veneficiorum prodigiis, quasi mysteriorum recondita varietate quadam distinguebant. Vitam eos multa impuritate inquinatissimam vivere populi magna pars noverat, sed, quod religionis studium praeferre videbantur, conducibilis sibi esse putabant minime mali homines, vel his contaminatissimis popis auctoribus ac magistris, sacrorum nonnullam sibi copiam fieri, quam eis exauctoratis in perpetua rerum divinarum orbitate ac solitudine consensescere.” *Litterae 1613–1614*. 52–53.

¹⁶⁷ *Litterae 1613–1614*. 54.; EHJM I/1. 94., 120.

¹⁶⁸ EHJM I/1. 223. Ez a levél a tíz prédikátor nevét is megadja: Jelkóczi György, Nagyszombati István, Horvát Márk, Kőrösi Benedek, Szőlősi Dávid (=Pap Dávid), Stephanus Genticensis (?), Chiabi Márton, Vaszari János, Szentgróti István, Pécsi Mátyás. Közülük négyet (Pap, Pécsi, Jelkoczi, Vaszari) még 1620-ban is a helyén találunk. Ebből a beszámolóból az is kiderül, hogy az idősebb prédikátorok mind nősek voltak. Holovics F.: *Baranya...* i. m. 175–177.

¹⁶⁹ EHJM I/1. 88–90.

Vásárhelyi egyik prédikációjában a tőle megszokott támadó hangnemben a Gergely-naptár bevezetésének szükségességét taglalta. A beszédben a naptár hasznosságára helyezte a hangsúlyt, hiszen erre való tekintettel az egész keresztény világ elfogadta, miért ne tehetnék ezt a pécsi unitáriusok is. Ha pedig ők maguk erre nem hajlandók, akkor legalább a katolikusoknak tegyék ezt lehetővé. Az átállás meggyorsítása érdekében a következő egyházi ünnepet már az új naptár szerint hirdette ki. Ehhez a mondathoz érve még az évkönyvíróból is előtör a javaslat átgondolatlansága feletti csodálkozás. Ez ugyanis azt jelentette, írja, hogy a város különböző felekezetű keresztény lakói különböző időszámítás szerint éltek volna. Az új naptár bevezetése ezen felül összezavarta volna a vásárok rendjét, ezért az ötlet mind a magyar kereskedők, mind a török hatóságok körében felháborodást váltott ki.¹⁷⁰ Vásárhelyi ezzel a lépésével az alsólendvai misszió óta gondosan kiépített török rokonszenvet egy csapásra ellenszenvvé változtatta, és kitűnő fegyvert adott az unitáriusok kezébe, akik persze kihasználták a páter ballépését a jezsuiták eltávolítására. Ettől kezdve a törökök a jezsuitákat a magyar nemesek által felbérelt kémeknek és lázítóknak tekintették.¹⁷¹

Az események helyes értékeléséhez érdemes egy pillantást vetnünk a Gergely-naptár hódoltsági bevezetésének korábbi eseményeire. A XIII. Gergely pápa által 1582-ben kihirdetett naptárreformot a hódolt területeken a bosnyák ferencesek vezették be, munkájuk eredményeként híveik Boszniában és a hódoltság déli részein a 17. század elejére már a módosított naptárt használták.¹⁷² Egy 1628-ban, a boszniai Olovo ferences kolostorában lefolytatott vizsgálat jegyzőkönyve szerint az 1580-as évek elején a ferencesek azzal tudták a török hatóságokat az új naptár engedélyezésére rávenni, hogy az olovói Madonna csak az új naptár szerinti ünnepen (Mária Mennybemenetele) tett csodákat. A barátoknak különösen sok gondjuk volt a Pozsega környéki hívekkel, akik nehezen vették be a reformot. Szlavóniában az 1620-as évekre már csak 3–4 Dráva menti plébánia ragaszkodott a régi naptárhoz.¹⁷³ Bartol Kašić Don Simonéről írott életrajzában megemlékezik arról, hogy Matkovichnak az új naptár bevezetése miatt sok nehézsége volt a helyi szerb püspökökkel, de ezeket pénzzel elsimította.¹⁷⁴ A Belgrádban (és nyilván a hódoltság más városaiban élő) raguzai kereskedők szintén az új naptárt tartották, és mint a levelezésből egyértelműen kiderül: a szláv hívek Pécssett is rögtön elfogadták a reformot, csak a magyarok ellenkeztek.¹⁷⁵

A fenti adatok fényében a misszió történetét végigkísérő naptár-vita egészen sajátos értelmezést nyer. Nem helytálló ugyanis az az évkönyv által sugallt kép, miszerint a Gergely-naptár bevezetése az Oszmán Birodalom katolikusai között eleve lehetetlen volt. A Drávától délre, illetve a Magyarországon élő délszláv katolikusok viszonylag

¹⁷⁰ *Litterae 1613–1614*. 62–63.

¹⁷¹ Uo. 63.

¹⁷² Fra Toma bosnyák ferences már 1584-ben az új naptár bevezetése miatti nehézségeikről tájékoztatta a Szentszékét. ASV AA Arm. I–XVIII, N° 4760., fol. 42v. Ilyen értelemben írt az új naptár elfogadásáról Toma Ivković scardonai püspök is 1631-ben. Dominik Mandić: *Hercegovački spomenici franjevačkog Reda iz turskoga doba I (1463–1699)*. Mostar, 1934. (Monumenta Franciscana Iugoslavica II.) 110.

¹⁷³ A vizsgálati jegyzőkönyv: APF SC Dalmazia Miscellanea vol. 3., fol. 182r–199v. Vö. még: APF SOCG vol. 147., fol. 78r., 79r.; APF Acta vol. 6., fol. 91v–92r.; APF Lettere vol. 7., fol. 79rv.; APF Misc. Var. vol. 18., fol. 90r.

¹⁷⁴ EHJM I/1. 175.

¹⁷⁵ EHJM I/1. 94., 122–123., 148.

könnyen elfogadták a módosítást, és az ő esetükben a török hatóságok ellenállását is le lehetett szerelni. Miért nem sikerült tehát mindez a magyar lakosság körében? A kérdésre elsősorban a gazdasági tényező figyelembevételével adhatunk választ. A magyarok részéről kétségtelenül indokolt volt a vásárok időpontja miatti tiltakozás, hiszen a hódoltsági magyar katolikus kereskedőknek nem raguzai vagy bosnyák hit-sorsosaikkal kellett ebben a kérdésben közös nevezőre jutniuk, hanem a többi, hódoltsági és azon kívüli protestáns magyar kereskedővel, akik persze mereven elzárkóztak a „pápas” újítástól. A magyar és a délszláv kereskedelem szervezete ugyanis mai ismereteink szerint igen kevésbé kapcsolódott egymáshoz,¹⁷⁶ ezért a pécsi magyar kereskedők számára az új, és az egész magyarországi hódoltság területén egyedülálló időszámítás használata kétségkívül komoly anyagi károkat és a természetes gazdasági kapcsolatrendszerből való kiszakadást, elszigetelődést jelentett volna. Ennek a fényében a páter elhamarkodott bejelentése joggal háborította fel az egész várost, sőt a közrendre és a bevételeik folyamatosságára oly kényesen ügyelő török hatóságokat is.

Az unitáriusok, kihasználva az általános felzúdulást, feljelentették Vásárhelyit a török hatóságnál. A bíróság előtt történeteket az évkönyv és Vásárhelyi Kasíchoz írt levele egybevételesen adja elő: a halálbüntetésre számító és igencsak megrémült jezsuitát Szkender kanizsai beglerbég vissza akarta toloncoltatni a királyi országgrészbe. A száműző ítélet visszavonását végül a pécsi katolikusok kezességvállalása és főleg Bethlen Gábor közbenjárása biztosította.¹⁷⁷ A Báthory Gábor elől török földre kimenekült Bethlen kapcsolata a hódoltságban dolgozó jezsuitákkal mindenképpen izgalmas epizódja a misszió történetének. A Konstantinápolyba igyekvő erdélyi főúr 1612 karácsonyán találkozott Belgrádban egykori gyulafehérvári iskolatársával, páter Szini Istvánnal. A református Bethlen végighallgatta Szini magyar nyelvű prédikációját, amely nagyon tetszett neki – Don Simone interpretációja szerint rögtön át is akart térni a katolikus hitre.¹⁷⁸ A régi ismeretség és a kölcsönös rokonszenv a következő év nyarán, Bethlen Konstantinápolyból való visszatérése után szinte baráti viszonyra mélyült: hosszú beszélgetéseik során a leendő fejedelem beavatta a pátert terveibe, a jezsuita pedig szentképekkel és egy Magyarország történetét tárgyaló könyvvel ajándékozta meg a meglepő szellemi nyitottságról tanúságot tevő politikust.¹⁷⁹ Vásárhelyivel való találkozásának pontos időpontját nem ismerjük, a rendelkezésünkre álló adatok alapján erre feltehetőleg 1613 áprilisának elején került sor, amikor Konstantinápolyból Budára menet áthaladt Pécsen.¹⁸⁰ A bajbajutott jezsuita számára kieszközölt kegyelem politikai háttere is viszonylag egyszerűen kitapintható: a történetet ismertető forrásokban emlegetett „pécsi basa” vagy „princeps” nem más, mint a későbbi események kapcsán név szerint is szereplő Szkender kanizsai pasa, aki nyilván ebben az időben

¹⁷⁶ Ez persze korántsem jelentette azt, hogy a két etnikai-gazdasági csoport között nem voltak üzleti kapcsolatok. Erre példák: Vuk Vinaver: Jedna dubrovačka trgovačka likvidacija u Budimu. *Istoriski Časopis* 4 (1952–1953) 83–94.; B. Hrabak: *Dubrovački trgovci...* i. m. passim.

¹⁷⁷ *Litterae 1613–1614.* 64–65.; EHJM I/1. 88.

¹⁷⁸ ARSI FG vol. 540., fol. 274r.; EHJM I/1. 64.

¹⁷⁹ EHJM I/1. 143.

¹⁸⁰ Bethlen 1613. április 25-én már Budáról írt Thurzó György nádornak: Veress Endre: Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága. *Erdélyi Múzeum* 31 (1914) 308–309, 330. Az április eleji datálás egybevág a jezsuita levelek alapján kikövetkeztetett időponttal.

Pécsett tartózkodott.¹⁸¹ Szkender Bethlen terveinek fő támogatója volt a magyarországi török vezérkarban, 1613 októberében ő kísérte Erdélybe és hívatta össze a fejedelmválasztó országgyűlést.¹⁸² A pasa számára ez a kis szívesség feltehetőleg jól jött kettejük politikai szövetségének megerősítéséhez, míg a reálpolitikus Bethlent az emberbaráti megfontolásokon túl már ekkor is nyilvánvalóan a jezsuita kapcsolat politikai jelentősége motiválta.¹⁸³

4) A királysági és hódoltsági egyházi struktúrák konfliktusa

Vásárhelyi meggondolatlan lépésével konfliktusok egész lavináját zúdította magára. A török hatóságok a területükön működő katolikus egyháziakat, Magyarországon éppúgy, mint Boszniában, eleve kémgyanus személyeknek tekintették.¹⁸⁴ Ezzel magyarázható, hogy a naptár-ügy után nem tudtak szabadulni attól a balsejtelemtől, hogy a jezsuiták valamilyen hátsó szándékkal jöttek. Ezt a feltételezést a további ügytelenségek csak növelték. A bírósági tárgyalás után nem sokkal a misszionáriusok levelet kaptak Ferdinand Alber tartományfőnöktől, aki küldeményéhez az ördögűzéshez használatos kis ezüst Szent Péter kulcsot és Agnus Dei medálokat is mellékelte. Az ellenséges területről érkezett levél Szkender pasa kezébe került, aki a történetek hatására rögtön gyanút fogott, amit a Ferdinánd név (a főherceggel való azonossága miatt) és a várak átadásának értelmezett kulcs csak erősíteni látszottak. A helyzetet ezúttal a pasánál tartózkodó unitárius iskolamester mentette meg, aki felvilágosította a beglerbéget, hogy a tárgyak a gyógyítás és ördögűzés kellékei.¹⁸⁵

Nem véletlenül hangsúlyozza az évkönyv a török hatóságok támogatását és ítéletek enyhességét, valamint az „ellenség” soraiból pártjukra álló támogatókat (Bethlen és az unitárius magiszter). A vállalkozás teljes ellehetetlenülése ugyanis nem a törökök vagy az unitáriusok, hanem éppen a misszió szellemi atyja és legfőbb védelmezője, Don Simone tevékenységének köszönhetően következett be.¹⁸⁶ Matkovich, Belgrádban hagyva Kašićot és Szinit, már januárban elindult Pécs irányába. Baranyai működését rögtön a mohácsi reformátusok elleni akcióval kezdte: a szandzsákbéggel két templomot is lefoglaltatott a katolikusok számára, és a várost a környék vallási

¹⁸¹ EHJM I/1. 91., 186.; *Litterae 1613–1614.* 65–66. Szkender pécsi tartózkodását Batthyány Ferenchez küldött négy levele is alátámasztja: MOL P 1314 N° 21085., 21088., 21089., 21160. Ezek ugyan egy kivétellel nem tartalmazzak évmejelölést, csak hónapot és napot, de tartalmukból nagy valószínűséggel kikövetkeztethető keltezésük is. Az egyetlen teljes keltezést tartalmazó levélben (Belgrád, 1613. júl. 1.) a Kanizsa környéki falvak török részre adózása érdekében írt a dunántúli főúrnak, ismételve a Pécsről április 13-án és május 22-én írottakat, tehát ezek évszáma is minden bizonnyal 1613. Alátámasztja ezt a negyedik levél, amely szintén Pécsett kelt január 12-én, és Erdélyből való visszaérkezéséről, illetve boszniai pasává történt kinevezéséről tudósítja Batthyányt, amely események csak 1614-ben történhettek, így viszont az előző levelek 1613-as keltezése még bizonyosabbá válik.

¹⁸² Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja.* Bukarest, 1992. 46–52.

¹⁸³ Bethlen hívására 1616-ban Szini, 1618-ban Vásárhelyi is Erdélybe ment misszionáriusnak, és főleg ez utóbbi diplomáciai feladatokat is vállalt a fejedelem megbízásából. Holl B.: *Vásárhelyi Gergely...* i. m. 158–160.

¹⁸⁴ S. M. Džaja: *Konfessionalität und Nationalität...* i. m. 167–168., 187.

¹⁸⁵ *Litterae 1613–1614.* 65–66.; EHJM I/1. 94.

¹⁸⁶ A vele való konfliktusokról az évkönyv természetesen mélységesen hallgat, nem úgy a levelek, amelyekből valamennyi érdekelt fél álláspontja megismerhető. EHJM I/1. 91–114. passim.

központjává kívánta tenni. Mohácsról kiindulva Szini társaságában felkereste a közeli településeket: Sombereket, Bozsokot, Szebényt, majd a mohácsi vásár idején a városba gyűlt katolikusok között forogtak.¹⁸⁷ Vásárhelyi és a bosnyák pap az első pillanattól kezdve kölcsönös ellenszenvvel viseltettek egymással szemben. A jó ötven éves, jelentős missziós tapasztalatokkal rendelkező és meglehetősen heves vérmérsékletű Vásárhelyi nehezen viselte el a szintén nagyharagú és öntörvényű Don Simonét, aki nyilván saját elképzelései szerint kívánta irányítani a pécsi missziót.¹⁸⁸ A jezsuitát tanulatlan és fanatikus embernek tartotta, ezért nem volt hajlandó ajánlólevelet adni számára esetleges püspöki kinevezése érdekében. Helytelenítette erőszakos akcióit, amelyek a jezsuitákat is veszélyeztették, hiszen a mohácsi templomfoglalás után az alsó-baranyai református püspök egyenesen a budai pasához fordult jogorvoslatért.¹⁸⁹ Bár a belgrádi páterek igyekeztek közvetíteni a két fél között (végül Vásárhelyi mégiscsak írt ajánlólevelet Matkovich számára), ennek ellenére viszonyuk tovább romlott. A sokkal nagyobb hódoltsági tapasztalattal rendelkező Don Simone ügyesen használta ki Vásárhelyi talajvesztését, és mindenekelőtt a jezsuitákat amúgy is gyűlölő falusi katolikus prédikátorokat lázította fel ellenük. A jezsuiták elleni fellépésre kiváló alkalmat kínált Szkender pasa Erdélybe távozása; a helyettesül hagyott kihájánál 1613 májusában újból feljelentették a jezsuitákat az új naptár miatt.¹⁹⁰

A bosnyák pap számításai azonban nem váltak be: Vásárhelyi az újból kimondott száműzés visszavonása érdekében, a magyar katolikusok nyomására végül engedett, visszatért a régi naptár használatához, és harmincöt forint lefizetése ellenében Pécssett maradhatott. Közben Don Simone a saját csapdjába esett bele: a vita anyagi hasznát felismervén a kihája őt is bíróság elé idézte, és azzal az ürüggyel, hogy az új naptárra vonatkozó kiváltságlevele érvényét veszítette, rögtön le is csukatta. A török bírósági procedúrák íratlan szabályai szerint egy bennfentes (ezúttal a vajda) azt javasolta, hogy neki is érdemes lenne áldoznia a szabadsága érdekében. Don Simone erről hallani sem akart, sőt durván a vajdára támadt. A feldühödött török tisztviselő haragját csak egy róka- és két nyestbőr ígéretével sikerült lecsillapítani, ennek megfizetésére kezesül állított egy pécsi kereskedőt, Szűcs Miklóst. Ezután, mint aki jól végezte dolgát, sietve elhagyta Pécsset, hálából cserbenhagyva kezesét.¹⁹¹ Vásárhelyi a tapasztalatokon okulva a rendfőnökön keresztül engedélyt kért a pápától a régi naptár használatára. Az ügyet a Szent Hivatal Kongregációja 1613. július 18-án tárgyalta, amikor is a pápa beleegyezett, hogy a pécsi egyházmegye katolikusai a régi naptár szerint éljenek.¹⁹² A római engedély Don Simone számára teljes vereséget jelentett,

¹⁸⁷ EHJM I/1. 89–90., 96–100., 120–122.

¹⁸⁸ Erre jó példa Don Simone keltezetlen levele Vásárhelyihez, amelyben szemére veti, hogy nem ismeri el a pápa által küldött misszionáriusokat: EHJM I/2. 551.

¹⁸⁹ EHJM I/1. 83., 88., 106–108.

¹⁹⁰ Vö. 200. jegyzet és *Litterae 1613–1614*. 66–68. Don Simonének komoly tekintélye volt a licenciátusok előtt, hiszen egyik hangadójukat, Csáki György egykori református prédikátort ő térítette át. Molnár A.: *Egy katolikus misszionárius i. m.* 235.

¹⁹¹ Szűcs magyar nyelvű panaszos levele: EHJM I/1. 104–105.

¹⁹² EHJM I/1. 131., 136–137. A pápának benyújtott kérvény: „Beatissimo Padre. Li religiosi della Compagnia di Giesù che fruttificano nel vescovato delle Cinque Chiese d’Ungaria sott’ il dominio de Turchi, supplicano Vostra Santità si degni dispensare con quei christiani, che possano seguitare il calendario vecchio conforme al rito loro, che senza questa dispensa saranno forzati a ritirarsi dall’impresa, abandonando l’aiuto di

hiszen így eddigi fáradozása teljesen hiabavalónak bizonyult, és durván támadta Vásárhelyit engedékenységeért. A pécsiekkel való viszállyai ellenére azonban a belgrádi páterekkel továbbra is jó viszonyban maradt: Kašić fenntartás nélkül kiállt mellette. Szini kissé kritikusan ítélte meg, de hasznos és nélkülözhetetlen munkatársnak tartotta. A konfliktusokért mindketten inkább Vásárhelyit hibáztatták, aki ezt látva a misszióból való visszavonulást fontolgatta.¹⁹³

A naptárvíta után egyre határozottabban kirajzolódott a missziószervezés két ága, a Rómából érkezett belgrádiak és a királyi Magyarországról küldött pécsiek közötti frontvonal. A konfliktusok háttérben ugyanis két különböző egyházi szemlélet és missziós koncepció húzódtott meg, amely etnikai szempontból is megosztotta a lakosságot. A két felfogás közötti különbség lényege a magyar egyházi struktúrákhoz való eltérő viszonyban keresendő. Míg Vásárhelyi és Jékel az esztergomi és kalocsai érsek, illetve a pécsi püspök megbízottaiként is tevékenykedtek, addig a belgrádi pátereknek és Don Simonénak semmi közük nem volt a királyi országrész főpapjaihoz, sőt nem ismerték el joghatóságukat sem. Matkovich és Kašić Rómából kiindulva, a hódoltsági és raguzai egyházi intézményekre és személyekre építve kívánták megszervezni a missziót, önálló hierarchia és iskolahálózat kiépítésével. A Magyarországról érkező jezsuiták ezzel szemben a magyar jogi felfogást követve a pécsi püspököt tekintették a terület ordináriusának, ezért sem támogatta Vásárhelyi Don Simone ambícióit. A jogi szemlélet különbségei nem csak az egyháziakat, hanem híveiket is megosztották, hiszen a Balkánról érkező délszláv népesség sokkal kevésbé ismerte el a magyar feudalizmus (esetünkben a magyarországi katolikus egyház) hódoltsági jogigényeit, mint a magyarság. Ezért a nyelvi hovatarozás mellett ez a körülmény is hozzájárult, hogy a pécsi magyarok Vásárhelyi, a délszlávok pedig Don Simone, illetve a hozzá csatlakozó Nikolić és a világi prédikátorok oldalán álltak.

Ezek az ellentétek nem maradtak meg elméleti síkon, hanem május-június folyamán már konkrét vádokban öltöttek testet. A jezsuitákat ellenlábasaik a török gyanakvását kihasználva elsősorban a magyar katonasággal és a pécsi püspökkel való összejátszásért, a parasztok lázításáért, kémkedésért és a magyar részre adózó falvak összeírásáért jelentették fel a török hatóság, elsősorban a páterekkel szemben meglehetősen rosszindulatú, vagy egyszerűen csak pénzéhes kihája előtt. Először a falvakba való kijárást tiltották meg, nehogy a jezsuiták a parasztok segítségével török várakat foglaljanak el. A kihája abban reménykedett, hogy a páter vagy hívei hajlandóak komolyabb összeget áldozni a kijárási engedély megszerzéséért, majd mikor ez nem következett be, a vidéken temető Vásárhelyit huszonöt tallérra büntette.¹⁹⁴ Ennél is súlyosabb következményekkel járt a hódoltsági adóztatásban való közremű-

molte migliaia d'anime bisognosissime per le cause significate dal Generale della medesima Compagnia a Vostra Beatitudine, che Dio Santissimo Nostro conservi lungamente felice etc." ACDF St. St. vol. QQ3–c, fol. 36r. A pécsi jezsuiták beadványát tartalmazó kötet mindenesetre arról tanúskodik, hogy a régi naptár nem csak a magyarországi hódoltságban, hanem más missziókban (így Konstantinápolyban, Athénban, a görög szigetvilágban, Erdélyben, Havasalföldön, sőt az itáliai Valtellinában) is komoly gondot okozott. A döntés: ACDF Decreta S. O. vol. 1613., pag. 347.

¹⁹³ Ezekről az eseményekről és a szereplők álláspontjáról az érintettek 1613-ban kelt nagyszámú levele tájékoztató: EHJM I/1. 88–172 passim.

¹⁹⁴ *Litterae 1613–1614.* 69–70.

ködés gyanúja. Az évkönyv itt is sokkal részletesebben adja elő a levelezésben éppen csak érintett eseményeket. A török engedélyével hódoltsági birtokait adóztató pécsi püspök bérbe adta a dézsmálást Batthyány Ferencnek. Batthyány megküldte a falvak jegyzékét Szkender kanizsai beglerbégnak, hogy a pasa biztosítsa az adók behajtását. Szkender távollétében a levél a kihája kezébe került, aki viszont a bűnbakká tett Vásárhelyit gyanította az összeírás háttérében. Az évkönyv mondataiból szinte kiérezzük Vásárhelyi méltatlankodását: hogyan fordulhatott elő, hogy ez az ostoba még nem hallott a jó ötven éves jogszokásról? Hiszen a parasztnak ez a gesztusa nem csökkent a török szuverenitását és méltóságát! Az ügy súlyosságát mutatja, hogy még a katolikusok is meghátráltak, és nem voltak hajlandók kezeseket állítani a páter kiszabadulásáért. Vásárhelyit végül Pécsre látogató kanizsai török ismerősei húzták ki a bajból, vagyonukkal és életükkel kezeskedve a jezsuita ártatlanságáért, az ő kiállításuk hatására a pécsi katolikusok is lefizették a váltságdíjat.¹⁹⁵ A beszámoló hitelességét Pyber János pécsi püspöknek Batthyány Ferenchez küldött levelei is megerősítik. Ezek szerint ugyanis a püspök 1613. április 24-től három évre árendálta el tizedeit a főúrnak, aki azonban a bérösszeget a terminus lejárta után sem volt hajlandó megfizetni, hiába sürgette Pyber 1616 és 1618 között több levélben, és hiába panaszkodott a nádornak és más főméltóságoknak a főkapitány nemtörődömiségére.¹⁹⁶

A pécsi misszió nehézségeihez járult a belgrádi páterek és a pozícióikat féltő bosnyák ferencesek között kiérett viszály is; ennek során a ferencesek mindent megtettek, hogy a jezsuitákat eltávolítsák a számukra is elsőrendűen fontos városból. A nehézségek láttán, 1613 nyarán Kašić és Don Simone Rómába utaztak, hogy a pápától további támogatást és garanciákat szerezzenek a misszió folytatásához. Kašić számos beadványban fejtette ki elképzeléseit a hódoltsági lelkipásztorkodás megszervezéséről, ennek legfontosabb elemei egy teljesen újjászervezett balkáni katolikus hierarchia, viszonylag nagy létszámú és Rómából irányított missziók, szépen működő iskolák, végül egy konstantinápolyi nunciatúra felállítása voltak.¹⁹⁷ A jezsuita a tervéből teljesen kihagyta a hódoltság legnagyobb létszámú egyházi testületét, a bosnyák ferences rendtartományt, amely ekkor megközelítőleg 350 tagot számlált.¹⁹⁸ A magyarországi katolikus főpapokat és a magyar királyt szintén nem kívánta bevonni a missziók megszervezésébe, sőt beadványaiban külön hangsúlyozta: a királysági struktúrákkal való kapcsolatfelvétel az egész vállalkozás végét jelentheti, mivel a törökök ellenséges politikai szándékokat tulajdonítanak a misszióknak. Bár a tervek ilyen formában nem valósultak meg, a szentszéki missziószervezés az elkövetkező évtizedekben nagyjából a Kašić által kijelölt úton haladt.

¹⁹⁵ Uo. 70–72. Batthyány Ferenc nem szerepel név szerint a beszámolóban, őt Vásárhelyi Pyber levelei alapján azonosítottam: EHJM I/1. 103.

¹⁹⁶ MOL P 1314 N° 38927–38931. Batthyány 731 magyar forinttal, paplanokkal és szőnyegekkel tartozott Pybernek, aki egyébként ezután saját maga kívánt gondoskodni a tizedek behajtásáról: „Ezutan magam akarom birnia, mert ez ideigis az Teóreóktúl elég panaz volt ellenem, hogy kigdnek arendaltam volt.” Uo. N° 38927.

¹⁹⁷ A tervezetek nagy részének kiadása: M. Vanino: *Predlozi Bartola Kašića...* i. m. 217–254. Kašić és Don Simone római tevékenysége: M. Vanino: *Autobiografija Bartola Kašića...* i. m. 62–69.

¹⁹⁸ Basilius Pandžić: *Relatio de Provincia Bosnae Argentinae O.F.M. an. 1623 S. Congregationi de Propaganda Fide exhibita*. In: *Mandičev zbornik u čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života*. Rim, 1965. (Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu 1–2.) 215.

5) A kalocsai misszió

A belgrádi jezsuitákat és Don Simonét a személyes ellenszenvon túl az eltérő missziós koncepció is szembeállította a Pécssett dolgozó páterekkel, ami ez utóbbiakat a vállalkozás feladására ösztönözte. Vásárhelyi és a háttérben meghúzódó Jékel között sem volt teljes az összhang,¹⁹⁹ feltehetőleg ez is hozzájárult, hogy egészségügyi problémák és adománygyűjtés ürügyén Kašičékkal egyidőben Jékel is útnak indult Róma felé.²⁰⁰ Távozása Vásárhelyit újabb zaklatásoknak tette ki, mivel a törökök (az évkönyv szerint az unitáriusok vádaskodása miatt) ismét arra gyanakodtak, hogy kiteragei a magyaroknak a hódoltságban gyűjtött információkat, és katonákkal együtt fog visszatérni.²⁰¹ Az állandósuló konfliktusok elől Vásárhelyi 1613 nyarán Kalocsa környékére húzódott, hogy kevésbé legyen az ellene fenekedő pécsi török hatóságok szeme előtt. Eljövételét emellett az is motiválta, hogy a Kalocsa vidékén levő gyógyvizek segítségével kúrálja betegségeit, gyógyulását pedig összekötötte az ottani kisszámú, pap nélküli katolikus ellátásával.²⁰²

Vásárhelyi kalocsai működését Szini is említi egyik levelében,²⁰³ de az évkönyvből ezúttal is sokkal részletesebb képet kapunk a misszió eme érdekes fejezetéről. Mindenekelőtt ismerteti az eddig ismeretlen kalocsai templom-pert, amelynek során a Vásárhelyi által felbízott kalocsai katolikusok visszaszerezték a templomot a reformátusoktól. A jezsuita ugyanis mindaddig nem volt hajlandó a reformátusok által használt templomban misézni, ameddig a hívek erre a bírótól engedélyt nem szereznek. Miután a református bíró dühösen elzavarta a katolikusok küldöttségét, azok a városban tartózkodó béghez és kádihoz fordultak, hogy igazuknak érvényt szerezzenek. Érvelésük központjába vallásuk régiségét helyezték, amelyre tekintettel igazságtalannak tartották, hogy az Oszmán Birodalomban rosszabb a helyzetük az újdonsült kálvinista szektánál.²⁰⁴ A kádi a katolikusok tiltakozását elfogadva magához hívatta a magyar bírót és felelősségre vonta eljárása miatt: hogyan merészelte az Oszmán Birodalomban (sőt magában Konstantinápolyban is) szabad vallásgyakorlatot élvező katolikusokat kitiltani a templomból? Majd a bíró védekezésével nem törődve rákérdezett: melyik felekezet hite a régibb és ki építette a templomot? Erre a bíró kénytelen volt

¹⁹⁹ Erre csupán Kašić utal önéletrajzában: M. Vanino: *Autobiografija Bartola Kašića...* i. m. 51.

²⁰⁰ EHJM I/1. 149., 155., 167., 170., 220. Kašić-csal együtt utazott Raguzából Rómába, majd Bolognában pihent egy ideig. Feltehetőleg ezután elhagyta a rendet és világi papként dolgozott tovább, ugyanis 1616. márc. 7-én a Szent Hivatal Kongregációjától mint a zágrábi egyházmegye papja kapott feloldozási felhatalmazásokat. ACDF Decreta S. O. vol. 1616., pag. 121.

²⁰¹ *Litterae 1613–1614.* 68.

²⁰² A levelezésanyag szól a gyógyfürdőbe távozásáról és a kalocsai misszióról is, de a kettőt külön említve a kiadók arra gondoltak, hogy először a közelebbi Harkányba ment. Vö.: EHJM I/1. 146–148. Az évkönyv azonban egyértelművé teszi, hogy a fürdő Kalocsa mellett volt: „Coloca, nobile olim oppidum, Archiepiscopi sedes fuit, quod bellorum iniuria iam rediit ad quadragena non amplius domicilia, quibus in oppidi ruinis sunt catholicorum quaedam pastore destitutae reliquiae, ac veteres thermae. Illo igitur venit noster sacerdos per causam valetudinis usu balneorum instaurandae, sed maiore studio catholici nominis affirmandi, ubi res ei cessit ex sententia.” *Litterae 1613–1614.* 73.

²⁰³ EHJM I/1. 147–148.

²⁰⁴ *Litterae 1613–1614.* 73–74.

elismerni, hogy a katolikusok, viszont hozzátette: ennek nincs jelentősége, hiszen elvették tőlük és most már reformátusoké. A kádi a bíró nyilatkozata alapján az oszmán vallásjog értelmében rosszhiszemű elbirtoklás miatt a katolikusoknak adta vissza a templomot. A reformátusoknak pedig azt mondta: ha csak egy téglát is tettek hozzá, azt elvihetik, ugyanakkor feleslegesen titkolják a templom elfoglalásának időpontját, hiszen szolnoki kádi korából pontosan emlékszik erre, és jegyzőkönyveiből még a pontos napot is kikereshetné.²⁰⁵

A templom birtokbavétele után Vásárhelyi augusztus végéig működött Kalocsán és Patajon,²⁰⁶ majd visszatért Belgrádba, hogy *salvus conductus* szerezzon további hódoltsági működéséhez. Terve azonban nem járt sikerrel, mivel a naptár-ügyben tanúsított engedékenységeért a raguzaiak nem támogatták a török hatóságoknál, így szeptember 2-án dolgavégezetlenül tért haza Pécsre.²⁰⁷ Ezt követően feltehetőleg csendben működött állomáshelyén, mivel a levelezésanyag és az évkönyv sem ír a misszió utolsó fél évéről.

6) A misszió feloszlata

Rómában a vállalkozáshoz oly nagy reményeket fűző rendfőnök pontosan értesült a páter viszontagságairól és fokozatos ellehetetlenüléséről, ezért 1613 júliusában a misszió feloszlataáról határozott.²⁰⁸ Döntésének okai mindenekelőtt a veszélyes és Rómából nehezen átlátható konfliktusok (mindenekelőtt a naptár-vita) voltak, de a misszió anyagi alapjainak hiánya is nyomasztó teherként nehezedett a rendi vezetésre és a misszionáriusokra egyaránt. A forrásanyagból egyértelmű, hogy a pécsi atyák két helyről, Belgrádból és Grazból várhattak komolyabb segítséget. A Rómából átutalt és a belgrádi raguzai kereskedőktől kapott pénzekből ugyanis a misszió superiorjának, Kašićnak Pécsre is kellett küldeni némi segítséget. Grazban pedig a főhercegek gyónatatója, Bartholomaeus Viller próbált meg lelki gyermekeitől némi adományt koldulni a pécsi atyák számára. Ennek ellenére állandó nélkülözések közepette éltek, Jékel saját panasa szerint olyan rongyos volt, hogy nem mert az emberek elé állni.²⁰⁹ A gondok ellenére a rendfőnök nehezen tudta magát elszánni a pécsi állomás feloszlataására, különösen mivel V. Pál pápa személyes ügyének tekintette a hódoltsági missziót. Emiatt Pécsre küldött utasításai meglehetősen ellentmondásosak voltak. Októberben ismételten sürgette Vásárhelyi visszavonulását, novemberben viszont a misszió folytatása mellett döntött.²¹⁰ A kedélyek lecsillapodása után a pécsi katolikusok is ragaszkodtak a páter maradásához, különösen mivel a török törvények sem tették lehetővé, hogy engedély nélkül visszatérjen a királyi országrészbe. Ezért a misszió felszámolása hosszabb időt vett igénybe, és Vásárhelyinek ígéretet kellett tennie a mielőbbi visz-

²⁰⁵ *Litterae 1613–1614.* 74–76.

²⁰⁶ Az évkönyv ennek kapcsán beszámol a kalocsai reformátusokkal való súrlódásairól, amelyek során a törökök és a rákok védtek meg a katolikusokat. *Litterae 1613–1614.* 76.

²⁰⁷ EHJM I/1. 147–148.

²⁰⁸ EHJM I/1. 138–140.

²⁰⁹ EHJM I/1. 81–85., 94–95., 103., 137., 139., 163., 195.

²¹⁰ EHJM I/1. 156., 163.

szatérésre.²¹¹ Végül 1614 márciusában jött el Pécsről, és a gráci kollégiumba vonult vissza pihenni.²¹² Magával hozta a pécsi katolikusok Forgách érsekhez írott levelét, amelyben a misszió folytatását és különösen Vásárhelyi visszaküldését kérték, három-négy misszionárius társaságában, ugyanis ezért kezeskedtek a helyi török hatóságok előtt.²¹³ Acquaviva rendfőnök a misszió felosztatását csak ideiglenesnek tekintette (a pápának nem is merete elárulni), és Vásárhelyitől részletes jelentést kért, amelyben beszámol a várható eredményekről, lehetőségekről és különösen a szervezés technikai részleteiről.²¹⁴

Ha Vásárhelyihez hasonlóan a történész is megpróbálkozik, természetesen a saját szempontjai szerint, a legfontosabb tanulságok összegzésével, azt tapasztalja, hogy a misszió későbbi évtizedeinek szinte valamennyi komoly feszültsége, problémája és lehetősége felbukkant az első másfél év alatt. Mindenekelőtt kezdettől fogva világossá vált, hogy megfelelő előkészítés után mind a királyi Magyarországról, mind Rómából akadály nélkül jöhetnek katolikus papok a hódolt Magyarország területére – ez korábban egyáltalán nem volt ennyire magától értetődő. Ugyanakkor az is hamarosan kiderült, hogy az Oszmán Birodalomban az írott jog és az íratlan szabályok teljesen különböznek a keresztény Európában, vagy akár a gyarmatokon megszokott feltételrendszerétől. A sikeres missziós munka előfeltétele volt (lett volna) az ehhez való minél tökéletesebb alkalmazkodás, ami a misszió tagjai közül talán Vásárhelyinek ment a legnehezebben. A misszionáriusok hamar kiismerhették a török hatóságok természetét: alapvető érdektelenség a keresztények belügyei és vallási élete iránt, amíg az a közrendet, a tartomány békéjét és zavartalan működését, illetve a primer anyagi érdekeket nem zavarja. Ugyanakkor a török katonák és tisztviselők a zavarba ejtő jóindulat és a vérlázító zsarnokoskodás közötti skála valamennyi fokozatát produkálni tudták, tetteikben és a keresztényekhez való viszonyukban az egyetlen biztos pontot a korrumpálhatóság, a „pénzért mindent meg lehet oldani” aranszabálya jelentette. A pécsi misszionáriusok ezt nehezen értették meg, és az első hónapokban (igencsak félreértve a helyi török vezetők jóindulatát) úgy viselkedtek, mintha Spanyolországban vagy Ausztriában lettek volna: gondolkodás nélkül nekiestek a pécsi unitáriusoknak és a katolikus prédikátoroknak, be akarták vezetni a naptárreformot, buzgón leveleztek Béccsel és Rómával, a helyi viszonyokat kiválóan ismerő (igaz meglehetősen összeférhetetlen) Don Simonéval nem voltak hajlandóak együttműködni, igényeit pedig a pécsi püspökre hivatkozva utasították el. Az agresszív fellépés hamar meghozta keserű gyümölcsét: a török hatóságok néhány hónap alatt megelégték a felforgató Vásárhelyit, a páter akcióiban és a szembenálló felek vitáiban meglátták a könnyű pénzszerzési lehetőséget, ettől kezdve a jezsuiták gyakorlatilag ellehetetlenültek a városban.

Világossá vált tehát, hogy az Oszmán Birodalomban a török minden látszólagos türelme, vagy inkább közönye mellett igen korlátozottak a lehetőségeik, és veszélyek nélkül csak a katolikus közösségek lelki gondozására (sőt arra sem mindig) vállal-

²¹¹ *Litterae 1613–1614.* 76–77.

²¹² Ápr. 1-jén már a stájer fővárosból jelentkezett: EHJM I/1. 196.

²¹³ A levél másolatát Vásárhelyi Rómába is megküldte: EHJM I/1. 197. Sajnos a dokumentum egyik példánya sem maradt fenn, de tartalmát az évkönyv közli: *Litterae 1613–1614.* 77–78.

²¹⁴ EHJM I/1. 197–198. Mint fentebb említettem, ez a jelentés elveszett vagy lappang, de tartalmát a számtalanszor idézett 1613–1614. évi *Litterae Annuae* híven megőrizte.

kozhatnak. A protestánsokkal szemben csak látszólagos eredményeket értek el (pl. a templomok használatának kérdésében), komolyabb térítésekről nemigen lehetett szó. Emellett meg kellett találni a *modus vivendit* a hódoltság más érdekszférába tartozó, más kulturális és mentalitásbeli alapokon álló egyházi intézményeivel (hódoltsági világi papok és bosnyák ferencesek), akik betolakodóknak tekintették a jezsuitákat, és akik szemében a királysági egyházi struktúrák képviselője vörös posztó volt. A sok akadály ellenére viszont az is nyilvánvalóvá vált (és ezt Vásárhelyi is bizonyosan így látta),²¹⁵ hogy a pécsi missziós központ óriási szolgálatot tehet a nagyszámú hódoltsági, elsősorban magyar nemzetiségű katolikus lelki gondozásában. Ez az érv végül minden nehézségnél súlyosabbnak bizonyult, és a misszió folytatása mellett kötelezte el a jezsuita rendet.

V) A missziószervezés személyi, anyagi és technikai kérdései

1) A misszionáriusok: az utánpótlás nehézségei

Vásárhelyi tavaszi visszavonulása után a nyarat Grazban töltötte. Kipihente az elmúlt másfél év fáradalmait, megírta beszámolóját a misszió működéséről, és felhívta a rendi vezetés figyelmét: visszamenetele a pécsieknek tett ígérete miatt elkerülhetetlen.²¹⁶ A rendfőnök és a tartományfőnök a nehézségek dacára beleegyeztek a misszió újraindításába, és Vásárhelyi a horvát Vodopia Máté társaságában 1614 szeptemberében visszatért Pécsre.²¹⁷ Ettől kezdve egészen Pécs visszafoglalásáig, 1686-ig folyamatosan dolgoztak a jezsuiták a városban, mindössze egyszer, az 1664. évi ostromkor kényszerültek rövidebb időre elhagyni állomáshelyüket.²¹⁸

A pécsi misszióban 1612 és 1686 között összesen harmincegy jezsuita dolgozott.²¹⁹ Egyszerre két vagy három páter tartózkodott a városban, illetve a szomszédos plébániákon (elsősorban Hetényben és Szebényben). Az előljárók gondosan ügyeltek arra, hogy lehetőleg ne hagyjanak senkit se egyedül a hódoltságban, bár találunk erre is példát: Vásárhelyi konstantinápolyi utazása idején Vodopia Máté,²²⁰ 1656-ban Lindvai János, majd a téli hadjárat után, 1665-ben a Horvátországból visszatérő Gall István dolgozott egyedül Pécsen és környékén. Nagyobb létszámú misszionárius (négy-öt fő) csak 1631–1634 között működött az állomáson, e mögött nyilvánvalóan a magyar Forró György tartományfőnök (1629–1634) gondoskodása tapintható ki. A misszionáriusok kiválasztása nemzetiségi összetételében is átgondolt volt, ugyanis a hetvennégy év

²¹⁵ EHJM I/1. 196.

²¹⁶ EHJM I/1. 197–198., 205–206.

²¹⁷ EHJM I/1. 217–219.

²¹⁸ L. Lukács: *Catalogi...* i. m. II. 557.; MOL E 152 Irregistra, Collegium Tyrnaviense 6. t., n. 98.

²¹⁹ Az alábbi fejtegetés a függelékben felsorolt források (katalógusok, elogiumok) adatain alapul. A katalógusok néhány esetben olyan pátereket is a pécsi misszió tagjaiként említnek, akik csak a diszpozíciójukat kapták meg, de nem mentek a misszióba, illetve néha összekeverik az andocsi és pécsi misszionáriusokat. Ennek figyelembevételével nem vettem fel a névsorba a következőket: Leonardo Bagni, Daniel Bastel, Daniel Berlich, Gorian Gáspár (a pécsi misszióhoz sorolva, de Belgrádban és Temesvárott működött), Jasz kay Mátyás (Andocson működött), Tóth György (Andocson működött).

²²⁰ Holl B.: *Vásárhelyi Gergely...* i. m. 156–157.

alatt általában sikerült megoldani, hogy egy vagy két magyar, illetve egy horvát atya tartózkodjon egyidejűleg Pécssett. Az utolsó öt évben ugyan mindhárom misszionárius magyarnak vallotta magát, de az előljáró, a rohonci származású Horváth György jól tudott horvátul. A harmincegy pécsi misszionárius kétharmada volt magyar, egyharmada pedig (ha az egy morva és egy trieszti olasz atyát is ide számítjuk) horvát. Még nagyobb a hangsúlyeltolódás a magyarok javára, ha a páterek nyelvtudását vizsgáljuk, ugyanis valamennyi horvát jezsuita tudott magyarul (még ha csak közepesen is), míg a magyaroknak csak a fele, az is általában csak alig-alig értett horvátul.²²¹ Ezek az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a pécsi misszió a rendi vezetés szándékai szerint is elsősorban a hódoltsági katolikus magyarság lelki gondozását volt hivatva ellátni.

A misszionáriusok kétharmada a Habsburg országrészből (a királyi Magyarország és Horvátország) származott, hozzájuk számíthatjuk a trieszti Callelit és a magyarbródi (Morvaország) Welcznovskit is. Hat páter erdélyi születésű volt, és csak öten jöttek a hódoltságból. Közülük kettő Pécsről (Péchy és Gall), egy a Tolna megyei Mucsiról (Mucsei), egy Gyöngyösről (Bona) és egy pedig Borosjenőről (Simándi) származott. A jezsuita rendtagok számára előírt egységes filozófiai és teológiai tanulmányokat a pécsi misszionáriusok is elvégezték, tehát valamennyien messze fölötté álltak a hódoltságból működő egyháziak (világi papok, ferencesek és licenciátusok) képzettségi szintjének, és méltó vetélytársai voltak az unitárius és református lelkészeknek is. Annak ellenére, hogy a rendi vezetés nyilván nem a tehetségesebb, szellemi munkára kedvet érző pátereket küldte a török misszióba, a leendő misszionáriusok jó kétharmada elvégezte a teljes (négyéves) teológiai kurzust, és csak tizen érték be a két-három éves kazuisztikai tanulmányokkal.

A missziós szolgálat, különösen a török területeken, sokkal több nélkülözéssel és fáradsággal járt, mint a kollégiumi tanítás és lelkipásztorkodás. Emiatt Pécsre általában rögtön tanulmányaik befejezése után, esetleg néhány év kollégiumi tapasztalat birtokában, harminc-harmincöt évesen indultak a páterek. Kivétel természetesen akadt, például Balogh Péter és Szentpáli István, akik tíz év magyarországi munka

²²¹ A rendtagok nyelvtudása nem szerepel a nyomtatott katalógusokban, az erre vonatkozó adatok a triennális katalógusokból származnak. *Ágoston*: magyarul, latinul, kicsit románul (ARSI Austr. vol., 28., fol. 56v.); *Balogh*: magyarul, latinul (uo. vol. 39., fol. 72v.); *Blaskovich*: horvátul, latinul, németül és magyarul közepesen (ou. vol. 30., fol. 140v.); *Bona*: magyarul, latinul (vol. 35., fol. 140v.); *Derkay*: magyarul, latinul, később „szlavónul” is (ou. vol. 27., fol. 29r., vol. 30., fol. 145r.); *Dorasóczy*: „szlavónul”, latinul, lengyelül, magyarul (ou. vol. 33., fol. 55v.); *Dukovacky*: horvátul, latinul, magyarul (uo. vol. 42., fol. 170v.); *Gall*: magyarul, latinul, „szlavónul” (uo. vol. 30., fol. 122r.); *Horváth Gy.*: magyarul, latinul, horvátul, németül (uo. vol. 33., fol. 160r.); *Horváth J.*: „szlavónul”, latinul, magyarul, németül (uo. vol. 28., fol. 65r.); *Horváth T.*: magyarul, latinul, „szlavónul”, németül (uo. vol. 28., fol. 68r.); *Káldi*: magyarul, latinul, „szlavónul”, németül (uo. vol. 28., fol. 177v.); *Kászonyi*: magyarul, latinul, kicsit románul (uo. vol. 28., fol. 238r.); *Lindvay*: magyarul, latinul, kicsit „szlavónul” (uo. vol. 29., fol. 144r.); *Magdalenich*: horvátul, latinul, kicsit németül és magyarul (uo. vol. 27., fol. 65v.); *Mraz*: horvátul, latinul, németül (uo. vol. 30., fol. 46r.); *Mucsei*: magyarul, latinul, közepesen dalmátul (uo. vol. 29., fol. 144r.); *Paczoth*: magyarul, latinul, olaszul, közepesen németül (uo. vol. 27., fol. 15v.); *Péchy*: magyarul, latinul, horvátul (uo. vol. 26., fol. 373r.); *Rokochich*: horvátul, latinul, magyarul, németül, „szlavónul” (vol. 34., fol. 72v.); *Simándi*: magyarul, latinul (uo. vol. 34., fol. 72v.); *Stankovich*: magyarul, latinul, „szlavónul”, kicsit németül (uo. vol. 26., fol. 176r.); *Szentpáli*: magyarul, latinul, „szlavónul” (uo. vol. 37., fol. 86r.); *Velikay*: horvátul, latinul, magyarul, „szlavónul” (uo. vol. 26., fol. 373r.); *Vodopia*: „szlavónul”, latinul, magyarul (uo. vol. 26., fol. 388r.); *Welcznovszky*: morvával, latinul, közepesen magyarul (uo. vol. 28., fol. 178r.) Nincs adatunk: *Cserneky*, *Jékel*, *Svetich*, *Vásárhelyi*.

után mentek a hódoltságba, a misszió megalapítójáról, az 52 évesen Pécsre érkező Vásárhelyi Gergelyről nem is szólva. A misszióban végzett munka nem mindennapi megerőltetést és sokszor elviselhetetlen idegi terhelést jelentett, ezért a legtöbben nem is bírták sokáig a pécsi tartózkodást, és visszatértek a királyságba. A misszióban töltött átlag ugyan öt-hat év között van, de ez valójában kevesebb, mivel néhány páter tíz-tizenöt évet is kihúzott állomáshelyén, míg a legtöbben két-három év után feladták. A török misszió jó ajánlólevelét lehetett ugyan a későbbiekben, a Pécssett megfordult atyák túlnyomó többsége mégis a magyarországi katolikus restauráció közkatónájaként tevékenykedett tovább. Legtöbben kisebb rezidenciákban és missziókban lelkipásztorkodtak, szinte évente váltva állomáshelyeiket, és csak kevesen jutottak be a rendi vezetés középmezőnyébe, egy-egy magyarországi rezidencia vagy kollégium előljáróiként (Derkey György, Horváth János, Paczoth Ferenc, Stankovich János). Szintén nem a véletlen műve, hogy egyetlen volt pécsi misszionárius sem került később komolyabb tanári beosztásba, ugyanakkor mindenképpen figyelemre méltó, hogy irodalmi téren négyen is alkottak (Ágoston Péter, Derkey György, Stankovich János, Vásárhelyi Gergely).²²²

A pécsi misszionáriusok rekrutációjának és életpályájának vizsgálata hozzásegít a jezsuita rend missziókkal és misszionáriusokkal szembeni ambivalenciájának megértéséhez. A hivatalos rendi propaganda ugyanis a missziós hivatást tekintette az egyik legértékesebb munkának, a misszionáriusokat pedig példaként állította a többi rendtag elé. Erre az évkönyvek hosszú, a török vagy erdélyi missziók tényleges jelentőségét messze túlhangsúlyozó beszámolóit, illetve a missziókban dolgozó atyák *elogiumai* szolgálnak ékes bizonyossággal. Ha ez utóbbiakat végigolvassuk, kirajzolódik előttünk a jezsuita misszionárius ideáltípusa. Eszerint a Xavéri Szent Ferenc példáját követő páterek buzgón prédikáltak és tanították az egyszerű népet a hit igazságaira, gyónatásai és térítési eredményeik számszerűsítve is imponálóak voltak. Munkájukat állandó veszélyek és hihetetlen nélkülözések közepette végezték, többször kerültek török börtönbe, nemegyszer a puszta életük is veszélyben forgott. Éjjel-nappal úton voltak, így keresték fel szétszórt és hitükben veszélyeztetett híveiket, de az állandó elfoglaltság mellett is rendszeresen imádkoztak. Életvitelüket apostoli szegénység jellemezte, ennek minden kellékével: a rongyos ruhával, hagymából és kenyérből álló „étrenddel”, a tulajdon teljes hiányával. Ugyanakkor a kevésből is bőkezűen adakoztak, foglyokat váltottak ki. A rentházaktól való távolság ellenére is tökéletes engedelmességet tanúsítottak előljáróik felé. Gyógyító és ördögűző tevékenységükkel, csodatevő képességeikkel a katolikus hit megbecsülését segítették elő, a pestises betegeket felekezetre való tekintet nélkül ápolták, jóságuk és orvosi képességeik miatt még a törökök is megszerették őket.²²³

Az elogiumok és az évkönyvek tanúsága szerint tehát a misszionárius a rendtartomány büszkesége, az igazi jezsuita ideál és életszentség megtestesítője volt. Ezzel szemben a hivatalos levelezést olvasva egy teljesen más értékrend is kirajzolódik:

²²² Műveikre lásd: Ioannes Stöger: *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*. Viennae, 1855. Vásárhelyi műveinek felsorolása: Holl B.: *Vásárhelyi Gergely...* i. m. 150.

²²³ A függelékekben felsorolt életrajzok közül a legjellemzőbbek Balogh Péter, Dukovacký János, Gall István, Horváth Tamás, Kászonyi András, Lindvay János és Szentpáli István *elogiumai*.

mintha az előjárók számára a török misszió inkább nyűg, mint örömmel vállalt, dicsőséges lelkipásztori feladat lett volna. A misszió kezdeteitől fogva állandó problémát jelentett a misszionárius-utánpótlás. A rendfőnök és a tartományfőnök levelezésének (különösen az első évtizedekben) állandóan visszatérő témája az utánpótlás sürgetése és a tartományfőnökök nemtörődomsége a misszióval kapcsolatban. Acquaviva és Vitelleschi rendfőnökök számon tartották a pécsi vállalkozást, és nehezményezték, hogy az (általában osztrák nemzetiségű) tartományfőnökök nem törődtek vele. Ezen a téren az egyetlen markáns kivételt a már említett Forró György jelentette, aki nem csak a pécsi misszió létszámát növelte meg, hanem az ő nevéhez fűződik a kecskeméti és gyöngyösi alapítás is.²²⁴ A rendfőnök az osztrák provinciálistól várta a megoldást, míg az egymást követő tartományfőnökök általában nem siettek rendtársaikat a hódoltságba küldeni, ha pedig hosszas huzavona után ezt mégis megtették, általában nem a legértékesebb páttereket választották ki.²²⁵ A tartományfőnökök eljárásának több oka is volt. Mindenekelőtt a 17. század első felében meginduló magyarországi rekatolizáció során gombamód szaporodó rendházakban és missziókban minden magyar és horvát jezsuitára szükség volt, ezért az előjárók egyszerűen sajnálták a használható rendtagokat „elcocsékolni” az igazából kevés eredményt felmutató és fejlődésképtelen török misszióba.²²⁶

A tényleges emberhiány mellett azonban a missziós utánpótlás akadozásában egy másik, szubjektív tényező is közrejátszott. A hivatalos rendi propaganda ellenére a missziós munkának kevés becsülete volt a képzetlenebb, vezető beosztású pátterek előtt. A jezsuita tanártársadalom szemében a misszionárius kisképességű és alacsony képzettségű rendtag volt, aki komolyabb munkára (tanításra vagy vezetésre) alkalmatlan. Erre a felfogásra már Bartol Kašić is utalt, meglehetősen ironikus stílusban, önéletrajzában,²²⁷ de a misszionáriusok panasaiból több konkrét eset is napvilágra került. 1614-ben a belgrádi misszióba igyekvő Jakov Tugolint és Marin Bonist az anconai rektor nem akarta befogadni, amikor a két páter rövid várakozásra kényszerült a városban.²²⁸ Még keserűbb tapasztalatokat szerzett a Pécssett működő Svetich György, aki előjárója, Vodopia Máté utasítására 1627 nyarán Ausztriába ment pénzt gyűjteni a misszió számára. Útja teljesen eredménytelen volt, ezen felül azt látta, hogy a

²²⁴ ARSI Austr. vol. 4 I., pag. 243., 286.,

²²⁵ EHJM I/2. 218–219., 253., 276., 285., 372., 429.; ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 677., 1030., 1034., vol. 4 I., pag. 26., 174., 243., 286., 317–318., vol. 5 I., pag. 149.; ARSI Rom. vol. 18 II., fol. 392r., vol. 21., fol. 88r., 178v., 216v., 287r., vol. 21., fol. 39r., 96v., 107r., vol. 22., fol. 7r.

²²⁶ Erre a tényre csak néhány példát idézek: a rendi vezetés elzárkózott Dobronoki György és Forró György Pécsre küldésétől a királysági munkára hivatkozva. Dobronoki a rend magyarországi expanziójának egyik kulcsembere, Forró pedig a nagyszombati kollégium rektora és tartományfőnök lett. EHJM I/2. 394–397., 417. L. LUKÁCS: *Catalogi...* i. m. I. 668., i. m. II. 575. Ugyanígy nem küldték a belgrádi misszióba az eredetileg oda szánt raguzai patrícus Marin Gondolát sem, aki később több itáliai kollégium rektora és a raguzai kollégium alapítója lett. ARSI Rom. vol. 21., fol. 126r. Személyére lásd: Frano Kesterčanek: Portret o. Marina Gundulića. *Vrela i Prinosi* 11 (1940) 1–11.; Miroslav Vanino: Marin Gundulić–utemeljítelj Kolegija. In: *Religiomi et bonis artibus. Grada za spomen-knjigu Biskupskoga sjemeništa (1850.–1991.) i Klasične gimnazije Rudera Boškovića u Dubrovniku (1948.–1996.)* Priir. Krešimir Vukić. Dubrovnik–Zagreb, 1996. 159–162.

²²⁷ M. Vanino: *Autobiografija Bartola Kašića...* i. m. 54.

²²⁸ EHJM I/1. 224–225.

provinciában igen kevésre becsülik a misszionáriusok munkáját.²²⁹ A század közepén ismét felmerültek hasonló panaszok: a misszióból visszatérő pátereket a kollégiumokban nem látták szívesen.²³⁰ Ez a szemlélet az utánpótlás biztosításában is kifejezésre jutott: sokszor küldtek valóban gyengébb képességű vagy összeférhetetlen pátereket, egyeseket pedig évtizedekre „otffejtettek” a misszióban, ami abszolút ellentmondott a rendi előírásoknak.

Ez utóbbira a legjellemzőbb példa Vásárhelyi társa, Matej Vodopia sorsa. Visszahívása négy éves missziós munka után, 1618-ban került először szóba, és ettől kezdve folyamatosan napirenden maradt. Egyrészt szívesen visszatért volna a provinciába, másrészt pedig a viselkedésével kapcsolatban kifogások merültek fel: a nehézségek elől egyre gyakrabban az itálhoz menekült.²³¹ Ugyanakkor utánpótlás hiányában visszavonulására csak tizennégy év múlva, 1632-ben kerülhetett sor.²³² Nem járt jobban társa, a fiatalon elhunyt Svetich György sem. A misszióba társakat kereső Cserneký János pécsi superior ajánlatán felbuzdulva félbeszakította teológiai tanulmányait, és 1621-ben Pécsre ment. A kezdeti lelkesedés azonban hamarosan rémálommá változott. Az erőszakos (és később elbocsátott) Cserneký zsarnokoskodása és az alkoholistá Vodopia tehetetlensége között őrlődő fiatal páter megkapta az iskolai munkát, amelyhez sem kedve, sem pedig tehetsége nem volt. Elhamarkodott döntését megbánva mindenképpen vissza szeretett volna térni Grazba, hogy félbehagyott tanulmányait folytassa. Ez viszont nem ment olyan egyszerűen, hiszen senki sem akart a helyére menni. Rómába írt leveleiből emiatt folyamatosan áradt a panasz és a keserűség, szenvedéseire végül 1627. október 28-án Pécsen bekövetkezett halála tett pontot.²³³ Máskor a tartományfőnökök a nehezen kezelhető, kevésbé hasznosnak ítélt rendtagoktól a török misszió ürügyén szabadultak meg – legalábbis így látta ezt Svetich György halála előtt írt utolsó levelében, amelyben új társára, Pécsy Bálintra panaszkodott.²³⁴ Hasonlóképpen nem lehetett könnyű ember Velikay Mihály sem, akinek utolsó fogadalmait előljárói éveken át halogatták, majd amikor elkeseredésében közvetlenül a rendfőnökhöz fordult panasszal és elbocsátását kérte a rendből, kívánóságának rögtön eleget is tettek.²³⁵

²²⁹ Ez a tény magát a rendfőnököt is meglepte: „Miratus sum, quod Reverentia Vestra scribit in provincia austriaca multos minus recte sentire de iis, qui se superioribus suis pro missionibus in regionibus istis obeundis offerunt. Hoc enim ad hunc diem nunquam audivi. Imo semper existimavi pium illorum zelum ab omnibus suspici et laudari solere. Hoc saltem a me semper factum fuit, et ab aliis etiam superioribus factum fuisse ac deinceps etiam faciendum confido. Si qui sint minoris animi, qui in aliis contemnunt, quod sibi deesse sentiunt, non tanti illorum iudicium faciendum est, ut ideo quenquam suae vitrutis pudeat aut pigeat...” ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 746.

²³⁰ ARSI Austr. vol. 6., fol. 241v–242r.

²³¹ EHJM I/1. 311., 472.; ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 677., 735., 957., vol. 4 I., pag. 212., 317–318., 392–393., 510.; ARSI Rom. vol. 20., fol. 94r.

²³² A zágrábi kollégiumba való visszatéréséről 1632. szept. 25-én értesítette a rendfőnököt. ARSI Austr. vol. 21., fol. 164r. A páter a kollégiumi életbe a másfél évtizednyi missziós élet után nehezen illeszkedett be: ARSI Austr. vol. 4 II., pag. 702., 911.

²³³ EHJM I/2. 396., 400–403., 406., 442–449., 462–465.; ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 744–746., L. Lukács: *Catalogi...* i. m. II. 763.

²³⁴ ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 870., 873., 897., vol. 20., fol. 214r.; ARSI Rom. vol. 20., fol. 102v.

²³⁵ ARSI Austr. vol. 5 I., pag. 379–380., 389. Feltehetőleg Velikay állt a pécsi atyák viszállyainak háttérében 1637 elején: uo. pag. 253.

A misszionáriusoknak, illetve a bécsi és római előjáróknak a legtöbb fejfájást és keserűséget Vásárhelyi közvetlen utóda, Cserneky János okozta. Vásárhelyi 1617-ben történt távozása után ugyanis csak Matej Vodopia maradt a misszióban, így szóba került az állomás feloszlata is. A pápa viszont annyira szíven viselte a hódoltsági misszió sorsát, hogy Vitelleschi rendfőnök nem tudta elszánni magát erre a lépésre;²³⁶ sürgetésére a tartományfőnök végül 1618-ban a magyar Cserneky Jánost küldte Pécsre. Cserneky alsólendvai származású volt, 1609-ben lépett be a jezsuita rendbe, nyilván a szülőhelyén működő Vásárhelyi Gergely hatására.²³⁷ Ennek ellenére Vásárhelyi mégsem ajánlotta a misszióba természete miatt, ellenben Szini, aki még Rómából ismerte, kiállt mellette.²³⁸ A rendkívül rabiátus természetű páternek rövid időn belül sikerült mindenkivel összevesznie: a misszió körül továbbra is patvarkodó Don Simonéval, a Baranya felé terjeszkedő bosnyák ferencesekkel, Petar Katić prizreni püspökkel, a kezdetben jóindulatú török szomszédokkal, és mindenekelőtt két horvát misszionárius társával, Vodopiával és az általa Pécsre hozott Svetich-csel. A rendfőnök a tarthatatlan helyzet orvoslására 1622 májusában Cserneky leváltását határozta el. Az osztrák provincia vizitátora, majd tartományfőnöke, Giovanni Argenti nem sietett az utasítás végrehajtásával, emiatt a talajt vesztett és teljes szabadságban élő Cserneky feltehetőleg elcsábított egy asszonyt Pécssett. A rendfőnök ezután ténylegesen kezébe vette az ügyet: 1624. augusztus 31-én alapos vizsgálat után elrendelte Cserneky azonnali kizárását a rendből, a pécsi állomást pedig a szorosabb felügyelet érdekében kivette a misszióra nem sok gondot fordító osztrák tartományfőnök joghatósága alól, és a belgrádi superior, Jakov Tugolin irányítása alá helyezte.²³⁹

A történetnek azonban még nincs vége. Cserneky nem nyugodott bele kudarcába, és 1624 telén világi papként, a pécsi és veszprémi püspökök helynöki kinevezésével újra megjelent a városban. Az őt ért megaláztatásokért természetesen bosszút esküdött a két horvát páter ellen, és vikáriusi hatalmára hivatkozva meg akarta szerezni a jezsuiták vagyonkáját, egykori rendtársait pedig káplánként kívánta alkalmazni, megtiltva számukra a vidéki missziókat és a magyar nyelvű hívekkel való foglalkozást. Törekvéseiben az ónaptárhoz továbbra is ragaszkodó magyar hívekre és a licenciátusokra támaszkodott. A jezsuiták természetesen nem ismerték el az elcsapott szerzetest előjárójuknak, és hallani sem akartak az általa felajánlott egyezségről. A vita nemegyszer tumultuózus jelenetekbe torkollott, ezeknek a részleteit Svetich leveleiből ismerhetjük meg. 1625. május 11-én, a régi naptár szerinti Szent György napján (április 24.) a két jezsuita a Vasas melletti Somogy faluba ment missziót tartani az ottani licenciátus hívására. Az ünnep kezdete előtt megjelent Cserneky is híveivel, a vita elkerülése végett a 12 összegyűlt licenciátus végül egyik papot sem engedte szónokolni, hanem maguk közül választottak ki egy hetven éves öreget, aki beszélt a néphez. Cserneky a jezsuitákat fenyegetve elvonult, az egész eset komoly visszatetszést szült a hívek között. Helynöki joghatóságát többször megpróbálta a he-

²³⁶ EHJM I/2. 276., 282., 285., 311.

²³⁷ L. Lukács: *Catalogi...* i. m. II.566.

²³⁸ EHJM I/1. 135., 151.

²³⁹ EHJM I/2. 403–404., 406–407., 417., 424.; ARSI Rom. vol. 18 II., fol. 441v. A belgrádi superior joghatóságának kiterjesztése már 1622. július 16-án megtörtént, de a rendfőnök válaszleveleinek tanúsága szerint ezt a határozatot 1624-ben újra meg kellett ismételn.

lyi török hatóságok segítségével érvényesíteni, de eredmény nélkül. Ugyanakkor a török bíróság bevonása komoly anyagi veszteséget jelentett a misszió számára.²⁴⁰ A pécsi misszionáriusok mindent megtettek, hogy a rendfőnök révén elérjék Cserneký visszahívását. Vitellechi generális átlátta a volt jezsuita működésében rejlő veszélyeket, és többször kérte Pázmányt, illetve az egymást váltó pécsi püspököket a vikárius elmozdítására. Ennek ellenére Cserneký pécsi működéséről egészen 1629-ig vannak adataink: többször tett sikertelen kísérletet az iskola és a jezsuiták házának megszerzésére. Emellett rendszeresen járt Pozsonyba, ahol a püspökeivel való kapcsolattartás mellett a hódoltságba szeretett volna papokat csábítani. A pécsi püspökök teljesen érthető módon ragaszkodtak Cserneký személyéhez, mivel a tapasztalt és mozgékony magyar papot nem egykönnyen tudták volna pótolni. Végül feltehetőleg a jezsuiták állandó sürgetésére Draskovich György pécsi püspök mozdította el Pécsről, újra a jezsuitákra ruházva a helynöki joghatóságot.²⁴¹

A pécsi misszió állandó nehézségei, az utánpótlás megszervezésének akadozása egészen az 1660-as évekig foglalkoztatta a római előljárókat. A probléma megoldása érdekében többször szóba került az az elképzelés, hogy Itáliából vagy Raguzából próbáljanak meg egy-egy páttert Pécsre küldeni.²⁴² Ez utóbbi tervet a pécsi atyák is kifejezetten támogatták: Cserneký 1621-ben egykori iskolatársa, a raguzai patrícus családból származó Giovanni Gradi Pécsre küldését szorgalmazta.²⁴³ Horváth János pedig 1640. január 22-én Rumer János provinciálishoz írott levelében a magyar páterek fontossága mellett különösen a raguzai jezsuiták előnyeit hangsúlyozta. Javaslata szerint a Raguzából érkező misszionárius egyúttal az állomás előljárója is lehetne, hiszen a raguzaiaknak „kiváltságaik és a raguzai köztársasággal való szövetség miatt sok mindent szabad, amit nem szabad másoknak, a szlávoknak, sokácoknak, magyaroknak.”²⁴⁴

A másik lehetőséget a tengerentúli misszióba vágyakozó magyar pátereknek a magyar hódoltság felé irányítása jelentette. A török hódoltsági, illetve az Európán kívüli, pogány missziók közötti hasonlóság és egyenértékűség gondolata rögtön a misszió megalapítása után felbukkant a missziós beszámolóokban és a levelezésben, az osztrák és a római rendtartomány a török hódoltságot saját Indiájának tekintette.²⁴⁵ Ezt a párhuzamot a rendi propaganda és az előljárók ügyesen alkalmazták a hódoltsági missziók népszerűsítése érdekében. Egyrészt a rendi évkönyvek hangsúlyozták: a török misszióban dolgozni ugyanakkora megmérettetést és lelki hasznot jelent, mint Indiában, Japánban, Brazíliában vagy Virginiában téríteni.²⁴⁶ A rendfőnökök pedig feddő hangú

²⁴⁰ Az 1625. évi eseményekre vonatkozó forrásanyag: EHJM I/2. 442–488 passim (a somogyi eseményekre: 462–465.)

²⁴¹ ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 957., 959., 1029., 1034., vol. 4 I., pag. 26., 111., 174., vol. 20., fol. 202v., 214r., 231r., 234r., 236v.; ARSI Germ. vol. 113 I., pag. 213–214., 401.; ARSI Rom. vol. 21., fol. 88r.

²⁴² EHJM I/1. 215., 397., 399.; ARSI Austr. vol. 4 I., pag. 401., 444.

²⁴³ EHJM I/2. 395. Gradi (talán a pécsi misszió megerősítésének szándékával) a rendfőnök a raguzai rezidenciába küldte, de néhány hónapos raguzai tartózkodás után, 34 éves korában, 1623. január 29-én elhunyt (vö.: ARSI Rom. vol. 172., fol. 135v., vol. 80., fol. 64r.; ARSI HS vol. 42., fol. 13v.)

²⁴⁴ MOL E 152 Irregistrata, Collegium Tyrnaviense 6. t., fol. 422r. A levelet magyar fordításban közli: Holovics F.: *A mohácsi vész...* i. m. 520.

²⁴⁵ EHJM I/1. 170–171., 212., 214., 248., I/2. 369., 377.

²⁴⁶ Az 1651. évi *Litterae Annuae* erről így írt: „Has nobis Indias, Patres Fratresque a Deo electi, aperit

levelekben hűtötték le az Indiába vagy Etiópiába vágyakozók lelkesedését, rámutatva: találják meg a saját Indiájukat a hódoltságban, amelyben legalább ugyanakkora szükség van a munkájukra.²⁴⁷ A rendfőnök a magyar jezsuiták missziós buzgalmának áthangolásában annyira bízott, hogy az 1630-as évek végén a misszionárius-hiány miatt végveszélybe került pécsi misszió megmentését is ettől remélte.²⁴⁸ Ennek ellenére egyetlen pécsi misszionáriusról sem tudjuk biztosan, hogy valóban az „indiai” misszió helyett választotta a hódoltságot. A misszió végül elkerülte a feloszlást, és az 1640-es évek második felétől kezdve, a magyar és horvát rendtagok megszorodásával, az utánpótlás problémája is megszűnni látszott. Legalábbis ezt sugallja az a tény, hogy a pécsi misszió ezután csak elvétve bukkan fel a hivatalos levelezésben, 1670 után pedig teljesen eltűnik a rendfőnök válaszleveleiből.²⁴⁹

Az utánpótlás biztosítása és az állomás irányítása miatt igen fontos kérdés volt a misszió szervezeti hovatartozása, ugyanis az alacsonyabb jogi státusú rendházak (rezidenciák, missziók) mindig egy kollégiumtól függtek. Az alsólendvai Bánffy-misszió, majd az abból kisarjadó pécsi misszió a gráci kollégiumhoz tartozott, de a hódoltsági vállalkozás közvetlen előjárója a Belgrádban működő Bartol Kašić volt. Az 1614. évi újraindulás után a misszió közvetlenül a tartományfőnöknek lett alárendelve, így az éves katalógusok a bécsi kollégium után említik. A Cserneky-ügy után a rendfőnök jobbnak látta a missziót kivenni az osztrák tartományfőnök joghatósága alól és közvetlenül a belgrádi superior felügyelete alá helyezni. Ez a megoldás sem bizonyult tartósnak, ugyanis a magyar pátereket továbbra is az osztrák tartományfőnök küldte, így a római provinciálistól függő belgrádi misszió joghatósága teljesen névleges maradt. Emiatt a misszió rövidesen (valószínűleg még 1627-ben) visszakerült az osztrák rendtartományhoz, de most már a rend egyre erősebb magyarországi hadállásaira való tekintettel a nagyszombati kollégium felügyelete alá. Időközben a török misszió is továbbfejlődött: Pécsről kiindulva 1635-ben Gyöngyösön, 1641-ben pedig Andocson

Ungaria, Transylvania, Turcia caelestibus praedivites thesauris. Certi, si quid uspiam est sive barbaras inter Brasiliae Virginiaeque gentes, seu ad extremas Orientis oras sperandae messis, hic domestico in agro usquequaque obvium. Si quid vero etiam pati adversum aut arduum Christi urget amor, si alienae salutis commiseratione tangimur, hic Japon, hic India nostra. Igitur in cuiusque nostrum potestate iam situm, ni animus desit martyrem fieri. En quanta undequaque martyriorum seges: ibi locus, ubi animus, ibi arena, ubi aerumna, ibi certamen, ubi experimentum, ibi mors, ubi victoria. Hic demum victor sui animus martyrii lauream de morte reportat...” ARSI Austr. vol. 141., fol. 17v.

²⁴⁷ EHJM I/2. 450–451. Vitelleschi rendfőnök a Bécsben tanuló Beregszászi Jánosnak kertelés nélkül megírta: annyian szeretnének a tengeren túlra menni, hogy nem tud annyi missziót alapítani. Beregszászi azonban mégis szerencésnek tarthatja magát, hiszen számára ott a török hódoltság, amely teljesen egyenértékű munkatér, és ráadásul még a nyelvet is ismeri. ARSI Austr. vol. 5 I., pag. 247.

²⁴⁸ 1641-ben Rumer János tartományfőnök a missziót a nehézségekre hivatkozva fel akarta oszlatni, amit Vitelleschi rendfőnök kifejezetten ellenezett: ARSI Austr. vol. 5 I., pag. 484–485., 498., vol. 5 II., pag. 653., 656.

²⁴⁹ 1646-ban a rendfőnök kérésére a pápa megengedte, hogy a hódoltsági misszió előjárói három évnél tovább maradhassanak a hivatalukban (ARSJ Austr. vol. 5 II., pag. 1059–1060., 1068., 1100.); 1659-ben a rendfőnök a tartományfőnök figyelmébe ajánlotta a pécsi missziót (ARSJ Austr. vol. 7., fol. 169r., 170v.); 1669-ben a rendfőnök beleegyezett, hogy a pécsi misszió sajátos helyzete miatt a tartományfőnök ne cserélje le háromévente a misszionáriusokat, viszont igyekezzen olyan személyeket találni, akik nem világiasodnak el a hosszú távollét alatt (ARSJ Austr. vol. 8 I., pag. 515.); 1670-ben a tartományfőnök visszahívta a hódoltsági misszionáriusokat lelkigyakorlatra (ARSJ Austr. vol. 8 II., pag. 540.)

telepedtek meg a jezsuiták. A könnyebb kapcsolattartás végett a két dunántúli misszió 1649-ben átkerült a győri kollégium joghatósága alá, és minden bizonnyal ott is maradt a hódoltság végéig.²⁵⁰

2) Az anyagi feltételek biztosítása

A pécsi misszió feletti joghatóságért igazából nem versengtek a rendi előjárók, hiszen a távoli hódoltsági állomás nemcsak a más (számukra fontosabb) feladatoktól vonta el a Pécsre küldött atyákat, hanem a misszió anyagi fenntartása is rájuk hárult. A rendi előírások egyedül a kollégiumok számára írták elő a szilárd anyagi bázis jelentő alapítványokat, a rezidenciák és missziók esetében ez nem volt kötelező.²⁵¹ Ez persze állandó létbizonytalanságot okozott, különösen a török területeken, ahol a hívek anyagi helyzete sem tette lehetővé, hogy a misszió fenntartásáról gondoskodjanak. Emiatt a pécsi misszió folyamatosan külső segítségre szorult. Az első időszakban a rendfőnök a gráci kollégiumban tartózkodó főhercegi gyóntató, Bartholomeus Viller segítségével próbált meg pénzt szerezni a misszió számára. Miksa bajor hercegnél sikerrel is járt, mivel a német katolikus fejedelmek vezéralakjának számító uralkodó ötszáz forinttal segítette a pécsieket. A jezsuiták a pénzt a veszélyek miatt nem Ausztria felé, hanem Velencén és Raguzán át akarták a hódoltságba juttatni. A küldemény azonban Anconában elakadt, és még a rendfőnök sem fért hozzá.²⁵² Viller emellett a szintén mély vallásosságáról közismert Habsburg Ferdinánd főherceget is igyekezett adakozásra bírni, próbálkozásának eredményéről nincs tudomásunk.²⁵³ Vásárhelyi idejében a pécsiek Belgrádból is számíthattak némi segítségre, elsősorban a római segélyekből és a raguzai kereskedők adományaiból, de a támogató kedv lanyhulásával és a római pénzek elapadásával ez a forrás is megszűnt.²⁵⁴

A külső segítség nélkül maradt pécsi misszió működésének anyagi alapjait az osztrák rendtartománynak kellett volna biztosítani, de az előjárók (tartományfőnökök és rektorok) bizony nem tüntették ki magukat ezen a téren. 1626-ban például Svetich György Pécsről Ausztriába (többek között Bécsbe) ment, hogy a rendházakban pénzt kolduljon, de nagyon keveset kapott, és így gyakorlatilag üres kézzel tért haza.²⁵⁵ A rendfőnökök a tartományfőnökök fősvénységét és közönyét ugyan elítélték, de feddő szavakon és figyelmeztetéseken kívül mást nem tudtak tenni. Nickel Goswin rendfőnök 1654-ben Bécsbe küldött levelében külön felhívta Bernard Geyer provinciális figyelmét a hódoltsági állomások szükségleteire és emlékeztette: elődei

²⁵⁰ A függelmi viszonyokra a legfontosabb forrásaink a katalógusok, bár a 17. század második felében az egyes rendházakat nem szervezeti rendben, hanem rendház-típusonként sorolják fel, így az egyes missziók hovatarozásáról nem tájékoztatnak. A belgrádi superior pécsi joghatóságára: EHJM I/2. 406–407., 424., 472. A győri kollégium hódoltsági joghatóságára vö.: ARSI Austr. vol. 7., fol. 120r., 276r.; LA 1674. ÖNB Cod. 12071., pag. 44.

²⁵¹ Wiktor Gramatowski: *Glossario gesuitico. Guida all'intelligenza dei documenti*. Roma, 1992. 15–16., 23., 35–36., 49.

²⁵² EHJM I/1. 195., 200., 215–216.

²⁵³ EHJM I/1. 162–163., 215–216.

²⁵⁴ Az 1610-es évek második felétől kezdve már a belgrádi misszionáriusok is folyamatos anyagi gondokkal küszködtek: ARSI Austr. vol. 20., fol. 204r.; ARSI Rom. vol. 19 II., fol. 273v–274r., vol. 21., fol. 15r.

²⁵⁵ ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 744–746.

bizony nem sokat törődtek a misszióval. A római előjáró külön nehezményezte, hogy a hódoltsági misszionáriusok által Nagyszombatban elhelyezett hatszáz imperiálist a kollégium egyszerűen nem akarta visszaadni.²⁵⁶ A dörgedelmek nem sokat változtattak a helyzeten: az utasítást 1658-ban újra meg kellett ismételni.²⁵⁷ Ebben az évben a tartományfőnök ugyan létrehozott a győri kollégiumban egy alapítványt a török missziók számára, de a kollégium vezetése visszatartotta a pénzt, az ottani építkezés szükségleteire hivatkozva.²⁵⁸

Ilyen körülmények között a pécsi atyáknak nem maradt más választása, minthogy helyben próbáljanak némi bevétel után nézni. Állomáshelyükön három jövedelemforrásra számíthattak: a pécsi hívek adományaira, a falvakban élő katolikusok szolgáltatásaira és a szőlőkből származó bevételekre. Pécsett elsősorban a tehetősebb katolikus kereskedők és iparosok segítették őket. Róluk azonban (ellentétben a belgrádi kereskedőkkel) a levelezés sajnálatos módon szinte egy szót sem szól, részben nyilván azért, mert szegényebbek és ezért szűkmarkúbbak voltak belgrádi társaiknál.²⁵⁹ A források a már említett Szűcs Miklóson kívül mindössze egy kereskedő, Paulovich (Hagia) Miklós nevét említik, aki az 1620-as években a pécsi horvát katolikusok vezéralakja volt, és a páterek tanúsága szerint a pécsi polgárokkal egyetemben sokat segítette a missziót. Paulovich 1625-ben a Szentév alkalmából személyesen Rómába zárandokolt, még Vitelleschi rendfőnök is fogadta, és meghallgatta beszámolóját a pécsi helyzetről.²⁶⁰ A pécsi iparosok anyagi segítségéről 1636–1637 folyamán hallunk legközelebb (és utoljára). Ekkor ugyanis igen súlyos viszály tört ki a katolikus kézművesek között, amelynek oka egy nagy összegű török büntetéspénz megfizetése körül támadt egyenetlenség volt. A vita során az egymás ellen acsarkodó iparosok késekkel támadtak egymásra, sőt (a jezsuiták beszámolója szerint) törökké is lettek volna, csak hogy büntetlenül megölhessék az ellenségükké vált honfitársaikat. A viszályt végül a páterek csillapították le; békítő buzgalmukban az évkönyv szerint is közrejártszott az a tény, hogy az iparosok tartották el őket adományaikkal, és a török hatóságok előtti perek során is ők váltották ki a jezsuitákat.²⁶¹

A Pécsett összegyűlt adományoknál minden bizonnyal jelentősebbek lehettek a falvakban végzett plébániai teendők után járó szolgáltatások. Konkrét adatok sajnos ezzel kapcsolatban is alig állnak rendelkezésünkre, de a fennmaradt szűkszavú utalá-

²⁵⁶ ARSI Austr. vol. 6., fol. 241v–242r. A rendfőnököt erre a lépésre Ágoston Péter beszámolója készítette.

²⁵⁷ ARSI Austr. vol. 7., fol. 132v–133r.

²⁵⁸ ARSI Austr. vol. 7., fol. 120v., 276r. A győri kollégium osztrák vezetése részéről elkövetett visszaélések nyilván összefüggésben álltak a kollégium osztrák és magyar atyái közötti konfliktusokkal. Vö.: ARSI Austr. vol. 8., pag. 5., 70.

²⁵⁹ Erre Kašić is utal 1613-ban frott jelentésében: EHJM I/1. 123.

²⁶⁰ EHJM I/2. 444–448., 452., 460., 470.; ARSI Austr. vol. 20., fol. 231r.

²⁶¹ „Dissensiones complures compositae, altera opificum eorum scilicet, qui nos oblata stipe sustentant, ac e Turcarum vinculis, cum fert casus, mulcta deposita liberant. Inter hos cincitata lis, ex iurgii ad verbera, cultros et arma prosiliit, eoque periculi devenit, ut nervo subiacerent rei perpetuo, quae poena a Turcis irrogari solet; hos nostri nunc singulos, nunc plures hortando, rogando, magno labore in consensionem et mutuum satisfactionem revocarunt.” LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 58.; LA 1637. ÖNB Cod. 12034., pag. 55. A források egyszer sem említik, hogy a jezsuiták Pécsett (Temesvárhoz hasonlóan) a raguzaiak által felfogadott káplánok lettek volna, nyilván azért, mivel a Pécsett működő raguzaiak száma igen kevés volt.

sokból mégis képet alkothatunk ezekről a bevételekről. Harangozó Bálint 1620. évi beszámolójából tudjuk, hogy a falvak népe tisztességesen gondoskodott papjairól és prédikátorairól.²⁶² A jezsuiták a baranyai plébániákon évtizedes harcot folytattak a licenciátusokkal, különösen a szentség-kiszolgáltatás körüli visszaélések megszüntetése és az új naptár bevezetése érdekében, amelynek során püspöki helynöki tekintélyüknél fogva olykor el is távolítottak egyes személyeket a plébániákról. Ennek a küzdelemnek a részleteiről alább még bőven lesz szó, most csak a konfliktus anyagi vonatkozásaira térek ki. A misszionáriusokat ugyanis az egyházfegyelem betartatásán túl a plébániai jövedelmek megszerzése is érdekeltté tette abban, hogy minél több plébániára tegyék rá a kezüket. A licenciátusok és a világi papok ezt szemükre is vetették: Pietro Massarecchi antivari érsek egyenesen úgy hallotta, hogy az adományok megtartása érdekében nem törekedtek a licenciátusok papokkal való felváltására.²⁶³ Benlich Máté belgrádi püspök 1653. évi baranyai egyházlátogatása során már négy plébániát talált a jezsuiták közvetlen igazgatása alatt,²⁶⁴ de ennél nyilván jóval több településről kaptak adományokat. Maguk a jezsuiták is a falusi plébániákról származó bevételeiket tekintették a legjelentősebbeknek, ezért is tartották különösen nagy értékűnek a török hatóságok által elrendelt kijárási tilalmakat.²⁶⁵

A harmadik jövedelemforrásról, a szőlőkről csak a század közepétől kezdve beszélnek a források. Egy 1645-ben összeállított áttekintés szerint a pécsi jezsuitáknak az adományok mellett két szőlőbirtok is hoz némi bevételt.²⁶⁶ Ágoston Péter fentebb idézett levelében szintén a boreladást említi egyetlen jövedelmükként.²⁶⁷ Ingatlanaikról pontos összeírást csak a török kiűzése után készített Prentaller János házfőnök, ebben pontosan tájékoztat a hódoltsági birtokviszonyokról is. Eszerint kisebb-nagyobb területű szőlőkhöz jutottak hozzá (részben vétellel, részben végrendeleti úton) Üregen, Szabolcson, Berkesden, Hetényben, Szebényben és Enyeszten, ezen felül őrlési joguk volt egy malomban Hetényben. A kimutatás általában a szőlőket megszerző pátereket is megnevezi: Balogh Péter, Dorasóczy Márton, Kászonyi András, Szentpáli István. Az ő pécsi működésük idejének ismeretében egyértelmű, hogy a szőlők túlnyomó része az 1670-es és 1680-as években került a tulajdonukba.²⁶⁸ A század második felében megszaporodó szőlővásárlásokat az ágazat jövedelmezőségén kívül minden bizonnyal a teaurálási szándék is motiválta. Pénzük ugyanis a hódoltságban (mint azt az egyre súlyosbodó török zsarolások bemutatásakor látni fogjuk) nem volt biztonságban, és a

²⁶² Pécsi Mátyás szekcsői licenciátus például „minden egyes személytől, aki beszédeit látogatja, „kap évi 10 dénárt. A házasságkötés után 12 dénárt és minden vendégtől egy dénárt. Az avatás után 2 vagy három dénárt. A keresztség után kenyeret és tyúkot. A temetéskor semmit, hacsak nem leány hal meg. A leány temetések a keresztre zsebkendőt kötnek, amely ezután a hitszónoké vagy a papé.” Holovics F.: *Baranya...* i. m. 175.

²⁶³ Molnár A.: *Pietro Massarecchi...* i. m. 211.

²⁶⁴ Borsa Iván – Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikussairól 1651–1658. *Levéltári Közlemények* 60 (1989) 101–103.

²⁶⁵ MOL E 152. Registrata, Collegium Jauriense fasc. 2., fol. 52r. (Ágoston Péter Horváth János győri rektornak, Pécs, 1652. jún. 18.)

²⁶⁶ ARSI Austr. vol. 20., fol. 294^ar–295r.

²⁶⁷ MOL E 152. Registrata, Collegium Jauriense fasc. 2., fol. 52r.

²⁶⁸ ELTE EKK Ab vol. 250/XXXIV., pag. 28–29., 173–180. A *historia domus* alapján a birtokokat felsorolja: Pinzger F.: *Emlékezzünk régiékről.* i. m. 9–12.

királyságban való letéteiket is veszélyek fenyegették – sokszor éppen saját rendtársaik részéről. A nagyszombati és a győri kollégiumban elhelyezett tőkéjükhöz nem jutottak hozzá, és hasonlóképpen eltűnt Veszprémben a Győrbe küldött pénzük is.²⁶⁹

3) A kapcsolattartás technikái

A utánpótlás biztosítása és a finanszírozás mellett a misszió működtetésének harmadik kulcskérdése a kapcsolattartás megszervezése volt. A jezsuita rendben az előjárók és a beosztottak közötti levélváltást pontos utasítás (*formula scribendi*) szabályozta. Ennek értelmében az európai tartományfőnököknek havonta, a többi előjárónak pedig háromhavonta kellett a rendfőnököt írásban tájékoztatnia, de szükség esetén bármelyik rendtag fordulhatott a rend első emberéhez.²⁷⁰ A hódoltsági missziók esetében ilyen fokú rendszeres kapcsolattartásról nem beszélhetünk. Az első két évtizedben a misszionáriusok még többé-kevésbé állandó levelezésben álltak a rendfőnökkel, de később a római vezetés a tartományfőnökön keresztül tartotta a kapcsolatot a pécsiekkel. Ennek egyik oka kétségtelenül abban keresendő, hogy a megszilárduló, ugyanakkor fejlődésképtelen pécsi állomás kikerült a rendi vezetés érdeklődésének homlokteréből. Másrészt viszont a Rómával (illetve Béccsel, Nagyszombattal, Győrrel) való kapcsolattartást a hódoltság sajátos viszonyai sokszor megnehezítették. A török hatóságok ugyanis nem nézték jó szemmel, ha a Habsburg alattvalónak számító jezsuiták az ellenséges országokba küldenek levelet. Emiatt már Vásárhelyi is kényelmetlen helyzetbe került, a későbbiekben pedig a török hatóságok rögeszméjévé vált a jezsuiták kémkedésétől való félelem. Emiatt sokszor évek teltek el úgy, hogy a pécsi páterek nem tudtak életjelt adni magukról.²⁷¹ Paradox módon sokszor egyszerűbb volt levelet küldeni Róma, mint a királyi Magyarország felé, mivel déli irányban a jezsuiták fel tudták használni a raguzai kereskedők postáját. A Pécssett működő délszláv (bosnyák és raguzai) kereskedők vitték a leveleket Belgrádba, onnét pedig a rendszeresen járó karavánok szállították a küldeményt Raguzába. A városállamból valamelyik kereskedőhajó juttatta a levelet Anconába, a kikötővárosból pedig az egyházi állam postájával került Rómába.²⁷² Az első látásra bonyolultnak tűnő, de valójában igen olajozottan működő raguzai „postaszolgálat” egyetlen gyengéje a lassúság volt: Pécsről Rómába a levelek két-három, olykor négy hónap alatt érkeztek meg.²⁷³ A Rómából

²⁶⁹ ARSI Austr. vol. 6., fol. 241v–242r., vol. 7., fol. 276r.; MOL E 152. Registrata, Collegium Jauriense fasc. 2., fol. 52v–53r.

²⁷⁰ L. Szilas: *Quellen...* i. m. 173–174.

²⁷¹ EHJM I/2. 387., 446.; ARSI Austr. vol. 20., fol. 219r. (Vodopia Vitelleschi rendfőnöknek, Pécs, 1627. nov. 6.); APK ACA fasc. 99. N° 1/11. (Magdalenich Tamás Vinkovics Benedeknek, Pécs, 1633. okt. 13.)

²⁷² EHJM I/1. 82., 106. ARSI Austr. vol. 20., fol. 234r. (Vodopia Vitelleschi rendfőnöknek, Pécs, 1629. febr. 2.) A Belgrád–Róma útvonalról és a raguzai kereskedők postájáról lásd: Antonio Di Vittorio: *Un grande nodo postale fra Oriente e Occidente in età moderna: la Repubblica di Ragusa*. In: Di Vittorio Antonio – Anselmi Sergio – Pierucci Paola: *Ragusa (Dubrovnik). Una repubblica Adriatica*. (Saggi di storia economica e finanziaria). Bologna, 1994. 57–83. A jezsuiták emellett minden Rómába induló pap vagy zarándok által nyújtott lehetőséget is megragadtak: EHJM I/2. 452.; ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 1029., vol. 4 I., pag. 317.

²⁷³ EHJM I/2. 384., 397., 406., 452., 455.; ARSI Austr. vol. 3 II., pag. 957., 870., 1029., vol. 4 I., pag. 111., 317., 392., vol. 4 II., pag. 707., vol. 5 II., pag. 653., vol. 7., fol. 131v. A hír terjedési sebessége a 16. század

küldött válaszokkal sokszor még rosszabb volt a helyzet, hiszen a levelek a török területen könnyebben elkallódhattak.²⁷⁴

A jóval közelebbi királyi Magyarországra vagy Bécsbe sokkal bizonytalanabb volt a levelezés, és a forráspusztulás miatt sokkal kevesebbet is tudunk róla. Az első években Bánffy Krisztof vállalta a közvetítést, később azonban ilyen jellegű szolgálatairól nincsen tudomásunk.²⁷⁵ Vásárhelyi és Jékel már 1613-ban arra kérte az előljárókat, hogy ne írjanak nekik az osztrák provinciából.²⁷⁶ A későbbiekben a pécsi misszionáriusok a királyság felé tartó kereskedőkkel küldték a tartományfőnökhöz vagy más királyságbeli főpapokhoz címzett leveleiket.²⁷⁷ Ez a módszer azonban sok bizonytalansági tényezővel járt. Egy jellemző esetről Horváth János számol be: Vinkovics Benedek pécsi püspöknek küldött Zágrábra levelet, és mivel Szlavónián át erre nem volt lehetősége, kerülő úton, Magyarország felé kívánta célba juttatni a küldeményt, néhány falusi kereskedő segítségével. Az áruikkal Magyarország felé tartó parasztok azonban a rabló- és hajdúveszély miatt nem mertek továbbmenni, így már Tolnán túladtak portékáikon, és a levelet is visszahozták Pécsre.²⁷⁸ Nem jártak jobban a királyi országrészről Pécsre küldött levelek sem. Horváth János nyomatékosan kérte Vinkovicsot, hogy óvatosan levelezzék, ugyanis Sopronból továbbított levele egy eretnek prédikátornál kötött ki, míg a többi egyáltalán nem érkezett meg. Ezek török kézbe jutva valamennyiük vesztét okozhatták volna.²⁷⁹ Horváth Tamás Bartók István pécsváradi apát 1658. január 19-én keltezett utasítását csak július 31-én (!) kapta meg; egy boszniai török kezébe került, akitől drága pénzen kellett kiváltania, nehogy az a pécsi bégnek vagy a kanizsai pasának adja át a kompromittáló iratot. Horváth szerint a királysággal való levelezést a legbiztosabban az andocsi jezsuita misszionárius és a veszprémi nagyprépost közvetítésével lehet lebonyolítani.²⁸⁰

A levelezésnél is nagyobb akadályokba ütközött a misszionáriusok beutazása a hódoltságba. A Habsburg országrész felől érkező jezsuitát a török garanciák ellenére már az ellenséges területről való belépés ténye is veszélybe sodorhatta, amint ezt a misszionáriusok többször hangsúlyozták.²⁸¹ Pécs felé a királyságból három fontosabb útvonal állt rendelkezésre: északról Komárom vagy Gyöngyös felől, míg délnyugatról Zágráb irányából Varazsdon keresztül. Az elsőt főleg a Nagyszombatból érkező páterek vették igénybe, például Péchy Bálint, aki 1625-ben a császári követ mellett

végén a mediterrán térség jelentősebb városai között: Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában II.* Budapest, 1996. 403.

²⁷⁴ ARSI Austr. vol., 20., fol. 231r. (Vodopia Vitelleschi rendfőnöknek, Pécs, 1628. jún. 10.)

²⁷⁵ EHJM I/1. 137.

²⁷⁶ EHJM I/1. 94.

²⁷⁷ Erről Ivan Maravić lócsi plébános beszélt később ismertetőjében. APF SOCG vol. 310., fol. 377v.

²⁷⁸ Horváth János Vinkovics Benedeknek, Turbék, 1635. aug. 17. APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

²⁷⁹ Uo.

²⁸⁰ Horváth javaslatának életképességét bizonyítja, hogy az ő levele huszonnégy nap alatt Nagyszombatban volt. Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 53–56.

²⁸¹ Don Simone szerint a korábban az eretnek prédikátorok ellen felhasználható vád (ellenséges országból származás) a pécsi misszió miatt most a katolikus ellen fordítható: APF Misc. Div. vol. 22., fol. 180r. Ugyanezt állította Paczoth Ferenc is a rendfőnökhöz írott levelében (Pécs, 1632. augusztus 2.): ARSI Austr. vol. 21., fol. 140v.

hosszabb időt töltött Komáromban.²⁸² A későbbi misszionáriusok inkább a Gyöngyös felé vezető kerülőutat választották, mint Derkay György is, akinek úti beszámolója szerint az alföldi utazás különösen a török és a keresztény útonállók miatt volt veszélyes. 1640 karácsonyán Fajsznál öt napot kellett várakoznia a Dunán való átkelésre, a kényszerpihenőt (igazi misszionárius módjára) a környék katolikusainak gondozására használta fel. Csak az ünnepek után tudott átkelni harmadmagával egy sajkán a még mindig zajló Dunán, a túlparton hagyva a kocsikat, ezért az út hátralevő részét gyalog és parasztszekereken tette meg Tolnától Pécsig.²⁸³ A Zágráb–Graz irányába vezető harmadik útvonalat az állandóan úton levő Cserneký János fáradtságosnak, de biztosnak tartotta.²⁸⁴ Cserneký véleményét a későbbi események is igazolták: Calleli Rudolf és Gall István 1664-ben a keresztény csapatok érkezésének hírére Varazsra menekültek.²⁸⁵ A veszélyek és a kellemetlen meglepetések persze errefelé sem hiányoztak. A Zágrárból Pécsre igyekvő Horváth Jánost például a varazsdi átkelő után tizennégy muraközi katona tartóztatta fel, és miután a hódoltsági kalauzukat felismerték, az egész társaságot kémkedés gyanújával a csáktornyai vár börtönébe akarták zárni. A katonák csak hosszas könyörgés után engedték útjára a páttert és kíséreit.²⁸⁶ A tapasztaltabb misszionáriusok az utánpótlás útvonalát biztonsági szempontból kulcskérdésnek tartották: Ágoston Péter szerint a páttereknek Temesvár felől kellene Pécsre jönniük, míg a falvakban dolgozó jezsuitákat Gyöngyösről küldjék, így a török területről érkezve elterelhetik a törökök gyanakvását.²⁸⁷

VI. A jezsuiták pécsi működése

1) Templom és közösség

A Budai külvárosban álló Mindenszentek templomát 1610-től kezdve az unitárius és a katolikus felekezet közösen használta, a templom belsejét középen egy fallal kettéválasztva. A jezsuiták expanzív fellépése a békés egymás mellett élést ingatagrá tette, hiszen a misszionáriusok (Vásárhelyi példája is bizonyítja) szándékosan provokálták az unitáriusokat. Nem tudjuk, melyik fél unta meg előbb a közösködést, és fordult a török hatóságokhoz a másik felekezet eltávolítása érdekében, de annyi bizonyos, hogy ezúttal a katolikusok jártak sikerrel. Valamikor 1617 elején a szultán bécsi követének, Gaspar Gracianinak a támogatásával a katolikusok kiűzték az unitáriusokat az általuk használt templomrészből, megszerezve a teljes épület használati jogát. Graciani a missziószervezés történetében 1614 nyarán tűnt fel, és tevékenysége révén a misszió a nagypolitikával is kapcsolatba került.²⁸⁸ A templomfoglalás időpontját illetően több,

²⁸² L. Lukács: *Catalogi...* i. m. II. 292.

²⁸³ Derkay György Vitelleschi rendfőnöknek, Pécs, 1641. ápr. 9. ARSI Austr. vol. 229., fol. 264r.

²⁸⁴ EHJM I/1. 395.

²⁸⁵ L. Lukács: *Catalogi...* i. m. II. 557.; MOL E 152 Irregistrata, Collegium Tyrnaviense 6. t., n. 98.

²⁸⁶ APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

²⁸⁷ MOL E 152 Registrata, Collegium Jauriense fasc. 2., fol. 52rv.

²⁸⁸ Modern életrajza: Manfred Stoy: Das Wirken Gaspar Gracianis (Gratianis) bis zur seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4. Februar 1619. *Südost-Forschungen* 43 (1984) 49–122. Az új támogatót a

egymásnak ellentmondó értesülés maradt ránk. A jezsuita források csak 1617-ben beszélnek az esetről,²⁸⁹ más forrásaink viszont a korábbi datálást valószínűsítik. Petar Katic prizreni püspök 1619-ben írott levelében úgy nyilatkozott, hogy a templomot már négy éve elvették az unitáriusoktól.²⁹⁰ Antun Matic scardonai püspök pedig, aki az 1610-es évek derekán bérmált a városban, külön katolikus és külön unitárius templomról számolt be: a katolikus templom a városfalon kívül, attól mintegy fél mérföldre feküdt, míg az eretnekek az egykori domonkos templomot használták.²⁹¹

A pécsi templomfoglalást az időközben óvatosabbá vált jezsuiták azonban nem tartották szerencsés lépésnek, mondván: jobb a fél templomot békességben, mint az egészét állandó háborúság közepette bírni. Vásárhelyi a rendfőnökön keresztül próbálta meg túlbuzgó pártfogójukat rávenni a korábbi helyzet visszaállítására, aki erre hajlandónak is mutatkozott.²⁹² A páter aggodalmait az események igazolták. A jezsuiták hódoltsági terjeszkedésével kezdettől fogva határozottan szembeszegülő bosnyák ferencesek 1618-ban a budai pasától szereztek parancslevelet, amelynek értelmében a ferenceseken kívül más katolikus pap nem tartózkodhatott a hódoltságban. Az akció elsősorban a belgrádi jezsuiták és az általuk támogatott missziópüspök, Petar Katic ellen irányult, de közvetlen vesztesei a pécsi jezsuiták lettek. A ferencesek regisztráltatták az okmányt a pécsi kádinál, amivel akaraton kívül az unitáriusok szekerét tolták, akik erre hivatkozva felléphetek a jezsuiták ellen. Amennyiben ugyanis a jezsuiták hódoltsági működése jogellenes, a templomot sem használhatják; feltehetőleg már 1619-ben vissza kellett adniuk az épületet az unitáriusoknak.²⁹³

A templomból való kiűzésük után a katolikusok egy fakápolnát emeltek, közvetlenül a Mindenszentek templom szomszédságában. Ez az épület 1620-ban már állott: Harangozó Bálint beszámolója szerint a szlávok kápolnája az unitárius templom falához támaszkodott.²⁹⁴ Pietro Massarecchi antivari érsek 1632-ben újra megosztva találta a Mindenszentek templomot: nagyobbik fele az unitáriusoké, a kisebbik pedig

jezsuita vezetés örömmel fogadta, politikai aspirációitól azonban kezdettől fogva elzárkózott. EHJM I/1. 207–215.

²⁸⁹ EHJM I/1. 74. Ezt, az aláírás és dátum nélküli jelentést a kötet sajtó alá rendezői Bartol Kašićnak tulajdonították és 1613. január 31-re keltezték. Ugyanakkor tartalmi jegyek (feltűnő hasonlóság Marin de Bonis későbbi jelentéseivel, illetve a Graciani által visszaszerzett pécsi templom említése), továbbá az íráskép egyértelművé teszik, hogy a beszámoló Marin de Bonis tollából származik, és 1617 után íródott. Vö. még: EHJM I/2. 272., 283–284., 312.

²⁹⁰ EHJM I/2. 343.

²⁹¹ Molnár A.: *Scardonai püspökök...* i. m. 299. Ez az adat azért is figyelemreméltó, mivel egybevág a helytörténetírás azon állításával, hogy a pécsi unitárius kollégium az egykori domonkos apácakolostor falai között működött. Ebben az esetben érthető, hogy az unitáriusok templomuk elvesztése után iskolájukban tartották az istentiszteletet. Vö.: Szabó Gy.: *Szabadgondolkodó társadalmi rétegek...* i. m. 247. Matic pécsi látogatását pontosan nem tudjuk datálni, mivel Boszniát, Dalmáciát, Szláviániát és Baranyát átfogó vizitációs körútjának idejéről csak annyit tudunk, hogy 1613-tól számítva öt éven át tartott. A jelentés által követett sorrendből mégis inkább 1615/1616-ra valószínűsíthető a pécsi tartózkodás időpontja.

²⁹² EHJM I/2. 272., 283., 305., 312.

²⁹³ Az eseményekről Petar Katic tájékoztat (sajnos igen szűkszavúan) 1619. febr. 7-én írott levelében: EHJM I/2. 343. Az eset akkora port vert fel, hogy még a következő évtizedekben is visszatértek rá a ferencesek ellenfelei. APF SOCG vol. 72., fol. 247r. (Jakov Tugolin belgrádi jezsuita misszionárius jelentése Pázmány Péterhez 1630-ban), APF SOCG vol. 320., fol. 27r. (Don Simone Matkovich jelentése 1630-ból).

²⁹⁴ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 174–175. A jelentéstevő Harangozó Bálint következetesen Boldogságos Szűz temploma néven említi az unitárius templomot, nyilván tévesen.

a katolikusoké volt, a két részt fal választotta el egymástól.²⁹⁵ Egyéb forrásaink viszont egyöntetűen különálló kápolnáról tanúskodnak.²⁹⁶ Az ellentmondás magyarázata talán abban rejlik, hogy 1631/32 folyamán a jezsuiták ideiglenesen újból elfoglalták a Mindenszentek templom felét. Az sem tartható kizártnak, hogy Massarecchi a kőtemplom falához hozzáépített fakápolnát az eredeti épület részének tekintette.

A katolikusok természetesen nem érték be ezzel a szükségmegoldással; ismét nagyobb, különálló templomot akartak maguknak. A török engedélyeket már 1620-ban beszerezték, és a szükséges építőanyagot is összehordták, az építkezés megkezdésével azonban még három évtizedet kellett várni.²⁹⁷ A kápolna állapota miatt 1652-ben a templomépítést már nem lehetett tovább halogatni. Az évkönyv leírása alapján a régi épület inkább csűrűhöz, mint templomhoz hasonlított, a tetőt gerendákkal támasztották alá, a rések miatt egyébként is ki volt téve az időjárás viszontagságainak. Az oltárt csak néhány lécz fedte, az oltáriszentséget egy gyékényből font tartóban őrizték.²⁹⁸ A katolikusok a jezsuiták vezetésével 450 forintért újabb engedélyt szereztek egy kétezzer (!) főt befogadó fatemplom felállításához, amelyet a temető falához akartak hozzáépíteni. A grandiózus terv azonban felkeltette ellenségeik rosszallását: kőfal beépítése miatt (amely szigorúan tilos volt) feljelentették Budán a jezsuitákat. A vád szerint

²⁹⁵ Molnár A.: *Pietro Massarecchi...* i. m. 210. Hasonlóképp számolt be a pécsi helyzetről a jezsuita Daniel Bastel is 1631-ben, a Vinkovics Benedek pécsi püspöki megerősítése előtt felvett vizsgálati jegyzőkönyvében. ASV P. Vien. N° 6. (oldalszámozás nélkül).

²⁹⁶ 1629-ben a pécsi viszonyokat már zágrábi prépostként is jól ismerő Vinkovics külön templomról nyilatkozott. ASV P. Cons. vol. 26., fol. 487v–488r. A pécsi püspök szolgálatában álló és a pécsi papokkal kapcsolatot tartó Petretich Péter zágrábi kanonok 1637-ben arról vallott, hogy a katolikusok fatemplomában misézhet minden pap: „Iam omnia sunt confusa et nihil scio esse, nisi unam capellam ligneam, in qua permittitur omnibus sacerdotibus celebrare...” ASV P. Cons. vol. 47., fol. 180r. Luzsénszky Joakim esztergomi kanonok szintén kis katolikus templomról vallott: „...praediti sacerdotes habent parvum templum, in quo exercent curam animarum, et hoc ipsum scio ab iisdem sacerdotibus, a quibus audivi.” ASV P. Cons. vol. 41., fol. 379v. A legérdekesebb Mohácsy György pozsonyi örkanonoknak, a pécsi jezsuiták egykori tanítványának a vallomása. Mohácsy megemlékezik (a többi tanúhoz hasonlóan) a mecsetté alakított középkori székesegyházról, beszél a jezsuiták jól felszerelt templomáról, és említi az egykori püspöki palotában található török lokostort, amelynek szerzetesei között pécsi diákevei alatt maga is megfordult: „Scio in civitate Quinqueecclesiensi adesse ecclesiam cathedralem structurae et qualitatibus prout est ecclesia Sancti Stephani Viennae, nescio sub qua invocatione, conversa est modo in ecclesiam Turcarum, quam vocant messec [...] In illa ecclesia cathedrali, quae est penes Turcas, non exercetur cura animarum, sed cura praedicta exercetur in alia ecclesia, quae est in suburbio. De causa scientiae, quia vidí utramque ecclesiam, et exercui officium diaconatus [...] Ecclesia catedralis ipsamet, cum sit penes Turcas, nihil habet praedictorum [ti. egyházi felszerelések], sed illa alia, quae est in suburbio, habet casulas, calices, missale et similia necessaria pro celebrando sacro, non habet campanile, quod Turcae non permittunt, habet tamen coemeterium antiquum [...] Aderat domus valde pulchra pro episcopi habitatione, et nunc etiam extat simul cum suo horto, sed habitatur a monacis ipsorum Turcarum. De causa scientiae, quia vidi et interdum fui inter illos [...] Non est ibi seminarium, sed tamen patres Societatis docent aliquantulum pueros christianorum. De causa scientiae, quia fui in ipsis scholis.” ASV P. Cons. vol. 41. fol. 407r–408r. 1636-ban az évkönyv arról számolt be, hogy a jezsuiták templomukhoz, amely esős időben nehezen megközelíthető, kőlépcsőt építettek. LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 58.

²⁹⁷ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 175.

²⁹⁸ „Erat ante hac locus, in quo divina peragebantur, horreo quam ecclesiae similior (quamquam nec horrei omnimodam spem haberet) tectum trabibus sustentatum, caetera pervium omnibusque aeris iniuriis expositum, adeo, ut hyeme intempesta non raro, qui divinis intererant, altis in genibus ingenicularentur. Aram duntaxat asseres aliquot tegebant. Servandae vero Sanctissimae Eucharistiae e viminibus contextae storeae receptaculo deserviebant.” LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 85–86.

a páterek erősséget akartak emelni, ahonnan éjszaka tízezer emberrel lerohanhatják a várost. A budai pasa Pécsre küldött emberei elől maguk a helyi törökök bújtatták a katolikusok vezetőit, a környékbeli falvak lakói pedig szpáhijaikon keresztül elérték, hogy a pécsi bég egy ötven forintra nyomatékosított tanúságlevellet küldött Budára a jezsuiták ártatlanságának igazolására. A templomépítés ezután sem haladt akadálytalanul: a pécsi unitáriusok és az egyre növekvő számú református nem nézték jó szemmel a katolikusok építkezéseit, és ismét feljelentették őket Budán. Egyszer azért, mert a templom nagyobb lesz az engedélyezetténél, másszor pedig a kőalapzat miatt. A veszélybe került jezsuitát, Ágoston Pétert, mindkét esetben a pécsi és kanizsai törökök bújtatták és védték meg a budai pasa emberei előtt. Egy alkalommal az egyik helybéli török ládában rejtette el Ágoston, amelyre az utána nyomozó császár rá is ült, mégsem fedezte fel az alatta rejtőzködő pátert.²⁹⁹

Az évkönyv hangulatos beszámolója fontos tanulságot hordoz a pécsi (és általában a hódoltsági) templomépítések szempontjából. A történetek kapcsán mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a katolikusok vállalkozása szöges ellentétben állt az iszlám törvényekkel. Ezek ugyanis csak az oszmán hódításkor meglevő keresztény templomok változatlan formában való helyreállítását tették lehetővé, és szigorúan tiltották a templomok bővítését és újak építését.³⁰⁰ Az oszmán írott jog és a magyarországi gyakorlat jelentős különbségeire (éppen a templomépítések kapcsán) az újabb kutatás hívta fel a figyelmet. Eszerint a török hatóságok a feltételezettnél jóval engedékenyebbek voltak a templomokkal kapcsolatos építkezések engedélyezésében.³⁰¹ Az alföldi falvakban és mezővárosokban rekonstruálható gyakorlathoz képest Pécssett kissé göröngyösebb út vezetett az új templom felépítéséhez, de a közösség, minden nehézség ellenére, itt is keresztülvitte akarátát. Pécssett nem a helyi török hatóságok és szpáhik állítottak akadályokat a katolikusok tervei elé, hiszen számukra (mint azt a falusi templomépítések esetében látni fogjuk) a nagyobb templom a lakosság helyben maradásának egyik zálogát jelentette. Az építkezés fő ellenzői az unitáriusok és a reformátusok voltak, akik céljaikhoz szövetségest találtak a jogvédelem címén komoly összegeket kizsároló budai török apparátusban. A végső szót azonban a helyi hatóságok mondták ki, és a feljelentéseket eltussolva lehetővé tették a katolikus templom felépítését.

A katolikusok egyháza minden valószínűség szerint még 1653-ban tető alá került. Benlich Máté belgrádi missziópüspök hódoltsági bérmakörútja során 1653. március 16-án járt Pécssett. Jelentésében egy új, az unitárius templomhoz hozzáépített katolikus fatemplomról emlékezik meg.³⁰² A katolikusok azonban nem sokáig örülhettek templomuknak: 1659. november 1-jén, Mindenszentek napján tűz ütött ki, ennek során mindkét templom leégett. Az unitáriusok a jezsuitákat vádolták a tűz okozásával,

²⁹⁹ Uo. pag. 86., 88.

³⁰⁰ Antoine Fattal: *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*. Beyrouth, 1958. (Recherches publiées sous la direction de l'Institut de Lettres Orientales de Beyrouth 10.) 174–203.; Karl Binswanger: *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts. Mit einer Neudefinition des Begriffes „Dimma“*. München, 1977. (Beiträge zur Kenntniss Südosteuropas und des Nahen Orients 23.) 64–127.

³⁰¹ Szakály Ferenc: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv* i. m. 223–231.

³⁰² Borsa I. – Tóth I. Gy.: *Benlich Máté...* i. m. 101. Vö. még az alábbi jegyzetben hivatkozott forrás.

emiatt kártérítést és templomuk helyreállítását követelték. A török bíróság előtt hiába bizonygatta a jezsuita, hogy a tűz az unitáriusok templomában keletkezett, most is csak a szokásos úton szabadultak meg a nagyobb büntetéstől: pénzzel tömték be a bíró fülét.³⁰³ Valószínűleg ebben az esetben az unitáriusok oldalán állt az igazság. 1659. november 1-je ugyanis számukra közönséges hétköznap volt, míg a katolikusoknak ünnep, sőt, ha az új templom a régi titulust kapta, még templombúcsú napja is. A szerény lehetőségek között is nagy pompára törekvő szertartások során sokkal könnyebben keletkezhetett tűz a katolikus fa-, mint az üres unitárius kőtemplomban.

A templom pusztulása komoly csapást jelentett az egyébként is elszegényedett pécsi katolikusok számára, akik saját erejükből nem is tudták helyreállítani az egyházukat. Ezért a jezsuiták mellett dolgozó világi pap, Ivan Marniavčić 1660-ban Bécsbe ment, hogy pénzt kolduljon a templom újjáépítésére és a liturgikus felszerelés pótlására. Marniavčić korábban Lőcsön volt plébános,³⁰⁴ majd az 1658-ban kinevezett Salix János pécsi püspök helynöke lett. Emellett jó kapcsolatban állt a belgrádi püspökkel, Benlich Mátéval is. Vele együtt utazott Bécsbe, és nyilván a püspök igazolásainak köszönhetően, hogy a császár 100, Lipót főherceg és Lippay György esztergomi érsek 50–50 scudóval támogatta a templom felépítését. A sikereken felbuzdulva és Benlich megbízásából a következő év nyarán Rómába indult, hogy folytassa a pénzszerzést és elintézzék a püspök áthelyezését a boszniai püspökségre. Az adományokat azonban nem akarta magával vinni, ezért 100 scudót egy Illés nevű budai katolikus kereskedőnek adott át, hogy őrizze meg visszatéréséig. A második részletet egy belgrádi szerb kereskedővel (Lechnek hívták) küldte le Luka Franić izségi plébánosnak a hódoltságba, hogy az juttassa el a pécsi jezsuitákhoz.

Marniavčić egy álló esztendeig tartózkodott Rómában anélkül, hogy bármit is intézett volna. Benlich ügye nem haladt előre, és a pécsi templomépítésre sem kapott egy fillért sem. Az örök városban viszont igen jól feltalálta magát: Franjo Soimirović ochridai érsek káplánja lett, az ő házában ingyen szállást és ételmezést kapott, a miseadományokból pedig még költőpénze is maradt. Annyira közel került a tűzhöz, hogy a pápa által vezetett nagycsütörtöki szertartáson ő volt az egyik apostol; ennek emlékeként VII. Sándor egy aranymedált ajándékozott neki. A római élet megannyi öröme valószínűleg örökre elfeledtette volna hősünkkel a sanyarú hódoltsági hétköznapokat, a leégett pécsi templomot és útjának tulajdonképpeni célját is, ha 1662. szeptember 16-án nem éri egy igen kellemetlen meglepetés: reggeli órákban a San Giovanni dei Fiorentini templom mellett elfogták és letartóztatták. Időközben ugyanis Magyarországon elkezdtek hiányolni Marniavčićot, különösen pedig a 200 scudót. Ezért püspöke, Salix János augusztus 11-én írt a Propaganda Kongregációnak, és kérte, hogy emlékeztessék magáról megfélemezett helynökét: azonnal térjen vissza szolgálati helyére, és hiánytalanul adja át a pénzt, hiszen e nélkül nem tudják felépíteni a kápolnát. A kongregáció a levél kézhezvétele után habozás nélkül intézkedett a pap letartóztatásáról.

A pécsi plébánosnak továbbra sem volt szerencséje; hiába magyarázkodott a kihallgatásokon, semmilyen írást nem tudott felmutatni a Bécsben gyűjtött pénzről. A

³⁰³ LA 1659. ARSI Austr. vol. 142., fol. 98v.

³⁰⁴ 1658-ban lőcsi plébánosként írta alá a pécsi egyházmegye papjainak Benlich Máté belgrádi püspök érdekében Rómába frott levelét: APF SOCG vol. 310., fol. 92v.

budai kereskedőben annyira megbízott, hogy elismervény nélkül adta át neki a 100 scudót, arra hivatkozva, hogy török területen csak a nagykereskedők foglalják írásba ügyleteiket. A másik 100 scudo célba érkezését tanúsító levelek pedig többi iratával együtt Bécsben, a bosnyák Christoforo Mariani császári tolmács házában maradtak. Így beigazolódni látszott a püspök gyanúja: a pécsi templomra gyűjtött adományokat felélte Rómában. Vallomása ezen felül több ponton is ellentmondásosnak, sőt gyanúnak bizonyult. Ennek ellenére a kongregáció titkára mégis arra kérte az üggyel megbízott kamarai tisztviselőt: engedjék szabadon a szegény külföldi papot, hadd térjen haza mielőbb hazájába.³⁰⁵

Valószínűleg sohasem tudjuk meg: tényleg ügyeskedő volt-e Marniavčić, vagy pedig csak egy ügyetlen dél-baranyai pap, aki nem tudta, hogy Rómában igazolások és ajánlólevelek nélkül semmire sem megy. A templom újjáépítésének pontos évét sem ismerjük. Az 1664. évi ostromról készült ábrázolások ugyanis csak egyetlen templomot tüntetnek fel a budai külvárosban, amelyet „Jesuiten Ort” néven jelöltek meg.³⁰⁶ Ez a Mindenszentek temploma lehetett, amely nyilván korántsem szenvedett akkora károkat a tűzben, mint a katolikusok fatemploma. Ez utóbbi újjáépítéséig a pécsi keresztények a régi egyházat minden bizonnyal ismét közösen használták, a német rajzoló számára pedig a jezsuita elnevezés volt a mérvadóbb. A katolikus kápolna feltehetőleg csak az évtized végére épült újjá. 1668-ban az egykori miszisionárius, Ágoston Péter ismét egy szépen gondozott katolikus kápolnáról vallott Gubasóczy János püspöki processzusában,³⁰⁷ az ország egyházi viszonyaiban igen jól tájékozott Szentiványi Márton 1677-ben szintén külön katolikus és unitárius templomról nyilatkozott.³⁰⁸ A város visszafoglalása után készített jezsuita ingatlan-összeírás teljesen egyértelműen megkülönbözteti a Mindenszentek dombon álló jezsuita templomot, illetve a régi katolikus kőtemplomot, amelyet 1687-ben vettek vissza az unitáriusoktól.³⁰⁹

Forrásaink a pécsi misszió egyik legfontosabb feladatát a városi plébánia vezetésében jelölik meg. A plébániai lelkipásztorkodást a rendi konstitúciók csak rendkívüli

³⁰⁵ Marniavčić beadványai és az ügyével kapcsolatos iratok: APF SOCG vol. 310., fol. 298rv., 350r., 373r–388r.

³⁰⁶ Kiss Farkas Gábor: Pécs város 1664. évi ostromának kéziratos térképe. *Baranya* 7–8 (1994–1995) 155., 157.

³⁰⁷ „Sunt quinque ecclesiae cathedrales in ista civitate, ex quibus denominatur episcopus Quinque Ecclesiarum, sed hae omnes nunc possidentur a Turcis, et sunt moscheae, christiani autem habent unicum ecclesiam in suburbiis, in qua ego servivi, et concionatus fui cum maximo fidelium concursu, non tantum ex civitate, quantum ex pagis vicinis, et duo millia fidelium saepe habui [...] In illa ecclesia supradicta exercetur cura animarum per missionarios, et est fons baptismalis In illa ecclesia supradicta exercetur cura animarum per missionarios, et est fons baptismalis [...] In dicta ecclesia sunt omnia sufficienter necessaria ad divinum cultum. Est caemeterium, sed nec campanile nec campanae, cum a Turcis haec non permittantur [...] Sunt aliquae reliquiae, quas missionarii secum deferunt, alias nullae, at asservantur in capsulis valde decentibus.” ASV P. Cons. vol. 70., fol. 944v–945r.

³⁰⁸ ASV P. Cons. vol. 77., fol. 487v.

³⁰⁹ „Templum suburbanum, in colle Omnium Sanctorum, antiquitus ab annis fere 80 per nostros administratum usque huc cum adiacente quondam catholica, dein ariana, ac rursus 1687 anno a catholicis per nos recepta murata ecclesia. Et amplus locus sepulturae. Ad hanc ecclesiam utramque pertinet superior et inferior immediate coniuncta domus scholaris antea, una cum duabus areis.” ELTE EKK Ab vol. 250/XXXIV., pag 167.

körülmények között engedélyezték, ezért Pécssett is igyekeztek erre a feladatra világi papi segítőköt találni. Első munkatársuk a már említett Nikolich István volt, majd 1619-től egy zágrábi egyházmegyés pap, Jerko dolgozott mellettük.³¹⁰ 1628-tól 1635-ig Vidóczi Fábián működött Pécssett és elsősorban az iskolát vezette.³¹¹ Vidóczi távozása után Horváth János pécsi superior egy horvát nemzetiségű tanítványának felszentelését kérte a pécsi püspöktől, kifejezetten azzal a céllal, hogy a fiatal pap hét közben elláthassa a plébániai teendőket.³¹² A század derekán ismét találunk Pécssett kíségető világi papokat: 1645-ben Luzsénszky Joakim esztergomi kanonok tanúvallomásában említi, hogy a két jezsuita mellett egy világi pap is dolgozik a misszióban,³¹³ az 1650-es években pedig a kalandos sorsú Ivan Marniavčič segített a jezsuitáknak.³¹⁴

A hódoltságra jellemző krónikus paphiány miatt azonban általában nélkülözniük kellett e segítséget, és egyedül birkóztak a munkával. Hét közben az egyik jezsuita a falvakat járta, míg a másik a városban működött: kiszolgáltatta a szentségeket és vezette az iskolát. Az etnikai megoszlás miatt a városi lelkipásztorkodást általában a horvát, míg a falusi missziókat a magyar anyanyelvű páter látta el.³¹⁵ Hétféteken és ünnepeken lehetőleg mindketten Pécssett tartózkodtak, hogy a magyarok és a horvátok is anyanyelvükön hallgathassanak prédikációt. Ezt a munkamegosztást sokszor megzavarta a török hatóságok által elrendelt kijárási tilalom, ami néha évekre lehetetlenné tette a falvakba való kiszállást. A tiltás hátterében a jezsuiták kémkedésétől és lázításától való félelem állt, illetve így az egyre pénzéheesebb hatóságok időről időre drága pénzen megvásároltatták a misszionáriusokkal és a falvak lakóival a kijárási engedélyt. A bezártság következtében a páterek intenzívebben tudtak a pécsi hívekkel foglalkozni, vasárnaponként és a nagyobb ünnepeken pedig százával jöttek a pap nélküli falvak lakói a városba.³¹⁶ Jelesebb alkalmakkor általában 500–2000 hívő gyűlt össze a pécsi templomban, illetve a körülötte levő temetőben.³¹⁷ 1652/53 adventjén és nagybőjtben olyan sokan özönlöttek a városba, hogy az egyedül dolgozó Ágoston Péter kénytelen volt a szomszédos községek plébánosait is Pécsre hívni, hogy a gyónatásban segítsenek. A Pécsre tóduló környékbeli parasztok a sokadalom kínálta lehetőségeket vásárolásra is kihasználták.³¹⁸

³¹⁰ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 173.

³¹¹ Fricsy Á.: *Levelek...* i. m. 104.; APK ACA fasc. 99. N° 1/18., N° 1/40. (Vinkovics Horváthnak, Varasd, 1635. augusztus 31.) Feltehetőleg ő volt az a világi pap, akire Peter Lubitz és Daniel Bastel jezsuiták utaltak Vinkovics Benedek pécsi püspöki processzusának jegyzőkönyvében: ASV P. Vien. N° 36. (oldal-számozás nélkül).

³¹² APK ACA fasc. 99. N° 1/23. Mivel a fiú mindössze egy évet járt a jezsuiták iskolájába, ezért Vinkovics Benedek csak alaposabb képzés után volt hajlandó pappá szentelni: uo. N° 1/24.

³¹³ ASV P. Cons. vol. 41., fol. 379v.

³¹⁴ APF SOCG vol. 310., fol. 298rv.

³¹⁵ A katalógusok adatain kívül lásd: Jankovich M.: *A' Veteristákról...* i. m. 12–13.; LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 53–54.; LA 1645. ARSI Austr. vol. 139., pag. 333.; LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 53v–54r.

³¹⁶ EHJM I/1. 255., I/2. 446.; MOL E 152. Registrata, Collegium Jauriense fasc. 2., fol. 52rv.; ARSI Austr. vol. 229., fol. 263rv.; LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 385–386.; LA 1640. ÖNB Cod. 12218., pag. 172–175.; LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 166.; LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 91.; LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 54r.

³¹⁷ Vö. a pécsi katolikusok lélekszámáról elmondottakat.

³¹⁸ LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 89–90.

A katolikus kápolnát a város szláv katolikusai a magukénak tartották, mivel minden bizonnyal a tehetősebb raguzai és bosnyák kereskedők pénzén épült. Ez az istentiszteleti rendben is megnyilvánult: a horvát szentbeszéd a kápolnában, a magyar pedig a temetőben volt, és csak esős időben tartották a magyar prédikációt is a templomban. Bár a városban a délszláv katolikusok voltak többségben, az ünnepnapokon beözönlő falusiak a magyarok javára módosították az etnikai arányokat.³¹⁹ A két nemzetiség számára egyidőben tartott istentisztelet természetesen számos kényelmetlenségre és súrlódásra adott okot, amelyeket Paczoth Ferenc superior így foglalt össze 1630. november 1-jén, Vinkovics Benedekhez küldött magyar nyelvű levelében:

„A pécsi dolgot, ami illeti, most mint legyen, nem tudom, de P. Vodopia miatt eljöttomben támadott volt néminemű zendülés, melyet én azelőtt jó idején által láttam volt, és P. Visitátornak meg is írtam. Oka a zendülésnek ez volt, hogy látván közönségesen a páterekkel minemű sok egyenetlenség legyen az isteni szolgálatban vasárnapokon, mivel a kápolna előtt ugyanazon órában, mikor a magyaroknak énekelnek itt kinn, ott benn prédikálnak a tótoknak, és mikor itt kinn prédikálnak, ott benn vagy prédikálnak, ha hosszú a prédikáció, avagy misét mondanak, és így egy pap a másíknak nagy alkalmatlanságot szerez, úgyannyira, hogy azt mondja Fábían pap, hogy gyakorta a prédikációba a magyarok üvöltése miatt elfeledkezett, mivel az éneklés szinte az ajtaja előtt vagy a kápolnában, egyébképpen sem lehet pedig, a pap is mikor prédikál az ablak mellett vagy úgyannyira, hogy mind a prédikátorok s mind a hallgatók mind egyiknek s mind másíknak a szavát szinte ugyanazt hallják. Más alkalmatlanság is származik egyszersmind való isteni szolgálatból, mert soha azok, kik cseléd számba vannak, sem misét, sem predikációt nem hallanak, mivel gazdájuk házuktúl feljövén, maguknak otthon kell maradni. Harmadik alkalmatlanság sem kicsiny, mivel hogy oly későn kezdünk az isteni szolgálathoz és némelyek mise nélkül mennek haza, látván, hogy száz-kétszáz emberért el nem kezdik az isteni szolgálatot. Negyedik is vagy a, mert míg összegyűlnek, addig a kösség trécsel, mint valami vásárhelyen. Ötödik, mert ha a kápolnában az isteni szolgálat előbb elvégződik, a magyarokon átal-átal mennek és őket a prédikáció hallgatásban háborgatják, úgy annyira, hogy bosszúképpen sokan a magyarok közül panaszolkottanak, hogy a tótok azt az utat csak bosszúállásképpen cselekednek. Hatodik oka, mert az egyházi paramentumokkal, melyek közönségesek, nem szabad élni közönségesen, melyek közül ha böcsületesb láttatik a magyarok oltárán, azonnal a tótok felháborodnak, viszont a magyarok, ha a tótok oltárán valamenynyire böcsületesb öltözet láttatik, neheztelnek, mindezekért az egyenetlenségekért rendeltük azt közakarathól, hogy a tótok miséje és prédikációja elől legyen, végződjék kilenc órakor, a magyaroké ottan kezdődjék el, es tartson tizenegyed fél óráig avagy tizenegyig, mint hogy a magyarság nagy részre külföldön lakik, lehetetlen, hogy elébb kezdődjék az ő miséjük és prédikációjuk. De alig hozhatom én elől, hogy azonnal egynéhány, talán négy, avagy öt tót ellene kezdde mondani szándékunknak, és hogy ők nem akarják egyébképpen, hanem amint ekkoráig volt, úgy legyen ezután is.”³²⁰

A Paczoth által előszámlált „alkalmatlanságok”, tehát a magyarok és horvátok kölcsönös packázásai és az ezekből adódó visszaélések a misszionárius háborgása elle-

³¹⁹ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 174.

³²⁰ APK ACA fasc. 99. N° 1.

nére sem tűnnek igazán jelentős konfliktusoknak. Ha azonban a felszíni jelenségek mögé tekintünk, akkor a páter által említett problémáknál sokkal súlyosabb szembenállás körvonalait fedezhetjük fel. A jezsuiták pécsi megtelepedése óta ugyanis a két katolikus náció két különböző időszámítás szerint élt: a délszlávok a Gergely-naptárt, a magyarok pedig a régi naptárt használták. A több évtizedet átfogó pécsi naptár-vita a felekezeti képződés szempontjából a hódoltság egyháztörténet egyik legizgalmasabb fejezete, amelynek eseményeit a levelezés és az évkönyvek segítségével részletesen rekonstruálhatjuk.

2) A naptár-vita Pécssett és környékén

Az új naptár bevezetésére először Vásárhelyi tett kísérletet 1613 tavaszán, majd a magyar lakosság és a török hatóságok ellenállását tapasztalva engedélyt szerzett a Szent Hivatal Kongregációjától, hogy a pécsi misszióban továbbra is használhassák a régi kalendáriumot. A katolikus délszlávok azonban, Drávától délre fekvő honfirtásaihoz hasonlóan, Pécssett is elfogadták az új naptárt, s nem voltak hajlandók visszatérni a régi használatára. Ennek következtében a pécsi és baranyai katolikusok etnikai alapon kettéváltak, ez a megosztottság a következő évtizedben tovább mélyült. Vásárhelyi távozása után utóda, az 1618 és 1629 között Pécssett működő Csernek János szintén nem erőltette a magyarok körében a naptárreformot. Horvát rendtársaival való konfliktusa, illetve a rendből való elbocsátása után pedig a maga javára fordította a naptár-vitát, illetve az ebből fakadó etnikai elkülönülést, és a régi naptárt követő magyar katolikusok és a licenciátusok támogatásával kívánta a jezsuitákat kiszorítani a pécsi misszióból.³²¹

Csernek 1629 után történt végleges visszahívása után a misszionáriusok egységesen az új naptár bevezetéséért szálltak síkra. Ezt megkönnyítette, hogy 1630–1631 folyamán kettőről öt főre nőtt a pécsi jezsuiták létszáma, és a misszió előjárója, a magyar Paczoth Ferenc rendkívül határozottan kiállt a reform érdekében. A licenciátusok egy részét sikerült rávenniük az új időszámítás elfogadására, ügybuzgalmuknak (az évkönyv szerint) csak a reformátusok és az unitáriusok által felbújtatott szpáhik ellenállása szabott határokat.³²² A sikeresen induló reformot ezúttal a rendfőnök állította le, és az elmúlt évtizedek tapasztalatain okulva 1633-ban megtiltotta, hogy a naptár ügyében a püspök felhatalmazása és a tartományfőnök engedélye nélkül változtassanak.³²³

A római intelem ellenére a pécsi atyák a következő években sem hagytak fel az új naptár terjesztésével: 1635-ben 7 faluban vezették be a reformot.³²⁴ A keresztényeket sanyargató Dzsáfer budai pasa halála (1635. július) után utóda, Huszein pasa, illetve az új pécsi bég, Murad jóindulatában bízva az év második felében folytatták a Gergely-naptár melletti propagandát. Pécssett a régi kalendáriumhoz hí magyar katolikusok egyelőre ellenálltak, és a karácsonyi ünnepek idején ellenük akarták uszítani a török magisztrátust, de a feljelentőül kiszemelt szpáhi végül elállt a szándékától. A helyi ható-

³²¹ Ezekre az eseményekre lásd az előző fejezetekben idézett forrásokat.

³²² Az egyik licenciátust a szpáhija bezárta, de 25 forint ellenében kiengedte és az új naptár használatát is engedélyezte. LA 1633. ÖNB Cod. 12218., pag. 105.

³²³ ARSI Austr. vol. 4 II., pag. 841.

³²⁴ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 54.

ságok semlegesítésére az egyik raguzai kereskedőt a budai pasához küldték, hogy az új naptárt engedélyező szultáni kiváltságlevelüket érvényesítse. Megbízatását a pasa orvos, a szintén raguzai Francesco Crasso segítségével sikeresen teljesítette, és immár a hódoltság legfőbb török méltóságának engedélyével és a pécsi bég támogatásával láttak hozzá a Gergely-naptár terjesztéséhez.³²⁵ 1636-ban a húsvéti ünnepeket a falvakban már az új időszámítás szerint tartották meg. A változtatást elsősorban három öreg licenciátus ellenezte, akik a jezsuiták sikereit látva a nyílt szakítás mellett döntöttek, és ennek jegyében újra szenteletlen ostyával áldoztattak.³²⁶ Erre a misszionáriusok kiszálltak a szóban forgó plébániákra, hogy a híveket az Oltáriszentségről kioktassák és a szakadár licenciátusokat eltávolítsák. Az évkönyv szerint az isteni büntetés ezúttal sem maradt el: egyikük szentségek nélkül halt meg, a másik pedig sikertelenül próbálta meg jezsuitákhoz hú kollégáját börtönbe juttatni. A harmadik licenciátus, „a misszió fő ellensége” járt a legrosszabbul. Ez a személy feltehetőleg Pap Dávid bicsérdi prédikátorral azonosítható. Pap május 8-án Pécsre jött, hogy a híres pütkösi vásárra érkező papokat és licenciátusokat a jezsuiták ellen uszítsa. Terve azonban nem sikerült: a török hatóságok nem tárgyaltak vele, hívei cserbenhagyták, később a törökök kétszer is bebörtönözték. Végül Pozsega környékén gyilkolták meg a horvát katolikusok, akiktől a szerb vladikának fizetendő adót próbálta meg behajtani.³²⁷

A falvakban elért sikereik a beszámolók optimizmusa ellenére igen felszíneseznek és mulékonyaknak bizonyultak. Pécssett pedig még ennyire sem haladt előre a naptár ügye: az 1637. évi beszámoló ugyanúgy panaszkodik a kettős időszámítás okozta többletmunka miatt, mint a korábbi jelentések.³²⁸ A városi plébánián csak 1640-ben határozták el az ónaptár szerinti ünneprend elhagyását. A misszió elöljárója, Horváth János abban reménykedett, hogy Péchy Bálint halála után a magyarok is átszoknak az új naptárra, a két horvát atya ugyanis nem tudta őket anyanyelvükön és a régi naptár szerint ellátni. Döntésükben közrejátszott, hogy a veszprémi püspök szintén az új naptár bevezetésére utasította őket, és ezúttal feltehetőleg a tartományfőnök is engedélyezte az akciót.³²⁹ A tervet azonban az új magyar páter, Derkay György érkezése 1640 decemberében teljesen szétzúzta.³³⁰ A magyar hívek rögtön felkeresték Derkayt,

³²⁵ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 55–56. Crasso neve nem szerepel az évkönyvben, de azonosítása minden kétséget kizár, ugyanis ezekben az években többször segítette a missziót. Vö.: Molnár A.: *Egy katolikus misszionárius...* i. m. 249.; APF SOCG vol. 58., 135r–136r.

³²⁶ A három szóban forgó licenciátus nyilván azonos azzal a három személlyel, akikre 1633-ban Magdalenich Tamás panaszkodott Vinkovics Benedekhez írott levelében: „Insuper, calendario veteri affixi sunt adeo, ut multi dicant se malle Turcas fieri, quam communi Ecclesiae ritui in festis servandis accommodari. Auctor huius erroris est quidam inveteratus dierum malorum senex, Dawid nomine concionator Biczirdiensis. Sequuntur eum Saziensis [margón: Stephanus concionator Szaziniensis] senex etiam eiusdem farinae et Stephanus Hetiniensis [margón: Stephanus Lyndvai concionator Hozwhetiniensis] et plures. Huic malo remedium quod applicari debeat, prudentissime cogitandum est. Nos partibus nostris non desumus, sed concionatoribus imparare non possumus, qui Turcas episcopos et superiores suos esse agnoscunt.” APK ACA fasc. 99. N° 1/11.

³²⁷ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 56–57.

³²⁸ LA. 1637. ÖNB Cod. 12108., pag. 53.

³²⁹ Holovics F.: *A mohácsi vész...* i. m. 521. A veszprémi püspök 1642-ben kelt ilyen irányú utasítása: EPL AS Acta Radicalia, Classis X, N° 196., fasc. 11., pag. 124., 138.

³³⁰ Az 1641. évi eseményeket Horváth János és Derkay György leveleiből ismerjük. Jankovich: *A' Veteristákról...* i. m. 5–25.; ARSI Austr. vol. 229., fol. 264r–265v. A történekről megemlékezik az évkönyv

és követelték: számukra a régi naptár szerint tartsa meg a karácsonyt. A szokásos fenyegetőzések a jezsuitákat nem lágyították meg; megtagadták a kérés teljesítését. Horváth János az ónaptárt követő pécsiiek számát 14–15 főre becsülte, Derkay leveléből viszont tudjuk, hogy a „veteristák” elsősorban a falusiak közül kerültek ki. Bár a jezsuiták a török védlevelek birtokában fölényesen igazították el a háborgó híveiket, raguzai támogatóik mégis jobbnak látták, ha a török hatóságoknál némi kenőpénzzel biztosítják a pátereket. Félelmük nem volt alaptalan. A nagyböjt kezdetén ugyanis a Pécs környéki magyarok, összefogva a reformátusokkal és az unitáriusokkal, a jezsuiták ellen uszították a kihaját, a pécsi tiszteket és a szpáhikat. Mehmed pécsi bég a húsvéti ünnepek előtt nem akart komolyabb felfordulást, ezért némi ijesztgetés után beérte a szokásos ajándékokkal és a jezsuiták helyett állított kezesekkel, az ünnepek után azonban rögtön lecsapott a páterekre. Április 7-ére bíróság elé citálta őket, amely mindhárom jezsuitát karóba húzásra ítélte. A tárgyalás lefolyását a két jezsuita leveléből részletesen rekonstruálhatjuk. Az esemény nagy nyilvánosság előtt zajlott le, török részről a bég vezetésével részt vett a teljes pécsi apparátus, sajátosképp csak a kádíról nincs említés. A tárgyalásra megidéztek a licenciátusokat, a református és unitárius prédikátorokat is. A per történetét Derkay György így adja elő: „Végül a bíróság elé léptünk. Azt mondhatnád, hogy Pilátus tanácsa volt: a pasa ült a trónon, akit a zaimok, szpáhik és a tisztviselők vettek körül. Minket balra, ellenségeinket pedig jobbra állították. Először őket kérdezik: vajon pápisták-e? Tagadták. Másodszor azt kérdezik: hol van a püspökük? Azt válaszolták: Veresmarton. Harmadszor: a húsvétot már megünnepelték? Nemlegesen válaszoltak. Negyedszer végül azt kérdezik: azt a hitet tartják-e, amelyet a keresztények tartottak, amikor Szulejmán szultán, a törökök hatalmas császára leigázta ezeket a részeket? Igenlően válaszoltak, ahogyan előzőleg a törökök kitanították őket lelkiismeretükkel szemben. Miután valamennyi ariánus és kálvinista hitszónokot kikérdezték, és valamennyien ugyanezt válaszolták, megnyugtatta őket és úgy ítélte, hogy az ő oldalukon áll az igazság. Miután ellenségeinket jóindulatúan meghallgatták, minket is kikérdezték. Először János atyát kérdezik: melyik helység papja? Azt felelte, hogy pécsi. Másodszor megkérdezik: ünnepelte már a húsvétot? Igenlően válaszolt. Harmadszor: honnan jött? És miközben Hasszán pasa levelét elő akarta venni, mely által hivatva ideérkezett, elítélik, és börtönbe hurcolják. Második helyen Miklós atyát kérdezik, és mivel azt feleli, hogy nem tud magyarul, ezért engem kérdezték: melyik helység papja vagyok? Azt feleltem: pécsi. Másodszor: Honnan jöttem? Azt feleltem: Gyöngyösről. Harmadszor: Ünnepeltem-e a húsvétot, és ha igen, mikor? Amikor azt válaszoltam, hogy nyolc nappal ezelőtt ünnepeltem, negyedszerre ezt kérdezik: miért nem azon a hiten vagyok, amelyen Szulejmán szultán találta itt a keresztényeket? Erre azt feleltem, hogy én vagyok azon a hiten és nem az ellenségeim. És amikor ezt be akartam bizonyítani, Miklós atyával együtt megragadnak, és börtönbe vetnek. Míg ezek történnek, maguk a katolikusok, akik néhány nappal ezelőtt barátságosan fogadtak a falvakban, az eretnekek [...], és velük együtt teli pofával azt ordították: az új hit terjesztői, a béke megzavarói, hitszegők, lázadók, karóra méltók vagyunk, továbbá hogy a római pápának és nem a török császárnak engedelmessékedünk, a haza elárulói és a hajdúk támogatói vagyunk, [...]

éveket kémkedünk itt, majd megismerve ezen részeket mindent elárulunk a királynak, a nádornak és másoknak, tudásban kiemelkedünk, és emiatt ennek a hazának a szülöttei, noha ezen részekre elegendő tudással rendelkeznek, mégis, mivel nálunk képzetlenebbek, elvesztik a megélhetésüket. Miután ezeket és ezekhez hasonló számos hazugságot kiokádtak ellenünk, a törökök örvendezése közepette győzedelmeskedtek és boldogan tértek haza.”³³¹

Az események ezt követően is a szokásos koreográfia szerint zajlottak: a jezsuitákat börtönbe csukták, és megkezdték a karók előkészítését. A nagyobb nyomaték kedvéért nem győzték hangsúlyozni: ezúttal tényleg végrehajtják az ítéletet. Az eredmény nem is maradt el: fenyegetések hatására a pécsi délszláv katolikusok és a raguzai kereskedők hajlandónak mutatkoztak áldozatot hozni papjaik szabadulásáért. A tényleges szabadulást az ilyenkor kötelező színjátékok előzték meg: a bégnél a jezsuiták érdekében (nyilván nem ingyen) szót emelt saját felesége, a sógora, a páterek Ibrahim nevű szomszédja, sőt még a mohácsi bég is. Erre bírójuk hajlandónak mutatkozott 3000 forintért szabadon bocsátani a misszionáriusokat. Ezt a hallatlanul magas összeget ugyan sikerült lealkudniuk 1000 forintra (ellenségeik állítólag ennyit ígértek a páterek elemésztéséért), amelyet „jóindulatú” törökök rögtön ki is fizettek, természetesen megfelelő kamatra felvett kölcsönként. A jezsuiták és a keresztények az uzsorát minden bizonnyal csak hosszú idő alatt és óriási erőfeszítések árán tudták visszafizetni.

1641 tavaszán egyszer és mindenkorra világossá vált: az új naptárt a hívek és a helyi egyháziak támogatása nélkül, sőt akarata ellenére a hódoltságban nem lehet bevezetni. A naptárreform ügyét a jezsuiták ellenfelei ügyesen kapcsolták össze a királysági intézményekkel való kapcsolattartás (főleg a lázítás és a kémkedés) vádjával, ez pedig ismételen kiváló lehetőséget nyújtott a török hatóságoknak, hogy egyre növekvő pénzbüntetéseket szabjanak ki a helyi (elsősorban raguzai és bosnyák) katolikusokra. A várható eredmény tehát valóban nem állt arányban a veszteségekkel, ezért 1641 után a jezsuiták hosszú időre letettek az új naptár bevezetéséről. Ilyen irányú tevékenységükről csak az 1670-es évekből vannak ismét adataink: 1670-ben két „oppidum”, 1671-ben pedig a hetényi plébánia fogadta el a Gergely-naptárt.³³² A bírósági hercehurca ezúttal sem maradt el: 1674-ben a baranyai unitáriusok újból török bíróság elé vitték az ügyet, de az évkönyv szerint most ők jártak pórul. Hiába vádolták ugyanis a jezsuitákat az új hit terjesztésével, a hetényi katolikusok bebizonyították (nyilván pénzzel), hogy ők az új naptár bevezetése előtt is a régi katolikus hitet követték, így végül a török a vádlókat ítélte pénzbüntetésre.³³³ A meg-megújuló erőfeszítések és a váltakozó eredmények ellenére a naptárreform ügyében is a török kiűzése és az azt követő ellenreformáció mondta ki a végső szót.³³⁴

³³¹ ARSI Austr. vol. 229., fol. 264v–265r. Horváth beszámolójában még további vádak is elősorolt: „Hogy három istenünk van, hogy fából, kőből, ezüsből isteneket csinálunk magunknak. A munkák alatt, az aratás, kaszálás, szántás, szüret idején sok ünnepet hirdetünk a népnek, ezek miatt sem uraiknak, sem pedig a maguk részére nem tudnak dolgozni, és azért maguk is szegények és az adókat, a török császárnak járó szolgáltatásokat nem tudják megadni uraiknak.” Jankovich M.: *A' Veteristákról...* i. m. 10.

³³² LA 1670. ÖNB Cod. 12067., pag. 146.; LA 1671. ÖNB Cod. 12068., pag. 83.

³³³ LA 1674. ÖNB Cod. 12071., pag. 44–45.

³³⁴ Erre utal a pécsi *historia domus* is: ELTE EKK Ab vol. 250/XXXIV., pag. 9.

A misszó történetét végigkísérő naptár-vita a hódoltsági egyház- és társadalomtörténet több izgalmas kérdésére is rávilágít. Az okok megértéséhez a gazdasági-etnikai, illetve a felekezeti tényezőt kell figyelembe vennünk. A hódoltságtörténeti kutatások és az egyházi forrásanyag is azt bizonyítja, hogy a Drávától északra fekvő területeken a hosszú török háború pusztításainak eredményeként a 17. század elejére alakult ki a délszláv túlsúly.³³⁵ Az újonnan beköltöző horvát és bosnyák katolikusok, illetve a háború pusztításait átvészelő magyarság között igen komoly gazdasági, kulturális és mentalitásbeli feszültségek lehettek, amelyek (mint azt éppen a naptár-vita bizonyítja) erősebbeknek bizonyultak a felekezeti összetartozásnál. A sajátos hódoltsági feltételek között kialakult polarizálódás tehát etnikai kritériumok alapján tompította a katolikus és protestáns felekezetek közötti ellentéteket, és a katolikus felekezeten belül húzott választóvonalat. A régi naptárhoz ragaszkodó magyarok a vásárok rendjének felborulására hivatkoztak, és ezen a címen üldözték az új naptárt a török hatóságok is. Így joggal következtethetünk arra, hogy a magyar és délszláv kereskedők vásárrendje sem kapcsolódott egymáshoz.

Másrészt azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a majd hetven éve török uralom alatt élő, a protestantizmus egymást követő hullámainak következetesen ellenálló gyülekezetek számára a megmaradás egyetlen esélye a minden újítástól való elzárkózás volt. Az elkülönülés nemcsak az ünneprendben, hanem az elnevezésben is megnyilvánult: a magyar katolikusokat óhitűeknek, a szlávokat latin- vagy olasz-hitűeknek nevezték, ami a jezsuiták szerint is annak a tanújele volt, hogy a magyar hívek a naptármódosítást a hitújítás újabb stádiumaként értelmezték.³³⁶ A naptár ügye emellett állandóan előrántható fegyvert adott mindazok kezébe, akik a jezsuiták működését nem nézték jó szemmel. Erre jó példa a licenziátusok magatartása: 1613-ban az ellenük fellépő Vásárhelyit a magyaroknak tett engedmények miatt támadták, a következő évtizedekben viszont a licenziátusok bizonyultak a reform legádázabb ellenségének.

Szintén magyarázatot igényel a jezsuiták magatartása is. A misszionáriusok a régi naptár használatát az inkvizíció engedélye és a rendfőnök óvatosságra intő levelei ellenére is csak ideiglenesen megtűrhető visszaélésnek tartották, és 1630 után minden erejükkel az új naptár bevezetésére törekedtek. Erőfeszítéseik háttérben a 16–17. századi felekezetképződési folyamat törvényszerűségei álltak, amelynek egyik legfontosabb alapelemét a másik felekezettől való elhatárolódás, és ennek érdekében (többek között) a rítusok egységesítése és a felekezeti azonosság-tudat kialakítása jelentette.³³⁷ A misszionáriusok a fentiek jegyében próbálták meg felszámolni a katolikus felekezeten belüli megoszlást és a naptár kérdésében keletkezett felekezetek alatti összefogást.

³³⁵ Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 75–88. Hasonló népmozgás a Drávától délre is megfigyelhető: a háború során települtek meg Belgrádban a bosnyák kereskedők, akik az 1620-as évektől kezdve megpróbálták kiszorítani a raguzaiakat a hódoltsági kereskedelemről. Vö. Molnár A.: *A hódoltsági missziószervezés...* i. m. passim.

³³⁶ EHJM I/1. 74–75.

³³⁷ A bőséges szakirodalomból csak egy programadó tanulmányt idézek: Reinhardt, Wolfgang: *Gegenreformation als Modernisierung. Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. Archiv für Reformationsgeschichte* 68 (1977) 226–252.

A régi naptár hódoltsági használata és ennek következményei ugyanis komoly akadályt jelentettek a katolikus közösség homogenizációjában és a felekezeti határok kijelölésében, így nagyban gátolták a katolikus felekezetképződési folyamatot.

3) A felekezetek egymáshoz való viszonya

A katolikusok és protestánsok viszonylag békés együttélését a jezsuiták megjelenése alaposan megzavarta. A misszió egyik alapvető célkitűzése, a protestáns-térítés azonban a hódoltságban igen komoly akadályokba ütközött. Egyrészt a felekezeti határok megszilárdulása (1580-as évek) után hiányoztak azok a feltételek, amelyek a királyi országrészben elősegítették a katolicizmus térhódítását. Ezen túl a hódoltságban a török hatóságok minden eszközzel igyekeztek a fennálló viszonyokat változatlanul megőrizni, és ez által a népesség adózóképességét megtartani, emiatt kíméletlenül üldöztek minden újítást és rendzavarást. Ezen a jogcímen léptek fel a naptárreform ellen, és ez a szemléletmód akadályozta a vallási egyensúly megbontásával járó áttéréseket is.

A fenti megállapításokat a pécsi misszionáriusok térítéseit bemutató számadatok is megerősítik.³³⁸ Az adatsor, hiányosságai miatt, számszerű következtetésekre ugyan nem alkalmas, tanulságok levonására viszont annál inkább. Mindenekelőtt figyelemre méltó a megtérések nagy száma a misszió első évtizedeiben, illetve drasztikus csökkenésük az 1630-as évek végétől kezdve. A feltűnő különbségre viszonylag egyszerű a magyarázat. A jezsuiták pécsi megtelepedésük után több olyan falut találtak, amelyek a paphiány miatt protestáns prédikátort alkalmaztak, és így lassanként elhagyták a katolikus vallásgyakorlatot. Ezekbe a falvakba a misszionáriusok igyekeztek katolikus prédikátorokat küldeni, hogy így visszatérlegessék őket régi egyházukba. A beszámoló az ilyen, megszilárdult protestáns felekezeti tudattal semmi esetre sem rendelkező településeket is büszkén sorolták a valódi térítések közé.³³⁹ Ezt a csúsztatást

³³⁸ Megtérések a pécsi misszióban: **1624**: 47 ref., 24 unit. (EHJM I/2. 487.); **1625**: 86 ref., 15 unit., 1 rác (uo. 488.); **1628**: 800-nál több ref. (LA 1628. ARSI Austr. vol. 135., pag. 591.); **1629–1633**: 228 áttérés, 43 unit. (LA 1633. ÖNB Cod. 12218., pag. 102.); **1634**: 600-nál több ref., 66 unit. (LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 63.); **1635**: 83 ref., 61 unit. (LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 52.); **1636**: 78 ref., 17 unit. (LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 57–58.); **1637**: 23 ref., 12 unit. (ÖNB Cod. 12218., pag. 54.); **1638**: 20 ref. (ebből két prédikátor), 12 unit. (LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 60.); **1639**: 58 ref., 39 unit., néhány renegát is (LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 386.); **1640**: 27 ref., 14 unit. (LA 1640. ÖNB Cod. 12218., pag. 175.); **1653**: 14 ref., 9 unit. (LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 91.); **1658**: 20 megtérés (LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 54r.); **1661**: 7 ref., 2 unit. (LA 1661. ARSI Austr. vol. 142., fol. 115r.); **1662**: 14 megtérés (LA 1662. ARSI Austr. vol. 142., fol. 169v.); **1663**: 3 megtérés (LA 1663. ARSI Austr. vol. 142., fol. 182v.); **1666**: 34 megtérés (LA 1663. ARSI Austr. vol. 142., 229rv.); **1667**: 14 unit. (LA 1667. ÖNB Cod. 12064., pag. 33.); **1668**: 14 ref., 10 unit. (LA 1668. ÖNB Cod. 12065., pag. 59.); **1669**: 13 ref., 7 unit. (LA 1669. ÖNB Cod. 12066., pag. 24.); **1670**: 15 ref., 10 unit. (LA 1671. ÖNB Cod. 12067., pag. 99.); **1671**: 10 ref., 6 unit. (LA 1671. ÖNB Cod. 12068., pag. 82.); **1672**: 19 ref., 8 unit. (LA 1672. ÖNB Cod. 12069., pag. 20.); **1674**: 11 ref., 3 unit. (LA 1674. ÖNB Cod. 12071., pag. 46.); **1676**: 14 ref., 7 unit. (LA 1676. ÖNB Cod. 12073., pag. 49.); **1677**: 15 ref., 2 unit. (LA 1677. ÖNB Cod. 12074., pag. 22.); **1679**: 5 ref., 3 unit. (LA 1679. ÖNB Cod. 12076., pag. 122.); **1680**: 24 megtérés (LA 1680. ÖNB Cod. 12077., pag. 60.); **1681**: 5 ref. (LA 1681. ÖNB Cod. 12078., pag. 92.); **1682**: 4 ref., 2 unit. (LA 1682. ÖNB Cod. 12079., fol. 18v.)

³³⁹ Ilyen értelemben számolt be 1625-ben Svetich György egy, 1632-ben Paczoth Ferenc tíz, 1635-ben Horváth János öt falu visszahódításáról: EHJM I/2. 448–449.; ARSI Austr. vol. 21., fol. 140r.; APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

egyébként már a kortársak is átlátták. A hódoltsági egyházi viszonyok egyik legjobb ismerője, Pietro Massarecchi apostoli vizitátor 1624-ben összeállított jelentésében kifejezetten hangsúlyozta: a baranyai reformátusok és unitáriusok térítésére igen kis remény van, a jezsuiták csak azokat tudják visszatéríteni, „akik tudatlanul a kálvinista vagy ariánus szektához csatlakoztak.”³⁴⁰

Az adatsor másik szembetűnő sajátossága a református és unitárius áttérők aránya: az unitáriusok közül minden évben sokkal kevesebben lettek hűtlenek a vallásukhoz, mint a reformátusok közül. Ezt a tényt nem lehet a két felekezet híveinek számával és földrajzi megoszlásával magyarázni, hiszen Pécssett és közvetlen környezetén éppen az unitáriusok voltak többségben. Nagyon kecsesítő az a feltevés, hogy az unitáriusoknak azért volt szilárdabb felekezeti tudatuk, mivel felkészültebb lelkipásztorokkal, színvonalasabb iskolákkal és hatékonyabban működő egyházszerkezettel rendelkeztek, mint a reformátusok. Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a református és a katolikus tanítás között nagyobb az átjárhatóság, mint az unitárius és a katolikus között. Az áttértett unitáriusok csekély száma azt is feltételezi, hogy a misszionáriusok inkább a vidéki lakosság között értek el sikereket. Az évkönyvek külön megemlítik, ha a pécsi unitárius polgárság köréből sikerült egyeseket megnyerni a katolikus egyháznak. 1634-ben a város egyik unitárius vezetője pestist kapott, a szenvedések hatására megátkozta a felekezetét. Az ő példájának tulajdonította az évkönyvíró, hogy abban az évben 66 unitárius tért át.³⁴¹ A járványok idején előforduló hitbeli megingások igencsak viszonylagos értékével persze nyilván a jezsuiták is tisztában voltak. Nagyobb öntudatra adhatott okot három évvel később két előkelő pécsi polgár megtérése, akiket a városi prédikátor és hitsorsosaik hiába próbáltak meg visszatartani ettől a lépéstől.³⁴² Ezek az események azonban teljesen elszigetelt jelenségek maradtak, többször nem találkoztunk hasonló adatokkal. Az áttérések arányának alakulásában kétségtelenül fontos szerepet játszott az is, hogy a reformátusoknak Pécssett nem volt templomuk, ezért a katolikusok kápolnáját látogatták, kiváló alkalmat kínálva a jezsuitáknak térítő buzgalmuk gyakorlására.³⁴³

Korántsem véletlen, hogy az évkönyvek csak egyetlen szerbet említenek a katolizáltak között. Az ortodoxok térítését a tapasztalt misszionáriusok a két felekezet egymás iránti gyűlölete miatt eleve reménytelennek tartották.³⁴⁴ Baranyában szerbeket (a horvátoktól, bosnyákoktól és raguzaiaktól eltérően) forrásaink igen ritkán említenek. Pietro Massarecchi antivari érsek 1633-ban összeállított jelentése szerint a szerbek „nemrég jöttek terméketlen területekről, hogy ezeket a gazdag és termékeny földeket lakják.”³⁴⁵ Az 1630-as években Baranyában is megjelentek a szerb vladikák, hogy a boszniaiakhoz és a szlavóniaiakhoz hasonlóan a baranyai katolikusokat is megadóztassák, de ilyen irányú próbálkozásaikról forrásaink a későbbiekben hallgatnak.³⁴⁶

³⁴⁰ Krunoslav Draganović: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilika katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. *Starine JAZU* 39 (1938) 41.

³⁴¹ LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 63.

³⁴² LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 54.

³⁴³ Holovics F.: *Baranya i. m.* 174.

³⁴⁴ K. Draganović: *Izvješće apostolskog...* i. m.11.

³⁴⁵ Molnár A.: *Pietro Massarecchi...* i. m. 210.

³⁴⁶ LA 1635. ÖNB Cod. 12218., pag. 50–51.; LA 1636. ÖNB Cod. 12218., pag. 57.; LA 1639. ARSI Austr.

A szerbekhez hasonlóan a muzulmánok térítése is teljesen lehetetlen volt: ezt az iszlám törvények halálbüntetés terhe mellett tiltották.³⁴⁷ A veszélyekkel már az első jezsuita misszionáriusok is tisztában voltak, az 1612. évi rendfőnöki utasítás kifejezetten tiltotta a törökökkel való vallási vitákat.³⁴⁸ Az évkönyvekben mindössze egyszer találkozunk renegátok visszatérítésével, külön megemlékezve ennek kockázatos voltáról.³⁴⁹ A misszionáriusok a hódoltság sokszor átláthatatlanul zavaros viszonyai között néha mégis nagyon kellemetlen helyzetbe kerültek. 1639-ben a jezsuita misszionárius megkeresztelte az egyik katolikus pécsi molnár fiát. A molnár másfél év múlva renegát lett, és törökké tette a fiát is. Később családját Pécssett hagyva Kanizsára, onnan pedig Budára távozott, az egyedül maradt asszony pedig katolikusként élt tovább a gyerekekkel együtt. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a cseperedő fiút egy szpáhira bízza, aki viszont felfedezte védenca „kettős identitását”, és 1645 tavaszán feljelentette a jezsuitákat a pécsi bégnél, hogy egy muzulmán fiát megkeresztelték. A vád ilyenformán persze nem volt igaz, a pénzéhes előljárót azonban ez nem zavarta, és rögtön lecsapott a jezsuitákra. A megrémült pátterek néhány török hivatalnok lefizetésével megpróbálták az ügyet a kádinál tartani, de sikertelenül. A bég elfogatási parancsa elől egy ideig Pécssett bujkáltak, végül kénytelenek voltak mindketten elmenekülni a városból: az egyik páter Andocson, a másik pedig a környékbeli hegyekben várta ki az üldözés végét.³⁵⁰

A jezsuiták Vásárhelyi kudarcaiból okulva 1614 után sokkal óvatosabban tevékenykedtek. Ennek tudható be, hogy forrásaink általában hallgatnak a felekezetközi konfliktusokról. Pécssett az önálló katolikus kápolna felépítése után mindkét felekezet külön élte a maga vallási életét, missziók során pedig a jezsuiták kizárólag olyan településeket kerestek fel, amelyek katolikus lakói hívták őket.³⁵¹ A felekezeti béke azonban csak látszólagos volt, hiszen az unitáriusok egyetlen lehetőséget sem hagytak ki, hogy a pátereket a török segítségével zaklassák. Erre kitűnő alkalmat adott a naptár-vita, a katolikus templom újjáépítése, és főleg a királyi országrész egyházi és katonai intézményeivel való kapcsolattartás állandóan előrangatható vádjá. Az egyre gyakoribb bírósági hercehurcák háttérében sokszor valóban az unitáriusok álltak, de a század második felében a török hatóságok számtalan esetben maguktól léptek fel a katolikus papok ellen. A kifejezetten felekezeti viszály ügyében tett feljelentés ritkaságszámba ment. Az 1630-as évek elején az unitáriusok és a reformátusok azért panaszolták be a misszionáriusokat a török előljáróknál, mert azok eretneknek bélyegezték őket, és megtiltották a katolikus keresztelőkön való részvételüket – nyilván a szubkonfessionális vallásgyakorlat felszámolása érdekében. Ugyanebben az időben a katolikusok úrnapi körmenetüket sem tarthatták meg Pécssett, ezért egy közeli faluban rendezték meg a szertartást, előtte ajándékokkal puhítva meg a helyi szpáhit.³⁵²

vol. 137., pag. 388–389. A század második felében néha ismét feltűnnek a szerbek az évkönyvek lapjain: LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 88.; LA 1679. ÖNB Cod. 12076., pag. 129–130.

³⁴⁷ A. Fattal: *Le statut légal...* i. m. 163–168.

³⁴⁸ EHJM I/1. 55–56.

³⁴⁹ LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 386.

³⁵⁰ LA 1645. ARSI Austr. vol. 139., pag. 334–336.

³⁵¹ Az unitáriusokkal kialakított *modus vivendi*ről Matej Vodopia többször is megemlékezett leveleiben: EHJM I/2. 387.; ARSI Austr. vol. 21., fol. 162r.

³⁵² LA 1633. ÖNB Cod. 12218., pag. 103.

1639 tavaszán az új pécsi bég, Ibrahim pasa rendkívül ellenségesen lépett fel a jezsuiták ellen: arra hivatkozva kívánta elűzni őket, hogy a pécsi magyaroknak van már papjuk az unitárius prédikátor személyében, a jezsuitákra tehát semmi szükség. Péchy és Horváth bizonygatták ugyan, hogy a két vallás nem ugyanaz, és az unitárius lelkész is idegen, mivel Erdélyből érkezett, de a bég hajthatatlan maradt. Az unitárius és a katolikus felekezet ilyen fokú egybemosása egyedülálló a misszió történetében, joggal gyanakodott Horváth a háttérben az unitáriusok akciójára.³⁵³ Az unitáriusok kísérletei végső soron egyszer sem érték el céljukat, hiszen a török hatóságokat csak a felekezeti viszályokból húzható anyagi haszon érdekelte, a katolikus vallású adózó népesség megtartása miatt sohasem egyeztek volna bele a jezsuiták végleges eltávolításába. Az anyagi veszteségek mérséklése érdekében tehát mindkét félnek a békés egymás mellett élés állt érdekében. A két felekezet hét évtizedes viszályára a török kiűzése és a baranyai unitarizmus megsemmisítése tett pontot.

Pécs vallási viszonyaiban mindössze egyetlen fontos változást regisztrálhatunk a vizsgált korszakban, ez pedig a reformátusok számának jelentős megnövekedése. 1620-ban mindössze 60 református élt a városban, akik nem rendelkeztek a vallásgyakorlat jogával, ezért a katolikusok istentiszteletét látogatták.³⁵⁴ A század derekára a reformátusok betelepülése révén pécsi gyülekezetük megerősödött, és egy Toldi Pál nevű helyi polgárban agilis vezetőjük is akadt. Toldi 1648-ban nagy költséggel református prédikátort hivatott Pécsre és bevezette a református vallásgyakorlatot a városba. Ezzel a lépéssel maga ellen haragította a hegemoniájukat féltő unitáriusokat és a felekezeti egyensúlyra károsan ügyelő török hatóságokat is. A következő évben a díván előtt a helyi és kanizsai török hivatalnokok nem tudtak semmi érdemlegeset rábizonyítani, ezért elengedték.³⁵⁵ Sorsa azonban már ekkor megpecsételődött. Szeptember 19-én kora reggel négy kanizsai katona azzal a paranccsal érkezett Pécsre, hogy Toldit, aki annyi zavart okozott a városban a református prédikátor bevezetésével, öljék meg. Pécstől két mérföldre találtak rá az úton, megkötözték, és még aznap este a város mellett meggyilkolták.³⁵⁶ Egy négy évvel későbbi beszámolóból az is kiderül, hogy a reformátusok elfoglalták a Mindenszentek templom felét, amelyet az unitáriusok csak Toldi meggyilkolása és a prédikátor kiűzése után tudtak visszaszerezni.³⁵⁷

A reformátusok vezetőjük halála miatt bosszút esküdtek. Toldi testvére egyenesen Zrínyi Miklós horvát bánhoz fordult igazságtételért, aki hajdúival elfogott egy unitárius prédikátort, és csak azzal a feltétellel volt hajlandó elengedni, hogy a vétkesek a meggyilkolt teljes kárát megtérítik. Az unitáriusok a kanizsai törökkel arra kényszerítették páter Ágoston Pétert, hogy érje el Zrínyinél a büntetés csökkentését. A misszionárius csak nehezen tudott kibújni a feladat alól. Mindenekelőtt arra

³⁵³ A pécsi katolikusok az alajbéggel, a cseribasával és a szpáhhikkal levelet írtak Mehmed kanizsai pasának a jezsuiták érdekében, de Horváth szerint az unitáriusok már megelőzték őket, és 300 forintot adtak a pasának a jezsuiták elűzéséért. Horváth János Stankovich Jánosnak Gyöngyösre, Pécs, 1639. máj. 9. ARSI Austr. vol. 137., pag. 299–300.

³⁵⁴ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 174.

³⁵⁵ LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 165.

³⁵⁶ Uo. pag. 166–167.

³⁵⁷ LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 88–89.

hivatkozott, hogy a Zrínyivel való kapcsolatfelvétel komoly bajba sodorhatja, emellett nem is ismeri a bánt. Ha mégis sikerülne a küldetése, ezután valamennyi rác és török fogoly érdekében neki kellene közvetítenie. Ágoston ügyes taktikázással végül semleges tudott maradni a pécsi protestánsokat megosztó viszályban: gesztusokat tett az unitárius püspök felé, de a reformátusok jóindulatát is megőrizte, hiszen ez utóbbiak a Mindenszentek templomból való kiűzésük után ismét a katolikus templomot látogatták.³⁵⁸

A pécsi és baranyai felekezeti viszonyokra vonatkozó adatok legfontosabb tanulsága, hogy a török hódoltság második évszázadában a felekezeti arányok többé-kevésbé változatlanok maradtak. Akárhogyan is számoljuk ki a jezsuiták által áttértett személyek számát, abban biztosak lehetünk, hogy a misszió működése a felekezeti arányokat nem módosította jelentős mértékben. Izgalmas feladat lenne a török hódítók 17. századi valláspolitikájának összevetése az előző században követett gyakorlattal. Míg a helyi és központi hatóságok 16. századi döntései kifejezetten a felekezetek szaporodásának kedveztek, addig a 17. században (gondoljunk csak az új hitnek beállított naptárreform vagy a pécsi reformátusok sorsára) minden eszközzel akadályozták a további megoszlást. Ennek következtében egyik felekezet sem terjeszkedhetett a másik rovására, a fennálló helyzetet mindhárom egyháznak el kellett fogadnia. Ez a felismerés a jezsuiták térítő buzgalmát is jelentős mértékben gátolta, tevékenységüket pedig a katolikusok lelkipásztori ellátására és az iskola fenntartására korlátozta.

4) A jezsuiták pécsi háza és iskolája

A jezsuita missziós lelkipásztorkodásnak szerte a világon szerves részét képezte a tanítás, ez Pécsen sem volt másképp.³⁵⁹ Az iskolájuknak és lakhelyüknek is helyet biztosító, megfelelő épületet csak 1632-ben tudtak vásárolni. Vásárhelyi ugyan már 1613-ban kinézett egy házat, de valószínűleg nem vette meg, legalábbis 1620-ban még a néhai Ibrahim bég házát bérelték igen olcsón, 10 forintért.³⁶⁰ Az albérlet azonban lakóhelynek és iskolának szűknek bizonyult, ezért Cserneky 1622 tavaszán egy olasz stílusú házat építtetett a templom mellett álló üres telken. Bár rendtársai és a pécsi katolikusok a tervet túl hivalkodónak tartották, és a szomszéd janicsár is megfenyegette, Cserneky nem volt hajlandó alább adni. Elbizakodottságának meg is lett az eredménye. Alighogy beköltöztek új otthonukba, a szomszéd törökök mindjárt az első éjszaka többször is megrohmozták az épületet. Másnap a jezsuiták panaszra mentek a bíróságra, de jogorvoslat helyett elvették tőlük házukat, ahonnan négy nap alatt ki kellett költözködniük. Cserneky ezek után többször is próbálkozott az ingatlan visszaszerzésével, de hiába.³⁶¹ A kudarcot követően a házvétel egy évtizedig lekerült a napirendről. 1631/1632 folyamán a jezsuiták száma kettőről öt főre duzzadt, ezért a

³⁵⁸ Uo. pag. 89.

³⁵⁹ A pécsi jezsuita iskola történetét összefoglalja: Fricsy Á.: *Katolikus iskolák...* i. m. 370–378.

³⁶⁰ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 173.

³⁶¹ EHJM I/2. 400–401.; ARSI Rom. vol. 131 I., fol. 235r. (Marin Drago Giovanni Negrinek, Belgrad, 1622. júl. 2.) A bíróság ítélete ezúttal minden bizonnyal teljesen jogszerű volt, ugyanis az iszlám törvények szerint a keresztények nem építhettek magasabb házat a környező muszlim házaknál. Vö.: K. Binswanger: *Untersuchungen...* i. m. 28.

misszió kinőtte a régi épületet. Az új előljáró, Paczoth Ferenc 1632-ben 210 forintért megvette a szomszéd unitárius házát, amelyben egészen a török hódítás végéig laktak.³⁶² Az épület a Tettye patak partján állt,³⁶³ pontos helyét Fricsy Ádám és Madas József a Mindenszentek temető déli végénél lokalizálta.³⁶⁴

Az új ingatlan a levelek tanúsága szerint igen jó vétel volt, a páterek Cserneky kálváriájából okulva féltek is a környékbeli törökök irigységétől.³⁶⁵ Erre minden alapjuk megvolt, a szomszédságukban lakó török tobakok (tímárok) ugyanis szemet vetettek a házra, és az 1630-as években többször is megpróbálkoztak a megszerzésével. 1635-ben belekötöttek egy papba, aki a jezsuitáknál lelkigyakorlatozott, karóba való kutyának nevezték, és más szidalmakkal illették. A pap (az évkönyv szerint legalábbis) szelíden védekezett, de a szomszédok vérszemet kaptak, és azzal vádolták, hogy az igazhitűeket gyalázta, ezért a halál vagy a körülméletkedés között választhat. A jezsuiták egy ideig házukban bújtatták a bajbajutottat, de miután a szomszédok házuk lerombolásával fenyegetőztek, a környékbeli falvakban kerestek menedéket. Mivel az üresen hagyott házat féltették a török fosztogatóktól, az egyik páter az éj leple alatt visszalopódzott körülnézni. A tobakok már várták, és a kelepcebe jutott misszionárius alig tudott az unitáriusok házain keresztül elmenekülni. A szomszédok közötti vitára a helyi bíróság tett pontot: megalapozatlannak találta a török tímárok panaszát, ezért a jezsuitákat felmentették a vádak alól.³⁶⁶ A páterekre acsarkodó szomszédok nem nyugodtak bele a vereségbe, és 1639-ben rávették a pécsi béget: utasítsa ki a misszionáriusokat a városból, és adja nekik a jezsuiták házát. A bég a szokásos huzavona után ismét a jezsuitáknak adott igazat, a szomszédok pedig ezek után felhagytak a ház megszerzésére irányuló próbálkozásokkal.³⁶⁷

Az önálló ingatlan birtoklása más kellemetlenségekkel is járt: a jezsuiták kötelesek voltak az átutazó törököket vendégül látni. Ez a jogszokás az 1630-as évek második felétől kezdve vált igazán terhessé. „A végbeli török katonák, kereskedők, csavargók, rablók betörése házukba egyre gyakoribbá válik, és sokkal veszélyesebb is. Emiatt a házban nem tarthatunk biztonságban élelmet. Nincs nyugtunk tőlük, mert amikor a vad, fegyveres lovasok és gyalogosok jönnek, senkivel sem törődnek, sem a bégekkel, sem a pasákkal, idegen házakon keresztül hajtanak bennünket, hogy élelmet keressünk számukra és lovaik számára, mivel házukban nem tudunk adni nekik. Gyakran idegen házakban bújunk el, rejtőzködünk, ők pedig a gyerekeket és a házörzőket verik, kínozzák, a ház ajtait feltörik, amint már többször megtették, és a talált dolgokkal kényük-kedvük szerint bánnak. Azelőtt a magyar és szláv polgárok hoztak az ilyenek-

³⁶² „Arianorum quidam e vicino nostro excessit, et domum suam pro ducentis decem florenis nobis tradidit.” ARSI Austr. vol. 21, fol. 140r. Minden bizonnyal arról az épületről emlékezett meg a török kiűzése után készült jezsuita ingatlan-összeírás. Vö. még a 309. jegyzetben idézett szövegrész.

³⁶³ „Et cum hactenus Quinqueecclesiis in turgurio vix uni sat commodo degeremus, vicina aedes 210 est florenis comparata, quae hortuli adjuncti et aquae per canales praeterfluentes copia usibus nostris optatam exhibet opportunitatem.” LA 1633. ÖNB Cod. 12218., pag. 103.

³⁶⁴ Madas József: Pécs régi temetkezési helyei. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 32 (1987) 66.

³⁶⁵ ARSI Austr. vol. 21., fol. 140v.

³⁶⁶ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 49–50. Horváth szerint a törökök azért akarták elvenni a házukat, hogy az új mecset hodzsáinak adják át. APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

³⁶⁷ LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 389–390. A jezsuiták 1635-ben restaurálták, 1669-ben pedig megnagyobbították az épületet: LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 55.; LA 1669. ÖNB Cod. 12066., pag. 135.

nek enni- és innivalót, szénát és zabot, abrakot. De már megunták a dolgot, maguk sem jönnek, és nem is küldenek” – panaszkodott Horváth János 1640-ben.³⁶⁸

Különösen rosszul jártak a páterek 1635-ben, amikor a perzsák feletti győzelem alkalmából rendezett ünnepségek során a részeg török katonák feltörték a pincéjüket és megitták két hordó borukat. Ezután megparancsolták a megrémült misszionáriusoknak, hogy a következő napra is gondoskodjanak számukra italról. A bég nem mert fellépni az elszabadult katonák ellen, és végül úgy vetett véget a tobzódásnak, hogy bebörtönözte a jezsuitákat, és így védte meg őket a további zsarolásoktól.³⁶⁹ Az évkönyvek szerint különösen a kanizsai katonák vették igénybe a jezsuiták kényszerű vendégszeretétét. Nem egy török tiszttel kifejezetten jó kapcsolatot alakítottak ki, és a náluk megszálló agák többször megvédték őket a helyi hatóságok túlkapásai ellen. Erre hivatkozva viszont egyre gyakrabban jelentek meg hívatlan vendégek, általában 5-10 fős csoportokban, és sokszor teljesen felforgatták a házat. Az ilyen „vendégjárások” miatt a páterek olykor kénytelenek voltak elhagyni házukat; a szomszédoknál vagy a falvakban kerestek menedéket.³⁷⁰

A jezsuiták valószínűleg kezdettől fogva foglalkoztak tanítással, de az iskola csak 1616 után szilárdult meg. 1617/1618 folyamán a tanulók létszáma 45 főre nőtt, három grammatikai osztályban világi iskolamesterek oktatták őket.³⁷¹ 1620-ban Szini páter egykori belgrádi iskolamesterének, Mihálynak a vezetésével mintegy 40 diák tanult a jezsuitáknál.³⁷² Két évet tanított Pécsen a szláv Don Giovanni, aki 1623-ban a szlavóniai Cernán plébánoskodott, és Massarecchi apostoli vizitátor az ő beszámolója alapján tájékoztatta Rómát a pécsi viszonyokról.³⁷³ 1632-ben az iskolának csak 30 diákja volt, de ekkor már Mohácson is működött egy katolikus iskola, Don Simone Matkovich vezetésével és 15 tanulóval.³⁷⁴ A pécsi iskola vezetője mindig a misszió egyik tagja volt (Svetich György, Péchy Bálint, Magdalenich Tamás, majd a világi pap Vidóczi Fábrián), aki szükség esetén besegített a világi tanítóknak.³⁷⁵

A pécsi tanintézményt a jezsuiták a hódoltsági katolikus iskolaügy központjának szánták,³⁷⁶ de az első évtizedekben világossá vált, hogy egyrészt a helyi katolikusok nem tudtak gondoskodni az intézmény fenntartásáról, másrészt pedig a katonai és közigazgatási központnak számító Pécsen az állandó török zaklatások miatt az iskola kiegyensúlyozott működéséről szó sem lehetett. Mivel a jezsuiták nem adták fel a hódoltsági katolikus oktatás megszervezésére vonatkozó elképzeléseiket,³⁷⁷ 1633-ban Pécsről kiindulva új missziós központokat hoztak létre Kecskeméten és Gyöngyösön. A két település minden szempontból alkalmasabbnak bizonyult az iskolaalapításra. Mindenekelőtt egyik városban sem működött török hivatal, és nem volt bennük török katonai és pol-

³⁶⁸ Jankovich M.: *A' Veteristákról...* i. m. 12.

³⁶⁹ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 52.

³⁷⁰ LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 166–168.; LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 85.

³⁷¹ EHJM I/2. 292., 338.

³⁷² Holovics F.: *Baranya...* i. m. 174.

³⁷³ K. Draganović: *Izvešće apostolskog...* i. m. 37, 41.

³⁷⁴ Molnár A.: *Pietro Massarecchi...* i. m. 210–211.

³⁷⁵ EHJM I/2. 401–402.; Ficsy: *Levelek...* i. m. 104.

³⁷⁶ Vö. ezzel kapcsolatban Szini István és Bartol Kašić beadványait: EHJM I/1. 114., 130.

³⁷⁷ Lásd erre Paczoth Ferenc sokat idézett levelét: ARSI Austr. vol. 21., fol. 140v.

gári lakosság, a magyar katolikus polgárság pedig hajlandónak mutatkozott anyagilag is támogatni az iskolát.³⁷⁸ A kecskeméti vállalkozás végül kudarcba fulladt: a helyi reformátusok ellenállása, és különösen az iskolának kiszemelt épület leégése miatt a páterek két év után, 1635 májusában elhagyták a várost, átengedve a helyet a ferenceseknek.³⁷⁹ Sokkal sikeresebben alakult a gyöngyösi alapítás sorsa. A helyi polgárság szinte kiereszkolta Forró György tartományfőnöktől a jezsuita iskolát, amelynek alapjait Paczoth Ferenc pécsi superior 1633/1634 folyamán vetette meg. A gyöngyösi jezsuita tanintézmény az elkövetkező félszázadban a hódoltság katolikus oktatás központja lett.³⁸⁰

A gyöngyösi iskola megalapítása után a pécsi sokat veszített ugyan jelentőségéből, de a lehetőségekhez képest továbbra is folytatta működését. A legnagyobb gondot a megfelelő tanerő hiánya jelentette. A jezsuiták a missziós munka mellett nem tudtak a tanítással is foglalkozni, ezért Nagyszombatból vagy más királysági kollégiumból kértek világi tanítókat; emberhiány miatt jezsuita magiszterrel nem is álmodhattak. A pécsi tanítóskodás persze nem számított vonzó állásnak. Horváth János így írt erről 1640-ben: „Nehezen tudunk [iskolamestert] szerezni, és még nehezebben tudjuk őket házunkban és asztalunknál megtartani, ők világiak, szabadok és függetlenek akarnak lenni. Miután rövid ideig nálunk voltak, és valami kis pénzt és ruhát szereztek maguknak, elbázzák magukat és elmennek.”³⁸¹ Soraiban az előző évek rossz tapasztalatai tükröződnek. 1639-ben a felújított pécsi iskolába királyi országrészből érkezett tanítónak egy jezsuita diák. Az új iskolamester hamarosan megérezte a szabadság ízét és ahelyett, hogy a tanítással foglalkozott volna, unitárius kollégájával részegeskedett és a lányok után járt. A jezsuiták szidalmi elől a szomszédban lakó török tabakokhoz szökött, akik egy átmulatott éjszaka után körülmélték. Az újdonsült muzulmán a jezsuitákra fenekedő tímárok felbujtására feljelentette egykori munkaadóit a bégnél azzal, hogy megakarták akadályozni az áttérését. A misszió elöljárója, Horváth János öt hetet töltött a bég palotájában, házi őrizetben, mígnem a délszláv katolikusok 160 forintért kiváltották, a volt tanítónak pedig 16 forintot és egy karasia posztó ruhát adtak kárpótlásként. A törökké lett ifjú ezután sem nyugodott le: megpróbált betörni a jezsuiták házába, de annyira részeg volt, hogy a kert alatt csordogáló Tettye-patakba zuhant. A zaklatások miatt most a jezsuiták fordultak a török magisztrátushoz, hogy szabadítsa meg őket egykori munkatársuktól, akit erre a bég emberei egy éjszakára bezárták és jól elverték. A renegát tanító ezután elhagyta Pécset és a kanizsai pasa magyar írnoka lett.³⁸²

³⁷⁸ Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral II.* Kecskemét, 1861. 101–138.; Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: *Tanulmányok Gyöngyösről.* Szerk. Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178.

³⁷⁹ A jezsuiták kecskeméti működésére lásd: *Acta Jesuitarum in Hungaria I.* MS Ms. BA C 86. pag. 187–190. 203–206.; LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 56–58. Összefoglalóan: Fricys Á.: *Katolikus iskolák...* i. m. 378–379. A ferencesek megtelepedésére: Fenyvesi László: *Kecskemét katolikus egyházának, a ferenceseknek a szerepe a hitélet, az anyanyelvi kultúra, a szellemiség formálásában a török időkben.* *Cumania* 11 (1989) 155–205.

³⁸⁰ Fricys Á.: *Katolikus iskolák...* i. m. 379–380. A gyöngyösi alapítás fontosságát jelzi, hogy a szervezőmunka a rendfőnök közvetlen felügyelete alatt zajlott: ARSI Austr. vol. 4 II., pag. 707., 815., 817., 845–846., 886.

³⁸¹ Holovics F.: *A mohácsi vész...* i. m. 520. Vö. még: LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 62.; LA 1645. ARSI Austr. vol. 139., pag. 334.

³⁸² A történetet részletesen előadja Horváth Stankovich Jánoshoz írott leveleiben: ARSI Austr. vol. 137., pag. 297–299.; LA 1639. Uo. pag. 387–388.

A tanító aposztáziája miatt a pécsi katolikusok 1639 után nem voltak hajlandóak áldozni az iskola fenntartására. A tanítás majd két évig szünetelt, emiatt a folyamatosan működő és színvonalas iskolával rendelkező unitáriusok sokat gúnyolták katolikus polgártársaikat.³⁸³ Az elkövetkező években a pécsi iskola a gyöngyösi gimnáziumra támaszkodva indult újra, mintegy annak fiókkintézeteként. A gyöngyösi diákok közül hívtak magisztert, a tehetségesebb tanulókat pedig a mátraalji mezővárosba küldték felsőbb tanulmányokra. A diákok továbbtanulásának megszervezése nem volt veszélytelen feladat, mivel a fiatal munkaerők elvándorlása miatt a szpáhik megorroltak a jezsuitákra. 1649-ben például két fiút küldtek Gyöngyösre, de a török földesúr addig zaklatta a pátereket, hogy az egyik diák kénytelen volt az iskolát odahagyva visszatérni falujába. A környezetéből kitörni vágyó tehetséges fiú végül özvegy anyjával együtt menekült el Baranyából, hogy tanulmányait folytathassa.³⁸⁴

A pécsi iskola elsődleges feladata a baranyai pap- és licenciátus-utánpótlás biztosítása volt, ellensúlyozandó az unitárius és református iskolák hatását, amelyek nagy számban bocsátották ki a prédikátor-jelölteket.³⁸⁵ Vinkovics Benedek püspöksége idején folyamatosan érkeztek pécsi diákok a zágrábi szemináriumba. Név szerint is ismerjük a szerémségi származású Fülöpöt és Kőrösi Miklóst, akiket Vidóczi tanított, és néhány év zágrábi tanulás után visszatértek a hódoltságba.³⁸⁶ Sokszor akkora volt a paphiány, hogy a szemináriumi tanulmányok is elmaradtak, és csupán a jezsuiták tanítottak meg néhány alapvető dolgot a papjelölteknek, akiket aztán valamelyik arra járó missziós-püspökkel felszenteltek. 1635-ben Vidóczi egyik tanítványát a Szerémségben szentelte fel Massarecchi érsek. Őt a jezsuiták az egyik baranyai plébániára szánták, hogy megakadályozzák a protestáns prédikátor felfogadását. „Faragatlan ugyan, Zágrábban még principistának se lenne jó, de dicsérik, és 14 falut lát el, jó életű, érett és megfontolt, [...] bárcsak sok ilyen emberünk lenne...” – írta róla Horváth Vinkovics Benedek pécsi püspöknek.³⁸⁷ A püspök megpróbált némi minőségi igényt érvényesíteni a papi utánpótlás biztosításában, és ugyanebben az évben megtagadta egy hasonlóan „alulképzett” fiatal felszentelését.³⁸⁸ 1637-ben négy tanítványuk lépett be a lelkipásztori munkába: három magyar fiút licenciátusként küldtek ki a magyar falvakba, egy szláv diákjukat pedig Jeronim Lučić drivastói püspök szentelte pappá.³⁸⁹

A pécsi iskola diákjai közül néhányat név szerint is ismerünk. Mohácsy György pozsonyi kanonokról fentebb már megemlékeztünk. Hozzá hasonlóan a római Collegium Germanicum et Hungaricumban végzett Pécsi András sem igyekezett vissza a hódoltságba, hanem szintén a pozsonyi káptalan tagjaként plébánoskodott Nyitraegerszegen.³⁹⁰ A bécsi Pázmáneumban mindössze három baranyai fiatal tanult: Paulovics Gergely Mohácsról (1627), Nagyharsányi Barovius István (1631) és Sántosi András (1656).³⁹¹

³⁸³ Jankovich M.: *A' Veteristákról...* i. m. 13–14.; ARSI Austr. vol. 229., fol. 263r.

³⁸⁴ LA 1645. ARSI Austr. vol. 139., pag. 334.; LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 163.

³⁸⁵ Holovics F.: *A mohácsi vész...* i. m. 521.

³⁸⁶ APK ACA fasc. 99. N° 1/18., 1/19., 1/23., 1/24. 1/40. (Vinkovics és Horváth levélváltása 1635-ben).

³⁸⁷ APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

³⁸⁸ APK ACA fasc. 99. N° 1/24.

³⁸⁹ LA 1637. ÖNB Cod. 12034., pag. 54.

³⁹⁰ Veress E: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum...* i. m. 32–33.

³⁹¹ *Juramenta, nomina item alumnorum Collegii Pazmaniani ab anno 1624 [–1743]*. Archivum Collegii

Nyilván sokkal többen kerültek a nagyszombati egyetemre: az anyakönyvben előbukkanó öt Pécsi és a három Baranyai vezetéknevű hallgatót nagy valószínűséggel a pécsi jezsuiták indították el az értelmiséggé válás útján.³⁹² Az iskola hatásfokát a pécsi származású jezsuiták viszonylag nagy száma dicséri. A katalógusok alapján kilenc rendtagról állapítható meg minden kétséget kizáróan, hogy Pécsről és környékéről származtak, esetükben a helyi jezsuita indíttatás minden kétségen felül áll.³⁹³ Ugyancsak valószínűsíthető, hogy a pécsi előnevű bosnyák ferencesek is jezsuita diákok voltak.³⁹⁴

VII) A püspöki helynöki megbízás és a vidéki lelkipásztorkodás

1) A helynöki megbízás és következményei

A jezsuita misszió alapításától kezdve szorosan összefonódott a királysági egyházi struktúrákkal: a misszió előljárói a pécsi és veszprémi püspökök, illetve a kalocsai érsek helynökei voltak.³⁹⁵ Ez a megbízás nemcsak a püspökök hódoltsági képviselőtét oldotta meg, hanem a jezsuiták számára is előnyökkel járt, hiszen ordináriusi joghatósággal léphettek fel a három egyházmegye papjaival, licenciátusaival és híveivel szemben. Vásárhelyi tevékenysége és kudarcai ugyanakkor a vikáriusság valamennyi ellentmondására rávilágítottak: a királyságban élő püspök tekintélye a hódoltságban nem sokat segített, sőt komoly veszélybe sodorhatta a missziót. Cserneky működése alatt ezek a problémák még élesebben vetődtek fel, ugyanis a rendből való elbocsátása után öt évig viselte világi papként a helynöki tisztséget. Erre hivatkozva zsarolta jezsuitákat, és egymás ellen uszította a baranyai szláv és magyar katolikusokat. A magyar papok hiányát jelzi, hogy a római figyelmeztetések ellenére Balásfy Tamás és Dávid Pál püspökök ragaszkodtak a személyéhez, és Draskovich György is csak akkor vált meg tőle, amikor Péchy Bálint személyében újból magyar páter került Pécsre.³⁹⁶

A jezsuiták és a pécsi püspök kapcsolataira vonatkozó ismereteink nagy része Vinkovics Benedek kormányzásának idejéből (1630–1637) származik, hála a püspök

Pazmaniani (Wien) vol. R/a. Itt mondok köszönetet Fezekas István bécsi levéltári delegátusnak, aki készülő forráskiadványa adatait a rendelkezésemre bocsátotta.

³⁹² Zsoldos Attila: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Budapest, 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 11.) 292., 341.

³⁹³ Bittevi Mihály (Pécs, 1655), Ermenovich Miklós (Pécs, 1656), Fokli Marián (Pécs, 1634), Gall István (Pécs, 1632), Marton Mihály (Baranya, 1628), Mucsei István (Mucse, 1625), Péchy Bálint (Pécs, 1597), Szelendi János (Hetény, 1655), Szochich Ignác (Pécs, 1648). Valószínűleg a pécsi jezsuiták tanítványa volt még Markovich György (Posavje, 1670), Stankó Péter (Kalocsa, 1638) és Thomich István (Szerémség, 1627). A zárójelben a születési helyet és évet adom meg. Életrajzi adataikat lásd a 14. jegyzetben idézett katalógusokban.

³⁹⁴ Johannes Quinqueecclesiensis, aki srebrenicai gvardián volt 1645-ben (APF SOCG vol. 90., fol. 129rv.), Bonaventura de Quinqueecclesiis és Nikola Bielanin gradovári barátok 1667-ben (APF SOCG vol. 419., fol. 433r., 434r.)

³⁹⁵ Az egyetlen kivétel Salix János pécsi püspök (1658–1668) helynöke, a világi pap Ivan Mariavčić. APF SOCG vol. 310., fol. 373rv.

³⁹⁶ Bár Svetich már 1627-ben említette Péchy helynökségét, de Csernekyt csak 1629-ben távolították el véglegesen. ARSI Austr. vol. 20., fol. 214r.; ARSI Germ. vol. 113 I., pag. 213–214., 401. Az 1639. évi triennális katalógus szerint Péchy nyolc évig volt a pécsi püspök helynöke: ARSI Austr. vol. 27., fol. 45r.

fenntartott levelezésének. Vinkovics a Pázmány által támogatott új főpap-generáció tipikus tagja volt, püspöki kinevezését is az érsek közbenjárásának köszönhette.³⁹⁷ Az ismert körülmények miatt ő sem járt Pécssett, ennek ellenére legjobb tudása szerint igyekezett gondoskodni egyházmegyéjéről. Ebben a munkában különösen nagy szerep jutott jezsuita helynökeinek: Paczoth Ferencnek és Horváth Jánosnak.³⁹⁸ A vikáriusok legfontosabb feladata az egyházmegye lelkipásztori munkájának irányítása és az egyházi utánpótlás biztosítása volt. A jezsuita vikáriusok közvetítették a püspök akaratát az egyházmegye papsága és licenciátusai felé. Horváth János 1634. április 24-én Szentersébeten papi gyűlést tartott, ahol a püspök utasítására kihirdette az 1633. évi nagyszombati tartományi zsinat határozatait.³⁹⁹ 1636. október 25-én a jubileumi búcsú és a kanonizálatlan szentek tiszteletét tiltó pápai bulla kihirdetésére kaptak megbízást.⁴⁰⁰ A pécsi püspök 1635-ben, a veszprémi 1639-ben és 1642-ben kötelezte a jezsuitákat, hogy az új naptár használatát vezessék be.⁴⁰¹ A helynöki feladatkör legnehezebb részét az egyházi fegyelem betartatása jelentette. A jezsuiták panaszai szerint a licenciátusok leszoktatták a híveket a szentségek vételéről, mondván: elég a prédikáció. Máskor pedig szenteletlen ostyával áldoztattak, ez a gyakorlat még az 1630-as években is előfordult.⁴⁰² Hiába adott utasítást a püspök, hogy a helynök függesse fel az ágyasságban élő licenciátusokat, azok mindig hathatós védelmet találtak a helyi szpáhiknál. A török földesurak a licenciátusokban látták a lakosság helyben maradásának zálogát, ezért a legritkább esetben túrték el, hogy a jezsuiták a püspöki parancs értelmében elmozdítsák őket.⁴⁰³ A jezsuita helynökök idővel belátták, hogy a siker érdekében nekik is alkalmazkodniuk kell a hódoltsági feltételekhez, és ennek jegyében ők is a török segítségét vették igénybe, ha egy-egy engedetlen licenciátustól meg akartak szabadulni.⁴⁰⁴

³⁹⁷ Tumor Péter: Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 9 (1997) 121–122.

³⁹⁸ Vinkovics a pécsi jezsuitákat 1631. febr. 2-án tudósította püspöki kinevezéséről, és március 16-án nevezte ki Paczoth Ferencet általános helynökének. APK ACA fasc. 99. N° 1/31–32. A triennális katalógus szerint Paczoth négy évig viselte a helynöki megbízást, tehát Horváth 1634 folyamán vette át tőle: ARSI Austr. vol. 26., fol. 375v.

³⁹⁹ APK ACA fasc. 99. N° 1/18. Horváth működéséről és a szenterzsébeti „zsinatról” Vinkovics Pázmánynak is beszámolt (Varasd, 1635. szeptember 5.): „Et quae sua dioecesis plures per gratiam Dei habeat adhuc catholicos, quorum numerus in dies ex conversione haereticorum tam in civitate Quinque Ecclesiensi, quam [in] pagis excrescit, ut reverendus dominus Joannes Horvat, venerandae Societatis Jesu missionariorum Quinque Ecclesiis degentium superior, ac meus generalis in spiritualibus ibidem vicarius, per suas ad me datas, refert. In quibus etiam inter reliqua significat, se anno proxime praeterito conventum sive synodum apud ecclesiam certam nomine Sanctae Elysabetae denotatam celebrasse, et in ea statuta provincialis synodi Tyrnaviae anno Domini 1633 per Vestram Eminentiam celebrata promulgasse, cunctosque tam presbyteros, quam etiam licentiatos ita se morigeros exhibuisse, ut omnia quiete et pacifice peracta sint. Quam promulgationem tam ex officio, quam ex debito et praecepto Vestrae Eminentiae significandam duxi.” EPL AS Acta radicalia, Classis X, N° 196., fasc. 7., pag. 50–51.

⁴⁰⁰ APK ACA fasc. 99. N° 1.

⁴⁰¹ APK ACA fasc. 99. N° 1/18.; Holovics: *A mohácsi vész...* i. m. 521.; EPL AS Acta Radicalia, Classis X, N° 196., fasc. 11., pag. 124., 138.

⁴⁰² APK ACA fasc. 99. N° 1/11. LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 56–57. 1663-ban a jezsuiták a licenciátusok olajszentelése ellen hadakoztak: LA 1663. ÖNB Cod. 12060., pag. 14.

⁴⁰³ APK ACA fasc. 99. N° 1/40. Vö. még: LA 1633. ÖNB Cod. 12218., pag. 101.

⁴⁰⁴ 1638-ban a helyi törökök megvesztegetésével sikerült két rosszéletű licenciátust eltávolítani a plé-

A helynökök nemcsak a szpáhik ellenállása, hanem az utánpótlás megoldatlansága miatt sem léphettek fel határozottabban a fegyelmezetlen prédikátorok ellen. „A hitszónokok nagy része rossz, botránys és iszákos életvitelt folytat, húsvét után hármát elfogtak és börtönbe zártak egy időre, ágyasságért 100 forintra büntették, majd kiengedték őket. Tanácstalan vagyok velük kapcsolatban: nem büntethetünk, szpáhijaik miatt el sem bocsáthatjuk őket, hiszen nem tudunk senkit sem küldeni helyettük. Ha lenne néhány papunk, rögtön a plébániákra helyeznénk azokat, és minden rendben lenne” – írta Horváth 1635-ben.⁴⁰⁵ Horváth egyébként is nehezebben találta meg a hangot a világi prédikátorokkal és a helyi papsággal, mint elődei: nem csak a licenciátusok nem szerették, hanem még Vidóczival is összezőrrent, végül a püspöknek kellett önmérsékletre inteni.⁴⁰⁶ A jezsuiták az öreg licenciátus-nemzedék leváltásában látták a megoldást. Ennek érdekében az 1610-es évektől kezdve képezték iskolájukban a fiatalokat, közülük a gyengébbek licenciátusok, az értelmesebbek néhány év zágrábi tanulás után papok lettek. A kádercsere eredményei már 1620-ban megmutatkoztak: 15 baranyai licenciátusból 9 fiatal volt.⁴⁰⁷ Az öreg licenciátus-gárda utolsó képviselői az 1630-as évek végére haltak ki. Az utánpótlás megszervezésében – kisebb-nagyobb mértékben – a püspökök is részt vállaltak, bár ezzel kapcsolatban is csak Vinkovics működéséről vannak konkrét ismereteink. A püspök anyagilag is támogatta a pécsi iskolát, és állta a pécsi növendékek zágrábi tanulmányainak költségeit.⁴⁰⁸ Emellett két-két alapítványi helyet akart szerezni egyházmegyéje számára Bécsben és Grazban, illetve egyházi javadalmat kért az uralkodótól, hogy annak jövedelmeit a papnevelés céljaira fordíthassa.⁴⁰⁹ Egyik elgondolása sem vált valóra: egyrészt Rómában a nem rezideáló püspök terveit nem vették komolyan, másrészt pedig a király 1637-ben a zágrábi püspökségre helyezte át.⁴¹⁰

A jezsuiták helynöki munkájuk részeként folyamatosan gondoskodtak a falusi templomok helyreállításáról. A templomokkal kapcsolatos építkezések jogi buktatóira a pécsi templommal kapcsolatban már utaltam, az ott elmondottakat a falusi plébániákon regisztrálható nagyszámú építkezés is megerősíti. Az 1630-as évektől kezdve az évkönyvek rendszeresen beszámoltak a templomépítkezésekről, és ami még meglepőbb: ez volt a jezsuiták egyetlen olyan tevékenysége, amelyet a törökök egyértel-

bániákról: LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 60. 1667-ben szintén török segítséggel üzték el a hetényi licenciátust és vették saját kezükbe a plébániát: LA 1667. ÖNB Cod. 12064., pag. 93.

⁴⁰⁵ APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

⁴⁰⁶ Krizsán András szentborbási licenciátus hosszú levélben panaszkodott a püspöknek Horváth túlkapásaira, amelyek miatt kénytelen elhagyni az egyházmegyéjét. (Györkén, 1635. okt. 9.) Vinkovics az egyes licenciátusok kihágásaival szemben elnézőbbnek mutatkozott a jezsuitáknál, és visszaküldte az egyházmegyébe az összeférhetetlen természete miatt korábban elbocsátott Viniczay Andrást. (Varasd, 1635. aug. 31.) APK ACA fasc. 99. N° 1.

⁴⁰⁷ Holovics: *Baranya...* i. m. 174–177.

⁴⁰⁸ Az ide vonatkozó adatokat lásd a pécsi iskola történeténél.

⁴⁰⁹ Ezzel kapcsolatban írt a királynak, Pázmánynak, a pápának, a Propaganda Fide Kongregációnak, Malatesta Baglioni bécsi nunciussnak, Antonio Barberini bíborosnak és Francesco Gonzaga római császári követnek is. Kérését minden esetben azzal indokolta, hogy egyházmegyéjében mindössze 7 pap és 30 licenciátus található, a püspöki jövedelmei pedig nem elegendőek a papnevelés megszervezésére. A levelek fogalmazványai Vinkovics sokat idézett zágrábi levelezésében találhatóak. A Rómába küldött levelek: APF SOCG vol. 78., fol. 98r., vol. 79., fol. 189r., vol. 152., fol. 239rv., vol. 396., fol. 72r.

⁴¹⁰ APF Acta vol. 8., fol. 191rv., vol. 10., fol. 315r., vol. 12., fol. 25rv., 182v., 217v., 279v.

műen támogattak. 1634-ben két templomot építettek újjá a hívek adományaiból és a török földesurak kifejezett biztatására;⁴¹¹ 1636-ban ugyancsak két, a hosszú török háború idején lerombolt templomot restauráltak; 1637-ben négy, 1638-ban három, 1639-ben két újabb templom felújításáról értesülünk, az egyik Péctől egy mérföldre az unitárius falvak között, a másik pedig a veszprémi egyházmegyében, református környezetben állt.⁴¹² Az utolsó két adatunkat negyven év választja el egymástól: 1640-ben egyetlen templom helyreállításáról, majd 1680-ban az észak-baranyai Cító község Szent Jakab templomának felújításáról számol be az évkönyv.⁴¹³ A nagyarányú templomépítési program természetesen nem valósulhatott volna meg a helyi török földesurak aktív támogatása nélkül, ennek hátterében a templomok népességmegtartó ereje állt. A jezsuita források rendszeresen megemlékeznek a lakosság nagyarányú elvándorlásáról, amelynek okait az egyre gyakoribbá váló hajdúbetörésekben és a növekvő török adóterhekben jelölik meg.⁴¹⁴ Ezeket az adatokat a településtörténeti kutatások eredményei teljes mértékben alátámasztják.⁴¹⁵ A jobbágyok megtartásán fáradozó szpáhik a templomok helyreállításában a falvak megmaradásának zálogát látták. Az 1637. évi beszámoló szerint a török birtokosok egyenesen könyörögtek a misszionáriusoknak: az ő falvaikban is gondoskodjanak a templomok felújításáról, hogy ezzel gátat vessenek a falvak elszéledésének.⁴¹⁶

A jezsuiták elsősorban a pécsi püspökök helynökeiként tevékenykedtek, de időről időre a veszprémi püspökök és a kalocsai érsekek is megbízták őket hódoltsági képviselőikkel. Az 1640-es évektől kezdve a vidéki feladataik annyira felszaporodtak, hogy Pécsről kiindulva egyre nehezebben tudták ellátni azokat. Missziós körútjaikat sokszor a törökök által elrendelt kijárási tilalom is akadályozta.⁴¹⁷ A hatékonyabb munka kedvéért az 1650-es évektől kezdve az egyik jezsuita állandó jelleggel Szébénybe költözött, innen kiindulva gondozta a Mohács környéki katolikusokat.⁴¹⁸ 1667-ben saját kezükbe vették a hetényi plébánia vezetését, 1670-ben pedig házat vásároltak a faluban és visszaszerezték az elidegenített egyházi javakat, megteremtve ezzel a letelepedés feltételeit. Az önállósuló hetényi misszió a Péctől északra fekvő katolikus falvak lelkipásztori központja lett.⁴¹⁹

⁴¹¹ LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 62.; APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

⁴¹² LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 57.; LA 1637. uo., pag. 54.; LA 1638. uo., pag. 60.; LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 386.

⁴¹³ LA 1640. ÖNB Cod. 12218., pag. 175.; LA 1680. ÖNB Cod. 12077., pag. 100.

⁴¹⁴ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 55.; Jankovich M.: *A' Veteristákról...* i. m. 11.; LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 51–52.

⁴¹⁵ Iványosi-Szabó Tibor: Baranyai-somogyi szökött jobbágyok Kecskeméten 1677-ben. *Baranyai Helytörténetírás 1981*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1982. 107–113. és Uő: Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. *Baranyai Helytörténetírás 1983–1984*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1985. 13–24.

⁴¹⁶ LA 1637. Cod. 12218., pag. 54.

⁴¹⁷ Ezekről a gondokról összefoglalóan Horváth levelei tájékoztatnak: Jankovich M.: *A' Veteristákról...* i. m. 11–14.; Holovics F.: *A mohácsi vész...* i. m. 520.

⁴¹⁸ LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 166.; LA 1674. Cod. 12071., pag. 45.; Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 62.

⁴¹⁹ LA 1667. ÖNB Cod. 12064., pag. 93.; LA 1670. ÖNB Cod. 12067., pag. 158. Az 1660-as évektől kezdve a katalógusok is egyre gyakrabban külön emlegetik a pécsi, szébényi és hetényi missziót, bár ez utóbbi kettő a pécsi superior fennhatósága alatt maradt.

A távolságok miatt komoly gondot jelentett a veszprémi püspökség katolikusainak a gondozása, ezért 1635-ben a somogyi részeket hűséges munkatársukra, Vidóczi Fábriánra bízta, aki Buzsák központtal szervezte meg a somogyi lelkipásztorkodást.⁴²⁰ Távozása után Horváth 1641-ben úgy határozott, hogy a somogyi katolikusok számára önálló missziót alapít Koppányon.⁴²¹ Az új állomás rövid idő múlva a nyugalmasabb Andocsra költözött át, ettől kezdve teljesen átvette pécsi társától a veszprémi egyházmegye katolikusainak ellátását: Andocs 1684-ig a Balaton–Fehérvár–Simontornya közötti terület katolikus lelkipásztori központja lett, előjárói pedig a veszprémi püspökök hódoltsági helynökeiként tevékenykedtek.⁴²² Sokkal nehezebb volt a kalocsai egyházmegye ellátásának a megszervezése. A Bácskában a délszláv bevándorlás következtében már a 16. század második felében megjelentek a bosnyák ferencesek, a 17. században pedig számos plébániát alapítottak az egyházmegye déli területein, amelyek a boszniai Olovo kolostorának fennhatósága alatt álltak.⁴²³ A kalocsai egyházmegye magyar katolikussága afféle lelkipásztori senkiföldje volt, hozzájuk a pécsi misszionáriusok és a szegedi barátok is csak ritkán látogattak el. A jezsuiták elsősorban a Moháccsal átellenben fekvő, licenciátusok által gondozott falvak katolikusait keresték fel.⁴²⁴ Néha elmerészkedtek Kalocsára is, hogy a kisszámú magyar hívő számára a szentségeket kiszolgáltassák. Ilyenkor azonban számolniuk kellett a bosnyák ferencesek ellenállásával, akik nem örültek a betolakodó papoknak. 1674-ben egy ferences barát egyszerűen kizárta a jezsuitát a kalocsai katolikus kápolnából, így az egy református házában volt kénytelen misézni.⁴²⁵

A helynöki megbízás nem csak a lelkipásztori munka megszervezését, hanem a pécsi püspök (és rajta keresztül a magyarországi katolikus hierarchia) jogainak védelmét is jelentette a déli irányból terjeszkedő bosnyák ferencesek, misszionáriusok és püspökök joghatósági törekvéseivel szemben.⁴²⁶ A hódoltsági jezsuita misszió megalapítása utáni két évtized a jezsuiták és a bosnyák ferencesek közötti elkeseredett küzdelem jegyében telt, ennek tétje a hódoltság déli, gazdag plébániáinak birtoklása és a belgrádi kápolna feletti joghatóság megszerzése volt. Az egyháziak csetepatéja rövidesen a bosnyák és raguzai kereskedők közötti élet-halál harccá szélesedett ki, amely ekkor már a hódoltsági kereskedelemben elfoglalt pozícióért folyt.⁴²⁷ A küzdelem hullámai Pécsre is elértek. A bosnyák ferencesek a belgrádi jezsuiták elűzése

⁴²⁰ APK ACA fasc. 99. N° 1. (Vidóczi Vinkovicsnak, Buzsák, 1637. jún. 3.)

⁴²¹ ARSI Austr. vol. 229., fol. 263r.

⁴²² Molnár Antal: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején. In: *Veszprém a török korban*. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G: Péter. Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 80–81.

⁴²³ ASV AA Arm. I–XVIII., N° 4760., fol. 42rv.; Vanyó Tihamér: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. *Levélártári Közlemények* 42 (1971) 327–329., 333–337.; Borsai I. – Tóth I. Gy.: *Benlich Máté...* i. m. 106–109.; Tóth István György: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Roma–Budapest, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.) 178–180.

⁴²⁴ LA 1667. ÖNB Cod. 12064., pag. 93.; LA 1668. ÖNB Cod. 12065., pag. 133. A kalocsai érsekség török-kori helyzetéről készült ritka beszámoló egyikét is egy pécsi jezsuitának, Ágoston Péternek köszönhetjük: ASV P. Cons. vol. 70., fol. 202r–203v.

⁴²⁵ LA 1674. ÖNB Cod. 12071., pag. 45–46.

⁴²⁶ Holovics F.: *A mohácsi vész...* i. m. 520.

⁴²⁷ A viták részletes bemutatása: Molnár A.: *A hódoltsági missziószervezés...* i. m. passim.

érdekében megpróbálkoztak a pécsi misszió ellehetetlenítésével. Ennek érdekében az 1620-as évektől kezdve szilárdan megvetették a lábukat a Dunántúlon, terjeszkedésüket a boszniai püspökök joghatósági igényei követték. Toma Ivković boszniai apostoli adminisztrátor 1625-ben kísérletet tett, hogy joghatóságát a pécsi jezsuitákkal is elismertesse, a következő évben pedig ferences plébánosokat küldött Szigetre és a Balaton mellé.⁴²⁸ A Pécs környékén működő ferenceseket különösen a magyar egyház jogait megalkuvás nélkül képviselő Cserneky bősztette, és többször megpróbálták a török bíróság segítségével eltávolítani. A magyarországi terjeszkedés hatékonysága érdekében fiataljaikat a gyöngyösi ferences kolostorba küldték tanulni.⁴²⁹ A jezsuiták és a ferencesek között különösen a somogyi plébániáért folyt kemény küzdelem. A ferencesek a szultántól és a budai pasától kiváltságleveleket szereztek, amelynek értelmében csak ők működhetnek a hódoltságban. Erre hivatkozva az 1620-as évek végén Pécsen és Koppányban is felléptek a jezsuiták ellen, a misszionáriust befogadó koppányi Szűcs Pétert pedig 600 forintra büntették a pécsi béggel.⁴³⁰ A ferencesek visszaszorítása érdekében Paczoth Ferenc 1630-ban azzal a javaslattal állt elő, hogy Pázmány kérje a pápától a hódoltság feletti joghatóságot, és helynökök révén kormányozza a török alatti területeket.⁴³¹

A bosnyák ferencesekkel való viszályok az 1630-as évek második felében alábbhagytak, az utolsó erre vonatkozó adat 1638-ból ismert.⁴³² A barátok ugyanis 1632-ben elérték céljukat és elűzték a jezsuitákat Belgrádból, majd egy évtized múlva kibékölttek a raguzai kereskedőkkel.⁴³³ A jezsuiták az 1650-es évek elején Temesvárról is eltűntek, ezzel gyakorlatilag megtörtént a hódolt Dél-Magyarország lelkipásztori szempontból való felosztása: a pécsi jezsuiták dolgoztak a dunántúli (elsősorban baranyai és somogyi) magyarlakta plébániákon, míg a délszláv bevándorlók által megszállt dunántúli, bácskai és temesközi falvakban a bosnyák ferencesek és néhány horvát világi pap működött.⁴³⁴ Pécs és környéke ezzel egyidőben egy másik konfliktus-sorozat színtere lett. Az 1610-es évektől kezdve a pécsi püspökök fokozott érdeklődést mutatnak egyházmegyéjük (elsősorban persze anyagi) helyzete iránt, és pontosan ezekben az években fordult a Szentszék érdeklődése is a magyarországi hódoltság felé. A Dráva bal partján megjelentek az első apostoli misszionáriusok és missziópüspökök, akik igyekeztek joghatóságukat a baranyai papsággal is elismertetni. Tevékenységük komoly joghatósági vitákhoz vezetett, amelyek keresztüztében a pécsi püspököt képviselő jezsuiták álltak.

A misszió fennállásának első negyedszázadában a római törekvések fő képviselője, Don Simone Matkovich keserítette folyamatosan az életüket. Matkovich kezdettől fogva úgy érezte, hogy a belgrádi misszióval ellentétben a pécsi irányítása kicsúszott

⁴²⁸ Fermendžin, E.: *Acta Bosnae...* i. m. 377–378.; APF SOCG vol. 56., fol. 212r., 248r., vol. 67., fol. 279rv.

⁴²⁹ EHJM I/2. 387., 445.; ARSI Austr. vol. 20., fol. 236rv. (Marin Drago Viteleschinek, Belgrád, 1628. ápr. 15.), vol. 131 I., fol. 235r. Fricsy: *Levelek...* i. m. 104.

⁴³⁰ APF SOCG vol. 72., fol. 248rv.

⁴³¹ APK ACA fasc. 99. N° 1.

⁴³² LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 59.

⁴³³ Molnár A.: *Pietro Massarecchi...* i. m. 187–188.; Fermendžin, E.: *Acta Bosnae...* i. m. 445.

⁴³⁴ Vö. pl. Benlich Máté belgrádi püspök jelentéseit: Borsa I. – Tóth I. Gy.: *Benlich Máté...* i. m. passim.

a kezei közül, mivel az itteni páterek a királysági egyházi intézményeket képviselték. Ezért megpróbálta elérni, hogy a misszió csak a római előjáróktól és a Szentszéktől függjön. Törekvései nem vezettek eredményre, így az 1620-as évektől kezdve állandóan áskálódott a misszionáriusok ellen. Még 1638-ban, közvetlenül a halála előtt is azon mesterkedett, hogy a mohácsi bég segítségével kiebrudalja a jezsuitákat Pécsről.⁴³⁵ Az első belgrádi székhelyű missziópüspök, Petar Katic 1620-ban megpróbálta a baranyai plébániákon elismertetni a joghatóságát, és pénzt követelt a Dráván túli református templomok visszavételére. A jezsuiták a pécsi püspök jogaira hivatkozva kifejezetten elleneztek tevékenységét az egyházmegyében, Katic viszont nem ismerte el a jezsuiták helynöki megbízását.⁴³⁶ A viták Vinkovics kinevezése után újult erővel lángoltak fel. Az elődeinél lelkiismeretesebb püspök mindenekelőtt törvényes felmentést akart szerezni a rezidencia-kötelezettség alól, ennek érdekében teológiai szakvéleményeket is szerzett. Emellett kétségbevonta a Szentszék által kinevezett apostoli adminisztrátor, Pietro Massarecchi antivari érsek joghatóságát egyházmegyéje területén.⁴³⁷ A Propaganda Kongregáció természetesen megvédte saját álláspontját és emberét, kijelentve: a Szentszék továbbra is ragaszkodik a püspök rezidencia-kötelezettségéhez, ellenkező esetben Massarecchi apostoli delegátusi jogkörrel működik az egyházmegyében.⁴³⁸

A viták Vinkovics utódai alatt sem szűntek meg. 1638-ban Pietro Sabbatini, a szerémségi világi papok helynöke, és Jeronim Lučić boszniai apostoli adminisztrátor tett kísérletet néhány pécscegyházmegyei plébánia megszerzésére, kétségbe vonva a jezsuiták helynöki jogait. Sabbatini a Propaganda Kongregáció felhatalmazásaival, Lučić pedig török parancslevelekkel lépett fel a páterek ellen, akik „hazai pályán” viszonylag könnyen visszaverték a két délszláv pap jogigényeit.⁴³⁹ A Szentszék ugyanakkor továbbra is teljesen következetesen védte a missziós hierarchia hódoltsági hadállásait. 1642-ben szinte olvasatlanul dobták félre Bosnyák István pécsi püspök levelét, amelyben a Propaganda által küldött papokra panaszkodott.⁴⁴⁰ A rendkívül aktív belgrádi püspök, Benlich Máté hosszúra nyúlt egyházkormányzata (1651–1674) idején számos alkalommal összeütközött a jezsuitákkal. Először 1653/54 folyamán került szembe Ágoston Péterrel és Blaskovich Miklóssal, akik nem ismerték el a joghatóságát, nem fogadták el az általa küldött búcsút, megakadályozták a Szigetre rendelt ferences működését, és a tudta nélkül neveztek ki Lőcsre plébánost.⁴⁴¹ A püspök panaszai nagy port kavartak Rómában. A Propaganda Kongregáció a jezsuita rendfőnöktől kért magyarázatot az esetre, aki ingerült hangú levélben kérte számon a történeteket az

⁴³⁵ Don Simone tevékenységére: Molnár A.: *Egy katolikus misszionárius...* i. m. 239–250. 1638-ban végrehajtott akciójáról a jezsuita évkönyv számol be Matkovich nevének említése nélkül, de Rafael Levaković 1638. jún. 16-án írott levele, amelyben a jezsuiták Don Simone elleni panaszairól ír, kétségtelenné teszik az azonosítást. LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 59–60.; APF SOCG vol. 80., fol. 215v–216r. Az évkönyv szerint ellenfelük Ali mohácsi bég előtt azzal vádolta őket, hogy 600 faluból évi 5000 forintot gyűjtenek össze a magyar király számára, és csak a Mohács környéki keresztények kezességére mentette meg őket a büntetéstől.

⁴³⁶ Holovics F.: *Baranya...* i. m. 172.

⁴³⁷ APF SOCG vol. 75., fol. 207r., 209r–210v., 211v. (Zágráb, 1632. márc. 20.)

⁴³⁸ APF Acta vol. 8., fol. 191rv.; APF Lettere vol. 13., fol. 23v–24r.

⁴³⁹ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 59.; APF SOCG vol. 157., fol. 255v.

⁴⁴⁰ Fermeđžin, E.: *Acta Bosnae...* i. m. 438–439.

⁴⁴¹ APF SOCG vol. 218., fol. 451rv., 635r.

osztrák tartományfőnöktől. A rendfőnök szemmel láthatólag nem tudott a helynöki megbízásról, sőt egyenesen elképzelhetetlennek tartotta, hogy a misszionáriusok ezt a fogadalmukkal teljesen ellenkező megbízatást elvállalták. A tartományfőnöknek sikerült kimagyaráznia a kínos helyzetet,⁴⁴² és Ágoston visszahívása után a pécsi jezsuiták hosszú ideig jól megfértek a belgrádi püspökkel, sőt aktívan támogatták a Petar Jurjević szerémi és Marian Maravić boszniai püspökökkel való viszállyaiban.⁴⁴³

A következő évtized végén a missziópüspök és a jezsuiták viszonya ismét megromlott. Rokochich Mihály 1668-ban felbujtotta az izségi katolikusokat, hogy zavarják el a Benlich által küldött plébánost, majd a saját emberét ültette a gazdag drávaszögi plébániára. A túlbuzgó misszionárius eljárása nem találkozott a rendi előjárók helyeslésével, ezért 1669-ben visszahívták Pécsről.⁴⁴⁴ A viták 1673-ban újultak ki, amikor az elhunyt pécsi plébános utódát a jezsuiták a püspök megkérdése nélkül nevezték ki. Ez a Miklós nevű pap állítólag olyan botrányosan viselkedett, hogy a hívek Benlichtől kértek segítséget. Benlich megpróbálta jobb belátásra bírni, de Miklós pap a jezsuitákra hivatkozva nem engedelmeskedett neki.⁴⁴⁵

A gyakori joghatósági viták ellenére a jezsuiták mégis rá voltak utalva a boszniai és belgrádi püspökökre. A missziós főpásztorok időről időre megfordultak Pécssett, kiszolgáltatták a bérmálás szentségét és pappá szentelték a jezsuita diákokat. Ismereteink szerint Antun Matic scardonai püspök az 1610-es évek derekán,⁴⁴⁶ Petar Katic prizreni püspök 1619-ben,⁴⁴⁷ Albert Rengjić szendrői püspök 1627-ben,⁴⁴⁸ Pietro Massarecchi antivari érsek 1632-ben,⁴⁴⁹ Marin Ibrišimović belgrádi püspök 1649 táján,⁴⁵⁰ Benlich Máté pedig 1653-ban (és utána feltehetőleg még többször is) jártak a városban.⁴⁵¹ A jezsuiták helynöki működésének következtében Pécs és Baranya, a missziópüspökök jogigényei ellenére, a magyar egyházi intézményrendszer része maradt, és Szegeddel együtt (ahol az alsóvárosi ferences kolostor gvardiánjai hasonló módon őrizték a csanádi püspökök joghatóságát)⁴⁵² a délszláv egyházi intézmények behatolásának és a szentszéki missziószervezés hatóságának északi határpontját jelentette.⁴⁵³

⁴⁴² ARSI Austr. vol. 6., fol. 224v–225r., 238rv., 239v.

⁴⁴³ Fermezdin, E.: *Acta Bosnae...* i. m. 485.; APF SOCG vol. 305., fol. 135rv.; ARSI Austr. vol. 7., fol. 131v.

⁴⁴⁴ APF SOCG vol. 419., fol. 326r., 327v. vol. 433., fol. 611r.; APF SC Ungheria e Transilvania vol. 1., fol. 252r.

⁴⁴⁵ APF SOCG vol. 439., fol. 172r.

⁴⁴⁶ Molnár A.: *Scardonai püspökök...* i. m. 299.

⁴⁴⁷ Pécsi útjáról így számolt be a Szent Hivatal Kongregációjának: „Doppo il ritorno mio da Servia sono stato in Cinquechiese dal bassa di Canisa a presentarli un novo emre venutomi da Constantinopoli per la total recuperatione delle chiese di Podravie, quale doppo haverlo letto et visto, le altre scritte ha fatto ordine, che possiamo pigliare le dette chiese et cacciare via li heretici, il che si metterà in esecuzione fatte le feste.” ACDF St. St. vol. TT1–a (oldalszámozás nélküli kötet, Belgrád, 1619. december 30.)

⁴⁴⁸ APF SOCG vol. 67., fol. 279r.

⁴⁴⁹ Molnár A.: *Pietro Massarecchi...* i. m. 210–211.

⁴⁵⁰ Ibrišimović vizitációs jelentéseiben Pécs nem szerepel, de egy pécsi származású bosnyák ferences, Nikola Bielanin igazolólevele említi, hogy Ibrišimović bérmálta a pécsi Mindenszentek templomban. APF SOCG vol. 419., fol. 433r., 434r., 437v.

⁴⁵¹ Borsa I. – Tóth I. Gy.: *Benlich Máté...* i. m. 100–101.

⁴⁵² Szakály Ferenc: Török megszállás alatt (1543–1686). In: *Szeged története I. (A kezdetektől 1686-ig)*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983. 727–728.

⁴⁵³ A bosnyák ferencesek természetesen a Pécs–Szeged vonaltól északra is jelen voltak a magyarországi

A helynöki kinevezés a püspökök lelki ügyekben történő képviselőjére (*vicarius generalis in spiritualibus*) szorítkozott,⁴⁵⁴ a jezsuiták a veszélyekre és a misszió eredeti célkitűzéseire hivatkozva nem kívántak részt vállalni a birtokjogi harcokban és az adószedésben. A fennmaradt levelezés tanúsága szerint a püspökök általában tiszteletben tartották ezt a kérést, és valóban nem vették igénybe a jezsuiták szolgálatait.⁴⁵⁵ Az adókat a kiskomáromi vagy a légrádi kapitányok és tisztek bérelték,⁴⁵⁶ nekik pedig nem volt szükségük a jezsuiták segítségére. Az árenda összege 200-300 magyar forint körül mozgott, az 1650-es években elérte az 500 forintot is. Ehhez járultak még a kisebb ajándékok, általában török szőnyegek.⁴⁵⁷ Ez a summa a ténylegesen behajtott jövedelemnek csak kis részét tette ki, és a püspökök sokszor még ehhez sem jutottak hozzá.⁴⁵⁸ Emiatt Pyber Jánostól kezdve a püspökök megpróbálták kiiktatni a végváriak közreműködését, és saját kézbe venni az adóztatást.⁴⁵⁹ Törekvéseik csak a hódoltság utolsó évtizedében jártak sikerrel: Széchenyi Pál volt az első, aki maga gondoskodott az adók behajtásáról, így mintegy évi 1000 forintra emelte a püspökség jövedelmeit.⁴⁶⁰

Az adatok hiánya ugyanakkor nem feltétlenül jelenti, hogy a jezsuitáknak sikerült teljesen kivonniuk magukat az ilyen jellegű feladatok alól. Nyilván a rossz tapasztalatok miatt kérte Horváth János 1640-ben, hogy „[a püspökök] egyáltalán semmit se írjanak vagy üzenjenek világi dolgokról, adóról, behajtásokról, az alattvalók ajándékairól vagy büntetésekről. Vannak hadnagyok és katonák, akikkel ilyen dolgokat nélkülünk is elintézhettek.”⁴⁶¹ Horváth aggodalmainak hátterében az állt, hogy a pécsi török hatóságok gyakran vádolták a jezsuitákat a püspökök részére történő adószedéssel.⁴⁶² Ugyanakkor a végváriak fokozottabb jelenléte miatt a pécsi püspökök feltehetőleg kevésbé vonták be anyagi ügyeik intézésébe a jezsuitákat, mint a csanádi püspökök a szegedi gvardiánokat.⁴⁶³

hódoltságban (így például Pesten és Budán), de a belgrádi székhelyű missziópüspökök csupán a ferences plébániák felett gyakoroltak joghatóságot, a többi településen csak bérálták.

⁴⁵⁴ A két ismert kinevező okirat csak a lelki képviselőt bízta a jezsuitákra, Vinkovics pedig külön levélben nyugtatta meg Paczoth Ferencet, hogy kérésére az anyagi ügyek intézésébe nem fogja bevonni. APK ACA fasc. 99. N° 1. (Vinkovics levelei Paczothhoz, Zágráb, 1631. márc. 16., máj. 12.) MOL E 152 Irregistrata, Collegium Tyrnaviense 5. tétel, n. 14. (Hoffmann Pál pécsi püspök általános helynökévé nevezi ki Horváth Tamást, Nagyszombat, 1656. ápr. 12.)

⁴⁵⁵ Vinkovics és helynökei levelezésében nincs nyoma annak, hogy a jezsuiták belefolytak volna az adószedésbe és a püspök (egyébként igen aktív) birtokmegőrző tevékenységébe.

⁴⁵⁶ Ezzel kapcsolatban lásd Tímár György tanulmányát a jelen kötetben.

⁴⁵⁷ Vö. a 28. jegyzetben idézett jegyzőkönyvek. Ágoston Péter így vallott a bevételek változásairól (1668): „Ante ultimum bellum turcicum fuerunt quingenti annui imperiales pro episcopo, nunc vix centum, et isti proventus solvuntur a rusticis, qui habitant in confinibus, propter metum incursionum Hungarorum, et cum permissione Turcarum, ut in pace manere possint.” ASV P. Cons. vol. 70., fol. 945r.

⁴⁵⁸ Vinkovics Benedek 1631 és 1637 között a kialakított 1105 forint bérletösszegeből csak 781 forintot tudott behajtani. APK ACA fasc. 99. N° 1/34.

⁴⁵⁹ Pyberre lásd a fentebb elmondottakat, illetve Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Budapest, 1884. 278. Vinkovich hasonló erőfeszítéseire lásd a jobbágyaihoz írott levelét (Zágráb, 1631. febr. 2.) APK ACA fasc. 99. N° 1.

⁴⁶⁰ ASV P. Cons. vol. 77., fol. 488r., 489v., 493r.

⁴⁶¹ Holovics F.: *A mohácsi vész...* i. m. 520.

⁴⁶² *Litterae 1613–1614*. pag. 70–72.; LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 50–51., 59–60.; LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 387.

⁴⁶³ Szakály F.: *Török megszállás...* i. m. 726–727.; Szántó Konrád: A szegedi gvardiánok mint a csanádi

Nem mondhatjuk el ugyanezt a kisebb egyházi birtokosokról, akiknek nagyobb szükségük volt a jezsuiták ingyenmunkájára. Bartók István pécsváradi apát és a pécsi jezsuiták levélváltása alapján azonban a jezsuitákat mégsem nevezhetjük adóbehajtónak, hiszen világi ügyekben végső soron semmilyen joghatóságuk sem volt, legfeljebb csak segítettek az adók felküldésében és a kapcsolattartás megszervezésében. A levelekből sokkal inkább jobbágyvédő tevékenységük körvonalazódik. Horváth János 1635-ben a németi jobbágyok panaszait közvetítette a püspök felé: a kiskomáromi katonák elrabolták a gyermekeiket, állandóan rájuk törnek, míg a gazdagabb református falvakat békén hagyják.⁴⁶⁴ Horváth Tamás szerint Bartók jobbágyai szívesen felvinnék uruknak a járandóságát, ha ezt biztonságosan megtehetnék, ráadásul a pápai, kiskomáromi és légrádi katonák is pénzt követelnek tőlük.⁴⁶⁵ Mucsei István szintén mentegette a szebényi jobbágyokat, akik a mohácsi bég tilalma miatt nem küldték eddig az adót. Különben is meg kell várniuk a régi naptár szerinti pünkösdöt, írta a misszionárius, hogy a pécsi vásáron megfelelő szőnyeget vehessenek az apátnak. A patacsiak csak négy forintot tudtak küldeni, mert annyira elszegényedtek a légrádi hajdúk rablásai miatt. Mucsei szerint a végváriak rablásaitól Bartóknak kellene megvédenie jobbágyait.⁴⁶⁶ Az apát feltehetőleg semmit sem tett ez ügyben: két év elteltével Mucsei páter még keserűbben panaszkodott fel a szebényi, fejéregyházi és szűri jobbágyok szenvedéseit.⁴⁶⁷

A helynöki joghatóság kevés előnye semmiképp sem állt arányban a belőle fakadó hátrányokkal. Már Vásárhelyi esetében is láttuk, hogy a királysági egyházi intézményekkel való kapcsolattartás igen komoly veszélyekbe sodorta a misszionáriusokat. A hanyatló, egyre bizonytalanabbá váló török tartományi vezetés és a kiszolgáltatott polgári lakosság forrásaink tanúsága szerint az 1630-as évektől kezdve – joggal – szinte paranoiás módon rettegett a hajdúktól és a végvári katonáktól.⁴⁶⁸ A feszült légkörben a jezsuiták egyre gyűlöletesebbé váltak, a közhiedelem szerint ugyanis a páterek nem csak kémkedtek, hanem állandó kapcsolatban álltak a hajdúkkal, nekik élelmet és szállást nyújtottak, házukban egész arzenált rejtegettek, missziós körútjaikon a török elleni összefogásra buzdítottak.⁴⁶⁹ 1637-ben egyik tehetősebb török szomszédjukat a hajdúk elfogták, és Nagyszombatba vitték, ahol 600 forintban állapították meg a sarcát, majd kibocsátották. A török rab visszatért Pécsre, hogy a váltságdíját összegyűjtse, és rögtön a jezsuitákra támadt, mondván: csak ők árulhatták el a portyázó végváriaknak.⁴⁷⁰

megyéspüspökök helynökei és az alsóvárosi ferences kolostor eljárói. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2 (1996) 217–266.

⁴⁶⁴ APK ACA fasc. 99. N° 1/23.

⁴⁶⁵ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 53–56.

⁴⁶⁶ EFK Capsa Ecclesiastica, Capsa 14., fasc. 4., N° 28. (Mucsei István Bartók Istvánnak, Pécs, 1660. máj. 11.) Ezt az adatot Tusor Péternek köszönöm.

⁴⁶⁷ Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 61–64. Mucsei különösen Szeben Gyurka és egy volt licenciátus, Keresztési Deák Pál zsarolásaira panaszkodott, akiket a veszprémi és kiskomáromi kapitányok révén akart megfékezni.

⁴⁶⁸ Horváth János szerint „a mi törökjeink nagyon félnek minden kereszténytől és arról beszélnek, hogy biztosan nemsokára elpusztulnak.” APK ACA fasc. 99. N° 1/18.

⁴⁶⁹ LA 1640. Cod. 12218., pag. 170–171.; LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 161.

⁴⁷⁰ LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 56.

A helyi hatóságok a közhangulatot kihasználva a jezsuitákat tették meg bűnbaknak, ezzel egyrészt kanalizálták a feszültségeket, másrészt pedig az állandó bírósági hercehurcák révén tisztességes anyagi haszonhoz jutottak. 1649-ben a kanizsai pasa általános vizsgálatot rendelt el Pécssett a hajdúk helyi támogatóinak felkutatására: vizsgálóbiztosokat küldött a városba, az ő elnökletük alatt többször összehívták a dívánt, a jezsuiták mellett valamennyi keresztény egyházat kihallgattak. A misszió előljáróját, Blaskovich Miklóst a beszámoló szerint a reggeli mellől rángatták el, hogy számat adjon a hajdúkkal való kapcsolatairól. A tárgyalást az évkönyv így ismerteti: „Megáll tehát a díván előtt Miklós atya, a körülálló törökök üvöltése közepette, akik mintegy kétezren voltak jelen. Fedetlen fővel, fejét meghajtva derűs arccal üdvözl mindenkit. Ekkor mindenki elcsöndesedik, és a kanizsai aga megkérdezi: miért evett, ivott és tárgyalt a hajdúkkal? Erre a páter a többiek helyeslése mellett így felelt: Nagyságos uraim! Tizedik éve immár, hogy a hatalmas császár földjén szolgálom a keresztényeket, és amennyiben nem hogy török, hanem akár egy cigánygyerek [...] tanúsítja is, hogy ez alatt bármi dolgom volt a hajdúkkal, ne kard vagy karó általi halálra [...] ítéljétek, hanem találjátok ki számomra a lehető legkegyetlenebb halálnemet, és azzal pusztítsatok el, hiszen itt állok előttetek, és nem tudok elmenekülni a kezeitek közül. A kanizsai aga a tagadás hallatán így szólt: hol vagytok hát, akik ezt az embert hazaárulással és a hajdúkkal való kivételes barátsággal vádoltátok, gyertek elő és beszéljétek! De még csak meg se nyikkant senki sem. Ezután az aga ismét az atyához fordult: de akkor miért tartasz összejöveleket a falvakban? Ősi szokás szerint cselekedtem, felelt a páter, amelyet a néhai hatalmas Szulejmán ideje óta megőriztek a keresztények, és a hatalmas császár (így a jelenlegi is) engedélyükkel és tekintélyükkel megerősítettek. Ekkor a páter térdet hajtva elővette a császár levelét, megcsókolta és a fő kádinak, vagyis az egész pécsi tartomány bírójának adta át. A kádi tiszteletteljesen felemelkedett, átvette és elolvasta a levelet, és megerősítette a hitelességét. Erre mindenki elámult [...], a kanizsai aga pedig, kétségkívül a pécsiek szavától felindulva, súlyosan megfenyegette: vigyázz, mondta, nehogy a falvakba betedd a lábad, ne szaladgálj ide-oda, hacsak nem akarsz halállal bűnhődni. Egyébként menj békével.”⁴⁷¹

Az egész vizsgálat folyamán kitapintható a két török hatóság, a kanizsai agák és a pécsi bég közötti feszültség. Ez utóbbi nem nyugodott bele a felmentő ítéletbe, és bezáratta a misszionáriust, végül csak az aga kifejezett parancsára engedte szabadon. A török hatóságok kiszámíthatatlan indulatait jelzi, hogy mindez a református Toldi Pál meggyilkolásának napján történt, a Toldit felkoncoló katona pedig a jezsuiták ügyének legbuzgóbb szószólói közé tartozott.⁴⁷²

Az 1649. év eseményei a következő esztendőkből megismétlődtek. 1652-ben a közbiztonság romlása miatt szabályos hajtóvadászat indult a hajdúk hódoltsági támogatói ellen, ennek során számos magyar katolikust fogságba vetettek; egyes előkelő pécsi polgárok, a jezsuitákkal együtt, a falvakban bujkáltak. A hajdúk segítésének vádjával 17 polgárt húztak karóba Pécssett a város négy pontján. Ugyanígy jártak a Szigetre vitt foglyok is, míg Kanizsán a határ közelsége miatt nem merték az ítéleteket végrehajtani. Az évkönyv szerint a kétségbeesett bosszú nem javított a törökök helyzetén: a por-

⁴⁷¹ LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 165–166.

⁴⁷² Uo. 166–167.

tyák még gyakoribbá váltak, egy török főembert a magyar végváriak a pécsi városkapu előtt kaszaboltak le. Ezek az események a jezsuita misszionáriusok életét is megkeserítették. A rejtekéből visszatérő Ágoston Pétert komoly veszély fenyegette, amikor egy nem várt pártfogó jelent meg a színen: a pécsi imám, akit az évkönyv a jezsuita barátjának nevez. A török papok előjárója meggyőzte a jezsuita ártatlanságáról a kádit, aki ezután kijelentette: a katolikus papok sérthetlenségét kimondó szulejmáni privilégium értelmében sohasem fog beleegyezni a jezsuita kivégzésébe.⁴⁷³ 1658-ban a végváriakkal való levelezés vádjával Horváth Tamást kiutasították Pécsről, sőt törvényen kívül helyezték és bárki büntetlenül megölhette.⁴⁷⁴ 1674-ben a budai pasa akarta bebörtönözni a hetényi misszionáriust, hogy pénzt csikarjon ki a szabadulásáért, de a jobbjai helyben maradása miatt aggódó szpáhi erőszakkal akadályozta meg a jezsuita Budára vitelét. Ugyanígy zsarolta a szebényi jezsuitát a mohácsi bég is.⁴⁷⁵ A török hatóságok ilyen jellegű akciói a misszió történetének utolsó évtizedében sem szűntek meg, csupán a forrásaink válnak egyre szűkszavúbbá.⁴⁷⁶

A misszió egész történetét végigkísérő üldözések mindenekelőtt két kérdést vetnek fel: vajon tényleg kapcsolatban álltak-e a jezsuiták a végvári katonasággal és folytattak-e valamiféle kémtevékenységet, illetve mi a magyarázata annak, hogy a hódoltsági missziók történetében egyetlen jezsuita sem szenvedett mártíromságot? Az első kérdésre végleges választ adatok hiányában nem tudok adni. A török hatóságok és a helyi lakosság által hangoztatott vádak (végváriakkal folytatott rendszeres levelezés, hajdúk rejtegetése, parasztok felfegyverzése) teljes bizonyossággal elvethetjük, hiszen a hadi cselekményekben való közvetlen részvétel valóban öngyilkosság lett volna, és ezt egyetlen adatunk sem támasztja alá. Másfelől a jezsuita misszionáriusok kezdettől fogva elhatárolódtak az aktív törökellenes politizálástól, sőt beadványaikban éppen a törökkel való jó viszony fontosságát hangsúlyozták.⁴⁷⁷ Ennek ellenére a jezsuiták tiszta szívéből kívánták a török kiűzését, és ha alkalmuk adódott rá, nyilván mindent megtettek ennek érdekében. Az elszórt adatforgácsokból kiderül, hogy levelekben vagy a levélhordókon keresztül szóban tájékoztatták a királysági címzeteket (általában főpapokat és jezsuitákat) a hadi helyzetről és a csapatmozgásokról.⁴⁷⁸ A királyságba való visszatérésük után pedig a térség szakértőinek számítottak, akiknek értesüléseit magas politikai szinten is nagyra becsülték.⁴⁷⁹ Mindezzel együtt rendszeres kémtevékenységről aligha lehetett szó.

⁴⁷³ Az 1652. évi eseményeket bőségesen ismerteti: LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 86–88.

⁴⁷⁴ LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 53v.; Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 56.

⁴⁷⁵ LA 1674. ÖNB Cod. 12071., pag. 45.

⁴⁷⁶ A jezsuiták bebörtönzésének említései: LA 1677. ÖNB Cod. 12074., pag. 109.; LA 1682. ÖNB Cod. 12079., fol. 43v–44r. (itt a jezsuitát Pécs átadására való készületért ítélték 60 forintra); ELTE EKK Ab vol. 140., pag. 346–347.

⁴⁷⁷ Itt elsősorban Bartol Kašić memoriáléira gondolok: M. Vanino: *Predlozi Bartola Kašića...* i. m.

⁴⁷⁸ APK ACA fasc. 99. N° 1/18.; Koller, J.: *Historia Episcopatus...* i. m. VII. 63. Dobronoki György nagyszombati rektor 1636. márc. 19-én ezt jegyezte fel naplójába: „Hodie per quendam captivum nunciavit P. Horvat Quinqueecclesiis, ut hic dominis significarem, Turcas de nocte omnia tormenta e praesidiis Budam vehere eosdemque etiam in illud idem praesidium congregari. Forte Stephano Betlen ad Turcas profugo apparant auxilia contra principem Transylvaniae.” *Ephemerides seu diarii eventus Collegii et Academiae (Tyrnaviensis) 1636–1640.* ELTE EKK Coll. Pray. vol. 30., fol. 15v.

⁴⁷⁹ Vásárhelyi 1618-ban a gráci nunciaturán adta elő értesüléseit: EHJM I/2. 323.

A töröknek a jezsuitákkal szemben tanúsított „kíméletére” viszonylag egyszerűbb a magyarázat. A misszionáriusok pécsi működésének magas szintű jogi biztosítékai voltak. Az 1615. évi bécsi béke hetedik pontja szabad működést biztosított a katolikus papoknak és a jezsuitáknak az Oszmán Birodalom területén, az 1642. évi szőnyi béke és ennek 1650. évi meghosszabbítása pedig már kifejezetten a pécsi jezsuiták háborgatását tiltotta.⁴⁸⁰ A páterek nem érték be ennyivel, hanem rendszeresen gondoskodtak szultáni védőlevelekről is. Ennek érdekében utazott Vásárhelyi Graciani kíséretében Konstantinápolyba, a későbbiekben pedig feltehetőleg a császári követek révén szereztek be a szükséges védleveleket.⁴⁸¹ A többoldalú jogi garanciák (mint azt fentebb láttuk) az állandó zaklatásoktól, elzárásoktól, bírósági komédiáktól nem mentesítették ugyan a jezsuitákat, de kivégzésüket egyetlen pasa vagy bég sem kockáztatta meg.⁴⁸² Másrészt egy ilyen radikális megoldásból semmi hasznuk sem származott volna. Kivétel nélkül valamennyi feljelentésnek és pernek a célja a váltságdíj kicsikarása volt, tehát a jogi eljárásokat egyszerű jövedelem-kiegészítésnek tekintették. Ennek persze mindig megvolt a maga koreográfiája: a látványos bírósági tárgyalások, a bég vagy a pasa haragja és a halálos ítélet, a siralomház, a karók megfaragása és felállítás, majd a jóindulatú pártfogók megjelenése és az ítélethez váratlan megenyhülése, a váltságdíj kialakulása és keserves összegyűjtése. A török tisztviselők minden esetben biztosak lehettek, hogy értékes foglyaikat valaki kiváltja: ha nem a helyi polgárok, akkor majd gazdag rendtársaik a királyi Magyarországról vagy Bécsből.⁴⁸³ Ezt szem előtt tartva a tisztviselők nem kicsinyeskedtek a váltságdíjak megállapításakor, amelyek néha a több száz vagy ezer forintot is elérték.⁴⁸⁴ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezeket a bírósági hercehurcákat inkább a magyar-török rabtartás és rabkereskedelem szokásrendszeréhez, mint a tényleges bírászkodási gyakorlathoz érezzük közelállónak.⁴⁸⁵

A jezsuita misszionáriusok segítségét egyébként nemcsak a királyságban élő egyházi birtokosok akarták igénybe venni, hanem maguk a török hatóságok is. Az egyre csikorgóbban működő török adminisztráció tehetetlenségében egészen odáig elment, hogy az ellenséges országból érkezett jezsuiták munkáját kívánta felhasználni saját hatékonyságának növelésére – a jelenség illeszkedik ugyan a török közigazgatás és

⁴⁸⁰ Salamon: *Két magyar diplomata...* i. m. 269.; Majláth Béla: *A szőnyi béke okmánytára*. Budapest, 1885. 230., 369., 391., 400.; Szilágyi Sándor: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai*. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica II. 8.) 175.

⁴⁸¹ Az 1665. évi kiváltságlevél latin szövege: Miroslav Vanino: *Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka. Vrela i Prinosi* 1 (1932) 181–182.

⁴⁸² A török alattvalónak számító katolikus papokkal (pl. a bosnyák ferencesekkel) korántsem bántak ilyen kesztyűs kézzel: az 1660-ban Pécssett karóba húzták a kátolyi ferences plébánost, aki együttműködött magyar hajdúkkal, és ezzel a tevékenységével Benlich püspök figyelmeztetésére sem hagyott fel. APF SOCG vol. 305., fol. 135rv.

⁴⁸³ Az osztrák rendtartomány pontosan ilyen megfontolásból nem helyeselte a végvárakban alapítandó missziók gondolatát. Vö.: Molnár Antal: *A veszprémi jezsuita misszió (1649–1677). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 11 (1999) 1–2. 11–32.

⁴⁸⁴ „A büntetések mindig nagyobbak és nagyobbak lesznek. Amiért azelőtt 5-6 forintra büntettek, most 50–60–80 forint alig elegendő. A keresztények rendkívüli szegénységük miatt nem tudnak értünk fizetni közös adakozás útján, mint azelőtt tették” – panaszkodott Horváth János 1640-ben. Jankovich M.: *A Veteristákról...* i. m. 12.

⁴⁸⁵ Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén. (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons* 4 (1997) 30–46.

bíráskodás hanyatlásáról alkotott képbe,⁴⁸⁶ de a megbízás mégis példa nélküli a magyarországi hódoltság történetében. 1635-ben a budai és kanizsai pasák az elvándorlás megakadályozása érdekében összeírást rendeltek el a hódoltságban, a pécsi török hivatal a katolikusok számbavételét a jezsuitákra akarta bízni. A jezsuita azzal mentette ki magát a kényelmetlen megbízatás alól, hogy a Pécsre érkező katolikusok közül sokan török házakban szállnak meg, ahová ő nem léphet be, a pécsi kereskedők egy része pedig nem rendelkezik ingatlannal a városban, és évente csak egyszer-kétszer tűnik fel; nem is beszélve arról, hogy az esetleges szökések és hamis adatok miatt ezután neki kellene vállalni a felelősséget. „Sokkal könnyebben és jobban eleget tehet ennek a feladatnak a császári adók összegyűjtésével megbízott török hivatal” – mondta le a következtetést a páter, amit a pécsi török hatóságok is kénytelenek voltak elfogadni.⁴⁸⁷ 1668-ban az új pécsi kádi a kanizsai pasa hagyaték-összeírási parancsát akarta a jezsuitákra testálni. Az új rendelet értelmében az elhunyt családfők utáni örökség tíz százalékát a kincstár számára kellett lefoglalni, ennek érdekében a jezsuitáknak jelenteniük kellett volna a haláleseteket. A páterek természetesen nem vállalkozhattak erre a felettébb népszerűtlen feladatra, amely teljesen diszkreditálta volna őket a híveik előtt, így viszont magukra vonták a kádi haragját, és jókora pénzbüntetést fizettek engedetlenségükért.⁴⁸⁸

2) A jezsuita missziós lelkipásztorkodás hódoltsági sajátosságai

A fentiekben a pécsi misszió lelkipásztori munkájának számos olyan jellegzetességéről esett szó, amelyek szorosan kötődtek a hódoltság sajátos viszonyaihoz, elég legyen itt csak a térítések igen kis számára, a naptár-vitára és az ebből fakadó etnikai megosztottságra, vagy a helynöki megbízásból adódó feladatokra utalni. Az alábbiakban néhány további egyedi vonás megrajzolására törekszem, elsősorban az évkönyvekben sorakozó kisepikai elemek alapján. Ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy a jezsuita missziós beszámolók elmaradhatatlan kellékét jelentő miráculum-történetek és topikus elbeszélések feldolgozása sokkal inkább az irodalomtörténész vagy a történeti néprajzos feladata, az alábbiakban tehát csak néhány relevánsnak tetsző, a hódoltság viszonyaira utaló tanulság levonására vállalkozom.

A misszió bevallottan legfontosabb feladata a baranyai katolikus falvak lelkipásztori ellátása volt. A kiszállásokat jól bejáratott módszer alapján tartották. A páter általában este érkezett a faluba, ahová a környező falvak lakosságát is összehívták. Csengetyűszó jelezte a szertartás kezdetét, majd a misszionárius az alapvető hitigazságokra tanította a népet és igyekezett bűnbánatra hangolni a hallgatóságot. Ennek érdekében közösen imádkoztak és anyanyelvű egyházi énekeket énekeltek. Az éneklés a magyar közösségek számára egyébként is nagyon fontos volt, emiatt ragaszkodtak az énekeiket tudó licenciátusokhoz. Az előkészület után (sokszor még éjszaka) megkezdte a gyóntatást, ez nemritkán másnap estig is eltartott. Ezt követően misét celebrált, ennek csúcspontját az egész közösség szentáldozása jelentette, majd rövid buzdítás

⁴⁸⁶ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 118–145.

⁴⁸⁷ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 51.

⁴⁸⁸ LA 1668. ÖNB Cod. 12065., pag. 132–133.

után elköszönt és indult a következő faluba.⁴⁸⁹ A misszióskörutak legfontosabb célja a helyes szentségi gyakorlat bevezetése volt, ami a licenciátusokkal való állandó konfliktusok miatt korántsem volt egyszerű feladat. Ez utóbbiak vagy maguk gyóntattak és áldoztattak, vagy pedig arra tanították híveiket, hogy az üdvösséghez elegendő a szentbeszéd hallgatása.⁴⁹⁰ A jezsuitákat konkurenciának tekintő öreg licenciátusok kihalása után, az 1630-as évek végétől kezdve szívós munkával sikerült a tridenti zsinat által előírt szentségi normákat bevezetniük: Ágoston Péter 1653-ban már arról számolt be, hogy a misszióhoz tartozó plébániákon általánossá vált az adventi és nagyböjti gyónás, illetve a havi áldozás.⁴⁹¹

A lelkipásztori munka egyik legfontosabb segédeszköze a csoda volt. A jezsuiták minden más szerzetesrendnél hatékonyabban építették be missziós tevékenységükbe a korajkori ember csodavárását. A gyógyításokról szóló nagyszámú történet valójában egyetlen sémára épül: a betegek az esetek döntő többségében idegrendszeri eredetű betegségekben (epileptikus panaszok, rémálmok, látomások, üldözési mánia) szenvedtek, amelyeket sokszor valamely bűnnel vagy az eretnekséggel magyaráztak. A testi gyógyulást ilyen esetekben meg kellett előznie megtérésnek vagy a bűnbánatnak, ezután következett a betegség ördögűzéssel, imákkal, szentelt vízzel, jezsuita szentek érdmével vagy az Isten bárányát ábrázoló viaszmedálokkal történő meggyógyítása.

A pécsi történetek elsődleges tanulsága, hogy a páterek gyógyító szolgálatait a katolikusokon és a protestánsokon kívül a törökök is rendszeresen igénybe vették. Az évkönyvek minden esetben hangsúlyozzák, hogy az orvosló tevékenység jelentős mértékben növelte a misszionáriusok tekintélyét a muszlim lakosság, sőt a helyi török hatóságok előtt is. A törökök különösen a viaszmedálokat kedvelték, amelyek a jezsuiták szerint sokkal hatékonyabbak voltak a hodzsák és a kalugyerek amulettjeinél.⁴⁹² Ezekre a „varázsszerekre” még a magasabb rangú hivatalnokok is vevők voltak. 1662-ben egy megháborodott vajda és egy gazdasági tisztviselő (*perchar seu oeconomus*) gyógyult meg a medálok hatására.⁴⁹³ 1669-ben a török mészárosok vezetője (*lanionum praefectus*) a török temető mellett elesett és lebénult, sőt az elméje is elborult. A komplex betegség kezelésére a páter szentelt vizet, szentelt viaszt és Szent János evangéliumát is bevetette.⁴⁹⁴ A török asszonyok különösen Szent Ignácot tisztelték, és katolikus sorstársaikhoz hasonlóan hozzá fohászkoztak a nehéz szülés esetén. Más szükséghelyzetben is többször fordultak a jezsuitákhoz: egyiküknek a szenteltvíz a békát távolította el a hasából, a másiknak pedig a száján keresztül bemászott egeret pusztította el.⁴⁹⁵ Ezek a ma már megmosolyogtató történetek a kor gyógyászati elképzelésein kívül a török-keresztény együttélés békésebb oldalait is bemutatják.

⁴⁸⁹ LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 62–63.; LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 54.; LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 91.; LA 1658. ARSI Austr. vol. 142., fol. 54r. A magyar katolikusok ragaszkodását az egyházi énekekhez Pietro Massarecchi is leírta vizitációs jelentésében, és protestáns hatásnak tartotta. Vö.: Molnár A.: *Pietro Massarecchi...* i. m. 191.

⁴⁹⁰ APK ACA fasc. 99. N° 1/11.

⁴⁹¹ LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 89–90.

⁴⁹² LA 1636. ÖNB Cod. 12218., pag. 58.

⁴⁹³ LA 1662. ARSI Austr. vol. 142., fol. 153v.

⁴⁹⁴ LA 1669. ÖNB Cod. 12066., pag. 123.

⁴⁹⁵ LA 1649. ÖNB Cod. 12046., pag. 168.; LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 90–91.

Bár nem valószínű, hogy a törökök követelték papjaiktól, hogy Szent Ignác ünnepét vezessék be a mohamedán naptárba, amint azt az 1653. évi jelentés állítja,⁴⁹⁶ de a beszámolókból kibontakozó összképet nincs okunk kétségbe vonni. Más forrásokból is ismert a balkáni muszlimok és keresztények összefonódó hitvilága, elég legyen itt csak a boszniai muszlimok Mária-tiszteletére vagy a keresztény ünnepek megülésére utalni.⁴⁹⁷ Adataink tehát a balkáni népi kultúra és egy sajátos, felekezetek alatti népi vallásosság pécsi jelenlétére utalnak.

Teljesen más funkciója volt a büntető csodáknak, amelyek elsősorban az ünnepeket elhanyagoló és a hitehagyott katolikusokat sújtották. Az unitárius és református környezetben nem volt könnyű betartatni nagyszámú katolikus ünnep megülését és az ilyenkor kötelező munkaszünetet, s ezt a törökök sem nézték jó szemmel. Nem véletlen tehát, hogy a legtöbb isteni büntetés az ebben vétkezőkre sújtott le. 1635-ben egy Péter-Pál napján arató férfit vágott agyon a villám, társának méhek csipdesték halálra a lovait; Szent Jakab apostol napján a terményeit begyűjtő paraszt egy romos kereszt mellett kapott szélütést; volt, akit Szent Barnabás ünnepén hatalmas szúnyoghad támadt meg; egy asszony véres belü kenyeret sütött, mások az ökreiket vesztették el; egy Aprószentek napi házszenelőről elmaradó parasztra fa dőlt rá.⁴⁹⁸ 1677-ből szintén egy csokorra való hasonló történetet ismerünk: a vasárnapi szentbeszéd helyett a vásárra igyekvő parasztokat kígyók és békák hada támadta meg, amelyektől csak úgy szabadultak, hogy megfogadták: többé nem mulasztják el a jezsuita prédikációját. Az ünnepnapon rakott szénaboglyákat elverte a vihar vagy leégtek a villámcsapástól; az ünnepeken dolgozókat rendszeresen balesetek érték: lezuhantak a lépcsőn, kiszúrták a szemüket vagy éppen rájuk dőlt egy fa; egy házaspár gyermeke Szent Magdolna napján a kocsi alá zuhant és szörnyethalt; egy református prédikátor feleségének Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén a rokkája gyulladt meg; egy licenciátus pedig jégszoborrá vált, mivel Szeplőtelen Fogantatás ünnepén a malomkövéről letisztította a jeget.⁴⁹⁹

Nem jártak jobban a hitehagyott katolikusok sem. Egy János nevű unitáriussá lett pécsi katolikus Sziget mellett telepedett le, sőt nem átallotta egykori hitsorsosait gúnyolni. Egyszer a szomszédos Jenőn asztali áldást mondó és keresztet vető rokonát gyalázta, de ekkor utolérte Isten haragja és rögtön szörnyethalt. A büntető Isten azonban nem érte be ennyivel: a halott nyelve arasznyira kibújt a szájából, a feje megdagadt, a hasa felfúvódott és szétduzzant; az elviselhetetlenül bűzös, gennyes váladék mindent ellepett, végül még eltemetni is alig tudták.⁵⁰⁰ 1682-ben egy katolizált unitárius nő, hitvese halála után, új férje kedvéért visszatért az unitárius hitre, büntetésből Isten fájdalommal emésztette el.⁵⁰¹ Ezek a történetek persze inkább csak színesítik a jezsuita

⁴⁹⁶ A jelentés szerint Szent György és Szent Márton ünnepét a török papok is kihirdették, nyilván részben gazdasági megfontolásokból. LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 91.

⁴⁹⁷ A boszniai muszlimok (különösen a nők) előszeretettel látogatták a Balkán egyik legismertebb Mária-kegyhelyét, az olovói kolostort. Az erről készült nagyszámú beszámoló közül a legismertebb Athanasio Georgiceo császári követ jelentése 1626-ból: M.[ijo] V.[jenceslav] Batinić: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. *Starine JAZU* 17 (1885) 116–150. (itt: 117–122); Tóth I. Gy.: *Raguzai Bonifác...* i. m. 468–469.

⁴⁹⁸ LA 1638. ÖNB Cod. 12218., pag. 52–54.

⁴⁹⁹ LA 1677. ÖNB Cod. 12074., pag. 45–46.

⁵⁰⁰ LA 1662. ARSI Austr. vol. 142., fol. 153v–154r.

⁵⁰¹ LA 1682. ÖNB Cod. 12079., fol. 18v.

misszió forrásanyagát, és nem annyira hódolt Pécs mindennapjairól árulkodnak, mint a misszionáriusok (vagy rosszabb esetben a bécsi kollégium évkönyvíróinak) exemplumhasználatáról. Segítségükkel viszont mégiscsak közelebb kerülünk a korabeli ember világlképéhez, mindennapi félelmeihez, a missziós munka nehézségeihez.

A török–keresztény együttélés számos olyan lelkipásztori problémát okozott, amelyeket a misszionáriusok nem tudtak megoldani. Az évkönyvek rendszeresen panaszkodnak a katolikusok házassági szokásai miatt: a jezsuiták mindenekelőtt az endogám falusi közösségek körében gyakori rokonházasság, illetve a válás és újráházasodás ellen hadakoztak.⁵⁰² 1637-ben az egyik páter megtagadta, hogy elvált katolikusokat új feleségükkel összeeskessen. A feldühödött „vőlegények” a török bíróság révén akarták esketésre kényszeríteni a jezsuitát, aki végül úgy bújta ki a vállalhatatlan feladat alól, hogy a muftitól egy fetvát vásárolt, amely szerint a jövőben az újránházasodó katolikust nem a pécsi pap, hanem a kádi adja össze.⁵⁰³ 1639-ben egy vasasi paraszt jelentette fel Horváth Jánost, mivel az megtagadta, hogy a rokonával összeadja. Azzal fenyegetőzött, hogy házassága megakadályozása miatt odahagyja a hódoltságot, mire a jezsuitáknak 300 forinttal kellett érte kezességet vállalniuk.⁵⁰⁴ A beszámolók szinte minden évben kiemelik, hogy a misszionáriusok a veszekedő vagy különélő házaspárok között békítettek, ennek a hódoltságban azért volt nagy jelentősége, mivel a válások és az új élet kezdése gyakran hitcserével, sőt iszlamizációval járt.⁵⁰⁵

Az iszlám felvétele és a muszlimokkal való együttélésekből fakadó bűnök jelenléte egyébként is meglehetősen gyakorisággal fordultak elő Pécsen. Az évkönyvek gyakran említik eredményeik között az iszlamizáció megakadályozását, forrásainkban találunk gyerektolvajjal és aposztata szerzetessel is.⁵⁰⁶ A pécsi és dunántúli török városokban a muszlim és ortodoxvallású zsoldosok mellett számos katolikus is szolgált. A jezsuiták kezdetben megtagadták a feloldozásukat, ezzel azonban magukra haragították a katonákat és a felségsértés vádját is kockáztatták. A nagyobb baj elkerülése végett Svetich György 1625-ben feloldozási felhatalmazást kért és kapott Rómából a török zsoldosok számára.⁵⁰⁷ Ez a probléma az elkövetkező években is felbukkan forrásainkban: 1634-ben öt katolikus férfit tudtak rábeszélteni, hogy hagyják ott a török szolgálatát, 1667-ben pedig egy török zsoldban álló férfi meggyógyításának előfeltétele a „munkaviszony” azonnali megszüntetése volt.⁵⁰⁸

⁵⁰² EHJM I/2. 487.

⁵⁰³ A pereskedők a protestánsok és a licenciátusok esketési gyakorlatára hivatkozva az új hit behozásával és a birodalom rendjének megzavarásával vádolták a kérésüket megtagadó jezsuitát, míg a fetva azzal indokolta a döntést, hogy Szulejmán törvényei szerint a török uralkodók nem sérthetik meg a katolikus vallást. LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 55–56. Ugyanakkor 1651-ben egy elvált férfi esketésének megtagadása miatt a török házassági törvények megszegésének vádjával léptek fel ellenük. LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 85.

⁵⁰⁴ ARSI Austr. vol. 137., pag. 299.

⁵⁰⁵ EHJM I/2. 487.; LA 1633. ÖNB Cod. 12218., pag. 102.; LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 58.; LA 1637. ÖNB Cod. 12218., pag. 55.

⁵⁰⁶ LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 63.; LA 1639. ARSI Austr. vol. 137., pag. 386–387.; LA 1653. ARSI Austr. vol. 141., pag. 91.

⁵⁰⁷ EHJM I/2. 448–450., 488–489.

⁵⁰⁸ LA 1634. ÖNB Cod. 12218., pag. 63.; LA 1667. ÖNB Cod. 12064., pag. 33.

VIII) Összegzés

A pécsi jezsuita misszió története számos olyan problémakört érint, amelyek továbbgondolása nem a jelen dolgozat feladata. A tanulmány megállapításainak számbavétele helyett zárásként mindössze két, köztörténeti érdekű tanulságra utalok. A hódolt Baranyába a magyar feudalizmus intézményrendszere (leszámítva az adószedő és fosztogató végváriakat) már alig ért el. A magyar intézmények hatásából itt csak a pusztítás érződött. Pécs és Baranya a balkáni berendezkedési formák és a magyar feudalizmus ütközőpontja volt, a „kondomínium” más vidékeken olajozottan működő rendszere erre felé akadozott. Ez magyarázza a módszerek eldurvulását, ami viszont a lakosság tömeges elvándorlásához vezetett. A magyar és horvát jezsuiták felelősségtudatát mutatja, hogy felismerték a rájuk váró feladatot, és lelkipásztori munkájuk mellett, minden nehézség ellenére, vállalták a magyarországi katolikus egyház, és ezen keresztül a magyarországi intézményrendszer képviselését a hódoltság eme távoli és nehéz őrhelyén. Tevékenységükkel nemcsak a hódoltságban élő legnagyobb magyar katolikus tömb lelki gondozását, hanem a magyar egyház dél-dunántúli jelenlétét is biztosították.

A fentiekből következik a második tanulság. A magyarországi hódoltságról alkotott képünk elsősorban az alföldi és a királysági határhoz közel eső települések forrásanyagán alapul. Ezek a dokumentumok a magyar települések autonómiájáról, illetve a magyar közigazgatás, a vármegyék jelentős hódoltsági befolyásáról tanúskodnak. Pécssett egyiknek sem találjuk nyomát: forrásaink 1613-ban említik először és utoljára a keresztény városi tanácsot, a vármegye működéséről pedig semmit sem tudunk. Itt tehát egy „másik hódoltság” körvonalai sejlének fel: a keresztény lakosság minden peres ügyében a török bírósághoz fordult; életüket a bégek, kádik, vajdák és más török tisztviselők irányították; keresztények és törökök (pontosabban iszlamizált délszlávok) a mindennapokban is állandó érintkezésben álltak egymással. Minderről persze eddig is tudtunk: ismertük a hódoltsági közigazgatási és katonai székhelyek „eltörökösödését”, illetve a délszláv lakosság dominanciáját. Ugyanakkor ezeknek a településeknek a mindennapjaikról, az együttélés részleteiről dokumentumok híján igen töredékes és élettelen képünk volt. A pécsi misszió forrásai ezt a távoli képet hozzák közelebb és varázsolják életszerűvé.

A PÉCSI JEZSUITA MISSZIÓ TAGJAI

Az alábbiakban közlöm a pécsi jezsuita misszióban dolgozó rendtagok névsorát időrendben, majd alfabetikus sorrendben. A katalógusok adatait⁵⁰⁹ szükség esetén a levelezésanyag és a triennális katalógusok alapján korrigáltam. A misszionáriusok

⁵⁰⁹ A pécsi misszióra vonatkozó adatok a katalógusokban: Lukács: *Catalogi i. m. II.* 139., 152., 162., 195., 210., 225., 246., 260., 274., 292., 300., 312., 331., 345., 353., 372., 390., 408., 427., 445., 464., 481., 499., Lukács: *Catalogi i. m. III.* 23., 47., 75., 99., 161., 189., 215., 233., 262., 292., 321., 351., 394., 438., 475., 513., 552., 592., 633., 676., 719., 763., 806., 852., Lukács: *Catalogi... i. m. IV.* 44., 90., 138., 185., 234., 286., 336., 389., 438., 488., 540., 592–593., 638., 686., 737., 784., 830., Lukács: *Catalogi... i. m. V.* 39., 84., 133.

életrajza a Lukács László által összeállított rendi névtárakban nyomtatásban is hozzáférhető, így ezek ismertetésétől itt eltekintek. A név utáni évszám a pécsi misszióban töltött éveket jelöli, az ezt követő zárójelben a *curriculum vitae* lelőhelyét adom meg.⁵¹⁰ Ugyancsak közlöm az egyes rendtagok halála után összeállított életrajzok, az ún. *elogiumok* jelzeteit, majd zárójelben az összeállító nevét és a nekrológ dátumát.

1) A misszió tagjai időrendben

1612:	Vásárhelyi Gergely sup. Jékel Zakariás soc.	1626:	Vodopia Máté sup. Svetich György Péchy Bálint
1613:	Vásárhelyi Gergely sup. Jékel Zakariás soc.	1627:	Vodopia Máté sup. Svetich György Péchy Bálint
1614:	Vásárhelyi Gergely sup. Jékel Zakariás soc.	1628:	Vodopia Máté sup. Péchy Bálint
1615:	Vásárhelyi Gergely sup. Vodopia Máté	1629:	Vodopia Máté sup. Péchy Bálint
1616:	Vásárhelyi Gergely sup. Vodopia Máté	1630:	Vodopia Máté sup. Péchy Bálint
1617:	Vásárhelyi Gergely sup. Vodopia Máté	1631:	Paczoth Ferenc sup. Péchy Bálint Stankovich János Vodopia Máté
1618:	Cserneky János sup. Vodopia Máté	1632:	Paczoth Ferenc sup. Péchy Bálint Stankovich János Magdalenich Tamás Vodopia Máté
1619:	Cserneky János sup. Vodopia Máté	1633:	Paczoth Ferenc sup. Péchy Bálint Stankovich János Magdalenich Tamás
1620:	Cserneky János sup. Vodopia Máté	1634:	Paczoth Ferenc sup. Péchy Bálint Stankovich János Magdalenich Tamás Horváth János
1621:	Cserneky János sup. Vodopia Máté	1635:	Horváth János sup. Péchy Bálint
1622:	Cserneky János sup. Vodopia Máté Svetich György		
1623:	Cserneky János sup. Vodopia Máté Svetich György		
1624:	Cserneky János sup. Vodopia Máté Svetich György		
1625:	Vodopia Máté sup. Svetich György Péchy Bálint		

⁵¹⁰ A rövidítések feloldása: *Cat. I–II* = Lukács, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu I–II (1551–1640)*. Romae, 1978–1982.; *Cat. Gen. I–III* = Lukács, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu I–III (1551–1773)*. Romae, 1987–1988.

1636:	Horváth János sup.
Péchy Bálint	1655:	Blaskovich Miklós sup.
Lindvay János
1637:	Horváth János sup.
Péchy Bálint
Velikay Mihály	1656:	Lindvay János
1638:	Horváth János sup.
Péchy Bálint	1657:	Horváth Tamás
Lindvay János
1639:	Horváth János sup.
Péchy Bálint	1658:	Calleli Rudolf
Lindvay János
Horváth Tamás (Szebény)
1640:	Horváth János sup.
Péchy Bálint	1659:	Calleli Rudolf
Horváth Tamás (Szebény)
1641:	Horváth János sup.
Blaskovich Miklós
Derkay György	1660:	Calleli Rudolf
Mucsei István (Szebény)
1642:	Horváth János sup.
Blaskovich Miklós
Derkay György	1661:	Calleli Rudolf
Mucsei István
1643:	Derkay György sup.
Blaskovich Miklós	1662:	Calleli Rudolf
Mucsei István
1644:	Derkay György sup.
Blaskovich Miklós	1663:	Calleli Rudolf
Mucsei István
1645:	Derkay György sup.
Blaskovich Miklós	1664:	Calleli Rudolf
Mucsei István
Gall István
1646:	Derkay György sup.
Blaskovich Miklós	1665:	Gall István
1647:	Blaskovich Miklós sup.
Welcznovski László	1666:	Gall István
Rokochich Mihály
1648:	Blaskovich Miklós sup.
Welcznovski László
Káldi Ignác	1667:	Rokochich Mihály
Simándi György
1649:	Blaskovich Miklós sup.
Welcznovski László
Káldi Ignác	1668:	Rokochich Mihály
Simándi György
1650:	Blaskovich Miklós sup.
Káldi Ignác	1669:	Rokochich Mihály vicesup.
Simándi György
1651:	Blaskovich Miklós sup.
Ágoston Péter	1670:	Kászonyi András vicesup.
Dukovacký János
1652:	Blaskovich Miklós sup.
Ágoston Péter	1671:	Kászonyi András vicesup.
Dukovacký János
1653:	Blaskovich Miklós sup.
Ágoston Péter	1672:	Kászonyi András sup.
Dukovacký János
1654:	Blaskovich Miklós sup.
Lindvay János
Mráz Miklós	1673:	Kászonyi András sup.
Dukovacký János
		1674:	Kászonyi András sup.
Dukovacký János
Szentpáli István
		1675:	Kászonyi András sup.
Dukovacký János
Szentpáli István

1676:	Kászonyi András sup. Dukovacky János Szentpáli István	1682:	Horváth György sup. Balogh Péter (Hetény) Bona István (Szebény)
1677:	Kászonyi András sup. Dukovacky János Szentpáli István	1683:	Horváth György sup. Balogh Péter (Hetény) Dorasóczy Márton (Szebény)
1678:	Kászonyi András sup. Dukovacky János Szentpáli István	1684:	Horváth György sup. Balogh Péter (Hetény) Dorasóczy Márton (Szebény)
1679:	Kászonyi András sup. Szentpáli István Dukovacky János	1685:	Horváth György sup. Balogh Péter (Hetény) Dorasóczy Márton (Szebény)
1680:	Balogh Péter Szentpáli István Dukovacky János	1686:	Horváth György sup. Balogh Péter (Hetény) Dorasóczy Márton (Szebény)
1681:	Horváth György sup. Balogh Péter Bona István		

2) A misszionáriusok névsora

- Ágoston Péter (magyar): 1651–1653 (*Cat. II.*, 534.)
ARSI Austr. vol. 149., fol. 9rv.
- Balogh Péter (magyar): 1680–1687 (*Cat. Gen. I.*, 56.)
ELTE EKK Ab vol. 140., pag. 346–347.
(Johann Ingram, Varasd, 1687. június 14.)
- Blaskovich Miklós (horvát): 1641–1655 (*Cat. II.*, 551.)
MOL E 152 Irreg. Coll. Tyrnaviense 6. t., n. 39.
ELTE EKK Ab vol. 137., pag. 206–207.
PBFK vol. 120b. A. 7., pag. 93–94.
(Juraj Habelić, Zágráb, 1656. január 8.)
- Bona István (magyar): 1681–1682 (*Cat. Gen. I.*, 113–114.)
ELTE EKK Ab vol. 140., 49–50., 51–52.
(Engelbert Schweigt, Győr, 1695. június 19.)
- Calleli Rudolf (olasz): 1658–1664 (*Cat. II.*, 557.)
ELTE EKK Ab vol. 141., pag. 11–12 közötti lapon (*ex annuis*)
- Cserneký János (magyar): 1618–1624(-1629) (*Cat. II.*, 566.)
- Derkay György (magyar): 1641–1646 (*Cat. II.*, 572.)
ELTE EKK Ab vol. 145., pag. 405–406.
PBFK vol. 118. D. 16., pag. 469–470.
(Szarka Gáspár, Nagyszombat, 1678. november 27.)
- Dorasóczy Márton (magyar): 1683–1686 (*Cat. Gen. I.*, 253.)
ARSI Austr. vol. 167., pag. 48.

- Dukovacký János (horvát): 1670–1680 (*Cat. Gen. I.*, 263.)
 ELTE EKK Ab vol. 139., pag. 289.; vol. Ab 140., pag. 272.
 PBFK vol. 120b. A. 7., pag. 180–181.
 (Skerlec Mihály, Zágráb, 1685. május 19.)
- Gall István (magyar): 1664–1666 (*Cat. Gen. I.*, 389.)
 MOL E 152 Irreg. Coll. Tyrnaviense 6. t., n. 98.
 ELTE EKK Ab vol. 145., pag. 241–242.
 PBFK vol. 118. D. 16., pag. 66–67.
 (Leopold Rott, Győr, 1666. december 2.)
- Horváth György (magyar): 1681–1688 (*Cat. Gen. I.*, 603.)
 ELTE EKK Ab vol. 138., pag. 77–78.
 (Maximilian Scherhäkl, Győr, 1696. április 1.)
- Horváth János (szlovén): 1634–1642 (*Cat. II.*, 625.)
 MOL E 152 Irreg. Coll. Tyrnaviense 6. t., n. 165.
 ELTE EKK Ab vol. 137., pag. 258–259.
 PBFK vol. 120b. A. 7., pag. 94–95.
 (Juraj Habdelić, Zágráb, 1656. január 28.)
- Horváth Tamás (magyar): 1657–1659 (*Cat. II.*, 625.)
 ELTE EKK Ab vol. 137., pag. 71–72.
 PBFK vol. 120b. A. 7., pag. 190–191.
 (Daniel Camel, Győr, 1660. január 28.)
- Jékel Zakariás (erdélyi szász): 1613–1614 (*Cat. II.*, 630.)
- Káldi Ignác (magyar): 1648–1650 (*Cat. II.*, 633–634.)
 MOL E 152 Irreg. Coll. Tyrnaviense 6. t., n. 183.
 ELTE EKK Ab vol. 138., pag. 509–512.
 PBFK vol. 118. D. 17., pag. 58v–59r.
 (Tarnóczy István, Győr, 1672. február 29.)
- Kászonyi András (magyar): 1670–1679 (*Cat. Gen. II.*, 688.)
 ELTE EKK Ab vol. 137., pag. 19–20.
 (Ferdinand Elwanger, Győr, 1680. március 6.)
- Lindvay János (magyar): 1654–1658 (*Cat. II.*, 659.)
 MOL E 152 Irreg. Coll. Tyrnaviense 6. t., n. 224.
 ELTE EKK Ab vol. 139., pag. 470–471.
 (Daniel Camel, Győr, 1658. április 17.)
- Magdalenich Tamás (horvát): 1632–1634 (*Cat. II.*, 664–665.)
 ELTE EKK Ab vol. 147., pag. 202.
 (Thuróczi Illés, Lébény, 1644. november 21.)
- Mraz Miklós (horvát): 1654 (*Cat. Gen. II.*, 1060.)
- Mucsei István: 1660–1664 (*Cat. Gen. II.*, 1061.)
 ELTE EKK Ab vol. 146., pag. 135–136.
 PBFK vol. 118. D. 16., pag. 336–337.
 (Kiss Imre, Sárospatak, 1675. november 21.)
- Paczoth Ferenc (magyar): 1631–1634 (*Cat. II.*, 696.)
 ELTE EKK Ab vol. 144., pag. 106–107.
 (Palkovich Márton, Nagyszombat, 1649. augusztus 16.)

- Péchy Bálint (magyar): 1625–1639 (*Cat. II.*, 699.)
 MOL E 152 Irreg. Coll. Tyrnaviense 6. t., n. 306.
 (Horváth János, Pécs, 1640. január 22.)
- Rokochich Mihály (horvát): 1666–1669 (*Cat. Gen. III.*, 1396.)
- Simándi György (magyar): 1667–1669 (*Cat. Gen. III.*, 1545.)
 ELTE EKK Ab vol. 139., pag. 305–306.
 (Johann Häffel, Sopron, 1687. április 24.)
- Stankovich János (magyar): 1631–1634 (*Cat. II.*, 757.)
 ELTE EKK Ab vol. 148., fol. 147r–148v.
 PBFK vol. 118. D. 16., pag. 268–271.
 PBFK vol. 118. D. 17., fol. 92r–93v.
 (Georg Posch, Győr, 1674. január 11.)
- Svetich György (horvát): 1622–1627 (*Cat. II.*, 763.)
- Szentpáli István (magyar): 1674–1680 (*Cat. Gen. III.*, 1660.)
 ELTE EKK Ab vol. 139., pag. 336–339.
 (Ferdinand Elwanger, Győr, 1680. augusztus 14.)
- Vásárhelyi Gergely (magyar): 1613–1617 (*Cat. I.*, 807.)
- Velikay Mihály (magyar): 1637 (*Cat. II.*, 779.)
- Vodopia Máté (horvát): 1615–1632 (*Cat. II.*, 781.)
 ELTE EKK Ab vol. 148, fol. 89r. (*ex annuis*)
- Welcznovsky László (morva): 1647–1649 (*Cat. II.*, 787.)
 PBFK vol. 118. D. 16., pag. 303.
 (Viszocsányi Ferenc, Lócse, 1675. április 17.)

BALÁZS MIHÁLY

A szekér és az ökör

Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez

Azok a szentháromság-tagadók, akiket a református forrásokban Erdélyből menekültek és kivetettek gyanánt emlegetnek, 1569–1570 táján a Dunántúlon a hódoltsági reformáció történetének hallatlanul izgalmas szakaszát nyitották meg. A jelenség fontosságára a modern kutatásban először Kanyaró Ferenc¹ hívta fel a figyelmet, majd Esze Tamás² és Kathona Géza³ munkái hoztak újabb eredményeket. A korai időszak legjelentősebb emlékének, a Válaszúti György és Skaricza Máté közötti hitvita szövegének megjelentetésével Dán Róbert és Németh S. Katalin mozdította jelentékeny módon előre a kutatást,⁴ míg az utóbbi időszakban elsősorban Szakály Ferenc új levéltári forrásokat is megszólaltató monográfiája⁵ gazdagította fontos, eddig ismeretlen mozzanatokkal a képet. Ezekre alapozva tettünk magunk is kísérletet a legkorábbi időszak eszme- és irodalomtörténeti sajátosságainak bemutatására.⁶

A kutatás a forráshelyzet következtében is a 16. századi fejleményekre koncentrált, ám a fenti eredmények ellenére sok tekintetben igen hézagos ismeretekkel rendelkezünk. Így nem ismerjük a kibontakozás eseménytörténetét sem, jóllehet annyi világos, hogy a talán már 1569 derekára tehető székesfehérvári kezdetet követően az Erdélyen kívüli antitrinitárius propagandának fejedelmi támogatást is adó nagyváradi hitvita (1569 októbere) nyomán vált intenzívebbé a szentháromság-tagadó

¹ Kanyaró Ferencz: *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére*, Kolozsvár, 1891.

² Esze Tamás: A debreceni disputa. In: *Studia et Acta Ecclesiastica II*. Budapest, 1967. 431–472; Uő: Kolozsvári könyvek Baranyában. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, X–XI. Szeged, 1971. 137–147; Uő: *Székesfehérvár reformációja*, az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartott előadás 1969. június 25-én.

³ Kathona Géza: A baranyai unitarizmus a XVII. század végén. *Theológiai Szemle*, VI (1963) 341–347; Uő: Főbenjáró hitvitáink. *Theológiai Szemle*, X (1967) 150–153. Eddigi ismereteinket összegző áttekintések még: Szász János: Az Erdélyen kívüli unitárius egyháztörténetírás forrásai és problémái a XVI. és XVII. században. In: *Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai*. Szerk.: Bárdos István és Beke Margit. Budapest, 1991. 255–259; Kiss Z. Géza: A baranyai reformáció történetéhez. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történetész-konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk.: Szita László, Pécs, 1993. 293–313; Rajczy Péter: A vallások kulturális szerepe a török uralom alatt Baranyában. In: *Tanulmányok a török hódoltság... i. m.* 315–334.

⁴ Válaszúti György: *Pécsi Disputa*. Kiadta Dán Róbert és Németh S. Katalin, Budapest, 1981. (Régi Magyar Prózai Emlékek 5.)

⁵ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) Ld. még Uő: Volt-e református–unitárius hitvita 1574-ben Nagyharsányban? *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VII. 1994. 14–30.

⁶ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998. (Humanizmus és reformáció 25.)

eszmék terjesztése a Dunántúlon is. Az újabb kutatások azt is nyilvánvalóvá tették, hogy az antitrinitarizmusnak két központja alakult ki: Nagymaros, illetőleg Pécs. Bizonyossá vált továbbá, hogy míg az előbbi, szinte teljes mértékben Trombitás János harmincados politikai és vallási útkereséséhez kötődő központ az 1580-as évek elejére megszűnt, addig Pécssett és környékén tartósan sikerült berendezkedniük a szentháromság-tagadóknak. Jászberényi György és Válaszúti György személyében már az 1570-es évek elején jelentékeny, teológiai igen felkészült személyiségek vállalkoztak itt a hagyományos szentháromságtan ellentmondásainak kimutatására. Elmondható ugyanez arról a Tolnai Ambrus Lukácsról is, aki antitrinitáriussá válása előtt a művelődéstörténeti szempontból igen fontos Laskón volt református lelkész, s aki a református püspöki hivatal betöltésére is alkalmasnak látszott, hiszen egyes, bizonyára nem egészen elfogulatlan vélemények szerint éppen azért vált Arius követőjévé, mert nem választották meg református püspöknek. A legszínesebb egyéniség azonban minden bizonnyal Alvinczi György volt, akit talán igen merész, a törökök hitére is konzekvenciákkal járó és meglehetősen szabadszójúán hirdetett nézeteiért akasztottak fel 1574-ben Nagyharsányban.

A szerveződés erejét és gyors kibontakozását bizonyítja, hogy újabban előkerült adatok szerint az 1570-es évek derekától feltehetően saját püspökük volt a dunántúli antitrinitáriusoknak, ekkor már talán Jászberényi György, aki Molnár Antalnak ebben a kötetben tárgyalt dokumentumai szerint megérte a jezsuiták pécsi megjelenését is, s nyilvánvalóan óriási szerepe lehetett abban, hogy a városon kívül Pécs környékének jól lokalizálható falvai is unitáriussá lettek. Mára már az is vitathatatlaná vált, hogy e települések zöme a 17. század végéig kitarított hite mellett. Mindez elképzelhetetlen lett volna gazdag szellemi muníció nélkül. Ennek sokszínű voltáról, erdélyi és Erdélyen kívüli forrásairól az eddigieknél részletesebb elemzésre váró képet ad a *Pécsi Disputa* kiadott szövege, a műveltség intézményeiről, például a latin mellett a görögöt és a hébert is tanító iskoláikról pedig elismeréssel emlékeznek meg a 17. század eleji jezsuita dokumentumok is.⁷ Az 1689-ben erőszakkal katolizálásra kényszerített⁸ Pécs környéki unitárius gyülekezetek szellemi életéről persze vajmi keveset tudunk, így minden új forrás előkerülése jelentősen gazdagíthatja ismereteinket.

Remélhetően ilyennek minősül majd az is, amelynek bemutatására most vállalkozunk, s amelynek létre Esze Tamás tanulmánya hívta fel a figyelmünket. Ebben, a hódoltsági antitrinitarizmus kutatásában új fejezetet nyitó munkájában arról értekezvén, hogy Félegyházi Tamás debreceni rektort, majd református lelkészt és esperest 1570 táján az unitáriusoknak sikerült megingatniuk, a következőket írja: „E kérdést még érinteni fogjuk a kecskeméti unitárius kódexről írt tanulmányunkban.”⁹ Tudomásunk szerint ez a tanulmány sohasem készült el, s a nagy református egyháztörténetész részben a szegedi József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékére került hagyatékában a tanulmányt előlegező vázlatokra, vagy cédulákra sem sikerült ráakadnunk. A Szegedre került fotókópiák között ugyanakkor találtunk olyanokat

⁷ *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1611–1625*. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Fricssy Ádám, Lukács László, Monok István, Szeged, 1990. (Adattár 26/1–2.) Ld. a tárgymutató unitáriusok címszavát.

⁸ Benda Kálmán: Unitáriusok a hódoltság-kori Dél-Baranyában. *Baranya*. IV (1990) 87–97.

⁹ Esze T.: *A debreceni disputa*. i. m. 456.

(eredetük nincs feltüntetve), amelyekről sikerült megállapítanunk, hogy az említett unitárius kódex egyes lapjairól készültek. Erről még nem tudván e fotókópiák alapján adta ki Varga Imre a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 11. kötetében a *Cantio de Gregorio Kakuk*, illetőleg a *Memoria Emlékezet* című, Fülek 1682-es feladásáról írott költeményeket.¹⁰ A kódex felkutatásához persze közelebb vitt bennünket, hogy a hagyatéék egy másik állagában olyan fotókópiákra akadtunk, amelyek az *Isagoge in epistolas Pauli Apostoli Jacobo Palaeologo authore* című műről készültek. A későbbiekben sikerült megállapítanunk, hogy Esze Tamás minden bizonnyal a kecskeméti református gyűjtemény K 76-os darabját tekintette unitárius kódexnek. Erről a megjelenés előtt álló katalógusban a következőket olvashatjuk: *Vegyes gyűjtemény. 1562–1715. magyar, latin. Több kéz írása. 262 ff. 204x158 mm.* Mivel a fenti cím után következő részletesebb leírásban éppen az antitrinitárius szövegek szerepelnek a felekezeti hovatarozást is elfedő *Orationes, paraphrases biblici, lat., magy. 16. sz.* címmel, Adorjárné regiszterének felhasználásával az alábbiakban úgy közöljük az 1975-ben restaurált és félbőr kötéssel ellátott kódex tartalmát, hogy először a régebbi, 16–17. századi szövegekre koncentrálunk, s később vesszük számba a 18. századból származó beírásokat:

- 1r–6v. Psalmus David 22. – A zsoltár latin szövege, továbbá latin és magyar nyelvű unitárius szellemű magyarázata.
- 7r–11r. Esaiae 53. – Az 1–7. vers latin szövege és zömében latin nyelvű, de helyenként magyar mondatokat is tartalmazó, unitárius szellemű magyarázata.
- 12v–16r. Deuter. 12. Dicit Jehova ad populum suum. Non faciet unusquisque quod rectum est in oculis suis. Quicquid ego raecipio vobis, id observabitis, ut faciatis, nec addes quicquam super ipsum, neque minues ab eo. (Rogandi auditores ut placide ad finem usque audiant.) – Unitárius prédikáció a Tízparancsolatról, zömében latinul, magyar nyelvű részletekkel.
- 17r–21r. Genesis 32. – A 9–12. vers latin szövege és magyarul kezdődő, majd latinba forduló magyarázata, amely a későbbiekben is tartalmaz magyar nyelvű részleteket.
- 21v–31v. Cap. 12. Genesis. – A fejezet egészének szövege és latin nyelvű magyarázata, helyenként magyar nyelvű betétekkel.
- 32v. Status epistolae usque ad caput 12 est..... – A Rómaiakhoz írt levél céljának és mondandójának latin nyelvű összegzése.
- 33r–61v. Ex 15. cap. Actor. sumatur, ubi legimus de circumcissione... – A Rómaiakhoz írt levél céljának és mondandójának latin nyelvű összegzése, majd az egyes fejezetek tartalmának argumentumokban történő összefoglalása.
- 61v. Argumentum in omnes apostolorum epistolas atque adeo in totum novum testamentum. A lap közepén olvasható címet nem követi szöveg.
- 62v–64r. Attamen quam illorum popositum aliud fuit, quam istorum... – Az előző tételben említett értekezés folytatása és befejezése.

¹⁰ *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozat. Sajtó alá rendezte Varga Imre. Budapest, 1986. 156. és 157. számú szövegek. A jegyzetek a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékén található Esze Tamás gyűjtemény mikrofilmjeit tüntetik fel lelőhelyként.

- 64v–68v. In epistolam ad Corinthios. De tempore Christi. – A Korinthosziakhoz írt első levél céljának és mondandójának latin nyelvű összegzése, majd az első két fejezet ugyancsak latin magyarázata.
- 69r–125r. Paraphrasis in epistolam ad Corinthios. – A Korinthosziakhoz írt első levél céljának és mondandójának latin nyelvű összegzése, majd az egyes fejezetek ugyancsak latin magyarázata.
- 126r–149r. Paraphrasis in epistolam Pauli ad Corinthios secundam ex ore viri eruditissimo Domini Joannis S. verebi pirnensis per Matthiam Seceruiantum in schola Clausep. 1562 et 10. item 10 mensis quarti fine. – A levél egészének latin nyelvű magyarázata. A szöveg végén: Ergo Deus Pater, Christus filius et Spiritus sanctus sunt unus verus Deus sunt. Da Deus mercedem laboris etc. 1568.27. Ap. 20.
- 150r–171v. Isagoge in epistolas Pauli Apostoli Jacobo Paleologo authore. Latin nyelvű értekezés arról, hogy mikor és milyen célból írta meg Pál apostol leveleit.
- 173r–185r. Félegyhazi T. Az keresztieni igaz hitnek részeiről tanítás. A 185v.-on a következő szöveg olvasható: „Observandum: meg irom vala ezt ez opust mind egezen. De nem erkezheteom hozza az sok hadi haborusagok miatt. Hanem im Debrecenbeol hozattam vala niomatutt egi exemplart, kibeol az uristennek segítsege által az mire kelletik ki zeodeogeoteom az questiokat es responsiokat. Azert immar hatra maradot eures papyrossat be irom az catechismussal, kit eozve zeodeogettem inset onnat, Hellopoeusebol, helvetiai catechismusbol, Chytraeusbol, Syderiusbol, es egibeunnen, ahol mi alkalmatost talalhattam, az minere az uristen az ew aiandekat niutotta ennekeom. Segiczien ew zent feolsege engeomet ez munkaban es(t) (áthúzva később!) vezereollien mindeon igassagra zent fiaert az ew zent lelke által, az ew zent newenek dicyretire, nekem es az kereztieneoknak az igaz hitben valo eppetünkre es idwessegünkre. Amen.”
- 186r–187r. Az vasarnap reggeli concio utan zokott imadsagot, az keoveotkeozendeo catachizallas eleott concioi heliott zerdan, penteken, el kelletik mondan, míg az concionalasra ez napokon ereot ad az uristen. dicendum ergo: Egieteomben mindniaian imadgiuk az uristent. Eoreok mindenható feolsegeos uristen mennek es feoldnek ura teremteoie. Mi zegen giarlo
.....
- 188r–212r. Catechismus, azaz, az kereztieneok az idveosseg tudomaniarol valo tanulasok, zent irasbeli kerdeseok es feleleteok által. Attianak, fiunak es zent leleknek neveben. – Szemelvények különféle református kátékból.
- 215r–245v. De creatione..... – Az előző tételben jelzett kátészemelvények folytatása. A 245v.-on a következők olvashatók: „Az dicieret es az dicieoseg ciak az istene legion. Vegeztem el ezeeket irni A.D. 1611. die 19 Decembris.” Ezt követően egy Koeniorges etel előtt olvasható, majd a másoló egy újabb megjegyzése: „Oiatok meg magatokat hofi ziveitok valamikor meg ne nehezeggienek tobzodastul és rezegsegtül, es vilagi eletnek

gondgiatul, es ama nap titeket mint egi teor meg ne niomion etc. finis
helveticis catechismi 1611. Decimo nono die Decembris perfecti 1611.”

247r–263v. Catechesis religionis christianae – 127 kérdés és felelet a heidelbergi káté latin szövegéből.¹¹

Jól látható ebből az ismertetésből és a lapszámok hézagaiból, hogy az 1611 decembereig összemásolt szövegek nem töltötték ki a kódex minden lapját, s az üresen hagyott helyekre az új tulajdonosok különféle, többnyire alkalmi szövegeket írtak be. A tollpróbától, vagy kibetűzhetetlen, illetőleg jellegtelen margináliáktól eltekintve ezeket is ismertetjük, hiszen lényeges mozzanatokat árulnak el kódexünk sorsáról:

- 6v. Más kéztől, az utolsó sorra szinte ráírva: „...kell ertení és heti bert tsinaltam.”
- 11r. Mély alázatossággal es szívemnek nagy fájdalmával.... Magyar nyelvű, 18. századnak látszó levélfogalmazvány, amelynek ismeretlen írója arról tájékoztatja az ugyancsak ismeretlen címzetteket, hogy az Isten az új esztendőben „Heves vármegyébe Gjöngjös nevő varosba Aztalos Negjedes Josefnek eleben vezirlett.” A datálatlan szöveget későbbi kéz áthúzta. Alatta ugyanettől a kéztől egy bútor méreteire vonatkozó feljegyzések.
- 16v. A fentivel azonosnak látszó kéz alábbi feljegyzése: „Az Nagy András Lakatosnak tsinaltam egj sámol széket 8 garas, egy nyujto deszkát 12 g. Az fuvójának ágast 10 garas. Edgy hosszu széket fl.2. két széknek az karját, 6 garas. Egy nyoszolyának környül való rámát 10 garas.”
- 28r. Az oldal üresen maradt helyén talán a fentiekkel azonos kéz megjegyzése: „ Szokolai Istvany Uramnak valo (olvashatatlan szó) 1753”. A számlakimutatás mellett: „fel hetet hevertem, item egy hetet”.
- 31v. Az üresen maradt helyen a fentiekkel azonosnak látszó kéztől: „NB. Vettem szamot az Urammal 23 februarii maradtam adossa d.10. Anno 1750.” E később áthúzott szöveg alatt Memorialis specificatio különféle kiadások részletezése.
- 61v. Az Argumentum in omnes...cím után helyenként elmosódott ceruzás bejegyzés egy szerelmes verset tartalmaz. Kezdeté: Edes szívem napvilága. Szepe személyű kis Rosája. Meg nem foghat madarkaja. A lap alján egy másik kéz tintával: Ujj esztendő Ujj Hold Ujj Föld Ujj Josagos Cselekedetek ez jelen valo 1716 Ujj Esztendőben.
- 62r. Memoria En is T. N. Gyöngyös Városában meg öröködött N. T. Lukács Ambrus édes férjemnek... Lukács Ambrusné Csapó Borbála és leánya Csapó Borbála hitlevelének fogalmazványa. Alatta Memoria cím alatt más kéztől származó német nyelvű szöveg.
- 68v. Az oldal üresen maradt helyén: „NB. Mély alázatossággal eo” A 11r-on olvasható szöveget talán ide kezdte beírni a bejegyző, de a helyet kevés-

¹¹ A heidelbergi káté szerepeltetése különösen fontossá teszi a kolligátum káté antológiáját, de ennek elemzésével itt nem foglalkozhatunk. Vö. Nagy Barna: A heidelbergi káté jelentkezése, története és kiadása Magyarországon a XVI. és XVII. században. In: *Studia et Acta Ecclesiastica*, II. Budapest, 1965. 17–91.

- nek találván nem folytatta. Alatta számoszlopok mellett: „Martony nap előtt 4given nappal leesett az hó hétfőn.”
- 125v. Az üresen maradt helyen: „Memoriale NB. Szolgáltam 2fl. 11d.”
- 149r. Későbbi kéz kétszer is megismétli a szöveg végén olvasható mondatot – „Da Deus mercedem laboris. Amen.” –, továbbá a dátumok: 1568. 27. Ap. Az ezt követő bejegyzés: Pax Intranti, Salus Exeunti, Spes Manenti.
- 149v. Istennek amaz Nagi kegyelmessége az mely nagjob minden áldásnál... Ismeretlen lelkész levelének fogalmazványja egy bizonyos tisztelendő Tatai úrhoz. Nyomorúságára és ágyhoz kötő betegségére hivatkozva arra kéri, hogy szerezzen számára levelet a püspöktől, a híveknél pedig érje el, hogy egy kevés búzát juttassanak neki. Dátálatlan. A kéz azonos a Cantio de Gregorio Kakuk lejegyzőjével.
- 171v. Tollpróbák: Adrianus Papa Ördög, Mene Thekel, lapis, lapidis – kő. Feljegyzés: „Komaromi Legeny menjen be az ki itt volt Ácsi Kis Kovács János. Die 17. 7bris 1717.”
- 172r-v. Oratio pulchra. Valószínűsíthető, hogy az előző tételével azonos kéz által ceruzával írott magyar nyelvű református imádság. Könyörgés az egyházat ért csapások idején.
- 187r-v. Cantio de Gregorio Kakuk. A kéz azonosnak látszik az előző tételével.
- 213r–214r. Dominica III post Epiphan. Matt. 8. Magyar nyelvű református prédikáció, amely későbbi kéztől látszik származni, mint az előző három tétel. Befejezése után más kéztől, a 214v-re is áthúzódóan Memoriale de excutione. A számsorokat követően elhalványult szöveg, amelyből az alábbiakat tudtuk kiolvasni: „Bosnyak Istvanynak adtam potollora 15 garast... Koeltsvarinenal 9 garast, Item az... valahol 4 garast, Debrecenben 8 garast, hogy fel jöttünk el költöttünk 21 és fél garast, Lörinczkor adtam... annak előtte 4 garast, megint ipetahoz, hogy nalok kolbaszt ettünk.” A 213r., 213v. 214r. 214v. megismétli az Ujj esztendő Ujj hold Ujj Eg Ujj Föld Ujj Josagos cselekedetek ez Jelen való Ujj Esztendőben. Az első három esetben egy-egy évszám (1715, 1716, 1723) megjelölésével, míg az utolsóban az évszám megjelölése nélkül.
- 246r–v. Oratio. A Cantio de Gregorio Kakuk lejegyzőjével azonos kéz által leírt magyar nyelvű református imádság az erőszakos katolizálás elhárításáért.
- 264r–v. Memoria Emlékezet. Magyar nyelvű vers Fülek ostromáról.
- 265r–268v. Vegyes feljegyzések, többnyire gyógyszerreceptek. Köztük talán a szerelmes verset is lejegyző kéztől két mitológiai kivonat: Tantalus dolga Pokolban, Odipus dolga. Ez utóbbi a kódex utolsó darabja, amelynek végén a következő olvasható: „Csak én Anno 1712 mense Octobris”.

Jelentékeny későbbi margináliák szinte nincsenek is a kódexben. A 64r. alján olvasható megjegyzésnek – Koronas profeta R. David így szóll azon 4.k.13. verseben – láthatóan semmi köze nincs a főszöveghez, s ugyanez mondható el a 111v.-n, illetőleg a 112r.-n olvasható Opera Mantonii Cocii és Argumentum Apostoli szövegű megjegy-

zésekről. Ezen kívül legfeljebb olyan eseteket említhetnénk meg, amikor a későbbi olvasó megismétli a szöveg egy-egy szavát, vagy mondatát.

Leírásunk tanulságaira térve kétségtelenül megállapítható, hogy a kódex a 18. században, legalább annak derekáig gyöngyösi illetőségű világi és valószínűleg egyházi emberek tulajdonában volt, s mivel a gyöngyösi református eklézsia 1905-ig a kecskeméti református egyházmegyéhez tartozott, egészen nyilvánvaló, hogy ezen a módon került be valamikor a későbbiek során Kecskemétre. Gyöngyösre érkezettnek mondja magát az a valószínűleg mesterember, akit az Isten Asztalos Negyedek József elé vezérelt, de idevaló Lukács Ambrus és családja is. E bejegyzések azonos típusa talán arra is feljogosít bennünket, hogy hasonlóan gondoljunk a további nevek viselőiről is. Mivel dátum ritkán szerepel feljegyzéseinkben, csaknem reménytelennek látszik e tulajdonosok időrendbe sorolása.¹²

Talán nem ugyanilyen reménytelen kihüvelyeznünk valamit a hívektől „keves buzabeli alamizsnát” kikönyörögni akaró prédikátor esetéből. Emlékeztetünk arra, hogy a 149v.-n olvasható levélfogalmazvány címzettje egy bizonyos Tatai úr, akit a nehéz helyzetbe jutott prédikátor arra is alkalmasnak tart, hogy a püspöktől is támogató levelet szerezzen. Úgy tűnik, hogy a Tatai névre hallgató egyházi személyiségek közül ez egyedül arról a Tatai Csirke Ferencről mondható el, aki Zoványi Jenő lexikona szerint „1749 elejétől debreceni lelkész volt. A debreceni egyházmegye előbb jegyzőjévé, 1762-ben esperesévé, a tiszántúli egyházkerület pedig 1763-ban püspökévé választotta.”¹³ Ez tehát azt jelentené, hogy a levél keletkezését az 1749–1763 közötti időre kellene tennünk. Nehézséget jelent ugyanakkor, hogy – mint említettük – Gyöngyös nem tartozott a tiszántúli egyházkerülethez, ám másfelől szoros szálak fűzték Debrecenhez, ezért egy ilyen megkeresést egyáltalán nem tarthatunk kizártnak. Elképzelhető természetesen az a megoldás is, hogy a mondott lelkész nem a Heves megyei városban szolgált.

A hódoltságai antitrinitarizmus szempontjából persze sokkal fontosabbak a kódex történetének korábbi szakaszai. Ha az előbbi gondolatmenetet folytatva időben visszafelé haladunk, akkor 1611. december 19. lesz az a dátum, amelyből kiindulhatunk. Mint a fentiekben láttuk, ezen a napon fejezte be a különféle kátékból összeszedett kérdés- és felelet-gyűjteményét a Félegyházi Tamás *Az keresztyéni hitnek részéről való tanítás* című munkájából korábban hosszú részleteket lemásoló református lelkész. A másoló sajnos szinte semmit sem árul el magáról, azt mégis megtudjuk, hogy az említett református tanítás mellett Félegyházi Tamás kátéját is tartalmazó nyomtatványból dolgozott. Ilyen kiadás 1583-ban, 1588-ban, majd 1601-ben jelent meg Debrecenben,¹⁴ tehát a kódexünk Félegyházi szövegeket tartalmazó részei ezen időpontok valamelyike és 1611 között keletkeztek. Az a körülmény ugyanakkor, hogy a másoló a „hadi haboruságok” miatt nem fejezte be munkáját, talán megengedi arra következtetnünk, hogy 1601 lehet a post quem. Hol történt mindez, nem tudhatjuk, annyit azonban

¹² Levéltári kutatások nyilván eredményre vezetnének, de a Gyöngyösre vonatkozó szakirodalom alapján nem sikerült közelebbit megállapítanunk egyetlen bejegyzőről sem. Vö. *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havassy Péter, Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984.

¹³ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Szerk. Dr. Ladányi Sándor, Budapest, 1977. 623.

¹⁴ RMNY 525, 609, 874.

megemlítünk, hogy bizonyosan nem Debrecenben, s talán távolabbi, ám ugyanakkor a kálvinista Rómára mégis figyelni tudó helysége utal, hogy meg kellett onnan hozatnia a mondott példányt. Gyöngyös megfelelne ezeknek a körülményeknek, de mielőtt ennek részletezésébe kezdenénk, föltétlen foglalkoznunk kell azzal, milyen a viszony a Félegyházitól és más református kátéíróktól származó szövegeket tartalmazó egység és a kódex unitárius része között.

A szentháromság-tagadó egységről kétségtelenül megállapítható, hogy nagyobbik részében legalábbis nem autográf szövegeket, hanem másolatokat tartalmaz. A 33r-ön kezdődő terjedelmesebb értekezésekben rendre találkozhatunk olyan zárójelbe tett, s kizárólag magyar nyelvű megjegyzésekkel, amelyek az olvasat bizonytalan voltára utalnak: talan, mondok talan inkább, talan igi., stb. Bizonyos továbbá az is, hogy ez az unitárius szövegegység egy kéz másolatában maradt ránk. A hasonlóság ellenére az is nagyon valószínű, hogy ez a kéz nem azonos a Félegyházi műveket lejegyzővel. Ezeknek a szövegeknek az írásképe ugyanakkor nyilvánvalóan eltér a kódex további darabjaitól, így bátran állíthatjuk, hogy a 17. század elején kódexünk kizárólag ezeket tartalmazta. 1611 táján tehát a szövegegyüttes latin és magyar nyelvű unitárius prédikációk és prédikáció-vázlatok mellett tartalmazott néhányat a nagy kolozsvári teológusok és vallásújítók munkáiból és az ezek megállapításaival ellenkező református teológusok műveiből. Ez utóbbiak helyén bizonyára további antitrinitárius művek szerepelnének, ha a kódex időközben nem kerül egy református lelkész tulajdonába. A mai lelőhelyből és az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a tulajdonváltás valahol a Hódoltság területén történt, s ebben az esetben persze elsősorban Baranyára és Pécs környékére gondolhatunk. Nem trivialis ez, hiszen – mint a későbbiekben látni fogjuk – az unitárius prédikációk datálatlanok, a nagy teológusoktól származó bibliamagyarazatok pedig az 1570-es évek elején készültek, olyan időpontban tehát, amikor még a Partiumban tevékenykedő antitrinitáriusok is erejük teljében voltak. Célszerűnek látszik tehát nyitva hagyni ezt a lehetőséget is, bár az alábbi tartalmi megfontolás is Baranya mellett látszik szólani.

Az antitrinitárius–református vitákban gyakran került terítékre a Rómaiakhoz írott levél 9. fejezete 5. versének értelmezése. Idézzük a Vulgatát, illetőleg Károli Gáspár fordítását: „...quorum patres, et ex quibus est Christus secundum carnem, qui est super omnia Deus benedictus in saecula. Amen. (A kiké az atyák, és a kik közül való test szerint a Krisztus, a ki mindeneknek felette örökké áldandó Isten.)” A nonadorantizmusig eljutó szentháromság-tagadók természetesen úgy gondolták, hogy az áldott, vagy áldandó Isten kifejezés nem Krisztusra vonatkozik itt, hanem Pál apostol az Atya Istenhez kiált fel így, miután felsorolta a zsidóknak adott ígéreteket és kiváltságokat. Ezt a magyarazatot olvashatjuk több antitrinitárius traktátusban és a *Pécsi Disputában* is, ez utóbbi azonban egy helyütt nem elégszik meg ezzel, hanem a következőket írja: „Bizonisaga ez magiarazatnak ezis, mert sok doctorok talatnak es bibliaknak magiarazoy, kik ez heliben ez Ighit Isten, el hadiak, es igi iriak: mindenek felett aldot legien, vagy az ki mindenek felet aldot. Ezek keozül valo Chrisostomus, es Cyprianus, kik nem annira ismertek szüksegesnek lenni, hogy ide heliheztessek az Ighé Istent. Mert tuttak azt, hogy az Isten ü magaban mind eoreokke aldot. Auagy ha az Christusra ualo magiarazatert, cyielekettekis, nem ismertek szüksegesnek,

hogy aldando Istennek innet az test szerint valo Christus bizonittasek...”¹⁵ A Rómaiakhoz írt levél egyes fejezeteinek argumentumait tartalmazó kecskeméti kódexben pedig a következőket olvashatjuk: „...ex quibus patribus descendit Christus secundum carnem (est enim filius Davidis) Deus qui est super omnes et omnia, sit benedictus in secula. Cyprianus et Chrysostomus non habent vocabulum Deus deos.” Láthatjuk, hogy a latin szöveg elegáns tömörséggel jelzi azt a megoldást, amelyet a *Pécsi Disputa* magyarja részletesebben és didaktikusabban is kifejt. Ismételten hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy ezt az argumentumot nem használta az 1570-es évek egyetlen ránk maradt antitrinitárius traktátusa sem, így tehát vagy valamely mára elveszett közös forrásból táplálkoztak, vagy kapcsolat van a két szöveg között. Ha a kecskeméti kódexet valamelyik baranyai antitrinitárius lelkész tulajdonába helyeznénk ez egyáltalán nem lenne meglepő, hiszen jól ismert, hogy milyen bőségesen merít a *Pécsi disputa* az 1570–80-as években írott erdélyi antitrinitárius munkáktól.

Az eredeti, református szövegektől még „meg nem fertőztetett” kódexnek ez a lehetséges attribúciója persze rögtön eszünkbe juttathatja a *Pécsi Disputa* keletkezésének körülményeit, az ariánus városnak a tolnai reformátusokkal kialakult konfliktusait. Ha fantáziánk szabadon szárnyalhatna, szívesen elképzelnénk, miképpen szerezte meg szövegünket valamelyik óvatlan ariánus prédikátortól a nagy összecsapásra készülő Tolnai Decsi Gáspár, vagy a vitát végül is vállaló Skaricza Máté, vagy miképpen tett szert rá esetleg valamelyikük éppen a hitvita utáni pótlólagos forrásnyomozás jegyében. Ilyen szárnyalásra persze nincs lehetőségünk, de a tolnai szálát nem könnyű elejtenünk. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy a Decsi Gáspárt a tolnai lelkészségben 1597-ben felváltó Kecskeméti Búzás Mihály később a tolnai iskola tanulóival együtt Kecskemétre menekült, majd 1606-ban éppen Gyöngyösre került lelkésznek.¹⁶ Szinte túlságosan is egyszerű megoldásnak látszik ez, ám ez az egyszerűség aligha csökkent a valószínűségét.

Kolligátumunk egészének, s a benne található egyes műveknek eszme- és irodalomtörténeti értékelése természetesen csak a jelenleginél jóval terjedelmesebb tanulmányban történhet meg. E munka elvégzésére most nem vállalkozhatunk, de még arra sem, hogy az 1–171. lapokra összemásolt unitárius szövegekről adjunk kimerítő értelmezést. Az mindenesetre világosnak látszik, hogy ez az unitárius szövegeket tartalmazó rész volt kódexünk első egysége, amelyhez később másoltak hozzá zömmel református, illetőleg világi jellegű szövegeket.

Az unitárius szövegegyüttesből korábban egyetlen egynek a létezéséről tudtunk. Ez az *Isagoge in epistolas Pauli Apostoli*, amely ugyancsak Palaeologus szerzeményeként szerepel azoknak a kéziratoknak és nyomtatványoknak listáján, amelyeket 1638-ban az úgynevezett szombatos perek idején koboztak el a kolozsvári unitáriusoktól.¹⁷ Maga a

¹⁵ Válaszúti Gy.: *Pécsi Disputa*. i. m. 422.

¹⁶ Hornyik János: *Kecskemét város története okmánytárral*. II. Kecskemét, 1861. 73, 74, 94, 96, 117–119; Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*. I. Budapest, 1898. 166.; Fekete Lajos: A gyöngyösi református egyház törökkori iratai. *Egyháztörténet*, 1 (1943) 418. Szakály Ferenc: *Kiegészítések Monok István „A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói, 1557–1710” című munkájához*. In: *A Ráday gyűjtemény évkönyve VI.* (1989) 236–237.

¹⁷ Közölve: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk.: Szilágyi Sándor, Budapest, X. 1884. 165–167. Értelmezéséről lásd: Dán Róbert: *Libros et fragmenta ... Judaicam professionem redolentes*. In: *Magyar*

szöveg ismeretlen volt korábban, s előkerülése új műfajjal is gazdagítja a kalandos sor-sú görög eretnek életművét.¹⁸ A doktrinális szempontból egyébként új mozzanatokat nem tartalmazó szöveg jelentőségét éppen ez, illetőleg keletkezésének feltételezhető időpontja adja meg. A kelet-közép-európai antitrinitarizmus tanulmányozói számára ugyanis jól ismert, hogy a zsidó, a mohamedán és a keresztyén vallás között szinkrétikus összhangot megteremteni akaró Palaeologus legjelentékenyebb teológiai gondolatait olyan traktátusokban fogalmazta meg, amelyek 1572–1575 között Krakókban, illetőleg Erdélyben keletkeztek, s amelyek Enyedi György, Lisznai Gyárfás és Toroczka Máté másolataiban maradtak ránk.¹⁹ Néhány jel arra mutat, hogy a Rómaiakhoz írt levélhez fűzött kommentár nemcsak műfajában tér el ezektől, hanem abban is, hogy korábban keletkezett. Az újabban előkerült szöveg élén ugyanis az egész műben olvasható egyetlen személyes megjegyzés gyanánt a következőket találjuk: „Postquam in hoc duro exilio fallere horas scribereque aliquid succintissimis horis, licet non propter gratiora studia, quibus ordinariae horae sunt addicendae et in haec alia ad resumendum animum sunt divertendum, sed ob id quod magis adhuc sim et incertis sedibus, nullo lare domestico nullo tecto ubi colligi possit animus, nulla fortuna, exordium faciam ab epistola ad Romanos scripta prefigereque duorum annorum annotationem et causam ob quam Judei Paulo adversarentur. Horum enim utraque cognitio facilis erit aditus ad intelligentiam in scriptis, quae novum testamentum dicitur comprehensorum.” Szerzőnk tehát otthontalanságra, az állandó lakhely hiányára és sorsának kedvezőtlen alakulására panaszodik, s afféle időt mulasztó tevékenységként tünteti fel a mű megírását. Úgy véljük, ez semmiképpen sem igaz az 1572–1575 közötti időszakra, amikor a politikai ambíciókról sem lemondva – minden konfliktus ellenére – ideiglenesen mégiscsak otthonra lelt az erdélyi antitrinitáriusok és támogatóik között, s mindenképpen úgy érezhette – ez talán a Catechesis Christiana Hagymási Kristófhöz intézett ajánlásából²⁰ derül ki a legvilágosabban –, hogy egy vallási közösség szolgálatában fejtheti ki gondolatait. Mivel másfelől a munka megalapozónak látszó jellege ellene szól egy későbbi, 1575 utáni keletkezésnek, a leghelyesebbnek az látszik, ha 1572 előttre datáljuk Palaeologusnak ezt a munkáját. Ez a megoldás egyébként támaszkodhat Lech Szcucki monográfiájának fontos észrevételeire is. A lengyel kutató számára első szempillantásra nem is látszik érthetőnek, hogy a korábban, Csehországban semmiféle antitrinitáriusok iránti szimpátiát nem mutató eretnek miképpen lesz igen rövid idő alatt az unitáriusok figyelmének középpontjában álló kérdések kiváló szakértője, majd arra figyelmeztet, hogy Dávid Ferenc 1570. november 29-i levelének születésekor „a levelező felek már régóta bensőséges kapcsolatban állnak”.²¹ Szcucki értelmezésétől

Izraeliták Országos Képviselői Évkönyve, 1938–1984. Szerk.: Scheiber Sándor, Budapest, 1984. 82–94. Uő: *Az erdélyi szombatások és Péchi Simon.* Budapest, 1987. 302–305. (Humanizmus és reformáció 13.)

¹⁸ Tömör és további szakirodalmat adó összefoglalás Pirnát Antal lexikoncikke: *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* Főszerk. Péter László, 3. Budapest, 1994. 1546–1547.

¹⁹ E kódexek leírása: Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren.* Budapest, 1961. 188–193.; Lakó Elemér: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/ Kolozsvár in the Library of the Académie in Cluj-Napoca,* Szeged, 1997. Nr. 1669, 966, 474.

²⁰ Jacobus Palaeologus: *Catechesis christiana dierum duodecim.* Primum edidit Ruzena Dostalová, Varsoviae, 1971. 15–18. (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych 8.)

²¹ Lech Szcucki: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó. (Jacobus Palaeologus és Christian Francken).* Budapest, 1980. 43. (Humanizmus és reformáció 9.)

némileg eltérően szerintünk Dávid Ferenc ekkor még nem kiérlelt nonadorantizmusát, hanem az aktuális antitrinitárius felfogását terhelő legmélyebb ellentmondásokat fejti ki a Prágában tartózkodó görögnek. Ez mondandónk szempontjából szinte mellékes, illetőleg ha tetszik a beavatottság még magasabb fokáról tanúskodik: az erdélyi antitrinitáriusok vezetője olyan személyiségnek tekinti levelezőpartnerét, akinek legfelsőbb dilemmáit is feltárhathja. Lech Szczycki a következőképpen folytatja gondolatmentét: Minderről eszünkbe jut, hogy Palaeologus V. Pius pápához írt 1568. évi emlékirataiban dogmatikai szempontból annyira meghatározatlan álláspontot foglalt el, hogy azt könnyűszerrel akár unitárius nézetekre is vonatkoztatni lehetett. Érdemes itt arra is felhívni a figyelmet, hogy Palaeologus ekkor minden bizonnyal olyan kérdéseken dolgozott, amelyekre később külön munkákat szánt. Így például az V. Piusához intézett első emlékiratában vázlatosan már körvonalazta a Krakóban 1572 szeptemberében megírt *De tribus gentibus* című dolgozatának tartalmát.²²

Ezen a nyomon továbbra is haladhatunk, hiszen a három népről írott munkájában Palaeologus részletesen foglalkozik Pál apostol tevékenységével, amely szerinte annak állhatatos hirdetésében állt, hogy a zsidók földi királyának küldött Krisztus küldetésének megghiúsulásával az isteni szándék immár felölelte a pogányokat is, akiknek az üdvözléséhez nem volt szükségük a körülmetélésre, csupán annak elfogadására, hogy Jézus az Isten által küldött Messiás. Sorra veszi Pál apostol jeruzsálemi útjait, s többek között a következőket írja: „Nam (sicut alibi disputatum est) 15 circiter anno, monitus a Deo, venit Jerosolyma tertium ad synodum et de sua apostolica functione disputavit...”²³ Idézetünk szerint tehát 1572-ben azt írta, hogy mindezzel másutt már foglalkozott, s így jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy a most előkerült munka lényegében nem más, mint a páli levelek keletkezési körülményeinek, a megírás idejének és motivációjának rendkívül alapos körvonalazása, amely jóval részletesebben taglalja az apostol küldetését. Az 1572-ben Krakóban írott *De tribus gentibus* erre a munkára utalhat, amely tehát feltételezésünk szerint időrendben az első erdélyi, illetve magyarországi kezek által megőrzött Palaeologus műnek tekinthető.

Mindez Palaeologus teológiájának kiépülése szempontjából is fontos, hiszen a szakirodalom már régen ráirányította a figyelmet arra, hogy a görög koncepciójában „nem a négy evangélium nyomul előtérbe, hanem *Az apostolok cselekedetei és Pál apostol levelei*”.²⁴ Szczycki ezzel kapcsolatban utal annak rendkívüli fontosságára is, hogy a *Catechesis christiana* című művében az unitárius lelkész Telephusnak, a megtérített pogánynak az *Apostolok cselekedeteit* és Pál apostol leveleit nyújtja át, míg Sámuelnek, a megtérített zsidónak a négy evangéliumot kell tanulmányoznia. Fenti észrevételeink alapján ugyanakkor talán az is elmondható, hogy az újszerű krisztológiát kidolgozó eretnek a nagy traktátusok megfogalmazását megelőzően koncepciója biblikus alapja it teremtette meg a fentebb említett bibliai könyveknek a hagyománytól erősen eltérő

²² L. Szczycki: *Két XVI. századi eretnek...* i. m. 43–44. Az ímént idézett Palaeologus nyilatkozatról kikértem a jeles lengyel kutató – köszönettel vett – véleményét is. Szerinte a kemény száműzetésre és az otthontalanságra való panaszkodás a legvalószínűbben a görög eretnek 1571–1572-es lengyelországi tartózkodására vonatkozhat, s kevésbé a prágaira, ahol a száműzetésig végül is jól ment sora.

²³ Jacobus Palaeologus: *De tribus gentibus*. Közölve: Lech Szczycki: *Wkrzgu my licieli heretyckich*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972. 234.

²⁴ L. Szczycki: *Két XVI. századi eretnek...* i. m. 68.

értelmezésére vállalkozó kommentárok megírásával. Szükségessé tehetette ezt a kelet-közép-európai antitrinitárius csoportosulások mindegyikében dominánsan jelenlévő biblicizmushoz való alkalmazkodás, de arra is gondolhatunk, hogy a kolozsváriak lassan unitáriussá váló kollégiumában, a mindennapi oktatásban éppen ezek a kulcsfontosságú bibliai helyeket magyarázó szövegek jutottak meghatározó szerephez.

Megerősít bennünket ebben az elképzelésünkben mindaz, amit a 32v–149r lapokon olvasható szövegekről mondhatunk el. Mint a fentiekben közölt listából kiderül, ez éppen a görög eretnek teológiai rendszerében fontos bibliai helyek kommentárjait, illetőleg summázatait tartalmazza, helyenkénti – az alábbiakban néhány ponton részletezendő – ismételésekkel. Mint láthattuk, a szerzőre, illetőleg a keletkezés körülményeire egyetlen helyen, a 126r-ön van utalás, ahol a következőket olvashatjuk: „Paraphrasis in epistolam Pauli ad Corinthios secundam ex ore viri eruditissimo Domini Joannis S. verebi pirnensis per Matthiam Seceruianum in schola Clausep. 1562 et 10 mensis quarti fine.” E megjegyzés szerint tehát a Korinthusiakhoz írott második levélről Johann Sommer által tartott kolozsvári előadások szövegét olvashatjuk. Nehezebb problémát jelent ugyanakkor az időpont meghatározása. Az előadásokról készült jegyzeteket lemásoló – róla semmit sem sikerült megállapítanunk – ugyanis világosan kivehetően 1562-t ír a kéziraton, majd ehhez ragasztva hozzá az *et 10 item 10 mensis quarti fine* formulát. A gondot az jelenti, hogy a nyilvánvalóan unitárius szellemű, sőt nonadorantista krisztológiát megfogalmazó mű megszületése 1562-ben teljes képtelenség lenne, de nem kevésbé az, hogy Sommer 1562-ben Kolozsvárott tanított volna. Ő ugyanis ekkor még Moldvában Jacobus Heraclides Despota környezetében tartózkodott, s bár ennek bukása után Erdélybe menekült, oda csupán 1570-ben került.²⁵ A fenti rejtélyes időpont-meghatározást tehát csak akkor értelmezzük helyesen, ha az 1562-höz 10-et hozzáadva 1572-re tesszük, amikor Dávid Ferenc veje már valóban tanított a kollégiumban.

Ennek az esztendőnek áprilisában tehát már megismertethette Sommer a kolozsvári unitárius kollégium hallgatóságát a második korinthusiaknak szóló levél nonadorantista magyarázatával, ám ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy őt kellene tekintenünk e magyarázatok kimunkálójának. Emlékeztetnünk kell ugyanis arra, hogy 1572–74-ből egy sor olyan kisebb terjedelmű mű maradt ránk Sommer tollából, amelyek lényegében a nonadorantizmust Erdélyben kezdeményező Palaeologus írásainak összefoglalói vagy kivonatai.²⁶ Ezek analógiájára helyesebbnek látszik tehát a Pirnából Erdélybe került gondolkodót ebben az esetben is csupán közvetítőnek tartani.

Úgy véljük, ez az elképzelésünk további érvekkel is alátámasztható. Láthattuk a fentiekben, hogy Palaeologus minden valószínűség szerint még Erdélybe érkezése előtt igen intenzíven foglalkozott a páli levelek időpontjának és céljának meghatározásával, amely természetesen felülhette egész kommentárok vagy argumentumok megfogalmazását is. Sok jel mutat arra, hogy kódexünk 32v–149r. lapjain éppen ennek a munkának eredményeit olvashatjuk. Ilyennek tekinthetjük az imént tárgyalt *Isagoge* bevezető szövegéhez fűzött megjegyzést, amely szerint a másoló úgy vélte, hogy ezzel a szerző

²⁵ Életrajzáról és a további szakirodalomról lásd Pirnát Antal lexikon-cikkét: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerkesztő: Péter László. Budapest, 1994. 1827–1828.

²⁶ Vö. Pirnát Antal: *Die Ideologie...*, i. m. 43–49.

az Újtestamentum egészéhez kívánt kulcsot adni: „Aditum parat autor in his scriptis ad Novi Testamenti scripturam intelligendam.” E megjegyzés fényében különösen fontosnak látszik, hogy bár az *Isagoge* a kódex utolsó unitárius darabja, címében is az áll, általában a páli levelekhez akar útmutatást adni. Ez figyelmessé tehet bennünket arra, hogy az említett szövegegység (32–149r.) Palaeologus teológiája szempontjából igen fontos levelek magyarázatait, illetőleg argumentumait tartalmazza: először a Rómaiakhoz tárgyalását kapjuk, majd egy rövidebb szöveg következik a korinthosziakhoz írt első levélről. Ezt követően ennek (megfogalmazásában ugyan eltérő, de mondandójában azonos) teljesebb változatát kapjuk, hogy aztán a Korinthosziakhoz írott – már említett – második levél következzen. Egyetlen helyen szakad meg ez a sorozat, ám az így lemásolt és a 61v–64r-ön található értekezés – *Argumentum in omnes apostolorum epistolas atque adeo in totum novum testamentum* – éppen az említett átfogó jelleget hangsúlyozza már címében is. Igen fontos szöveg ez ugyanakkor tartalmilag is, hiszen a görög eretnek megigazulás-tanának rendkívül tömör összefoglalása. A *De tribus gentibustól* eltérően csak két nép üdvözülési lehetőségeit vizsgálja. Megállapítja, hogy mivel Ábrahám hitt Isten ígéréiben, ezért a hitéért Isten választottja lett minden ivadékával együtt, aminek a külső jele a körülmetélés volt. Hasonlóképpen meghívást kaptak az üdvözülésre azok a pogány körülmetéletlenek is, akik az apostolok tanítása nyomán hitték, hogy Jézus a Messiás, s e hitükért minden ivadékkal a választott nép tagjai lettek, anélkül hogy rájuk is vonatkozna a körülmetélkedés parancsa. Ez azonban mindkét embercsoport számára csupán az üdvözülés lehetőségét teremti meg, s az már e közösségek tagjainak egyéni cselekedeteitől függ, hogy elnyerik-e valóban az üdvösséget. Az Újtestamentumból, s különösen Pál leveleiből tehát azt ismerhetjük meg, hogy miképpen tárta Isten a hajdani pogányok elé ezt a második különleges meghívást az üdvözülés lehetőségére, s azt, hogy a mostani keresztyének elődei közül milyen sokan voltak fogékonyak erre a tanításra, másfelől arról is értesülünk, hogy a zsidók milyen ellenállást tanúsítottak. Palaeologus ezeket a gondolatokat több 1572–75 között keletkezett művében megfogalmazta, az eddig elmondottak alapján azonban az itteni, másutt ebben a szövegezésben nem olvasható változatot tekinthetjük a legkorábbinak. Említésre méltó ugyanakkor, hogy ez a variáns másutt nem olvasható módon arról is beszél, hogy ez az értelmezés komoly filológiai erőfeszítés eredménye. Ennek illusztrálására idézzük a szöveg befejező részét: „Fateor autem nos omnes (talán non omnes)²⁷ posse adsequi quae Paulus graece scripsit, nisi qui diligentiam adhibuerit et sedulus in eius lectione fuerit ob frequentes defectivas orationes et hebraismos et desceptiones longissime petitas et transgressiones obscuras, illis ad quos scribebat, noas, aliis qui ea mente erant nisi hebreorum scriptis assuevissent, incognitas. Accedit inemendata scribendi et loquendi ratio et nostrorum interpretum plaustra commentariorum, quibus impeditur lector, ne faciat quod dicitur, sed statu causae intellecto, qui actor. 15. describitur post quod tempus scribere coepit facile intelleguntur omnia quae in epistolis 13 disputantur. Idem enim est argumentorum omnium finis.”

Palaeologus nem titkolja el, hogy tudós felkészültséget igényel a páli levelek megfejtése, hiszen az apostol hebraizmusokkal teli görög nyelven írt, s olyan utalásokkal

²⁷ A másoló zárójelbe tett megjegyzése helyes. A szöveg értelme nyilvánvalóan a *non omnes* változatot követeli meg.

vannak tele levelei, amelyeket csak a címzettek érthettek. A homályt szerinte csak fokozta a kommentárok nagy száma, ám ha abból indulunk ki, hogy a levelekben tárgyalt ügy az *Apostolok cselekedetei* 15. fejezetében világosan körvonalazódik, akkor kulcsot kapunk mind a 13 levél értelmezéséhez.

Ez az utóbbi állítás még világosabban fogalmazódik meg a 33r-ón, ahol a Rómaiakhoz írt levél magyarázatának bevezetése gyanánt azt olvashatjuk, hogy az *Apostolok cselekedetei* 15. fejezetének tanulsága szerint Pál apostol két egyaránt elvetendő állásponttal vitatkozott. Egyrészt azzal, amely az üdvösséget csak azokra a zsidókra akarta korlátozni, akik hittek Krisztusban, másrészt azzal, amely a körülmétkedést a pogányokra is ki akarta terjeszteni. (A bevezetés teljes szövegét sajnos nem ismerhetjük, mert a másoló valamilyen okból nem írta le, vagy már forrásában is csak töredékes szöveg állt rendelkezésére. Ez utóbbira enged következtetni, hogy az üresen maradt 32v-ra később kimásolt a főszövegből egy olyan megjegyzést, amely összegző voltával pótolni látszott a csak töredékesen rendelkezésére álló bevezetést. A 32v olvasható *Status epistolae usque ad caput 12* kezdetű szöveg ugyanis szinte szó szerint megegyezik azzal, amit e kódex 51v-ján olvashatunk a Rómaiakhoz írt levél első 11 fejezetéről.)

Az eddigiekből kiderülhetett: a kecskeméti unitárius kódex 32v–171v közötti része rendkívül fontos, a nonadorantizmus kiformalódásának időszakából származó latin szövegeket tartalmaz. Ezek szembesítése a zömében Erdélyben ránk maradt kéziratokkal, illetőleg nyomtatványokkal további feladat, amelynek elvégzése után lehet csak megállapítani majd a pontos összefüggéseket Jacobus Palaeologus, Johann Sommer, Adam Neuser és esetleg mások munkáival.

Már most is megfogalmazható azonban annak jelentősége, hogy egy ilyen szövegegyüttes a baranyai antitrinitáriusok tulajdonában lehetett. Mint már említettük, ennek a Pécs központú antitrinitarizmusnak a legjelentősebb dokumentuma, az 1588-ban Válaszúti György által megírt *Pécsi Disputa* nem csupán a reformátusokkal folytatott polémiákról ad számot igen érdekes műfaji keretek között, hanem az itteni szentháromság-tagadók teológiájáról is terjedelmes összegzést nyújt. A mű modern kiadásához írott jegyzeteiben Dán Róbert sok forráskérdést tisztázott, s ennek során rendre utalt az erdélyi antitrinitáriusok munkáira is. Feltűnő azonban, hogy szinte kizárólag a XVI. században nyomtatásban is megjelent munkákra figyelt, így a nonadorantista terméskből is főleg Sommer 1582-ben megjelent *Refutatio scripti Caroli c.* munkáját, illetve az 1583-ban közölt *Tractatus aliquot* című gyűjteményt veszi figyelembe.²⁸ Kéziratok használatára csak akkor gondol, ha az Erdélyből rövid időre Baranyába kimenekült Bogáti Fazakas Miklóst is beiktathatja közvetítőként: így kifejezetten Bogátihoz köti Palaeologus Apokalipszis kommentárjának baranyai ismeretét, de rá gondol akkor is, amikor egy nonadorantista szellemű János evangélium kommentár pécsi felbukkanásának lehetőségét körvonalazza.²⁹

Végeredményben hasonló eljárást követtünk magunk is, amikor azt próbáltuk bizonyítani, hogy Alvinczi Péter 1574-re datálható, nyelvi megfogalmazásukban is rendkívül merész nézetei mögött az állhat, hogy Pécsre való kijötte előtt Kolozsvárott

²⁸ E fontos krakkói antitrinitárius kiadványokról lásd: Alodia Kawecka-Gryczowa: *Arianskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974, 73, 79. sz. tétel.

²⁹ Válaszúti György: *Pécsi Disputa*, i. m. 771–772., 777.

megismerhette Palaeologus értekezéseinek némelyikét.³⁰ A kecskeméti kódex arra figyelmeztet bennünket, hogy még az eddig elképzelnél is alaposabbnak és frissebbnek kell elképzelnünk a baranyai antitrinitáriusok tájékozottságát. Ebben az összefüggésben célszerű ismételten hangsúlyoznunk: a kódex a Palaeologus teológiai rendszerében kulcsfontosságú páli levelek olyan kommentárjait tartalmazza, amelyek minden valószínűség szerint korábban íródtak meg, mint az értekezések. Bár természetesen nem mellékes, hogy ez az újonnan feltárt anyag gazdagítani tudja a nemzetközi antitrinitárius kutatás szövegbázisát, itt és most inkább az erdélyi és baranyai szentháromság-tagadók közötti hallatlanul szoros volt érintkezésre tennénk a hangsúlyt. A legutóbbi időkben Szakály Ferenc könyve³¹ tárt fel erről újabb adatokat és fogalmazott meg újabb megfontolásokat, de Molnár Antal kötetünkben olvasható tanulmánya is bizonyítja: talán még a kép további gazdagítása sem elképzelhetetlen.

Nem kevésbé fontosak, de némileg más jellegűek a kódex 1r–32v lapjaira írt unitárius szövegekből leszűrhető tanulságok. Előljáróban szükséges megjegyeznünk, hogy míg az említett kivételtől eltekintve az eddig tárgyalt egységben terjedelmes, latin nyelvű kommentárokból összeállított szöveggyűjteményt kapunk, addig a kódex elején olvasható szövegek rövidebb terjedelmű, latint a magyarral gyakran váltogató és alkalmi értekezés-, illetve prédikáció-vázlatoknak tűnnek. – Ez a prédikáció-jelleg egészen nyilvánvaló például a 12v oldalon, ahol a megmagyarázandó bibliai helynek (Deuter 12.) csak eleje szerepel kéziratunkban, ám mellette olvashatjuk a prédikátornak azt a saját használatára szánt megjegyzését, hogy itt meg kell kérnie a hallgatóságot az igék türelmes végighallgatására: „Rogandi auditores ut placide ad finem usque audiant”. A vázlatosság a gyakori margóra írott kiegészítéseken kívül abban is megnyilvánul, hogy teljességgel regulázatlanul váltogatják egymást latin és magyar nyelvű szövegrészletek. Olykor hosszú gondolatmenetek fogalmazódnak meg egyik vagy másik nyelven, de az is gyakran előfordul, hogy latinul vagy magyarul elkezdett mondat a másik nyelven folytatódik. Így – a szövegek egyéb, alább ismertetendő sajátosságaival összhangban – a leglogikusabb arra gondolnunk, hogy magyar nyelven elhangzott prédikációk vázlatait olvassuk, s hogy a teológiai pontosság miatt itt latin nyelven szereplő Szentírás-idézetek, illetve magyarázatok később magyar nyelven hangzottak el. Ezt persze nem tudhatjuk bizonyosan, az azonban kétségtelen, hogy ily módon műfajilag is rendkívül izgalmassá válnak ezek a darabok. Emlékeztetek arra, hogy az irodalomtörténészeket régóta foglalkoztatja a nyomtatásban vagy letisztázott kéziratokban ránk maradt prédikációk és a gyülekezetek előtt elhangzottak viszonya. Tekintettel arra, hogy ilyen a kódexünkben megőrzött köztes változatok másutt nem maradtak ránk, egyedinek és ebből a szempontból is további tanulmányozásra érdemesnek tarthatjuk ezeket a részleteket.

Az egyes darabok között üres lapokat is hagyó hevenyészett jelleg másfelől nem engedi meg azt sem, hogy akárcsak a nyomait is felfedezhessük egy esetleges prédikáció kompozíciónak. A szövegekben semmiféle utalás nincs arra sem, milyen alkalomra készültek az egyes prédikációk. Így meg kell elégednünk annak rögzítésével, hogy a híveket nem csupán az igaz tanra, hanem az erkölcsös életre is tanítani akaró

³⁰ Balázs M.: *Teológia és irodalom*. i. m. 101.

³¹ Szakály F.: *Mezőváros és reformáció...* i. m. 298–300.

prédikációk mindegyike az Ótestamentum valamely helyének magyarázatára építi fel mondandóját. Tanulmányozásuk kezdeti eredményeként sikerült megállapítanunk, hogy a latin textus minden esetben a Robert Etienne névvel jelzett kiadások valamelyikéből való. Ez azért jelentős, mert a híres nyomdász és kiadó minden esetben az antitrinitáriusok között már Servet óta legmegbízhatóbbnak tekintett Santes Pagninus által készített latin változatot tekintette kiadásai alapszövegének. Azt az idézetek alapján nem lehetséges megállapítanunk, hogy melyik editióból merített antitrinitárius prédikátorunk,³² de az elmondottak e nélkül is megerősítik azt a képet, amit a pécsi szentháromság-tagadók erős bibliakritikai érdeklődéséről kialakított a szakirodalom. Dán Róbert a *Pécsi Disputához* írott jegyzeteiben Erasmus, Sebastian Münster fordításai, illetve kommentárjai, továbbá az először 1516-ban Genuában megjelent, arám zoltárparafázisok latin fordításait tartalmazó *Octaplus psalterii* című kiadvány ismeretét mutatta ki, magunk pedig Alvinczi György, majd a budai hitvitán fellépő pécsiek egészen kivételes felkészültsége mellett érveltünk.³³ A Vulgata szövegét Santus Pagninusnak a héberből készült megbízható fordításával párhuzamosan közlő kiadványnak az ismerete tehát jól beleilleszthető ebbe a képbe.

Ugyanezt mondhatjuk el a prédikációk teológiai mondandójáról. Az első (1r–6v.) a 22. zoltár olyan magyarázatát adja, amely a *sensus historicus* kibontására törekszik, s amellet érvel, hogy Dávid csupán Krisztus előképe volt. A második (7r–11r.) ugyanilyen módszerrel vonatkoztatja az Ezsaiás 53. fejezetének elején olvashatókat a majd eljövendő, de reálisan még nem létező Krisztusra. A harmadik (12r–16r.) a Tízparancsolat értelmezését adja. Palaeologus és a nonadorantisták felfogásának megfelelően érvel amellet, hogy a Tízparancsolat az üdvösséghez szükséges jó cselekedetek legtökéletesebb összefoglalása (...decologus certissima et absolutissima est forma bonorum operum...), s a görög eretneket követi abban is, hogy úgy érvel a jócselekedet szükségessége mellett, hogy közben elveti mindazt, amit böjtölés és egyéb babonaságok gyanánt egyesek azoknak tartanak. A negyedik (17r–21r.) a Genesis szövegét a katolikusok között meghonosodott bálványimádás elleni heves kirohanásokra használja fel, míg az ötödik (22r–32r.) igen hosszadalmasan fejtegeti, hogy Ábrahámnak a Genesis 12-ben leírt hite és elhivatottsága miképpen lehet példa a „mostani hívek” számára. Kockázat nélkül megállapítható tehát, hogy a *Pécsi Disputából* ismert nonadorantista teológia hirdetésére vállalkoztak ezek a prédikációk, s az is ezzel a művel rokonítja, ahogyan a magisztrátusnak, a világi fejedelmeknek való engedelmesség hangsúlyozása mellett a szelídség és türelmesség kiemelésével bírálják a hitet erőszakkal terjesztetni akaró „fegyverrel és tűzzel felfegyverkezett gonosz, átkozott szokást”.

Tanulmányunk címét is megmagyarázandó, befejezésül hadd hívjuk fel a figyelmet a prédikációk helyenként rendkívül figyelemre méltó retorikai sajátosságára. E szövegek szerzője láthatóan nem csupán mondandója teológiai szakszerűségére ügyelt, hanem arra is, hogy e magvas teológiai gondolatmeneteket közérthetően, az egyszerűbb hívők számára is követhetően fogalmazza meg. Így a hamis pápák bálványimádását követőket azokhoz a bolond bárányokhoz hasonlítja, akik az előttük járókat

³² Magunk az 1557-es genfi kiadás OSZK-beli példányát használtuk. Jelzet: Ant. 9030.

³³ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. i. m. 95–104.

vakon követve a jég alá mennek. Másutt azzal érvel a katolikusok által bevezetett, s az egyes szenteknek rendelt ünnepnapok ellen, hogy ilyen alapon – ha az ember maga határozhatna ezekről – azt is bevezethetné, hogy hat napon keresztül ünnepeljünk, s csak a hetedikén dolgozzunk. Mindezt félig latinul, félig magyarul olvashatjuk a szövegben, majd magyar nyelven vonja le a tanulságot: „ez ez bezed alkotmasnak tettzik es az reosteoknek nylyvan kedvek zerent volna”. De a legérdekesebbek azok a részletek, amelyekben igen keményen szinte kiszól a híveknek: „Audi Israel, Dominus deus tuus deus unus est. Quis hoc obstruat? Unius veri dei cultum idegeneon isteneokre cifralliak az embeoreok. Bania ezt az Uristen. De azt mongiak az embeoreok: nemde mi is oli bolondok vagiunk hogi zinte Isten gianant imadnok auagi tizteolneok az zenteoket, hanem az Isten tizteosegere tezzeok ezt hogi innepekeot zenteoleunk nekik. Nem oda nem. Nem hatta az Isten hogi igi tizteolied eutet s azert utalatos ez ez tizteolet eu eleotte. Vallion te tudode jobban az Istennel micioda tizteosseg illik eu hozza, te adcze tanaciot neki? Te tanitode eutet? Ha olian beolcz vagi, ally feol ide s praedicaly te s en meg halgatom. De nem az zeker vonza az eokreot hanem az eokeor az zekeret, arra valo az Isten igeie hogi abol tanuly, ne tanicz te az Istent. Akki az istent igazan akaria tizteolni eleg zep moggiat talallia az Isteni tizteoletnek az zent irasbol, mint im mastis hallod hogi mongiok eleotted az Isten bezedebeol.”

Az ökor egyébként nagyon kedves állata lehetett szerzőnknek, mert a vele való példálózáshoz ugyanabban a prédikációban még egyszer visszatér, amikor amiatt korholja a híveket, hogy nem imádkoznak, és nem hallgatják a prédikációt az ünnepnapon. „De iol lattia Isten hogi ti miattatok mulik el, meort sem magamat nem tartottok sem mesteort, azaz hogi amint latom sem, pap sem deak nem kel nekteok, meort gondot rea semmit nem viselteok. Az eokeor sem zanthat eke nelkil, s embeor nelkil. Nemis ezik az eokeor az iazolbol akkiben zena nincien no azt ti tuggiatok. Hizen akkinek zena kell, kezzel keresi.”

Még ez sem volt elég azonban, mert a margóra írott további beszéddel egészíti ki a korholást: „Megbociassa kegielmetök zinte ugi teznek nemelliek mint zoktak mondani: haitva nem izik, s haitatlan izik. Vasarnap legiet ciap az hatan ide nem ieu s az zenteök napian akarna imatkozni.”

Más alkalommal részletesen szóltam arról, hogy talán Heltai Gáspár a Hódoltságba is kiküldött Hálójának köszönhetően a népszerű beszédmód igen érzékletes, nyelvileg roppant feszültségeket teremtő változatát figyelhetjük meg a baranyai szentháromság-tagadók megszólalásaiban. Bemutattam, hogy ennek nagy mestere lehetett az az Alvinczi György, akit Nagyharsányban halálra ítélték, s aki a lovak és a súlyos teológiai témák összekapcsolójaként lép elő a dokumentumokból.³⁴ A most előkerült prédikációkban újabb bizonyítékát láthatjuk e beszédmód széleskörű elterjedtségének, hiszen e szövegek megalkotója az ökor és a teológiai gondolatok összeházasításában mutat fel nagy szakértelmet. E megfigyeléseket más összefüggésben talán érveknek is tekinthetjük a prédikációk baranyai keletkezése mellett. Az is világos azonban, hogy ilyen argumentumokkal nem vállalkozhatunk a szövegek keletkezési helyének meghatározására. Mert igaz ugyan, hogy a 16. századi erdélyi antitrinitárius prédikációkban kevésbé mutatható ki a képes beszéd ilyen markáns jelenléte, de más-

³⁴ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*. i. m. 104–114.

felől az is tény, hogy az ottani egyházi beszédekből csak a legtudósabb személyiségek (Dávid Ferenc, Enyedi György) által írottak maradtak ránk. Tény ugyanakkor az is, hogy ezt a közvélemény formálására kihegyezett retorizáltságot először mégiscsak erdélyi szerző, Heltai művében véltük kimutathatónak, amiről másfelől Horváth János nyomán azonban azt igyekeztünk bizonygatni, hogy elsősorban az Erdélyen kívüli magyaroknak szólt. E bizonytalankodó mondatok talán érzékeltetik: pusztán a szövegek stílusából nehéz lenne eldönteni, hogy már Erdélyben íródtak-e le ezek a prédikáció-vázlatok, vagy a Hódoltságban keletkeztek. A kódex egészének jellemzőiből talán mégis inkább ez utóbbira következtethetünk. Bárhogy is van, annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a baranyai antitrinitárius prédikátorok valamelyike használta ezeket a szövegeket. Ily módon a kódex e tekintetben is jelentékeny módon gyarapítja a Pécs környéki antitrinitarizmus korai időszakáról kialakított képünket.

Pécs 1664. évi ostromának nemzetközi visszhangja

Az 1663–64. évi magyarországi török elleni háború

Az 1543-ben török kézre került Pécszet a visszafoglalásáig egyszer, az 1664-es téli hadjárat idején ostromolták meg a keresztény seregek.¹ A gazdag város készleteit lefoglalták, ám a várat nem sikerült bevenniük. Pécs pár napos ostromáról, mint az 1664. január 18-tól február 9-ig tartó téli hadjárat minden eseményéről, hetilapok, nyomtatványok, röplapok terjesztették a híreket a korabeli Európában. A nagy visszhang oka, hogy e propaganda egy nagyszabású nemzetközi terv szerves része volt.

Az 1663–64. évi magyarországi török háborút már a kortársak is a török elleni majdani nagy küzdelem főpróbájának tekintették.² A harmincéves háború (1618–1648) lezárása után a korabeli Európa egyik legsürgetőbb kérdése az oszmán birodalom – gazdasági és politikai érdekeket sértő – európai jelenlétének megszüntetése volt. Már a vesztfáliai béketárgyalásokon meghatározó szempont volt a törökök visszaszorításának előkészítése. Nemcsak diplomáciai tárgyalóasztalok mellett kristályosodtak ki egyre világosabban a nemzetközi összefogást sürgető elképzelések. A török kiszorításának aktualitását sugallták és terjesztették a korabeli kiadványok is.³ A szembenálló felek: a császári udvar és a Porta azonban megpróbálta továbbra is

¹ Pécs törökkori történetéről átfogóan: Várady Ferenc: *Baranya multja és jelenje I–II*. Pécs 1897–1898. (A török korra vonatkozó rész szerzője Németh Béla.) Szabó Pál Zoltán: *A török Pécs 1543–1686*. Pécs, 1941.; Rúzsás Lajos: *A török Pécs*. Szabó Pál Zoltán művének bővített kiadása. Pécs, 1958.; Fitz József: *XVI. és XVII. századi röpiratok Pécsről*. Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából 6–7. 1931–1932.; Dercsényi Dezső – Pogány Frigyes: Pécs. In: *Városképek – műemlékek sorozat*. Szerk.: Papp Imre. Budapest, 1956. 48–60.; Fricsey Ádám: Levelek a hódoltság Pécsről. 1613–1629. *Baranyai Helytörténetírás*. 1981. Pécs 1982.; Csorba Csaba: *Pécs*. Pécs, 1983.; Veress D. Csaba: *Várak Baranyában*. Budapest, 1992.; Szita László: Adatok a török megszállás alatti Pécs népességéről. In: *Tanulmányok Pécs történetéből I*. Szerk.: Vonyó József, Pécs, 1995. 13–25.

² Az 1663–64. évi magyarországi török elleni háború jelentőségéről: Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1964²; Georg Wagner: *Das Türkenjahr 1664*. Eine Europäische Bewahrung. Eisenstadt, 1964.; Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 1965.; R. Várkonyi Ágnes: *Török világ és magyar külpolitika*. Budapest, 1975.; Perjés Géza: Zrínyi és a nagy török háború. In: *Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Zrínyi Könyvtár III*. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest, 1989.; R. Várkonyi Ágnes: Az ígélet ideje. In: *Uő: Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994. 129–135.

³ Apponyi Sándor: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok I–II*. Budapest, 1900–1902., *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher, Flugschriften III–IV*. Neue Sammlung I–II. Besorgt von Lajos Dézsi. München, 1924–27.; Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Budapest, 1948.; Németh S. Katalin: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720*. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel I–III. München–New York–London–Paris, 1993.

fenntartani a hatvan éve létrehozott és azóta többször is meghosszabbított békét. A császári udvar hosszú távú érdekeit sértette volna egy, a német fejedelemségek túlsúlyával, háttérben francia támogatással vívott török elleni háború. Ugyanakkor a békéhez egyre nagyobb engedékenységgel ragaszkodó Habsburg diplomácia önmagában nem tudott megfelelő erőket felvonultatni a Portával szemben. A Portán felismerték a keresztény összefogásban rejlő veszélyt,⁴ és a Velencével Candiaért tengeren vívott háború mellett szárazföldön is a hadjárat mellett döntöttek. A *Köprülü*-reform után ismét megerősödő Oszmán Birodalom jól kihasználta a bécsi udvar halogató taktikáját, jelentős török sikerekkel, Erdély pozíciójának meggyengülésével, 1660-ban Várad, 1663-ban pedig Érsekújvár esett el, ennek elvesztésével indult meg a háború. Az 1664 januárjában indított téli hadjáratnak tehát nemcsak közvetlen katonai célkitűzései – a török felvonulási és utánpótlási vonalak szétzilálása – voltak. A remélt hadi sikerekkel a török elleni offenzív háború aktualitását is bizonyítani akarták, ezért az – miként a gyors reagálású kiadványokból is kiténik – tudatos propagandául is szolgált.⁵ A rövid időn belül nagy számban megjelenő kiadványok egyértelműen bizonyítják, hogy nemcsak az eseményekre reflektáltak, hanem egy újabb döntés nyilvánosságra hozását is előkészítették. Az eszéki híd felégetésével és a környező területek felperzselésével Zrínyi Miklós és a szövetséges seregek Kanizsa ostromát készítették elő.⁶ A korabeli kiadványokból kiténik, hogy ez már a hadjárat kezdetén „nyílt titok” volt.

Míg Grazban 1663–64 telétől a hadi felszerelést, a muníciót és az élelmiszert gyűjtötték az újabb hadi vállalkozáshoz, addig a Habsburg diplomácia is aktívabbá vált.⁷ Az 1663. január 2-án megnyitott regensburgi birodalmi gyűlésen decemberben *Lipót* császár is megjelent, jelezvén, hogy a török elleni támadáshoz nyújtandó birodalmi segély ügyében a tárgyalások döntő szakaszához érkeztek.⁸ A császár pénzbeli

⁴ R. Várkonyi Ágnes: Apafi – Zrínyi – Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban 1663–1664. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács Sándor, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 502–524.

⁵ A téli hadjáratnak, elsősorban Zrínyi érdekében, óriási visszhangja volt a korban. Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. V. Budapest. 1902. 76. 80–81. 123. 152.; Klaniczay T.: *Zrínyi...* i. m. 774–778.; Perjés G.: *Zrínyi Miklós...* i. m. 344.; R. Várkonyi Á.: *Török világ...* i. m. 51–58.; R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1996. 1–39.; Bene Sándor: Adalékok Zrínyi Miklós téli hadjáratának történetéhez. *Haditörténeti Közlemények*. 103 (1993) 3. 69–73. – Zrínyi Miklóst bemutató angol életrajz is a téli hadjáratot követően, 1664. február 24-i nyomtatási engedéllyel jelent meg Londonban. *The Conduct and the Character of Count Nicholas Serini, 1664*. Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London 1664. Bev., szerk., jegyz. Kovács Sándor Iván. A Zrínyi Miklós angol rajongói című bevezető tanulmányt írta Péter Katalin. Ford. Bukovszky Andrea, Gömöri Éva, Rab Andrea, Zajkás Péter. Zrínyi Könyvtár II. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest, 1987. 68. Az angol életrajz március első hetében jelenhetett meg. Vö.: Gömöri György: Adalékok az 1663–64. évi Zrínyi-kultusz történetéhez. In: *Zrínyi-dolgozatok V*. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest 1988. 69.

⁶ Klaniczay T.: *Zrínyi...* i. m. 760.; Perjés G.: *Zrínyi Miklós...* i. m. 345, 354. Perjés Géza újabb kutatásai szerint nem egyértelmű, hogy Zrínyi már a hadjárat előtt Kanizsa ostromát tervezte volna, hiszen még nem készítette elő a szükséges felszerelést. Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 57–65.

⁷ A téli hadjárat és Kanizsa ostroma egy nagy hadjárat két előkészítő hadművelete. *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. A vonatkozó fejezetet R. Várkonyi Ágnes írta. Budapest, 1985. 1124.

⁸ A birodalmi gyűlés tárgyalásairól: Pachner Eggenstroff: *Vollständige Sammlung aller von Anfang des noch fortwährenden Reichstags de Anno 1663 bis anhero abgefassten Reichsschüle*. Bd. 1. 1740.; Walter Fürnrohr:

hozzájárulást kért, a birodalmi rendek effektív katonai segítségnyújtást ajánlottak. Az erőviszonyok megoszlását tükrözte a keresztény seregek közös hadvezérének személye körül kirobbant vita is. Wrangel, Brandenburgi Frigyes, Henri de Latour Turenne, Raimund Montecuccoli egyaránt esélyes jelöltnek tűnt. A császári politika bizonytalanságát nyilvánvalóvá tette, hogy míg az első miniszter, Porzia csak védekező háborút tartott lehetségesnek, addig a birodalmi rendek elsősorban az offenzívát erőltették. Nagy vita bontakozott ki a támadási irányról is: a hagyományosnak tekinthető, dunai felvonulási vonal mellett újabb változatok is felmerültek. A téli hadjárat nyomán kialakult kedvező helyzet egyrészt a támadó háború szükségességét sugallta a birodalmi gyűlés résztvevői számára, másrészt a dél-délnyugati irányt is kijelölte.⁹

Az események alakításában, a katonai és diplomáciai szempontok mellett fontos szerepet kapott a harmadik tényező is: a hadszíntereket és politikai központokat nyilvánosan is összekötő propaganda. Diplomáciai jelentések és korabeli kiadványok szövevényes egymásba fonódásából bontakoznak ki az 1663–64. évi háború főbb állomásai és az eseményeket övező különböző érdekű megnyilvánulások. A bécsi francia megbízott, Jeucourt 1664 januárjában többször panaszkodott a téli időjárás miatt az ellenséges területekről érkező információk lassúsága miatt.¹⁰ A hadjárat hírei két hét késéssel érkeztek, mégis jól nyomon követhetőek voltak a diplomaták és a nyilvánosság számára. Az eseményekkel szinte egy időben megjelenő újságok is azt jelezték: a török elleni háborúban sorsdöntő időszak következik. A hadi események közvetlenül befolyásolhatták a diplomáciai döntéseket, s így a hatalom is mihamarabb beavatkozhatott a katonai siker érdekében.

A téli hadjáratról tudósító rölapok külön metszeteken, a Dráva–Száva közét bemutató kis térképeken jelölték a nagyhírű és kevésbé ismert városok és várak elhelyezkedését, hogy a korabeli olvasó az értesülések között kellőképpen tájékozódhassék: hol fekszik Berzence vagy Babócsa, milyen mélyre nyomultak be a keresztény seregek a török hódoltságba. Metszettel illusztrált rölapok mellett hetilapok, nyomtatott hírlevelek adták tovább a hadjárat eseményeiről beérkező híreket.

A várfoglalás nem lehetett elsődleges cél, mivel az ostromlók nem vihettek magukkal jelentős hadi felszerelést: az esetleg elfoglalt erősségek megtartása amúgy is komoly nehézséget jelentett volna. A készletek elpusztításával az újabb török seregek felvonulását és utánpótlását éppen a legfontosabb területen és időszakban lehetett zavarni.¹¹ A közismert Pécs városának elfoglalását azonban a nyilvánosság számára is jelentős sikerként állították be. Éppen a kifejtett nagy propaganda miatt izgalmas kérdés, hogy mennyire volt ismert a korabeli Pécs jelentősége.

Der immerwährende Reichstag zu Regensburg/Kallmünz 1987. 1–42.; Karl Otmar von Aretin: *Anfänge des Immerwährenden Reichstags und der Türkenkrieg 1663–1664*. In: *Alte Reich 1648–1806*. Stuttgart, 1993. 217–225.

⁹ R. Várkonyi Á.: *Török világ...* i. m. 55–57.; R. Várkonyi Á.: *Európa Zrínyije*. i. m. 1–39., Bene S.: *Adalékok...* i. m. 69–73.

¹⁰ Bíró Péter: A Francia Külügyi Levéltár Zrínyi Miklósról és az 1663–64. évi hazai eseményekre vonatkozó iratai. Bécsből küldött jelentések. Molnár Sándor másolatai. In: *Zrínyi Könyvtár VI*. Szerk.: Kovács Sándor Iván. Budapest, 1989. 101.

¹¹ Perjés G.: *Zrínyi Miklós...* i. m. 344.; Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 58.

Képek a 17. századi Pécsről

A középkorban egyházi és kulturális központként is fontos szerepet játszó Pécs a török hódítás nyomán sem veszítette el jelentőségét. A város élete és arculata azonban a 145 éves török uralom alatt nagymértékben átalakult. A 16. század folyamán a hódoltság területének kiszélesedésével Pécs hadi szerepe fokozatosan csökkent. Szigetvár 1566. évi elfoglalása, majd Kanizsa török kézre kerülése nyomán 1600-tól viszonylagos nyugalom figyelhető meg a határvárosból hátországgá vált Pécs életében. Stratégiai szerepét azonban továbbra is megtartotta. Főként élelmiszerraktárként és kereskedelmi központként vált jelentőssé a törökök számára.¹²

Pécs szerepének átalakulását elsősorban a török források tanúsítják.¹³ A keresztény források keveset írtak Pécs 1543. évi elestéről, hiszen kardcsapás nélkül került török kézre. A nyomtatványokat ez évben leginkább Esztergom ostroma foglalkoztatta: általában néhány oldalon összefoglalva számoltak be az itáliaiak árulásáról. Nincs hosszabb leírás Ortelius művének 1602. évi kiadásában¹⁴ sem, és Wilhelm Dilich 1606. évi krónikája¹⁵ is csak megemlítette, de nem részletezte Pécs elvesztését. Mivel e két mű szinte az új kiadványok forrásául szolgált, Pécs 16. századi története ezekbe sem került be hosszabban.

A „tizenöt éves háború” időszakában (1593–1606), Pécs elsősorban a török katonaság téli szállásaként kapott szerepet, de mivel fontosabb hadi esemény nem fűződött hozzá, nem született róla leírás sem. A követségek által használt dunai útvonaltól is távol esvén, ezek beszámolóí sem mutatták be a várost.

A török kori Pécsről az első hosszabb leírást Martin Zeiler 1646-ban kiadott *A magyar királyság leírása* című művében¹⁶ találjuk, ő viszont már a címlapon felhívja a figyelmet, hogy nemcsak a nevezetes csatákról és ostromokról, hanem a török kézen lévő fontos helyekről is megemlékezik. Pécsről a kisméretű könyvben egy rövid,

¹² Rúzsás Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543–1686. In: *Kisebbségi tanulmányok*. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1961. 71–86.; Rúzsás Lajos: A Dunántúli védelmi vonal és a parasztpolgári fejlődés a XVI–XVII. században. Klny. A MTA Dunántúli Tudományos Intézetének *Értekezések 1967–1968.* c. kötetéből. Budapest 1968. 225–254., vö.: Szita Lászlónak a kötetben közölt tanulmányával.

¹³ Thúry József: *Török történetirők I.* Budapest. 1893.; Dzselaizade Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. In: Thúry József: *Török történetirők II.* (1521–1566) Budapest, 1896. 239.; Kátib Mohammed: Történetek gyűjteménye. In: Thúry J.: *Török történetirők II.* i. m. 380.; Pecsevi Ibrahim: *Tarih 1622–1631.* In: Karácsony Imre – Szekfű Gyula: *Török történetirők III.* (1566–1659). Budapest, 1916. 142. 170–171.; Kjátib Cselebi leírása Pécsről. In: Karácsony I. – Szekfű Gy.: *Török történetirők III.* i. m. 272., 294., 302., 306., 333., 340.; Fehér Géza: *Török miniatúrák a magyarországi hódoltság koráról.* Budapest, 1978.

¹⁴ *Chonologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und baelagerungen der Statt und Vestungen, auch Scharmüelzeln und Schlachtern so in Ober und Under Ungarn auch Siebenbürgen, mit dem Türcken von A. 1395 biss auff gegenwertige Zeit gedenkwürdig geschehen... durch Hieronymum Ortelium.* Nürnberg 1602

¹⁵ Wilhelm Dilich: *Ungarische Cronica. darinnen ordentliche, eigentliche und kurze Beschreibung des Ober und Nider Ungarn...* Kassel 1606. Forrásértékéről: Rózsa György: Hódoltsági várostörténetünk képes forrása: A Dilich-krónika vedutái. *Keletkutatás* 1987. tavasz 122–134.

¹⁶ Martinus Zeiler: *A magyar királyság leírása.* Ford.: Glósz József. Eredetivel egybevetette és az utószót írta: G. Etényi Nóra. Szekszárd, 1997. 79–80.

ám lényegre törő leírást közölt, mellyel hosszú távra meghatározta a Pécsről kialakított korabeli képet. Zeiler Pécs elvesztését is felidézte: szerinte a város lakosai, köztük a papok, szerzetesek és apácák Váraljai Szaniszló püspök vezetésével már a török veszély hírére, 1543. július 20-án elhagyták a várost.¹⁷ Zeiler információit bevalótan elsősorban Istvánffy Miklós 1622-ben megjelent adatgazdag és hiteles művéből¹⁸ merítette. Zeiler elsősorban a város fényes múltjáról: a régi szellemi és egyházi központról, egyetemi városról emlékezett meg, de nem hallgatta el a török kézen is prosperáló Pécs gazdagságát, jelentős kereskedelmi szerepét sem. A szép természeti környezet mellett a vizekkel való ellátottságot és a gazdag állatállományt is kiemelte, a törökkori Pécs kulturális és vallási jelentőségéről azonban nem írt.¹⁹ Az ország- és városleírásairól európai hírű szerző e művét 1661-ben és 1664-ben is kiadták, széles körben is könnyen hozzáférhetővé téve a korabeli Magyarország városainak leírását.

Az 1664. évi ostrom kapcsán új leírások születtek Pécsről, melyek közül sok nyomtatásban is megjelent. A szakszerű hadi jelentések – a kiadott és kéziratos leírások – a német és magyar szerzők művei nem adtak teljes képet a 17. századi Pécsről, a legfontosabb és legmeghatározóbb jelenségeket azonban érzékletesen mutatták be.

A nagy pusztulást okozó 1664. évi ostrom előtti Pécs városát a szemtanú hitelességével Evlia cselebi török világutazó írta le a 17. század közepén.²⁰ A török forrásokkal szembeni kötelező kritika ellenére az általa megrajzolt virágzó Pécs képet összességében megbízhatónak tekinthetjük.²¹

A legnagyobb olvasóközönséggel rendelkező korabeli röplapokon is visszatérő motívum a város jelentős gazdagsága, kereskedelmi szerepe, nagy mérete. Minden leírás dicsérte a Mecsek-alji város kies fekvését. A környék szépségét növelte, hogy Pécs halban, szarvasmarhában és madarakban egyaránt bővelkedett.²² Esterházy Pál, aki részt vett az 1664. évi ostromban, a gabona és a takarmánynövények mellett a „gyönyörű szőlőskerteket” és a gyümölcsösöket, az almás-veteményes és dinnyeskerteket dicsérte.²³ Evlia cselebi a szőlő mellett a kajszibarackot, a szedret, és a 170 fajta körte-t jegyezte fel, melyből 47-et ő maga is megkóstolt.²⁴ Zeiler egyedül a város jó borát említette,²⁵ miként a legtöbb leírásban – így egy magyar résztvevő tollából származó

¹⁷ Barta Gábor: Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 106 (1993) 3. 3–17.; Szakály Ferenc: Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *In memoriam Barta Gábor*. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk.; Lengvári István, Pécs 1996. 149–163.

¹⁸ Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Fordította: Juhász László. A szöveget válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Székely György. (*Monumenta Hungarica VI.*) Budapest 1962. 180–181. vö.: Szakály Ferenc e kötetben közölt tanulmányával.

¹⁹ Zeiler, M.: *A magyar királyság leírása*. i. m. 79–80.

²⁰ *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664*. Fordította: Karácson Imre. Az előszó és a szómagyarázatot írta: Fodor Pál. Budapest, 1985. 226–235.

²¹ Szónyi Ottó: Pécs városa Evlia Cselebi tükrében. *Archeológiai Értesítő* XLII. kötet 1928. 241–255.; Szabó P. Z.: *A török Pécs...* i. m.; Katona Magda: Evlia Cselebi Baranya megyében. *Baranyai Helytörténetírás* 1982. Szerk.: Szita László. Pécs, 1983. 13–47. Evlia Cselebi városleírásainak hitelességéről: Fodor Pál: Evlia Cselebi útleírásai. *Keletkutató* 1990. ősz 37–55.

²² Esterházy Pál nem ír az állatállományról, Cselebi sem részletezi, Consignatio sem. Zeiler Istvánffy nyomán a környékbeli erdők miatt a sertéstartást is kiemelte.

²³ *Esterházy Pál*. i. m. 142.

²⁴ *Evlia Cselebi török világutazó...* i. m. 234.

²⁵ Zeiler, M.: *A magyar királyság leírása*. i. m. 78.

Consignatio synoptica című naplóban is²⁶ – a város jó bora és gabonája szerepelt. A nevezetes szőlőskerteket²⁷, mint tájékozódási pontot a vár 1664. évi körülzárását megörökítő, Anthon Salamon Schmidtmayr által készített hadmérnöki rajz²⁸ is feltüntette.

A török város mindennapjairól, középületeiről, dzsámijairól, fürdőiről, köztéri kútjairól és iskoláiról Evlia cselebi adott körképet,²⁹ de a jelentős épületekről több keresztény leírás is maradt ránk. Az ostromlók szempontjából legszembeűnőbb sajátosságokra az említett hadmérnöki rajz hívta fel a figyelmet. A sematikus ostromrajz a város nevezetességeként egy-két fontosabb török épület mellett számtalan vízimalmot ábrázol. A Tettye-patak, amit a leírás Malom patak néven szerepeltet, mintegy 50 malmot hajtott. A *Consignatio* szerzője is 45, cseréppel fedett malmot, és számtalan csatornát említ. A hadmérnöki rajzon a keresztények épületei közül a Tettye túlsó partján fekvő jezsuita templomot, s a rajta látható órát ábrázolták, a város etnikai, szellemi és kulturális sokfélesége az európai leírásokból azonban nem tűnik ki.

E szempontból kivétel a résztvevő Esterházy Pál, aki a természeti szépségek mellett a tágas elővárosokban és az általa Bécsnél nagyobbknak vélt belvárosban tizenhat vörösrézzel, illetve ólommal fedett mecsetet említett, amelyek közül kettőt: a püspöki székhelyet, valamint a Budai kapu mellettit szépségük miatt külön is kiemel. A szintén magyar résztvevő tollából fennmaradt *Consignatio* a város fekvését Kőszegéhez hasonlította, lélekszámát Pozsonyé kétszeresére becsülte. A városban úgymond 2000-nél is több bolt található, utcái pedig kövezettek. Miként Esterházy Pál, a *Consignatio* is megemlékezett a bádoggal, fehér ólommal és rézzel fedett „szép márvány kőből faragott, metszett feredő házakról”.³⁰ Esterházy a köztéri kutak szépségét is dicsérte.

Pécs katonai értékét viszont már eltérően ítélték meg a kortárs európai leírások. Az említett Zeiler – ismét Istvánffy alapján – úgy ítélte, hogy a város sem erődítéstől, sem a természettől nem védett, mert a Mecsekről könnyen lóható, régi védművei pedig már 1543-ban sérültek voltak.³¹ Az 1664. évi röplapokon azonban már szó esett a város és a vár véderejéről, a nagy elővárosokról és a törökök által végzett erődítési munkákról. A Schmidtmayr-féle ostromrajz is hangsúlyosan fallal védett, nagy kiterjedésű várost mutatott.

²⁶ Gróf Zrínyi Miklós téli hadjárata 1663–64-ben. *Consignatio synoptica expeditionis domini comitis Nicolai a Zrinio versus Eszék quam anno 1663 diebus infranotatis concurrir*. Közléteszi: Berkeszi István. *Századok* 1886. 254.; Kovács József László Szenczi Fekete István emlékiratának tulajdonítja a korábban névtelenül kiadott emlékiratot. Kovács József László: Három írás Zrínyiről és Vitnyédyéről. *Irodalomismeret* 1995/1–2. 47–65. *Irodalomismeret* 1995. 1–2. 47–53.

²⁷ Evlia Cselebi 6160 szőlőskertet említ. Bár kétségtelenül túloz, a város arculatának kertekkel, gyümölcsösökkel, és szőlőkkel tarkított képét bizonyítja. Szónyi O.: *Pécs városa...* i. m. 251.; Szabó P. Z.: *A török Pécs...* i. m. 94–99.; Dercsényi – Pogány: *Pécs*. i. m. 55.

²⁸ App. H. 912. A kéziratos rajz kiadva: Esterházy 1989. 72., Cennerné Wilhelmb Gizella: Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak grafikus ábrázolásai. *Folia Archeologica XIII.* (1961) 226.; Kiss Farkas Gábor: Pécs 1664. évi ostromának kéziratos térképe. *Baranya VII–VIII* (1994–1995) 153–158.; Cennerné Wilhelmb Gizella: *A Zrínyi család ikonográfiája*. Budapest. 1997. 154. D 128.

²⁹ Szónyi O.: *Pécs városa...* i. m. 244.; Szabó P. Z.: *A török Pécs...* i. m. 32–50.; Gosztonyi Gyula: *A barokk Pécs*. Pécs, 1942.; Gosztonyi Gyula: *A szigeti kapu környéke*. Pécs, 1944.; Dercsényi – Pogány: *Pécs*. i. m. 51–54.; Geró Győző: *Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők)*. Művészettörténeti füzetek. Budapest 1980. 14., 29., 32., 41., 49., 50–51., 53., 67–69., 91., 111., 119–122.

³⁰ Gróf Zrínyi Miklós téli hadjárata 1663–64-ben. i. m. 255–256.

³¹ Istvánffy M.: *A magyarok történetéből*. i. m. 180., Zeiler, M.: *A magyar királyság leírása*. i. m. 79.

Pécs hadi erejéről ellentmondásosak a leírások. Evlia cselebi részletesen bemutatja Pécs várát is: „*A Ferava nevű alacsony dombszerű hegy szélénél, négyszög alakú, erős kőépítésű, szép vár, melynek alapkövei mind oly nagyok, mint egy elefánt termete. Egészen faragott kőből van építve. Fala egyszeres és alacsony, de vastag és széles fal, magassága húsz rőf, köröskörül mély és széles árok van, mely építészeti rőfökkel teljes nyolcvan rőf szélességű, kettős mély árok, ez árok fenekének egészen a közepén hal formára összegyülemlett föld van, mely a várat körül fogja, ostrom idején e földhányásra csupa fából sorompót, vagyis rácsozatot tűzdelnek le, mely mögé ostromsáncokat ásnak s az árkot védelmezik. Ez árok fenekétől a várnak bástyamellvédjéig a vár ötven rőf magas, azonban az ároktól fölfelé a fal húsz rőf, a vár körülete a körülvévő fal szerint teljes ötezer lépés. Összesen nyolcvanhét erős bástyája van, melyek mindegyike egy-egy remekmű. Van összesen 5500 mellvédje, melyek gyöngy módjára sorban álló lőrések.*”³² Az 1664. évi támadáskor azonban nem az erődítmény elfoglalása, hanem sokkal inkább a városban elhelyezett hatalmas raktárak megszerzése, de legalábbis megsemmisítése volt a cél.

Pécs 1664. évi ostroma kapcsán megszorodtak a leírások. Egyrészt az ostromban részt vevők tollából születtek új művek, másrészt a megnövekedett európai érdeklődés miatt foglalták össze új kiadványokban a tudnivalókat a korabeli Magyar Királyság városairól. A korábbi eseményekre vonatkozóan továbbra is Zeiler könyvtekintettékként forrásnak, amelybe bővítésként elsősorban nem a város leírását, hanem a legújabb hadi eseményeket építették be.³³

Újsághírek, leírások a téli hadjáratról

A téli hadjáratról nagyszámú és sokféle leírás maradt fent.³⁴ A korabeli német hetilapok folyamatos híradásokban számoltak be a magyarországi hadszíntereken történetekről, s egyszerre több helyszínről is tudósítást adtak.³⁵ A híradások nemcsak a köz-

³² *Evlia Cselebi török világutazó... i. m. 227.*

³³ A Magyar Királyság történetéről és földrajzáról 1664-ben megjelenő kisméretű könyvek csak röviden írták le az ország városait; alapvetően Zeiler művét bővítették ki a korabeli nyomtatott hírlevelek alapján. Az új eseményekről csak összefoglalva annyit írtak, hogy Hohenlohe előkészült az ostromra, a törökök pedig rettenetesen félték, de végül csak a várost foglalták el, ám így is nagy zsákmányhoz jutottak, a többi készletet elhamvasztották, miként sok száz magyar falut is az eszéki híd környékén. Caspar Minsicht, Sigmund Birken: *Der Donau Strand. Hab Qu N 919 3. 304–305.*

³⁴ A nyomtatványok mellett több kézirat is magyar nyelvű feljegyzés maradt fent, de ezek más típusú nyilvánosságot képviselnek. (*Gróf Zrínyi Miklós téli hadjárata 1663–64-ben. i. m.*) Draskovich János: *Gr. Zrínyi Miklós 1664. évi hadjárata. Hadtörténelmi Közlemények 1892. 693.*; Rapcsányi László – Tóth Endréné: *Ismeretlen feljegyzések Zrínyi Miklós 1664-es téli és tavaszi hadjáratairól egy korabeli magyar kalendáriumban. Hadtörténelmi Közlemények 1962. 2. 242–247.*; Fabó András: *Vitnyédi István levelei, 1652–1664. Adalékul a XVII. századi politikai és erkölcstörténetéhez. Magyar Történelmi Tár XVI. Szerkesztette: Toldy Ferenc, Pest, 1871. 171. Valószínűleg nyomtatványok fordítása: Koncz József: *Levelek Zrínyi Miklós 1664. évi hadjáratairól Hadtörténelmi Közlemények 1894. 554–556.**

³⁵ *Deutsche Presseforschung Institut Bremen. Katalógusa: Elger Blühm – Elsa Bogel: Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben I–II. Bremen 1971. III. Bde. Nachtrag. München 1985. (Studien zur Publizistik Bremen Reihe 17.)* A német hetilapok magyarországi híreiről: G. Etényi Nóra: *Az 1663–64. évi magyarországi török elleni háború a Német-Római Birodalom nyilvánossága előtt. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Budapest 1997. 53–58.,*

vetlenül érdekelt birodalmi területeken terjedtek, hanem az értesülések, végigfutva az európai információs hálózaton, például kopenhágai hetilapokban is felbukkantak. A hetilapok információit külön kinyomtatott részletes beszámolók egészítették ki.

A téli hadjárat politikai, diplomáciai jelentősége már megindításakor egyértelműen kiviláglott a korabeli kiadványokból.³⁶ A nyomtatott hírlevelekből kitűnik, hogy a hadjárat hírei jól időzítetten érkeztek a birodalmi gyűlés feszült hangulatú tárgyalásai idején. Az 1664. január 15-i regensburgi információk már a mielőbbi döntést sürgették: a mainzi választó a hírek szerint azt mondta a császárnak, hogy márciusig dönteni kell a törökellenes háború sorsáról. A legfontosabb kérdés, hogy milyen erőket tudnak felvonultatni a mintegy 200 000-esre becsült török sereggel szemben. Január 14-i regensburgi hírek szerint, a török ellen a birodalmi rendek 35 000 gyalogost, illetve lovast tudnak kiállítani, ámbár még izgatottan várják a segélykérő követeket, hogy milyen ígéretekkel térnek vissza a francia udvarból, Angliából, a dán királytól, Itáliából, Burgundiából, a svájci kantonokból és Württembergből.³⁷ Már csak az volt a kérdés, hogy ki legyen az egyesült seregek parancsnoka.

A birodalmi gyűlés döntést sürgető tárgyalásait érzékelteti – és ugyanakkor a feszültséget tovább növelhette – egy jól időzített beszámoló.³⁸ E mindössze két leveles tudósítás a regensburgi birodalmi gyűlés január 19–29-i állapotáról számolt be. A császári rezidenstől érkezett két levél tartalmát foglalták össze benne. A császárnak, illetve a birodalmi gyűlésnek írt jelentés sürgeti, hogy mielőbb döntsenek vagy a pontos békefeltételekről, vagy a háborúról. De ha a támadásról tárgyalnak, akkor azt tegyék minél gyorsabban, mert a nagyvezír már készül a hadjáratra, és úgy tervezzenek, hogy a Porta legalább 300 000 emberrel indul el. A szultán összes népe hamarosan kész, állítólag maga a szultán áll majd seregei élére, s március 25-én már Belgrádnál lesz, május végére pedig a nagyvezír Bécs ostromát tervezi. Ugyanerről számolt be Velence konstantinápolyi követe is a császárnak, kérve, hogy vagy egy nagy támadást készítsenek elő, vagy pedig 100 évre kössenek fegyvernyugvást, de döntsenek minél előbb. A kiadvány szerint e két levél nagy zűrzavart okozott Regensburgban, ahol úgy határoztak: hat héten belül döntést hoznak a háború kérdésében anélkül, hogy megvárják minden fejedelmet.³⁹

Még egyértelműbben köti össze a hadi és diplomáciai híreket az a jól időzített ügyes pamflet,⁴⁰ amely szintén ebben az időszakban, 1664 februárjában került az utcá-

119–124. Pécs ostromáról részletesen két müncheni hetilapot vizsgáltam: *Mercurij Relation* és *Ordentliche Wochentliche Post Zeitung*. Universitätsbibliothek München (UBM) 4 Hist. 1154/1663–1664. másodpéldány: Bayerische Staatsbibliothek München (BSBM) 1697n /1663–1664.

³⁶ BPFi Einzelblatletter. Extract-Schreibens auss Regensburg/ vom 15. und 16. Januarij. Auss Pressburg/ vom 22. Januarij. Neben einem Bericht Auss Ukraina von Ostrze/ vom 16. Decemb. wegen unterschiedlicher Statten/ die sich Ihre Königl. Mayest: ergeben und gehuldigt haben. Im Jahr 1664.

³⁷ Vö.: Ludwig Bittner – Lothar Gross: *Repertorium der diplomatischen Vetreter aller Lander seit dem westfälischen Frieden (1648)* I. köt. (1648–1715), Oldenburg – Berlin, 1936.

³⁸ UBM 4 Hist. 4018/45. Glaubwürdiges Extract-Schreiben/ Auss Regensburg/ vom 19. 29. Januarij/ 1664. Die Türckische Kriegs-Armatur betreffend.

³⁹ A gondosan válogatott értesüléseket közlő *Diarium Europaeum* is utalt erre a két levélre összefoglalásában, közvetlenül a téli hadjárat hadi hírei előtt. Philimeri Irenici Elisii Continuatio. Diarii Europaei... sa ist: Taglicher Geschichtserzählung. Johann Wilhelm Ammon – Wilhelm Serlin Theil. 9. 1665. 36–42.

⁴⁰ App. H. 935. (Röpl. 664. RMK III. 2272. HAB T 456. 4. Helmst. 4 H 568.) Unlängst gepflogene

ra. A kis vitairatban három jó barát a háború és a béke esélyeit latolgatta, több mint 50 oldalon. Az aktuális események közül a téli hadjárat híreit értékelték, bár konkrét információkkal nem rendelkeztek, csak a nagy diadalt emlegették, mint a háború kimenetelének jó előjelét. Ugyanakkor a sikerek mellett azt is szóvá tették – éppen a magyar résztvevő, „Istvánffy uram” –, hogy Pécs városának bevételekor a keresztény seregek kegyetlenkedtek, a katonák nemcsak a törököket, de a keresztény lakosságot is bántalmazták, és a török nőket sem kímélték.

A diplomáciai értesülésekkel párhuzamosan nagy szerepet kaptak a hadszínterek hírei is. Január legelején még főként az előző év nagy kudarcai nyomán kialakult helyzetről tudósítottak.⁴¹ Január 22-i pozsonyi hírek szerint viszont Zrínyi Miklós „már megint készül valamire”. A január 23-i bécsi tudósításokban már arról is beszámoltak Goes portai rezidens jelentése alapján, hogy nagy a készülődés: a törökök tavasszal három sereggel indulnak Magyarországra, Horvátországba és Friaulba. December 30-i, horvátországi hírek nyomán⁴² a kialakuló súlyos hadi helyzet megoldásaként Zrínyi Miklós javaslatát ismertették. Eszerint Eszékre kell csapást mérni, felégetve a török területeket, hogy a felvonulást akadályozzák. A birodalmi seregek azonban még nincsenek itt. Egy bécsi hír szerint viszont a svéd segélycsapatok már Stájerország felé vonulnak. Hamarosan Wolfgang Julius Hohenlohe gróf csapatainak is meg kell érkeznie, bár még nem lehet tudni, hogy hol lesznek elszállásolva. A Duna melletti falvakban ugyanakkor nagy a riadalom a török és a tatár seregek miatt.

Már e januári kiadványok is közzéteszik Zrínyi Miklós „újabb hasznos javaslatát” egy Kanizsa elleni támadás előkészítéséről és a török készletek megsemmisítéséről. Január 9-i, bécsi hír szerint Zrínyi Miklós és Hohenlohe egész seregével, a magyar nemesekkel és a felkelt népekkel, Batthyányval kb. 20–30 000 ember, 19 ágyúval a török tábor ellen készül, lerombolni az őrhelyeket, de ezekkel az ágyúkkal jelentős erősség bevétele legfeljebb csak szerencsével várható. Az egyesített seregek előrenyomulásáról is folyamatosan hírt adtak.⁴³ A leggyorsabb hírek a legkevésbé megbízhatóak: a hadszínterekről érkező januári nyomtatott értesülések között sok az ellentmondás. Úgy tűnik, hogy a hadjárat kezdetén földrajzilag nem tudják meghatározni a várak pontos helyzetét, a hadjárat tényleges útvonalát. Az első híradások tévedése szerint a három részre osztott seregek a két, három, illetve négy mérföldre fekvő Koppány,

Unterredung eines fürnehmen Ungarn, und Teutschen Cavalliers: Wobey zufferst die Frage ob bey jetzigen Conjunctionen, der Krieg oder Friede mit dem Türcken, rathsamer scheine, durch Urum Isthuanfi, Herrn Leuenfusz und Monsieur Galliard unvorgreiflich abgehandelt und mit mancherley merckwürdigen Sachen belustiget worden. Beschrieben und entdeckt durch den Verdeckten. Im Jahr Christi 1664. Nemeskürtü Harriet: Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből. *Irodalomtudományi Közlemények* 1984/3. 321–327.

⁴¹ UBM 4 Hist. 4018/6 Relation welcher gestalt die Siebenbürgische Graenz–Vestung Zeckelheit, von der rebellisirenden Besatzung aus Desparation an die Türcken übergeben worden, samt etlichen andern denkwürdigen Sachen M. Januarius A. 1664.

⁴² IUBM Hist. 4018/5a. (Augsburg Staats und Stadtsbibliothek Türkenkriege 238.) Relation von Herrn Grafens Serini Dessen und Anschlag gegen dem Erbfeind, wie ingleichen von Der Türcken vorgehabten/ jedoch wiederingestelltem Einfall über die Wag gegen Teutschland. M. Decemb. 1663. und 1664. M. Januar.

⁴³ Röpl. 666. (UBM 4 Hist. 4018/8. BSBM Turc. 88/3. első fele) Relation wasmassen durch Herrn Graf Serini, die Oerter in Nider-Hungarn Berzenche, Koppan, Seges, Babocza und Fünfkirchen/ den Türcken aberoberet: von denen auch die Vestung Canischa allbereit meist verlassen worden. M. Januarius A. 1664.

Segesd és Babócsa irányában vonulnak Sziget és Pécs felé.⁴⁴ Hírek szerint a törökök minden nagyobb garnizonból Székesfehérvárra és Kanizsára húzódtak. Azt is hírül adták e kiadványban, hogy Ali basa Temesváron 80 éves korában meghalt. Január 24-én Grazból már konkrét értesülések érkeztek. Zrínyi 20 000 fős serege a birodalmiakkal együtt 30 000 ember. Következő szerdán már Pécs ellen vonulnak. A várostól nem messze egy nagy erdő terül el, így könnyen észrevétlenül is meg lehet közelíteni. A napokban épp vásárt tartanak Pécsen, így sok lesz az idegen nép, akik búcsúra jönnek, ezért a kapukat gyakran nyitva tartják. A nagy forgalom miatt jelentős zsákmány várható. Zrínyi úgy tervezi, hogy a várost amilyen gyorsan csak tudja, nagyobb veszteségek nélkül megszerzi.

A nyomtatványok tehát a terveket is közzétették, bár kissé szkeptikusan hozzátették, hogy csak később derül ki, mi az, ami a reményekből ténylegesen valóra válik. A híráramlás gyorsaságára és pontosságára jellemző, hogy órára pontosan megadták a levelek érkezését. Január 26-án Grazból jelentették, hogy aznap 1 órakor érkezett staféta Csáktornyából, miszerint Berzencét a törökök feladták. Kanizsáról pedig az a hír járta, hogy a legjobbak elhagyták, s csak igen gyenge őrség maradt benne. Bécsből Győrön keresztül hír érkezett, hogy Székesfehérvár és Kanizsa között három végházat elfoglaltak. (Ami így teljesen félrevezető, s földrajzi tájékozatlanságra utal.)

Január 24-én Grazból származó értesülések szerint a seregek hamarosan Pécs erődjét támadják meg, ahová a vezérek és basák kincseit rejtik, és amely erősebb, mint Kanizsa. Bár azt is hozzátették, hogy még semmi biztos hír nem jött a nagyon fontos Pécs alól. A hadjárat hosszú távú céljait is értékeli menet közben. A remények szerint *Zrínyi* az eszéki híd lerombolása és a környék elpusztítása után Kanizsát is felégetheti, ahol feltételezhetően már nagy az éhség. Pécs jelentőségét azzal is érzékeltették, hogy hírek szerint a legtöbb vezér és pasa Pécsen gyülekezik, hogy márciusban újra hadba szálljon. A vállalkozás a kedvező előjelek ellenére nem veszélytelen, mivel például a hosszú eszéki hídnál úgymond 14 000 török őrködik. Zrínyi Miklós a hódoltságából a királyságba telepíti az embereket, sok paraszt és kézműves áll zászlai alá. Nagy a népmozgás, de nincs elég élelem és fegyver.

Pozsonyi jelentés szerint Zrínyitől jó kilátásokról tudósító, biztosnak tekinthető hírek érkeztek.⁴⁵ Az optimista értesülések között még Köprülü Ahmed nagyvezír halálhíre is felröppent, de már az erről kiadott jelentés szerint is valószínű, hogy Ali temesvári pasa halálhíre okozhatta a tévedést. Zrínyi Miklós Babócsán, január 24-én kelt, „saját kezűnek” mondott levele⁴⁶ alapján közöltek híreket Berzence, Babócsa

⁴⁴ A tévedés adódhatott abból, hogy a három fő irányból érkezett csapatok végül Berzence alatt egyesültek Zrínyi és Hohenlohe Zrínyi-Újvártól érkező seregeivel. Batthyány Kristóf és Esterházy Pál csapatai Kiskomárom felől, Draskovich a horvátországi hadakkal Dernyétől érkezett Berzence alá. Az egyesített seregek természetesen több lépcsőben vonulnak, de a megadott irány megtévesztő. Perjés G.: *Zrínyi Miklós...* i. m. 348.; Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 60.

⁴⁵ BPF Einzehende Zeitungen Z 16a Extract-Schreiben Auss Unterschiedlichen Orthen/ Als erstlich Auss Pressburg/ vom 2. Februarij. Auss dem Laeger Ihro Excell. Herrn Graffen von Serin/ bey Babotscha/ vom 24. Januarij. Auss Regensburg/ vom 26. Dito. Auss Chakaturm/ von 27. Dito. Auss Creuz/ vom 28. Dito. Auss Raab/ vom 28. Dito. Auss Comorn/ vom 29. Dito. Im Jahr 1664.

⁴⁶ A nyomtatott hírlevelekben a megbízható hírek között sokszor utaltak Zrínyi Miklós saját kézzel írt leveleire. A hiteles információk miatt feltételezhető, hogy valóban Zrínyitől származnak e levelek, de a hiányzó Zrínyi-levéltár, és a nyomtatott levelek kivonatolása miatt nehezen bizonyítható, hogy ténylegesen

és Barcs elfoglalásáról, de ez alapján még nem rekonstruálható pontosan e végvárak elfoglalása. A jelentés szerint a hideg ellenére kedvező időjárásban reménykednek, hogy ne kelljen visszafordulni, amíg az eszéki hidat fel nem égették. Egy január 21-i varasdi levél szerint nemcsak a birodalmiak gyülekeznek szép számmal, hanem a magyar mágnások is sok embert küldtek.⁴⁷ Innen Pécs ellen indulnak, s ha ezt is sikerül bevenni, akkor Eszék ellen mennek. E tervekről hasonlóképpen számolt be a hadjáratban résztvevő Esterházy Pál is, aki szerint Pécs alatt döntöttek el, hogy a vár elhúzódo ostroma miatt indult el egyedül Zrínyi az eszéki híd ellen.⁴⁸

Bár az első sikerekről több kisebb híradásban is beszámoltak, Berzence és Babócsa elfoglalásáról az első részletesebb reláció⁴⁹ egy január 30-án kelt babócsai levél. Az elővárosokat hamar elfoglalták. Már a berzencei vár ostromára készültek, amikor a törökök és tatárok – bár sokszor lőttek – megijedtek az erős sereg láttán, és 22-én éjszaka megegyeztek a vár átadásáról, amelyből másnap reggel felszerelésükkel együtt kivonultak.⁵⁰ A támadók különösen sok jó lovat zsákmányoltak, ezeket a törökök nem vihették magukkal. Zrínyiék 200 német és magyar gyalogost és néhány lovaszt hagytak ott őrség gyanánt.

Babócsáról, mely néhány mérföldre van onnan, a törökök az értékesebb felszerelést magukkal víve, elmenekültek. Úgy tervezik, hogy Barcs bevétele után a 30 000 fős és ágyúkkal is jól ellátott sereggel aznap Sziget felé indulnak. Február eleji hírekben már Pécs ostromáról tudósítanak. Február 3-i pozsonyi hír szerint előző nap délben Zrínyi értesítette az esztergomi érseket és a Magyar Kamarát, hogy 35 000 emberrel áll az eszéki hídnál, melyet – bár a törökök folyamatosan támadták – lerombolt. Zrínyi most Pécsre tér vissza, melynek – jöllehet fallal és árokkal védett –, nincs jelentékenyebb erődje, de nagy és gazdag város veszi körül. Mivel a városban éppen vásár volt, a rajtaütésnél óriási zsákmányt szereztek, amikor Batthyány Kristóf és a vicegenerális Csáky István 4000 és 5000 emberrel a különösen szép Pécs ellen ment: sok élelmiszert és ellátmányt találtak. Február 6-án Bécsből is megerősítették a pozsonyi értesüléseket, miszerint Zrínyi Miklósnak jók a kilátásai, hogy miután néhány jelentősebb helyet bevett, Pécsét is elfoglalja, sőt Szigetvár bevételére is van remény.

A nagy várakozást jellemzi, hogy – Zrínyi Miklós hírnevének köszönhetően – téves hírek is felröppentek, például Szigetvár ostromáról és elfoglalásáról.⁵¹ A nyomtatványon nincs dátum, a friss híreknél február 11-i soproni értesülésekre hivatkozik, me-

Zrínyitől származnak ezek a levelek. Nincs a kiadott Zrínyi levelek között. *Zrínyi Miklós Összes Művei*. 2. kötet. Levelek. Bp. 1958. Kiadta: Csapodi Csaba – Klaniczay Tibor. Olasz nyelvű újsághírekben is a némethez hasonló módon levélkivonat szerepel. Vö.: *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Bene Sándor és Hausner Gábor. Régi Magyar Könyvtár. Források. 6. Budapest, 1997. 146.

⁴⁷ A magyar főnemések közül név szerint – a keresztnevek említése nélkül – Batthyány Kristótot, Esterházy Pált, Draskovich Jánost és Csáky Istvánt említik meg többször.

⁴⁸ *Esterházy Pál*. i. m. 144.

⁴⁹ BSBM 4 Turc 87/38. (UBM Hist. 4. 4018/9.) Copia Schreibens auss dem Hungarischen Feldlaeger/ und Relation, von glücklichen progress der sieghafften Waffen Herrn Grafens Serini, insonderheit von bloquirung und verhoffentlicher Eroberung der Haupt-Vestung Sigeth. M. Januar und Februar A. 1664.

⁵⁰ Egy február 2-i bécsi hír szerint Berzencét 600 janicsár és 400 szpáhi védte, a vár elfoglalása után Zrínyi 400 magyar és 500 horvát katonát hagyott itt. Röpl. 666.

⁵¹ HAB Gv Mischbd. 1. 2. H 144 (más kiadás T 456 Helmst. 4. 7.)

lyek szerint a keresztény csapatok nagy zsákmányt szereztek, mivel a nagy és gazdag város minden lakója kereskedik. Szigetvár elővárosát és városát gyorsan elfoglalták, most már csak a palotát rohamozzák.

Az adott időpontban valójában Pécs ostroma folyt, ennek hírei összekeveredhettek a szigetvári hírekkel.⁵² Február 9. és 12. között Bécsből, Grazból és Csáktornyról érkezett legfrissebb híreket összegezte az a jelentés,⁵³ melyben újfent Szigetvár ostromáról tudósítottak, bár beismerték, hogy nincs biztos értesülésük. Pécs bevételét viszont tényként említették, ahol úgymond nyolc tonna aranyat, több száz szekér élelmiszert s posztót zsákmányoltak. Az utóirat szerint a pécsi sikerhez hasonlóan remélik, hogy Szigetvár és Kanizsa is a kezükre kerül.

Közzétett naplók és jelentések a vár ostromáról

A folyamatos híradások ellenére a téli hadjáratról és Pécs ostromáról a pontos és megbízható értesülések a birodalmi csapatok visszatérése után láttak napvilágot. Akkor viszont a lehető leghitelesebb értesülések közlésére törekedtek: így először Zrínyi Miklós és Hohenlohe jelentését tették közzé egyazon kiadványban.⁵⁴ Mivel teljes körképet akartak adni a hadjáratról, először egy helyesbítést tettek közzé Bécsből, melyben cáfolták a Szigetvár visszafoglalásáról megjelent korábbi híreket. A hadjáratot kedvezően értékelték annak ellenére, hogy Zrínyi valójában meg sem kísérelte Szigetvár ostromát. A hadjárat így is jelentős eredményekkel zárult, hiszen lerombolták a híres észéki hidat, és sok értékes helyet foglaltak el, miként Pécs városát is, bár annak várát nem sikerült bevenni. A várát Hohenlohe ostromolta, de nagy ellenállásba ütközött, s nem járt sikerrel. Elvesztett viszont néhány neves tisztet, így Hemmerling vezérőrnagyot és Herberstein gróf máltai lovagot, a grazi tartományfőnök fiát, sőt a készletek nagy része is ott maradt.

E részletes és alapos kiadvány különösen értékes része Hohenlohe Regensburgba küldött február 10-20-i beszámolójának kivonata. Hohenlohe beszámolóját természetesen külön is kiadták,⁵⁵ bár a levél mindössze három oldal terjedelmű. Oka, hogy a levél szerint a jelentést vivő Waldeck gróf szóban számolt be részletesen a történetekről. A levél átfogó képet ad a hadjárat legfontosabb eredményeiről. Berzencét, Babócsát és Segesdet megegyezéssel adták át a törökök, s e várakat a németek és a magyarok megszállták. Emellett sok kisebb helyet és palánkot foglaltak el a törököktől. Hohenlohe beszámol arról is, hogy a tekintélyes észéki hidat és a környékén fekvő

⁵² A szigetvári ostromról elterjedő hírekről: G. Etényi Nóra: „Szigetvár 1664. évi ostroma” Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 1–2. 209–228.

⁵³ HAB Gv Kapsel 7. 13. H 136. Berichte aus den Türken Kriege in Ungarn 1664. (sérült)

⁵⁴ UBM Hist. 4018/17. Relation aus beyder Herren Generalen und Grafen von Serini und Hohenloh eigenen Schreiben extrahirt: von dem glücklichen Progress der Christlichen Waffen in der Hungarischen Türckey: samt einem Journal, was vom 18./8. Januarii bis auf dem 7. Febr. in diesem Zug. Zu Fünfkirchen/ bey der Brucken zu Esseck und anderswo Ruhm- und merkwürdiags passirt und vorgangen M. Februarii Anno. 1664.

⁵⁵ Gv Kapsel 7. 23. (H 817) Extract Ihrer Hoch-Graeffl. Excellenz/ Herrn General Leutenantden Graffen von Hohenloe/ an den Löbl. Allianz Rath zu Regensburg getahnen Schreibens under dato Bettau den 20. Febr. 1664.

falvakat felégették, száz keresztényt kiszabadítottak. Ezreket arra ösztönöztek, hogy asszonyokkal és a gyerekekkel költözzenek el a nagy tavaszi hadjárat előtt. Tekintélyes zsákmánnyal és foglyokkal, húszezer szarvasmarhával, háromezer lóval, köztük török és tatár harci lovakkal tértek vissza Eszék alá. Legtöbbet Batthyány magyarjai zsákmányoltak. Hét zászlót és negyvenhat ágyút is magukkal hoztak, és több száz török tisztet felkoncoltak. Hohenlohe értékelése szerint a császárnak, az országnak és a kereszténységnek nagy hasznára válik ez a hadjárat. Hohenlohe azért nem tudott személyesen jelentést tenni, mert a hadjárat alatt megsebesült és megbetegedett. Beszámolójában a veszteségekről sem hallgatott, hiszen elvesztette Hammerlinget, a mainziak közül Sickingent, a neuburgiak közül Eynatent. Utóbbi különösen jelesen harcolt, kilenc sebből vérzett, bal kezét is elvesztette, a jelentés írásakor súlyos sebesülten fekszik, s hadnagya már meg is halt. A mainzi kapitányok és trieri hadnagyok közül mások is megsebesültek, de már túl vannak az életveszélyen. Meglepő, hogy Hohenlohe nem tért ki jelentésében Pécs ostromának pontos menetére.

Hohenlohe levele mellett Wassenhoven hadmérnök naplójából közöltek kivonatot,⁵⁶ akit mint hiteles és szakértő szemtanút érdemes fokozottan figyelembe venni, bár jelentése rövid, és nem ír a hadi tanácskozásokról. Január 18-tól számolt be az eseményekről röviden több nap eseményeit összefoglalva. Jelentése szerint Pécs ostroma január 27-én indult, 28-án már el is foglalták az elővárosokat, amelyeket négy oldalról támadtak. A törökök a várba, a keresztények a házaikba menekültek. Ezen a két napon sűrű köd volt, s ezt az alkalmat kihasználva a törökök erősen építkeztek, a mieink viszont nem tudtak támadni. 30-án Zrínyi elindult az északi híd felé, 31-én elfoglalták Palánkát. Február 1-jén érkeztek a hídhöz, melyet a törökök két hajós őrséggel őriztek és erősen tüzeltek. Február 2-án szép idő volt és „jó kis” szél – miként erről a kedvező tényezőről Esterházy Pál is írt –, így két nap alatt elégett az a királyi építmény, amelyet a törökök hat évig építettek. A híd 8565 lépés hosszú, 17 lépés széles volt, amúgy nagyon szép és erős, de minden porrá vált.⁵⁷ A seregek 3-án értek vissza Pécsre, ahol két elfogott törököt a várba küldtek, hogy az átadásról beszéljenek, de azok nem tértek vissza. A törökök erősen lőtték és sok kárt tettek, a nevezetesebb halottak nevét Wassenhoven is feljegyezte. Bár Hohenlohe nem értett egyet, 7-én abahagyták Pécs ostromát és Sziget felé vonultak el. A hadmérnök nem részletezte az ostrom feladásának okait, csak utalt rá, hogy hiányoztak a megfelelő ágyúk, a seregek elfáradtak és Pécs megközelítése is nehézségekbe ütközött.

A hadvezérek jelentései után újabb hiteles és részletes információkat tettek közzé február végén a hadjáratról kiadott diáriumok. A csapatok már megbízható hírekkel tértek vissza, s így a nürnbergi, augsburgi, Frankfurt am Main-i nagy kiadók jól átgondolt összefoglalásokkal jelentkeztek. A különböző naplók lényegében három alapvető változathoz vezethetők vissza, melyeken belül több, kisebb mértékben eltérő variáció van. A legfontosabb forrás, a *Rövid és igaz beszámoló*⁵⁸ című, katonailag szakszerű, a

⁵⁶ UBM 4018/17. folytatása. A címlapon ugyan nem emelték ki Wassenhoven jelentését, de több beszámolójának is alapja lesz.

⁵⁷ Az északi hídról *Evlia Cselebi török világutazó...* i. m. 221., *Esterházy Pál*. i. m. 144., *Perjés G.: Zrínyi és a nagy...* i. m. 66–67.

⁵⁸ App. H.912. (Röpl. 657.) „Kurtzer und wahrhafter Bericht, der höchst Ruhm: und Denckwürdig, auch dergleichen von weit mehr als über hundert Jahr her, wider den Erbfeind Christlichen Namens, nicht

hadjárat hivatalos hadinaplójának tekinthető beszámoló, melyet Grazban – valószínűleg a grazi haditanács tudtával és információiból – tettek közzé 1664-ben.

A második típus, a *Hadjárati napló*,⁵⁹ mely a leglényegesebb információkat tömöríti, szintén egy hadinapló pontosságával, valószínűsíthetően Wassenhoven jelentése alapján. A rövidítés miatt benne jobban előtérbe kerülnek az időjárás tényezők, úgy, mint Wassenhoven jelentésében. Hozzá hasonlóan e diárium szintén kétszer említi a jezsuiták szerepét: egyszer a polgári lakosság védelmezésekor, majd pedig, mikor a törököktől érkezett levelet fordította egy törökül is tudó jezsuita, az évek óta a pécsi misszióban lévő Rudolphus Calleli, vagy Stephanus Muczei.⁶⁰ A számadatokat mindig a lehető legpontosabban adja meg ez a naplótípus is.

A harmadik – mindössze négyleveles – naplómű változat már csak a legérdekesebb részletekkel, s elsősorban a legnagyobb diadallal, az eszéki híd felégetésével foglalkozott.

A kiadott naplók mellett igen sok kéziratos beszámoló, kalendárium-bejegyzés, levél, naplótöredék maradt fent, elsősorban magyar résztvevők tollából. Ezek azonban csak a szűkebb körű nyilvánosság számára voltak hozzáférhetőek, így nem tartoznak tanulmányunk témakörébe. Mivel a kiadott naplók alapvetően katonai információkat tettek közzé, a hadi események amúgy is megbízhatóbban rajzolódtak ki a nyomtatott változatok alapján.⁶¹

Az ostrom – a nyomtatványok és diáriumok alapján

Pécs ostromának legfontosabb fázisai, vitás kérdései e tudatosan jól informált korabeli kiadványokból is rekonstruálhatók. Egyrészt a hivatalos hadinaplónak tekinthető napló, a *Rövid és igaz beszámoló* adatai, valamint az időjárás tényezőket és a pontos számadatokat kiemelő *Hadjárati napló* alapján.

tentirten Entreprise....” Fordítása: Kovács J. L.: *Három írás Zrínyiről...* i. m. Perjés Géza is hitelesnek, katonailag szakszerűnek tekinti. Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 60.

⁵⁹ UBM 4018/31. Feldzugs-Journal oder sonders-ausführliche Erzählung/ was bey der/ Beyder Herrn Grafen von Serini und Hohenloh/ Hochgrafl. Excellenzen/ gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken Zu Esseck/ beschehen Remarquablen Expedition denkwürdig passiret: mit Benennung Aller derer Teutschen hohen Officiers/ welche hierbey geblieben sind. Anno 1664. Más kiadásban App. H. 904. Röplap formában: Röpl. 639/b (Harms II/369.)

⁶⁰ Pécssett, 1664-ben három jezsuita: Rudolphus Calleli, Stephanus Gál, Stephanus Muczei volt a rend összeírása szerint. Mivel 1663-ban még csak Calelli és Muczey tartózkodott a pécsi misszióban, feltehető, hogy 1664. február elejéig még nem érkezett meg harmadik társuk. Vö.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. J. III.* 1641–1665. Ladislaus Lukács. Romae 1990. 806. és 763. Az 1615-ben Triestben született Calelli 1658 és 1664 között volt a pécsi misszióban, így valószínűleg már jól értett törökül. Vö.: *Cat. Prov. Au. II.* Roma 1982. 557. A magyar származású Muczei, aki 1660-tól 1664-ig volt Pécssett, szintén jól ismerhette a hódoltság viszonyokat és a török nyelvet. Az 1664-ben Nagyszombatból érkezett Gáll Istvánnak viszont pécsi születése miatt lehetett jó helyismerete. Vö.: *Catalogis Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu. (1551–1773)* Pars II. Róma, 1988. 1061. és Pars I. Róma, 1987. 389.

⁶¹ A Kriegsarchiv-ban fennmaradt naplók Pécs ostromára vonatkozóan nem tartalmaznak érdemi információt. A téli hadjáratról készült jelentések másolatban maradtak fent, és Pécs ostromára csak röviden utaltak. Österreichische Staatsarchiv Kriegsarchiv Alte Feldakten. Türkenkrieg 1664/2/14 és 14.1/2. Georg Wagner is nyomtatott relációk alapján elemzi a téli hadjáratot. Wagner, G.: *Das Türkenjahr...* i. m. 91–99.

Az első fázis: a megérkezés és az első sikerek közvetlenül a letáborozás után. Wolfgang Julius Hohenlohe, a birodalmi seregek főparancsnoka január 19-én indult el a stájerországi Pettauból (ma: Ptuj, Szlovénia), s 20-án érkezett Zrínyi-Újvárhoz. Az egyesített seregek másnap hajnalban indultak Berzence alá, ahová Batthyány Kristóf is megérkezett csapataival.⁶² Először Berzence ostromára tettek előkészületeket, ám a körülrés másnapjára a törökök megadták magukat, 9 órakor 837 személy vonult el Sziget felé. A várat elhagyó tatárok és a hajdúk között kialakult egy kis lövöldözés, de azt a két generális hamar leállította.⁶³ Babócsára január 24-én értek, ahonnan a törökök „több lövést tettek”, de mivel szép idő volt, mire az ostromlók felvonultatták az ütegeket és a teljes sereget, a védők kapituláltak. Január 25-én reggel 10 órakor 1072 ember vonult ki innét. Az egyesített sereg két óra múlva indult tovább Sziget felé. Negyed mérföldre Szigetvártól letáboroztak, majd másnap elvonultak mellette, miközben a törökök lőtték rájuk.

Január 27-én Zrínyi előreindult Pécs alá: a szigeti átjárónál a német lovasságot hagyták hátra hátrvédként. A sereg éjszaka a Péccsel szemközti utolsó átjárónál táborozott. Január 28-án nagy ködben érkeztek meg Pécs alá.⁶⁴ Zrínyi másfél óra alatt felállította lovasságát, hogy azzal menetből megrohamozza a várost. Az ostrom a külvárosok megrohamozásával reggel 6 és 7 óra között kezdődött,⁶⁵ miközben az ostromlottak a Budai kapunál kitörték. Délben megérkezett Hohenlohe gróf serege is, és letáborozott a városban, amelyet rövid előkészület után már az első rohammal bevett. A belső város ostromához azonban már szabályos ostromot kellett indítani. Az egyik kapunál a császári Spick-ezred rohamozott Puchard főstrázsamesterrel, a hegygel szemközt Layen ezredes, Waldeck gróf és Zrínyi Miklós a légrádi hajdúkkal. A harmadik oszlopot a Siklósi külvárosnál a két császári Piccolomini-ezred, és két század bajor alkotta, akik egész éjjel lőtték a várat a Siklósi és a Szigeti külvárosból.

Január 29-én egy napfelkelte előtt fél órával fellőtt jelzőgránát robbanására minden oldalról megindult a város ostroma. Az alacsony falak létrával megmászhatóak voltak, de mögöttük néhol cölöpsor állott. A nyomtatvány azt is megírta, hogy kik tűntek ki a harcok folyamán. Rövid idő múlva az ostromlók benyomultak és a kaputornyokban, valamint az utcán védekező ellenséget visszazorították. A védők a vár felé menekültek, de közülük sokat levágtak, az előkelőbbeket pedig foglyul ejtették. A város elestekor a civil lakosságot is nagy károsodás érte, sokakat levágtak az asszonyok és gyerekek közül is. A *Hadjárati napló* szerint számos keresztény is áldozatul esett, bár jó részük a jezsuiták segítségével megmenekült.⁶⁶ A nap nagyrészt gyűjtogatással és fosztogatással telt.

A katonák pécsi dorbézolásáról a *Rövid és igaz beszámoló* is elítélően számolt be – bár kevésbé a német katonákat hibáztatva, mint a magyar szemtanúk –, miszerint jelentős élelmiszerkészletek és nagy állatállomány (tevék, lovak, öszvérek) semmisül-

⁶² UBM 4018/31. szerint is egy nappal később érkezik Batthyány, mintegy 8000 fős sereggel. A kiadvány valószínűleg másolat, mivel viszonylag sok az elírás, a szokásos Budiani helyett Schudianiként szerepelt Batthyány.

⁶³ UBM 4018/31. *Esterházy Pál*. i. m. 138–139., Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 61.

⁶⁴ UBM 4018/31. 3.

⁶⁵ UBM 4018/31. 3.

⁶⁶ UBM 4018/31. 3.

tek meg a fosztogatásban.⁶⁷ Rengeteg ólmot is találtak, hiszen a kilenc török templom ezzel volt befedve. A feles mennyiségű borból az átfázott katonák túl sokat ittak, melyet – a diárium szerint – kimerültségük miatt nem lehetett megakadályozni. Ha nem így fordul, akár a vár, sőt a szomszédos várak is könnyen keresztény kézre kerülhettek volna. A naplóíró az éjszakai ostrom alatt elszenvedett veszteségekről is részletesen beszámolt: a bortól használhatatlanná vált közkatonák közül sokan megsebesültek. Pontosan feljegyezték von Hemmerling halálának idejét, akit a vár felmérése végett a kívánatosnál közelebb merészkedvén, egy kétcsövű puskából meglőttek. Mivel „ő sok hadi titkot tudott és a városok megerősítésének a tudományát is ismerte”,⁶⁸ ez nagy veszteség volt az ostromlók számára. A bajor gyalogosok kapitánya szintén megsebesült, és hamarosan meghalt. A bajor sereg egy másik tisztje, akit a szíve táján lőttek meg, szintén elhunyt.⁶⁹ Az éjszaka folyamán Zrínyi a hegynél támadott, Hohenlohe a városon át a kolostorral szemben.

A január 30-i haditanácskozáson a beszámoló szerint azt a határozatot hozták, hogy Zrínyi – a haditerv elsődleges céljának megfelelően – induljon az eszéki híd felégetésére, hogy a török utánpótlási vonalakat elvágja a következő hadjárat előtt.

Pécs ostromának második fázisa Zrínyi és Hohenlohe seregeinek szétválásával kezdődött. Ezen a ponton lehet lényeges különbséget rekonstruálni a különböző naplók között, aszerint, hogy a naplóírók melyik sereggel tartottak. A kiadott német nyelvű összegzések többségének szerzői nem vettek részt az eszéki híd felégetésében, a beszámolókból mégis jóval nagyobb hangsúlyt kapott e hadi siker, mint Pécs ostroma. Kifejezetten Pécs ostromát állítja viszont a középpontba az a nyomtatott hadinapló, mely egy mainzi példány nyomán Brémában maradt fent, s amely egyértelműen Hohenlohe köréhez kapcsolható. Az elsősorban az eszéki híd felégetéséről kiadott röplapok jórészt Zrínyi személyének és tetteinek adnak nagyobb publicitást a téli hadjárat leírásánál, olasz kiadványoknál, a Regensburgba küldött velencei követ relációiban is a Zrínyiek által szolgáltatott információk állnak az élen.⁷⁰

Pécs ostroma kapcsán tapintható ki, hogy Hohenlohe is tudatosan megszervezte saját tevékenységének propagandáját. Bécsbe küldött hivatalos, február 11/22-i jelentésének másolata a Regensburgban tárgyaló Andreas Neumann brandenburgi követ jelentései közé is bekerült írásos és nyomtatott formában.⁷¹ A Brémában fennmaradt reláció szintén végigkövette az eseményeket 1664 január 13-tól, de legrészletesebben Pécs ostromáról számolt be, s a keresztény lakosok szenvedéseire is felhívta a figyelmet. A vár ostromakor elsősorban a kevés és nem megfelelő ágyú miatti problémákról írt.

A két sereg szétválásának körülményeivel kapcsolatosan a források ellentmondásosak. A *Rövid és igaz beszámoló* célzott arra, hogy az elvonulók között egyesek

⁶⁷ *Gróf Zrínyi Miklós téli hadjárata 1663–64-ben.* i. m. 256., *Esterházy Pál.* i. m. 144., Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 63–64.

⁶⁸ App. H. 912., Kovács J. L.: *Három írás Zrínyiről ...* i. m. 57.

⁶⁹ UBM 4018/31. 4.

⁷⁰ Bene Sándor: Zrínyi-levelek 1664-ből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1992/2. 31.

⁷¹ Andreas Neumann jelentéseinek kivonata: Marczali Henrik: Regeszták külföldi levéltárakból. A török magyar viszonyok történetéhez 1660–64 közt. *Történelmi Tár* 1881. 132–133. A kiadott beszámoló. „Kurtze und Wahrhaftige Relation Uber die von Ihren Excell: H. Graff Niclass von Zerín, und Herrn Graffen von Hohenlohe...” Deutsche Presseforschungsinstitut E 1664. Mainzi példány másolata.

megállapodtak Hohenloheval, hogy amíg vissza nem térnek, nem kezd döntő rohamot a vár ellen, és nem köt egyezséget a védőkkel. Eszerint második megkeresésre Hohenlohe azt ígérte, hogy a jelen állapotban hagyja a helyet, tehát nem prédálja fel katonáival a szintén gazdagnak sejtett várat. A Hadjárati napló szerint viszont Hohenlohe és Zrínyi 21/31-én minden probléma nélkül megegyezett, hogy míg Zrínyi az 500 német, valamint magyar lovassal és Rauchaupt ezredes vezette braunschweig-lüneburgisch csapatokkal vissza nem tér, a várat sem megegyezéssel, sem pedig rohammal nem veszik be.

Draskovich János leveléből⁷² ugyanakkor csalódottság tükröződik, amiért Hohenlohe csapatai nem foglalták el Pécsset, mire visszatértek az eszéki hídtól: „Odaérkezvén értettük meg, hogy a németek Pécs várát meg nem vették, még mi a hidaknál fáradoztunk azok csak csintalankodtak a városban.” A már említett magyar nyelvű napló, a Consignatio szerint is csalódást okozott, hogy nem vették be a várat, mire Zrínyi visszaért. A Rövid és igaz beszámoló szerint viszont folyamatosan készültek az ostromra, közelítőárcokkal már elérték a várárkot és előkészítették a rohamot. A Hohenlohe-féle beszámoló is azt bizonyítja, komoly előkészületeket tettek a vár ostromára, csak hogy sem a várostromhoz jól értő hadmérnök, sem pedig az aláaknázáshoz megfelelő eszközök nem álltak rendelkezésükre.

Aznap, amikor Zrínyi seregei ebédidőben az eszéki híd felégetésére indultak, Pécs alatt meghalt Sickingen alezredes, a mainzi választó seregéből, aki Sziget alatt sérült meg. Az ostromra tett előkészületek közben jelentős veszteségeket szenvedtek. Hohenlohét baloldalán meglőtték, de sebe nem volt súlyos, ezzel szemben jó néhányan megsebesültek és meghaltak. Másnap, február 1-jén egy megbízható keresztény – akinek nemzetiségét és vallását nem adják meg – beszámolt arról, hogy a várban hiány van vízből és kenyérből, illetve sokan meghaltak és megsebesültek a gránátoktól. A támadók másnap is az ostromműveken dolgoztak: keveset lőttek, de ha az ellenség felbukkant, lelőtték. Február 2-án erős török portya jött Szigetről felmérni az ostromlók erejét, de ezek hamar visszavonultak. Ezen az estén a várra égő nyilakat lőttek ki, amelyek nagy kárt okoztak. A *Hadjárati napló* szerint üzeneteket is beküldtek, a rá érkezett választ („Egyetlen szent érdeme kedvéért, nem mozdulsz, fejedre gyúlik a baj.”⁷³) az egyik jezsuita tolmácsolta.

Zrínyi hadai február 5-én 9 óra körül érkeztek vissza Pécs alá, ezzel kezdődött az ostrom harmadik fázisa. Hasonlóképp a hat nappal korábbi szétválás körülményeihez, az egyesített seregek tervei körül is sok az ellentmondás forrásainkban. A kéziratok források és a nyomtatványok között általában is lényeges különbség mutatható ki. A *Rövid és igaz beszámoló* című nyomtatvány szerint haditanácsot tartottak az ostrom folytatásának kilátásairól. Ez után az egyesített seregek kapitulációs ajánlatot tettek, melynek feltételeiről főleg a kivonulóknak adandó biztosítékok körül az ostromlók között is vita alakult ki. A *Hadjárati napló* szerint Zrínyi február 5-én tíz törököt fogott, akiktől megtudták, hogy a várban az aknafolyosók miatt beszéltek a vár feladásáról. Bár a beküldött törökök nem tértek vissza, a védők hajlandónak mutatkoztak a meg-

⁷² Draskovich J.: *Gr. Zrínyi Miklós* i. m. 691–694.

⁷³ UBM 4018/31. 5. „Propter meritum unius Sancti moveas te dehinc, si non movebis, habebis ad caput.”

adásra azon pontok szerint, amelyekkel az előző évben az érsekújvári őrség megadta magát a nagyvezírnek. Elsősorban a várbeli tatárok miatt nem sikerült megállapodni. A *Rövid és igaz beszámoló*ból egyértelműen kiderült, hogy *Hohenlohe* kezdetben kedvezőnek ítélte a helyzetet, és ragaszkodott az ostrom folytatásához, míg *Zrínyi* a betegek és sebesültek nagy száma miatt visszavonulást javasolt.

A szemtanú naplójából az is kitűnik, hogy a visszaérkezés másnapján rosszabbra fordult az idő, viharos szél támadt, „s térdig való hó esék”, így nem folytathatták a vár ostromát.⁷⁴ Így a – nyomtatványok szerint – a hidegre fordult időjárás, a katonák fáradtsága, a valószínűleg elhúzódoó ostrom, és az emberi élet kímélése, és más nem részletezett nyomós okok miatt közös elhatározással február 5-én úgy döntöttek, hogy elvonulnak Pécs alá. A magyar naplóíró, a *Consignatio* szerzője szerint Zrínyi legfontosabb érve az volt, hogy Szigetvár és Kanizsa bevétele nélkül Pécsset nem tarthatják meg, s a hiába való többezres veszteség kedvezőtlenül befolyásolná a birodalmi segítség alakulását.⁷⁵

A korabeli nyomtatványok nem tükrözik azt az Esterházy Pál által jelentősnek leírt vitát, mely Hohenlohe és Zrínyi között állítólag kirobbant a várostrom folytatása ügyében, mely a későbbiekben – Zrínyi leveleinek tanúsága szerint – megnehezítette együttműködésüket. Mint ahogy Esterházy sem értett egyet az ostrom felhagyásával, a *Consignatio* írója szerint Zrínyi a magyar katonákat is nehezen tudta meggyőzni. Végül úgy határoztak, hogy másnap elvonulnak: éjszaka az ágyúkat visszavonták az ütegállásokból.

A város és az elővárosok felégetéséről Esterházy Pál adott érzékletes leírást.⁷⁶ Mivel a várost egyszerre több helyütt is meggyújtották, rövid idő alatt a „láng és a füst nyomban eltüntette szemünk előtt a napot és eget.”⁷⁷ A századok óta nem látott tűzvész Pécs és környékének, városok, falvak és malmok felégetésének szokatlan taktikáját jelezte, s bár Esterházy az ellenség következő hadjáratának megakadályozásával magyarázta, úgy tűnik, hogy ő sem lelkesedett ezért a megoldásért. Jeucourt bécsi francia megbízott, aki február 13-án már Pécs bevételeéről is tudósított, egy hét múlva a téli hadjárat eseményeinek összegzésénél szintén meglepődik a porig égetett falvak nagy számán.⁷⁸ A sereg gazdag zsákmánya mellett 400 fős veszteségről, a Pécs ostrománál elesett Hamerlin generális és Herberstein gróf haláláról számolt be.⁷⁹

A korabeli kiadványok a nagy sikerű közös akció kapcsán nem írnak a fővezérek közötti konfliktusról.⁸⁰ A sikerek mellett arra is utalnak, hogy szerencsére a téli viszonyok ellenére kedvezőek voltak a feltételek, bár a katonáknak hóban kellett táborozniuk, az idő száraz volt.

⁷⁴ *Gróf Zrínyi Miklós téli hadjárata 1663–64-ben.* i. m. 257.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ *Esterházy Pál.* i. m. 147.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Bíró P.: *A Francia Külügyi Levéltár...* i. m. 105.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Elsősorban Esterházy és Draskovich írt Zrínyi és Hohenlohe elhidegüléséről. Draskovich J.: *Gr. Zrínyi Miklós* i. m. 694.; *Esterházy Pál.* i. m. 146., Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 71., 73.

Képi tudósítások a hadi eseményekről

A legszélesebb olvasóközönségnek készült, metszetekkel illusztrált rölapok⁸¹ a téli hadjárat eseményeit állítják a figyelem középpontjába. A képeken egyrészt az égő eszéki híd, másrészt a távolban füstölgő Pécs városa látható. Térképet mellékeltek a Duna és a Dráva közötti területekről is. A kis medalion képeken általában Zrínyi Miklós portréját közölték – testvére, Péter vagy egy török társaságában. Hohenlohe arcképe csak egy változaton tűnik fel.⁸² Hohenloheról amúgy is kevesebb ábrázolás készült, mint Zrínyiről. Az 1664. évi háború neves katonáit ábrázoló sorozat darabjaként Jacob Sandrart készített mindkettőjükéről metszetet Nürnbergben.⁸³ Hohenlohe levelének angol nyelvű kiadása majd csak Kanizsa ostroma idején jelenik meg Londonban.⁸⁴

A külön a Pécs ostromáról készült rölapon⁸⁵ a város szép fekvése mellett, kiemelten a város elfoglalását mutatták be január 28-ától. A rölap szerint a vár falai erősnek bizonyultak, és bár a törököknek szabad elvonulást ígértek, nem adták meg magukat. Az ostrom feladásának nyomós okait nem részletezték. Lezárásként kiemelték Hammerling és Herberstein halálát, mint nagy veszteséget a szokásos módon.

A gyors reagálású nyomtatványok mellett két korabeli kiadványt kell kiemelni. Az egyik a *Diarium Europaeum*, mely az előző félév híreit foglalta össze, ha nem volt nagyobb csúszás, mint 1665-ben, mikor a teljes 1664-es évet adták ki, országonként, havonként csoportosítva a leghitelesebb információkat. Szintén szelektált információkkal jelent meg a *Theatrum Europaeum* IX. kötete, melyet 1672-ben adtak közre az 1660 és 1665 közötti történések összefoglalásaként. Az információ szűrése egyrészt a

⁸¹ A téli hadjárat rölapokon: App. M. 403. MTKCs 56 1169. Eigendlicher Abriss, mit angehencktem kurtzen Bericht, was bey der gewaltigen Brucken, Esseckh... Cennerné W. G.: *Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak...* i. m. 232. (25. sz.); Cennerné Wilhelmb Gizella: Zrínyi Miklós, a költő arcképeinek ikonográfiája. *Folia Archeologica* XVI (1964) 204. III/3.; Cennerné W. G.: *A Zrínyi család ikonográfiája*. i. m. 158. D 138. A rölap egy másolata kiadó jelzése nélkül is megjelent: Albertina Historische Blatter Bd. 19. Österreichische Nationalbibliothek Flugschriften 1664/3. Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts Bd. I–III. Die Sammlung der Herzog August Bibliothek. 2. Historica. Hg. von Wolfgang Harms, Michael Schilling, Andreas Wang. München 1980. II/362. 617.; Cennerné W. G.: *Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak...* i. m. 323–233. (28.); Cennerné Wilhelmb Gizella: Zrínyi Péter arcképei. *Folia Archeologica* XXI (1970) 188. I/5.; Cennerné W. G.: *A Zrínyi család ikonográfiája*. i. m. 160. D 142. 12611 T 698a

⁸² Abbildung der Gewaltigen und kostbaren Brück, wie solche ruinirt worden. Anno 1664. MNM TKCs 6247 T. App. H. 2080. Perjés G.: *Zrínyi Miklós...* i. m. 352–353.; Cennerné W. G.: *Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak...* i. m. 232. (27.); Cennerné W. G.: *Zrínyi Miklós ikonográfiája...* i. m. 204. (IV/4); Cennerné W. G.: *A Zrínyi család ikonográfiája*. i. m. 159.

⁸³ Jacob Sandrart. In: *Hollstein s German Engravings, Etching and Woodcuts 1400–1700*. Volume 38–39. Compiled and edited by John Roger Paas 1994. 176.

⁸⁴ HAB Gv Kapsel 4. 21. 2. A Letter To the Most Illustrious Lord, The Count of Hohenlohe One of the Imperila Generals. Written bey a Gentleman in the Army of Count Serini before Canisia. Concerning the Renegades amongst the Turks. Put into Englische by Person of Quality. With Allowance, Juni 10. 1664. Hohenloheról: Margot Lörcher: *Wolfgang Julius Graf von Hohenlohe – Neuenstein Türckensieger und Landsherr 1622–1698*. Schwabische Lebesbilder. Stuttgart, 1957.

⁸⁵ Rechter und wahrer Abriss der Türckischen grossen Handelsstadt Fünffkirchen... T 698a 12 611. Cennerné W. G.: *Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak...* i. m. 227. 231. (20. sz.); Cennerné Wilhelmb Gizella: A dunántúli végvárábrázolások tipológiai kérdései. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13. Veszprém, 1978. 144.; Cennerné W. G.: *A Zrínyi család ikonográfiája*. i. m. 155. D 129.

császári udvar érdekeinek, másrészt a hitelességnek megfelelően történt. A téli hadjárat eseményeire többször kitért a nyomtatvány, már az 1663-as év végén közreadott Zrínyi Miklós és Hohenlohe – a hadjárat előkészületeivel kapcsolatos – levélváltásából, majd mintegy 10 oldalon foglalta össze az eseményeket. Közölte az 1664. január 10/20-án összegyűlt hadsereg létszámát, eszerint a közben megérkezett Batthyány Kristóf hajdúival, Nádasdy és Esterházy seregeivel együtt 18.700 katona állt indulásra készen: 500 császári, 900 szövetséges, 200 bajor választói lovas, 500 Zrínyi-huszárral, Batthyánytól 5000 katona, 800 császári gyalogos, továbbá 6000 a szövetséges, 1200 a bajor, Zrínyitől 600, Esterházytól és Nádasdytól 3000 ember.⁸⁶ E könyv nem hozott lényegesen új információt a kiadott hadinaplóhoz képest. Jórészt a grazi kiadványra támaszkodott, de nem szó szerinti átvételekkel.

A mellékelt metszetet érdemes alaposan szemügyre venni. Egyrészt, mert viszonylag kevés a Pécs ostromáról készült ábrázolás, másrészt mert a metszeten jól nyomon követhetőek a legfontosabb mozzanatok. Az ábrázolást a kiadó is fontosnak tartotta, mert a csapatok elhelyezkedéséhez részletes magyarázó szöveget is mellékeltek. A képen elsősorban a város elfoglalását mutatták be, ezt a mozzanatot más metszeten nem emelték ki ilyen hangsúlyosan. Ezen jól kivehető az öt támadási irány. A forrásokkal való összevetést ugyanakkor megnehezíti a kapuk elnevezése körüli zűrzavar, hiszen az ábrázolásokon és a leírásokban hol négy, hol öt kaput jelöltek meg. Talán érdemes a várost valóban belülről szemlélő *Evlia cselebi* leírását figyelembe venni, aki öt kaput írt le: keleti oldalon a Budai kaput, onnan 1500 lépésnyire, a nyugati oldalon a Szigetvári kaput, délkeleten a Siklósit, a város belseje az Új kapuig 1500 lépés. Még egy kisebb kaput említett, a Keriki torony kaput, mely a déli oldalon nyílt, ahol csak egyszerű fala van a várnak.⁸⁷ Az Evlia cselebi által említettek közül *Szónyi Ottó* is csak négy kaput tudott biztosan elhelyezni, a Budai kaput a Király utcába, a Szigetvári kaput a Ferenciek utcájába, a Siklósi kaput az Irgalmasok utcájába, és az Új kaput a Kaposvári utca felé. A Kerikit nem tudta azonosítani, ami helyileg megfelelő a metszeten kisebbnek jelölt kapuknak.⁸⁸ Pedig Esterházy Pál is öt kaput említett, a Budait kelet felől, délről a Siklósit, nyugat felé kettőt, ahonnan Szigetre lehet menni, végül észak felé egy, ha nem számítjuk azt is, amely a gyalogost a várból a szőlőkbe és a hegyekbe viszi.⁸⁹

A *Theatrum Europaeum* metszetén a Budai városrészből támadnak a münsterneuburgische csapatok, a vár túloldaláról, egy másik városkapun a bajorok és a

⁸⁶ A téli hadjáratra indult seregek létszámát általában a nyomtatott hírlevelek 30 000 főnek tüntetik fel. Hohenlohe csapatai 9–10 000 fősek lehettek. Hitelesnek a *Diarium Europaeum* adatait tekinthetjük. Georg Wagner is elfogadja. Wagner, G.: *Das Türkenjahr...* i. m. 94.; Perjés G.: *Zrínyi Miklós...* i. m. 347. Esterházy Pál adata ettől eltér, valószínűleg a magyar és horvát hadakra nézve pontosabb, de a Rajnai Szövetség csapatainál téved, mikor nem 7100, hanem 10 000 főt említ, összesen január 21-én 26 000 katonáról ír. *Esterházy Pál*. i. m. 137.; Perjés G.: *Zrínyi és a nagy...* i. m. 60., 96.

⁸⁷ *Evlia Cselebi török világotató...* i. m. 228.

⁸⁸ Szónyi O.: *Pécs városa...* i. m. 244.

⁸⁹ *Esterházy Pál*. i. m. 143., 238. Németh Béla szerint az Esterházy-féle elnevezések nem helyesek, mivel a kapuk neve eltérő: Budai, Siklósi, Szigeti és Vas kapu, gyalogkijáró a szőlőhegyek felé az új fürdőnél, a püspöki házi kert déli részén volt. Várady F. – Németh B.: *Baranya multja és jelenje*. i. m. I. 467., Kiss F. G.: *Pécs 1664. évi ostromának...* i. m. 156. Széchy szerint az ötödik kapu az eszéki. Széchy K.: *Gróf Zrínyi...* i. m. V. 70.

Spick csapatok, Zrínyi csapatai, a mainzi és a kölni seregek létrával mászták meg a városfalat, egy elővárosnál, ahol kisebb kapu is volt. Legerősebb a negyedik támadási irány, a várral szemben: itt Hohenlohe támadott, a svédekkel, a hesseniekkel és a württembergiekkel, akik nem a kapun keresztül, hanem a mellette ütött nagy réseken keresztül rohamoztak. A metszet a városfalon öt kaput, a városon belül öt nagy templomot jelölt, melyek közül a székesegyházat emelte ki, de a Budai elővárosban is feltüntetett egy templomot. Közvetlenül a vár előtt egy ütegállást, illetve a városfalon kívül Hohenlohe seregei mellett két ágyúállást is láthatunk. A város és környékének bemutatására a rajzoló nem fektetett nagy hangsúlyt: sem a kerteket, sem a szőlőket, de még a Mecsek sziluettjét sem ábrázolja, ami megnehezíti a tájékozódást. A városfalon belül is csak jellegzetes török épületeket tüntetett fel, vízimalmok nem láthatók. Ezzel szemben a hadmérnöki rajz pontosan adja a város alaprajzát.

Érdeemes felfigyelni, hogy a városfalakat mindkettőn jelentősnek és kis tornyokkal védettnek ábrázolták. Esterházy Pál is részletesen ír a várost körülölelő falakon kiképzett sétalótornácról, kerek és négyszögletes tornyok sűrű láncolatáról. Mint ahogy Evlia cselebi is jelentős városfalat említett, a sok bástya is a városfalra vonatkozhat. Szerinte a városfal, eltekintve egyes részekről, ahol létrákkal meg lehet mászni, magas és nehezen bevehető.⁹⁰

A hadmérnöki rajz az ostromra helyezi a hangsúlyt, amelyen még a csapatok elhelyezkedését sem mutatták be. Különös, hogy a hadmérnöki rajz alapján készült röplap metszetén Pécs felgyújtását annyira érzékletesen mutatják be, hogy a város beosztásáról nem is lehet belőlük tájékozódni.

A legtöbb változatban a leghitelesebb információ, a hadmérnöki rajz maradt fent, a röplapon és egy azóta eltűnt kiadványban⁹¹ is hivatkoztak Schmidtmayrra.

A hadmérnöki rajz alapján készült Ortelius-illusztráció, már kevesebb füsttel borítva mutatta be ugyanazt a szituációt. Jól kivehető a várat körülvevő várarak, sőt a malmok kereké is. Négy kapu, a Büttnernek nevezett Budai, a Szigeti, a Siklói és az Újkapu jól felismerhető. Az ötödiknél nem egyértelmű, hogy a fal megmászását jelöli-e a Siklói kapu mellett, vagy egy kisebb kaput. Nem a város elfoglalását hangsúlyozza, hanem a vár ostromát, a három jól kivehető ágyúállással: az elővárosban, a szőlőhegyen, és közvetlen a vár előtt keletről. Az események összefoglalása jórészt a *Rövid és igaz beszámoló* alapján készült, néhol szó szerint egyezik, csak a zsákmányolt ágyúk leírását beilleszti az események összefoglalásába.

A hivatalos jelentések és a diáriumok mellett az összegzések jellegzetes típusát alkotják azok az összefoglalások, melyek nem közvetlenül a hadi eseményeket részletezték, hanem a hadjárat rövid és hosszú távú kihatásait elemezték.

⁹⁰ *Evlia Cselebi török világotató...* i. m., 227.

⁹¹ App. H. 913. Nach dem bisz anhero von der höchst ruhm und denkwürdigen, auch von weit mehr als über hundert Jahren wider den Erb-Feind Christlichen Namens nicht tentirten Entreprise viel ohnerfindliche Bericht aussgebreitet wurden: Als hat man vor eine Nothdurfft ermessen... in den Druck fertigen zu lassen: welcher gestalten nemblich selbige... durch die von den hohen Herren Allirten Chur- und Fürsten des Heiligen Römischen Reichs Ihro Kays. Mayest: wider den Erbfeind zu Hülf geschickte Armee unter dem Commando... des Herrn Wolffgang Jullii, Graffen von Hohenlohe... benebens dem Herrn Niclas, Grafen von Zerín, Ban in Croatian...

Február közepén jelent meg az a kiadvány,⁹² amelyben egyrészt megerősítették a korábban különböző helyekről befutott értesüléseket, másrészt összefoglalták a hadjárat eredményeit. Ez is megemlíti Pécs városának elfoglalását, valamint azt, hogy a várat nem tudták bevenni, mert a falak olyan magasak voltak, hogy csak három összekötött létrán lehetett volna megmászni. Ugyanakkor kimondhatatlanul nagy volt a zsákmány, bár ezért sok német életével fizetett. A birodalmi csapatokból a vár alatt maradt Hammerling és Herberstein, valamint további 200 német. A törökök Pécssett és Szigetváron is hősiessen védekeztek – az utóbbit nem is sikerült elfoglalni –, és bátran harcoltak. Pécs városát egészen lerombolták, felégették. Zrínyi szép zsákmánnyal vonult el. Egy 23-i bécsi hír szerint Zrínyi, aki 400 embert vesztett az eszéki hídnál és Pécs ostrománál, Zrínyi-Újvárnál hálaadó ünnepet tartott, március 9-én már egy újabb akcióra készült, mert Kanizsa alá akart menni.

A márciusi nyomtatványok⁹³ már a téli hadjárat eredményeit mérlegelték, s folyamatos híradásokkal a Kanizsa elleni előkészületeket kísérték figyelemmel. Március 5-i bécsi híreket közreadó nyomtatvány⁹⁴ szerint Zrínyi 4 vagy 5 héten belül akarja megtámadni, de a török seregek is készülnek.

Egy hetilap külön számában⁹⁵ megjelent, március 10-i pozsonyi hírek szerint egy Zrínyitől jött huszár jelentette, hogy az eszéki híd felégetésével, Babócsa, Berzence, és a visszafelé vonuláskor bevett Segesd elfoglalásával Kanizsának minden összekötése megszakadt a külvilággal, az átjárókat elvágták. Egy másik huszár viszont azt jelentette, hogy a korábban elfoglalt Berzence elesett, és a törökök élelmiszert szállítanak Kanizsára.

Hosszabb távon Pécs ostromának korabeli értékelése azonban megváltozik. Augusztus elején jelent meg két jó barát beszélgetése⁹⁶ a magyarországi török elleni háborúról, a német seregek sikereiről és kudarcairól. Szinte reflektálva a téli és kora tavaszi kiadványokra, hosszas vitába bocsátkoznak arról, hogy érdemes volt-e a nagy veszélyekkel és veszteségekkel járó téli hadjáratot vállalni, nem túlozták-e el az újságok a téli hadjárat jelentőségét, hiszen Zrínyi nem találkozott jelentősebb ellenséggel, és nagyobb helyet tartósan nem foglalt el. A környékbeli falvak elpusztultak, Pécs ostrománál meghalt Hemmerling, aki jól értett a várak ostromához, és Hohenlohe is

⁹² App. H. 896. (UBM 4018/51. BSBM Turc. 88/3b) Continuation, mit mehreren Umständen/ vom Serinischen Zug in die Hungarische Türckey: Samt einem Bericht aus Ober-Hungarn von desz Türkischen Kajsers grosser Kriegsrüstung. M. Februarius Anno 1664.

⁹³ App. H. 918. (Röpl. 668.) Relation von allerhand Vorbereitungen, zum Anzug des Türkischen Keyzers, von grosser Sterb-Seuche zu Neuhäusel, und anderer Orten, und wie grausamlich der Gross-Vezier denen Türken, so im jüngsten Serinischen Feldzug sich nicht gewehret, den Process gemacht. M. Martius A. 1664.

⁹⁴ App. H. 920. (Röpl. 667. BSBM Hist. 4017/12.) Relation von denen Kriegs-Praeparatorien in Oesterreich und Hungarn wider den Türkischen Erb-Feind, und dessen Gegenverfassung, auch von einiger der Türken Niederlage bey Lebenz. M. Februarius A. 1664

⁹⁵ DPFIB Z 16a. Einzehlz. Extract-Schreiben Auss Presbbug/ vom 10. Martij. 1664.

⁹⁶ App. H. 908. (HAB 182. 5. Quod. 9. H. 677.) Glück und Unglück Teutscher Waffen wider den Türcken. Das ist: Vernünfftige Betrachtung alles dessen was von dem Eintritt dieses 1664. Jahrs an bisz auf den halben Augusti desselben in der Waffen-Handlung wider den erbeind vorgegangen, fürnemlich von der Belagerung Canischa, Serin-war, beeden Treffen vor Lewentz und jüngsten an der Raab... Bey abermahliger Conversation der beyden vertraulich-guten Freunde Wolrath und Frischmut discurrirt und erwogen. In Verlegung des Authoris. MDCLXIV.

megsérült. Kanizsa visszavétele mégsem sikerült, az eszéki hidat a törökök gyorsan újraépítették. Léva és Nyitra bevétele nem ér fel a kanizsai kudarccal. A kétkedő barátot nem győzi meg beszélgetőtársa ellenvetése, miszerint a háború mindig nagy pusztítással jár, mivel ezúttal magyar falvak váltak a lángok martalékává. A kedvezőtlen értékelés a beszélgetés végére megváltozott, mivel közben megérkezett a hír az 1664. augusztus 10-i szentgotthárdi sikerről, ami a téli hadjárat sikereihez hasonlóan, a háború folytatásának népszerűsítését tette szükségessé.

SZITA LÁSZLÓ

Pécs és régiójának felszabadulása a török megszállás alól

Pécs és vára a felszabadító háború idején

Mind a török források, mind a bécsi katonai jelentések részletesen leírták Pécs város és a vár állapotát a 17. század végén. A forrásokban több a negatív jelző, mint azt gondolhatnánk. A török Pécs történetének monográfusai gróf *Hercoles Scala* olasz utazót idézik, aki a város felszabadulását megelőzően, 1685-ben járt Pécssett és *Ungheria Compendiata* című munkájában azt írta, hogy a város házai nagyrészt romokban hevernek.¹

Úgy vélhetnénk, hogy e helyzetet az 1664. évi hadjárat során Pécsset ért támadás, illetve a vele járó pusztítás idézte elő. Az 1664. évi rombolást és a város felégetését követően a törökök szűk két évtized alatt vagy nem tudták, vagy nem is akarták a falakat újjáépíteni. Valójában a város és a védművek romlása és elhanyagolása már korábban megkezdődött; 1664-ben készült jelentések és leírások eléggé negatív képet rajzolnak Pécsről.

A város alá érkezett magyar és császári csapatok nagyon gyorsan benyomultak a városba, mert a falairól azt jegyezte meg Hohenlohe hadijelentése, hogy „...oly rossz állapotban vannak, mintha most éltek volna túl egy ostromot. Több helyen egészen hiányoznak, másutt annyira leomlottak, létra sem kell a megmászásukhoz.” A városba alig egy óra alatt hatoltak be a keresztény csapatok.²

A mainzi választófejedelem ezrede, amely a város elleni rohamban az elsők között vett részt „a város falában egy fával és malterrel eltorlaszolt részre bukkant, amelyet kibontva elsőként tört be a városba.”³

Egy 1686. évi német szemtanútól származó forrás is a város védelmi erejének gyengeségéről tudósít. Többek között a következőket írta: „maga a város egyáltalán

¹ Szabó Pál. Zoltán: *A török Pécs 1543–1686*. (A város korrajza). Pécs, 1941. 109–110.

² Uo. továbbá Rúzsás Lajos: Pécs hadihelyzetének hatása a város fejlődésére 1543–1686. In: *Kisebbségi Tanulmányok*. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1961. 71–96. A városfal erodációját mutatja a Pécs 1664. évi ostromáról készült kéziratos térkép. Közölve: Esterházy Pál: *Mars Hungaricus* c. művében. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1989. 72. Legújabban közölte és elemezte Kiss Farkas Gábor: Pécs 1664. évi ostromának kéziratos térképe. *Baranya* VII–VIII (1994–1995) 153–158. A vár északkeleti bástyájától pár száz méterre, az ún. „Új kapu”-tól nyugatra a falon két nagy rés volt („zwei Loch”), amelyeken a városfalat betörték (Uo.) Valamennyi 1664. évi vagy a körül készült rajzon ábrázolják ezt a rombolást, amely még 1664 előtt keletkezett.

³ *Siebenbürgische Chronik des Schössburger Stadtschreiber Georg Kraus 1608–1665*. Bécs, 1862. Magyar fordítás: Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Ómagyar Baráti Társaság Kiadói Részlege. Budapest. 1994.

*nem volt megerősítve, ezért a törökök nem sokat törődtek a védelmével*⁴ Ugyancsak a városfal gyengeségére utal Thomas von Wiering által Hamburgban kiadott munka.⁵ A hatalmas mű roppant részletesen írta le a magyarországi eseményeket. Pécs 1664. évi és 1686. októberi ostromáról külön fejezetben számolt be a szerző, aki az adatokat egykori haditudósításokból s autentikus orális forrásokból szerezte. „Pécset kifosztják” [Fünfkirchen wird aussgeplündert] című fejezetben többek között azt írta, hogy mialatt a „*gyalogság a Siklósi kaput rohamozta, a mieink közül sokan átjutottak a nagyon alacsony és erősen pusztult falakon, a törökök maguk gyújtották fel a városban a házakat, az ostromlók felrobbantották a kapukat*”.⁶

Kanizsa eleste (1600) után Pécs katonai szempontból mint garnizonváros, török múnicióraktár, s a kereskedés egyik dél-dunántúli központjaként szerepelt. Sem a sáncokat, sem a kapukat nem erősítették meg. Szigetvár és Kanizsa hatókörén belül a megszállók biztonságban voltak; csak a portyázó magyar hajdúk jelentettek veszélyt a városon kívül utazó kereskedőkre vagy a katonai csapatokra.⁷ A törökök ezt követően még kevesebb gondot fordítottak a város falainak, bástyáinak és védműveinek karbantartására.

A leírások, ismertetések szerint a pécsi vár és falainak, védműveinek, várárkainak állapota viszont mind az 1664. évi hadjárat, mind az 1686. szeptemberi és októberi támadás és ostrom idején a szemlélőket elismerésre készítette. A török szerző is bár a falakat alacsonynak, de roppant erősnek vélte.⁸

Végezetül *Badeni Lajos* főparancsnok az 1686. évi ostromkor keletkezett jelentésében a város védműveiről a következőket jelentette a Haditanácsnak: „*Mint ezt szeptember 24-én kelt jelentésemben Kedvességteknek már részletesen leírtam, a horvátoktól kapott információk eddigi ismereteimet megerősítették. A város falait és védműveit, beleértve a kapukat is, nagyon régtől fogva sem nem javították, sem nem építettek új falazatot. Ami szembetűnő, hogy a palánkok feltöltése sem a Budai, sem a Siklósi kapuknál nem történt meg, s e palánkok magassága nem okoz gondot a rohamozó gyalogságnak. Hartlieb strázsamester alapos szemrevételezése szerint különösen a város északi falai rombolt állapotban maradtak, s csak ideiglenes javításokat végeztek [provisorische Arbeit]. Az ilyen városfal-szakaszokat áttörni tűzérési közreműködés nélkül is lehetséges.*

*A város maga viszont túlzás nélkül elragadó lenne, ha a horvátok és azzal egy időben a törökök által végzett rombolások a szép nyugati épületekben súlyos károkat nem okoztak volna. A vártól délre a török parancsnok pár nappal a horvátok fosztogató támadása után a meglévő épületek lerombolásába fogott, hogy amennyiben erre szükség lesz a török lövegek szabadon működhessenek.*⁹

⁴ *Geschichte der Kriege zwischen Oesterreich und der Pforte. Wien 1778.* Magyar fordítás: Pécs környéki hadmozdulatok a török elleni felszabadító harcokban. Egy Bécsben 1788-ban kiadott német nyelvű mű alapján. Ford. Reil József. *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1982. 209–217.

⁵ *Der siegreich geendigte Römisch-Kayserliche Polnische, Muscovitische und Venetianische Türcken-Krieg.* Thomas von Wiering Buchdruckern, Hamburg, 1699. 93–94.

⁶ Uo.

⁷ Rúzsás L.: *Pécs hadihelyzetének...* i. m. 71–96.

⁸ *Evlia Cselebi török világlutató magyarországi utazásai 1660–1664.* Budapest, 1904. 234–235.

⁹ Österreichische Staatsarchiv Kriegsarchiv (ÖStA) Turcica AFA 1686–46–102. f. 15–19.

*Pompás kőépületei és a török mosék, a jól kövezett utcák, elég sok cserép tetőzet, a számtalan kút, forrás és csorgó [Rinne] kényelmet biztosítanak lakóinak. A város körüli utak elég jó állapotban vannak. Ugyanez elmondható azokról az utakról, amelyeken Sziget felől, vagy Buda felől ez a nagy terjedelmű város elérhető. Az utak mentén azonban minden elpusztult, s eléggé elvadult. A város melletti pár falu nem tudni mióta romos állapotban van. A szigeti útból elágazó völgyben viszont gyönyörű kertek és szőlők maradtak épségben.*¹⁰

*Az ostromlónak nem a város birtokbavételére, hanem a vár ostromának gyors végrehajtására kellett összpontosítani. A török parancsnok nagy figyelmet szentelt a vár védműveinek, az új palánkoknak, s a nagy vízesárok egész vonalának karbantartására. A déli kurtinát teljes hosszában kijavították; ugyanitt két félkör alakú ravelint építettek. Ezekhez sok követ használtak fel, ami itt nagy bőséggel található, közvetlenül a falakon kívül.*¹¹

*A lakoházak és a nagyobb épületek többségét kőből emelték és köztük kevesebb a zsindellyel, mint a cseréppel fedett épület*¹²

A Dél-Dunántúl és Pécs visszafoglalására irányuló tervek 1686-ban

Az 1686. szeptember 22-i tolnai haditanácsi jelentés szerint, amely elemezte a Buda elfoglalása utáni helyzetet, többek között a következőket tartalmazta: „*Miután az ország legnagyobb erődjét, Budát a keresztény hadak sikeresen visszavívták az ősellenségtől, szövetséges hadaink haladék nélkül megindulnak az ellenség nyomába, hogy így a határon lévő legerősebb erődöt, Eszéket birtokba vegyék, mielőtt a törökök csapatösszevonást hajthatnának végre a Dráva folyótól északra. Parancs ment a szlavóniai különítmény [hadtest] parancsnokához: tegyenek meg gyorsan minden előkészületet arra, hogy a Tolna katonai támaszpontunkról elindítandó drávai hadtestünkkel egyesüljenek, s így Lajos badeni örgróf kedves rokonunk és tábornokunk vezette csapatok a legnagyobb siker reményében operálhatnak, s az Eszék elleni fellépés teljes sikerre vezethet. A kisebb palánkokat és várakat, amelyek a kijelölt vonulási úton eljűk kerülnek, remélhetőleg idővesztés nélkül gyorsan el fogják venni az ellenségtől.*”¹³

A haditanácsi iratok között e jelentéssel csaknem azonos szövegű iratban az is szerepel, hogy az alábbi palánkok és váracsák elfoglalására gondoltak: Simontornya, a sásdi palánk, Szék (azaz Magyarszék) palánkja, továbbá Kaposvár vára.¹⁴

Buda visszavétele után a Dél-Dunántúlon rendkívül megélnékült a katonai felderítés, elsősorban a Starhemberg- és Aspremont-féle lovasezred révén. A tervekről szóló jelentésben találkozunk először konkrétan Pécs elleni operáció említésével. A Badeni

¹⁰ A magyarürögi völgyről van szó. Az „Úrfi” (azaz Orfú) felé vezető út mindkét oldalán a törökök szőlői voltak. Magyar Országos Levéltár (MOL) U. et C. Fasc. 56. No 41.

¹¹ A pécsi vár déli falszakasza, amely a két nagy bástyát kötötte össze. A javításra az 1670-es években került sor. A korábbi és az ostrommal egyidőben készült metszeteken a keleti kurtina elé emelt ravelin négyzet alakú.

¹² MOL U. et C. Fasc. 56. No 41.

¹³ ÖSTA Turcica AFA 1686 – 46 – 19. f. 34–35. (A haditanács elnökének *Bádeni Hermannak* fogalmazva.)

¹⁴ Sem Kanizsa, sem Szigetvár nem szerepel ezekben a tervekben. Sőt kifejezetten utal a jelentés arra, hogy csak Szigetvár körüli kisebb palánkok elfoglalására gondoltak.

Lajos részére küldött parancsban Pécs, Siklós, Mohács „*a jövőendő hadjáratban [az 1687. évre tervezett hadműveletekben – Sz. L.], ezek a helyek hadidepóként jöhetnek számításba Siklós és Dárda az ellenség észéki hídjá ellen vezetendő támadásban fontos támaszpont*”.¹⁵

Pécs tehát a szeptemberi haditanácson sem kapott kitüntető figyelmet; „*megrongálódott és a török által elhanyagolt állapotban lévő bástyái és védművei*” miatt csak hadiraktárként vették számba.¹⁶

Figyelemre méltó viszont, amit a város objektumainak majdani hasznosíthatóságáról írtak: „*A terjedelmes városnak a falon belüli jelentős épületei mind raktározásra, mind katonaság befogadására nagyon is alkalmasak*”. Külön érdekesség a földalatti raktározásra vonatkozó megjegyzés. A hadvezetés komolyan számolt azzal a lehetőséggel, amit Pécs középkori eredetű hatalmas pincerrendszere biztosított számára. Úgy látták, e raktárakban (pincékben) nem csak municiót, jelentős borkészletet, hanem a lovasság részére száraztakarmányt, élelmezésre pedig gabonát is lehet tárolni anélkül, hogy az év bármelyik időszakában megromolnák.¹⁷ (Erről már az 1664. évi téli hadjárat idején is tudomása volt a Haditanácsnak.)

A hadjárat útvonalának, s a benne részt vevő csapatoknak a kijelölése a tolnai haditanácskozáson történt.

Dél-Dunántúl felszabadítása

1686 szeptemberében, amikor a felszabadító erők támadásra készültek, a Dél-Dunántúlon a következő várak, városok és palánkok voltak a török kézen: *Pécs, Szigetvár, Kanizsa, Simontornya, Kapos (vár), Sásd, Dombó (vár), Pincehely (palánk), Ozora (palánk), Sellye, Mohács, Dárda, Tamási, Siklós (vár), Döbrököz (palánk)*. Valamennyit gyorsan foglalta el a szövetséges hadtest. Kivéve Szigetvárt és Kanizsát, amelyeknek ostromát tervbe sem vették. Mint *Badeni Lajos* írta egyik jelentésében: „*Ezeknek a török erődöknek az ostromához a legkisebb reményt sem fűzhetjük, a hadtest erre nincs felkészítve.*” Békeidőben (1685-ben) Pécs őrsége 380 fő janicsár és 110 szpáhi volt. A tüzérség külön 51 főt számlált. Az elesett, vagy magát önként megadó váracsákák, palánkok török legénysége, valamint muzulmán polgári lakosságának nagy része Pécsre menekült. Biztosan tudjuk, hogy Pincehely, Ozora, Tamási, Döbrököz, Dombó palánkjából Pécs mintegy 500 fővel gyarapodott.¹⁸ Mohács török őrségének egy része október 18. előtt ugyancsak Pécsre érkezett, a másik része Eszékre vonult, feladva a városkát.¹⁹ Pécs őrségét a Buda alól visszavonuló Szári Szulejmán pasa közel száz janicsárral megerősítette.²⁰ Ezért nem tekinthetők túlzásnak azok a jelentések, amelyek Pécs török őrségét 1686 őszén több ezerre, a polgári lakossággal együtt tízezer főre becsülték.

¹⁵ Szita László: Pécs felszabadítása a török alól. *Pécsi Szemle*. 1998. ősz-tél. 16–17.

¹⁶ Szita László: A török világ vége Baranyában. *Baranya* 1989/1–2. 28–30.

¹⁷ Vass Előd – Szita László: A török hódoltság alatti város és a felszabadító háborúk 1526–1686. In: *Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962)*. Főszerk.: Márfi Attila. Pécs, 1996. 99–102.

¹⁸ Vass Előd: Helyszíni jelentések Baranyából a nagyharsányi csata előzményeiről. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1989. 100.

¹⁹ Vass E.: *Helyszíni jelentések...* i. m. 99.

²⁰ Uo. 100.

A szövetséges csapatok felállítására a Tolna melletti táborban történt. A szakirodalomban az ezredek számával, létszámával, parancsnokaikkal, sőt az ezredek megnevezésével kapcsolatban is számos téves adat olvasható. Ezek részben fordítási pontatlanságból, részben abból adódtak, hogy maguk az autentikus eredeti források is ellentmondanak egymásnak. Károly lotharingiai herceg hadinaplója szerint 1686. szeptember 23-án „*Badeni Lajos herceg indult el 14 ezredből álló különítményével, hogy Turanovácnál Schärffenberg grófhoz csatlakozzon, ahová a horvát bán is nagy hadtestet gyűjtött össze [...] A 14 lovasezred: Montecuccoli, Piccolomini, Pace, Fürstenberg, Styrheim, Serau, Savoyen, a gyalogosok: Baden, Thüngen, Neuburg, Schärffenberg, Aspremont, Guido de Starhemberg.*”²¹

Miksa Emanuel bajor választófejedelem hadinaplójának Buda visszafoglalását követő feljegyzéseiben a hadititkár ugyancsak felsorolta, mely ezredek vettek részt a Dél-Dunántúlt visszafoglaló hadjáratban. Míg Lotharingiai Károly naplójában a parancsnokok neve szerepel a felsorolásban, ő az ezredek nevét adta meg. Szeptemberi bejegyzései többek között a következőket tartalmazták: „*Mihelyt a Bécsbe küldött futár a császár parancsával visszaérkezik, a hadsereg szétválik és téli szállásra vonul. [...] Szeptember 23.: Lajos badeni herceg tizenkét ezreddel elvált a főseregtől. Ezek a következők: Pálffy-féle lovasság, Taaffe- és a Piccolomini-féle komplett lovasezredek, Bary-, Hannover- és a Truxess-féle lovasság, továbbá a Serau- és a Kisseli-féle dragonyos ezredek. A gyalogságot az Alt-Starhemberg, a Thüngen-, az Aspremont- és a Neukirchen-féle ezredek képviselték.*”²²

A drávai különítményben a szlavóniai hadtesttel történt egyesülés után két üteg tüzérség is szerepel. Lotharingiai Károly főparancsnok a Batthyány- és Esterházy-huszárokat is a különítményhez vezényelte és Badeni Lajos alárendeltségébe helyezte.²³

A hadtest 1686. szeptember végén indult el Tolnáról. Az előzőekben felsorolt alakokat és palánkokat menetből foglalta el. A csapatok Kaposvár mellett ereszkedtek le az Észak-Mecsek rossz útjain. A Dombóvár–Kaposvár–Barcs útvonalon végrehajtott előrenyomulásról így írt Badeni Lajos örgróf, a parancsnok: „*Nagyon nehéz hegyi utakon, a Kapostól balra fordulva, napkelte előtt hagytuk magunk mögött a palánkot, amely innen erősnek tűnt. Az elővédet megerősítve, a Sziget feletti dombokon számos sűrű erdőn vonultunk át a drávai csapatösszevonásra kijelölt hely felé, a késés állandóan növekedett, mert a sár mindent elnyelt. Harmadik napja egyáltalán nem állt el az eső, amely nagyon hideg. A sok beteg katona nem tud felkelni, ezért sokan halnak meg a gyalogságnál.*”²⁴

Németh Béla – Baranya vármegye monográfusa – a következőképpen írta le a különítmény előrenyomulását: „*A badeni örgróf valószínűleg Dombóvárnak, Szent-Márton pusztának, s Szent-Györgynek véve útját a hegyekből kiérve, Szigetvár fölött a síkságon ment Barcs felé, ahova október 9-én érkezett meg.*”²⁵

²¹ ÖStA HHStA H–L. 50-51. D. 830-991. P. Közölve: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez.* Szerk.: Szita László, Pécs, 1987. 79.

²² München Bay. HStA Kasten schwarz 8028. („Napló a Bajor választó fejedelemnek Magyarországon az ősellenség ellen végrehajtott hadjáratról, ennek eseményei ahogy napról-napra végbementek az 1686. évben”)

²³ Vass E.: *Helyszíni jelentések...* i. m.

²⁴ Szita László: *A török világ vége...* i. m. 30–31.

²⁵ Várady Ferenc: *Baranya multja és jelenje.* II. köt. Pécs, 1897. 479–496. (A történeti rész Németh Béla munkája.)

Egy október 15-ei jelentés szerint²⁶ az esőzés miatt a patakok hídjait az ár elsodorta, az előrenyomulás tovább lassult és a vonuló egységek között megszakadt a kapcsolat. A hideg, esős időben, a mély sáros utakon 700 katona halt meg, mire a Dráva mellé érkeztek. Az útvonalon lakott helyet nem találtak. A „*területeket úgy vettük birtokba, hogy egyetlen lélek sem mutatkozott*”.²⁷ A szlavóniai hadtestnek csak négy napra várakozás után sikerült a megáradt, s most apadni kezdő Dráván épített hajóhídon átkelnie. Az egyesült hadtestek ezt követően megkezdték az előrenyomulást Pécs felé. Hozzájuk kellett csatlakoznia a kaproncai várórségnek, amelynek kapitánya *Makár János* volt. *Badeni Lajos* örgróf egyik jelentésében többek között arra is utalt, hogy a lovak ellátása szinte lehetetlenné vált, mivel száraztakarmányuk elfogyott és teljesen kihalt vidéken verekedték át magukat a csapatok, ahol semmiféle élelemhez nem juthattak. A legénység is nagy nélkülözésnek volt kitéve, mert azok a falvak, ahol mégis találtak néhány parasztot, oly elhagyatottak voltak, hogy maguknak sem volt mit enni. Állataikat már régen elrabolták, a vidéket többször végigportyázó tatárok, akik Szigetvárról csaptak ki 1685-ben és Pécsig minden falucskát kiraboltak, termésüket elvitték.²⁸

Makár János csapatainak támadása a város ellen, Pécs pusztítása

A Haditanács, a horvát bánnak küldött parancsában elrendelte, hogy a kaproncai, verőcei lovas hajdúk, akik jól ismerték a Dráva északi partját, mivel többször is rekviráltak az itt élő magyar és horvát lakosságtól, biztosítsák a császári lovasság részére a legszükségesebb takarmányt addig, amíg az közvetlenül Pécs közelében nem ér. A bán a szlavóniai falvakra *Ivanovics* és *Vojnovics* ezredesek parancsnoksága alatt hajdúkat és a károlyvárosi őrségből huszárokat vezényelt ki, hogy akár erőszakkal is, gyűjtseinek élelmiszert és a lovasságnak száraztakarmányt. A keresztény sereg ugyanakkor a Dráva bal partján 520 horvát huszárt és egy magyar lovas hajdú századot rendelt felderítésre és takarmányrekvirálásra, *Makár János* vezetése alatt. A haditanácsi leirat és a horvát bán parancsa még csak feltételesen sem tartalmazott olyan utalást, hogy e csapatok Pécsre menjenek.

Makár tehát teljesen önállóan, önhatalmúlag kezdett hadivállalkozást. A felderítő hadmozdulatok során csapatai szeptember 22-én Pécs falai alá érkeztek, ahol reggel 5 órakor rendkívül gyors akciót hajtottak végre. A lovasság egy része a Szigeti-kapunál, másik része a Budai-kapunál hangos kiáltozással rohamot színlelve megtévesztette a török őrséget. Ugyanakkor gyalogos rohamoszlopuk nagy csendben megmászta a déli városfalakat, s visszanyomva a gyenge janicsár őrszázadot, kinyitották a Siklósi-kaput. A beözönlő horvát katonaság és „*a még harci alakzatot fel sem vett török janicsárok között öldöklő küzdelem kezdődött. A törökök ugyan derekasán védekeztek, de kénytelenek voltak az ellenállást a nagyobb épületekben is feladni. A támadóknak azonban nem sikerült a török őrség menekülési útját elvágni, többségüknek sikerült a belső várba jutni.*”²⁹

²⁶ ÖStA HHStA Lotharingische Hausarchiv Sammel-Handschrift No. 15.

²⁷ Szita László: *A török világ vége...* i. m. 30–31.

²⁸ ÖStA Turcica AFA 1686 – 46 – 20. Fol. 10-12.

²⁹ A horvátok hadműveleteire vonatkozóan a következő források tartalmaznak részletesebb adatokat. München: *Mercurii Relation*. Anno 1686. Littera Rt. Num. 40. 6. Okt.; Bécs: *Extract-Schreiben Aus Wien*.

A Makár vezetett váratlan támadás a korban eltérő értékelést kapott. Voltak olyan császári tábornokok, akik kárhoztatták, sőt egyesek a vezér megbüntetését követelték a császári hadseregben ismeretlen, fegyelmezetlen és kockázatos hadivállalkozás miatt. A siker azonban, amely jól kihasználta a teljes váratlanságból adódó előnyöket, jelentősnek mondható. A főparancsnok, amikor a Haditanács jelentést kért tőle, egyetlen negatív megjegyzést sem tett rá. Ez annál is különösebb, mert *Badeni Lajos* a legfegyelmezettebb hadvezérek közé tartozott, aki beosztottaitól is rendkívül keményen megkövetelte a hadiregulák betartását. A Montecuccoli hadielméletén és gyakorlatán nevelkedett főtiszt máskor az ennél kisebb fegyelmezetlenséget is keményen megtorolta.

Az egykorú bécsi, müncheni, velencei haditudósítások, a *Török háborúk* című, egykorú kiadvány leírása alapján, vagy a *Török háborúk regénye* című háromkötetes munka (1684–1689 között látott napvilágot kis füzetek formájában, s egykorú hadijelentésekre épült), *Makár János* hadivállalkozását inkább dicsérték, mint bírálták. A források szerzői csupán azt kifogásolták, hogy a *Makár* vezetett akció felsőbb engedély nélkül történt, s az ezredes túl nagy kockázatot vállalt.³⁰

Egy müncheni újság szerint: „*Pécs lerohanása és kirablása amennyire nagy kockázat volt, olyan fényes siker is egyben. [...] Egy hadioперáció a nem éppen jól felszerelt török város ellen a maga nemében taktikailag példának is tekinthető arra, hogy milyen módon és gyorsan végrehajtott hadicsellel sikerült a városfalakon átjutni. Talán az álmos török őrség fel sem fogta igazán a derék huszárok és a horvát milícia támadásának veszélyét, amikor már a nyakukon voltak, s a kapuőrseget mind egy szálíg megölték, miközben e garnizon odai [századai] a szigetvári út felől és a Budai-kapunál nagy lármával gyülekező keresztények ellen indultak.*”³¹ Valamennyi újság és könyv, továbbá az eseményt követő héten megjelent rölpap megemlékezett arról, hogy közel ezer fogoly nyerte vissza a szabadságát, akiket állítólag túszként tartottak a városban arra az esetre, ha megtámadná a garnizon. Ugyanezek a források arról is beszámoltak, hogy a váratlan támadást követő összecsapásoknak mintegy négy–öt száz török esett áldozatul, akik a mai Postapalota és Jókai tér vonalába tehető szakaszon harcolva, védekezve vonultak vissza.³²

Badeni Lajos egy későbbi jelentésében is megemlékezett a török védők érzékeny veszteségéről, ami az 1686. október 16–22. közötti ostrom idején kedvezően befolyásolta esélyeiket. Elestek a küzdelemben olyan tisztek és harcosok, akik a védelemben kulcsembereknek számítottak. Mindenekelőtt *Ali* bég, aki ekkor a garnizon helyettes parancsnoka volt. Továbbá a város kádija, húsz szpáhi, s érzékeny veszteség volt a topcsik parancsnokának, Samid Husseinnek a halála is. Ez utóbbival magyarázható, hogy az ostrom idején a török lövegek nagyon gyenge hatásfokkal működtek.

Forrásaink megközelítőleg ugyanekkora keresztény veszteségről számolnak be. Egy elbeszélő forrás szerint: „*Részünkről 35 halott és kb. 30 sebesült volt. A törökök a Szigeti-kapun kívüli temetőjükben 96 janicsárt temettek el; 105 különböző török harcost*

1686. Den okt. 5. 12. Továbbá az *Ordentliche Wochentliche Post Zeitungen* 1686. okt. 19., 25., 30 No.

³⁰ *Der Siegreich geendigte... i. m. Az eseményeket Everhardo Guernero Happelio (Eberhard Happel) Der Ungarische Kriegs-Roman, oder ausführliche Beschreibung der Jüngsten Türken-Kriegs. I–III. Bd. (1685–1697) c. munkájában is leírta. A Wiering kiadásában lévő szöveg és Happelnek Pécs ostromára vonatkozó részei nagyon hasonlóak. Lehetséges, hogy szövegátvétel történt.*

³¹ München: *Mercurii Relation*. Anno 1686. Littera R. t. Num 40, 41, 47.

³² Uo. Továbbá Happel, E.: *Der Ungarische Kriegs-Roman... i. m. 413–417.*

temettek ugyanide. Nagyon sok civil esett áldozatul a vár közelében történt mérszárlásnak, közöttük sok keresztény is, akiknek a hozzátartozóik a várban voltak.”

A zsákmányoló csapat jelentős élelem és muníció birtokába jutott, amely azután nagyon hasznosnak bizonyult a gyenge hadellátási viszonyok között, s a később beérkező császári hadtest ellátásában is fontos szerepet játszott. A *Török háború* című munka ismeretlen szerzője azt írta, hogy Pécsset újból kirabolták és felgyújtották. Ez újabb ellátási nehézségeket okozott.³³ Az október első hetében megjelenő újságok Bécsben, Münchenben, Ulmban, Drezdában mind megemlékeztek a város váratlan megrohanásáról és kirablásáról. Többségük úgy értékelte, hogy bár jelentős sikernek könyvelhető el az akció, különösen a közelgő császári csapatok hadiellátása szempontjából, a tüzek hihetetlen károkat okoztak. Továbbá nehezményezték azt, hogy a későbbi hadműveletek során megszerzendő élelmiszerekben, borban, stb. nagy pusztítást végeztek. Azt valamennyi tudósítás elítélte, hogy *Makár* saját szakállára cselekedett.

A bécsi Extra Zeitung különszáma a következőképpen értékelte a szeptemberi támadást: *„Ma inkább dühösesek vagyunk, mint hálásak ennek a hőstettet végrehajtó szertelen embernek a dolgai miatt. Bizonyára elismerésre méltó hadi vállalkozás volt ennek a híres városnak a lerohanása és kirablása. A törökök, akik álmukból ébredtek, alaposan ráfizettek arra, hogy elhanyagolták az őrséget, de arra is, hogy Zrínyi úr látogatása [1664] óta bizony semmit sem, vagy alig valamit tettek a falak megerősítésére. A vitéz horvátok és a magyar hajdúk könnyűszerrel áthágtak azokon. Több mint négyszáz ellenséges harcos és polgár lelte halálát, ami elismerésre méltó eredmény. A zsákmány leírhatatlan. A piacra várakozó számtalan szekér és állat mind a mieink kezébe jutott, továbbá kétezzer jószágot hajtottak el. Túlzás, hogy felégették a várost. Erre csak azért sem került sor, mert úgy gondolták, hogy a raktárakban maradt készleteket úgy sem tudják elmenekíteni, így azok a közeli ostromkor a mieink kezébe jutnak. Nem tagadható azonban, hogy a Siklósi-kapu mellett, főleg a vár alatt több jó karban lévő épület teljesen elenyészett a lángokban, ezek az épületek a harc közben gyulladtak ki, így ezekre nem lehet számítani a téli kvártély céljából. Pécs azonban rendkívül nagy terjedelmű város, leszámítva az elővárosokat, akkora, mint Bécs, majd csak találunk annyi szállást, hogy a már most érezhetően keményre forduló időben a hadsereg épsége megvédhető legyen. Egy jól tervezett támadás során bármelyik tábornokunk gondolt volna a jövő feladatokra is, a hadsereg további érdekeire. Ez a szertelen horvát vitéz azonban nem látott tovább az orránál, bár nem sok csodálni való van ezen, hisz korábban is bátran, de szertelenül viselkedett.”*³⁴

A müncheni és a bécsi tudósítások azonos forrásból táplálkoztak. Ezért lényegükben megegyeznek egymással, de mind a kisebb adatokban, mind megfogalmazásaikban árnyalatnyi különbségek lelhetők fel. A futárpostával szeptember 23-án Bécsbe küldött jelentés a következőket tartalmazta: *„A Szigetvár alatt elvonuló horvátok, Makár János ezredes vezetésével, sajátos vállalkozásba kezdtek. Az előrenyomulás során négy falvat elhamvasztottak, Pécs alá érkezve azt megrongálták, majd kirabolták és felgyújtották. A gyalogság megmászta a Siklósi-kapu melletti alacsony falrészét, a kegyetlen harcban elvágta a törökök menekülési útját, akik fejvesztetten igyekeztek a fellegvárba menekülni. Egy erősebb janicsárcsapat azonban felvette a tulerővel és elkeseredetten védekezett a kaputól*

³³ München *Mercurii Relation*. Anno 1686. Littera S. t. Num. 12. (Nov.).

³⁴ *Wien Extra Zeitung* 1686. okt. 10, 17.

nem messze lévő nagy épületben és a köréje hevenyészve épített sáncban. A horvát legénység valamennyiüket felkoncolta. A városban mindenütt ellenállásra találtak, főleg a janicsárok részéről, de meglepő gyorsan leküzdötték ezt; mindenkit megöltek, katonát, öreget, nőket, a gyermekeknek sem kegyelmeztek. Váratlanul nagy hadizsákmányt szereztek, különösen sok állatot sikerült elhajtaniuk, amelyeket a pécsi vásárookra gyűjtöttek össze. Lehetett kb. 2000 marha, illetve számos ökör ebben az állományban. A nyugati városrészben nagy tüzek keletkeztek. A főparancsnoktól állítólag parancs ment, hogy a horvátok azonnali visszatérését rendeljék el, s az ezredesnek felelnie kell a pusztításokért.”

A szeptember 25-én kelt müncheni tudósításban a következőket írták: „A Makár ezredes vezette csapatok Pécsset lerohanták, feldúlták a legutóbbi héten, ami a császári udvarban nagy nemtetszést váltott ki, ezért elhatározták, hogy 5000 főből álló különítményt vezényelnek Pécsre, hogy a Pécsset ostromolni készülő császári csapatok ellenőrizzék a térséget, továbbá megakadályozzanak minden olyan csapatmozdulatot, amely e fontos hely további pusztulását okozhatná.”³⁵

A Haditanács a hadjárat befejezését követően vizsgálatot javasolt Makár ellen, erre azonban valószínűleg nem került sor. Makár a további harcokban is kiemelkedően szerepelt horvát ezrede élén. Az októberi pécsi ostromnál is, a következő esztendőben a Harsány-hegy melletti nagy csatában is elismerést szerzett. Évekkel később viszont elfogató parancsot adtak ki ellene, Nagy László kamarai inspektor meggyilkolása miatt. Makár a halálos ítélet elől Velencébe szökött, ahol a török elleni harcokban ismét kitüntette magát, sőt a császár a velencei szövetségesek kérésére megkegyelmezett neki.³⁶

Pécs visszafoglalása a szövetséges csapatok által (1686. október 16–22.)

Badeni Lajos a Haditanácshoz intézett, október 12-én kelt jelentése szerint Pécs felkészületlen volt egy rendszeres ostromra, s neki úgy tűnt, hogy a törökök nem rendelkeznek pontos ismeretekkel a keresztény csapatok mozgásáról. Ezt támasztja alá a pécsi várparancsnok Szigetvárra küldött levele, amely a horvát hajdúk kezére került. „Arra az eshetőségre, hogy ha a nagy tábornok [Ludwig von Baden – Sz. L.] valóban átkelne a Dráván és a hitetlenek lovasságával túl gyorsan ideérne, szükség lenne arra, hogy a Boszniából hiába kért 8 löveg és megfelelő munició helyett a padisah itteni erődjéből [értsd: Szigetről] a legsürgősebben küldenének [ilyeneket] s legalább tizenegy jó topcsira lenne szükség; kérjük őket sebesen ideküldeni, mivel az átkozott horvát rablók betörésénél majdnem mind meghaltak a vár alatt. Élelemmel jól el vagyunk látva, csak tüzelőben szenvedünk hiányt.”³⁷ A parancsnok soha nem tudta meg, hogy levele nem érkezett célba, mint ahogy Kanizsára küldött levele sem.³⁸

³⁵ München *Mercurii Relation*. Anno 1686. Littera Tt. Num. 19. (Szept.).

³⁶ ÖStA Turcica AFA 1686 – 13 – 21. Pécssett jelentékeny birtokokat kapott. A várostól északnyugati irányban fekvő hegyet róla nevezték el. Rokonsága horvát iskolaalapítóként volt ismert. A 19. században utcát, iskolát neveztek el róla.

³⁷ ÖStA Kriegsarchiv Turcica 1686 – 36 – 19.

³⁸ Karlsruhe General Landesarchiv (GLA) Kreissache 46/3561–1686. A kanizsai és a szigetvári pasák segélykérő levelei a szövetségesek kezébe kerültek. 1686 őszén a Dráva mindkét oldalán horvát báni hajdúk

Nyilvánvaló, hogy csak késve kapott megbízható tájékoztatást a Badeni Lajos vezetete hadtest előrenyomulásáról. Október 5–10-e között azonban már információi voltak arról, hogy nemcsak lovas, hanem gyalogos csapatok is közelednek, amelyek lövegeket is hoznak magukkal. A Szigetvár körüli kis palánkok menekülő védői és a martalócok hozták a híreket a Turanovác melletti átkelésről. Amikor október 15-én beérkezett az első lovasszázad, már nem tudott jelentősen változtatni a védművek állapotán, pedig minden civilt és katonát ezek javítására rendelt. A vár déli és keleti szakaszán megmagasították a sáncokat, földhányásokat. A várhoz Pécs környékéről kb. kétezer falusi parasztot tereltek össze, akik a lerombolt városkapuk mellől, három napon keresztül, talyigákkal és kézben hordták a köveket és az építőanyagot.

A szövetséges csapatok minden ellenállás nélkül közelítették meg az őrséget. Egy jelentés szerint „*ellenséges felderítők nem mutatkoztak. Minden nagyon kihalt volt, s a város közelében lévő falukban senkit sem találtak. A házakat többnyire már régen felégették.*”³⁹

A szövetséges csapatok részben a budai országúton kerültek meg a várost, részben a siklósi út irányából vonultak fel. A sereg harmadik része a városfaltól nyugatra szabályos tábornot vert, s megkezdte annak körülsáncolását. Több egykorú jelentés a város elleni felvonulást némi ellentmondással írja le. Abban valamennyi jelentés egyetért, hogy a törökök az előrenyomuló szövetséges csapatokra egyetlen lövést sem adtak le. Ez alátámasztja azokat a véleményeket, amelyek szerint a város védelmére nem is gondoltak, s már a roham megindítása előtt törekedtek a várba visszavonni erőiket. Ugyancsak egymással megegyezően írták le a források, hogy a török várparancsnok igyekezett minél több élelmiszert a várba menteni. Amit már nem tudtak beszállítani, azt megsemmisítették: „*A törökök, amikor észrevették közeledésünket, a boroshordókat a földre ürítették, az élelmiszert szerteszét szórták, és használhatatlanná tették, a pincékből felhozott száraztakarmányt is sorra felgyújtották, majd a búzát és a lisztet vízzel leöntözték. A város raktárait felgyújtották, s ami érték lehetett, a belső várba menekítették. A lakosok, továbbá a környékbeli török menekülők óriási zsúfoltságot okoztak a várban. Úgy látszott, nagy félelem kerítette hatalmába mindazokat, akik Pécs korábbi lerohanásakor megmenekültek.*”⁴⁰ Badeni Lajos jelentései és hadinaplója szerint október 19-ére virradóra a törökök nagy gyűjtogatásba kezdtek. Arról azonban nem szól a főparancsnok, hogy a házakat gyújtották volna fel. A vár ostromának leírása, az egykorú ostromvázlatok, valamint a Pécs visszafoglalása után felvett tanúvallomások viszont a polgárházakban keletkezett nagy károokra utalnak.⁴¹

és magyar huszárok portyáztak. Lassan kialakultak e török végvárak körül a *Batthyány* és *Zichy* vezetete blokádok. Az ellenőrzés *Lotharingiai Károly* szerint lehetővé tette, hogy a törökök erőit lekötve, biztonságosan mozoghattak a keresztény csapatok. Ezekre vonatkozóan lásd: Szita László: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről 1686-1690. In: *Somogy Megye Múltjából 1994*. Szerk.: Szili Ferenc. Kaposvár, 1994. 51–124.

³⁹ ÖStA Kriegsarchiv Turcica 1686 – 13 – 25.

⁴⁰ ÖStA Kriegsarchiv Turcica 1686 – 46 – 23. Lásd még Nagy Lajos: A Császári Udvari Kamara pécsi prefektúrájához tartozó terület 1687-ben. *Baranyai Helytörténetírás 1979*, Szerk.: Szita László. Pécs, 1979. 15-23.

⁴¹ *Happel* munkájában ezzel kapcsolatban a következőket írta: „*Alig pillantották meg a törökök a császári csapatok közeledtét, felgyújtották a várost, elhagyták azt és a várba vonultak vissza. Mindez olyan gyorsan történt, hogy nem tudták megvédeni a lángoktól a várost, megakadályozni, hogy az épületek egynegyede a lángok martalékvá váljék. Most azután a várra került a sor, melyet előzőleg bombázással támadtak és megrongáltak.*”

A keresztény csapatok benyomulását megelőzően ugyanis a törökök a várvédelem érdekében rombolásokat hajtottak végre. A várfal déli szakaszától, a vizesárkon és a palánkon kívül fekvő épületeket fel kellett robbantaniuk, hogy a délről rohamozókat a tüzéséggel távol tudják tartani, jó kilövést biztosítva az itt elhelyezett török lövegeknek. Az egykorú ostromvázlaton ez kitűnően látható. Az e térség tulajdonlásáról készült tanúvallomások is bizonyítják, hogy a várároktól és palánktól délre lévő területeken nagy rombolást végeztek.⁴² Az északkeleti nagy körbástya előtti térségben úgyszintén letaroltak épületeket, miként a megrongálódott délkeleti körbástya előtt is. (Itt már 1664-ben felgyújtottak épületeket.) Minderre azért is szükség volt, hogy az ostromlók ne tudjanak az erős kőépületek mögé lövegeket telepíteni.

A keresztény rohamoszlopok nagyon gyorsan a városba jutottak. A kapukat berobbantották. 20–21-én a városfalon belül voltak a következő csapatok: Badeni Lajos-féle gyalogság, a Kissely- és Serau-féle dragonyosok, a Starhemberg-, Neukirchen- és a Thüngen-féle ezredek több zászlóalja; utóbbiak ugyancsak gyalogosok voltak. A lovaság a kiépített táborban várakozott, valamint készenlétkben állt a várostól délre, noha sehonnan sem érkezett hír a felderítőktől, hogy a törökök felmentő sereget indítottak volna Eszék térségéből vagy a boszniai pasa csapatai indultak volna a Dráva felé. Valós hadmozdulatról tudósított viszont az az újsághír, mely szerint több ezer tatár kelt át a Dráván. Ezek azonban a Pécs térségében összpontosított nagyszámú császári erőre nem jelenthettek veszélyt.⁴³

Az ide menekült egységekkel eléggé megerősödött török csapatok – mint említettük – a belső váron kívül nem fejtettek ki ellenállást, ott azonban annál erőteljesebben tartották magukat, és kemény tüzéségi párbaj alakult ki. Az északkeleti körbástyában elhelyezett 6 ágyú, valamint a vizesárok déli vonalán kívül emelt erős földsáncban elhelyezett török lövegek működtek ekkor eredményesen.

A főparancsnok október 12-től megsürgette a támadóárkok építését. Október 16-ára vagy 17-ére elkészültek a contravallatiókkal. Ezek a vár délnyugati körbástyájától indultak ki, s mintegy körülölelték a vizesárok előtt emelt török földsáncoktól kb. 200

Bár az ellenség ezen ostrom alatt néhány kitörést hajtott végre, ez sohasem szolgált előnyükre, hanem csak reményeiket hervasztotta, pedig ugyancsak keményen és gögösen viselkedtek egészen addig, míg a miénk a megközelítő árkokkal nem jutottak a vizesárokig.” Happel, E.: *Der Ungarische Kriegs-Roman...* i. m. 758–759.

⁴² Lásd erre vonatkozóan a következő tanulmányokat: Pataki Vidor – Gosztonyi Gyula: Pécs legrégebbi hiteles ábrázolása. *Sorsunk* 1941. 413–421.; továbbá Vörös Márton: A Scitovsky-téri romok kérdése. In: *Pécs Szab. Kir. Város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője* 1941. 40–52.; Gosztonyi Gyula: A Scitovszky-tér környékének helytörténeti vizsgálata. In: *Pécs Szab. Kir. Város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője* 1941. 53–64.; Kováts Valéria: Adalék Pécs középkori vízvezeték rendszeréhez. *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1977. 197–217. 197–214.; Szita László: Adalékok az 1686-ban felszabadult Pécs történetéhez. *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1978. 245–246. Az ostromra vonatkozóan fontos adatok találhatóak: *Die Eroberung von Ofen und der Feldzug gegen Türken in Ungarn im Jahre 1686.* (Dargestellt nach den Acten der Wiener Archive und anderen authentischen Quellen.) *Mitteilungen des K. K. Kriegsarchivs.* 1–126.; utalások: Hodinka Antal: Adatok Pécs város történetéhez 1686-tól 1701-ig. *Pannonia* 1942. 16–46.; Reuter Camillo: A török utáni Pécs korai utcanéveihez. *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1987. 47–60.; Madas József: Török temetők Pécsen. *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1972/73. 117–124. Érinti a kérdést Kápolnai Zsigmond: Vecchi tábornok és a pécsi polgárság a XVII. század végén. In: *Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* 1909/3. 104–110., valamint Cserkúti Adolf: Pécs város a török hódoltság után. In: *Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* 1913/2. f 63–71.

⁴³ ÖStA Kriegsarchiv Turcica 1686 – 36 – 21.

méterre a vár egész déli és keleti szakaszát. Az ütegállásokat a két keleti bástyával szemben állították fel. Ugyanakkor a mozsárütegeket a Kálvária-domb tövében, a másik mozsár üteget pedig a vár északnyugati bástyájával szemben helyezték el.

Október 18-án két nagyobb kaliberű löveg érkezett, amelyeknek feladata az volt, hogy a déli falszakasz előtt, a várba nyíló főkapu mellett épített négyszög alakú ravelint rombolják le, a benne elhelyezett három löveget hallgattassák el. A délkeleti rondella ellen intézett tüzérségi támadás eredményeként nagy falszakasz dőlt le. (Igaz, a védők azonnal palánkot húztak elé, és e mögül folytatták a védekezést a várost körülvevő földsáncban és a kiserődökben.) A leghatékonyabb a mozsarak rombolása volt; beszakították a cseréptetőzetet és meggyújtották a faszervezeteket. A vár északnyugati bástyájánál mindenütt égni kezdtek az épületek.⁴⁴

Forrásaink különböző időpontokra teszik a délkeleti és a délnyugati bástyák aláaknázását: 18-ra azonban az aknák minden bizonnyal készen voltak. A főparancsnok jelentésében a következőket írta: *„A mai nap, 19-én tudomására adtuk a bégnek, hogy nincs reménye elkerülni a rohamot. A bástyák aláaknázása a napokban sikeresen befejeződött. Megadására szólító felhívásunkat bejuttattuk a várparancsnokhoz azzal a török szolgálval, akít a hajdúk nem messze a várostól fogtak el. A kapitulációra szóló felhívás azonban nem járt sikerrel, mert lövegeik tüzevel válaszoltak gúnyos kiáltozással, meglobogtatva a nagy zöld lobogót. A rohamérett helyzet ellenére megkíséreljük a vár békés bevételét, mivel hadseregünk, amely annyit nélkülözött és szenvedett, bőséggel számíthat veszteségre egy ilyen rohamban. Ezt elkerülendő lövegeink és mozsaraink folytatják a vár lövetését.”*⁴⁵

19-én újra megismételték a kapitulációra való felszólítást. A várba zsúfolódott nagyszámú katona és polgári lakosság helyzetének reménytelenségét belátva a városparancsnok a tárgyalások felvétele mellett döntött. A janicsárok agája azonban halani sem akart tárgyalásokról, s maguk a janicsárok is a védekezés folytatása mellett dönthettek, mert a tüzérség változatlan erővel működött 20-án is, noha a déli kiserőd lövegei már elhallgattak.

A 20-án megismételt megadási felhívás kapcsán semmilyen válaszról nem tudunk. A kapitulációs feltételek, melyeket az alábbi okmányban fogalmaztak meg, szigorodtak.

1. *„A legkegyelmesebb császár tulajdonába átveendő Pécs város és a vár teljes puska-porkészletét, inventálandó minden hadi és egyéb rekvizitumával együtt, a palánkokban található valamennyi ágyút, az összes hadieszközt és felszerelést, amelyeket a vár fegyvertárában őriznek, a bevonuló császári csapatok parancsnokának, a mi tábornagyunknak Badeni Lajos örgrófunknak átadni kötelesek.*
2. *Ha bárhol e vár vagy netán a város egész területén titokban puskaport, vagy más hadifelszerelést rejtettek el, azt azonnal becsülettel, hitükre megesküdvé szedjék elő és adják át annak a kommissionak, amelyet Johan von Ridelmann ezredesünk, mint ennek a kommissionak a parancsnoka vezet.*
3. *Valamennyi fogoly, aki régtől van ebben a városban fogságban, vagy újabban került ide, a kapituláció értelmében minden váltságdíj nélkül szabadnak tekintendő, semminemű tartozása el nem ismerhető.*

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

4. *A katonák minden fegyverüket leadva a várfalon kívül, a városban kijelölt helyen kötelesek tartózkodni mindaddig, míg elszállításukról gondoskodás nem történik. Kivételt azok képeznek, akik elaggottak, betegek; ezek a nőkkel és gyermekekkel együtt szabadon eltávozhatnak, s Eszék városig elkísérik őket.*
5. *A kivonulás zászlók és muzsika, nevezetesen dobolás nélkül történik. Zászlójukat és vallási rekvizitumaikat azonban magukkal vihetik.*
6. *A várban tartózkodó rác csapat fegyver nélkül elvonulhat, de semmilyen felszerelést nem vihetnek magukkal.*
7. *Ha ezen rácok maradni akarnak, azt megtehetik, miután valamennyiüket regisztrálják.*
8. *Aki a török polgárok vagy az említett rácok közül maradni akarna, azokat senki nem akadályozhatja meg ebben. Aki viszont eltávozik, ebben nem akadályozható. Ha eladni kívánja holmiját, ez megengedtetik neki.*
9. *A kivonulók a szükséges élelmiszereket saját pénzen kötelesek megvásárolni.*
10. *Amíg a kivonulók Eszékre nem érnek, túsul két főbb tiszt marad a városban.*
11. *Az elvonulók törvényesen hadifogolynak tekintendők, éppen ezért senkit a legkisebb bántódás nem érhet.*

*A megállapodás két példányban készült és amíg ratifikációja a Császári Felség kegyelméből nem történik meg, mindenki, akire vonatkozik, fogolynak tekintendő.*⁴⁶

Az események túlléptek e kapitulációs okmányon. A haditanács – *Badeni Lajos* parancsnok jelentése alapján – úgy ítélte meg, hogy a kialakult helyzetben kizárólag a feltétel nélküli megadás fogadható el. Elhatározták a tüzérségi csapások növelését. A főparancsnok kiszökött keresztény foglyoktól és török szökevényektől szerzett információkból 21-én arról értesült, hogy a várba zsúfolódott őrség, s különösen a polgári lakosság nem akarja tovább vállalni a reménytelen küzdelmet. A döntő tényező azonban a várban fellépett óriási vízhiány volt.⁴⁷ A várfalon kívülről a várba vezető vízvezeték bármilyen jól volt is rejtve és védve, a tüzérségnek sikerült szétrombolnia. Más adatok szerint eltörték őket. Szemtanúk vallomása szerint ezzel egy időben a gránátok óriási pánikot okoztak a viszonylag kis területre összezsúfolódó védők és polgári lakosság között. A keletkezett hatalmas tűzben, amelyeket nem volt mivel eloltani, a tetők beroskadtak.

A haditudósító a következőket írta a vár eleste előtti napról: „*A vár helyzete teljesen reménytelenné vált. Négy ütegből lőtték a belső várat. A herceg [helyesen: örgróf – Sz. L.] által felállított lövegek jól működtek. A berepített bombáktól beszakadtak a tetők, több helyen hatalmas tűz ütött ki, ettől óriási kavarodás támadt. Sárga, vörös és zöld zászlókat*

⁴⁶ Pécs megadási okmánya egykorú másolat. Az eredeti nyilván fogalmazványban létezhetett. Nem kerülhetett a császár elé, mert nem volt szükség a ratifikációra. A haditanács levéltárában *Badeni Lajos* iratai között van. A megfogalmazás csak tervezetnek tekinthető. A megadási okmány szerkezete, pontjai alig különböznek a többi török végvár kapitulációs szerződéseitől. Ezek a szerződések eléggé azonos formában készültek, s ugyanazon kérdéseket foglalták írásba. Lásd az egykorú szerződéseket Pl. Egerre vonatkozóan Sugár István: *Lehanyatlík a török félhold*. Zrínyi, Budapest, 1983. 237–248; Székesfehérvár kapitulációs szerződése Sebestyén József: *Székesfehérvár felszabadulása a török uralom alól (1688. május 19.)*. Székesfehérvár, 1929; Kanizsai megadási szerződése Szita L.: *Dokumentumok a kanizsai blokád...* i. m. 114–115.

⁴⁷ A vízvezetékre vonatkozó kitéző tanulmányt lásd Kováts V.: *Adalék Pécs középkori...* i. m. 197–214.

tűztek ki, jelezve megadási szándékukat. Újabb követeik jelentek meg, akik szabad elvonulást kértek a katonaság és a civil lakosság részére.”⁴⁸

Ezzel azonban már elkéstek. A kapitulációs okmány – amely nyilván el sem juthatott már a török parancsnokhoz – érvényét veszítette. A haditanácsi rendelet minden tárgyalást megtiltott. A megadás feltételei is az előző ajánlattól eltérően alakultak. Csak az öregek, a betegek, a nők és a gyermekek hagyhatták el a várat. A parancs szerint egy részüket Szigetvárra, másik részüket Kanizsára kísérték.

A fegyveresek egy része fogolyként Grácba került. (Ez összefüggésben lehetett azzal, hogy ugyanebben az időben 300 fogoly kicserélésére érkezett ajánlat a boszniai pasától.) November 2-ai haditudósítás viszont arra utalt, hogy a Pécssett fogságba esett törökök közül Eszéken foglyokat cseréltek ki. Arról is tudunk, hogy a következő esztendőben a Pécsről származó török foglyok még mindig Grácban vannak.⁴⁹ A Pécsről

⁴⁸ Az ostromra vonatkozó források a következők: *Ordentliche Wochentliche Post Zeitungen* 1686. október 20., *Mercurii relation oder Wochentliche Reich Ordinári Zeitungen* München. Anno 1686. Littera XX. Num. 44. 2., *Extract Schreiben aus Wien/Ungarn und Polen Mitbringend. Die Eroberung Fünfkirchen u. Segedin.* 1686. nov. 2. *Mercurii Relation oder Wochentliche Reich Ordinári Zeitungen München* 1686. Littera YY. Num. 45. 9. Nov.

⁴⁹ Happel úgy tudta, hogy a „*pasa és 2000 jól felfegyverezett katonája, amelyből az ostrom alatt sokan meghaltak, a kivonulók hadifogolyként kezeltettek. Az asszonyokat és a gyermekeket fegyveresen Valpó várához kísérték. A vár egyébként 18 löveggel volt felszerelve, amely nagy mennyiségű lőszerrel és munitcióval együtt a győztesek kezébe került. Ezután D' Bali ezredes vezetésével 4000 lovaszt és gyalogost számláló császári csapat vonult a városba és a várba.*”

A szeptemberi és októberi dúlások, valamint a törökök rombolásai az ostrom nyomában keletkezett tüzek ellenére a győzők kezébe gazdag zsákmány jutott.

A hadvezetőség által összeállított *Rekvizítumok és ágyúk* leltára külön figyelmet érdemel. A terjedelmes irat a legfontosabb adatai:

Ágyúk: 18 darab jó állapotban vasból és rézből öntve. Egy feles tábori ágyú (*I. Ferdinánd Császár 1537.* felirattal.) Egy kartány 48 fontos Zrínyi felirattal. Egy feles kartány *II. Miksa 1569.* felirattal. Egy csatakigyó Szigetvárról, 8 fontos. *I. Ferdinánd 1545.* felirattal. Egy darab török tábori ágyú (Falkone) 3 fontos. Egy db. török ágyú 4 fontos. Egy db. török ágyú. Kicsiny, félfontos. Egy db. nehézágyú (kartány) 44 fontos. *I. Ferdinánd 1549.* felirattal. Egy db. csatakigyó. 3 fontos. *II. Miksa 1571.* felirattal. Egy db. török ágyú 3 fontos. Egy db. török mozsár (Pöller) 8 fontos. Egy db. török vaságyú 4 fontos. Egy db. feles csatakigyó 8 fontos. *I. Ferdinánd 1549.* felirattal. Egy db. Kis török ágyú 1 fontos. Egy db. török tábori ágyú (falkon) nyolc fontos. Egy db. csatakigyó 14 fontos. *Prinz Hohenlohe* felirattal 1662. Egy db. török tábori ágyú 4 fontos. Egy db. feles falkony 2 fontos. *Károly főherceg 1568* felirattal.

Megrongálódott, használaton kívüli ágyúk: Tábori ágyú 1 fontos. Ágyútalpon, megrongálódva. Egy csatakigyó 10 fontos. Megrepedt csövel, török ágyútalpon. Egy rövid csövű ágyú megrongálódva lafetta nélkül. Egy db. négy fontos ágyú, repedt csövel. Egy db. csatakigyó 10 fontos. Szétrobbant csövel.

A fegyvertárban összeíratott munitció: 210 db. csákány. 60 db. muskétacső. Újabb 110 muskétacső. Egy nagyobb fémkazán. Egy kisebb rézkazán. 20 db. jó balta. Különböző fűrészek. Ostromszerszámok fémből fanyéllal. Vasláncok különböző méretben. 11 láda, benne kardok, csákányok, buzogányfejek, lándzsák. 3 láda kézigránát. 11 láda újabb kézigránát. 70 mázsa ólom. 40 mázsa muskéta golyóbis. Egy láda gránátcsövecskéikkel. 4 láda kénpor. Egy hordó szurok. 2 láda gyanta. Újabb három láda gyanta. 60 db 1 fontos ágyúgolyó. 120 db. 2 fontos ágyúgolyó. 70 db. vegyes ágyúgolyó. 7 láda salétrom. Újabb négy láda salétrom. 6 láda sörét. 230 mázsányi terpentín. 40 darab fém ágyúgolyó. Újabb ládák. Összesen 800 különböző ágyúgolyó. 60 mázsa vegyes vasdarab. Kisméretűek, ágyúba. 4 láda fekete szurok jó állapotban, 3 láda használhatatlan. Hat db. ágyútalp török lövegekhez. 16 mázsa ólom egy nagyobb ládában. 70 db használhatatlan muskéta, javításra várva. 17 láda, különböző alkatrészekkel a janicsár fegyverekhez, ágyúkhöz.

A lőporok kitűnő állapotban. A fegyvertárban nagy rend található, rendkívül száraz és biztonságos hely a nagy dzsámi alatt.

A török végvárak (Kanizsa, Szigetvár, Gyula, Jenő, Nagyvárad, Eger) fegyvertárainak leltárait összesítve

nem távozó – és többségükben áttért (egykor talán keresztény) – lakosok helyben maradását biztosították a katonai parancsnokok. Bár különböző adatok ismertek, számuk a kilencvenes években kétszázra tehető.

Pécs hadihelyzete a visszafoglalás után

A város az előző fejezetekben ismertetett ostrom következtében tovább pusztult. A faházak jelentékeny része leégett. A kőházak tetőzete szintén. Most vált láthatóvá, milyen károkat okozott a horvátok támadása és a törököknek – a vár déli és keleti előterében véghezvitt – tudatos rombolása. Az 1687 januárjában vagy februárjában keletkezett, mérnöki kézből származó ostromrajzon a nagy kőépületek között csak ritkán tűnik elő egy-egy épségben maradt épület a mai Káptalan utca, illetve a Janus Pannonius utca vonalában. A nyugati városfal vonalától – a Siklósi-kapu közvetlen környékén megmaradt nagyobb épületeket kivéve – egyetlen objektumot sem tüntetett fel ez az ábrázolás.⁵⁰ A városban keletre haladva azonban kisebb volt a pusztulás.

Az ostrom után a várban és a városban idegen magyar és horvát őrséget szállásolt el az Udvari Haditanács. Ehhez azonnali épületjavításokra, elsősorban a tetőzetek kijavítására volt szükség. Erre utal az a híradás, mely 1686 decemberében hétezer darab „új deszka, 16 szekér zsendelynek való fa, kilenc fuvar cserép” beérkezéséről tudósít.⁵¹ 1687. január–április között folyamatosan szállították az anyagot az építkezésekhez.⁵²

Először a vár ledőlt délkeleti körbástyáját, a déli várkaput, továbbá az északkeleti várfalakat és a rondellát javították ki. Ezekkel a munkálatokkal 1687. március elején végeztek. A városba vezényelt katonaság mellett a nagyon kevés polgári lakos és a város környékéről toborzott parasztok is részt vettek az újjáépítésben. A többször idézett hamburgi kiadvány szerzője is azt írta, hogy „azonnal megtettek mindenféle jó intézkedéseket Pécs megerősítésére. A több ezer főt számláló katonaság megfelelő elhelyezése megtörtént, s ezek létszáma már [1687 januárban – Sz. L.] a kívánt mértékig gyarapítható volt.”⁵³

megállapíthatjuk, hogy mind a tüzérségi eszközök, mind a muníció és kézfegyverek tekintetében Pécs a jól felszerelt várakhoz tartozott.

Külön fel kell hívni a figyelmet a lövegekre. Pécssett is – mint valamennyi magyarországi török végvárban – lövegpark nagyobb részét a keresztény (nyugati) ágyúk képezték. Ezek az ágyúk különböző hadiesemények során kerültek a várba, vagy úgy, hogy az őrség zsákmányolta. Többségében a különböző várak részére a török hadvezetőség szállította őket, nem lévén a várhoz közel ágyüöntöde. Az is figyelemre méltó, hogy a lövegek életkora gyakran a száz évet is meghaladta. A feliratos lövegcsöveket biztosan nem öntötték újra. A leltárakat más végvárakból közölte Szita L.: *Dokumentumok a kanizsai blokádnak...* i. m. 116–120. (Kanizsa), Szita László: *A törökök kiűzése a Körös-Maros közéről 1686–1695*. Gyula, 1995. 222–224. (Gyula) és 164–165. (Jenő).

⁵⁰ Közölve Kováts V.: *Adalék Pécs középkori...* i. m. 271.; továbbá Pataki V. – Gosztonyi Gy.: *Pécs legrégebb...* i. m. 413–421. A rajz a Hofkammerarchiv Festungen I. Reichsacten Karton 138. No. alatt található.

⁵¹ ÖStA Kriegsarchiv Turcica 1686 – 15 – 31. Egy 1686. december 22-i jelentés szerint a szükséges anyagot Kaposváron maradt anyagok elszállításával oldották meg.

⁵² A szállításokra vonatkozó jelentésekről lásd *Extra-Schreiben* 1687. január 11-ei, majd 1687. május 24-ei számában.

⁵³ *Der Stegreich geendigte...* i. m. 94–95., 102.

1686. november és december hónap folyamán a laktanyáknak kijelölt épületeket lakhatóvá tették. A téli beszállásokra Pécsre vezényelt újabb egységek azonban óriási élelmezési gondokat jelentettek a városparancsnoknak. *Thüngen* tábornok eredménytelenül próbálkozott gabona és száraztakarmány beszerzésével a térségben. 1686. december 22-én a haditanácshoz küldött jelentésében a következőket írta: „*Görcsöny, Baksa, Dér vermeit megnyitották. Összesen 70 forintnyi gabona és 41 vágómarha felvásárlására került sor. A gabonát három nap alatt megőrölték a Pécsért forgó kilenc, egészen jó állapotban maradt malomban. Ennek sokszorosa sem lenne azonban elég. A szigeti kerülethez tartozó falvakban azonban sem pénzben, sem rekvirálással nem tudott a katonaság négy kocsis gabonánál többet összeszedni. Az ostrom után valamennyi pincét és raktárt kiürítettek a városban, s azt a várba, s a tőle nem messze lévő főraktárba hordatták. Ez mintegy 400 mázsa durva liszt. E mellett 100 mázsára tehető gabona áll rendelkezésre. Folyamatos őrléséről négyet kijavítva végül tizenegy malom gondoskodik. A katonaság és a kevés polgár teljesen ellátatlan. A győri konvoj meggyorsítása az itt lévő ezredeknek életbevágóan fontos. Amíg a vizek be vannak fagyva, nem számíthat a parancsnokság sem a dunai, sem pedig a drávai szállításokra. Élelem nélkül a nagyon fontos munkálatok, mint a palisádok megkezdett építése és a megrongálódottak kijavítása csak nagyon lassan halad.*

*Az ellátásban fokozza a nehézséget, hogy nemcsak ez a város van rászorulva a külső segítségre az ellátmány távolról történő beszállításában, hanem siklói erődünk, s hasonlóképp Kapos[vár] is mert csak pár hétig elegendő eleséggel rendelkeznek.*⁵⁴

Pécs, Kaposvár, Siklós császári helyőrségének és gyéren lakott környékének élelmezése 1686. október 26-a után, illetve november végétől két irányból történt.⁵⁵ *Batthyány* tábornok az Udvari Kamara megbízásából szárazföldi konvojt szervezett; a nyugati vármegyékben gyűjtött élelmiszer és takarmány délkeletre szállítása óriási költséggel (5000 Ft) történt. A szállítmány közel félezer szekérből állott nagyszámú kiszolgáló személyzettel. A konvoj védelméről is gondoskodni kellett, mert Szigetvár, Kanizsa, Székesfehérvár török portyázó alakulatai nagy veszélyt jelentettek. Közel ezer tatár lovas kísérelt meg támadást a szállítmányozók ellen, azonban *Batthyány* csapatai csúfos vereséget mértek rájuk. A biztonságosabbnak látszó, hosszú távon sikeresnek bizonyult utánpótlás császári utasításra a Grazi Udvari Kamara irányítása alatt megszervezett drávai vízi úton érkezett.⁵⁶ A drávai szállításokat a viszonylag enyhe időjárás miatt már 1686 novemberében, majd ezt követően 1687 februárjában sikeresen lebonyolították. Február 6-án Pécsre és Siklósra ért a Koprivnica felől érkezett konvoj. Ugyanakkor a *Batthyány* által vezetett csapatok Kőszegről indulva 1687. február 15-én értek Pécsre. A grazi utánpótlás történetét leíró szerző szerint Pécs és Siklós is jelentős zsákmányolt gabonataralékkal rendelkezett. Más források szerint azonban csak két-három hétre elegendő mennyiség volt a város raktáraiban. Mindenesetre az Udvari Haditanács, az Udvari Kamara és a grazi szállító hatóság is sürgős intézkedéseket tett, hogy a Siklós alatti ún. „Ludwig Sánkot”, amelyet már korábban megerősítettek, újabb sánccal és katonai erők kirendelésével biztonságos, jól védhető támaszponttá építsék ki.⁵⁷

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Pickl, Ottmar: *Nachschub für den grossen Türkenkrieg. Der Anteil der Steiermark an den siegreichen Felzügen der Jahre 1683-1686.* Graz. 1977. és Uő.: *Der Beitrag der Steiermark zu den Siegen im Türkenkrieg*

A drávai utánpótlás-vonalon Stájermarkból élelmiszerek és takarmány mellett muníció is érkezett folyamatosan Pécs, Siklós és Kaposvár garnizonjába. 1686. november végén a nagy légrádi utánpótlási bázisról 15 uszályon 165 tonna lisztet, valamint jelentős mennyiségű (30 tonna) hadiszerral terhelt hajókat küldtek az oldi, azaz a „Lajos Sánc” melletti kikötőbe, ahonnan Siklóra és Pécsre tengelyen szállították tovább.⁵⁸

Figyelemre méltó, hogy az Udvari Kamara az éhező, s a katonai erőszakoskodásoknak kiszolgáltatott civil lakosság ellátásáról és védelméről is gondoskodott. A Kamara utasította Thüngent, hogy a terület pacifikálása végett fékezze meg a harácsolást, a legszükségesebbekkel lássa el a polgári lakosságot is. Thüngen, a kitűnő katona – intézkedéseiből láthatóan – jó politikusnak is bizonyult. A Pécs és Siklós környéki falvak népei részére gabonát osztott, s az eléje került panaszokat kivizsgálta. Ugyanakkor a kamarai tisztviselők tavaszi vetéshez szükséges gabonát osztottak ki a parasztnak. A kamara különösen nagy súlyt helyezett arra, hogy a területen a hadsereg ellátására olyan intézkedéseket tegyenek, amelyek majd később kiváltják a hadiszállításokat. Már e korai időben is tettek lépéseket az elpusztult Pécs-környéki falvak betelepítésének megkezdésére.

A Pécsre kirendelt *Kössler* hadbiztos jelentése már a tavaszi fejleményeket ismereti. Úgy látszik, az első utánpótlási „vonatok” megérkezése ellenére a válságos szituáció alig változott. A jelentés főleg a katonaság helyzetével foglalkozik: a szokásos fejadagok úgymond nem biztosíthatók. Nincs orvosság, orvos; még kirurgus sem tevékenykedik a pécsi és a siklósi garnizonban. A legnagyobb hiány húsban jelentkezett. 1686. december 28-án a császár elé került jelentések a városokat rendkívül negatív színben tüntették fel. *Thüngen* azt javasolta: ha nem tudnak segíteni, „*Pécsset mint hadtápellátó központot el kellene hagyni és sorsára kellene hagyni.*” Talán ennek köszönhetően *Lipót* császár elrendelte, hogy a Kamara sürgősen intézkedjen „*néhány ezer tonna liszt, néhány ezer tonna zab, néhány ezer patkó, valamint 150 bécsi mázsa kanóc és az egyéb szükséges muníció azonnali Pécsre szállításáról.*” Ugyanezen császári parancs 150–150 vágómarha azonnali Pécsre, illetve Siklóra küldéséről is rendelkezett.⁵⁹ Pedig a marhahajtás az eszéki, valpói, szigetvári törökök miatt akkor is kockázatos vállalkozás volt, ha megfelelő erősségű kíséretet rendeltek a konvojok mellé. Ezt bizonyítja, hogy a felhajtott állatokból sokat elragadtak.

Amikor egy 1687. január 11-ai grazi kamarai parancs szerint Michael Maier hadbiztos 77 szekérből, illetve szánból álló konvojjal indult Pécs felé, figyelmeztették, hogy „*ez a török portyáktól erősen veszélyeztetett vállalkozás, amelyet nagy körültekintéssel kell végezni.*”⁶⁰

Február 3-ára megérkezett Pécsre 52 szekér liszt, 8 szekér zab, 9 szekér lőpor, 8 szekér kanóc. Nyolc szán lovak részére zabot szállított, továbbá 3000 db patkó és egyéb felszerelések tartoztak a szállítmányhoz. A szekereket 123 ökör és 3 tehén vontatta, amelyeket azután levágtak a katonaság részére. *Thüngen* szerint a felsorolt élelmiszer a két garnizon számára csupán nyolc napra volt elég. A konvojok biztonsá-

1684 bis 1688. In: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*. 1992. 296–297.

⁵⁸ *München Mercurii relation* Anno 1686. Littera SS. Num. 28., 29.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

gáért való aggodás nem volt alaptalan, mert a szigetvári török parancsnok tatárokat küldött ki a várból, a császári őrség azonban sikeresen vette fel velük a harcot. 150 tatárt lemészároltak, a többiek sok sebesülttel menekültek vissza a várba. Azok az utánpótlási konvojok, amelyek leadták szállítmányukat az Old melletti „Lajos Erőd” parancsnokságának, állatok nélkül tértek vissza, hogy így is segítsék a két város katonaságának hússal történő ellátását.⁶¹

1687 márciusában az eszéki törökök megkísérelték megsemmisíteni az oldi utánpótlási bázist. Március 6–7-e között váratlanul egy ezrednyi erővel (800 janicsár, 200 szpáhi) támadást intéztek a sáncok ellen. A kézigránatokkal támadó törökök a sáncot védő magyar és horvát hajdúk közül sokat megöltek, *Orlick* báró, a legendás császári lovasparancsnok 800 lovasával és mintegy 300 horvát hajdúval teljesen megsemmisítette a támadókat. 40 foglyot ejtettek, közöttük a janicsárok agáját az arnauta (albán) *Ali Hamedet*.

Áprilisban folyamatosan háromhetenként érkeztek szállítmányok a Dráván és a nyugat-magyarországi vármegyékből. Haditanácsi rendelkezésre Siklós és Pécs parancsnokai kiépítették a garnizonok ellátásának helyi műhelyeit is. Pécssett és Siklóson összesen 78 sütődét állítottak fel, amelyekben naponta 44 000 adag kenyeret tudtak kisütni a hadsereg részére. Ezek a hadseregellátó központok szükségtelessé tették a kenyérszállítást a nagy távolságra lévő Légrádról, Dernyeről, stb. A következő évi hadjáratokban ennek nagy jelentősége volt. A helyzetet továbbra is a nehézségek jellemezték. A hadszíntérnek számító Pécssett, Siklóson, Kaposvárott egyre növekvő katonalétszám mind több szállítmányt várt, mert a térségből semmit nem tudott beszerezni.

A siklósi és a pécsi garnizon ellátása teljes mértékben az alsó-ausztriai tartományokra hárult. Egy 1687. január 5-ei jelentés erről a következőket írta: „*Mivel helyőrségeink mind Pécssett, mind Siklóson meglehetősen hiányt szenvednek élelmiszerekben, a császár megparancsolta az alsó-ausztriai kormányoknak, hogy ezekbe a garnizonokba minél előbb megfelelő mennyiségű készleteket szerezzenek be. A szigeti törökök nagy mennyiségű élelmiszert jutattak Fehérvárra. Ez figyelmeztet arra, hogy a török erők ellen megfelelő kíséretet kell biztosítani azoknak a konvojoknak, amelyeket a Dráva melletti garnizonokba indítanak...*”⁶²

Ugyanebben a jelentésben Thüngen sikeres Szigetvár elleni támadásáról olvashatunk, amelynek során a váratlanul megrohant szigeti külső városban gazdag zsákmányra tettek szert. „*Főleg az állatok jelentettek nagyon értékes szerzeményt, mert a hússal rosszul volt ellátva mindkét garnizon.*”⁶³

Májusban a felderítők minden jelentésükben foglalkoztak Pécs és Siklós várossal, és ellenük irányuló török támadást jósoltak. Erre a haditanács Dünnewald tábornok parancsnoksága alatt újabb csapatokat küldött Pécsre. Természetesen ez további komoly ellátási gondokat okozott. Május közepén azonban a városba 300 szekér érkezett élelemmel, száraztakarmánnyal és munícióval. Először olvashattunk olyan jelentést, amely meglepéssel szolgált a hadellátmányról. Egy 1687. május 20-ai bécsi újság kö-

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Pickl, O.: *Nachschub für den grossen Türkenkrieg*. i. m. 14.

zölte *Thüngen* tábornok levelét, amelyben arról írt, hogy szigetvári rajtaütés során nagyon jelentős élelmiszerkészleteket sikerült megszerezniük. Az *Orlickal* közösen végrehajtott akcióban 200 ökröt hajtottak Pécsre, 200 birkát és 200 lovat. Megszerezték azokat az építőanyagokat (deszkákat) amelyeket a törökök az Eszéken folyó erődítési munkákra szántak. Mint láthatjuk, Pécs és részben Siklós visszafoglalása után a legnagyobb feladatot a hadibázis újjáépítése, s főleg az idevezényelt császári haderő ellátása jelentette. Ez csak úgy volt megoldható, hogy a Haditanács, az Udvari Kamara, továbbá – mint Pickl kutatásaiból tudjuk⁶⁴ – a grazi kamara összehangolt munkája révén a konvojok több száz kilométer távolságból látták el élelmiszerrel, száraztakarmánnyal, munícióval, gyógyszerrel, stb. Pécsset. Ez nagy feladat volt, amelyet ha késsedelemmel is, de sikerrel megoldottak. A Haditanácsnak 1687 nyarára regionális méretekben sikerült kiépíteni a hadélelmezést. A pécsi városparancsnok július 20-ai jelentéséből a következőket tudhatjuk meg: „*A császári gyalogság menetének és táborozásának biztosítására, a somogyi ispánság [Somogy vármegye – Sz. L.] déli részén, a Drávához közel a következő depókat erősítették meg: Sellye, amelynek palánkját a vármegye 300 paraszt munkáját felhasználva rendbe hozatta, így tágas palánkon belüli helységeiben kenyér és liszt lett elraktározva. A Lagucs [helyesen Lakócsa – Sz. L.] palánk, amely az elmúlt őszön széthányatott Louis Baden felséges herceg által, mostanra összehordatott, kijavított. A somogyi ispánságból 11 hajdú kirendelése megtörtént. A lovasságnak száraz takarmány tartalékolására kiválóan alkalmas. Babócsa el nem égett részeit kijavították; 80 lovas kényelmesen elférhet benne. Ezek a Dráva őrzését kapták feladatul. Kapos palánkját teljesen ki van javítva. A város és a vár palánkját felhordták és nagy fatörzsekkel megerősítették. A sarkokon a palánkokat feljebb emelték, s bástyaszerűen megerősítették. A vár épületeiben okozott rombolásokat a vármegye segítségével kijavították. A palánkon belül 200 lovat helyeztek el, amelyek mindenkor Sziget vigyázására, a Dráva megfigyelésére kirendelhetők, s a Pécsre tartó konvojokat is elkísérik a vármegyehatárig. Tágas épületeiben száraztakarmány van a lovasság számára. Ez jól tárolva és őrizve áll a hadsereg részére. Erre azonban valószínűleg nem lesz szükség, mert a Dráván folyamatos a szállítás anélkül, hogy valaki zavarná. A kaposi őrségben lévők számát szükségtelen emelni.*”⁶⁵

Mint látható, a fősereghez közel felállított pécsi és siklói hadellátmányi központot a hadi kormányzat a köréje szervezett kisebb palánkokkal és jól őrzött raktárakkal 1687 nyarára regionális méretűvé építette ki, biztosítva a fősereg működését a Délkelet-Dunántúlon 1687 nyarán.

⁶⁴ PICKL Pickl, Ottmar: Nachschub für Pécs-Fünfkirchen in Kriegswinter 1686/87. (Utánpótlás Pécsnek az 1686/87-es hadiév telén) *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1996. Pécs, 1997. 36.

⁶⁵ ÖStA Kriegsarchiv Turcica AFA 1686–49–13.